N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din Bucureşti

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

I

DELA ORIGINI PÂNĂ LA EPOCA LUI MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU

BUCUREŞTI
FUNDAŢIA PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ „REGELE CAROL II"
39, Bulevardul Lascar Catargi, 39
1940

E R R A T A

Pagina :	Coloana :	rândul :	în loc de :	citeşte :
12	1	28 de jos	*άπκρύπτω*	*ἀποκρύπτω*
12	2	33 de sus	Ihnitates	Ihnilates
17	1	24 de jos	ajuns	a ajuns
52	2	19 » »	чикіо	чѧдо
52	2	19 » »	şterge parantezul după copil; pune-l după щадати	
52	2	18 » »	=	);
52	2	18 » »	lege dătătoriu	*lege dătătoriu*
52	2	25 » »	tâmaţ	târnaţ
58	2	sub ilustraţie	1560	1561
62	1	» »	1580	1581
62	1	» »	Hrisher	Hirscher
69	2	sub ilustraţie	pe un anonim	de un anonim
74	2	28 de sus	p.	p. 83—101
74	1	31 » »	*῞Ανθος*	*῎Ανθος*
79	2	15 » »	tradus de cumnatul său	tradus în vremea lui Mateiu Basarab de cumnatul său

LA RĂSPÂNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV.

LITERATURILE ROMANICE PÂNĂ IN VEACUL AL XIII-LEA

Poporul românesc, plămădit din romanizarea triburilor trace, s'a format în primele veacuri, de ambele țărmuri ale Dunării, între Balcani și Carpații nordici, între Tisa și Nistru, în strânsă legătură teritorială cu lumea romană din Apus. Era astfel ca o prelungire a latinității până la pragul Europei orientale. Invaziile popoarelor nomade din stepele Asiei și ale Răsăritului european către cele două centre de civilizație din epoca de agonie a lumii antice, Roma și Bizanțul, au prefăcut în ruine și cenușe așezările romane și au dezorganizat vieața de cultură în Dacia și Moesia, dar n'au putut distruge structura etnică a nouei naționalități în devenire. Revărsarea Slavilor peste ținuturile dunărene și contopirea lor în masa romanică din Nordul Dunării, a desăvârșit, după strămutarea lor în Sud, procesul de formație al poporului românesc. Dar strămutarea Slavilor — și mai târziu a Bulgarilor — în dreapta Dunării, cucerirea ținuturilor romanice din Nordul Peninsulei Balcanice și întemeierea statelor slave sud-dunărene a sfărâmat în acelaș timp unitatea geografică a poporului românesc despărțindu-l în două grupe mari: Daco-românii în Nordul Dunării, Macedo-românii în regiunea Pindului. De altă parte întinderea Croaților peste cuprinsurile romanice ale Dalmației a rupt legăturile romanității orientale cu latinitatea occidentală. Mai târziu așezarea Ungurilor în Panonia — pe urmele mai vechi ale Hunilor și Avarilor — a ridicat un alt stăvilar către Apus și a încheiat izolarea noastră de lumea romană.

Astfel din secolul al VII-lea până la mijlocul secolului al IX-lea când Bulgarii intră în zona religioasă a Bizanțului ortodox și chiar până în secolul al XI-lea când Ungurii sunt cuprinși în sfera catolicismului latin, poporul românesc, deși creștinat din epoca romană, trăiește înconjurat de popoare păgâne. Nici după secolul al XI-lea nu se înseninează zările la Dunăre pentru o temeinică așezare românească. Expansiunea Ungurilor în Ardeal și valurile ultimelor invazii barbare ale Pecenegilor, Cumanilor și Tătarilor au împiedicat înfiriparea organizațiilor politice românești. Abia în veacul al XIII-lea, apar în lumina istoriei primele înjghebări de state românești. Dar la această dată, noi ne găseam cuprinși între două lumi, între două tipuri de cultură diferită: de o parte lumea Occidentului catolic de cultură latină, în care intraseră și vecinii noștri Unguri și Poloni, de altă partea lumea răsăritului ortodox de cultură bizantină care se întinsese până la Dunăre. Pentru a ne da seama mai bine și de împrejurările istorice în care poporul românesc, cu toată factura lui romanică, s'a alipit la zona de cultură bizantino-slavă, în timp ce vecinii noștri de rasă finică ori slavă — Ungurii și Polonii — au intrat în sfera culturii romane, și de caracterele distinctive ale culturii vechi românești, să vedem ce era la epoca întemeierii principatelor noastre cultura romanică din Apus ajunsă până la hotarele noastre și ce era cultura bizantino-slavă din Sudul dunărean.

La data când, în cuprinsurile muntoase ale Maramureșului, un preot sau călugăr român, cucerit de ideile nouă ale reformei, transpunea în limba neamului său învățăturile sfintelor Scripturi, Europa occidentală se afla pe pragul unei nouă epoce literare: renașterea. Dar această nouă fază în cultura popoarelor occidentale, fusese pregătită îndelung printr'o vieață literară de mai multe secole.

Intâia, în timp, și cea mai însemnată prin valoarea ei intrinsecă și prin influența ei asupra celorlalte literaturi romanice, este literatura franceză.

Această timpurie și bogată desvoltare a literaturii franceze este rezultanta a doi factori puternici, care au mișcat adânc în evul mediu sufletul maselor populare.

Primul este sentimentul religios. In evul mediu, sentimentul acesta era o puternică realitate; mănăstirile erau pline de călugări pioși, iar drumurile care duceau către centrele în care se găseau sanctuarele ridicate în cinstea sfinților, erau împânzite de convoiuri nesfârșite de pelerini. In acest mediu de adânc misticism, au început să se ridice, prin munca închinată Domnului a unor generații întregi de artiști anonimi, acele minunate catedrale gotice, și tot pe atunci clericii au versificat în limba națională, pentru «la sainte plèbe de Dieu», miraculoasele legende hagiografice, păstrate până atunci în limba latină.

Al doilea factor care a grăbit apariția literaturii franceze este instinctul național. Puternica personalitate a lui Carol cel Mare, care a extins hotarele Franței peste Germania, peste Italia și peste o parte din Spania, a trezit în sufletul popular, virtuțile războinice și dragostea pentru «la dulce France». Figura și vitejia lui Carol cel Mare au rămas în amintirea poporului, crescând necontenit în proporții legendare.

Din îmbinarea acestor două sentimente avea să crească cea mai frumoasă și bogată producție epică a evului mediu occidental.

In secolul al XI-lea, când Franța, ajunsă într'o epocă de prosperitate economică și de înflorire culturală, își întinsese dominația în Anglia, în sudul Italiei, în Ierusalim și ajunsese să

impună o dinastie franceză în Portugalia, sufletul popular francez nu se mai putea mulţumi numai cu vieţi de sfinţi, ci simţea nevoia unor nouă orizonturi literare.

Spre a satisface aceste nouă cerinţe sufleteşti ale societăţii, jongleurii, care trăiau pe atunci în tovărăşia acrobaţilor şi a muzicanţilor şi care desfătau mulţimea în castele, în pieţele publice, în popasurile dela mănăstirile jalonate de-a-lungul drumurilor de pelerini, au început să evoce în acordurile viorilor vitejia vremurilor apuse, în aşa numitele « chansons de geste ». Eroii centrali ai acestor poeme sunt Carol cel Mare şi nepotul său Roland le Preux. Aceştia, idealizaţi de mai multe generaţii de clerici, deveniseră prototipul eroismului francez pus în serviciul luptei pentru creştinătate, împotriva păgânismului ameninţător: *gesta Dei per Francos*. Sâmburele acestor poeme se desvoltă în imaginaţia jongleurilor şi dă naştere unei bogate eflorescenţe epice, care a durat în Franţa mai multe veacuri. Baronii lui Carol cel Mare, ctitori de mănăstiri, unde-şi aveau morminte măreţe ce deşteptau curiozitatea credulă a maselor populare, sunt prinşi şi ei în jocul fanteziei creatoare a truverilor. Astfel se formează în jurul mănăstirilor şi bisericilor dela răspântiile marilor drumuri de pelerini, cicluri întregi de poeme, care cântă vitejiile baronilor lui Carol cel Mare în luptele cu Sarasinii şi nobila ambiţie a urmaşilor lor de a-şi câştiga şi ei un loc de cinste în istoria legendară a Franţei.

Cu timpul însă, prefacerile aduse în structura societăţii, prin instituirea cavalerismului şi prin frământările cruciatelor, au modificat şi sufletul claselor conducătoare şi au impus un nou ideal de artă.

Mila pentru cei năpăstuiţi, respectul şi cultul femeii, pe care cavalerismul le pusese pe primul plan al preocupărilor sale, adusese o îndulcire a raporturilor sociale şi mai multă delicateţe şi rafinare în sentimente. De altă parte, povestirile miraculoase şi descrierile despre frumuseţea feerică a Orientului îndepărtat, puse în circulaţie de cruciaţi şi de pelerini, aţâţaseră curiozitatea, încălziseră imaginaţia, deşteptaseră gustul pentru aventuri şi miraculos. In sfârşit, un curent de înviorare a studiilor clasice, pornit din şcoalele clericale ale Franţei — cu deosebire din Orléans — îndrepta atenţia către lirica lui Horaţiu, către *Ars Amandi* şi *Metamorfosele* lui Ovidiu, către *Aeneida* lui Virgiliu şi *Thebaida* lui Statiu. Şi atunci din rândurile tineretului, ieşit din aceste şcoale şi care nu-şi mai găsea loc în cler, fiindcă era o adevărată pletoră, s'a recrutat o nouă generaţie de truveri. Aceştia s'au străduit să transpună în literatură năzuinţele către o nouă vieaţă literară a lumii elegante din castelele feudale: idealul cavalerismului.

Astfel şi-a luat naştere un alt ciclu de poeme, cunoscute sub numele de *romans courtois*, cu subiecte din lumea antică, din Orientul fantastic sau din ţara legendară a Bretaniei, ca bunăoară: regele Artur şi cavalerii mesei rotunde *les chevaliers de la table ronde* sau *Parceval*, cu atmosfera de mister şi misticism a sfântului Graal. Tema acestor romane era, în genere, o acţiune de vitejie cavalerească, scăldată în lumina feeriei şi îmbinată cu o dragoste sinceră, curată, plină de loialitate şi curtoasie, potrivit cu gustul timpurilor nouă.

In contrast cu această literatură, care exalta sentimentul de vitejie cavalerească şi cultul pentru femeie, evul mediu francez a mai cunoscut şi un alt gen de poeme versificate, care înfăţişau farse picante, menite să scoată în lumină aspectele ridicole ale unor situaţii sau tipuri reprezentative din societatea timpului, cu deosebire însă viclenia femeilor necredincioase. Sunt aşa numitele *fableux* sau *fabliaux*.

O întreagă galerie de tipuri luate din toate clasele sociale ale Franţei medievale: cavaleri, ţărani, burghezi, călugări, clerici — sunt expuse cu o jovialitate robustă, cu o maliţiozitate fină şi cu un rar simţ al efectelor comice.

Poezia lirică este mai slab reprezentată în Franţa medievală. « Les Français n'ont pas la tête lirique », spunea Lanson. Această poezie a ajuns totuşi la frumoase realizări în Sud, în Provence, de unde a radiat apoi în toate ţările romanice ale Occidentului.

In mijlocul haosului produs de societatea feudală, cavalerismul creease, cu deosebire în Sudul Franţei, o societate aristocratică, rafinată, iubitoare de vieaţă frumoasă, de serbări fastuoase şi de petreceri intelectuale, în care femeia ocupa primul plan al preocupărilor. Acest cult pentru femeie al societăţii cavalereşti din Provence îşi găseşte expresiunea sa cea mai aleasă în domeniul poeziei lirice pe care autorii înşişi, trubaduri — *trobadori*, cum se numiau în provensală sau *joglarii* — le cântau în sălile somptuoaselor castele, întovărăşiţi de instrumente muzicale. Tema acestor cântece este dragostea curată, concepută ca un omagiu pe care îndrăgostitul îl închină adoratei, asemănător cu acela pe care cavalerul îl datora seigneurului său.

Din Provença, poezia lirică s'a resfirat în toate ţările învecinate. Prin căsătoria Eleonorei de Aquitania cu Ludovic al VII-lea şi prin numeroasele relaţii care uneau Sudul de Nordul Franţei, în timpul cruciadelor, lirica provensală a trecut în Nordul Franţei, unde a dobândit o notă realistă cu Rutbeuf şi mai ales cu Villon, acea bizară figură din a cărei vieaţă de cabareturi şi de temniţă, în aşteptarea spânzurătorii, a ţâşnit poezia cea mai mişcătoare prin sinceritatea şi duioşia ei.

Din Franţa, imbolduri şi modele pentru literatura în limba naţională s'au răspândit în toate celelalte ţări romanice.

In Spania, ca în toate provinciile romanizate, s'a întrebuinţat limba latină până târziu în plin evul mediu. Deşi elementele din noua limbă plămădită din fuziunea latinei cu idiomele iberice şi germanice se furişează încă din veacul al VI-lea în gramatici latine, în compilaţiuni juridice, în cartulare şi titluri de proprietăţi ale mănăstirilor şi ale vechilor familii feudale, totuşi limba spaniolă nu începe să fie scrisă în literatură decât abia în veacul al VII-lea sub influenţa epicei franceze. Vechile poeme epice ale Franţei au fost aduse în Spania prin jongleurii ce însoţeau convoiurile de pelerini francezi, care veneau în fiecare an să se închine la mormântul Sfântului Iacob din Compostella, prin numeroasele mănăstiri întemeiate de călugării benedictini în regatele creştine ale Spaniei şi prin seigneurii francezi atraşi de cruciatele deschise împotriva Musulmanilor. Sub aceste influenţe au început şi în Spania cântăreţii populari — *juglares* — să recite şi ei, în sunetul instrumentelor muzicale, isprăvile războinice ale regilor spanioli în lupta contra Maurilor, sau fapte de senzaţie care au sguduit imaginaţia maselor populare, ca de pildă povestea celor şapte copii ai lui Lara — o vendettă de familie din vechea Castilie. O mare parte din această materie epică a pierit din amintirea poporului.

Totuşi din această producţie populară a răzbătut până la noi în întregime *Poema* sau *Cantar del Cid*, al cărui erou principal Cid Ruy Diaz — el Campeador — este învingătorul Maurilor şi cuceritorul Valenciei, precum şi poema înrudită: *El Rodrigo*, care povesteşte vitejiile din tinereţe ale Cidului, căsătoria lui cu Ximena — temă dramatizată mai târziu în literatura spaniolă de Guilén de Castro şi reluată în literatura franceză de Corneille.

Răsunetul mare pe care l-au avut în societatea spaniolă aceste « cantares de gesta » ale juglarilor a aţâţat ambiţia clericilor, cari au fost iniţiatorii unui nou gen de poeme, cunoscute în istoria literaturii spaniole sub numele de « mester de clerecia » — opera clericilor. Aceste nouă producţii epice, care se disting prin elemente mistice şi romaneşti, printr'o compoziţie mai

savantă și printr'un stil mai personal, se inspiră din izvoare variate, ca de exemplu din virtuțile ascetice — învăluite în aureola miraculelor — ale legendelor hagiografice sau din vechiul fond al tradițiilor naționale și creștine, exaltând patriotismul castilian, ca de pildă, poema *Fernán Gonzáles*, scrisă la 1236. In sfârșit, alte poeme clericale ne transpun pe tărâmul fabulos al antichității, ca poema lui *Alexandru cel Mare*, inspirată din izvoarele latine și franceze sau *Libro de Apolonio*, al cărui miez este luat din romanul grecesc al prințului sirian Apollonius de Tyr, cel ce își pierde și în cele din urmă, regăsește soția și fiica.

Paralel cu influența literaturii franceze, care venea din Nord, o altă influență de un caracter cu totul deosebit s'a exercitat asupra literaturii spaniole din Sud. Era influența arabă. Arabii cuceriseră Spania, care se afla sub stăpânirea regilor vizigoți, trecuți la creștinism în anul 711, și întemeiaseră acolo califatul de Cordova. Ei aduseseră în Europa strălucitoarea civilizație arabă; împânziseră pământul Spaniei cu canale de irigație, aduseseră și sădiseră pomi roditori din țările calde ale Asiei, ridicaseră moschei și palate mărețe, clădite în stilul lor propriu și înființaseră școli înfloritoare în Cordova și Toledo, în care se studiau, pe lângă Coran, medicina, științele, filosofia și poezia. Cu toată diferența de rasă și religie, totuși prin mijlocirea mozarabilor — creștinii care primiseră de bună voie stăpânirea arabă — a Maurilor rămași în provinciile recucerite de Spanioli și a Evreilor intermediari între creștini și musulmani, limba, arta și literatura spaniolă au suferit o puternică influență arabă. Din această epocă, limba spaniolă păstrează până astăzi o mulțime de cuvinte maure; monumentele spaniole, numite « mozarabe » și « mudejare », se resimt în construcția lor de influența stilului arab în bogăția și finețea ornamentației, iar literatura s'a îmbogățit cu o sumedenie de parabole, de povești și de proverbe orientale.

Această literatură cu caracter didactic și romantic, tradusă în limba latină și spaniolă de către Evreii convertiți la creștinism, a trecut și în celelalte literaturi ale Europei occidentale. Ea a avut o influență puternică asupra literaturii spaniole din vremea Regelui Alfons al X-lea, regele înțelept, care a dat un puternic imbold culturii, luând el însuși parte activă la promovarea ei.

Literatura franceză a trecut de timpuriu și granițele Alpilor. Trubadurii și truverii duceau o vieață de vagabondaj, trecând dintr'o curte seigneurială într'alta, dintr'un oraș într'altul, oprindu-se mai îndelung acolo unde erau primiți cu mai multă căldură și generozitate. Ei însoțeau convoiurile de credincioși pe drumurile lor de pelerinaj către Spania și Roma și, în locurile unde mulțimile poposeau ca să se odihnească, le desfătau recitând, în sunetele vioarelor, poemele epice. Italienii, care trăiau pe atunci încă sub stăpânirea literaturii latine medievale, încep să prindă și ei gust pentru astfel de distracții și încă din secolul al XII-lea, se citează comune care plăteau truveri francezi pentru a desfăta poporul în piețele publice cu cântecele lor. Epica franceză se răspândește în felul acesta în Nordul Italiei și ea pune atâta stăpânire pe spirite, încât se ivesc poeți italieni care, utilizând materialul epic francez, încep să traducă, să prelucreze și compună poeme, într'o limbă pe jumătate italiană, pe jumătate franceză — așa numitul dialect franco-venețian. De altfel clasele superioare ceteau romanele franceze cavalerești și în original și unii scriitori, ca bunăoară profesorul lui Dante, Brunetto Latini, au scris opere în limba franceză, pe care o considerau superioară limbii italiene.

Dar, pe când Nordul Italiei stătea sub influența epicei franceze, Sudul primea impulsiunile și înrâuririle liricii provensale. Truverii provensali găsiseră o primire generoasă în regatul pitoresc al Siciliei, la curtea strălucitoare din Palermo a lui Frederic al II-lea. Acesta, crescut de Papă, era un adevărat poliglot care se complăcea nu numai în discuțiuni științifice cu oameni învățați, pe care-i căuta, dar gusta din plin și fastul sărbătorilor de curte: luptele de turnoi, farmecul poetic al cantilenelor, cântate de trovatorii provansali cu care el însuși se lua la întrecere; și nu numai el, ci și socrul său și copiii săi. In acest mediu, așa de prielnic, sub influența liricii provansale, înflorește prima școală poetică în literatura italiană, cunoscută sub numele de școala siciliană.

Prin numeroasele legături politice și comerciale, care uneau Sicilia cu restul peninsulei, școala siciliană se ramifică și în celelalte curți cavalerești și episcopale din Italia nordică, cu deosebire în Bologna, unde Guido Guinzelli transformă concepția poetică a dragostei, și apoi în Florența, unde, cu Guido Cavalcanti, ajunge la deplină înflorire *il dolce stil nuovo*. Este conceptul dragostei idealizat printr'un fior de misticism, în care icoana femeiei adorate apare învăluită ca într'un nimb divin, asemenea Sfintei Fecioare și îngerilor. Această dragoste adâncă și curată, neîntinată prin niciun gând pământesc, și care nu poate încolți — după concepția lor — decât în sufletele nobile și delicate, transformă sufletul poetului, îl înobilează și-l ridică pe un plan superior între divin și uman. « Il dolce stil nuovo » a introdus în literatura italiană nu numai un nou concept de dragoste, dar a creat în același timp și nouă forme poetice pline de gingășie și el și-a găsit cea mai desăvârșită expresiune în lirica dantescă din *Vita nuova* și din *Convivium* și în evocarea Beatricei din *Divina Commedia*.

Deși ivită cea din urmă între literaturile romanice, totuși literatura italiană, într'un secol și ceva, se emancipează de influențele latine, franceze și provansale și își croiește un drum propriu, care-i va asigura un loc de cinste între literaturile occidentale.

Dela acel *Cantico di frate sole* al lui San-Francesco d'Assisi, în care în sufletul serafic al Sfântului, evlavia pentru Creator se contopește cu dragostea frățească pentru Natură, în toată splendoarea și armonia ei intimă, dela acest psalm, mișcător, prin simplitatea lui plină de gingășie și prin adâncimea lui mistică — « le plus beau morceau de poésie religieuse depuis les Evangiles », cum l-a caracterisat Renan — s'a ajuns printr'o frământare de aproape un veac, la minunata poemă alegorică a lui Dante, în care se răsfrânge în ceea ce are mai adânc, nu numai sufletul lui Dante, ci și vieața întreagă a Italiei medievale.

Dar la data când apare în Italia Divina Commedia, pe plaiurile noastre, după un mileniu de sbuciumări, după vălmășagul produs de invazii, abia se limpezeau zările și se iveau cele dintâi înjghebări de stat românesc.

Inainte însă de întemeierea statelor noastre, raze de lumină din Apus ajunseseră, firește, din ce în ce mai palide, până la hotarele noastre, căci Ungurii și Polonii intraseră și ei în sfera de cultură a Occidentului. Ungurii se creștinaseră la începutul secolului al XI-lea, când regele Ștefan cel Sfânt primise dela Papă coroana de rege apostolic. Cu toate că masele populare stărueau încă multă vreme într'o dârză împotrivire față de noua credință, totuși creștinismul în forma catolică se înrădăcinează tot mai adânc la curtea regilor unguri.

Prin creștinarea Ungariei în formă catolică, ordine de călugări franciscani, benedictini și dominicani se așează în țară și aduc cu ei, preocupările erudite ale umaniștilor și atâta cunoștință de limba latină, încât din secolul al XII-lea încep să se scrie în Ungaria cronici latinești — între care și aceea a « notarului regelui Bela IV (1235—1270), cu primele știri despre formațiunile de stat românesc din Ardeal. Pe această

cale, s'a pregătit pătrunderea renaşterii italiene în epoca şi la curtea strălucitoare a lui Matei Corvinul şi în perioada următoare, care va fi ilustrată, între alţii, şi de un vlăstar din viţă domnească a Ţării Româneşti, Nicolae Olahus, corespondentul lui Erasm.

Polonia a intrat în zona culturii latine după creştinarea ei sub regele Mieschka, în anul 966. Pătrunderea Germanilor, din veacul al XII-lea, în ţinuturile polone, şi colonizarea oraşelor a atras după sine clerici şi şcoli, care au întărit cultura latină în această ţară slavă. In secolul al XV-lea, legăturile economice cu Italia deschid drumul Renaşterii în Polonia. Căsătoria lui Sigismund I (1506—1548) cu Bona Sforza şi solicitudinea acordată culturii şi artei de Sigismund August (1548—1572) şi de Ştefan Bathory (1575—1585) au înlesnit trimeterea tineretului polon la universitatea din Padova şi venirea eruditilor şi artiştilor italieni la curtea regilor poloni.

Dar, înainte de aceste vremuri, în sec. al XIII-lea faţă de cultura latină pe care ne-o ofereau vecinii Unguri şi Poloni, mult mai interesante erau perspectivele pe care ni le deschidea Sudul Dunărean bizantino-slav.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURA BIZANTINĂ

Literatura bizantină, în zona căreia am fost cuprinşi dela începuturile organizării noastre în stat, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, este cu mult anterioară literaturilor romanice din Occident.

Se ştie că, după căderea Romei, graniţele imperiului roman au fost invadate de barbari care s'au aşezat şi au luat în stăpânire provinciile imperiului de Apus. A trebuit să treacă vreme de câteva veacuri până ce popoarele germanice cuceritoare să fie convertite la creştinism şi până să se facă fuziunea deplină între cuceritori şi cuceriţi. Limbile neolatine, ale căror urme se văd timid în documentele latine din secolul al VI-lea, apar scrise abia din secolul al VIII-lea, iar cele dintâi manifestări literare apar în Franţa secolului al X-lea.

Cu totul altfel se înfăţişează lucrurile în Bizanţ. După împărţirea imperiului roman în două, sub urmaşii lui Teodosiu cel Mare, la anul 395, imperiul de răsărit cu capitala sa Constantinopolul, şi-a continuat existenţa de sine stătătoare încă un mileniu după căderea Romei sub barbari. Până în secolul al VII-lea imperiul de Răsărit avea un caracter roman: împăratul era roman, înalţii demnitari, administraţia, organizaţia armatei şi a marinei, legislaţia, cu un cuvânt, întreaga structură a statului era romană. După secolul al VII-lea când partea de Nord a Peninsulei Balcanice este cucerită de Slavi, şi prin aceasta populaţia romanică a imperiului este scăzută, statul pierde repede caracterul roman. Masele populare ale imperiului erau din punctul de vedere al rasei foarte amestecate. Grecii nu aveau, fireşte, majoritatea, dar civilizaţia, cultura, limba, literatura era toată grecească la pătura cultă a tuturor raselor. De aceea după secolul al VII-lea, imperiul se grecizează repede. Limba de stat, vorbită în toată întinderea imperiului de Răsărit, rămâne greaca. Aceasta a contribuit ca legătura cu cultura clasică elină să fie neîntreruptă în Bizanţ, cu atât mai mult cu cât Bizanţul reunia în graniţele sale toate metropolele lumii vechi în care înflorise elenismul: Atena, Alexandria, Antiohia. Literatura greacă era — alături de sfânta scriptură şi de sfinţii părinţi — baza educaţiei tineretului în şcoalele Bizanţului. Bibliotecile bizantine cuprindeau toate comorile scriitorilor antici, copiate frumos şi îngrijit în manuscrise preţioase; numai biblioteca imperială din Constantinopol conţinea peste 30.000 de volume.

Pe acest fond străvechiu de cultură elenică s'a suprapus apoi creştinismul, care a pătruns aşa de adânc în sufletul poporului, încât a format – după cum vom vedea îndată — una din trăsăturile caracteristice ale culturii bizantine.

In sfârşit, vecinătatea imperiului cu vechile culturi ale Orientului şi ramificaţiile lumii elenice în Asia Mică şi Egipt au înlesnit pătrunderea elementelor asiatice şi africane în civilizaţia bizantină. Incă de pe timpul când Alexandru cel Mare cucerise Asia Mică şi Egiptul, cultura greacă, superioară culturilor autohtone, s'a impus în Asia apuseană şi în Nordul Africei. In marile centre din Siria, Asia Mică şi Egipt; în Antiohia, Alexandria, Edesa, erau şcoale superioare greceşti, în care se comentau Platon şi Aristotel şi în care se îngrămădea la studii — alături de Greci — tineretul neelenic. In epoca de tranziţie dela cultura grecească la cea bizantină, cei mai de seamă scriitori, un Plotin, întemeietorul neoplatonismului, un Origen, un Ioan Hrisostomul, un Romanos, un Ioan Damasceanul, sunt greci din Orient sau orientali grecizaţi. Este lesne de înţeles că orientalii grecizaţi: Evrei, Sirieni, Armeni, Copţi, Persani care, câştigaţi la elenism, scriau în limba Bizanţului, introduceau în operele lor, de multe ori fără să-şi dea seama, elemente din cultura şi limba lor maternă. De altă parte relaţiile politice şi economice ale Bizanţului cu curţile strălucitoare din Bagdad şi Damasc au adus în civilizaţia bizantină şi influenţe arabe, care au atins, după cum s'a observat în timpurile din urmă, chiar şi marea epopee populară Digenis Akritas [1].

Astfel, pe când în Occidentul romanic, popoarele ieşite din contopirea elementului barbar cuceritor cu cel latin autohton abea îşi căutau în tradiţia romană şi creştină sâmburii unei culturi proprii, Bizanţul, prin fuziunea literaturii şi a filosofiei greceşti cu tradiţii literare latine, cu creştinismul şi cu literaturile vechiului Orient, devenise farul celei mai strălucitoare civilizaţii, care a luminat evul mediu european între veacurile al V-lea şi al XI-lea.

In acest răstimp, literatura bizantină s'a manifestat cu deosebire pe trei tărâmuri: istoric, religios şi beletristic.

Mai întâiu în istorie.

Bizanţul, aşezat la graniţele de Răsărit ale civilizaţiei europene şi în punctul ei cel mai primejduit, a avut o vieaţă dramatică plină de sbuciumări. El a îndeplinit în istoria omenirii o dublă menire: a apărat creştinismul împotriva ereziilor care veneau să-i surpe mereu temeliile şi a apărat civilizaţia europeană împotriva necontenitelor asalturi date de popoarele barbare din Nordul Dunării şi de Musulmanii din Asia Mică. Acest rol milenar în apărarea creştinismului şi a culturii europene a fost cu atât mai greu de îndeplinit, cu cât împăraţii bizantini au avut de cârmuit popoare de rasă şi civilizaţie diferită peste care se suprapunea tot mai mult cultura grecească. Acest mozaic pitoresc de popoare diferite, aceste necontenite conflicte de rase, de religii, de civilizaţii, precum şi tragediile din jurul scaunului imperial, au oferit unor scriitori de real talent, cele mai interesante subiecte din câte a cunoscut istoria omenirii. Şi ceea ce nu trebue pierdut din vedere e că mai toţi aceşti istorici au văzut desfăşurându-se sub ochii lor evenimentele pe

[1] H. Grégoire, *Byzantion*, X (1935), p. 336.

care le-au povestit și la care au luat parte activă ei înșiși. Astfel Procop era secretarul generalului Belisarie, pentru care avea o profundă admirație și pe care l-a însoțit pe câmpurile de luptă din Asia, Africa și Italia. Mihail Psellos, un om de o cultură vastă și variată, profesor la Academia din Constantinopol, a fost secretarul împăratului Mihail Calafatul, educatorul lui Mihail VII Tarapinakes, și a devenit prim-ministru și arbitru al politicei imperiale în domnia mai multor împărați. George Akropolites a primit din partea elevului său, împăratul Teodoros, sarcina de a conduce războiul împotriva despotului de Epir și a căzut prizonier în mâinile dușmanilor. După liberarea sa, sub Mihail al VIII-lea, a renunțat la militărie pentru care nu prea avea aptitudini, și a ocupat un loc de frunte în diplomația imperiului. Nikifor Vrienios, pentru valoarea lui militară și pentru abilitatea lui oratorică, a fost ales de împăratul Alexie Comnenul ca soț al fiicei sale, Ana. Ana însăși, soția lui Vrienios, femeie de o rară cultură, a completat opera soțului său, reconstituind, după mărturiile celor ce au însoțit pe tatăl său în războaie și după acte oficiale din arhivele Statului, cu un simț firesc de pietate, domnia tatălui său. Un alt istoric de seamă a fost împăratul Ioan Cantacuzino, care după o domnie sbuciumată de necontenite lupte, a renunțat la tron, retrăgându-se într'o mănăstire din Muntele Athos și, în sfârșit, ultimul cronicar bizantin, George Frantzes, pe care-l va folosi la noi Constantin Căpitanul Filipescu, a fost secretarul lui Manuel al II-lea și mare logofăt la curtea lui Ioan al VIII-lea; el a părăsit patria fugind în Italia, după căderea Constantinopolului sub Turci.

Cum se poate vedea din această simplă înșirare a câtorva din cei mai de seamă cronicari, istoria Bizanțului a avut norocul să fie scrisă de oameni care nu numai că au fost părtași la evenimente, dar care au condus chiar destinele imperiului. Chiar dacă obiectivitatea și sinceritatea este la unii pe planul al doilea, totuși înțelegerea evenimentelor, povestirea lor însuflețită de episoade caracteristice și de situațiuni dramatice, expusă într'un stil format după modelul istoriografiei clasice grecești, au smuls accente de prețuire și de admirație celor mai de seamă bizantinologi ai vremurilor noastre:

« Dacă se compară — spune unul din ei — marii istorici din sec. al VI-lea bizantini: Procop, Agathias, Menandru și mai târziu un Psellos, un Cinnamus, un Nicetas, cu marii istorici ai Occidentului latin, care fură contemporanii lor, incontestabil că Grecii se așează la un nivel intelectual cu mult superior, prin priceperea politică, prin finețea psihologiei, prin simțul compoziției, prin talentul stilului » [1].

Nici măcar nu începuse în Occident istoriografia în limba națională când în Bizanț, cronografi ca Ioan Malalas din Antiohia în sec. VI—VII-lea, Gheorghe Amartolos (amartolos = păcătosul, atribut de umilință purtat de călugări) din sec. IX-lea sau Constantin Manasses din sec. al XII-lea, compilând sfintele Scripturi cu textele apocrife, cu istoria antică și legendele bizantine au întocmit, pe gustul maselor populare, vaste repertorii de istorie universală, începând dela creațiunea lumii și mergând până în vremea lor.

După istoriografie, un alt domeniu literar în care s'a manifestat în chip strălucit cugetarea și sufletul bizantin, pasionat pentru probleme de ordin mistic, a fost teologia. Una din grijile constante ale marilor teologi bizantini a fost lupta contra ereziilor, care amenințau creștinismul în forma lui ortodoxă. Ereziile s'au născut, după cum se știe, din încercările de a fuziona creștinismul cu filosofia și dialectica elină și cu credințele religioase ale popoarelor convertite. Elementele eterogene care se infiltrau pe această cale în creștinism în epoca formațiunii sale, erau în unele ținuturi așa de importante, încât îl deviau necontenit dela linia statornicită prin tradiția evanghelică. Aceste devieri dela tradiția fixată, care stricau puritatea învățăturilor Mântuitorului, au constituit ceea ce se numește în istoria bisericii: ereziile. Cea mai răspândită erezie a fost gnosticismul, născut în primele trei veacuri în mediul îmbibat de sincretism religios al ultimelor curente de filosofie elină ce căutau în mitologiile vechiului Orient alegorii și simboluri.

Gnosticii, pretinzând că dețin o revelație specială dela Apostoli, puseseră în circulație, sub numele persoanelor biblice, mii de scrieri apocrife: Apocalipsul lui Adam, Evanghelia Evei, Evanghelia lui Andrei, a lui Bartolomeiu, Tadeu, Filip, Petre, etc.

Impotriva acestei literaturi eretice luaseră poziție marii părinți ai bisericii din secolul al IV-lea și al V-lea care au constituit epoca de aur a patristicei grecești: Sf. Atanasie, Grigore de Nazianz, Sf. Vasile cel Mare, Grigore de Nissa, a cărui operă a intrat de timpuriu în literatura românească, Ciril de Alexandria, Sf. Ioan Hrisostomul, Sf. Epifaniu. Ei au dus, prin scrierile lor polemice, luptă înverșunată împotriva ereziei și au fixat, prin scrierile lor dogmatice, principiile fundamentale ale credinței, socotite apoi de urmași ca fiind de o autoritate indiscutabilă, deci de nestrămutat.

In epoca bizantină, biserica a continuat să fie sguduită necontenit de forme nouă ale ereziilor: monofizism, care susținea că Domnul nostru Isus a avut o singură natură: cea omenească; monothelism, care nu recunoștea în Mântuitorul decât o singură voință, deși admitea în el două naturi: cea divină și cea umană; iconoclasm, care nu admitea cultul Sfintei Fecioare și al icoanelor, considerate ca idolatrie; bogomilismul, o erezie născută din fuziunea dualismului persan cu creștinismul.

Teologii bizantini, întemeindu-se pe scrierile patristice, au continuat lupta împotriva acestor noui erezii, până la deplina lor exterminare. Lupta aceasta împotriva ereziilor și pentru fixarea punctului de vedere ortodox în chestiunile atacate a dat naștere unei bogate literaturi de polemică și dogmatică, în care s'au distins teologi de frunte, ca Leontius din Bizanț în secolul al VI-lea; Maxim Confesorul, în secolul al VII-lea; din opera lui avem traduceri în literatura noastră încă din secolul al XVII-lea; în secolul al VIII-lea: Ion Damasceanul și Teodor Studitul; Patriarhul Fotios; în secolul al IX-lea: Euthimie Zigabene contemporanului Alexe Comnenul, a cărui operă, « *Panoplia dogmatică* », a fost tipărită pentru întâiași dată, în limba greacă, la noi, în Târgoviște, la 1711; și, în sfârșit, Palamas, Cantacuzino și Cabasilas, în secolul al XIV-lea.

Insă genul în care literatura bizantină s'a ridicat pe culmile cele mai înalte e poezia religioasă, menită să însoțească serviciul divin: imnografia. Lirismul religios bizantin este atât de bogat, atât de variat și așa de frumos, încât a stârnit admirația chiar a adversarilor bisericii ortodoxe. Iată ce spune în această privință un călugăr francez, Edmond Bouvy [1]:

« Occidentul nostru are nevoie de poezie; lumea profană este foarte îmbătrânită, foarte desamăgită (desenchanté), pentru a ne mai da poeți lirici, știința sacră este ea însăși amenințată prin pozitivismul năvălitor. Trebue să căutăm undeva într'o literatură încă necunoscută, elanurile inimii, efuziunile sufletului în rugăciune. Ori, Orientul păstrează în rezervă, în cărțile sale liturgice, acest lirism care ne lipsește. . . ; în Grecia bizantină, o ceată nenumărată de melozi, cu principiile lor, care formează un cor și corifeul lor, Sfântul Romanos, cel mai mare dintre poeții noștri creștini. Trebue să salutăm toate aceste nume, să aplaudăm toate aceste glorii, să ascultăm cu transport toate aceste cântece ».

[1] Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*. Paris, Flamarion, p. 271.

[1] *Études préparatoires au pèlerinage eucharistique de Jérusalem*, Paris, Boeme Presse, 1893, p. 226; vezi *Poètes et mélodes*, Nîmes 1886, p. 347.

Producția imnografică bizantină se leagă în obârșia ei de poezia religioasă siriacă și prin aceasta de poezia semitică, în special de psalmii ebraici. Fruntașul poeziei sacre din Bizanț, Romanos — despre care a fost vorba și pe care toți bizantinologii și chiar teologii catolici îl consideră ca pe cel mai mare poet sacru nu numai al Bizanțului, ci și al întregii lumi medievale — era evreu din Siria trecut la creștinism și stabilit apoi ca diacon în Constantinopol. El a adoptat pentru imnul sacru versificația populară, care se întemeia, nu pe cantitatea silabelor — lungi sau scurte — ci pe ritmul silabic care se obține căutând efectul musical în numărul egal al silabelor din aceeași strofă și în succesiunea regulată a silabelor accentuate și a celor neaccentuate [1]. Dela el ne-a rămas, între altele, condacele și icoasele dela Nașterea Mântuitorului, din Duminica Floriilor, din Vinerea Patimilor, și din Duminica Paștilor.

Opera lui a fost continuată de alți melozi, Teodor Studitul care a compus cea mai mare parte din cântările prohodului, Casia, despre care legenda spune că era gata să se urce pe tronul Bizanțului, dar îl pierdu din pricina unui răspuns mândru pe care-l dădu împăratului ce-i oferea cu mărul de aur, mâna sa.

Poezia religioasă bizantină capătă un nou avânt cu Andrei de Creta, alcătuitorul canonului — formă complexă a cântecului religios alcătuită din 9 ode, modelate după strofe tipice numite irmoase, constituind toate laolaltă un grup organic, cu o melodie unică — și apoi cu continuatorii acestuia: Ioan Damasceanul, întocmitorul Octoihului, care este și azi în uzul ritualului ortodox, precum și al cântărilor de înmormântare, Cosma Damasceanul, Iosif Imnograful, alcătuitorul canoanelor pentru fiecare zi a săptămânii. Ba, ceeace este semnificativ, în această muncă de slăvire a Mântuitorului au adus contribuția lor chiar împărații bizantini, ca Constantin Porfirogenetul și Leon Înțeleptul, autorul canonului din Duminica Floriilor.

Și în omiletică Bizantinii stau pe o treaptă mai înaltă decât Occidentalii. Marii lor oratori bisericești, crescuți în filosofia și retorica elenică, dar inspirați de puritatea învățăturilor evangelice, au pus în lumină înălțimea dogmei și moralei creștine cu o vervă care, peste veacuri, a avut și are încă o rezonanță puternică în sufletul lumii ortodoxe. Efrem Sirul, Vasile cel Mare, Grigore dela Nisa, Ioan Hrisostomul, Ioan Damasceanul, Ioan Caleca a cărui operă stă la baza Evangheliei cu învățătură a lui Coresi, Mihail Peloponesianul, Ilie Miniat, contimporanul lui Antim Ivireanu și mulți alții au ilustrat amvonul bisericii ortodoxe și ne-au lăsat predici de o rară frumusețe, care se resfrâng — după cum se va vedea — în cazaniile noastre.

Pentru a stimula virtuțile creștinești în sufletul maselor populare, Bizantinii au plăsmuit legendele învăluite în nimbul miraculosului creștin ale Sfinților martiri și asceți, colecționate în mineele care se citesc azi în bisericile noastre sau patericurile schitice lavsaicurile sau limonariile — mărginite numai la viața și gândurile marilor asceți.

Și pe tărâmul literaturii de imaginație, Bizantinii au produs opere de seamă. In secolul al XII-lea, rapsozii bizantini ai maselor populare au alcătuit o mare epopee, *Digenis Akritas*, în care se cântă vieața de aventuri și eroism a comandanților dela granițele imperiului.

Poezia epică și-a găsit însă expresiunea ei cea mai nimerită în roman. Romanul și-a luat naștere în epoca de decadență a culturii clasice grecești. Deși în germene era cuprins în unele episoade din poemele homerice, în idila din perioada alexandrină, în poveștile milesiane sau în miturile alegorice plăsmuite de filosofii greci, pentru a expune în forma plăcută a ficțiunii o doctrină metafizică sau morală; totuși, ca gen literar de sine stătător, romanul nu s'a constituit decât la începutul erei creștine. Cel mai vechiu, din care însă nu ni s'a păstrat decât un fragment, este romanul istoric al lui *Ninus și Semiramida*, alcătuit, după toate probabilitățile, la jumătatea secolului I-iu al erei noastre. Cel mai izbutit, după pastorala *Daphins și Chloe*, și cel care a avut un răsunet mai puternic în literatura bizantină și chiar în literaturile moderne este *Aethiopica* lui Heliodor sau « Teagen și Haricleea », care a sugerat lui Dimitrie Cantemir, după cum însuși o spune, planul operei sale *Istoria ieroglifică*. Acest roman de dragoste, prin înlănțuirea de incidente multiple și variate, prin tendința de a încorda atenția în desfășurarea unor situațiuni senzaționale și a unor conflicte neașteptate, încheiate, spre satisfacția cetitorilor, printr'un desnodământ fericit, a fost mult gustat și a găsit imitatori în literatura bizantină. Scriitori ca Teodor Prodromos, Nicetas Eugenianos, Estațiu Macrembolites și alții — unii în versuri, alții în proză — imitând pe Heliodor, au scris peripețiile încurcate ale perechilor de îndrăgostiți, care surprinși pe mare de furtună, cad în mâna piraților, ajung sclavi și, în cele din urmă dobândesc libertatea, se regăsesc și se căsătoresc.

In secolul al XIII-lea, când Constantinopolul cade sub Latinii cruciatei a IV-a și când imperiul bizantin este împărțit între cuceritori, împreună cu cultura și obiceiurile popoarelor romanice din Occident, încep să pătrundă, în limanurile bizantine, și influențe literare.

In aceste împrejurări, romane cavalerești franceze ajung să fie prelucrate și traduse în versuri bizantine, precum: *Ὁ πρεσβύτης ἱππότης*, Bătrânul cavaler — un roman din ciclul legendelor arturiene, cu cavalerii mesei rotunde (les chevaliers de la table ronde), prelucrarea liberă și prescurtată a romanului francez dela sfârșitul secolului al XII-lea; *Gyron le courtois* sau *Florio și Plaziaflora*, o reelaborare a legendei provensale: *Floire et Blanchefleure* sau *Imberie și Margarona*, o altă prelucrare în versuri a celebrului roman cavaleresc dela sfârșitul evului mediu, *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, intrat și în limba română, sau, în sfârșit traducerea în versuri a *romanului Troiei*, alcătuit în Franța în secolul al XII-lea de truverul normand Benoist de Sainte-Maure, după izvoare latine.

Anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice din Occident, literatura bizantină ajunsese deci la o înflorire mai bogată.

Și în artă, Bizanțul era la această epocă superior Occidentului. Elemente din arta bizantină au pătruns de timpuriu prin Veneția și prin stăpânirile bizantine din Italia, în arta evului mediu occidental.

De altă parte, capitala imperiului — așezată într'unul din cele mai pitorești decoruri, cu țărmul Asiei în față, era cea mai frumoasă cetate a evului mediu. Cupolele aurite ale bisericilor, galeriile și arcadele palatelor de marmoră, cu splendide grădini pe țărmul mării de Marmara, piețele largi ca, de pildă, vestita Augusteon — un fel de San Marco a vechiului Bizanț — toată acea bogăție de marmoră, aur și mozaicuri, ne face să înțelegem prestigiul de care se bucura pe timpul său civilizația bizantină. Măreția și frumusețea Constantinopolului era cântată în romanele courtois ale Franței medievale și în bilinele rusești. Iar mai târziu, în secolul al XIII-lea, când Latinii cruciatei a IV-a cuceresc Constantinopolul, rămân uimiți de cele

[1] Legenda povestește că venind din Siria în Constantinopol ca diacon în biserica Sfânta Născătoare, a început să compună imnuri sacre a căror melodie era însă așa de stângace, încât stârnea râsul. Intr'o noapte din ajunul Crăciunului, pe când dormea, îi apare dintr'odată în vis Sfânta Fecioară care-i întinde un sul de hârtie, silindu-l să-l înghită. Il înghite și deșteptându-se, sub stăpânirea unei puternice emoții mistice, intră în biserică și urcându-se în amvon, cântă celebrul imn: *Ἡ παρθένος σήμερον* (= Astăzi Sf. Fecioară). Astfel, prin darul divin — după legendă — a alcătuit el mii de imnuri, care au pătruns în liturghia ortodoxă și i-au asigurat un loc între sfinți.

ce văd în capitala imperială; unul dintre aceştia — care a fost cronicarul francez Villehardouin — scrie « Rien de pareil ne se peut trouver en un autre pays ».

BIBLIOGRAFIE. Pentru istoria literaturii bizantine cea mai bună operă este până acum tot Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, care are pentru fiecare capitol o bogată bibliografie. II. Aufl. München 1897. O lucrare sumară, mai nouă: Giovanni Montelatici, *Storia della letteratura bizantina* (324-1453). Milano Ulrico Hoepli, 1916. O sinteză asupra civilizaţiei bizantine: Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, Flamarion, p. 271. Foarte preţioase date privitoare la importanţa Bizanţului pentru noi şi la legăturile literaturii noastre cu cultura bizantină se găsesc la D. Russo, *Elenismul în România*. Bucureşti, 1912, reprodus şi în *Studii istorice greco-romane. Opere postume*. II, p. 487 - 541. Bucureşti 1935. Fundaţia pentru literatură şi artă « Regele Carol II »; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucarest 1935. Pentru imnografie în legătură cu ritualul nostru: Preotul Prof. Petre Vintilescu. *Despre poezia imnografică din cărţile de ritual şi cântarea bisericească*, Bucureşti, 1937.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI

Din cele expuse în capitolele precedente s'a putut vedea că literaturile romanice, emancipându-se de sub tutela limbii latine, apar târziu, abia în secolul al X-lea. Până la această epocă, Bizanţul însă, care îşi plămădise o civilizaţie proprie din fuziunea clasicismului grec cu creştinismul şi cu străvechile culturi ale Orientului, avusese o evoluţie literară de cinci veacuri. In secolul al VI-lea, când în Italia şi în Spania abia se furişau în documente latine urmele nouilor limbi romanice, Bizanţul se putea mândri cu melozi ca Romanos, pe care nu numai bizantinologii, ci chiar şi teologii catolici îl socotesc ca pe cel mai mare poet al creştinătăţii din toate vremurile. Până în veacul al XIII-lea, când în Occidentul romanic apar primii cronicari — în Spania, Alfons al X-lea cu cronica generală a Spaniei, în Franţa cronicarii cruciadei a IV-a cu Villehardouin în frunte, — istoriografia bizantină dăduse pe cei mai de seamă reprezentanţi ai săi.

Şi în ceea ce priveşte epica, literatura bizantină putea sta cu cinste alături de literaturile romanice, căci dacă bogata eflorescenţă a chanson-elor de geste şi a romanelor courtois din Franţa medievală s'a răsfirat în toate literaturile Occidentului neolatin, Bizanţul în schimb produsese marea epopee populară, *Digenis Akritas*, precum şi o serie de romane, imitate după Ethiopica lui Heliodor, care încep să se eşaloneze încă din veacul al V-lea.

Şi, dacă, după căderea Constantinopolului sub Latinii cruciadei a IV-a, pătrund în literatura bizantină câteva teme din ciclul romanelor courtois, nu-i mai puţin adevărat că şi literatura bizantină a transmis epicei franceze medievale o serie de motive în opere ca: *Cligès* a lui Chrétien de Troyes, *Athis et Prophilias* a lui Alexandre, *Partenopeu*, *Hippomédon* et *Protésilaus* ale lui Huon de Rotelande, *Cléomadès* a lui Adenet le Roi, *Florimont* al lui Aimon de Varenne şi acel celebru în evul mediu *Roman de sept-sages* — Sindipa al nostru — care a colindat prin toate literaturile Occidentului.

Privită astfel în întregul său, literatura bizantină, anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice, s'a desvoltat pe o linie de evoluţie ascendentă şi atinsese în evul mediu în unele domenii — ca de exemplu, în cel religios şi în cel istoric — culmi mai înalte decât literaturile Occidentului.

Dacă la această strălucire culturală adăugăm frumuseţea pitorească a Constantinopolului, atunci înţelegem farmecul pe care Bizanţul îl exercita asupra popoarelor păgâne dela graniţele imperiului. Cel dintâi dintre popoarele slave din Sudul Dunării, care au îmbrăţişat creştinismul oficial au fost Bulgarii. In 864, Principele Boris al Bulgariei, folosindu-se de încheierea păcii cu Bizantinii, se botează având ca naş pe însuşi împăratul bizantin Mihail. Creştinismul dobândeşte însă un puternic avânt în Bulgaria sub fiul lui Boris, sub ţarul Simion, prin munca de cultură a discipolilor lui Chiril şi Metodiu. Fraţii Chiril şi Metodiu erau fiii unui înalt funcţionar grec din Salonic. Cunoşteau probabil limba slavă din copilărie, fiindcă în veacul al IX-lea populaţia slavă se întindea până sub zidurile Salonicului. Dobândiseră la Constantinopol o solidă educaţie religioasă sub călăuza marelui patriarh Fotie; călătoriseră apoi pe la mănăstirile din Asia Mică, unde se iniţiaseră în vieaţa ascetică şi încercaseră să aducă la creştinism pe Cazarii dela nordul Mării Negre. Ei aveau astfel reputaţia unor adevăraţi apostoli când, în anul 860, Principele Moraviei, Rostislav, cere din Bizanţ misionari creştini, care să cunoască limba slavă.

Creştinismul pătrunsese în Moravia din ţările germanice, dar întâlnea obstacole în expansiunea lui, nu numai din pricină că Moravii păgâni erau în lupte continue cu Germanii, dar şi din pricină că misionarii germani nu cunoşteau limba poporului pe care voiau să-l evanghelizeze.

Fraţii Chiril şi Metodiu petrecuseră vreo trei ani pentru a traduce sfintele scripturi în limba slavă, inventând pentru aceasta alfabetul glagolitic şi în 863 plecară în Moravia. Propaganda lor avu un succes strălucit, dar după ce moare Rostislav, în sbuciumările politice care urmează, liturghia slavă începe să fie atacată din ce în ce mai înverşunat de către clerul german catolic.

Persecutaţi şi isgoniţi din Moravia, discipolii lui Metodiu se refugiază în Macedonia şi apoi în Bulgaria, care tocmai fusese câştigată la creştinism. Ei găsesc aci, sub domnia lui Simion, care se urcase pe tronul Bulgariei după Boris în 893, tărâmul prielnic pentru o spornică activitate culturală. Simion îşi făcuse educaţia în Bizanţ; se deprinsese din copilărie cu operele lui Aristotel şi cu discursurile lui Demosthene şi dobândise atâta cultură grecească, încât un sol contemporan german, al regelui Otto I, de origine longobardă, Luitprand, ne spune că Bizantinii îi socoteau pe jumătate grec. Hotărît să ridice starea culturală a poporului său, el introduce la curtea din Preslav, capitala ţării, pompa şi ceremonialul bizantin, înalţă arhiepiscopatul bulgar la rangul de patriarhie, proclamând autocefalia bisericei bulgare (917), zideşte biserici şi palate, organizează biblioteci şi stimulează cu avânt opera de transplantare a literaturii bizantine, punându-se el însuşi la muncă. Dela el a rămas în literatura bulgară traducerea a 135 de discursuri ale Sf. Ioan Hrisostomul, reunite sub numele de *Zlatostruja* (valul de aur).

Sub acest Principe înţelept, pe care un panegirist bulgar contemporan îl numeşte « noul Ptolomeu », discipolii lui Metodiu sunt bine primiţi. Incurajaţi de ţar în munca lor de cultură, ei dau atâta strălucire domniei lui Simion, încât toţi slaviştii o numesc epoca de aur a literaturii bulgare. Biserica bulgară recunoscătoare pentru munca lor îi cinsteşte în frunte cu cei doi apostoli Chiril şi Metodiu sub numele de *svĕtii sedmipočĕtni* (grupul celor 7 sfinţi).

In fruntea acestor discipoli stă Climent, care a dat fiinţă slavă în Macedonia, episcopatului din Ohrida. El a lăsat o serie de suri şi biografia apostolilor Chiril şi Metodiu, alcătuite cu elemente legendare după modelul hagiografiei bizantine, cuprinzând discuţiuni dogmatice, ca de pildă, disputa lui Chiril cu Saracinii, cu Cazarii, cu clerul latin din Veneţia.

In aceeaşi epocă a lui Simion, trăieşte şi Ioan Exarhul — un fel de patriarh al Bulgariei care a transpus în literatura bulgară partea care interesa mai mult poporul său din opera fundamentală de dogmatică a Sfântului Ioan Damasceanul.

Era firesc ca în epoca de creştinare a poporului bulgar toată strădania cărturarilor să fie pusă cu deosebire în serviciul operei de tălmăcire a tot ceea ce putea întări noua credinţă. Munca desfăşurată în această privinţă este uriaşe pe toate tărâmurile literaturii religioase. Astfel, în afară de cărţile fundamentale

ale Bibliei, de textele liturgice, s'au tradus de către scriitori anonimi numeroase cărţi de dogmatică, ca de pildă opera Sfântului Ioan Damaschean, comentarii privitoare la textele biblice, ca de exemplu, comentarul Sf. Athanasie din Alexandria, sau *Comentarul* lui Hippolit asupra cărţii lui Daniil; literatură ascetică şi mistică, ca de pildă, operele lui Efrem Sirul, ale lui Ioan Klimax (a cărui scriere *Lestvica,* Scara posturilor pe care trebue să le urce omul pentru a ajunge la desăvârşire morală, a fost tradusă la noi în sec. XVII-lea de Mitropolitul Varlaam), ale lui *Teodor Studitul,* regeneratorul vieţii monahale bizantine din veacul al IX-lea, ale lui Ioan Moshos (Limonarion) (foarte răspândită şi la noi); şi, în sfârşit, o bogată literatură omiletică, culeasă din operele Sf. Vasile cel Mare, ale lui Grigore de Nazianz, Ioan Hrisostomul, ş. a.

Dar asemenea discuţiuni dogmatice şi speculaţiuni teologice nu puteau mulţumi imaginaţia naivă a poporului care, în faza de copilărie a culturii sale, era mai bucuros după poveşti şi legende în legătură cu noua lui credinţă şi cu lumea înconjurătoare. De aceea, din bogata şi variata materie religioasă a Bizanţului, aceea care s'a bucurat de mai multă trecere în literatura bulgărească a fost literatura apocrifă. Această literatură s'a născut în vremurile de decadenţă ale poporului evreu, şi în primele veacuri ale creştinismului, fie din nevoia de a ridica moralul deprimat al poporului, fie din năzuinţa de a lămuri unele puncte lăsate în întuneric de Biblie, din vieaţa Patriarhilor, a Profeţilor, a Mântuitorului, a Apostolilor, fie în sfârşit, de a desvălui enigmele privitoare la creaţiunea şi sfârşitul lumii, la vieaţa de dincolo de moarte.

Lăsând la o parte legendele privitoare la Vechiul Testament, moştenite din vechiul iudaism, literatura apocrifă a Noului Testament a fost alcătuită mai toată din legende populare formate în comunităţile primitive ale creştinismului — fiindcă cea plăsmuită de sectele eretice a fost distrusă — şi a apărut sub numele unui patriarh, a unui profet, a Mântuitorului sau a unuia din apostoli, cu pretenţa că a stat multă vreme ascunsă ca o literatură postumă, până ce împrejurări fericite au scos-o la lumină. De aceea literatura aceasta a fost numită apocrifă (dela gr. ἀποκρύπτω = acoper, ascund, ἀπόκρυπτος = ascuns). Şi fiindcă pretenţia acestei noi literaturi, că ea este opera marilor personalităţi ale Bibliei, este neîntemeiată, ea fiind o literatură neautentică, falsă, termenul apocrif are două note caracteristice: literatură care ar fi stat ascunsă — ca un fel de operă postumă, dar în acelaşi timp o literatură neautentică, pseudoepigrafică, falsă. Literatura aceasta este alcătuită dintr'o vastă materie de legende ţesute de imaginaţia naivă a poporului în jurul Mântuitorului şi a Familiei sfinte: aşa numitele evanghelii apocrife ca de pildă *Protoevanghelia lui Iacob,* fratele cel mic al Domnului, care inspirată de dogma concepţiunii imaculate a Mântuitorului, învăluie într'un nimb de castitate şi sfinţenie naşterea, copilăria şi tinereţea Sfintei Fecioare; sau *Evanghelia copilăriei,* atribuită apostolului Toma, în care se arată pribegia familiei sfinte spre Egipt prin pustiu, precum şi copilăria Mântuitorului în Nazaret, sunt înfăţişate cu elemente de miraculos într'o adevărată apoteoză şi, în sfârşit, *Evanghelia lui Nicodim,* în care se povestesc chinurile Mântuitorului, moartea lui, şi scoborîrea în infern pentru liberarea celor drepţi. Ciclul acestor legende apocrife se încheie apoi cu o serie de viziuni apocaliptice privitoare la sfârşitul lumei şi la contrastul dintre rai şi iad, ca: *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul, Apocalipsul Sfântului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Ascensiunea lui Isaia la cer, Cuvântul lui Metodie al Patarilor* care vor trece apoi şi în literatura noastră, unele chiar din secolul al XVI-lea.

Cronicele bizantine, care povesteau, după modelele clasice, toată vieaţa sbuciumată a imperiului şi a curţii din Constantinopol, nu au interesat pe cărturarii dela începutul literaturii bulgare. Dimpotrivă aceştia gustau mai mult cronografele, scrise de călugării bizantini care începeau povestirea dela creaţiune şi care întreţesau în urzeala biblică şi istorică legende apocrife, tradiţii populare privitoare la împăraţi şi alte multe elemente de folklor bizantin. Din bogata literatură de cronografe bizantine au trecut în literatura bulgară: Hronograful lui Ioan Malalas, un siriac grecizat, care povesteşte istoria lumii până la anul 574; cronica lui Gheorghe Monahul Amartolos (=păcătosul), care duce povestirea până la moartea împăratului Teofil; câteva fragmente din χρονογραφικὸν Σύντομον a Patriarhului Nikifor şi cronograful lui Manasses, încărcat de podoabe stilistice, care în originalul bizantin era scris în versuri, dar care în slavă este tradus în proză şi care va avea, după cum vom vedea, o mare influenţă asupra călugărilor cronicari ai Moldovei: Macarie şi Azarie.

La începuturile creştinării sale, nivelul cultural al poporului nu era de sigur aşa de ridicat încât să poată gusta frumuseţea capodoperilor literaturii clasice greceşti, nici să poată preţui floarea poeziei bizantine. Cărturarii bulgari — şi în primul rând clericii care stăteau în fruntea activităţii de transplantare a culturii bizantine — au ales din comoara literară a Bizanţului, în afară de ceea ce putea întări credinţa, numai acele opere cu caracter estetic, care puteau fi pe placul maselor naive ale poporului. Aşa dar, în primul rând romanele populare. Astfel s'a tradus, încă din secolul al XIII-lea, o versiune a romanului lui *Alexandru cel Mare,* care apoi a fost încorporată în Rusia, în aşa numitele cronici greceşti: eleniskii letopisec (Malalas), romanul lui *Varlaam şi Ioasaf,* o prelucrare bizantină a legendei lui Buda, « cel mai bun roman spiritual al evului mediu », tradus la noi de Udrişte Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab; o versiune din vestita carte de fabule indiene, tradusă în literatura arabă sub numele de Kalilah şi Dimnah, iar în literatura bizantină şi slavă sub numele de *Stefanites* şi *Ihnitates* (numele a doi şacali — eroi ai romanului); apoi o povestire cu elemente enigmatice, dar hazlii în acelaşi timp, din cercul legendelor solomonice, intitulată *Solomon* şi *Kitovras,* care a circulat şi în literaturile medievale ale Apusului sub numele de *Solomon* şi *Marcolf* şi care stă la baza prelucrării lui Croce: *Bertoldo.* Din acelaşi ciclu de poveşti venite din vechiul Orient în literatura bizantină, Bulgarii au mai transpus în literatura lor romanul înţesat de proverbe, fabule şi enigme al lui *Archirie şi Anadan,* a cărui formă, cea mai veche, a fost descoperită în zilele noastre de o misiune arheologică germană pe o insulă dela cataractele Nilului, într'un papirus, scris cu 5 veacuri înainte de Christos, în limba arameană. Romanul a fost tradus în slavoneşte, în secolul al XI-lea sau al XII-lea, probabil în ţinuturile Macedoniei. Înăbuşită prin cucerirea bizantină, activitatea culturală renaşte în Bulgaria sub al doilea imperiu românobulgar la curtea Ţarilor din Târnova, prin munca neobosită a marilor Patriahi Theodosie şi mai ales Efthimie.

Către sfârşitul secolului al XII-lea, literatura sud-slavă îşi strămută punctul de greutate în Serbia, care, închegându-se într'o unitate politică devine, sub conducerea lui Ştefan Nemanja, unul din statele cele mai puternice ale Peninsulei Balcanice.

Trezită mai târziu la vieaţa literară proprie, Serbia a împrumutat limba bisericească, şi împreună cu aceasta şi literatura tradusă, din Bulgaria, dar copiştii sârbi, copiind texte religioase, legende şi poveşti bulgare, au introdus, în textele ce copiau, limba ţării şi a vremii lor. Bulgaria însăşi intră în sfera de influenţă a culturii sârbeşti, căci documentele scrise în Bulgaria la această epocă se resimt de influenţa sârbească. La curtea din Vidin a Ţarului bulgăresc, Sracimir, se întrebuinţează în documente limba sârbo-slavă şi în această limbă este scris şi sbornicul copiat la anul 1360 cu ajutorul Anei, soţia ţarului şi fiica lui Basaraba al nostru.

Literatura bulgărească venea în Serbia prin mijlocirea mănăstirilor din Muntele Athos. Legăturile vieții de cultură a Sârbilor cu Muntele Athos au fost înodate în secolul al XII-lea prin fiul lui Ștefan Nemanja, Ratko. Acesta, părăsind strălucirea dela curtea domnească a tatălui său, s'a retras în Muntele Athos, îmbrăcând haina monahală sub numele de Sava. Câțiva ani după aceasta, tatăl său Ștefan Nemanja renunță și el la tron și, venind cu sufletul umilit pe urmele fiului său, își caută un loc de odihnă între călugării Muntelui Athos, sub numele de Simion. Simion și Sava au întemeiat în Muntele Athos mănăstirea sârbească Hilandarul, care a înodat vieața religioasă a poporului sârb cu vieața ascetică și culturală a Muntelui Athos.

Muntele Athos este o peninsulă stâncoasă și abruptă, acoperită numai de mănăstiri ridicate de împărați bizantini, de țari bulgari, de cnezi sârbi, de domni români și de țari ruși. Aceste mănăstiri adăpostesc în ele călugări de neamuri diferite, care trăiesc în umilință o vieață de adevărată frățietate creștinească, uniți laolaltă într'un fel de republică, sub conducerea celui mai destoinic din soborul egumenilor: protul Muntelui Athos. Această republică de mănăstiri a jucat un rol important în vieața răsăritului ortodox, căci ea era nu numai inima din care pulsa vieața religioasă din Răsărit, dar și un fel de bibliotecă centrală a popoarelor ortodoxe — cum spune unul din cei mai buni cunoscători ai literaturii sud-slave, profesorul Murko.

Din muntele Athos au plecat textele și misionarii culturii către țările slave. Un popas în drumul lor l-au format mânăstirile din Macedonia, leagănul literaturii bulgărești din epoca de aur, unde populația bulgărească se încrucișa cu populația sârbească. Din răsadurile bizantine, aduse din Athos, a crescut pe pământ sârbesc o literatură originală de hagiografie și cronici naționale.

In afară de curentul acesta ortodox și bizantin, care se revărsa în Serbia din mănăstirile Muntelui Athos, un alt curent, de un caracter cu totul deosebit, venea să învioreze literatura sârbească. Era un curent de cultură occidentală care pătrundea din spre țărmurile Mării Adriatice. Litoralul adriatic — vechea Ilirie și o parte din Panonia — fusese ocupat de Croați, cu câțiva ani mai înainte de strămutarea Sârbilor în sudul Dunării. Incă dela începutul așezării lor pe coastele dalmatine, Croații sunt câștigați la creștinism prin misionari trimiși din Roma, după cererea împăratului bizantin Heraclie. După o perioadă de ezitări între Roma și Bizanț, regele Croaților, Branimir, recunoscu în cele din urmă, în 879, autoritatea bisericii papale.

In 1102, Croații, după o serie de sbuciumări interne, se alipesc la Ungaria și intră în acest fel tot mai mult în sfera de influență a Ungariei și a bisericii catolice.

Cu un veac mai înainte, ținuturile croate din jurul Dubrovnikului de azi — Ragusa de altă dată — căzuseră sub influența Italiei. La începutul secolului al XI-lea, dogele Veneției, Petru al II-lea Urseolo, cucerește o parte a țărmului adriatic al Croației, unde cu timpul republica Sf. Marco izbutește să stăpânească centre însemnate ca Zara, Veglia, Spalato, Lagosta și câtva timp Ragusa. Ragusa a fost cu deosebire poarta prin care influențele occidentale au pătruns în literatura și în arta sârbească. Deși Ragusa și-a redobândit libertatea, pe care cu mici întreruperi a izbutit să o păstreze până în 1815 (congresul din Viena), când a fost cedată odată cu Veneția Austriei, totuși ea a rămas sub influența venețiană și limba oficială a republicii dalmatine a fost multă vreme limba latină sau mai exact un dialect italian. Legăturile politice și economice ale Veneției cu Ragusa au înlesnit, în cetatea dalmatină, așezarea Italienilor cari au adus cu ei în societatea slavă obiceiuri rafinate, gustul pentru artele frumoase și literatură. Pe de altă parte, Slavii dalmatini, atrași de farmecul Veneției, se duc în Italia pentru completarea studiilor la Universitatea din Padova. Ragusanii încep să scrie chiar în limba latină și italiană. Un tânăr dalmat, Ilja Črejevič, primește în 1478, la Roma, coroana de poet, și versurile lui latine sunt socotite ca cele mai frumoase dintre ale scriitorilor contemporani.

Paralel cu influența politică și culturală a Veneției pe țărmurile dalmatine, se întinde și influența bisericii. In Antivari și în Ragusa se întemeiaseră din veacul al XI-lea chiar, episcopate catolice de care depindeau numeroase biserici și mănăstiri ca de exemplu: Sancta Maria de Reteço, lângă Ragusa, sau Sancta Maria de Mljet (Meleda), așezată pe vârful unei insule stâncoase înconjurată de păduri de pini. Prin aceste mănăstiri în care călugării croați trăiau sub ascultarea Romei și oficiau serviciul religios în limba latină, precum și prin numeroase legături politice, comerciale și culturale, multe elemente din arta și literatura Occidentului medieval au pătruns în literatura croată. Astfel Croații au cunoscut de timpuriu acele drame liturgice ale evului mediu — misterele, cum le numiau Occidentalii, prikazanje sau skazanje, cum le numiau Croații — au avut poeți care s'au inspirat din lirica lui Petrarca și au cunoscut de timpuriu binefacerile Renașterii. Prin legăturile cu Serbia, o parte din aceste elemente de artă și literatură occidentală a pătruns în literatura sârbească, venind astfel să sporească tezaurul cultural al Slavilor sud-dunăreni.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literaturile sud-slave în general o bună operă de sinteză este tot Dr. M. Murko, *Geschichte der älteren sudslavischen Litteraturen*. Leipzig, 1908 în colecția. Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen.

Pentru literatura bulgărească: Boian, Penev История на Българската литература, Sofia, 1933.

Informație și bibliografie și la Angelov și Genov, Стара Българска литература (IX—XVIII B). Sofia, 1922.

Pentru literatura sârbească: manualul lui Pavle Popović, Преглед српске Книжевности, ed. 2. Belgrad 1913, este încă util, fiindcă are la sfârșit pentru fiecare capitol o bibliografie bogată. *Milivaje Bagić*, Из старе српске кньижевности ed. III, Beograd, 1926.

Pentru literatura croată: Dr. Dragutin Prohaska. *Das kroatisch-serbische Schriftum in Bosnien und der Herzegowina*, Zagreb, 1914.

Pentru influențele italiene asupra literaturii iugoslave un bun articol de sinteză: Mirko Deanović, *Les influences italiennes sur l'ancienne littérature yougoslave* în *Revue de littérature comparée*, XVI, 1934 p. 30—52.

INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ

Izolați de romanitatea occidentală prin Unguri, care până târziu — la începutul secolului al XI-lea — erau păgâni, și de imperiul bizantin prin Slavii dela Sudul Dunării, care din sec. IX erau ortodocși, Românii au trebuit să primească în biserică liturghia slavă. Această liturghie fusese înființată de către frații Chiril și Metodiu, greci din Salonic, dar care cunoșteau încă din casa părintească limba slavă și care convertiseră la creștinism pe Moravii Principelui Rostislav. Limba în care ei traduseseră Sfintele Scripturi era însă, după cum s'a dedus din particularitățile fonetice, limba bulgărească vorbită pe timpul lor — deci în secolul al IX-lea — în jurul Salonicului. Dar cum câmpul lor de activitate apostolică se întindea peste ținuturile Slavilor occidentali (strămoșii Slovenilor actuali), ei au trebuit să introducă în traducerile lor și elemente slave occidentale, dintre care unele de origine latină, altele de origine germană. Traducerile fraților Chiril

Literatura bulgărească venea în Serbia prin mijlocirea mănăstirilor din Muntele Athos. Legăturile vieții de cultură a Sârbilor cu Muntele Athos au fost înodate în secolul al XII-lea prin fiul lui Ștefan Nemanja, Ratko. Acesta, părăsind strălucirea dela curtea domnească a tatălui său, s'a retras în Muntele Athos, îmbrăcând haina monahală sub numele de Sava. Câțiva ani după aceasta, tatăl său Ștefan Nemanja renunță și el la tron și, venind cu sufletul umilit pe urmele fiului său, își caută un loc de odihnă între călugării Muntelui Athos, sub numele de Simion. Simion și Sava au întemeiat în Muntele Athos mânăstirea sârbească Hilandarul, care a înodat vieața religioasă a poporului sârb cu vieața ascetică și culturală a Muntelui Athos.

Muntele Athos este o peninsulă stâncoasă și abruptă, acoperită numai de mânăstiri ridicate de împărați bizantini, de țari bulgari, de cnezi sârbi, de domni români și de țari ruși. Aceste mânăstiri adăpostesc în ele călugări de neamuri diferite, care trăiesc în umilință o vieață de adevărată frățietate creștinească, uniți laolaltă într'un fel de republică, sub conducerea celui mai destoinic din soborul egumenilor: protul Muntelui Athos. Această republică de mânăstiri a jucat un rol important în vieața răsăritului ortodox, căci ea era nu numai inima din care pulsa vieața religioasă din Răsărit, dar și un fel de bibliotecă centrală a popoarelor ortodoxe — cum spune unul din cei mai buni cunoscători ai literaturii sud-slave, profesorul Murko.

Din muntele Athos au plecat textele și misionarii culturii către țările slave. Un popas în drumul lor l-au format mânăstirile din Macedonia, leagănul literaturii bulgărești din epoca de aur, unde populația bulgărească se încrucișa cu populația sârbească. Din răsadurile bizantine, aduse din Athos, a crescut pe pământ sârbesc o literatură originală de hagiografie și cronici naționale.

In afară de curentul acesta ortodox și bizantin, care se revărsa în Serbia din mânăstirile Muntelui Athos, un alt curent, de un caracter cu totul deosebit, venea să înviorează literatura sârbească. Era un curent de cultură occidentală care pătrundea din spre țărmurile Mării Adriatice. Litoralul adriatic — vechea Ilirie și o parte din Panonia — fusese ocupat de Croați, cu câțiva ani mai înainte de strămutarea Sârbilor în sudul Dunării. Incă dela începutul așezării lor pe coastele dalmatine, Croații sunt câștigați la creștinism prin misionari trimiși din Roma, după cererea împăratului bizantin Heraclie. După o perioadă de ezitări între Roma și Bizanț, regele Croaților, Branimir, recunoscu în cele din urmă, în 879, autoritatea bisericii papale.

In 1102, Croații, după o serie de sbuciumări interne, se alipesc la Ungaria și intră în acest fel tot mai mult în sfera de influență a Ungariei și a bisericii catolice.

Cu un veac mai înainte, ținuturile croate din jurul Dubrovnikului de azi — Ragusa de altă dată — căzuseră sub influența Italiei. La începutul secolului al XI-lea, dogele Veneției, Petru al II-lea Urseolo, cucerește o parte a țărmului adriatic al Croației, unde cu timpul republica Sf. Marco izbutește să stăpânească centre însemnate ca Zara, Veglia, Spalato, Lagosta și câtva timp Ragusa. Ragusa a fost cu deosebire poarta prin care influențele occidentale au pătruns în literatura și în arta sârbească. Deși Ragusa și-a redobândit libertatea, pe care cu mici întreruperi a izbutit să o păstreze până în 1815 (congresul din Viena), când a fost cedată odată cu Veneția Austriei, totuși ea a rămas sub influența venețiană și limba oficială a republicii dalmatine a fost multă vreme limba latină sau mai exact un dialect italian. Legăturile politice și economice ale Veneției cu Ragusa au înlesnit, în cetatea dalmatină, așezarea Italienilor cari au adus cu ei în societatea slavă obiceiuri rafinate, gustul pentru artele frumoase și literatură. Pe de altă parte, Slavii dalmatini, atrași de farmecul Veneției, se duc în Italia pentru completarea studiilor la Universitatea din Padova. Ragusanii încep să scrie chiar în limba latină și italiană. Un tânăr dalmat, Ilja Črejevič, primește în 1478, la Roma, coroana de poet, și versurile lui latine sunt socotite ca cele mai frumoase dintre ale scriitorilor contemporani.

Paralel cu influența politică și culturală a Veneției pe țărmurile dalmatine, se întinde și influența bisericii. In Antivari și în Ragusa se întemeiaseră din veacul al XI-lea chiar, episcopate catolice de care depindeau numeroase biserici și mânăstiri ca de exemplu: Sancta Maria de Reteço, lângă Ragusa, sau Sancta Maria de Mljet (Meleda), așezată pe vârful unei insule stâncoase înconjurată de păduri de pini. Prin aceste mânăstiri în care călugării croați trăiau sub ascultarea Romei și oficiau serviciul religios în limba latină, precum și prin numeroase legături politice, comerciale și culturale, multe elemente din arta și literatura Occidentului medieval au pătruns în literatura croată. Astfel Croații au cunoscut de timpuriu acele drame liturgice ale evului mediu — misterele, cum le numiau Occidentalii, prikazanje sau skazanje, cum le numiau Croații — au avut poeți care s'au inspirat din lirica lui Petrarca și au cunoscut de timpuriu binefacerile Renașterii. Prin legăturile cu Serbia, o parte din aceste elemente de artă și literatură occidentală a pătruns în literatura sârbească, venind astfel să sporească tezaurul cultural al Slavilor sud-dunăreni.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literaturile sud-slave în general o bună operă de sinteză este tot Dr. M. Murko, *Geschichte der älteren sudslavischen Litteraturen.* Leipzig, 1908 în colecția. Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen.

Pentru literatura bulgărească: Boian, Penev История на Българската литература, Sofia, 1933.

Informație și bibliografie și la Angelov și Genov, Стара Българска литература (IX—XVIII B). Sofia, 1922.

Pentru literatura sârbească: manualul lui Pavle Popovič, Преглед српске Книжевности, ed. 2. Belgrad 1913, este încă util, fiindcă are la sfârșit pentru fiecare capitol o bibliografie bogată. *Milivaje Bagić*, Из старе српске књижевности ed. III, Beograd, 1926.

Pentru literatura croată: Dr. Dragutin Prohaska. *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina*, Zagreb, 1914.

Pentru influențele italiene asupra literaturii iugoslave un bun articol de sinteză: Mirko Deanović, *Les influences italiennes sur l'ancienne littérature yougoslave* în *Revue de littérature comparée*, XVI, 1934 p. 30—52.

INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ

Izolați de romanitatea occidentală prin Unguri, care până târziu — la începutul secolului al XI-lea — erau păgâni, și de imperiul bizantin prin Slavii dela Sudul Dunării, care din sec. IX erau ortodoxi, Românii au trebuit să primească în biserică liturghia slavă. Această liturghie fusese înființată de către frații Chiril și Metodiu, greci din Salonic, dar care cunoșteau încă din casa părintească limba slavă și care convertiseră la creștinism pe Moravii Principelui Rostislav. Limba în care ei traduseseră Sfintele Scripturi era însă, după cum s'a dedus din particularitățile fonetice, limba bulgărească vorbită pe timpul lor — deci în secolul al IX-lea — în jurul Salonicului. Dar cum câmpul lor de activitate apostolică se întindea peste ținuturile Slavilor occidentali (strămoșii Slovenilor actuali), ei au trebuit să introducă în traducerile lor și elemente slave occidentale, dintre care unele de origine latină, altele de origine germană. Traducerile fraților Chiril

și Metodiu, revizuite în Bulgaria, în epoca de aur a țarului Simion, au fost curățate de elementele străine și de tot ce părea poporului de neînțeles.

Còpii de pe aceste texte au trecut de sigur și în Nordul Dunării și ele vor fi servit la oficierea cultului divin într'o vreme când pătura de populație românească era străpunsă de numeroase infiltrații slave, care nu fuseseră încă asimilate și care au lăsat urme puternice în limba și chiar în toponimia noastră: (*Gorj* (Jiul de munte); *Dolj* (Jiul de câmpie); *Râmnic* (din Râbnic, dela rybŭ = pește, din «râul cu pești»); *Dâmbovița* (dela дѫбъ = stejar), *Bucovina* (țara fagilor), *Bistrița* (apă limpede), etc). Oficierea ritualului creștin nu se putea de sigur, săvârși în toată plinătatea lui fără Evanghelii și fără texte liturgice. Era deci firesc ca texte slavonești religioase din Sudul Dunării să fi trecut în Nord și chiar să se fi copiat și pe pământul nostru. Hașdeu și I. Bărbulescu cred chiar că unul din cele mai vechi monumente ale literaturii bulgare *Codex Supraliensis* s'ar fi scris în țările noastre.

Organizarea bisericii bulgare și extensiunea ei în Nordul Dunării, într'o vreme cînd noi încă nu eram consolidați, a contribuit și ea să înoade vieața noastră religioasă cu a Slavilor sud-dunăreni. Ne lipsește materialul documentar necesar pentru a lumina această epocă întunecată din istoria poporului românesc. În anul când, după distrugerea țaratului bulgar, Vasile II reorganizează ierarhia bisericească în Bulgaria cucerită, ținuturile Vlahilor sunt menționate ca aflându-se sub jurisdicțiunea bisericească a episcopatului de Vidin, dar din actul împăratului bizantin, publicat de Gelzer, nu se poate ști dacă este vorba și de Vlahii din Nordul Dunării. Inglobarea noastră în zona religioasă slavă de nuanță bizantină este apoi întărită de împrejurările politice în care s'a desfășurat firul vieții noastre istorice până la epoca năruirii statelor balcanice.

Principatele românești apar în lumina răsăritului european abia cu câteva decenii înainte ca Turcii să pună piciorul în Europa. Lipsa de mărturii documentare învăluie vieața poporului nostru din evul mediu într'o negură deasă. Din puținele știri, pe care le culegem din documentele ieșite din cancelariile regilor unguri, reiese că în secolul al XIII-lea se găseau pe meleagurile noastre formațiuni mărunte de state, din care aveau să se închege, cu timpul, prin contopirea lor, prin alungarea Tătarilor, care invadaseră șesurile și prin înlăturarea Ungurilor, care aveau pretenție de suzeranitate asupra ținuturilor din nordul Dunării, principatul Țării Românești și al Moldovei.

Cel dintâi voevod care ridică steagul independenței pe plaiurile noastre este voevodul de la Jiu, Litovoi. El cucerește părți din Banatul unguresc al Severinului, refuză să plătească tributul cuvenit regelui Ladislau Cumanul, dar plătește cu vieața această încercare, murind pe câmpul de luptă în anul 1279.

Abia după o jumătate de veac, când, în urma stingerii dinastiei arpadiene, Ungaria era sguduită de mari frământări și când stăpânirea Tătarilor la Dunăre se clatină, se întemeiază, ca stat de sine stătător, Principatul muntean. Basaraba, unind — în ce împrejurări nu știm, fiindcă ne lipsesc știri documentare— voevodatele mărunte sub sceptrul său, curățind șesurile Dunării de sub stăpânirea tătărească și distrugând în 1330, în văile dela Posada, oștirea lui Carol Robert, este, cu drept cuvânt, socotit ca ctitorul Țării-Românești.

Cam în același timp, se întemeiază și Moldova prin Bogdan, voevodul Românilor din Maramureș, care răzvrătindu-se împotriva Ungurilor, trece cu credincioșii săi peste munți în Moldova, ia în stăpânire țara lui Sas, căzut pe câmpul de luptă, atrage de partea lui pe Moldoveni și distruge oștirile ungurești trimise împotriva lui.

Principatul Țării-Românești și al Moldovei nu s'au putut, deci, închega ca state independente, decât prin lupte cu regii Ungariei, care ridicau pretențiuni de suzeranitate asupra ținuturilor din Sudul și Răsăritul Carpaților.

In acele vremuri de mari sbuciumări, când principatele române erau în necontenite lupte cu regii catolici ai Ungariei și ai Poloniei pentru salvgardarea independenței lor, se constată între conducătorii Țării-Românești și ai statelor slave sud-dunărene strânse legături politice, întărite prin înrudiri dinastice. Fiul și urmașul lui Basarab, Nicolae Alexandru, a avut o fiică pe care a căsătorit-o cu Ștefan Uroș, regele Sârbiei, și o alta, Anca, pe care a căsătorit-o cu Sracimir, dinastul din Vidin. Aceste legături de familie, încheiate pe temeiul comunității de credință, au consolidat și relațiile politice. Când, după moartea lui Alexandru Basarab, Ludovic, regele Ungariei, trece Dunărea și cucerește Vidinul, luând în captivitate și pe Sracimir, cumnatul Domnului român, acesta, ca să-l răzbune, atacă orașele de graniță din Ardeal, până când, în cele din urmă, intervine o împăcare între Unguri și Români; și Vidinul, cucerit de Români, este redat lui Sracimir, liberat din temnița ungurească.

Legăturile dinastice dintre voevozii români și conducătorii statelor slave din Balcani, precum și comunitatea de credință care unea popoarele lor, au făcut ca Românii să ia parte alături de popoarele slave în luptele comune contra Turcilor la râul Marița (1371), la Cosovo, unde a căzut pe câmpul de luptă bătrânul cneaz al Serbiei, Lazăr, ducând cu el în mormânt independența țării sale și mai târziu, după căderea statelor slave, în luptele dela Nicopole și dela Varna.

Aceste strânse legături religioase, politice și dinastice au sfârșit prin a ne alipi și mai strâns de lumea ortodoxă a sudului dunărean bizantino-slav.

Am văzut mai sus împrejurările în care a pătruns la noi cultul divin în limba slavă încă din secolul al IX-lea probabil. Mai târziu când procesul de asimilare al elementelor slave din ținuturile noastre se încheiase și când din haosul evului mediu și-a făcut apariția în lumina istoriei principatele noastre, limba în care se oficia serviciul divin a fost introdusă la noi și în cancelaria domnească. Era pe timpul acela, ca de altfel în tot cursul evului mediu, o strânsă corelație între limba de biserică și limba de stat: limba în care se oficia serviciul divin era în același timp și limba în care se redactau actele oficiale ale cancelariilor princiare: în Apus latina, în Răsărit greaca și slava.

Intrarea țărilor noastre în zona culturii sud-slave este un fapt capital în istoria românească, căci a avut consecințe din cele mai însemnate pentru destinele viitoare ale neamului.

Ea a fost fatală pentru toată cultura noastră veche. In secolul al XIV-lea, când noi, abia ieșiți din haosul invaziilor, începem să ne organizăm vieața de stat, Occidentul străbătuse timp de patru veacuri un drum destul de lung și de bogat în literatură și se ridicase până la Divina Comedie a lui Dante, în care vibrează sufletul Italiei medievale în ceea ce are el mai adânc și mai etern omenesc. Un veac mai târziu, când, pe plaiurile noastre, călugărul sârb Nicodim și tovarășii său clădeau cele dintâi mănăstiri de piatră pentru ca, în chiliile lor, să înceapă munca de copiere a manuscriselor de evanghelii slave, în Occident se încheia faza medievală a marilor literaturi europene și, prin reluarea tradițiilor cu antichitatea greco-latină, se iveau zările renașterii. Literatura care se desvoltă mai departe, în Occident, pe temeliile

renaşterii, o literatură bogată şi variată, difuzată prin invenţia tipografiei, rămâne străină sufletului românesc, închis în formele învechite ale culturii bizantino-slave, până la jumătatea veacului al XVII-lea, când se deschide prin Polonia o fereastră către renaştere. Ortodoxia şi slavismul ne-au izolat în bună parte de marile frământări culturale ale Apusului.

Alte popoare din jurul nostru, de rasă finică sau slavă, Ungurii, Polonii, Cehii, primind şi stând în legătură cu creştinismul din Roma, au adoptat în biserică şi în cancelaria de stat limba latină, care a deschis perspectivele unei strălucite culturi antice şi care a înlesnit, mai târziu, răspândirea umanismului şi a renaşterii. Noi, cu toată latinitatea fiinţei noastre etnice, despărţiţi de romanitatea occidentală prin Unguri, care până la începutul secolului al XI-lea erau încă păgâni, am intrat în sfera de cultură a popoarelor sud-dunărene. Dar cu toate neajunsurile ce au decurs pentru noi din această situaţie şi pe care le vom vedea îndată, totuşi slavismul — oricât s'ar părea de paradoxal la prima vedere — a contribuit într'o măsură oarecare la păstrarea intactă a unităţii noastre etnice. Căci dacă noi, în epoca de aşezare a vieţii noastre româneşti, am fi avut în biserică şi în vieaţa de stat aceeaşi limbă ca şi Ungurii, atunci este probabil că, precum o parte din pătura conducătoare a poporului nostru din Ardeal — care sub presiunea statului, primind catolicismul şi mai târziu calvinismul — s'a pierdut în nobilimea maghiară şi a fost desnaţionalizată, tot astfel nu ar fi fost exclus ca în aceleaşi împrejurări şi o parte din pătura populară să fi fost pierdută pentru românism. Ortodoxia şi slavismul nostru au format într'o vreme, în care credinţa religioasă era o puternică realitate sufletească, cimentul care a ţinut strâns legate sufleteşte ramurile neamului răzleţite şi încăpute sub stăpâniri diferite.

Dar dacă din punctul de vedere al integrităţii etnice, ortodoxismul ne-a adus servicii incontestabile, alipirea noastră la cultura Slavilor sud-dunăreni a restrâns însă în chip simţitor orizontul vieţii noastre literare.

Mai întâiu limba slavă, în care preoţii noştri săvârşeau slujba bisericească, era o limbă vorbită în veacul al IX-lea în jurul Salonicului şi în ţinuturile Macedoniei, dar care în epoca întemeierii principatelor noastre ajunsese o limbă învechită, o limbă moartă. Numai cei care erau ţinuţi, prin profesiunea lor să o cunoască, se străduiau să o înveţe; de aceea, singura clasă cultă era la noi pe acele timpuri, ca de altfel şi la începutul evului mediu occidental, clerul.

In al doilea rând, cultura slavă, care stătea la dispoziţia clerului nostru, era ea însăşi săracă. Am văzut într'un capitol precedent în ce consta literatura Slavilor sud-dunăreni, alimentată, pe de o parte, din cultura Bizanţului, pe de altă parte, prin mijlocirea Croaţilor, din cultura Italiei. In patru veacuri de influenţe bizantine şi de legături cu ţărmurile italiene, Slavii sud-dunăreni transpuseseră în limba lor în primul rând Sfânta Scriptură şi cărţile necesare serviciului liturgic, la care adăugaseră câteva cărţi de dogmatică şi de mistică ascetică, menite să întărească credinţa cea nouă în masele populare. De o deosebită trecere s'au bucurat apoi la popoarele slave legendele apocrife, privitoare la materia Vechiului şi a Noului Testament şi mai ales legendele apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două ţărmuri spre care se duc sufletele oamenilor după moarte: iadul şi raiul.

In locul cronicelor bizantine care nu prezentau mult interes pentru ei, s'au mulţumit cu câteva cronografe, care, începând povestea lumii dela creaţiune, amestecau continuu elementul biblic cu cel apocrif şi istoria veridică cu fondul legendar al folklorului bizantin.

Din capodoperile literaturii clasice greceşti nu a pătruns nimic în literatura Slavilor de Sud, iar din literatura de imaginaţie a Bizanţului au trecut numai câteva romane cu caracter popular.

Prin legăturile coastelor adriatice ale Serbiei cu Veneţia şi cu celelalte cetăţi italiene, literatura Slavilor sud-dunăreni se îmbogăţise cu câteva cărţi de florilegii, cu romanul lui Alexandru cel Mare, cu o versiune a romanelor bretone Tristan şi Isolda, Lancelot, şi în sfârşit cu câteva mistere religioase.

Literatura religioasă canonică şi apocrifă, cronografe cu elemente apocrife şi folklorice, romane populare bizantine şi occidentale câteva colecţii de florilegii, şi câteva cronici sârbeşti originale acesta era orizontul literar pe care-l deschidea poporului nostru adoptarea limbii slavone ca limbă de cultură.

Dar dincolo de graniţele lumii slave sud-dunărene era acel Bizanţ, a cărui strălucitoare civilizaţie luminase evul mediu într'o vreme în care focarele de cultură ale Romei vechi fuseseră stinse prin invazia barbarilor. Era cetatea imperială a Constantinopolului a cărei frumuseţe şi ale cărei comori de artă uimise într'atâta lumea încât era cântată în bilinele ruseşti şi în romanele courtois ale Franţei medievale.

Printr'un instinct superior de cultură, ctitorii principatelor noastre au căutat, dincolo de lumea slavă din sudul Dunării şi într'o vreme în care nu se putea prevedea prăbuşirea Peninsulei balcanice sub Turci, legături directe cu Bizanţul, pe două căi: religioase şi politice. Astfel Alexandru Basarab, ale cărui fiice erau măritate, una după Sracimir, despotul bulgăresc din Vidin, alta după Ştefan Uroş, regele Serbiei, a cerut Patriarhului din Constantinopol un mitropolit. Pentru a satisface această cerere a Domnului valah, Patriarhul ridică în 1359 la rangul de mitropolit pe episcopul bizantin Iachint din Vicina, un orăşel în Dobrogea, astăzi dispărut, şi-i dă ca scaun de reşedinţă capitala de atunci a Ţării-Româneşti, Curtea de Argeş. Legăturile religioase cu Bizanţul se continuară şi după moartea lui Iachint, căci urmaşul său Hariton fusese egumen al mănăstirii Cutlumus şi protos al muntelui Athos, iar succesorul lui Hariton, Antim, este şi el tot bizantin.

Aceşti mitropoliţi bizantini ai Ţării-Româneşti înnoadă şi mai strâns legăturile noului stat cu mănăstirile Muntelui Athos. Documentele descoperite recent la Muntele Athos ne desvăluie sprijinul acordat de domnii români pentru refacerea mănăstirilor din Sf. Munte, prădate şi arse de piraţi în acele vremuri de agonie ale imperiului bizantin. Basarab dăduse « nu puţin », spune documentul, pentru a se rezidi din temelie mănăstirea Cutlumus, iar fiul său, Vlaicu Vodă, a rezidit din temelie mănăstirea, i-a făcut castru de apărare, i-a înălţat turnuri de priveghere, a zidit biserica, trapezăria şi chiliile şi a dăruit-o cu moşii din Ţara Românească. Recunoscător pentru aceste daruri frumoase, egumenul Hariton, viitorul mitropolit al ţării, propune domnului să fie împreună ctitori: *«ἐσομέν οἱ δύο κατ᾽ ἴσον κτήτορες»*. După zidirea mănăstirii, mulţi călugări români, în frunte cu mitropolitul Mihail şi ieromonahul Iacob, se duc în noua mănăstire pentru a deprinde acolo tipicul de vieaţă athonită. Afluxul călugărilor români devine din ce în ce mai numeros şi mănăstirea începe a fi recunoscută în documentele posterioare cu numele de « lavra Ţării Româneşti ».

După Vlaicu Vodă, Radu cel Mare are şi el o parte însemnată în rezidirea mănăstirii dar, marele binefăcător nu numai al mănăstirii Cutlumus, ci şi al întregului munte Athos fost însă Neagoe Basarab. Gavril protosul mănăstirilor din Sfântul Munte, după ce înşiră toate daniile făcute de voevodul român mănăstirilor din ţările balcanice, din Ierusalim şi din Sinai adaogă: Şi fu ctitor mare a toată Sfetagora... şi în

toate laturile dela răsărit până la apus și dela amiazăzi până la amiază noapte... și toate sfintele biserici le hrănia». La sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș au fost de față toți egumenii muntelui Athos în frunte cu preotul Gavril.

Vestea despre sfințenia vieții ascetice din muntele Athos ajunsese chiar până în ținuturile nord-vestice ale Ardealului, în Maramureș. In anul 1391 se afla la Constantinopol Drag, fiul lui Sas, descălicătorul Moldovei. Ei străbătuse drumul până acolo — după cum aflăm din gramata Patriarhului Antonie — ca să închine ctitoria familiei lui mănăstirea Sf. Mihail din Peri, Patriarhiei din Constantinopol.

Paralel cu aceste legături religioase merg și legăturile politice.

Vestea despre măreția Bizanțului ajunsese până la curțile domnilor noștri și avem mărturii contemporane din izvoare bizantine că înainte de căderea Constantinopolului sub Turci, Domnii noștri își trimiteau copiii în marea cetate de cultură. Cronicarul bizantin Duca ne spune că unul din fiii lui Mircea cel Mare își făcea ucenicia armelor, în tovărășia unor tineri compatrioți, la curtea împăratului bizantin Ioan al VIII-lea, ca ofițer în garda imperială. Același cronicar bizantin adaugă mai departe că în luptele pe care Bizantinii le-au purtat cu Turcii, care puseseră piciorul în Europa, a luat parte și un nepot al lui Mircea, Dan, care s'a luptat cu atâta vitejie, încât împăratul i-a pus la îndemână una din cele mai mari corăbii ca să se întoarcă în patrie.

Dar, din nenorocire, aceste legături directe cu Bizanțul, aceste frumoase perspective care se deschideau pentru cultura noastră sub Mircea cel Mare sunt în curând rupte prin invazia turcească și prin cucerirea Constantinopolului. Prăbușirea Constantinopolului a hotărît definitiv așezarea Turcilor în răsăritul Europei.

Incepând cu anul 1393, când Bulgaria intră în stăpânire turcească, și sfârșind cu anul 1498, când Zeta, ultimul colț de stăpânire creștină, își pierde independența, toată Peninsula Balcanică ajunge sub dominație musulmană. Cu aceasta se pune capăt culturii strălucitoare a Bizanțului.

Abia intraserăm în zona culturii bizantine, și aceasta se stinse sub apăsarea turcească. Bizanțul mort nu mai putea înviora literaturile sud-slave la care noi ne adăpaserăm și care ele însele, lipsite de sprijinul statului, intraseră în agonie. Izolați de latinitatea catolică a Occidentului prin ortodoxismul nostru, noi continuăm să viețuim timp de câteva veacuri din fărămiturile unei culturi formate în plin evul mediu și care la începuturile culturii moderne se stinsese. De aci caracterul atât de deosebit față de literaturile Apusului și, în același timp, atât de medieval al literaturii noastre până în pragul secolului al XIX-lea.

CUCERIREA TURCEASCĂ ȘI CONSECINȚELE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Căderea imperiului bizantin și a statelor sud-dunărene sub Turci a pus capăt literaturii bizantine din care se alimentau culturile slave ortodoxe și a schimbat cu totul fața răsăritului european.

Așezarea Turcilor pe țărmurile Bosforului, după căderea eroică sub zidurile cetății a ultimului împărat bizantin, a avut consecințe catastrofale pentru cultura popoarelor creștine din Peninsula Balcanică. «In aceste zile fatale multe capodopere ale spiritului omenesc fură pierdute pentru civilizație», spune unul din istoricii imperiului bizantin[1]. Cărțile au fost arse, evangheliile ferecate în aur și argint au fost rupte pentru ca să scoată aurul; icoanele sfinte au fost aruncate în foc pentru ca Turcii să-și fiarbă pe rugul lor, carne.

Impresionată de aceste sacrilegii, pătura intelectuală a Bizanțului a apucat drumul exilului. Unii cărturari bizantini s'au refugiat în insula Creta și către celelalte insule ale Arhipelagului, care se găseau încă sub stăpânirea Latinilor din cruciada a IV-a; cei mai mulți s'au îndreptat însă către țărmurile Italiei, unde încă înainte de căderea Constantinopolului, în epoca de înflorire a umanismului, dominată de năzuința întoarcerii către antichitatea clasică, erau căutați ca profesori în universitățile italiene, ca editori și corectori de texte grecești pe lângă tipografiile de curând întemeiate, ca preceptori în familiile nobile. O falangă întreagă de erudiți ca Marc Musurus, profesorul savantului Pic de la Mirandola, Ioan Arghyropulos, Dimitrie Halcondylos, Teodor Gaza Ioan și Constantin Lascaris, Visarion de Niceea și mulți alții s'au așezat astfel în principalele centre de cultură ale Italiei.

O parte din ei trec în Franța, unde Francisc I, sedus de eleganța aristocratică a societății italiene, de gustul ei pentru clasicismul grec și latin, de strălucirea artelor și literaturii în cetățile italiene, a adus la curtea sa din Paris, poeți, arhitecți și pictori, ca Leonardo da Vinci, și a pus la cale întemeierea unui colegiu de profesori pentru aprofundarea limbilor vechi: latina, greaca și ebraica.

Acești erudiți bizantini au adus cu ei în Occidentul Europei manuscrisele prețioase ale literaturii clasice grecești și le-au răspândit cu ajutorul tipografiilor de curând întemeiate. Ei au introdus în universitățile și în clasele aristocratice curentele de idei, care înviorau, din secolul al XII-lea, cultura bizantină: aprofundarea clasicismului elin și idealismul filosofiei platonice.

Aceste curente, aduse de principalii reprezentanți ai culturii bizantine, încrucișându-se cu preocupările de întoarcere către clasicismul latin al veacului al XIV-lea, pun capăt în Occident filosofiei scolastice, însuflată prea mult de spiritul teologic și întărind umanismul, înlesnesc apariția epocii cunoscută în literaturile Occidentului sub numele de *Renaștere*. Studiul scriitorilor antici pasionează într'atât societatea acelui timp încât modelele pentru literatură nu mai sunt căutate în producțiile anterioare ale evului mediu cu caracterul lor romanesc și cu nota lor de frăgezime copilărească, ci în literatura clasicismului greco-latin cu spiritul ei de maturitate, de echilibru și de armonie.

Atât de mare era entusiasmul epocei pentru clasicismul greco-latin încât reprezentanții noului curent considerau literatura evului mediu ca o literatură necioplită, barbară, căci pretindeau ei, odată cu năruirea imperiului roman sub loviturile barbarilor, fuseseră înmormântate în ruinele lumii antice și artele frumoase. Inspirându-se din modelele latine și eline, ei reluară firul tradiției clasice și, deosebindu-se fundamental de predecesorii lor și prin subiectele tratate și prin arta compoziției, au reprezentat în literatura timpului o adevărată renaștere.

Astfel cărturarii Bizanțului, emigrați în Occident, unde erau căutați, cu manuscrisele în care se aflau comorile de cultură ale strămoșilor lor, deșteptând și ținând treaz interesul pentru vechea literatură grecească, au avut partea lor de muncă în așezarea temeliilor renașterii.

[1] A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin, trad. du russe par P. A. Brodin, A. Bourguina*, Paris, Picard, 1932, II, p. 344.

toate laturile dela răsărit până la apus şi dela amiazăzi până la amiază noapte... şi toate sfintele biserici le hrănia». La sfinţirea mănăstirii Curtea de Argeş au fost de faţă toţi egumenii muntelui Athos în frunte cu preotul Gavril.

Vestea despre sfinţenia vieţii ascetice din muntele Athos ajunsese chiar până în ţinuturile nord-vestice ale Ardealului, în Maramureş. In anul 1391 se afla la Constantinopol Drag, fiul lui Sas, descălicătorul Moldovei. Ei străbătuse drumul până acolo — după cum aflăm din gramata Patriarhului Antonie — ca să închine ctitoria familiei lui mănăstirea Sf. Mihail din Peri, Patriarhiei din Constantinopol.

Paralel cu aceste legături religioase merg şi legăturile politice.

Vestea despre măreţia Bizanţului ajunsese până la curţile domnilor noştri şi avem mărturii contemporane din izvoare bizantine că înainte de căderea Constantinopolului sub Turci, Domnii noştri îşi trimiteau copiii în marea cetate de cultură. Cronicarul bizantin Duca ne spune că unul din fiii lui Mircea cel Mare îşi făcea ucenicia armelor, în tovărăşia unor tineri compatrioţi, la curtea împăratului bizantin Ioan al VIII-lea, ca ofiţer în garda imperială. Acelaşi cronicar bizantin adaugă mai departe că în luptele pe care Bizantinii le-au purtat cu Turcii, care puseseră piciorul în Europa, a luat parte şi un nepot al lui Mircea, Dan, care s'a luptat cu atâta vitejie, încât împăratul i-a pus la îndemână una din cele mai mari corăbii ca să se întoarcă în patrie.

Dar, din nenorocire, aceste legături directe cu Bizanţul, aceste frumoase perspective care se deschideau pentru cultura noastră sub Mircea cel Mare sunt în curând rupte prin invazia turcească şi prin cucerirea Constantinopolului. Prăbuşirea Constantinopolului a hotărît definitiv aşezarea Turcilor în răsăritul Europei.

Incepând cu anul 1393, când Bulgaria intră în stăpânire turcească, şi sfârşind cu anul 1498, când Zeta, ultimul colţ de stăpânire creştină, îşi pierde independenţa, toată Peninsula Balcanică ajunge sub dominaţie musulmană. Cu aceasta se pune capăt culturii strălucitoare a Bizanţului.

Abia intraserăm în zona culturii bizantine, şi aceasta se stinse sub apăsarea turcească. Bizanţul mort nu mai putea înviora literaturile sud-slave la care noi ne adăpaserăm şi care ele însele, lipsite de sprijinul statului, intraseră în agonie. Izolaţi de latinitatea catolică a Occidentului prin ortodoxismul nostru, noi continuăm să vieţuim timp de câteva veacuri din fărămiturile unei culturi formate în plin evul mediu şi care la începuturile culturii moderne se stinsese. De aci caracterul atât de deosebit faţă de literaturile Apusului şi, în acelaşi timp, atât de medieval al literaturii noastre până în pragul secolului al XIX-lea.

CUCERIREA TURCEASCĂ ŞI CONSECINŢELE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Căderea imperiului bizantin şi a statelor sud-dunărene sub Turci a pus capăt literaturii bizantine din care se alimentau culturile slave ortodoxe şi a schimbat cu totul faţa răsăritului european.

Aşezarea Turcilor pe ţărmurile Bosforului, după căderea eroică sub zidurile cetăţii a ultimului împărat bizantin, a avut consecinţe catastrofale pentru cultura popoarelor creştine din Peninsula Balcanică. «In aceste zile fatale multe capodopere ale spiritului omenesc fură pierdute pentru civilizaţie», spune unul din istoricii imperiului bizantin[1]. Cărţile au fost arse, evangheliile ferecate în aur şi argint au fost rupte pentru ca să scoată aurul; icoanele sfinte au fost aruncate în foc pentru ca Turcii să-şi fiarbă pe rugul lor, carne.

Impresionată de aceste sacrilegii, pătura intelectuală a Bizanţului a apucat drumul exilului. Unii cărturari bizantini s'au refugiat în insula Creta şi către celelalte insule ale Arhipelagului, care se găseau încă sub stăpânirea Latinilor din cruciada a IV-a; cei mai mulţi s'au îndreptat însă către ţărmurile Italiei, unde încă înainte de căderea Constantinopolului, în epoca de înflorire a umanismului, dominată de năzuinţa întoarcerii către antichitatea clasică, erau căutaţi ca profesori în universităţile italiene, ca editori şi corectori de texte greceşti pe lângă tipografiile de curând întemeiate, ca preceptori în familiile nobile. O falangă întreagă de erudiţi ca Marc Musurus, profesorul savantului Pic de la Mirandola, Ioan Arghyropulos, Dimitrie Halcondylos, Teodor Gaza Ioan şi Constantin Lascaris, Visarion de Niceea şi mulţi alţii s'au aşezat astfel în principalele centre de cultură ale Italiei.

O parte din ei trec în Franţa, unde Francisc I, sedus de eleganţa aristocratică a societăţii italiene, de gustul ei pentru clasicismul grec şi latin, de strălucirea artelor şi literaturii în cetăţile italiene, a adus la curtea sa din Paris, poeţi, arhitecţi şi pictori, ca Leonardo da Vinci, şi a pus la cale întemeierea unui colegiu de profesori pentru aprofundarea limbilor vechi: latina, greaca şi ebraica.

Aceşti erudiţi bizantini au adus cu ei în Occidentul Europei manuscrisele preţioase ale literaturii clasice greceşti şi le-au răspândit cu ajutorul tipografiilor de curând întemeiate. Ei au introdus în universităţile şi în clasele aristocratice curentele de idei, care înviorau, din secolul al XII-lea, cultura bizantină: aprofundarea clasicismului elin şi idealismul filosofiei platonice.

Aceste curente, aduse de principalii reprezentanţi ai culturii bizantine, încrucişându-se cu preocupările de întoarcere către clasicismul latin al veacului al XIV-lea, pun capăt în Occident filosofiei scolastice, insuflată prea mult de spiritul teologic şi întărind umanismul, înlesnesc apariţia epocii cunoscută în literaturile Occidentului sub numele de *Renaştere*. Studiul scriitorilor antici pasionează într'atât societatea acelui timp încât modelele pentru literatură nu mai sunt căutate în producţiile anterioare ale evului mediu cu caracterul lor romanesc şi cu nota lor de frăgezime copilărească, ci în literatura clasicismului greco-latin cu spiritul ei de maturitate, de echilibru şi de armonie.

Atât de mare era entusiasmul epocei pentru clasicismul greco-latin încât reprezentanţii noului curent considerau literatura evului mediu ca o literatură necioplită, barbară, căci pretindeau ei, odată cu năruirea imperiului roman sub loviturile barbarilor, fuseseră înmormântate în ruinele lumii antice şi artele frumoase. Inspirându-se din modelele latine şi eline, ei reluară firul tradiţiei clasice şi, deosebindu-se fundamental de predecesorii lor şi prin subiectele tratate şi prin arta compoziţiei, au reprezentat în literatura timpului o adevărată renaştere.

Astfel cărturarii Bizanţului, emigraţi în Occident, unde erau căutaţi, cu manuscrisele în care se aflau comorile de cultură ale strămoşilor lor, deşteptând şi ţinând treaz interesul pentru vechea literatură grecească, au avut partea lor de muncă în aşezarea temeliilor renaşterii.

[1] A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin, trad. du russe par P. A. Brodin, A. Bourguina*, Paris, Picard, 1932, II, p. 344.

Dar, pe când Occidentul se folosea de munca și cultura cărturarilor greci, în limanurile bizantine, părăsite de luminele acestora și inundate de puhoiul turcesc, cultura se stinge. Numai în insulele rămase sub stăpânirea franceză și venețiană mai pâlpâea încă o vieață literară proprie, dar și acestea au căzut, cu timpul, sub stăpânirea musulmană. După căderea Peninsulei Balcanice sub Turci, vechile legături culturale și literare dintre Occident și Orient, stabilite după cruciada a IV-a prin stăpânirea franceză și venețiană în imperiul bizantin, sunt rupte. De altă parte, cultura adusă de Turci în Europa, întemeiată pe culturile asiatice și în bună parte pe cea persană și arabă, era cu totul deosebită de cultura creștină a Bizanțului și a Occidentului. In aceste noui condiții politice și sociale, limba bizantină, pierzându-și coeziunea ei, începe să se schimbe tot mai mult și ia aspectul unei limbi deosebite: este greaca modernă. Vieața poporului grec, concentrată de aci înainte în jurul Patriarhului, căruia Turcii îi concedaseră o parte din drepturile împăraților bizantini asupra credincioșilor lor, se desfășura de acum pe o linie nouă. Cu căderea Constantinopolului, cultura și literatura bizantină se încheie.

Tot atât de fatală a fost invazia turcească și pentru literatura statelor slave sud-dunărene. Cucerirea turcească s'a înfăptuit pe când se desfășura faza inițială din procesul de formație și evoluție al organizării lor sociale și culturale. Nimicirea independenței politice a pus capăt și acestei evoluții abia începute.

Cruzimea cu care Turcii au înăbușit năzuințele de libertate ale popoarelor slave, a răscolit adânc sufletul maselor populare. Orașe ca Trapezica, arse până în temelie, fruntașii orașului măcelăriți în biserică, tineretul despărțit cu sila de părinți și strămutat în Asia-Mică; bisericile transformate în geamii sau în grajduri — asemenea represiuni sângeroase au îngrozit populația și au introdus panica în rândurile ei.

Ca să scape de urgia turcească, o parte din ea a trecut la mohamedanism, altă parte a renunțat la bunurile strămoșești și a luat drumul exilului. Cu deosebire pătura conducătoare, nobilimea și clerul, care erau pârghiile de susținere ale statului, urmărite de Turci, fiindcă susținuseră războiul sfânt împotriva păgânilor, au fost nevoite să-și caute altă patrie. Și cum singurele state ortodoxe din vecinătate care mai păstrau încă autonomia lor erau Principatele române, la noi și-au găsit limanul de adăpost. Inrudirea voevozilor noștri cu ultimele dinastii sârbești și bulgărești precum și comunitatea de credință religioasă a cultului divin în formele limbii slavone erau împrejurări prielnice pentru această migrațiune.

In țările noastre, pribegii au fost primiți cu generoasă ospitalitate. Pe tronurile Principatelor noastre s'au urcat ca soții ale voevozilor români și câteva reprezentante din aceste ultime vlăstare ale familiilor domnitoare din Serbia, precum: despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, despina Elena, o rudă mai tânără sau chiar sora despinei Milița, crescută și măritată în Moldova cu Petru Rareș; Ștefan cel Mare însuși se înrudea prin una din soțiile sale, Maria de Mangop, cu ultima dinastie sârbească.

Emigrarea păturei conducătoare a popoarelor slave — nobilimea și mai ales clerul — va contribui — după cum vom vedea mai pe larg în capitolul următor — la întărirea culturii în forma slavonă în țările noastre.

MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ

Siliți să se expatrieze, pribegii slavi au luat cu ei, spre a scăpa de dezastru, comorile lor de cultură: manuscripte, odăjdii scumpe, aiere, icoane. Astfel se explică acele manuscrise slave din veacul al XIII-lea pe care le-a aflat în vechile noastre mănăstiri și pe care le-a descris în Catalogul său de manuscrise slavonești din bibliotecile românești un învățat rus, Iațimirschi. Și tot pe această cale ajuns la mănăstirea Putna, un aer vechiu cu inscripție grecească — brodată cu fir — care fusese lucrat de «călugărița Eufemia, împărăteasa Serbiei și de fiica acesteia, care în călugărie se numea Eupraxia».

Călugării slavi, care își făcuseră ucenicia în atmosfera de misticism și de cultură a Muntelui Athos, refugiați pe plaiurile noastre au reorganizat vieața monahală la noi, întemeind mănăstiri trainice de piatră care au devenit adevărate focare de cultură ale trecutului nostru.

Cel dintâi dintre aceștia a fost Nicodim, care după dezastrul din Câmpia Mierlei s'a refugiat în Țara Românească și a zidit, sub Vlaicu Vodă, mănăstirile Vodița și Tismana. Nicodim era originar din Macedonia sârbească. Născut la Prelep dintr'un tată grec din Castoria și dintr'o mamă sârbă, el îmbrăcase de timpuriu rasa monahală în Muntele Athos și ajunsese prin destoinicia și calitățile sale, stareț al unei mănăstiri. Mai târziu a intervenit chiar într'un moment critic al vieții religioase a poporului sârb, ajutând să se împace conflictul dintre patriarhie și biserica sârbească, conflict care ajunsese așa de departe, încât patriarhia aruncase anatema asupra bisericii sârbești. Dar, după căderea Serbiei sub Turci, Nicodim își căutase împreună cu ucenicii săi un adăpost la noi și aci, cu sprijinul lui Vlaicu Vodă, a ridicat mănăstirea Vodița. Ni s'a păstrat actul de danie al lui Vlaicu Vodă — cel mai vechiu document intern — către mănăstire prin care ni se spune că Domnul român «după îndemnare dumnezeiească... ascultând pre cinstitul întru călugări Nicodim... cu a lui (a Domnului) cheltuială și dăruire... iar cu munca lui Kyr Nicodim și a fraților lui a zidit și a zugrăvit mănăstirea».

Nicodim, care fusese mai înainte starețul mănăstirii Hilandarul din Muntele Athos, a introdus la noi normele de vieață monahală și tradițiile de cultură ale călugărilor athoniți. Pentru ca munca lor de cultură să se poată săvârși nestingherită, Domnul le dăruiește, pe lângă odăjdiile și odoarele necesare, moșii: «satul Jidoviștița și câte gălete vor fi dela satul lui Costea Topolnița, și pe Dunăre dela 8 vărșii venitul domnesc și toată vâltoarea din mijloc cu toate, și Dunărea dela povârnișul Orehova, ce duce la podul cel mai de sus la Rușava, și Vodița cea mare pe amândouă laturile cu nucii, cu livezile și cu Țerovățul, cu siliștea Bahnei». Deosebit de aceasta el mai dăruește pe fiecare an din casa domnească, la hramul mănăstirii, câte 1000 de perperi, precum și burdufuri de brânză, cașuri, maje de ceară, îmbrăcăminte și *12 paturi*.

In același document, Domnul mai lasă cu limbă de moarte ca nimeni dintre urmașii săi să nu se amestece în administrația interioară a mănăstirii, ci călugării înșiși, după chibzuința lor, să-și aleagă starețul.

Această grije deosebită pe care Domnul o pune la întemeierea și consolidarea mănăstirei, se explică prin faptul că într'o vreme în care limba de cultură a neamului era o limbă străină, pe care o înțelegea numai clerul și pisarii din cancelariile domnești, mănăstirile erau singurele instituțiuni de cărturărie. In mănăstiri se aflau bibliotecile de manuscrise slave, aduse de fugarii sud-dunăreni; în mănăstiri se aflau școli în care se putea învăța limba slavă și, în sfârșit, în mănăstiri se învăța și arta caligrafiei.

Dar, pe când Occidentul se folosea de munca și cultura cărturarilor greci, în limanurile bizantine, părăsite de luminele acestora și inundate de puhoiul turcesc, cultura se stinge. Numai în insulele rămase sub stăpânirea franceză și venețiană mai pâlpâea încă o vieață literară proprie, dar și acestea au căzut, cu timpul, sub stăpânirea musulmană. După căderea Peninsulei Balcanice sub Turci, vechile legături culturale și literare dintre Occident și Orient, stabilite după cruciada a IV-a prin stăpânirea franceză și venețiană în imperiul bizantin, sunt rupte. De altă parte, cultura adusă de Turci în Europa, întemeiată pe culturile asiatice și în bună parte pe cea persană și arabă, era cu totul deosebită de cultura creștină a Bizanțului și a Occidentului. In aceste noui condiții politice și sociale, limba bizantină, pierzându-și coeziunea ei, începe să se schimbe tot mai mult și ia aspectul unei limbi deosebite: este greaca modernă. Vieața poporului grec, concentrată de aci înainte în jurul Patriarhului, căruia Turcii îi concedaseră o parte din drepturile împăraților bizantini asupra credincioșilor lor, se desfășura de acum pe o linie nouă. Cu căderea Constantinopolului, cultura și literatura bizantină se încheie.

Tot atât de fatală a fost invazia turcească și pentru literatura statelor slave sud-dunărene. Cucerirea turcească s'a înfăptuit pe când se desfășura faza inițială din procesul de formație și evoluție al organizării lor sociale și culturale. Nimicirea independenței politice a pus capăt și acestei evoluții abia începute.

Cruzimea cu care Turcii au înăbușit năzuințele de libertate ale popoarelor slave, a răscolit adânc sufletul maselor populare. Orașe ca Trapezica, arse până în temelie, fruntașii orașului măcelăriți în biserică, tineretul despărțit cu sila de părinți și strămutat în Asia-Mică; bisericile transformate în geamii sau în grajduri — asemenea represiuni sângeroase au îngrozit populația și au introdus panica în rândurile ei.

Ca să scape de urgia turcească, o parte din ea a trecut la mohamedanism, altă parte a renunțat la bunurile strămoșești și a luat drumul exilului. Cu deosebire pătura conducătoare, nobilimea și clerul, care erau pârghiile de susținere ale statului, urmărite de Turci, fiindcă susținuseră războiul sfânt împotriva păgânilor, au fost nevoite să-și caute altă patrie. Și cum singurele state ortodoxe din vecinătate care mai păstrau încă autonomia lor erau Principatele române, la noi și-au găsit limanul de adăpost. Inrudirea voevozilor noștri cu ultimele dinastii sârbești și bulgărești precum și comunitatea de credință religioasă a cultului divin în formele limbii slavone erau împrejurări prielnice pentru această migrațiune.

In țările noastre, pribegii au fost primiți cu generoasă ospitalitate. Pe tronurile Principatelor noastre s'au urcat ca soții ale voevozilor români și câteva reprezentante din aceste ultime vlăstare ale familiilor domnitoare din Serbia, precum: despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, despina Elena, o rudă mai tânără sau chiar sora despinei Milița, crescută și măritată în Moldova cu Petru Rareș; Ștefan cel Mare însuși se înrudea prin una din soțiile sale, Maria de Mangop, cu ultima dinastie sârbească.

Emigrarea păturei conducătoare a popoarelor slave — nobilimea și mai ales clerul — va contribui — după cum vom vedea mai pe larg în capitolul următor — la întărirea culturii în forma slavonă în țările noastre.

MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ

Siliți să se expatrieze, pribegii slavi au luat cu ei, spre a scăpa de dezastru, comorile lor de cultură: manuscripte, odăjdii scumpe, aiere, icoane. Astfel se explică acele manuscrise slave din veacul al XIII-lea pe care le-a aflat în vechile noastre mănăstiri și pe care le-a descris în Catalogul său de manuscrise slavonești din bibliotecile românești un învățat rus, Iațimirschi. Și tot pe această cale ajuns la mănăstirea Putna, un aer vechiu cu inscripție grecească — brodată cu fir — care fusese lucrat de « călugărița Eufemia, împărăteasa Serbiei și de fiica acesteia, care în călugărie se numea Eupraxia ».

Călugării slavi, care își făcuseră ucenicia în atmosfera de misticism și de cultură a Muntelui Athos, refugiați pe plaiurile noastre au reorganizat vieața monahală la noi, întemeind mănăstiri trainice de piatră care au devenit adevărate focare de cultură ale trecutului nostru.

Cel dintâi dintre aceștia a fost Nicodim, care după dezastrul din Câmpia Mierlei s'a refugiat în Țara Românească și a zidit, sub Vlaicu Vodă, mănăstirile Vodița și Tismana. Nicodim era originar din Macedonia sârbească. Născut la Prelep dintr'un tată grec din Castoria și dintr'o mamă sârbă, el îmbrăcase de timpuriu rasa monahală în Muntele Athos și ajunsese prin destoinicia și calitățile sale, stareț al unei mănăstiri. Mai târziu a intervenit chiar într'un moment critic al vieții religioase a poporului sârb, ajutând să se împace conflictul dintre patriarhie și biserica sârbească, conflict care ajunsese așa de departe, încât patriarhia aruncase anatema asupra bisericii sârbești. Dar, după căderea Serbiei sub Turci, Nicodim își căutase împreună cu ucenicii săi un adăpost la noi și aci, cu sprijinul lui Vlaicu Vodă, a ridicat mănăstirea Vodița. Ni s'a păstrat actul de danie al lui Vlaicu Vodă — cel mai vechiu document intern — către mănăstire prin care ni se spune că Domnul român « după îndemnare dumnezeiească... ascultând pre cinstitul întru călugări Nicodim... cu a lui (a Domnului) cheltuială și dăruire... iar cu munca lui Kyr Nicodim și a fraților lui a zidit și a zugrăvit mănăstirea ».

Nicodim, care fusese mai înainte starețul mănăstirii Hilandarul din Muntele Athos, a introdus la noi normele de vieață monahală și tradițiile de cultură ale călugărilor athoniți. Pentru ca munca lor de cultură să se poată săvârși nestingherită, Domnul le dăruiește, pe lângă odăjdiile și odoarele necesare, moșii: « satul Jidoviștița și câte gălete vor fi dela satul lui Costea Topolnița, și pe Dunăre dela 8 vărșii venitul domnesc și toată vâltoarea din mijloc cu toate, și Dunărea dela povârnișul Orehova, ce duce la podul cel mai de sus la Rușava, și Vodița cea mare pe amândouă laturile cu nucii, cu livezile și cu Țerovățul, cu siliștea Bahnei ». Deosebit de aceasta el mai dăruește pe fiecare an din casa domnească, la hramul mănăstirii, câte 1000 de perperi, precum și burdufuri de brânză, cașuri, maje de ceară, îmbrăcăminte și *12 paturi*.

In același document, Domnul mai lasă cu limbă de moarte ca nimeni dintre urmașii săi să nu se amestece în administrația interioară a mănăstirii, ci călugării înșiși, după chibzuința lor, să-și aleagă starețul.

Această grije deosebită pe care Domnul o pune la întemeierea și consolidarea mănăstirei, se explică prin faptul că într'o vreme în care limba de cultură a neamului era o limbă străină, pe care o înțelegea numai clerul și pisarii din cancelariile domnești, mănăstirile erau singurele instituțiuni de cărturărie. In mănăstiri se aflau bibliotecile de manuscrise slave, aduse de fugarii sud-dunăreni; în mănăstiri se aflau școli în care se putea învăța limba slavă și, în sfârșit, în mănăstiri se învăța și arta caligrafiei.

Mânăstirea Neamţu.

Caligrafii erau în mare vază, fiindcă se îndeletniceau cu copierea şi răspândirea manuscriselor necesare cultului divin într'o epocă în care tiparul nu era încă cunoscut. Nicodim însuşi, care era un călugăr de o cultură aleasă pentru timpul lui, era în acelaşi timp şi un caligraf de mare talent. Dela el ne-a rămas o frumoasă evanghelie, scrisă pe pergament, împodobită cu miniaturi şi vignete, cu o notă, de « Popa Nicodim... în al şaselea an al persecuţiunii sale, iar socotit dela începutul lumii (6913 = 1405) ».

Normele şi tradiţiile vieţii culturale din Sf. Munte au fost introduse apoi şi în Moldova prin ucenicii lui Nicodim, care aduseseră şi acolo tradiţiile de muncă ale monahismului athonit. Un rol important pare să fi jucat aci călugărul bulgar Grigore Ţamblac, de origine din Târnova, scriitor de seamă, trimis de Patriarhia din Constantinopol la Suceava ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se întemeia o mitropolie în Moldova. El a fost mare dascăl al bisericii moldoveneşti, predicator la curtea lui Alexandru cel Bun şi egumen al mănăstirii Neamţului. Sub imboldul primit, se începe în Moldova opera pioasă de copiere a manuscriselor religioase.

CALIGRAFI ŞI MINIATURIŞTI. Arta caligrafiei capătă astfel şi la noi, în aceste timpuri premergătoare tiparului un puternic avânt. In liniştea patriarhală a lăcaşurilor de reculegere sufletească, călugări harnici copiau cu răbdare, pentru slava lui Dumnezeu şi pentru mântuirea sufletului lor, textele sfintelor scripturi, împodobindu-le cu vignete miniaturi şi iniţiale colorate frumos în bronz, roşu, verde, negru şi albastru. Cheltuelile pentru procurarea materialului — chinovar, colori, pergament sau hârtie adusă din fabricile Veneţiei, ale Silesiei, ori mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din fabrica de hârtie a lui Hans Benkner, dela Braşov — erau suportate de Domni şi de Mitropoliţi, de Episcopi şi de egumeni, de boieri şi de negustori, care, asociindu-se astfel la o operă necesară sfintelor altare, înţelegeau să îndeplinească o faptă creştinească. In sufletul celui care plătea cheltuelile şi în al artistului care îndeplinea munca de migăleală nu intra niciun gând de deşertăciune omenească, ci totul se săvârşia pentru slava lui Dumnezeu. De aceea mulţi dintre cei ce s'au muncit să copieze şi să ilustreze cu miniaturi şi frontispicii colorate manuscrisele, nici nu şi-au semnat numele, iar cei ce au cutezat să-şi însemne numele au făcut-o cu multă umilinţă: « Prea păcătosul şi netrebnicul şi umilitul şi blestematul caligraf, monah Silion, a scris acest sfânt tetraevanghel în sfântul locaş Deal, din porunca robului lui Dumnezeu ieromonah Ieremia egumen ». « Am scris eu păcătosul şi cel din urmă între preoţi, caligraf protopop Ion Sârbul ». Erau florile evlaviei creştine pe care sufletele româneşti ale veacurilor trecute le-au adus ca prinos Domnului.

Aceste opere închinate sfintelor altare reprezintă în cultura şi arta românească a secolului al XV—XVII-lea aportul cel mai preţios. In evoluţia miniaturisticei din marea slavonească a Răsăritului ortodox care ne înconjura, munca de artă săvârşită pe pământ românesc de anonimi călugări « robi ai lui Dumnezeu » reprezintă o treaptă superioară şi ea a servit în secolul al XV-lea şi XVI-lea de model vecinilor noştri ortodocşi dela Răsărit. N'o spunem numai noi aceasta, ci o recunosc înşişi

învăţaţii ruşi. « In a doua jumătate a secolului al XV-lea şi la începutul secolului al XVI-lea — spune Iacimirskij — stilul moldovenesc predomină şi în manuscrisele ruseşti, dar aci totul iese oarecum ţipător şi mâzgălit şi ornamentaţiile ruseşti stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldoveneşti, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori şi ierarhi şi care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise » (trad. d-nei Piscupescu).

Textul era copiat cu pană de gâscă cu roşu şi cu negru într'o caligrafie care era ea însăşi o operă de artă, dar toată frumuseţea manuscriselor o alcătuea decorarea.

Paginile, care deschideau un capitol, erau împodobite cu frontispicii. Acestea, foarte variate ca desen şi colorit, se pot reduce la trei tipuri principale: unele erau *geometrice*, alcătuite totuşi din linii fine care se împletesc în formă de romburi, de cercuri, de dreptunghiuri; altele *botanice*, alcătuite din flori stilizate: lujere, lalele, garoafe, crini, miosotis; multe *zoomorfice*: pasări sau animale reale sau fantastice: vulturi, păuni, corbi cu crucea în gură (stema Ţării Româneşti), lei, urşi, balauri înaripaţi, aspide ş. a. De multe ori aceste trei tipuri de frontispicii se combină armonios între ele, încheindu-se sus cu o cruce păzită de lei, sau de aspide, ori umbrită de flori şi de păuni.

Un deosebit farmec îl dădeau manuscriselor miniaturile, care deschideau textul şi care erau împrăştiate în cuprinsul marilor diviziuni ale scripturilor biblice şi liturgice. Ele înfăţişau — adesea pe un fond bronzat sau pe un roşu de purpură — în chenare de portaluri împodobite cu flori, chipul evangheliştilor sau al marilor liturgişti, scene din vieaţa Mântuitorului sau chiar chipul Voievozilor sau al boierilor, uneori şi al Mitropoliţilor, care porunciseră copierea şi iluminarea manuscrisului. Evanghelia scrisă în 1473 din porunca lui Ştefan cel Mare pentru mânăstirea Humor — păstrată azi în Mitropolia din Cernăuţi — înfăţişează pe marele Domnitor, cu plete blonde, ochi albaştri, oferind în genunchi, evanghelia copiată, Maicii Domnului, protectoarea mănăstirii. Intr'un ms. în care se află o evanghelie, scrisă în Craiova la 1583 de protopopul caligraf Ioan Sârbul, dăruită de marele armaş Danciul şi de Radul Postelnicul mănăstirii Gura Motrului şi o alta dela biserica Sf. Nicolae din Chilia şi scrisă în 1593 şi ferecată în 1644 de Matei Basarab, se găseşte pe o pagină portretul Domnului în picioare cu pletele şi barba albă, îmbrăcat în mantie îmblănită de brocard cu fir de aur peste costumul înflorat cu fir de argint, iar pe altă pagină portretul Doamnei Elina purtând peste învelişul alb al capului cununa domnească, îmbrăcată ca şi soţul cu aceiaşi manta blănită cu fir sub care se vede rochia argintie cu flori şi râuri verzi şi cu dungi aurii pe poale.

De o deosebită varietate era ornamentarea literei iniţiale cu care se începea un capitol. Litera pe un fond albastru, roşu sau bronzat, mărită mult, era alcătuită din linii şi spirale cari se întreţes în forme de vrejuri sau de petale, de sepale şi de flori, ori cuprindeau între liniile ei pasări şi animale reale sau fantastice: păuni, lei, urşi, pelicanul care îşi sfâşie pieptul pentru ca din sângele lui să-şi hrănească puii, imaginea Mântuitorului din Fisiolog, sau aspide — motiv împrumutat din acelaş Fisiolog — şerpi uriaşi care numai cu privirea înveninată pot ucide vietăţile dela distanţă.

Modelele pentru ornamentarea manuscriselor veniseră din Bizanţ, care suferise în această privinţă influenţa artei asiatice, mai ales a celei persane şi a celei armene. Ele fuseseră aduse din muntele Athos prin călugării slavi şi greci, pripăşiţi în ţările noastre. Cel mai vechiu caligraf miniaturist în Ţara Românească a fost călugărul sârb Nicodim, ctitorul mănăstirii Tismana, care ne-a lăsat un evangheliar, copiat şi ornamentat în 1405, păstrat înainte de războiu în Muzeul de Antichităţi, dar transportat în zilele de restrişte ale războiului la Moscova, de unde nu ne-a mai fost restituit. In Moldova cel mai vechiu caligraf şi miniaturist pare să fi fost Grigore Ţamblac, dar manuscrisele atribuite lui de Iacimirskij sunt de fapt ale lui Gavril Urikovici.

Intre călugării greci pripăşiţi la curţile domnilor noştri, unii erau adevăraţi artişti în meşteşugul împodobirii manuscriselor. Aşa de pildă, Matei Mitropolitul Mirelor, care ne-a lăsat o cronică în versuri greceşti a evenimentelor petrecute în Ţara Românească între anii 1602 — 1618, a copiat în 1610, cu cheltuiala Cătălinei, Mare Băneasă a Craiovei, o evanghelie grecească, ajunsă acum în mănăstirea Sfântul Sava.

Intre caligrafii şi miniaturiştii străini, care au lucrat în ţările sau pentru ţările noastre, se găsesc şi femei ca de ex. Melania din Leontopol.

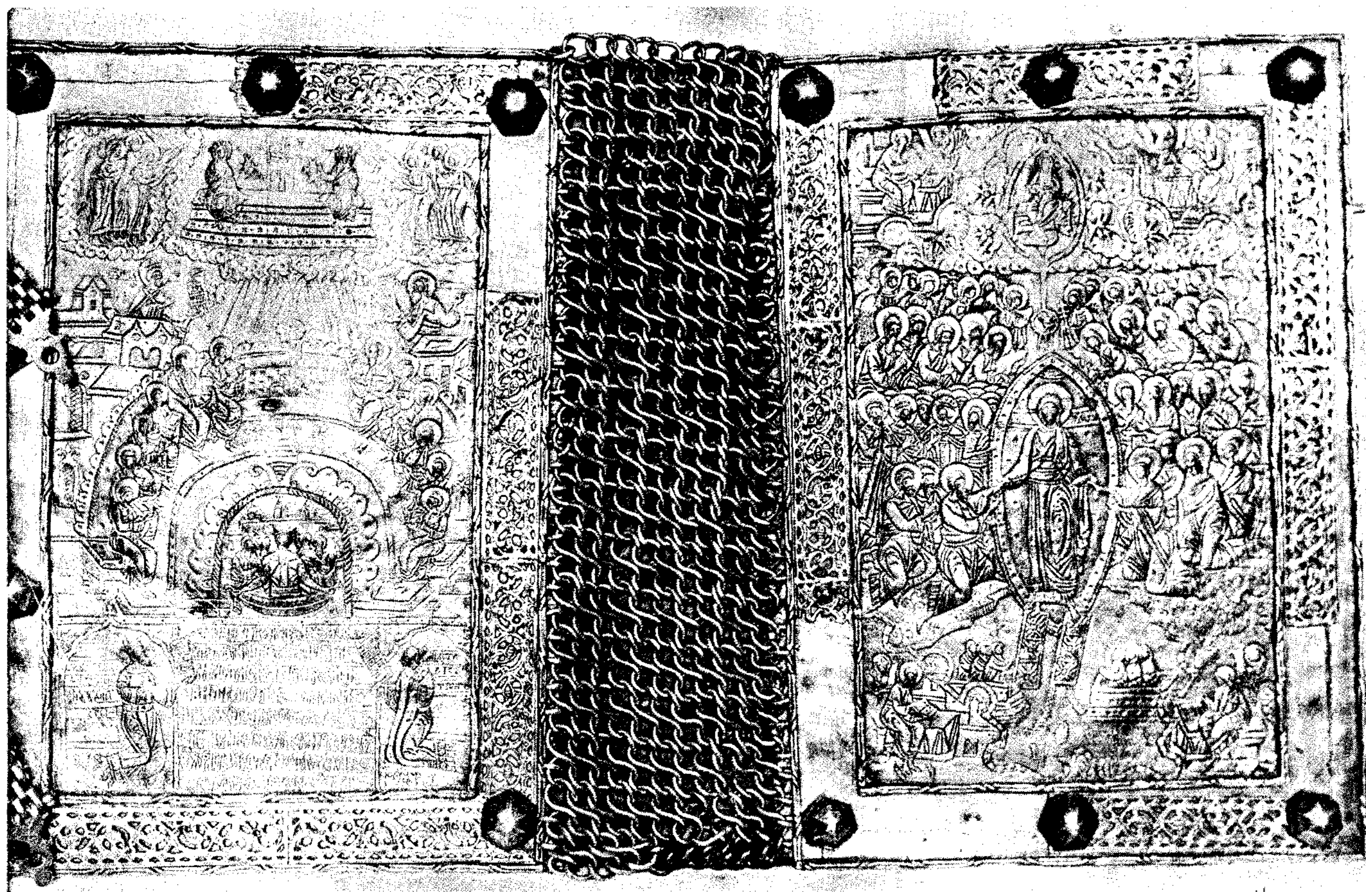
Prima şcoală de caligrafi miniaturişti pare să fi înflorit în mănăstirea Neamţu, unde în 1429, călugărul Gavril Urikovici — în care N. Iorga vede un reprezentant al familiei Ureche, care şi-ar fi transcris numele în formă slavonă — copia din porunca lui Alexandru cel Bun şi a soţiei sale Marina un evangheliar greco-slavon. O deosebită înflorire a avut arta miniaturii în vremea lui Ştefan cel Mare. Viteazul Domn a ţinut să veşnicească numele său nu numai prin strălucirea armelor şi prin tenacitatea cu care a apărat pământul Moldovei, dar şi prin impulsul dat culturii. Pe timpul său şi din porunca lui, în marile mănăstiri atunci întemeiate, lucrau numeroşi artişti ai scrisului. Astfel în mănăstirea Putna găsim pe Palade monahul dela care ne-a rămas un evangheliar, care se păstrează în biblioteca mănăstirii; pe Spiridon ieromonahul dela care se cunoaşte un evangheliar slavon, aflat acum la Moscova, şi pe Filip ieromonahul, care în 1502, copia un Evangheliar slavon pentru mănăstirea Zografu din Muntele Athos. In mănăstirea Humor aflăm lucrând în 1473 un alt caligraf, Nicodim, care ne-a lăsat între altele un frumos Evangheliar slavon păstrat acum în mitropolia din Cernăuţi. Şi în vechea mânăstire dela Neamţu găsim în 1493 un caligraf de talent, pe Teodor M<i>rişescul care a lucrat în 1493 o Psaltire, păstrată acum în Biblioteca din München.

Dintre mitropoliţii ulteriori ai Moldovii, merită să fie amintit aci ca un caligraf de mare talent Atanasie Crimca sau Crimcovici, care a împodobit ctitoria lui dela Dragomirna cu câteva din cele mai frumoase produse ale caligrafiei şi miniaturii româneşti.

Şi în Ţara-Românească au fost caligrafi iscusiţi dela cari ne-au rămas manuscrise împodobite frumos cu miniaturi ca: Radu Drăghici din Măniceştii judeţului Teleorman, care copiază în 1574, un Evangheliar pentru Petru Şchiopu şi fiul său Marcu; sau Popa Ion Sârbu, care lucrează la Craiova din porunca lui Mihnea Vodă; sau Mitropolitul Anania de pe vremea lui Matei Basarab şi alţii.

Introducerea tiparului în ţările noastre a dat o lovitură puternică desvoltării frumoase pe care o luase arta caligrafiei şi a miniaturii la noi. Totuşi ea reînvie în epocile domniilor, relativ liniştite, ale lui Matei Basarab şi Vasile Lupu şi mai ales în vremea lui Brâncoveanu când gustul pentru migală şi frumos se vădeşte şi în hrisoavele scrise în cancelaria domnească.

Merită să fie subliniat şi aci — ca o trăsătură a poporului românesc care în tot cursul atât de dramatic al istoriei sale a compătimit cu suferinţele vecinilor — gândul creştinesc al Domnilor, mitropoliţilor şi boierilor noştri de a trimete, împreună cu ajutoare de bani, şi manuscripte copiate frumos, mânăstirilor obidite sub apăsare turcească din Sud-Răsăritul Europei. Unul dintre cei mai generoşi Domni în această privinţă a fost însuşi Ştefan cel Mare. Un minunat evangheliar copiat şi împodobit cu miniaturi din porunca lui, de iero-

Coperta ferecată în aur și argint a unei Evanghelii cu miniaturi, scrisă de Mitropolitul Atanasie Crimca. Scena din dreapta reprezintă coborîrea Mântuitorului în iad; cea din stânga coborîrea Sfântului Duh asupra apostolilor. În colțul din stânga: Mitropolitul Atanasie Crimca; în cea din dreapta: Domnul Eremia Moghilă. Originalul în Mânăstirea Dragomirna. Copie de elevul meu d. G. Popescu Vâlcea.

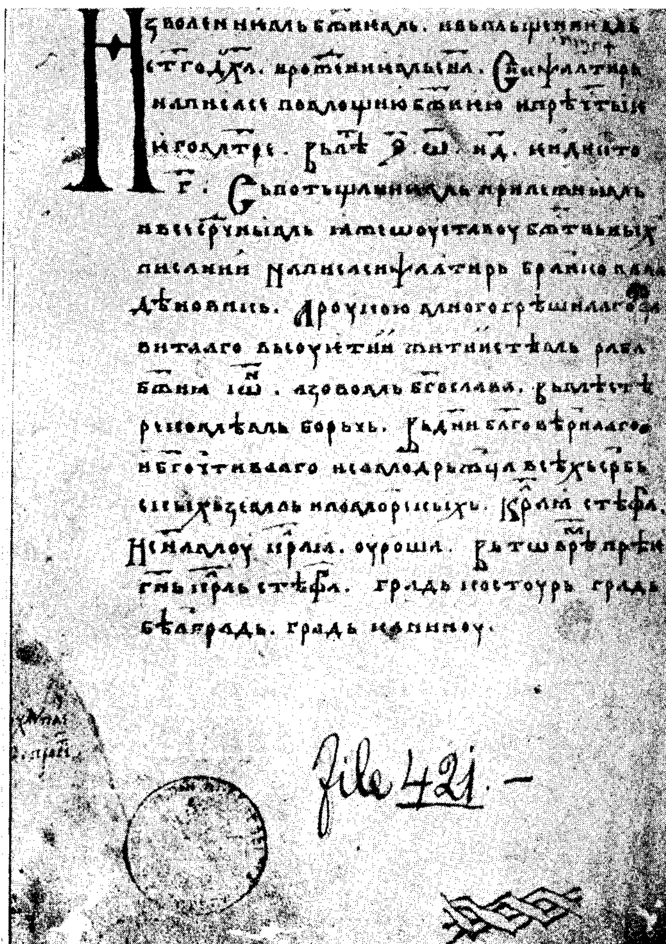
monahul Filip, în 1502, a fost dăruit mănăstirii Zografu din Muntele Athos și se păstrează acum în Biblioteca Națională din Viena. Petru Rareș, urmând pilda tatălui său, a dăruit și el o frumoasă evanghelie mănăstirii Xeropotamul și o alta mănăstirii Vatopedi, amândouă în Sfântul Munte. Fiica lui Petru Rareș, Doamna Chiajna și soțul ei, Mircea Ciobanul, trimeteau în dar, la 1545, mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos, un evangheliar ferecat în aur și argint cu chipul donatorilor. Astfel de donațiuni au fost numeroase.

Călătoriile făcute în anii din urmă de d-l Marcu Beza a scos la iveală un prețios material de manuscrise cu miniaturi împrăștiate pe această cale în tot Orientul grecesc: în mănăstirile din Muntele Athos, din arhipelagul grecesc, din Siria, din Ierusalim. Studii întreprinse de d-l Em. Turdeanu în Serbia a învederat cât de întinsă a fost generositatea românească și în această direcție. Manuscripte românești cu miniaturi din vremea lui Ștefan cel Mare se găsesc până în Cetinje din Muntenegru, altele dela diferiți Domni se găsesc în mănăstirea Krušedol (din vremea lui Mihai Viteazul), la Šišatovac, la Remetea, la Mileševo, Hopovo, Studenica — și multe altele.

Se întâmpla uneori chiar ca unul din iscusiții caligrafi ai țărilor noastre, mutându-și rosturile vieții monahale în Muntele Athos, să continue acolo munca de glorificare a Domnului prin arta scrisului. Așa de exemplu, pe vremea lui Vasile Lupu, care luase sub ocrotirea sa mănăstirea Zograful din Muntele Athos, dăruind-o cu moșii din Basarabia, un călugăr moldovean, Chiril Hluboceanu, fiul lui Ursu dintr'un neam de hatmani, încheia în mănăstirea Zografu, în ajunul Crăciunului din anul 1639, din porunca ieromonahului Paisie, un Apostol; în vara anului următor un Mineiu pe luna Mai, iar la sfârșitul anului 1640, o Psaltire.

Câteva din capod'operele miniaturii românești împodobesc azi marile biblioteci ale Apusului. Evangheliarul copiat în 1429 de Gavril Urikovici se află tocmai în Biblioteca Bodleiana din Oxford; un evangheliar, copiat din porunca lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Zografu, se găsește în Biblioteca Imperială din Viena; un altul copiat în 1492 a ajuns în Biblioteca din München.

LEGĂTORI DE MANUSCRISE ȘI CĂRȚI. In legătură cu arta miniaturii a înflorit în umbra mănăstirilor noastre și arta legătoriei. Deși e sigur că meșteri iscusiți în legătura cărților se aflau în marile centre de viață românească ale trecutului, ca acel « Ioachim, zlătarul din Suceava », a cărui « mână de țarână » a ferecat în argint pentru Gheorghe Izlozeanu, pârcălabul din Hotin, evanghelia pe care acesta a dăruit-o bisericii din cetatea sa, totuși e probabil că și în mănăstiri se găseau călugări legători de cărți. Manuscrisele, caligrafiate frumos și împodobite cu splendide miniaturi, erau legate în scoarțe de lemn, îmbrăcate în piele sau în atlas, ori ferecate în aur sau argint. Chenarele ornamentelor, săpate în piele sau în metal prețios, sunt de o rară frumusețe și finețe, iar scenele biblice, în care se amestecă adesea motive apocrife, pot sta cu cinste alături de cele mai frumoase exemplare ale Occidentului. Iată de pildă una din cele mai vechi legături din câte cunoaștem până acum, aceea a evangheliei dăruită în 1519 mănăstirii Bistrița de marele jupân Marcea și de soția sa Marga. Pe prima copertă

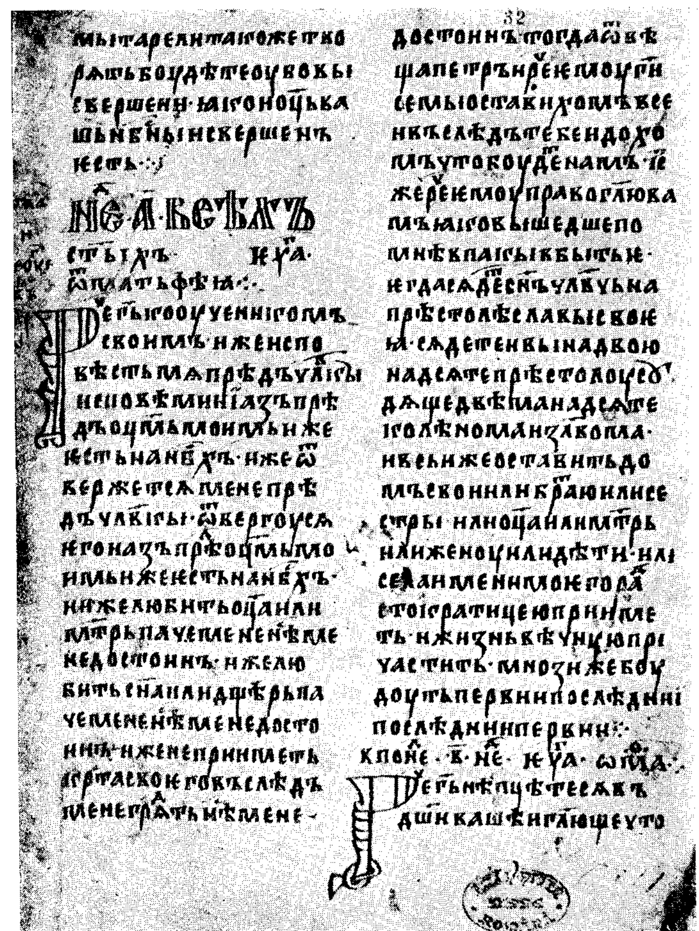
Psaltirea slavă, copiată din porunca lui Branco Mladenovici în 1346, azi în Biblioteca Academiei Române; fond slav nr. 205; f. 410 v. cu nota finală.

e săpată în aur scena coborîrii Mântuitorului în infern pentru a sfărâma lanțurile robiei și a mântui, din împărăția veșnicului întunerec pe primii oameni — scenă inspirată din evanghelia lui Nicodim. Această scenă simbolică a jertfei lui Hristos pentru mântuirea omenirii — « cu moartea pre moarte călcând » — se găsește imprimată foarte adesea în aurul sau argintul copertelor de evanghelii, ca bunioară pe legătura unei Evanghelii grecești din 1598, lucrată cu cheltuiala Domnului Ieremia Movilă și a soției sale Elisavta, aflată acum la mănăstirea Sinai din Siria; pe dosul unei evanghelii copiată de Mitropolitul Ungrovlahiei Luca în 1516, aflată acum la Ierusalim; pe coperta unei alte evanghelii a Doamnei Elena, soția lui Petru Rareș, și pe alta a lui Ștefan Rareș, ambele la Ierusalim;[1] pe alta pe care Brâncoveanu o dăruia în 1697 mănăstirii din insula Patmos. Deși scena este aceeași, totuși chenarele în care este încadrată, dispoziția grupului, mișcarea personagiilor, desenul dau fiecărui exemplar o individualitate a parte.

In Biblioteca Academiei Române, se găsesc cărți din epoca lui Coresi, legate în aur și argint, care sunt prin migala lor o minune de artă. Merită apoi o mențiune specială legăturile, care îmbracă splendidele manuscrise cu miniaturi ale Mitropolitului Crimca. Unele ne dau, în colțul din dreapta și din stânga al scenei cu coborîrea Mântuitorului în Iad, chipul Mitropolitului Crimca și al Domnului țării: Ieremia Movilă. Câte odată, în scenele biblice, apar în colțul de jos din dreapta sau din stânga și chipurile donatorilor.

BIBLIOTECI. In mănăstirile noastre, se aflau pe timpuri biblioteci bogate, care însă, în vâltoarea vremurilor, s'au împrăștiat și pierdut. Numai câteva mănăstiri ca Neamțu — bunioară — mai păstrează ceva din zestrea culturală de altă dată. Multe rămășițe din această viață de cultură mănăstirească au trecut granița, chiar sub ochii noștri — e destul să amintim cazul cronografului lui Moxa, pe care profesorul rus Grigorov l-a cumpărat în București și l-a dus la Moscova, sau Evangheliarul cu miniaturi al lui Nicodim, trimes în timpul războiului la Moscova și rămas acolo. In mijlocul indiferenței generale, Academia Română, prețuind importanța manuscriselor slavonești pentru luminarea unei epoci, destul de interesantă din cultura veche românească, dar din nenorocire, prea puțin cunoscută, a început să le adune. Depozitul ei numără până acum 650 de manuscripte, inventariate sumar de regretatul slavist I. Bogdan și copiate într'un catalog scris de d-l Iuliu Tuducescu. Cercetarea aprofundată a acestor texte ridică probleme din cele mai interesante.

In primul rând ele ne ajută să determinăm curentele slave care s'au încrucișat în cultura românească din veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Fără să anticipăm o concluzie pe care numai un studiu aprofundat ar pute-o da, observăm totuși, după datele inventarului, că până în secolul al XVI-lea textele slave din țările noastre sunt de redacție mediobulgară și paleosârbă, în Moldova predominând influența mediobulgară, în Muntenia cea paleosârbă. In Nordul Ardealului, apar și texte de redacție rusească — probabil ukraineană. Dela sfârșitul secolului al XVI-lea, adică după căsătoria lui Ștefan

Evanghelie slavonească din sec. al XIII-lea, azi în Biblioteca Academiei Române; fond slav nr. 4, f. 32 r.

[1] V. Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, p. 7; 20; 119.

Mănăstirea Arbora din Bucovina în zi de praznic.

cel Mare cu Eudoxia, sora Cneazului Simeon Olelkovici din Kiev și mai ales din epoca lui Vasile Lupu și Matei Basarab, când se întinde în principatele românești influența kieviană a lui Petru Moghilă, încep să apară în Muntenia și Moldova și texte de redacție rusească.

Un interes deosebit îl înfățișează apoi, prin vechimea ei, Psaltirea în slava bisericească, copiată pe pergament, din porunca lui Branko Mladenovici, în 1346, cunoscută în lumea slaviștilor prin descrierea lui Fr. Miklosič și folosită de Iagić în ediția dată de el Psaltirii din Bologna (no. 205) [1]; dar mai ales o serie de texte în redacție paleosârbă copiate pe pergament încă din veacul al XIII-lea precum: o evanghelie (nr. 4); un apostol (nr. 20) și două foi în interiorul scoarțelor unui manuscript adus dela mănăstirea Neamțu. Prezența unor asemenea texte — anterioare întemeierii principatelor — în mănăstirile românești nu poate fi un fapt banal, fiindcă dacă unele pot fi și achiziții târzii, altele au fost aduse de valul călugărilor slavi sud-dunăreni, care și-au părăsit patria în fața invaziei turcești. Aceste manuscrise slavone, aduse din sudul dunărean, constituesc primul fond al vechilor biblioteci mănăstirești din țările noastre.

Câteva exemplare deschid o perspectivă interesantă asupra circulațiunii textelor și copiștilor în cuprinsurile românești. Un manuscript de Evanghelie (nr. 204) în mediobulgară, a fost copiat în 1651 de « Vasile Bosie, dascălul din Țara Moldovei », din porunca boierului Radu, Marele Comis, care l-a dăruit apoi mănăstirii Cozia. Un molitvenic (nr. 32) copiat în Moldova, proprietate a unei biserici cu hramul sfântul Nicolae a fost găsit tocmai în comuna Sângiorgiu din Ardeal.

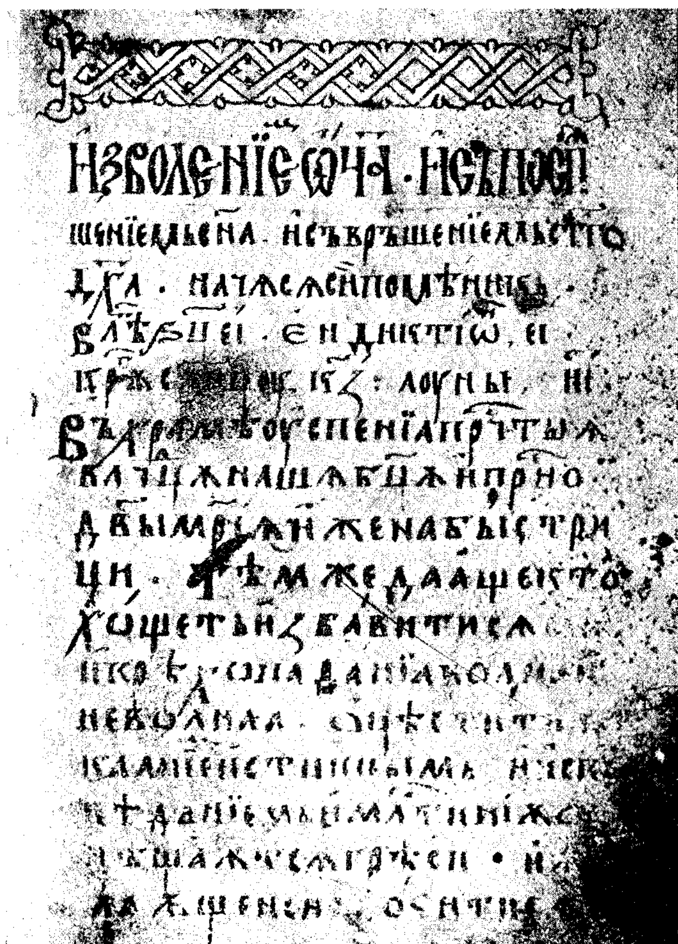
[1] Vezi și descrierea lui Al. Odobescu în *Revista Română*, I, 1861, p. 709-725.

Alte manuscripte desvăluie un colț din viața dramatică a culturii românești: un Mineiu pentru sărbători, căzut în mâinile Turcilor, a fost cumpărat la 25 Noemvrie 1620, de uricariul Lucaci și dăruit mănăstirii Vizantia din Moldova (nr. 49).

Cât privește cuprinsul, textele sunt foarte variate. Mai întâi cum e firesc: multe evanghelii și texte liturgice; apoi scrieri patristice și opere ascetice; vieți de sfinți — minee — și patericuri schitice, adică vieți de asceți, unele de origine bizantină, ca Lavsaicul lui Paladie din secolul al IV-lea, sau Limonariul lui Ioan Moshos din Sinai (sec. VIII) — altele de origine rusească precum Prologul lui Dimitrie Mitropolitul Rostovului (1689—1705).

Alături de texte religioase se găsesc și colecții de legi, precum Pravila mare sau Nomocanonul lui Mihail Vlastaris, în redacție mediobulgară, copiat de monahul Ghervasie pe timpul lui Ștefan cel Mare, la 1472 (131); o colecție de legi cu caracter monahal, al cărui text stă la baza Pravilei dela Govora a lui Moxa, colecția copiată din porunca Mitropolitului Theofan al Moldovei la 1618. O altă serie de texte din Biblioteca Academiei aparțin istoriografiei precum: Amartolos din sec. XVI (nr. 320); Manasses și Vrienios (nr. 147); — și în sfârșit câteva romane populare, ca Varlaam și Ioasaf în redacție mediobulgară din secolul al XIV-lea, la care e de adăogat și cea mai veche versiune a Alexandriei copiată în mănăstirea Neamțu.

Pe lângă această zestre a culturii slavone, răsădită pe pământ românesc, mai găsim în colecția Academiei Române și creațiuni românești în limbă slavă ca: analele dela Putna; o copie de pe cel mai vechiu pomelnic românesc — dela Bistrița — început în 1407, cu numele Domnilor Moldovei și a Doamnelor lor, cu al familiilor domnitoare înrudite din Țara-Românească, cu al mitropoliților, episcopilor... »; imnuri religioase create

Pomelnicul mănăstirii Bistriţa din sec. XV, în *Biblioteca Academiei Române*; fond slav nr. 78, f. 1. r. începutul.

de Filothei monahul, fost logofăt al lui Mircea cel Bătrân (nr. 209); în sfârşit câteva opere ale Mitropolitului kievian Petru Moghilă, vlastar de Domni Moldoveni, şi o viaţă a Sfântului Ioan cel Nou dela Suceava operă a lui Grigore Ţamblac.

Ceea ce avem azi este o slabă rămăşiţă din ceea ce a fost odinioară cultura slavă în mănăstirile noastre. Vestea despre bogăţia bibliotecilor noastre trecuse încă din timpurile vechi graniţa. In 1556, Ţarul Ivan cel Groaznic, având nevoie de o sintagmă cu materia aşezată după ordinea literilor chirilice, trimetea după exemplare în Moldova lui Alexandru Lăpuşneanu [1]. Şi marele Mitropolit al Kievului, Petru Moghilă căuta manuscrise pentru tipăriturile sale în mănăstirile româneşti.

ŞCOLILE. Din numeroase notiţe păstrate pe filele manuscriselor vechi rezultă că cei mai de seamă cărturari şi copişti ai veacurilor trecute s'au format în şcolile din mănăstiri: Bistriţa, Neamţu, Putna, Voroneţ, Slatina, Suceviţa din Moldova, Tismana, Cozia, Bistriţa din Oltenia, Deahul, Govora ş. a. în Muntenia.

Mănăstirile erau depozitarele de cultură slavonă şi, într'o vreme în care serviciul divin şi actele de cancelarie domnească se redactau într'o limbă străină — moartă — era firesc ca viitorii clerici şi dieci sau pisari să deprindă rudimentele de instrucţie slavonă în şcolile mănăstireşti. Din aceste şcoli au ieşit în bună parte vechii dieci de cancelarie — care poartă nume româneşti ca: Oţel, Oanţă, Lupul, Vulpaş, Buzdugan, Căţelean, Ion Marjire, pisarii lui Petru Rareş, Muşat şi Crăciun — pisarii lui Mihai Viteazul.

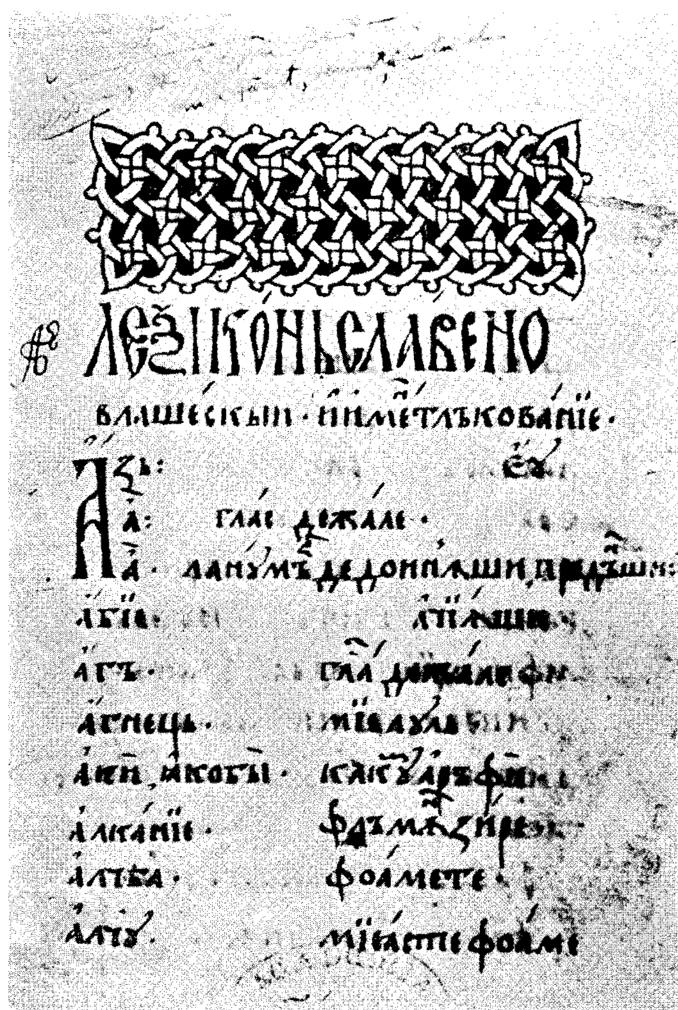
[1] Iacimirskij, Славянскія и русскія рукописи Румынскихъ Библіотекъ p. 288.

Instrucţia în mănăstiri avea de sigur un caracter religios, şi ea se va fi mărginit la scris şi citit, la deprinderea limbii slavone pe textele Sfintelor scripturi şi la cântările bisericeşti. La aceste şcoli veneau, pe vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, în Moldova, să înveţe cântările, dascăli şi dieci ruteni din Przemysl şi din Lwów [1], într'o vreme când biserica ortodoxă era ameninţată în Galiţia de propaganda iesuită.

Pentru uzul copiilor cari învăţau o limbă străină şi pentru nevoile celor ce tălmăceau din limba slavonă în limba română, s'au alcătuit cu vremea şi dicţionare slavo-române — cum este dicţionarul lui Mardarie — dela mănăstirea Cozia, alcătuit pe la anul 1649 sau al lui Mihail Logofătul din Târgovişte, scris pe la 1678.

BRODERIE RELIGIOASĂ. In mănăstiri erau şi ateliere de broderie religioasă din care a ieşit o întreagă artă minoră — de o rară frumuseţe, dar care din nenorocire nu ne este cunoscută în toate detaliile ei. Un studiu recent al d-lui Emil Turdeanu despre epitafele moldoveneşti în secolele al XV-lea şi al XVI-lea aruncă o lumină vie asupra acestei laturi din viaţa artistică a vechilor noastre mănăstiri. Şi aici, modelele veneau din Bizanţ, prin mijlocirea Slavilor din Sudul Dunării.

[1] Hurmuzachi, *Documente*, I, p. 209.

Dicţionarul lui Mardarie Cozianul. Bibl. Acad. Rom. nr. 450.

Epitaful lui Alexandru cel Bun din 1428 (După Emil Turdeanu, *Cercetări Literare*, IV, anexe).

Cel mai vechiu exemplar de epitaf, găsit pe pământ românesc, este cel păstrat azi în mănăstirea Putna și care a fost lucrat de regina Euthimia, soția despotului sârb Ioan Uglieša, fratele lui Vukašin, și de fiica ei, Eupraxia. După moartea soțului, regina văduvă și cu fiica ei și-au căutat liniștea sufletului în pacea unei mănăstiri sârbești. Aci, cu gândul la jertfa Mântuitorului, gustul lor artistic au migălit cu acul, după un model bizantin, un splendid epitaf, pe care, când valul invaziei turcești a năpădit ținuturile sârbești, călugării fugari ai mănăstirii l-au adus în Moldova, la începutul secolului al XV-lea. Epitaful a servit apoi ca model pentru o întreagă serie de exemplare. Motivul este de o simplitate mișcătoare: pe câmpul înstelat al cerului, trupul mort al Mântuitorului, cu capul nimbat de o aureolă de pietre prețioase, este înconjurat de îngeri îndurerați.

Acest motiv de origine bizantină, transplantat în Moldova și contaminat cu alte motive, a servit apoi ca punct de plecare pentru o întreagă înflorire, care se poate desface în două ramuri principale, în două școli. Una, arhaizantă, reprezintă vechiul model sârbesc, reprodus, firește, cu variante, într'un epitaf lucrat pe vremea lui Alexandru cel Bun, la 1428, prin stăruința Mitropolitului grec Macarie. A doua școală pare să fi pornit dela mănăstirea Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, care a fost în același timp și unul din atelierele cele mai active ale miniaturii moldovenești. Exemplarul creat la Putna umanizează drama Mântuitorului, căci aduce la căpătâiul lui ființele de care i-a fost legată viața pământească: de o parte Maica Preacurată și Maria Magdalena, de alta St. Iosif, Nicodim, mironosițele și, în sfârșit, detaliu interesant, Sfântul Ioan, strângând mâna Mântuitorului. In jurul scenii: îngerii; iar în unghiuri: simbolurile evangheliștilor. Modelul a trecut apoi la alte ctitorii ale lui Ștefan cel Mare, la mănăstirea Dobrovățul (epitaful din 1504 — 1506) și la mănăstirea Voroneț.

După moartea lui Ștefan cel Mare, evoluția broderiei religioase se continuă în trei etape succesive sub domniile lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu și Ieremia Movilă. Ca o inovație în compoziția epitafelor din timpul lui Petru Rareș apare în planul superior: crucea bizantină încinsă de cununa de spini. Epitafe și patrafire, lucrate în mănăstirile moldovenești, au fost trimise în dar de Petru Rareș, la mănăstirile Muntelui Athos și — un detaliu interesant — pictura capelei din mănăstirea Dionisiat, recladită de Petru Rareș, reproduce, ca compoziție și colorit, întocmai scena epitafelor din epoca lui Rareș.

Arta aceasta a broderiilor religioase țesute din fire de aur și împodobite cu perle și mărgăritare era destul de desvoltată în trecutul nostru. O mulțime de alte obiecte: acoperimente pentru mormintele voevozilor cu chipurile lor, patrafire, zavese, odăjdii pentru preoți, prapore, dovedesc pe lângă o migală de albine și un deosebit simț artistic.

PICTURA. E probabil că cei dintâi zugravi de biserici ai noştri să fi fost străini — poate Slavi sud-dunăreni sau Greci, care-şi învăţaseră meşteşugul în Muntele Athos. Paul de Alep, vorbind de mănăstirea Curtea de Argeş, ne spune că a fost zugrăvită de artişti cretani. Modelele după care meşterii zugrăveau bisericile noastre veneau fireşte din Bizanţ. Ei lucrau după tradiţiile transmise prin manualele de pictură religioasă, cunoscute sub numele de *Erminii* şi alcătuite în atelierele muntelui Athos. Din acestea, două tipuri au circulat, în lumea zugravilor noştri — şi în traduceri româneşti: unul prelucrat de Frangos Cattelanos după manualul lui Panselinos, pictorul legendar al muntelui Athos; altul prelucrat de ieromonahul Dionisie din Furna care învăţase meşteşugul, din copilărie, în muntele Athos. De aceea pictura noastră veche, urmând normele statornicite, este dominată de o concepţie diametral opusă aceleia care a însufleţit arta Renaşterii. Pe când în pictura religioasă a Occidentului este o concepţie graţioasă, plină de viaţă a grupurilor, de mişcare, de cadru pitoresc al naturii, înconjurătoare de tot ceea ce putea să apropie sfântul de omenesc, în arta ortodoxă este o concepţie ascetică: sfinţii sunt desprinşi de tot ceea ce este pământesc, cu trupul mortificat de asceză, cu chipul învăluit în nimbul divinităţii. Numai flacăra mistică licăreşte în lumina ochilor.

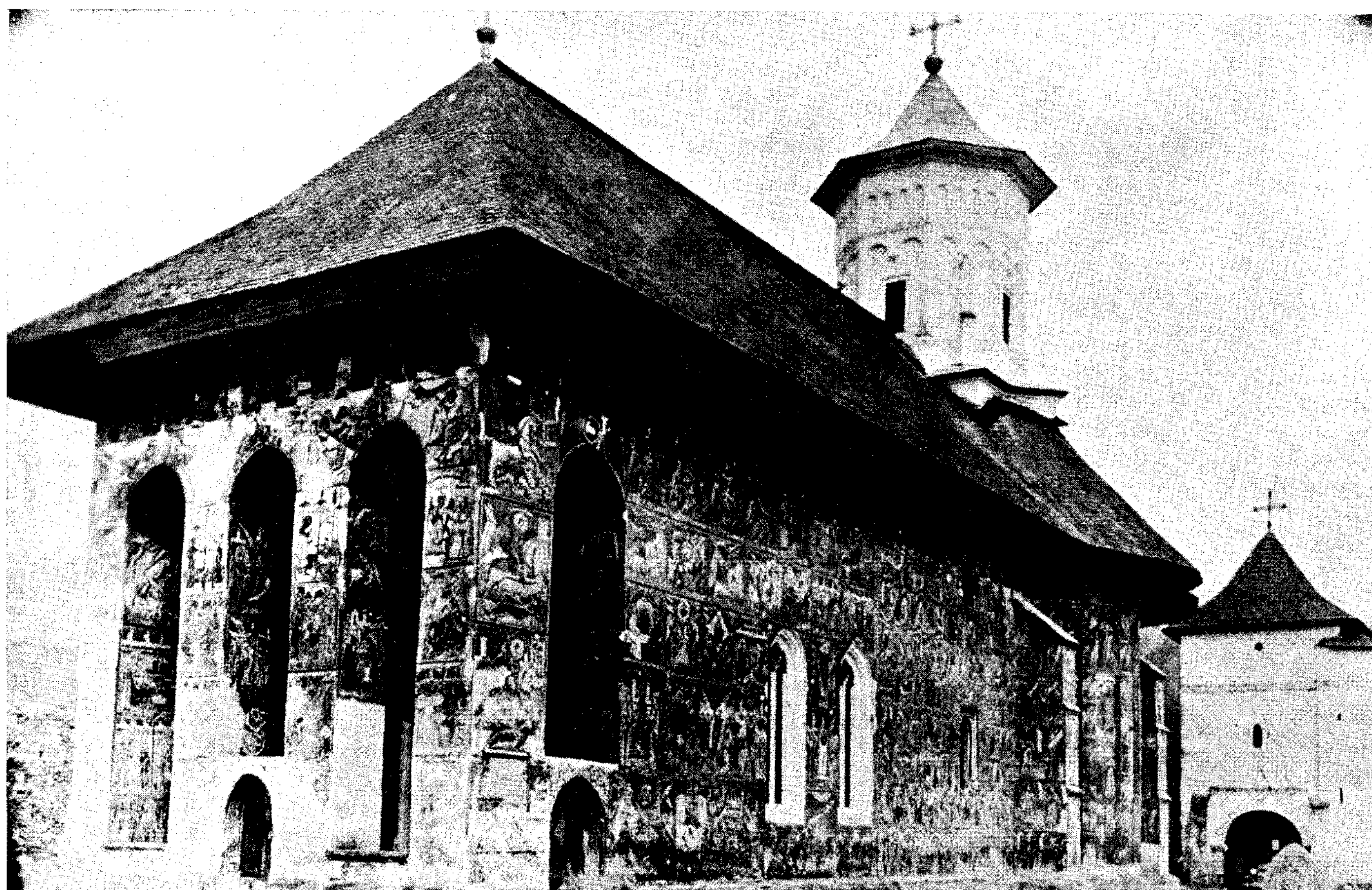
Dar deşi tehnica bizantină era predomnitoare, totuşi influenţe occidentale nu se pot tăgădui. Se ştie că Alexandru Lăpuşneanu cerea zugravi pentru bisericile sale din Italia, Meşterul Mina, care a zugrăvit mănăstirea Căluiul a Buzeştilor şi pe care Mihai Viteazul l-a trimes în Veneţia ca să cumpere vâpsele, nu se va fi întors din cetatea dogilor numai cu culori. Din încrucişarea acestor curente şi influenţe străine şi din selectarea armonică a elementelor lor esenţiale recreate prin geniul poporului, s'a format cu timpul pe pământ românesc o artă originală, cu caracterele ei distinctive, ce se vădeşte ca atare nu numai în picturile de pe zidurile bisericilor, ci şi zugrăveala icoanelor.

Această artă românească a atras atenţia specialiştilor streini. Cunoscutul iconograf rus N. Kondakov amintind de breslele de zugravi ai Moldovei din veacul al XVI-lea, care au pictat icoane şi fresce de biserici, vorbeşte de şcoala moldo-valahă din secolul al XVI-lea şi arată influenţa pe care a avut-o această şcoală asupra iconografiei din Rusia meridională. Frescele de pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Voroneţul, Vatra Moldaviţei, Suceviţa, Humorul, zugrăvite în strălucita epocă dela Ştefan cel Mare la Petru Rareş, stârnesc azi admiraţia celor mai de seamă cunoscători ai artei bizantine. Cunoscutul profesor de istoria artelor dela Universitatea din Viena, dinaintea marelui războiu — Josef Strzygowski — într'un articol din ziarul *Zeit*, pe August 1913, vorbind de o călătorie în munţii Bucovinei ca de « una din plăcerile cele mai înviorătoare ale Europei » se întreba: « Dar ce este ceea ce ar trebui să atragă în aceste îndepărtate văi chiar pe cel mai umblat cunoscător al artei vechi? Sunt — răspunde el — tezaure ce el nu le poate vedea nicăieri în altă parte [1] ». D-l Henri Focillon, profesor de istoria

[1] V. traducerea lui G. Murnu din *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 129.

Răstignirea Mântuitorului. Picturi murale în mânăstirea Voroneţ.

Mănăstirea Moldavița.

artelor la Sorbona mărturisește: « cine le-a văzut odată aceste delicioase biserici ale Bucovinei, nu le va putea uita niciodată. Intr'o țară de verdeață și de păduri, sub un cer luminos și potolit, ele sunt florile primăverii eterne a imaginelor. Sub vechiul decor de arcaturi, iată distribuite (în fresce) ierarhiile cerești: judecata din urmă, geneza, maeștrii înțelepciunii antice... marea dramă a istoriei creștinătății orientale, asediul Constantinopolului... Voroneț, Moldavița, Humor, în finele dimineți din țara fagilor, în mijlocul pajiștilor lor înverzite, atâtea capod'opere de poezie arhaică... în care se afirmă poezia vieții românești întinerind formule antice » [1].

Și nu sunt de sigur simple flori retorice, ci cuprind și un sâmbure de adevăr, aceste cuvinte ale lui Sztrygowski: « Cine se ostenește să pătrundă în aceste cicluri de icoane care se pot compara iarăși numai cu mozaicurile din San Marco sau — considerând numai interiorul — cu bisericile muntelui Athos, acela recunoaște numai decât marea greșală ce a săvârșit până acum investigația științifică, nevăzând în aceste frescuri decât numai și numai un răsad al artei athonice. Altfel însă judecă acela care ține seamă de înrâurirea cea grozav de mare ce au avut asupra artei din Athos voievozii moldo-vlahi cu ale lor așezăminte, ctitorii și danii, și nu uită a socoti, pe de altă parte, belșugul de idei proprii teologice, precum ele se rostesc cu deosebire în manuscrisele și picturile murale ale mănăstirilor Dragomirna și Sucevița; dacă e obișnuit din lungă experiență să prindă cu privirea raporturile generale, el va fi silit să admită că nu atât Athosul asupra Moldovei, pe cât marea cultură din mănăstirile Bucovinei a trebuit să se repercuteze asupra Sfântului Munte » [1].

Mănăstirile au fost astfel în trecutul românesc, prin neîntrerupta activitate de cultură și de artă, centrele din care pulsa viața spirituală în toate cuprinsurile neamului. Textele tălmăcite și modelele de artă religioasă, create în chiliile mănăstirilor, erau copiate de preoții de mir și de cărturarii și artiștii laici și răspândite mai departe în lumea satelor și a orașelor. Astfel s'a creat acea atmosferă de misticism în care a viețuit poporul nostru mai multe veacuri. In această atmosferă în care învățământul, pornit din curtea mănăstirilor, era dat de cler, s'a format sufletul românesc cu o puternică notă de religiozitate, pe care o găsim vibrând până și în filele vechilor cronici. Prestigiul pe care-l dobândiseră mănăstirile era așa de mare, încât Domni și boieri se întreceau să le înzestreze cu sate și moșii, cu mori și prisăci și cu sălașe de robi. Intre zidurile acestor sfinte lăcașuri de asistență și rugă, de cultură și de artă, și-au căutat, în anii bătrâneții, pacea — în pregătirea pentru viața viitoare — membrii ai familiilor domnitoare și fruntași ai marii boierimi precum: marele logofăt al lui Mircea cel Bătrân, Filos; mama lui Ștefan cel Mare, Oltea Doamna; mama lui Mihai Viteazul, Theofana; Nistor și soția sa Mitrofana, părinții marelui cronicar Grigore Ureche, marele logofăt al lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, și mulți alții.

Comorile de cultură și artă, pe care le păstrau mănăstirile ascunse departe de pânza drumurilor bătătorite, în plaiurile munților, explică în parte și grija pe care au pus-o Domnii de a le întări cu ziduri și cu metereze, ca pe niște adevărate cetăți.

[1] *Revue de l'art*, Paris, Mai, 1925, p. 26.

[1] *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 130.

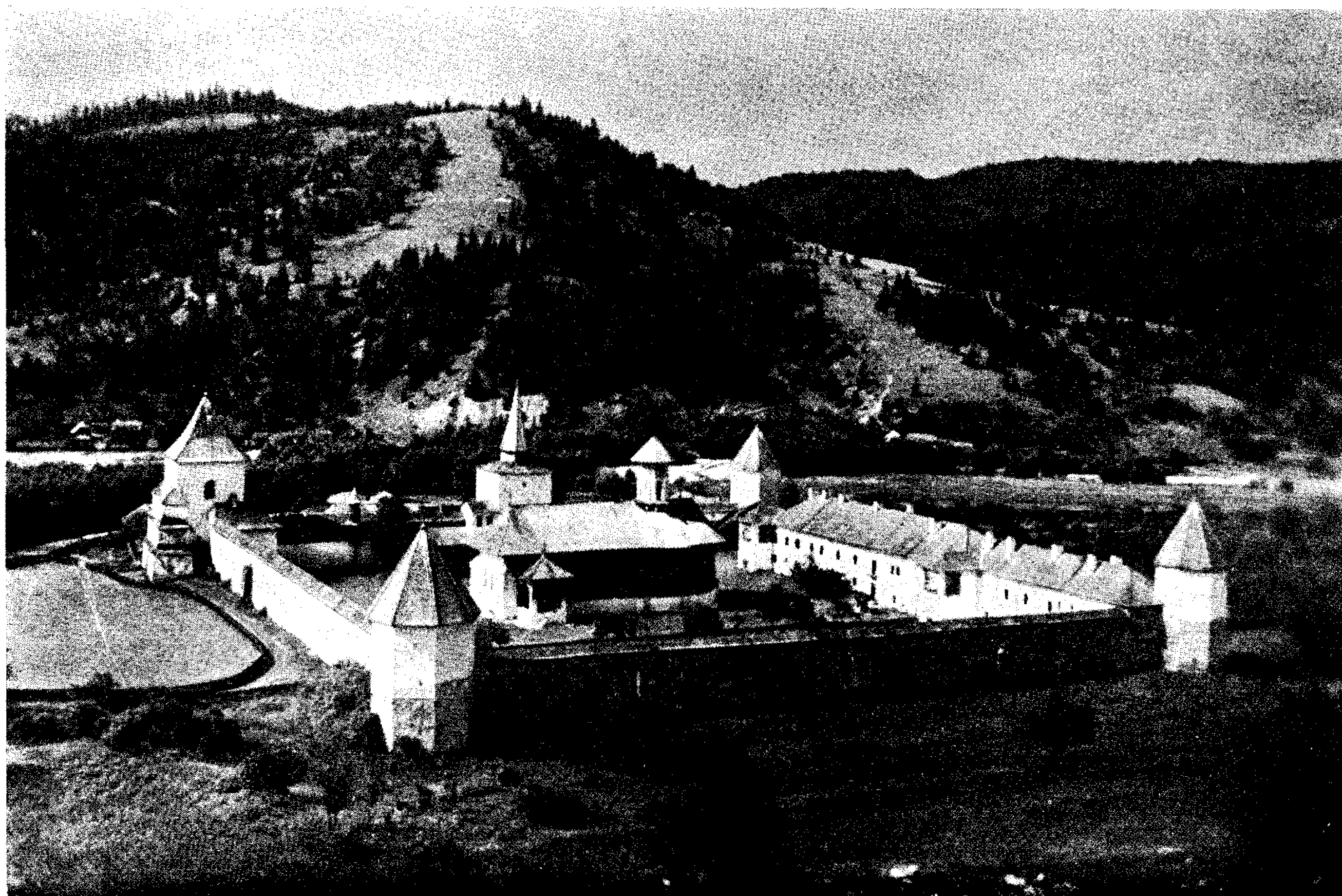
BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al chestiunilor tratate aci: C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* vol. I, București, 1935 și N. Iorga, Istoria Românilor, *vol. III Ctitorii*, București, 1937, N. Iorga, *Histoire des états balcaniques à l'époque*, București, 1914 în special p. 1 — 58. Pentru cultura slavonă cf și: I. Bogdan, *Cultura veche română*, București, 1898 (cu bibliografie) și Ilie Bărbulescu, *Curente literare la Români în perioada slavonismului*. București, 1938. A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922. Documentele privitoare la legăturile țărilor noastre cu Muntele Athos au fost publicate de: Grigore Nandriș, *Documente românești în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos 1372—1658* publicate după fotografiile și notele lui Gabriel Millet, București, Fundația Regele Carol I, 1937. Raporturile au fost studiate de d. N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre* extras din *Analele Acad. Rom.* Mem. secț. ist. Seria III, tom. XXXVI (1913) și în alte memorii academice pentru care vezi bibliografia dată de noi în *Cărțile populare în literatura românească*. II, 1938, p. 12. Pentru detalii vezi și G. Cioran, *Σχέσεις τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω καὶ δὴ τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ Ἁγίου Παντελεήμονος ἢ τῶν Ρωσσῶν.* Atena 1938.

Actul de danie al lui Vladislav pentru mănăstirea Tismana la Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana* și la P. P. Panaitescu, *Doc. Țării Românești*, Buc. 1938, p. 35 -38.

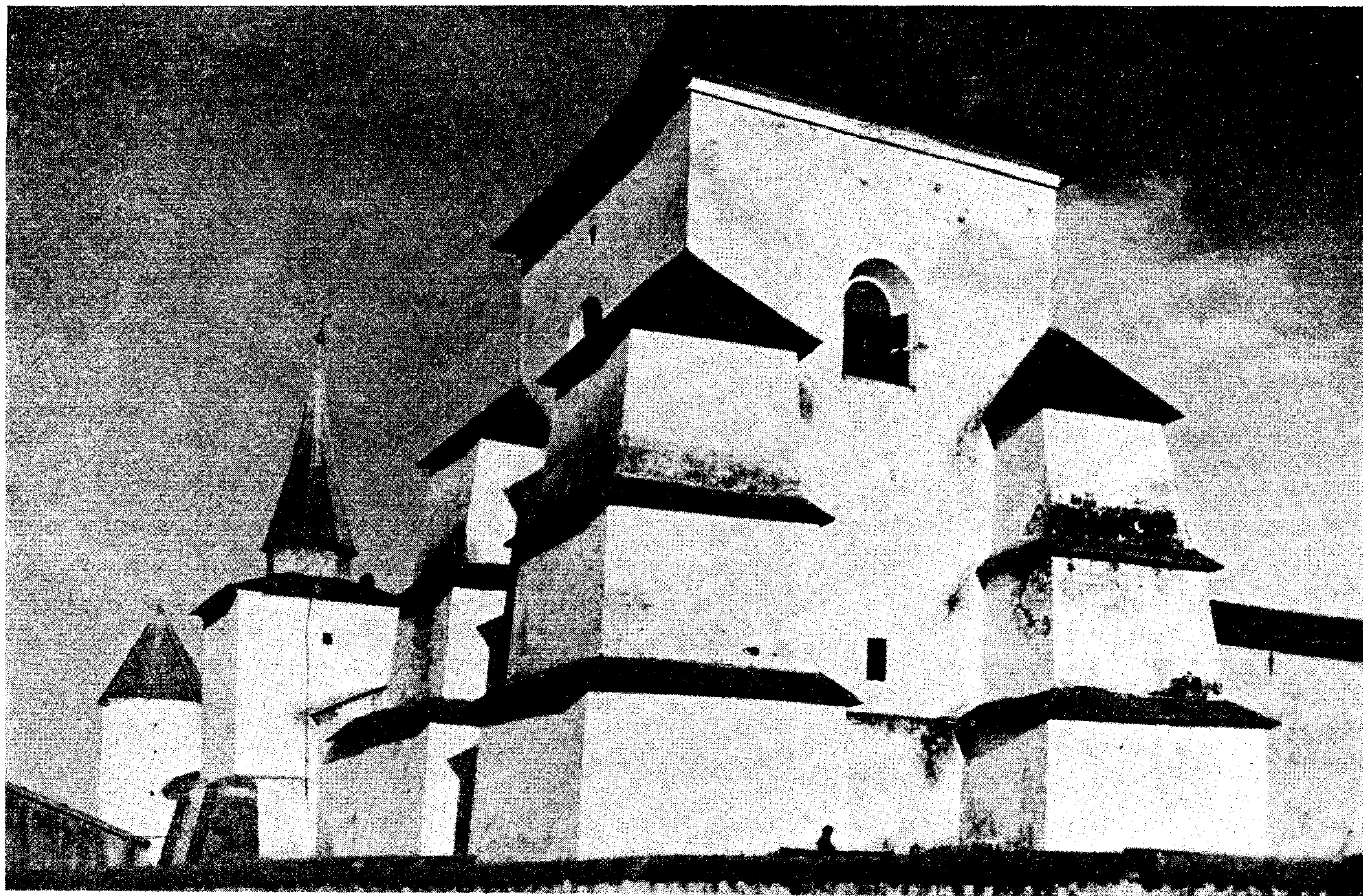
BIBLIOTECI de MĂNĂSTIRI O listă a cataloagelor de biblioteci din mănăstirile românești la N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 21, privește mai mult manuscriptele românești. Manuscrisele slavonești din bibliotecile românești au fost descrise de A. Iacimirskij, **Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ**, S. Petersburg, 1905. Manuscriptele din Biblioteca Academiei Române au fost inventariate de Iuliu Tuducescu într'un inventar păstrat la Academie în Secția Manuscriptelor. O descriere sistematică a lor pregătește d-l Damian Bogdan, custodele Secției manuscriptelor din Biblioteca Academiei. Un studiu asupra lor a dat Ecaterina Șt. Piscupescu, *Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea*, București, 1939. Vezi însă și recenzia d-lui P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, IX (1939) p. 327 — 335. Despre manuscriptele slavonești de pravile I. Peretz, *Istoria dreptului romîn*, București, vol. II, p. 185 —278. Pomelnicul de la Mânăstirea Bistrița a fost publicat și studiat de I. Minea în *Cercetări istorice*, V—VII (1929—1931), Iași, 1932, p. 344—348 și VIII—IX (1932—1933), Iași 1933 p. 30—88, într'o tălmăcire românească din 1750, după o copie trimisă de Academia Română mănăstirii Bistrița. Fragmente din textul slavonesc a dat Miletić și Agura, **Бѣлѣжки отъ едно научно пътуванье въ Ромъния** în **Сборникъ на народни умотворения** IX. p. 172 -173 St. Nicolaescu în *Documente slavo-române*, București, 1905 p. 87. O ediție critică pregătește Damian P. Bogdan.

ȘCOLI: N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, Editura Casei Școalelor, București, 1928, p. 5—18. Pentru dicționare: Gh. Crețu, *Dicționarul lui Mardarie Cozianul*, editat de Academia Română, București, 1900 Șt. Ciobanu, **славяно-румынскій словарь библіотеки общества Московскаго исторіи и древ. Россійскихъ** nr. 240, Varșovia, 1914.

MINIATURI: I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Chiev, Convorbiri literare, XXV*, (1891), p. 503—511; I. Bogdan, *Câteva manuscripte slavoromâne din Biblioteca imperială din Viena* în *Analele Academiei Române*, s. II, ist., Tom. XI (1888—89); I. Bogdan, *Evangheliile dela Homor și Voroneț*, facsimile și frontispicii din evangheliare slavone dela Neamțu, în albumul editat de Comisia Monumentelor istorice după fotografii luate de Stelian Petrescu, *Odoarele dela Neamțu și Secu*, Buc., 1912; Ion Bianu, *Documente de artă românească din manuscripte vechi, fasc. I. Evanghelia slavo-greacă scrisă în mânăstirea Neamțului din Moldova de Gavriil Monahul la 1429*, București, 1922; C. Karadja, *Notiță despre unele miniaturi înfățișând pe Matei Vodă Basarab și pe Doamna Elena* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, 1926, p. 54—57; Magdalena Iorga, *Inițiale, litere ornate, chenare și înflorituri din documentele muntene și moldovene din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea*, Craiova, 1928; N. Iorga, *Miniaturi românești în secolul al XVII-lea* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, București, 1931, p. 145—153; același, *Les arts mineurs en Roumanie*, III, *Miniatures*, București, 1934; S. der Nersessian, *Une nouvelle réplique slavone du Paris, gr. 74 et les manuscrits d'Athanase Krimcovici*, în *Mélanges, N. Iorga*, Paris, 1933; Em. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre Români și Jugoslavi*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 192 — 206, București, 1939; Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă*, București, 1939, cu o introducere generală, descrierea manuscriselor și 71 de planșe colorate; Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ediția II-a mărită 24—29, București, 1937; p. 6—7; 10; 14—15, 16, 18—19, 22—23, 32—33, 36—37, 46—47, 48, 49, 56, 57, 65, 66, 84, 102—103, 108—110, 130—131, 135, 137, 138—139, 150—151, 163, 190—191. Informațiuni interesante se mai găsesc în A. Iacimirskij, opera citată mai sus și la Miletič și Agura în **Сборникъ за народни умотворения** din Sofia, 1893, vol. IX. Șt. Berechet, *Comori slavo-române răspândite*, publicat în *Biserica ortodoxă română* seria II vol. XL (1922), p. 618—628.

Mănăstirea Sucevița din Bucovina.

Meterezele mânăstirii Sucevița.

ȚESĂTURI: O. Tafrali. *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925; N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, Les tissus, 1936; I. D. Ștefănescu, *Un chef d'oeuvre de l'art roumain: le voile de calice brodé du monastère de Vatra Moldaviței* in *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans* (*«Mélanges Ouspensky, Orient et Byzance»*), IV, Paris, Geuthner, 1930, p. 303–309; O. Tafrali, *Le monastère Sucevița et son trésor* in *Mélanges Charles Diehl*, II, p. 213 și urm.; Emil Turdeanu, *La brodérie religieuse en Roumanie I. Les epitaphioi moldaves au XV et XVI siècle* in *Cercetări literare*, IV, 1940 acelaș, II *Les étoles* in *Revue des études roumaines*, Paris, 1940 nr. 1.

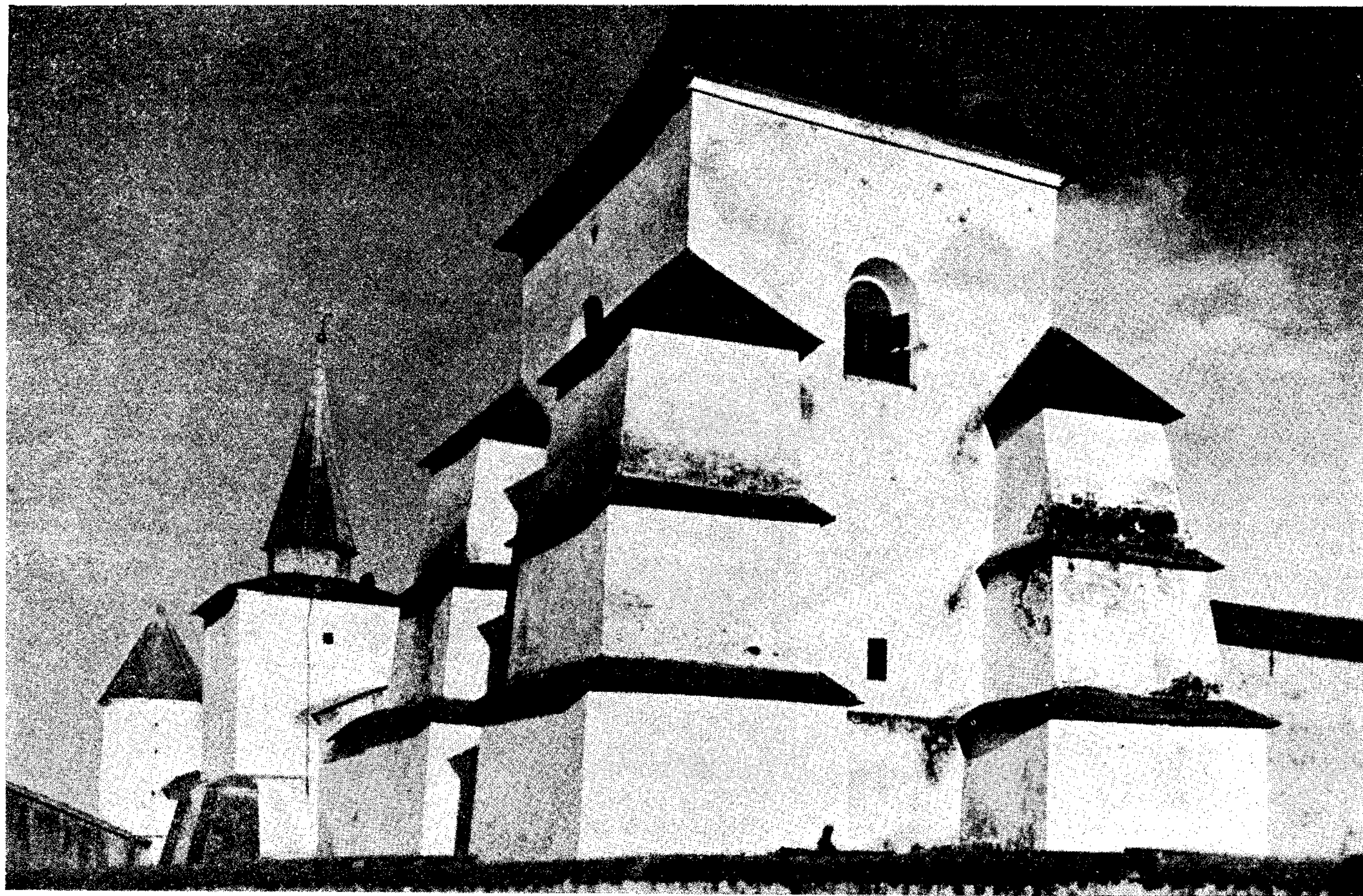
PICTURA RELIGIOASĂ. N. Iorga et G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922; același, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930; Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor române* în *Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice, Secțiunea pentru Transilvania*, 1926–1928, Cluj, 1929, p. 1–168; P. Henry, *De l'originalité des peintures bucoviniennes dans l'application des principes byzantins* în *Bysantion*, I, 1924, p. 292–303; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, (cu 96 planșe) Geuthner, 1928; același, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930–1932, 2 vol.

Despre Erminii: V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină; introducere și ediție critică a versiunilor românești, Cernăuți 1936*; acelaș, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, tome XI, 1924.

CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBA SLAVĂ

I. LITERATURA RELIGIOASĂ

In urma prăbușirii statelor slave sub Turci, călugări ca Nicodim și alții, despre care vom vorbi în curând, în năzuința lor de a scăpa de dezastru comorile de cultură ale poporului lor și de a continua în limanuri mai adăpostite munca lor închinată Domnului, au adus în țările noastre vechile manuscrise slavone și au pus temeliile vieții monahale după normele statornicite în Muntele Athos. In mănăstirile întemeiate de ei și sporite prin grija pentru bunurile sufletești ale voievozilor noștri, s'a început o spornică activitate culturală în limba slavă, care era pe atunci la noi limba de cultură a neamului, precum în Occidentul evului mediu fusese, cu câteva veacuri mai înainte, limba latină. In mănăstirile acestea se aflau școlile de slavonie, bibliotecile și călugării caligrafi, care au copiat cu un remarcabil simț de artă manuscrisele slave ale Sfintelor Scripturi, atât de prețioase într'o vreme în care tipografiile nu-și făcuseră apariția la noi. In afară de textele Sfintelor Scripturi și în afară de cărțile necesare serviciului divin, s'au mai copiat în mănăstirile noastre literatura dogmatică și ascetică, care contribuia la întărirea credinței, literatura apocrifă, care satisfăcea curiozitatea călugărilor pentru atâtea chestiuni pe care Biblia le

Meterezele mănăstirii Sucevița.

ȚESĂTURI: O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925; N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, Les tissus, 1936; I. D. Ștefănescu, *Un chef d'oeuvre de l'art roumain: le voile de calice brodé du monastère de Vatra Moldaviței* în *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans* (*«Mélanges Ouspensky, Orient et Byzance»*), IV, Paris, Geuthner, 1930, p. 303–309; O. Tafrali, *Le monastère Sucevița et son trésor* in *Mélanges Charles Diehl*, II, p. 213 și urm.; Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie* I. *Les epitaphioi moldaves au XV et XVI siècle* în *Cercetări literare*, IV, 1940 acelaș, II *Les étoles* în *Revue des études roumaines*, Paris, 1940 nr. 1.

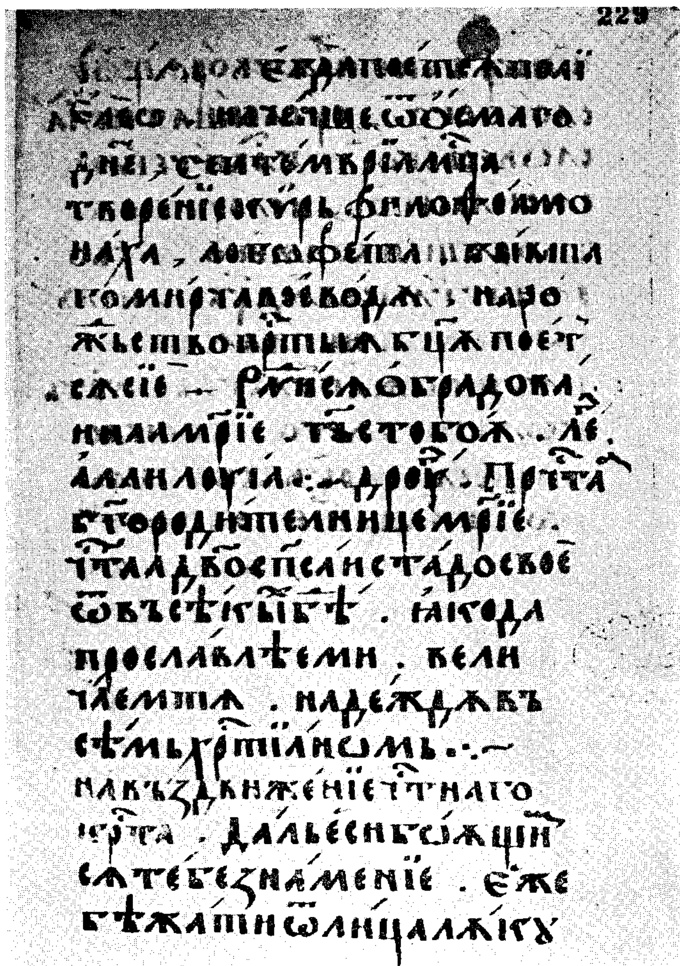
PICTURA RELIGIOASĂ. N. Iorga et G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922; același, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930; Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor române* în *Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice, Secțiunea pentru Transilvania*, 1926–1928, Cluj, 1929, p. 1–168; P. Henry, *De l'originalité des peintures bucoviniennes dans l'application des principes byzantins* în *Byzantion*, I, 1924, p. 292–303; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, (cu 96 planșe) Geuthner, 1928; același, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930–1932, 2 vol.

Despre Erminii: V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină; introducere și ediție critică a versiunilor românești, Cernăuți 1936;* acelaș, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* in *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, tome XI, 1924.

CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBA SLAVĂ

I. LITERATURA RELIGIOASĂ

In urma prăbușirii statelor slave sub Turci, călugări ca Nicodim și alții, despre care vom vorbi în curând, în năzuința lor de a scăpa de dezastru comorile de cultură ale poporului lor și de a continua în limanuri mai adăpostite munca lor închinată Domnului, au adus în țările noastre vechile manuscrise slavone și au pus temeliile vieții monahale după normele statornicite în Muntele Athos. In mănăstirile întemeiate de ei și sporite prin grija pentru bunurile sufletești ale voievozilor noștri, s'a început o spornică activitate culturală în limba slavă, care era pe atunci la noi limba de cultură a neamului, precum în Occidentul evului mediu fusese, cu câteva veacuri mai înainte, limba latină. In mănăstirile acestea se aflau școlile de slavonie, bibliotecile și călugării caligrafi, care au copiat cu un remarcabil simț de artă manuscrisele slave ale Sfintelor Scripturi, atât de prețioase într'o vreme în care tipografiile nu-și făcuseră apariția la noi. In afară de textele Sfintelor Scripturi și în afară de cărțile necesare serviciului divin, s'au mai copiat în mănăstirile noastre literatura dogmatică și ascetică, care contribuia la întărirea credinței, literatura apocrifă, care satisfăcea curiozitatea călugărilor pentru atâtea chestiuni pe care Biblia le

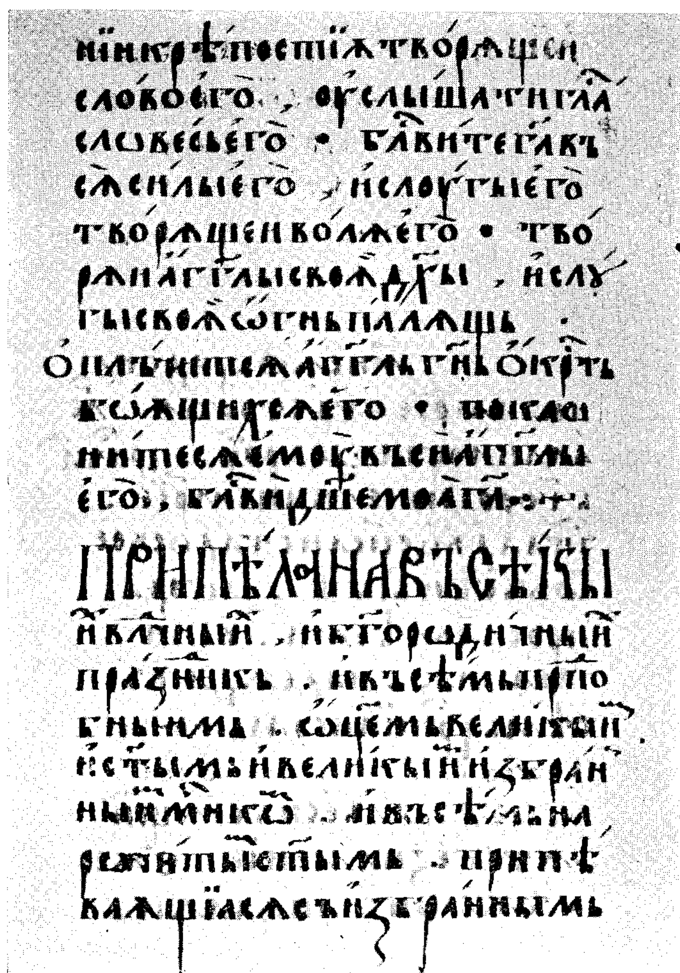
Ms. 209. f. 229 r. Bibl. Acad. Rom., fond. slav. Sfârşitul Polieleului lui Filothei Monahul, cu nota în care e amintit numele autorului, f. 229.

lasă în întuneric, precum şi o bună parte din literatura distractivă a Slavilor sud-dunăreni, ca bunioară o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore al Moldovei şi care se păstra în biblioteca mănăstirii Neamţul.

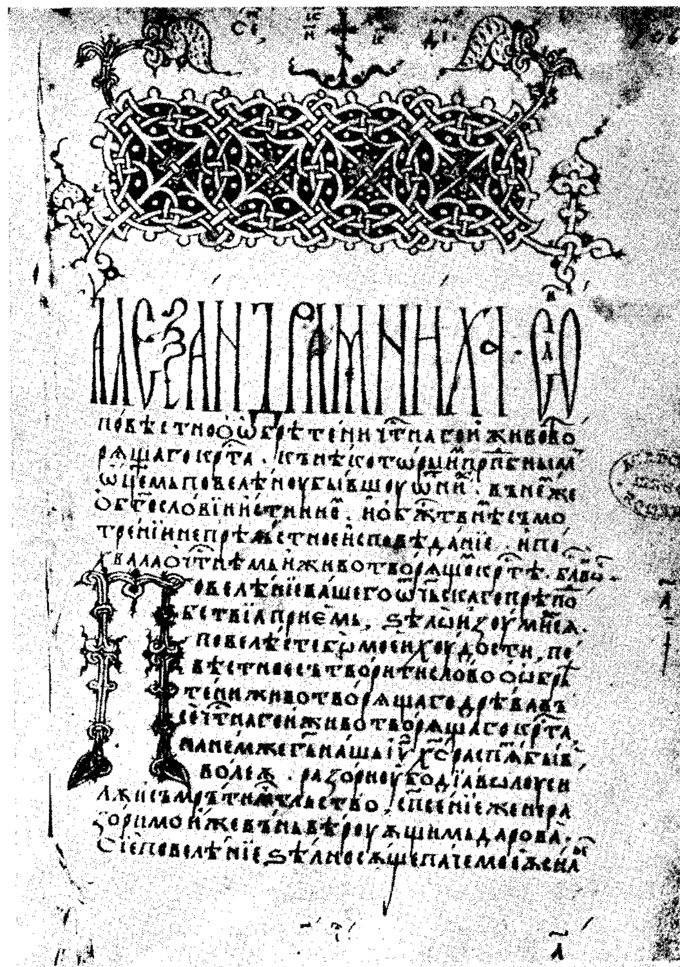
Dar în aceste manuscrise, copiate după originale venite din sudul Dunării, în afară de arta caligrafică şi miniaturistică, nu se poate găsi niciun alt adaus al sufletului românesc la noi. In schimb însă, găsim în veacurile al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea, când cultura slavă dela noi, întărită continuu prin focarele din sudul Dunării, era în floare, un început de literatură românească în limba slavă. Precum în Occidentul medieval cărturarii din toate ţările dădeau expresie concepţiei lor în limba latină, tot astfel găsim şi în ţările noastre cărturari care, sub influenţa modelelor sud-dunărene, şi-au înveşmântat gândirea şi simţirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă.

Cel mai vechiu dintre aceşti cărturari este un mare logofăt al lui Mircea cel Mare. Acesta în asfinţitul vieţii sale, renunţând la mările deşarte, şi-a căutat un loc de linişte şi reculegere în lumea călugărilor, sub numele de Filotheiu. Dela el ne-a rămas un polieleu, adică un fel de imn religios, destinat să fie cântat. Originalul s'a pierdut, dar se păstrează mai multe copii manuscrise din Ţara-Românească, Moldova şi Rusia, dintre care cea mai veche datează din veacul al XV-lea. In aceste copii, se spune doar că autorul cântecului este « monahul Filotheiu, care a fost logofăt mare al lui Mircea cel Mare ». Cum se numea însă mai înainte nu ni se spune, dar dacă ţinem seama — după cum observă d-l P. P. Panaitescu — că cei ce îmbracă rasa monahală sunt ţinuţi să-şi schimbe numele pe care l-au purtat în vieaţa lumească şi să ia în sihăstrie un altul, care însă să înceapă cu aceeaşi literă cu care începea şi numele laic, atunci e probabil că sihastrul Filotheiu trebue identificat cu marele logofăt Filos, pe care îl găsim semnând în actele divanului domnesc al lui Mircea cel Mare, prin 1394.

Cam în acelaşi timp, se desfăşoară în Moldova activitatea lui Grigore Ţamblac. Deşi acesta era bulgar, trimis de patriarhia din Constantinopol în Moldova ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se da Moldovei o mitropolie, deşi el a plecat apoi din Moldova în Rusia, unde a ajuns mitropolit, şi apoi s'a întors în Bulgaria, totuşi pe timpul cât a fost în Moldova ca egumen la mănăstirea Neamţu şi ca predicator la curtea lui Alexandru cel Bun, a ţinut un ciclu de 17 cuvântări unele cu caracter panegiric, în cinstea sfinţilor sărbătoriţi precum: cuvânt de laudă Sf. Gheorghe, cuvânt de lauda Sfinţilor apostoli Petru şi Pavel; cuvânt de lauda profetului Ilie; altele la comemorarea marilor evenimente din viaţa Mântuitorului: la Duminica Floriilor, la Joia mare, la Vinerea mare, la înălţarea Maicii Domnului; sau în sfârşit alte câteva tratând probleme de dogmatică, de asceză sau de morală creştină precum: despre misterele Domnului, despre viaţa călugărească, despre milostenie şi săraci.

Inceputul Polielenlui alcătuit în limba slavă de Filothei Monahul, fostul mare logofăt al lui Mircea cel Bătrân. (Inceputul).
Biblioteca Academiei Române, fond slav, ms. nr. 209, f. 228 v.

Ms. nr. 164 fond slav din Biblioteca Academiei Române, cuprinzând Vieaţa Sfântului Ioan cel Nou de Grigore Ţamblac.

După cererea Domnului, Ţamblac a scris pentru biserica moldovenească, în medio-bulgară, vieaţa şi slujba Sfântului Ioan cel Nou, care fusese martirizat de Tătari la Cetatea-Albă, prin anul 1300, fiindcă nu primise să-şi lepede credinţa creştinească şi ale cărui moaşte fuseseră transportate în 1402 dela Cetatea-Albă la Suceava. In urma acestei strămutări a moaştelor în cetatea de scaun a Moldovei, Sfântul a fost venerat de Moldoveni ca protectorul şi apărătorul ţării lor. Sub pana lui Ţamblac, potrivit cu cerinţele genului, vieaţa sfântului este scăldată în culoarea miraculosului hagiografic (la moartea sfântului coloane de foc ce se înalţă spre cer vestesc harul Mântuitorului coborîndu-se asupra celui ce a primit cununa de martir). Un veac mai târziu, un succesor român al lui Gr. Ţamblac în egumenia dela mănăstirea Neamţului, arhimandritul Teodosie, inspirându-se din opera înaintaşului său, a scris pe la 1534, în limba slavă, un «Cuvânt panegiric al sfântului şi cinstitului mare mucenic Ioan cel Nou» (Pohvalnoe slovo světomu i slavnomu veliko mučenikomu Iovaanny Novomy), care în tipăriturile moldoveneşti se găseşte până târziu în veacul al XVII-lea.

Pe timpul lui Ştefan cel Mare cultura religioasă în formă slavă era aşa de satisfăcătoare pentru Moldova, încât în 1484 episcopul de Roman, Vasilie, se încumetă să intervie în problema de ordin teologic, care iscase conflictul dintre mitropolitul Moscovei, Gheronte, şi principele Moscovei, Ivan al III-lea Vasilievici.

Trei decenii mai târziu, întâlnim în mănăstirea Putna un protopsalt, Eustratie, care alcătueşte şi el câteva cântece religioase, păstrate într'un manuscris semnalat de învăţatul rus Iacimirskij.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literatura scrisă de români în limba slavă: P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XV-e—XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, comunicare făcută la I-iul congres al filologilor slavi din Praga (1931).

Despre Nicodim. Ilarion Ruvarac, *Pop Nikodim der erste Klostergründer in der Walachei*, în «*Archiv für slavische Philologie*», XI, 1888, pag. 354—363.

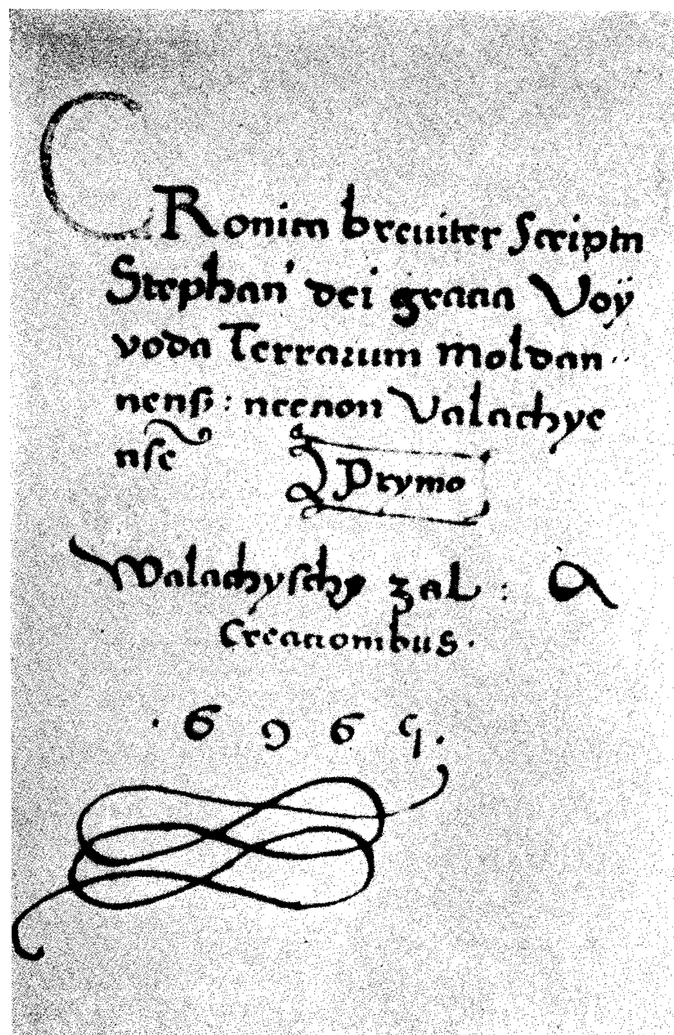
Despre Grigore Ţamblac se găsesc ştiri mai nouă în Murko, *Geschichte der älteren südslav Litteratur*, pag.127 şi 161 şi A. Iacimirskij, Григорій Цамблакъ, St. Petersburg, 1904 (în ruseşte). Un alt studiu mai bun: S. Kievskii, Митрополитъ Григорій Цамблакъ în «Bogoslovskii Vestnik», Moscova, IV, 1895. Studiul lui Melchisedec, *Mitropolitul Grigore Tamblac*, publicat în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, an. III (1884) este azi învechit.

II. ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ IN MOLDOVA

A) CRONICA LUI ŞTEFAN CEL MARE

VERSIUNEA GERMANĂ

Domeniul literar slav în care cugetarea românească s'a manifestat mai activ şi mai continuu, a fost în Moldova istoriografia. Inceputurile ei trebuesc aşezate, cred, în timpul şi la curtea lui Ştefan cel Mare.

Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană descoperită în Bayerische Staatsbibliotek din München, de prof. Olgierd Górka.

Zic cred, fiindcă nu este în Europa o literatură mai sbuciumată în desvoltare şi mai năpăstuită în soarta ei decât literatura românească. Nu ştiu să mai fie multe popoare care să-şi fi pierdut atâtea monumente de cultură ale trecutului său de cum am pierdut noi. Originalele primelor traduceri româneşti s'au pierdut; prototipul primelor noastre legende religioase apocrife nu se cunosc; primele traduceri ale romanelor populare au dispărut. « Invăţăturile lui Neagoe » nu le cunoaştem decât din copii târzii şi defectuoase; cronica scrisă pe timpul şi la curtea lui Mihai Viteazul nu ni s'a păstrat decât într'o traducere latină, cronica lui Grigore Ureche n'a ajuns până la noi decât în compilaţia lui Simion Dascălul; « De neamul Moldovenilor » şi cronica lui Miron Costin le avem în copii posterioare, dintre care cea mai veche copie a cronicii datează din 1720. Şi atâtea şi atâtea altele!

In marile frământări petrecute pe pământul românesc cu incursiuni de armate ungureşti şi polone, cu numeroase invazii de oştiri turceşti şi tătăreşti, cu atâtea vechi mănăstiri şi cetăţi de scaun arse din temelie şi apoi reconstruite ca să fie din nou arse, atâtea din monumentele literaturii noastre vechi au fost distruse sau răpite pentru a fi apoi aruncate în cine ştie ce colţ de bibliotecă.

Numai norocul ne ajută să mai dăm peste ele. O întâmplare neaşteptată uneori ne scoate totuşi la iveală câte unul din aceste monumente care aşteapta de veacuri închis în cine ştie ce colţ de bibliotecă şi care ne înfăţişează munca de cultură a străbunilor într'o lumină cu totul nebănuită.

Una din cele mai importante descoperiri făcute în timpul din urmă, este aceea a profesorului universitar Górka dela Universitatea din Lwów. Cercetând în Biblioteca de stat din München (Bayerische Staatsbibliothek) manuscrise privitoare la istoria Poloniei şi a Ungariei, Olgierd Górka a dat în primăvara anului 1911, peste cea mai veche cronică românească din câte se cunosc până astăzi. Cronica se păstrează într'un codice in quarto, cu signatura *Codex Latinarum 952*, într'o traducere germană, care începe: « Ab Jesu Maria 1502 Jar, a<d> di<em> 28 Appril ist geschryben dy Cronycke des Stephan Voyvoda aus der Wallachey, (o greşală evidentă, Walahey în loc de Moldau). Titlul cronicii este: *Cronica breviter scripta Stephan<i> Dei gracia voyvoda Terrarum Moldaviens<ium> necnon Valachyens <ium>* [1].

După părerea lui Górka, cronica ar fi fost adusă în Germania de solia moldovenească din 1501. La această dată, Ştefan cel Mare, care era bolnav de diabet, şi care era chinuit de rămăşiţele rănii primite la Chilia, simţindu-se din ce în ce mai rău, trimesese după medici specialişti în centrele ştiinţifice din Italia (Veneţia) şi Germania. Misiunea, trimisă în Germania şi compusă din Ulrich şi Antonius, soseşte în Nürnberg la sfârşitul lui Februarie, cu o scrisoare de recomandare din partea regelui Ungariei, Wladislav Iagello.

Solia moldovenească a avut în Germania răsunetul cuvenit. Dintr'o scrisoare în limba latină, adresată lui Ştefan cel Mare şi dintr'alta germană către Wladislav Iagello, amândouă trimise de către primarul oraşului Nürnberg — al cărui nume n'a putut fi identificat de către d-l Górka — reiese că s'a găsit un medic capabil, doctorul Ioan Klingesporn, care, rugat insistent, a primit să vină cu trimişii lui Ştefan cel Mare în Moldova.

Despre doctorul Klingesporn şi despre solia moldovenească nu se mai pomeneşte apoi nimic, nici în documentele moldoveneşti şi nici în cele germane. La curtea din Suceava nu avem ştiri să fi sosit doctorul Klingesporn; dimpotrivă, la 7 Decemvrie 1502, găsim la patul Domnului pe doctorul veneţian Mathias Muriano. Intr'o listă de 8—9 medici iluştri din Nürnberg, întocmită ulterior, iarăşi nu se găseşte trecut Klingesporn, deşi a fost un medic distins. Ce s'a întâmplat, prin ce peripeţii a trecut pe drumurile pe care le-a străbătut misiunea moldovenească şi doctorul german, nu ştim. Górka presupune că au pierit ucişi pe drum, în nişte ţinuturi unde domnea dreptul pumnului.

In Nürnberg, crainicii marelui Domn au trebuit să intre în legături cu fizicianul Hartmann Schedel. Schedel îşi făcuse studiile la universitatea din Leipzig, şi la vârsta de 20 de ani plecase în Italia să-şi desăvârşească cultura la celebra universitate din Padova, într'o vreme când umanismul era acolo în plină înflorire. In 1466, îşi luase doctoratul şi, după un popas prin Veneţia, se reîntoarce în Germania, unde din 1484 se stabilise în Nürnberg ca medic [1]. In afară de profesiunea sa de medic, Schedel a fost în acelaşi timp un pasionat geograf şi istoric, care a adunat ştiri privitoare la răsăritul Europei. In biblioteca lui s'a găsit şi un exemplar din cunoscuta naraţiune, alcătuită de un Sas ardelean între 1477 — 1491, *Geschichte Dracole Waide*. Schedel publicase în 1493 o cronică, *Liber Chronicarum* — numită şi *Chronicum mundi* — care a fost bine primită de contemporanii săi, fiindcă a fost retipărită într'o ediţie nouă în 1497 şi fiindcă traducerea germană a cunoscut repede 3 ediţii (1493, 1496 şi 1500). A avut un mare răsunet între cărturarii din Apus. Între altele, pasagii întregi din ea au fost încorporate în ediţia din 1494 a operei lui Vincent de Bauvais: *Speculum historiale*. In această operă, neobositul cercetător, împrumutând pe de a întregul informaţiile din (Papa Pius II) Enea Silvio Piccolomini, *Historia rerum ubyque gestarum locorumque descriptio*, vorbeşte de luptele dintre Dăneşti şi Drăculeşti, de origina latină a neamului, şi se plânge că « difficillimum esse provinciarum (Walachiae) descriptionem » din pricina ştirilor contradictorii a izvoarelor [2].

Acest umanist german a primit solia moldovenească, şi, dornic de a smulge dela ea informaţii, pentru a întregi ştirile despre ţările noastre, ar fi profitat de acest prilej pentru a-şi scoate o copie de pe cronica lui Ştefan cel Mare. Această copie a trecut apoi, împreună cu întreaga lui bibliotecă, în moştenirea nepotului său Melchior şi, în cele din urmă, a ajuns în biblioteca Principelui Bavariei, Albrecht V (1550—1579). Biblioteca acestuia din urmă, un pasionat colecţionar de manuscrise, a format temelia bibliotecii curţii bavareze, care după revoluţie a devenit bibliotecă de stat.

Copia lui Schedel, scrisă într'unul din dialectele Germaniei de Nord, apropiat de « hochdeutsch » de azi, conţine 22 de file manuscrise, de hârtie veche, de pe la sfârşitul veacului al XV-lea. Ea înşiră evenimentele petrecute în Moldova, în ordine cronologică, începând cu răsturnarea lui Petru Aron Vodă şi urcarea pe tron a lui Ştefan cel Mare în anul 1457 şi sfârşind cu anul 1499, înfrângerea lui Malcoci.

Textul lui Schedel cuprinde, mai ales în transcrierea numelor proprii, o serie de greşeli, ca de pildă, Bognes în loc de Bogdan, Braut în loc de Prut (Zwischen den Nester und der Braut), sau Warsarab ori Waserab în loc de Basarab, ceea ce dovedeşte că el nu este un original, ci o copie defectuoasă.

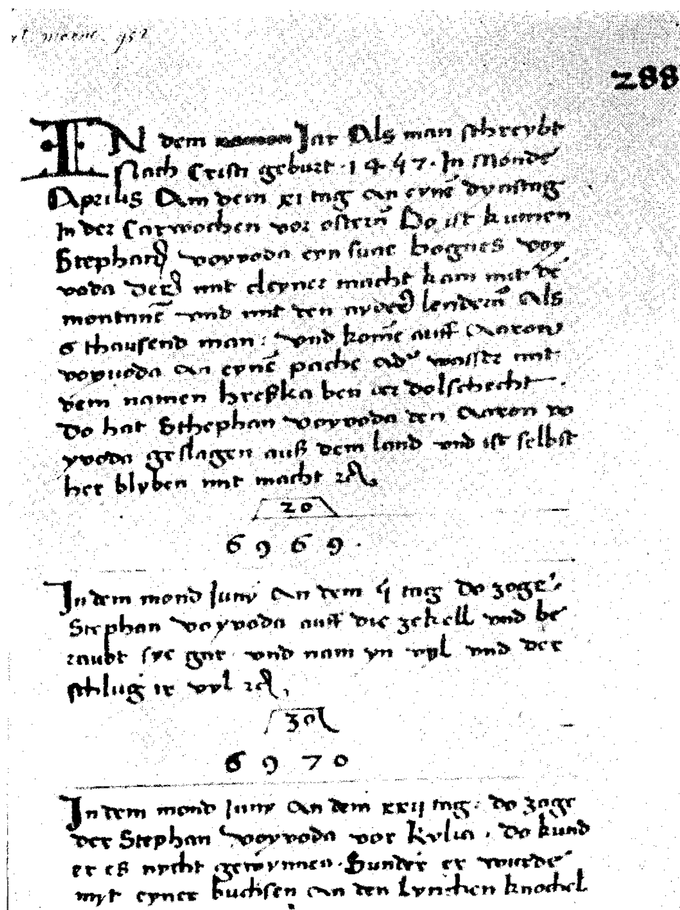
Cronica conţine o mulţime de ştiri pe care nu le găsim în nicio altă cronică internă; ea pomeneşte şi de un ostaş Purice, despre care ne vorbeşte şi Neculce în *O samă de cuvinte* şi care se constată pe această cale că a fost o figură istorică, şi nu legendară. Ştirile nouă pe care le aduce cronica

---

[1] Am admis lectura corectată a lui Ion Const. Chiţimia, *Cronica lui Ştefan cel Mare* în « Cercetări literare », III (1939, publicate de N. Cartojan), p. 228.

[1] Grauert, *Neue Danteforschungen* în *Historische Jahresberichte*, XVIII (1897), p. 76; Chiţimia, *op. cit.*, p. 267.

[2] Şi datele biografice date de I. Chiţimia, *op. cit.*, p. 225—227.

288

In dem namen Jar Als man schreybt
Nach Cristi geburt 1447 In monde
Aprilis Am dem xi tag an eyne dinstag
In der Carwochen vor ostern Do ist kumen
Stephanus woywoda eyn sune bogdans woy
woda der mit cleyner macht kam mit de
montanie und mit den nydern lendern als
6 thausend man: und kome auf Araron
woywoda an eyne pache adir wasser mit
dem namen hreska [illegible]
Do hat Stephan woywoda den Araron wo
ywoda geslagen auß dem land und ist selbst
her bliben mit macht etc.

20

6969

In dem mond Junij an dem 4 tag Do zoge
Stephan woywoda auf die zekell und be
raubt sye gar und nam yn vyl und der
schlug ir vil etc.

30

6970

In dem mond Junij an dem xxij tag do zoge
der Stephan woywoda vor Kylia. Do kund
er es nicht gewynnen. Sunder er wurde
myt eyner buchsen an den lyncken knochel

Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană păstrată în Bayerische Staatsbibliotbek din München.

sunt foarte interesante şi ele pun într'o lumină vie — după cum mărturiseşte d-l Górka într'o comunicare făcută Academiei noastre în 1930 — « forţa puternică a caracterului lui Ştefan cel Mare, marele său geniu militar », care în momente grele pentru ţara sa, nu-şi pierdea cumpătul, ştia să se ridice de-asupra situaţiei şi să folosească, cu o rară abilitate, împrejurările cele mai critice spre a-şi duce oştirile la biruinţă.

Cronica înfăţişează însă o vădită părtinire pentru Polonia; ea nu pomeneşte nimic de pătrunderea lui Ştefan cel Mare până în inima Poloniei la Lemberg şi despre celelalte ostilităţi ale lui Ştefan cel Mare cu Polonii. In schimb, ea dă informaţii inedite cu privire la ajutorul atribuit Polonilor în 1499, la răzbunarea lui Ştefan cel Mare împotriva Turcilor pentru încălcarea Poloniei.

Aceste tendinţe ale cronicei îl fac pe d-l Górka să admită că cel ce a alcătuit cronica în limba germană a fost Herman, pârcălabul Cetăţei-Albe, care, mai târziu, apare la curtea din Suceava a lui Ştefan cel Mare, ca jucând un rol important în tratativele cu Polonii din Aprilie 1499 şi pe care d-l Górka îl socoteşte că era de origine sas [1]. El ar fi scris cronica cu intenţia de a informa pe regele Ioan Albert (1492—1501) despre lucrurile moldoveneşti. O copie de pe această cronică germană a intrat apoi în mâna lui Ulrich, solul trimes de Ştefan cel Mare la Nürenberg ca să-i aducă un doctor şi care probabil ar fi fost rudă cu Herman.

[1] A se vedea şi C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II, Bucureşti 1937, p. 596: « un militar sas în serviciul lui Ştefan ».

Argumentele aduse de d-l Górka pentru a susţinea paternitatea pârcălabului Herman asupra versiunii germane a cronicei nu-mi par convingătoare. Din documentele contemporane nu reiese în mod cert că Herman — pe care documentele noastre interne îl transcriu Hrăman — era sas şi că ar fi cunoscut limba germană. Numele nu poate da în această privinţă o indicaţie concludentă, căci îl găsim purtat de persoane a căror origine nu poate fi germană *(Herman frate cu Iaţcu* sau chiar *Herman ţiganul)*. [1] De altă parte, tendinţa polonofilă a cronicei mai poate avea, chiar admiţând datele d-lui Górka, şi altă explicaţie. Din moment ce ştim că solia moldovenească aducea cu sine şi o scrisoare a regelui de neam polon, Wladislav Iagello, din moment ce Ştefan cel Mare recursese la ajutorul acestuia pentru a obţinea un medic din Germania, este de admis că, printr'un elementar simţ de prudenţă, solia lui, alcătuită — după câte se pare — din Saşi, nu putea duce cu sine prin Polonia, o cronică în care susceptibilităţile polone nu erau menajate. Făcând aceste rezerve într'o lecţie ţinută la câteva săptămâni după comunicarea d-lui Górka la Academia Română, încheiam cu aceste cuvinte: « Oricine ar fi însă traducătorul german al cronicei, un lucru este sigur că acesta a tradus-o după cronica oficială scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Această cronică a fost scrisă după toate probabilităţile în limba slavonă şi ea înfăţişează o mare asemănare cu cronica dela Bistriţa ».

In timpul din urmă, vechiul nostru elev, d-l I. Chiţimia, pornind pe drumurile noastre, a verificat punct cu punct după copii fotografice ale cronicei, procurate de noi, datele d-lui Górka şi rectificând unele lecturi greşite, a ajuns la concluzii cu totul diferite de ale istoricului polon. Cronica a fost scrisă într'adevăr în limba slavonă, fiindcă în numele proprii din textul german se păstrează urmele unui original slavon de ex. oraşul Râmnic este transcris în versiunea germană sub forma Rybnyg, care la rândul ei transcrie exact forma slavonă **Рѫбникь**, aşa cum o găsim şi în versiunile interne slavoneşti ale cronicei. Intr'alt loc găsim în textul german: bey einem Bache der heyst Potogk = la un pârâu ce se numeşte Potok. In versiunea slavonească a cronicei dela Bistriţa e: « на мѣсто нарицаемое **Потокь водна** », la localitatea ce se numeşte *Cursul Apei*. Polonul găsind în textul slavon *vodna* « de apă », a crezut că trebue să fie vorba de un pârâu şi va fi tradus în latineşte « ad rivum qui nominatur Potok », ceea ce traducătorul german a reprodus apoi întocmai în limba sa. Acest original slavon, crede d-l Chiţimia, ajunsese probabil în Ukraina, unde un polon l-a tradus în limba latină, precum se vede din urmele latine rămase în traducerea germană (in monde *Aprilis;* in dem mond *Julij;* in dem mond *Nouembris;* an dem 7 tag *Decembris;* am 17 tag *Octobris* in dem menet Octobry *primodie*... do saczt Sptephan voyvoda *Ysayam* (acuzativul latin) seinen Schwoger... des *Radulli* voyvodess dochterr <Tochter> an dem tag sand *Dyonisij Dymyttry*...). Dar asemenea expresii şi nume proprii declinate latineşte se găsesc adesea, precum arată d. P. P. Panaitescu, în operele umaniştilor germani din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea. Traducătorul latin al cronicei slavone a fost zice d. Chiţimia un polon, căci deşi se întâmpină în documentele latine ale evului mediu din Ungaria, Franţa, Germania fonetisme ca (*gracia*, în loc de gratia, *creacionibus* în loc de creationibus; totuşi nume proprii în forma polonă ca *Colaczijn, Czessuy, Vylcza* pentru Vâlcea; *Mikoley* (forma polonă a numelui Nicolae Halytzky; *Repka* — în textul german Rebge — din rzepka = ridiche, porecla dată starostelui din Buczacz) trebuesc să fie luate în considerare.

Traducătorul polon a modificat şi a amplificat însă datele originalului slavon cu ştiri privitoare la împrejurările polone,

[1] P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, I (1931), p. 158.

ca de pildă itinerariul armatei regelui Albert, pe teritoriul polon, înainte de a intra în Moldova pentru a fi sdrobită în codrii Cosminului.

Tot el a înlăturat altele din originalul slavon, care nu erau favorabile Polonilor. In această formă, cronica a ajuns în mâinile lui Schedel, nu adusă de solia moldovenească, ci cerută şi obţinută de acesta poate în timpul călătoriei sale în Polonia, după strălucita victorie a Domnului moldovean împotriva Turcilor.

Deşi argumentele aduse de d. Chiţimia nu sunt toate deopotrivă de convingătoare, totuşi ipoteza pusă în discuţie de d-sa are meritul de a îndrepta cercetările pe o nouă pistă.

Cronica lui Schedel înfăţişează în forma germană copia cea mai veche a cronicelor moldoveneşti, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui Domnitor. Din nenorocire, această versiune nu este o traducere completă şi fidelă a cronicei dela curtea lui Ştefan cel Mare.

VERSIUNILE SLAVONEŞTI

Versiunea germană nu ne poate da, deci, icoana exactă a cronicei scrise la curtea lui Ştefan cel Mare. Va trebui, dar, să încercăm reconstituirea ei pe baza izvoarelor interne scrise în limba slavă.

Care sunt aceste izvoare?

In afară de această versiune germană, care a stat închisă în biblioteci străine până în timpurile noastre, cronica domniei lui Ştefan cel Mare ni s'a mai păstrat în următoarele cinci copii târzii în limbă slavonă:

1. LETOPISEŢUL DELA BISTRIŢA, care a fost descoperit de I. Bogdan în Biblioteca clubului bulgar din Tulcea, după indicaţiile date de Alexandru Pop, profesor pe atunci la gimnaziul din Tulcea.

Este un manuscris in 8°, copiat la sfârşitul veacului al XVI-lea, sau începutul celui de al XVII-lea. Cea mai veche notiţă de pe filele manuscrisului este din 1710, a lui Ierei Gheorghe din Băiceni. El spune că i-a «dat această carte preutiasa răposatului preotului Ursului», din neamul Mitropolitului *Varlaam*[1], «carele au fost protopop în Iaşi; i-a dat-o ca să le hie pomană în veci». La 1861, un Bulgar, Djudjov, a cumpărat manuscrisul cu 5 ruble dela un Lipovean şi l-a transmis apoi Bibliotecii bulgăreşti din Tulcea.

Codicele cuprinde, după o serie de texte apocrife şi poporane, cronica lui Manases în traducere slavă, urmată de letopiseţul moldovenesc. Cronica lui Ştefan cel Mare — într'o versiune apropiată de versiunea germană a lui Schedel până la anul 1484 — este precedată de o altă cronică de întindere mai mică, a şasea parte din întreg, care începe dela descălecatul lui Dragoş (1359) şi merge până la urcarea în domnie a lui Ştefan cel Mare. Cronica marelui Domn al Moldovei se înfăţişează deci aci ca o continuare a acesteia din urmă, alcătuind cu ea un singur trup, un singur letopiseţ, cu titlul care, tradus în româneşte sună: «*Acesta e letopiseţul de când cu voia lui Dumnezeu s'a început Ţara moldovenească*». Letopiseţul acesta nu este însă complet, fiindcă lipsesc ultimele pagini. In forma în care îl avem, el se întinde şi dincolo de domnia lui Ştefan cel Mare, până la războiul lui Bogdan cel Orb cu Radu, Domnul Munteniei (1507). Despre structura acestei cronici, în care Bogdan distingea trei părţi şi despre caracterul ei particular vom reveni mai jos, când vom încerca, pe baza tuturor versiunilor, să reconstituim începuturile istoriografiei moldoveneşti.

2. LETOPISEŢUL DELA PUTNA. A fost studiat şi publicat, cu traducere românească, de regretatul I. Bogdan în

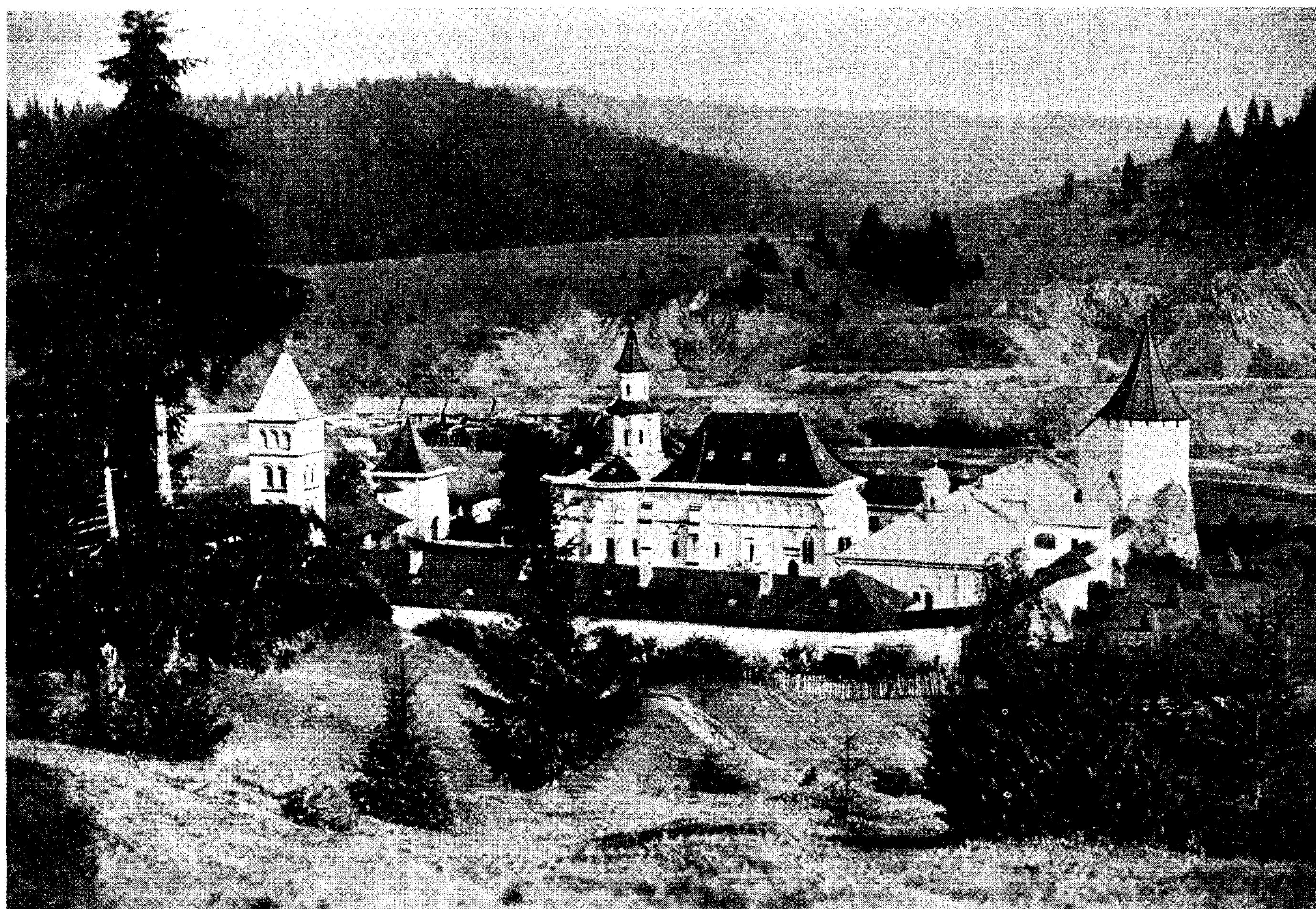
[1] V. Augustin Z. N. Pop în *Biserica Ortodoxă Română* 1939, p. 319.

Bibl. Acad. Rom. ms. slav 649: *Letopiseţul dela Bistriţa*

Vechile cronici moldoveneşti până la Urechia (p. 23—41; 143—148; 193—197). Originalul a fost găsit în Biblioteca Academiei teologice din Chiev, între manuscrisele aduse dela lavra Počaevъ (azi în Polonia), într'un sbornic de texte cu cuprins foarte variat: ascetice, hagiografice, apocrife, extrase din nomocanoane, tratate gramaticale şi materiale istorice. Materialele istorice sunt alcătuite din cele mai vechi anale sârbeşti, din cea dintâi cronică bulgărească şi dintr'o versiune a cronicei moldoveneşti — singura care ne interesează aci. Cronica moldovenească cu care se încheie sbornicul este scrisă în mediobulgară şi poartă titlul: *Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti*. Are o notiţă preţioasă: **Сїє писаніє писах Ісаіа ѡт Слатина** care tradusă în româneşte înseamnă: «Această scriere a scris-o Isaia din Slatina». Versiunea acestui letopiseţ este deci copiată de călugărul Isaia din mănăstirea Slatina a Moldovei. Originalul pare să fi venit din mănăstirea Putna, fiindcă în cuprinsul textului se găsesc numeroase amănunte privitoare la mănăstirea Putna:)[1]

[1] 1466, Iunie în 4: «au început să zidească mănăstirea dela Putna»; 1470, August în 20: «venit-au Ştefan Voevod şi au sfinţit hramul Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu dela Putna, cu mâna preasfinţitului mitropolit kir Teoctist şi episcopului Tarasie, fiind de faţă egumenii tuturor mănăstirilor şi întreg clerul preoţesc în număr de 64 inşi, Septemvrie în 3, sub arhimandritul Ioasaf»; 1484, «Martie în 15, în Miercurea mare pe la miază-noapte au ars întreaga mănăstire Putna până în temelie»; 1484, Octomvrie 8: moartea arhimandritului Iosif al Putnei; 1486: numirea celui de al doilea arhimandrit al Putnei, Paisie.

Mânăstirea Putna.

Părerea lui Bogdan că letopisețul dela Putna este «o prescurtare și o prelucrare a analelor dela Bistrița» nu se poate susține, deoarece, precum a arătat d. I. Vlădescu, în letopisețul putnean se găsesc numeroase știri care lipsesc din analele dela Bistrița. Dar nici părerea d-lui Vlădescu că nu există «nicio înrudire cât de mică între letopisețul dela Putna și cel dela Bistrița și că letopisețul dela Putna ar fi fost *redactat,* nu prescurtat, de cineva cu admirație pentru Ștefan cel Mare... folosind notițe și însemnări contemporane» nu poate fi primită. Identitatea de redacție a știrilor în ambele letopisețe [1] dovedește în chip neîndoelnic că între ele este o filiație, întru cât ambele descind dintr'un prototip comun. Intre acest prototip și între analele dela Bistrița și cele dela Putna trebue să admitem însă mai multe intermediare. Intr'unul din acestea lipseau știrile care se găsesc în analele dela Putna. După acela au fost copiate analele dela Bistrița. Dar și intermediarul după care a fost copiat letopisețul dela Putna avea lacune însemnate, căci din versiunea putneană lipsesc numeroase știri și pasaje întregi. Dacă unele omisiuni se pot explica printr'o tendință de prescurtare; altele — care se înfățișează compact și cuprind pasaje întinse — nu se pot explica, cred, decât admițând că din intermediarele după care derivă letopisețul dela Putna se pierduseră câteva pagine [1].

3. VERSIUNEA DIN LETOPISEȚUL LUI AZARIE a fost descoperit de regretatul Bogdan, după indicațiile lui Iacimirskij, într'un codice din Biblioteca imperială din St. Petersburg. Codicele, în format de 8⁰, a fost scris pela sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea și cuprinde o serie de texte religioase apocrife și istorice. Manuscrisul nu are nicio indicație de dată și nume privitoare la original, autor sau copist; din câteva notițe, posterioare și incomplete, reiese că, pela 1639 se afla la Iași, și că la 1749 a fost trecut în zestrea mănăstirii Nicoriță. De acolo, în împrejurări necunoscute, a ajuns în Rusia.

Partea istorică a codicelui conține: *a)* o scurtă cronică universală, urmată de niște anale sârbești cu note de istoric românească; *b)* letopisețul moldovenensc, purtând în slavonește același titlu ca și versiunea dela Putna: *Povestire în scurt despre Domnii Moldovei,* urmată de letopisețele lui Macarie și Azarie, de care ne vom ocupa în capitolul următor (vezi pag. 38). Prima parte, care ne interesează deci, cuprinzând istoria Moldovei dela descălecat până la moartea lui Ștefan cel Mare se apropie mult de versiunea dela Putna — de aceea Bogdan o și numește *Analele Putnene* — dar are și părți comune cu analele dela

[1] Iată câteva pasagii paralele pe care le dăm în traducerea românească a lui Bogdan. Intre textele originale slave asemănarea este și mai mare.

Bistrița	Putna
In anul 6867, veni Dragoș Voevod din țara Ungurească, dela Maramureș la vânat după un zimbru, și au domnit 2 ani.	In anul 6867... venit-au Dragoș Voevod din Maramureș dela Țara ungurească la vânat după un zimbru, și au domnit, 2 ani.
După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.	După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani...
După acesta, domni fiul său Lațcu Voevod 8 ani.	Fiul său Lațcu Voevod au domnit 8 ani și au murit.

[1] A se vedea de ex. lacunele dintre anii 6907 (1399) și 6952 (1444) cele dela anul 7005 lupta din Codrul Cozminului; cele dela anul 7015 (1507).

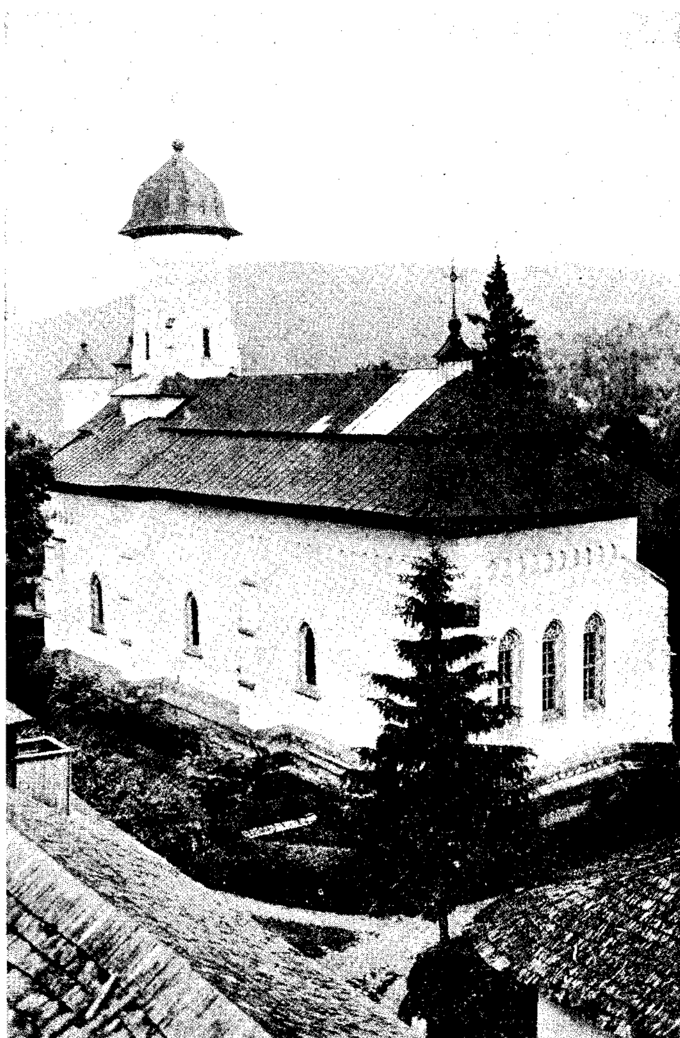
Bistriţa. Ea derivă deci dintr'un arhetip intermediar între versiunea dela Bistriţa şi cea dela Putna. Are însă şi câteva ştiri pe care nu le găsim nici în versiunea dela Bistriţa, nici în cea dela Putna — *toate însă referitoare la vieaţa internă a mănăstirii Putna.* Astfel aflăm din acest letopiseţ că al doilea egumen al mănăstirii Putna, ales de Ştefan cel Mare în 1486, Paisie, se mai numea şi *Scurtul;* că în 1503, Iulie 23, a răposat egumenul Paisie; că în luna următoare « *August în 4 Marţi, la miezul nopţii* » a decedat şi duhovnicul Antonie Bolsun şi că în sfârşit, în 1517 ? Aprilie 22 a murit Bogdan Voievod, fiul lui Ştefan cel Mare, şi că a fost îngropat în mănăstirea dela Putna, *în biserica mare de partea stângă* ».

4. CRONICA ANONIMĂ, numită aşa de regretatul I. Bogdan care a studiat-o şi publicat-o în *Vechile cronici moldoveneşti* (pp. 62—68, 185—192 şi 243—290) — se găseşte încorporată într'o colecţie de cronici ruseşti, cunoscută în istoriografia rusească sub numele de Voskresenskaja lětopisi, alcătuită în imperiul moscovit pe la sfârşitul secolului al XVI-lea. Partea românească, scrisă în medio-bulgară cu numeroase rusisme, poartă ca şi versiunea dela Putna, titlul care în româneşte sună: « *Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti, de când s'a început ţara moldovenească* ». Cronica este o transcriere, prescurtată în partea finală, după vechea cronică a Moldovei care mergea până la moartea lui Ştefan-cel-Mare. Bogdan credea că originalul fusese adus din Moldova, probabil de unul din solii lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei, al cărui fiu, Ivan Ivanovici, luase în căsătorie pe fiica lui Ştefan cel Mare, domniţa Elena. Până la Ştefan-cel Mare, cronica anonimă dă lista domnilor Moldovei dela descălecatul lui Dragoş, într'o formă foarte apropiată de versiunea cronicei dela Putna, cu care de altfel, după cum am văzut, se aseamănă şi în titlu. De la Ştefan înainte, cronica este mult prescurtată, căci, în afară de data urcării pe tron a marelui voievod, nu ne mai dă decât 4 date: 1465 luarea Chiliei dela Unguri; 1484 smulgerea Chiliei şi Cetăţii Albe dela Moldoveni de către Turci; 1497 lupta din codrul Cosminului şi 1504 moartea lui Ştefan. Această ştearsă prezintare a domniei lui Ştefan cel Mare, care fusese cuscrul lui Ivan al III-lea, dovedeşte că partea de istorie românească a intrat în compilaţia rusească într'o vreme când interesul Moscoviţilor pentru personalitatea marelui Domn moldovean scăzuse. După data morţii lui Ştefan cel Mare, cronica anonimă pomeneşte că Ştefan a avut 4 feciori: Petru, Alexandru şi doi Bogdani şi se încheie cu cuvintele: « După el începe a domni fiul său Bogdan ». Inregistrarea urcării pe tron a lui Bogdan ne confirmă şi ea ipoteza că originalul moldovenesc, care se află la baza acestei cronici, nu a fost adus în Rusia pe timpul lui Ştefan cel Mare, ci mai târziu, după moartea lui — poate la începutul domniei lui Bogdan.

Spre deosebire de toate celelalte versiuni slavoneşti, cronica începe cu două legende eponime. Prima, o ciudată fusiune de anacronisme istorice şi de născociri fanteziste, priveşte originea romană a Românilor. « La anul 6867 (= 1359) » — începe cronica anonimă — doi fraţi de legea creştinească, fugind din Veneţia de prigonirile « ereticilor », au ajuns la Râmul vechiu şi şi-au zidit o cetate, pe care au numit-o după numele lor, Roman. Acolo au stat, cu neamul lor, până ce Papa Formos a trecut dela credinţa pravoslavnică (ortodoxie) la legea latină (catolică). Atunci Râmlenii, trecuţi la legea catolică, şi-au fundat altă cetate, Noul Râm, şi au început lupta împotriva fraţilor lor rămaşi ortodocşi. Luptele au durat până în vremea craiului unguresc Vladislav, care « era nepot de frate lui Sava, arhiepiscopul sârbesc » şi de care fusese chiar « botezat ».

In vremea lui Vladislav, Tătarii din stepele Nistrului şi dela apa Moldovei, trecând Carpaţii, s'au năpustit asupra Ardealului şi au ajuns până la Mureş. Vladislav a cerut atunci ajutor de la împăratul Râmului, şi de la Papă. Impăratul Râmului i-a trimes ajutor de oaste, dar Noii Râmleni au scris craiului Vladislav, cerându-i să aşeze în primele rânduri de bătae pe vechii Râmleni, ca să scape de ei, iar dacă totuşi nu vor pieri în luptă, să-i oprească în ţara lui. In lupta încinsă cu Tătarii pe apele Tisei, Vechii Râmleni s'au purtat vitejeşte şi au înfrânt pe Tătari. Vladislav, de bucurie, i-a cinstit bine, şi arătându-le scrisoarea Noilor Râmleni, a stăruit de ei să rămână în ţara lui, ceea ce ei au primit cu condiţia ca să li se îngăduie a-şi păstra credinţa ortodoxă. Vladislav le-a dăruit atunci pământ « în Maramureş, între apele Mureşului şi Tisei, locul ce să cheamă Criş ». Râmlenii, trăind acolo, « au început a-şi lua femei unguroaice de legea latinească şi a le întoarce la legea lor creştinească ».

După această legendă eponimă — plăsmuită, după cum vom vedea mai târziu, într'un mediu unguresc, din anacronisme (zidirea Romei de doi fraţi creştini din Veneţia, luptele dintre Râmlenii vechi şi Râmlenii noi, craiul Vladislav nepot de frate al arhiepiscopului sârb Sava etc.) şi din vagi şi confuze reminiscenţe istorice (invazia Tătarilor; fuga regelui; ajutorul dat de Români în luptele cu Tătarii) — urmează apoi cunoscuta legendă menită să explice originea şi stema Moldovei. Cronica anonimă povesteşte mai departe cum dintre Râmlenii aşezaţi de Vladislav în Maramureş s'a ridicat « un bărbat cu minte şi viteaz cu numele Dragoş », care, pornind la vânătoare de

Mânăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpuşneanu, unde călugărul Isaia a copiat versiunea letopiseţului de la Putna

fiare sălbatece și luându-se cu tovarășii săi pe urmele unui zimbru, au trecut munții în niște ținuturi frumoase, unde au ucis zimbrul pe țărmul unei ape. Incântați de frumusețea locurilor, s'au întors în Maramureș, au cerut învoire dela craiul Vladislav și cu toții — cu femei, cu copii — au trecut munții, « au tăiat pădurile », au deselinat locurile și au întemeiat Moldova. Menționată deci în cronica anonimă, legenda lui Dragoș cu zimbrul, care va trece apoi și în cronica lui Ureche, era astfel formată pe vremea lui Ștefan cel Mare.

5. CRONICA MOLDOPOLONĂ este o cronică tradusă în limba polonă după vechile cronici slavonești ale Moldovei. Ea a fost adusă în Polonia de Nicolae Brzeski, secretarul regelui polon Sigismund August. Acesta fusese trimes în 1566 de regele polon la Poartă, cu plângeri împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, care, spre a răsbuna sprijinul acordat de Polonia lui Despot, pustiise Pocuția și ințetise pe Tătari să invadeze în același timp Podolia. Momentul era critic, fiindcă Sultanul amenința că, dacă Polonii se mai amestecă în vieața internă a Moldovei, o transformă în pașalâc turcesc, ceea ce ar fi constituit de sigur o mare primejdie și pentru regatul vecin. Lăpușneanu simțise intențiile solului polon, căci, la sosirea acestuia în Iași, l-a reținut într'o dulce captivitate 14 săptămâni — din August până la începutul lui Decemvrie, când a fost liberat de doi soli poloni și un trimes al Sultanului Soliman. In arestul lui dela Iași, credea I. Bogdan, Brzeski « n'a găsit cu ce petrece mai bine vremea, decât căutând să-și satisfacă curiozitatea de a cunoaște trecutul poporului moldovenesc » și astfel a fost adus să traducă un letopiseț moldovenesc, pe care l-a completat cu știri culese de el la Iași. Publicând această cronică în originalul polon și în traducere românească, după un manuscris din secolul al XVI-lea, aflat în Biblioteca imperială din Petersburg, fondul bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), Bogdan credea în *Cronici inedite* (p. 119—143) că acest ms. este chiar autograful lui Brzeski. D-l P. P. Panaitescu într'un articol publicat în *Revista istorică română* (I, 1931, p. 113—123) a arătat că aceste păreri sunt neîntemeiate. Manuscrisul Zaluski, publicat de Bogdan, nu este autograful lui Brzeski și acesta nu este nici traducătorul cronicei, ci traducătorul trebue să fi fost un polonez dela curtea lui Alexandru Lăpușneanu cu care solul intrase în legături.

In două manuscrise (colecția Zaluski și colecția Iosif Rusiecki), cronica moldopolonă este precedată de traducerea polonă a unei cronici sârbești — cu interesante date privitoare și la țările noastre — scrisă de ienicerul sârb Mihail Constantinovici din Ostravița. In ms. Rusiecki, textele au o notă interesantă, care în traducere românească sună: « Cronica turcească scrisă de Mihail Constantinovici din Ostravița, sârb care a fost luat de Turci între ieniceri, pe care *a căpătat-o* nobilul Nicolae Brzeski, secretar și curtean al Majestății Sale Regelui, când a fost sol în anul 1566. De asemenea și un *fragment al cronicei moldovenești* ». Din această notă se vede că Brzeski a căpătat numai cronica, dar n'a tradus-o el.

Cronica moldopolonă cuprinde vechile anale ale Moldovei până la anul 1527 urmate de cronica lui Macarie până la anul 1552. De aci înainte traducătorul polon a înădit câteva știri privitoare la prima și a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, la domnia lui Despot și a lui Tomșa — parte din propria lui știință parte culese dela boierii cu care a fost în legătură. Cronica moldopolonă se mântuie cu câteva informații despre « ținuturile din toată țara Moldovei » și despre « diregătorii Voevodului moldovenesc ».

Partea mai veche a cronicei, începând dela descălecatul Moldovei până la Petru Rareș, traduce vechea cronică a Moldovei într'o versiune intermediară între analele dela Putna și cele dela Bistrița.

După cum s'a putut vedea mai sus, versiunile slavonești derivă toate dintr'un prototip comun, dar se deosebesc unele de altele prin omisiuni, adaose și date schimbate. Cronica dela Putna are prescurtări și omisiuni însemnate față de cronica dela Bistrița, care la rândul ei are și ea lipsuri ce nu se găsesc în cronica dela Putna. Cronica anonimă, care se apropie mai mult de cronica dela Putna, dar are și câteva știri comune cu cronica dela Bistrița, ne-a păstrat singură, interpolate, două legende eponime care s'au resfrânt și în istoriografia în limba națională din veacul al XVII-lea. Cronica moldopolonă la rândul ei este intermediară între versiunea dela Putna și cea dela Bistrița, dar are și ea elemente proprii.

Niciuna deci nu poate fi considerată ca o copie fidelă a prototipului pierdut. Totuși cu toate lacunele ei, cronica cea mai exactă în date și mai bogată în știri, și deci cea mai apropiată de prototipul pierdut, este cea dela Bistrița. Ea este în același timp și cea care se apropie mai mult de versiunea germană a lui Schedel. Dar între versiunea germană și între versiunile slavone — toate la olaltă inclusiv Bistrița — există o deosebire fundamentală. Cronicele slavonești încep istoria Moldovei dela descălecatul lui Dragoș, pe când copia germană a lui Schedel, singură, ne dă numai domnia lui Ștefan cel Mare.

In întregul lor, cronicele slavonești sunt alcătuite din părți inegale ca valoare istorică și ca bogăție de informație. Analiza atentă a cuprinsului distinge — precum observase de mult I. Bogdan — secțiuni diferite:

Prima parte cuprinde, pe o perioadă de 40 de ani, o expunere sumară și seacă a domniilor moldovenești dela descălecat și până la Alexandru cel Bun. Această parte are înfățișarea unei simple liste de domni, ce pare a fi fost întocmită după pomelnice păstrate în mănăstiri și după notițe scrise de contemporani, pe scoarțele manuscriselor de ceasloave ori de psaltiri. Nimic care să trădeze ceva din fiorul contemporaneității în această înșirare seacă de nume și de ani de domnie.

« In anul 1867 (= 1350) veni Dragoș Voevod din Țara-Ungurească, dela Maramureș, la vânat după un zimbru și domni doi ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.

După acesta, domni fiul său Lațco Voevod 8 ani ».

Și astfel se continuă lista domnilor moldoveni până la Alexandru cel Bun. Dela Alexandru cel Bun înainte, cronica începe să ia un caracter nou. Din timpul acestui domn ni se dau mai multe date: anul și ziua urcărei pe tron, timpul cât a domnit, anul și ziua morții, locul înmormântării. Dar lucru curios, la prima vedere. După ce se pomenește moartea și îngroparea lui Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistrița, se înșiră apoi nașterea fiilor lui Alexandru cel Bun. Este greu de admis ca un contemporan, care ar fi făcut însemnări anuale de evenimentele la care ar fi luat parte, să intervertească în așa fel ordinea cronologică a faptelor, încât să noteze în primul rând anul și ziua când Domnul a murit și apoi să însemneze anii și zilele în care i s'au născut copiii.

Partea, care urmează după Alexandru cel Bun, a doua, povestește repezile schimbări de domnie, războiul civil care s'a desfășurat sângeros între urmașii lui Alexandru cel Bun și care era cât pe aci să nimicească Moldova, dacă nu s'ar fi ridicat geniala personalitate a lui Ștefan cel Mare. Această perioadă, de 23 de ani, din analele slavonești, poartă, prin mulțimea amănuntelor și prin precisia faptelor (« Al doilea războiu a fost la Dărmănești în anul 6942 (= 1434), Februarie I, *Lunia în săptămâna albă* »), timbrul contemporaneității. Se vede bine că în această parte a cronicei avem de aface cu însemnări ale oamenilor care au fost martori la evenimente.

Dar în această parte se constată confuzii de date privitoare la lupta dela Podraga, la omorîrea lui Bogdan; intervertiri în

succesiunea cronologică a faptelor şi lacune în înşirarea domniilor, căci nu sunt pomenite domnia lui Roman, fiul lui Ilie, a lui Petru, fratele lui Ilie, omorîrea lui Ştefan, fratele lui Ilie. Asemenea confuzii duc, nu la concluzia la care se opreşte d-l Vlădescu, că partea aceasta de letopiseţ n'a fost scrisă de contemporanii faptelor, ci numai la încheierea că ea n'a fost scrisă de contemporani simultan cu desfăşurarea evenimentelor — şi se va vedea îndată mai clar interpretarea pe care o dăm faptelor.

Partea cea mai importantă a letopisețului — a treia care singură se răsfrânge în versiunea germană — ne înfăţişează domnia lui Ştefan cel Mare. Ea formează miezul cronicei şi are o întindere de 6 ori mai mare decât restul ei. Letopisețul ne dă în această parte ştiri bogate şi preţioase, cu amănunte şi precizări de date pe care nu le putea şti decât un martor ocular:

«In anul 6971 (= 1456), luna lui Ianuarie în 23, *Joia pe la miezul nopţii*, intră Ştefan Voevod în Chilia şi împresură cetatea şi petrecu acolo *Joia*, iar *Vinerea de dimineaţa loviră şi începură a dărâma cetatea*... şi dărâmară toată ziua şi o bătură până seară; *Sâmbătă* se închină cetatea; şi cu voia lui Dumnezeu intră Ştefan Voevod în cetate şi rămase acolo trei zile... şi le puse acolo părcălabi pe *Isaia* şi pe *Buftea*».

Toate aceste amănunte de precizie până la zi, precum şi altele ca acestea:

«Intr'acelaşi an, August în 29, fost-au un mare cutremur peste tot pământul, pe vremea *când Domnul şedea la prânz*...».

Toate amănuntele acestea bogate, strâns legate de personalitatea Domnului, n'au putut fi scrise decât de cineva care se afla în imediata lui apropiere. Deşi faptele sunt povestite laconic, în ordine cronologică şi într'o limbă străină, totuşi din paginile letopisețului transpiră adesea sentimentalitatea lui de Moldovean şi creştin, alături de admiraţia pentru figura eroică a Domnului, ca de pildă când ne povesteşte că «Ungurii s'au întors ruşinaţi pe altă cale şi nu s'a întâmplat cum credeau aceia, ci s'a întâmplat cum a fost voia lui Dumnezeu», sau când ne înfăţişează întoarcerea triumfală a lui Ştefan cel Mare după strălucita victorie dela Rahova:

«Ştefan Voevod se întoarse cu toţi oştenii săi ca un biruitor în scaunul său dela Suceava; şi-i ieşiră spre întâmpinare mitropoliţii şi preoţii, purtând în mâini sf. Evanghlie şi slujind şi lăudând pe Domnul pentru darul cel de sus şi binecuvântând pe Voevod ca să trăiască Voevodul...».

«Fost-au atunci mare bucurie între oameni şi între toţi domnii vecini şi între toţi creştinii cu adevărat credincioşi, pentrucă biruise Domnul limbile păgâne cu mâna robului său Ioan Ştefan Voevod; iar Ştefan Voevod făcu mare ospăţ mitropoliţilor şi vitejilor săi şi tuturor boierilor săi, dela mare până la mic şi multe daruri împărţi atunci oştirii sale întregi...».

Vibrează în aceste laconice cuvinte bucuria Moldovei întregi, care s'a văzut mântuită de groaza de a nu cădea sub jugul păgânilor, trimişi de cuceritorul Constantinopolului.

Letopisețul dela Bistriţa are, în partea privitoare la domnia lui Ştefan, după cum s'a spus, multe puncte de contact cu cronica germană a lui Schedel. Cu toate divergenţele pe care le-a atras după sine năzuinţa traducătorului german de a prescurta textul originalului, precum şi transpunerea acestuia într'o limbă străină, totuşi versiunea germană urmează în structura ei, în succesiunea evenimentelor, letopisețul dela Bistriţa şi uneori textele se suprapun cuvânt de cuvânt.

Nu încape nicio îndoială că amândouă versiunile decurg din acelaşi prototip care a fost o cronică scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Această genială personalitate istorică, venită într'o vreme de mari sbuciumări, în mijlocul unor sângeroase şi neîntrerupte războaie pentru domnie, a oprit în loc Moldova de pe povârnişul prăbuşirii, stăpânind-o cu mână de fier — împotriva competiţiunei vecinilor — 47 de ani. Solii lui băteau drumurile nu numai la curţile regilor din Polonia şi Ungaria, dar şi în Occident către republica Veneţiei şi către scaunul papal din Roma, cerând o alianţă a popoarelor creştine împotriva Turcilor, pentru ca Moldova — «această poartă a creştinătăţii», cum o numeşte el însuşi — să nu fie pierdută, căci atunci «toată creştinătatea va fi în mare primejdie» şi făgăduind că el şi ai săi «vor sta în picioare» şi «ne vom lupta până la moarte pentru legea creştinească, noi cu capul nostru».

Vitejia, tenacitatea lui, extraordinarele lui însuşiri militare au stârnit admiraţia vecinilor. Cronicarii unguri şi poloni nu contenesc în laude:

«O bărbat minunat — spune cronicarul polon Ivan Dlugosz — cu nimic mai pre jos decât comandanţii eroi de care atât ne mirăm! In zilele noastre, câştigă el, cel dintâi dintre principii lumii, o strălucită biruinţă asupra Turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se încredinţeze conducerea şi stăpânirea lumii şi mai ales cinstea de comandant împotriva Turcilor, cu sfatul, înţelegerea şi hotărîrea tuturor creştinilor, de vreme ce ceilalţi regi şi principi catolici îşi petrec timpul numai în trândăvii şi războaie civile».

Iar Wapowski, după ce povesteşte înfrângereile suferite de regii poloni din partea lui Ştefan cel Mare, venind la moartea lui spune: «A fost înzestrat cu virtuţi de erou Ştefan, încât merită să fie socotit printre bărbaţii vestiţi în arta războaielor».

O personalitate eroică aşa de mare, a cărei faimă a trecut peste hotarele înguste ale ţării sale şi care se îngrijea cu râvnă şi de cultura poporului, avea tot dreptul să se gândească a lăsa urmaşilor amintirea strălucitelor lui fapte şi a neostenitelor lui străduinţe. El a însărcinat un cărturar dela curte care — ţinând seamă şi de unele accente religioase ale cronicei, poate să fi fost cleric — să scrie în limba oficială a statului, limba slavonă, cronica ţării.

Este foarte probabil ca această cronică, scrisă la curtea domnească, să fi fost începută de-a-dreptul cu urcarea în domnie a lui Ştefan cel Mare. Este greu de admis ca Schedel, istoricul de largă cultură umanistă care se plângea — după Enea Silvio Piccolomini — de sărăcia şi contradicţia izvoarelor cu privire la istoria Românilor, şi chiar traducătorul polon, dacă îl admitem, să fi tăiat la copiere tocmai prima parte cu începutul ţării Moldovei, mai ales că această parte este mult mai redusă decât partea care cuprinde domnia lui Ştefan cel Mare (a 6-a parte). De altă parte titlul pe care-l poartă versiunea germană — singura contemporană cu marele voevod: *Cronica Stephani Dei gracia vayvoda* Terrarum Moldannensium... (Cronica lui Ştefan, cu voia lui Dumnezeu Domn al Ţării Moldovei) în care se străvede formula obişnuită în cancelariile domneşti, cu afirmarea principiului monarhiei de drept divin, arată mai curând titlul unei cronici independente, începută atunci sub ochii Domnitorului, decât continuarea unor anale mai vechi.

E posibil — astfel ca cronica lui Schedel, mărginită numai la domnia lui Ştefan, să reprezinte prima versiune a cronicii oficiale. Mai târziu când, în vâltoarea vremurilor nestatornice, noua domnie s'a consolidat adânc, marele Voevod care-şi întorcea cu pietate gândul către strămoşii săi pentru a le restaura lespezile pe morminte va fi dat porunca să se completeze cronica cu istoria Moldovei dela întemeiere, ceea ce punea şi mai viu în lumină însemnătatea domniei lui. Astfel a putut lua naştere o a doua versiune care se resfrânge în cronicile slavoneşti.

Din ce elemente a fost reconstituită istoria Moldovei până la domnia lui Ştefan cel Mare?

Evenimentele petrecute înainte de urcarea lui Ştefan cel Mare pe tron, în cei 23 de ani, care s'au scurs dela moartea lui

Alexandru cel Bun și până la biruința dela Doljești (1434—57), erau în bună parte cunoscute de boierii bătrâni, care trăiau încă la curtea din Suceava a lui Ștefan cel Mare. Unele date se mai găseau notate și pe scoarțele vechilor ceasloave.

Despre domnia lui Alexandru cel Bun nu se știa decât foarte puțin, iar dincolo de această domnie, până la descălecat, care cădea cu vreo 74 de ani înainte de Ștefan cel Mare, nu se mai cunoștea decât numele domnilor și în mod vag anii de domnie și succesiunea lor, reconstituiți poate și după pomelnicele păstrate în vechile biserici și mănăstiri domnești, cum ar fi de exemplu pomelnicul dela Bistrița, început în anul 1407.

Cronica oficială, întocmită astfel la curtea lui Ștefan cel Mare, a fost copiată în mai multe exemplare; unul reprezintând prima versiune se află la baza traducerii germane a lui Schedel, fie că o copie de pe originalul latin a fost adusă în Polonia, cum crede d-l Chițimia, fie că a fost dusă de solia moldovenească din 1502, în Nürnberg; alte exemplare, reprezentând a doua versiune, au fost date spre copiere în vechile mănăstiri, unde călugării au mai adăugat știri privitoare și la mănăstirea lor. Astfel s'au născut diferite versiuni (dela Bistrița, dela Putna). Intre aceste versiuni sunt de sigur mici deosebiri, dar scheletul faptelor este acelaşi.

Foarte interesante sunt deosebirile dintre versiunea copiată sau tradusă de Schedel în Germania și dintre versiunea cea mai veche a copiilor slavonești, cunoscut sub numele de letopisețul dela Bistrița. Acest letopiseț are, după cum era de așteptat, o serie de fapte care nu se găsesc în versiunea lui Schedel.

Dar lăsând la o parte elementele acestea, care se găsesc în letopisețul dela Bistrița, versiunea germană a lui Schedel cuprinde și ea o serie de fapte foarte interesante, care nu se găsesc în niciuna din versiunile slavone ale cronicei Ștefan cel Mare.

Astfel, sub anul 1467, versiunea germană ne spune că în lupta dela Baia, dacă Isaia, marele vornic al lui Ștefan cel Mare: « ar fi fost credincios și dacă s'ar fi dus călare unde i-a fost poruncit, niciun Ungur nu ar fi scăpat cu viață. De aceea el, cu mulți alții, trebuia să-și dea capul ».

Sub anul 1472, în lupta cu Radu cel Frumos dela Cursul Apei, aflăm din versiunea germană mijlocul de care s'a folosit Ștefan cel Mare ca să-l surprindă pe Domnul muntean: că din cele 48 de steaguri de oștire câte avea, a plecat în întâmpinarea dușmanului numai cu 12 steaguri, că Radu Vodă și norodul său credeau că Moldovenii sunt puțini la număr, dar că în toiul nopții, oastea lui Ștefan s'a strâns toată laolaltă, lângă un pârâu care se numește — zice cronicarul — Potoc [1]. Tot din versiunea germană mai aflăm că, după ce Ștefan cel Mare a intrat victorios în București și a luat, împreună cu comorile lui Radu cel Frumos, pe soția și pe unica lui fiică, află că acesta se întoarce cu oastea turcească. Ștefan se retrage lângă o pădure până ce îi vine ajutor din Moldova și apoi, întâmpinând vitejește pe dușmani, i-a bătut și a tras în țeapă vreo 2300 dintre ei.

Ceva mai jos, sub anul 1474, cronica germană ne mai înșiră încă una din cauzele care au deslănțuit campania sultanului Mahomet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, în Moldova. La 9 Februarie, Turcii luaseră Caffa și încărcaseră cu comori multe, jefuite din cetate, 32 corăbii mari, pe care le trimeseseră spre Constantinopol. In ultima corabie, se aflau 12 copii de cetățeni cu 4 Turci. Tinerii se sfătuesc între ei și, după miezul nopții, pe când Turcii dormeau, îi ucid. Un vânt norocos întoarce corăbiile spre Chilia. Aci, Ștefan cel Mare încarcă bogățiile în 400 de care și le trimite împreună cu tinerii la Suceava. Locuitorii din Caffa și Venețienii, aflând despre copiii lor că sunt la Ștefan, s'au bucurat și i-au trimis mulți bani, cu rugămintea ca să dea drumul copiilor, ceea ce Ștefan a și făcut. Sultanul trimite și el soli la Ștefan cel Mare, cerând, în zadar, să-i trimită comorile și copiii.

Asemenea știri și multe altele, care se găsesc numai în versiunea germană, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui Domn, au putut fi adaugate unele de traducător, altele se găseau poate în originalul alcătuit la curtea lui Ștefan cel Mare.

Acestea din urmă constitue o dovadă evidentă că acest prototip era mai bogat în știri decât putem deduce din versiunile slavone precum și din copia germană, care este ea însăși o prescurtare.

Din nenorocire, cronica aceasta, scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare, nu ne este cunoscută până acum în original. Se va găsi vreodată în cine știe ce colț de bibliotecă străină sau a pierit de mult în volvura vremurilor? Nu putem ști.

C) CRONICARII CĂLUGĂRI

In ultimul capitol am urmărit istoriografia moldovenească începută în vremea și la curtea lui Ștefan cel Mare și ne-am ocupat pe larg de cronica descoperită în arhivele din München și dusă în Germania, poate, de solia lui Ștefan cel Mare, care căuta în 1502, la Nürnberg, un doctor pentru marele domn moldovean, sau, poate, găsită de însuși Schedel în timpul călătoriei sale în Polonia.

Această cronică ni s'a păstrat în traducerea germană și în versiuni slavonești, dar niciuna din ele nu reproduce întocmai, nu este o copie fidelă a letopisețului țării, scris la curtea moldovenească.

Acest letopiseț, la care s'au mai adăugat știri contemporane sub urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan cel Orb, a fost continuat apoi de trei călugări moldoveni: Macarie, Eftimie și Azarie.

1. MACARIE.

Macarie fusese inițiat și crescut în tradițiile ascetismului de Teoctist, — marele episcop al Țării de Jos, din vremea lui Ștefan cel Mare — și a ajuns egumen la mănăstirea Neamțului în 1523; la 1531 a fost înălțat de Petru Rareș în scaunul episcopal de Roman. A murit în 1558, lăsând în urma sa reputația unui om învățat.

Macarie scrie, după cum însuși spune, din porunca lui Petru Rareș: « spre a împlini poruncile domnești, adică ale slăvitului și pentru dușmani înfricoșatului Petru, feciorul lui Ștefan Voevod cel Viteaz, și ale marelui său logofăt Kir Teodor « căci ei mi-au poruncit nemerniciei mele celui mai de pe urmă dintre ieromonahi, smeritului Macarie, a nu lăsa faptele întâmplate în vremurile și domniile trecute să rămână învăluite în mormântul uitării, ci a le preda istoriei ».

Primind această însărcinare din partea lui Petru Rareș și a marelui logofăt al Moldovei, el începe prin a copia o versiune prescurtată, scrisă la mănăstirea Putna (căci cuprinde multe date referitoare la această mânăstire) a letopisețului început — după toate probabilitățile — la curtea lui Ștefan cel Mare. Această versiune, pe care a avut-o în față Macarie, mergea până la anul 1525, Septemvrie 25, unde se încheia cu moartea lui Petru, fiul lui Bogdan cel Orb.

După această dată, începe partea personală a lui Macarie, despărțită de restul analelor prin următoarele cuvinte: « Cele de până aci le-au adunat și cu meșteșug le-au întocmit și ni le-au lăsat nouă, copiilor lor, spre scumpă moștenire scriitorii dinainte de noi; nu știm cine anume, se vede însă oameni iubitori de Dumnezeu ».

[1] In original va fi fost, cum observă d-l Chițimia, потокъ водна=Cursul apei, cum de altfel are și letopisețul dela Bistrița.

Este interesantă această notiță, fiindcă ea ne arată că la un sfert de veac după moartea lui Ștefan cel Mare, un egumen cărturar dela mănăstirea Neamțu, crescut de episcopul Țării de Jos din ultimii ani de domnie ai marelui voevod, nu ne poate spune, din tradiția călugărilor, cine anume a scris cronica țării înaintea lui.

Macarie nu se mulțumea însă cu știrile prea sumare pe care le găsise în letopisețul înaintașilor săi pentru perioada de timp care s'a scurs dela moartea lui Ștefan cel Mare până la urcarea pe tron a lui Petru Rareș. De aceea el reia povestirea acestei epoci, care cuprinde domniile lui Bogdan cel Orb și Ștefăniță, amplificând expunerea cu știri nouă, ca de pildă: împăcarea celor două tabere vrăjmașe, Moldoveni și Munteni, ce stăteau față în față, gata să se încaere, prin intervenția mitropolitului, de origine sârbească, Maxim; despre expediția lui Bogdan în Polonia, înaintată până sub zidurile Lwówului; despre invazia Polonilor și a Tătarilor în Moldova; despre răscoala — repede înăbușită — a lui Trifailă; despre urcarea în domnie a lui Ștefan cel tânăr și luptele lui cu Tătarii; despre tăierea capului lui Luca Arbore; despre răzvrătirea boierilor; despre luptele cu Muntenii și despre moartea precipitată a lui Ștefăniță la Hotin.

Domnia lui Petru Rareș, din ordinul căruia a scris cronica, este înfățișată în trăsături vagi și fără amănunte precise. Macarie povestește alegerea lui Petru Rareș ca domn la Hârlău, pătrunderea lui în Ardeal, luptele cu Polonii, expediția lui Soliman al II-lea în Moldova, fuga lui Rareș, părăsit de ai săi, prin munți, până ce a dat peste niște pescari care l-au dus la cetatea Ciceiului; plecarea lui Rareș la Constantinopol, împăcarea lui cu Turcii și reîntoarcerea în a doua domnie.

Intr'o primă versiune, păstrată într'un codice din Biblioteca Academiei teologice din Kiev, publicat de I. Bogdan în *Cronicele moldovenești înainte de Ureche*, cronica lui Macarie se încheie la anul 1541, dar de sigur că această versiune are o lacună aci; probabil că ultimele foi s'au pierdut, deoarece într'o altă versiune — dintr'un sbornic, păstrat înainte de războiu în Biblioteca imperială din Petersburg — cronica lui Macarie se continuă până la anul 1551.

In această a doua versiune se povestește sumar ultimii ani ai domniei lui Petru Rareș, amintind doar campania acestuia în Ardeal împotriva lui Mailat; se notează, apoi moartea lui Petru Rareș — de « boală rea, căci om era și el », — la Suceava și înmormântarea lui la mănăstirea Pobrata. Trece, în sfârșit, la domnia lui Iliaș, pe care ni-l înfățișează în colorile cele mai negre: « moale și mic la suflet », care « întru nimic nu s'au arătat asemănător tatălui său, ca și cum nu l-ar fi crescut ca fiu ». Se înconjurase de Turci cu care-și petrecea ziua și-și pierdea vremea, prinzând păsări în laț. A prădat țara, jefuind averile episcopilor și ale mănăstirilor; era crunt cu boierii, căci îi orbia; punea să li se taie nasul, ori îi silia să-și caute adăpost în țări străine și, în cele din urmă, părăsi « domnia, mama și frații » și, ducându-se la Constantinopol, se turci.

In timpul acestui domn desechilibrat, Macarie, care se găsea episcop de Roman, încă din anul 1530, fu alungat din scaunul său în 1549—50, în urma unor intrigi, țesuțe pe lângă Doamna Elena și pe lângă Domn, în care pare să fi avut un rol sfetnicii Mitrofan și Nour. « Oameni pricepuți la vicleșuguri — spune el în graiul lui înflorit — țesură minciuni pline de clevetiri și le spuse Doamnei Elenei și fiului ei Iliaș și am căzut cu strașnică cădere. Despoiat am fost de scaun... și cu grele ispite m'am luptat...

Dar această urgie n'a durat mult, căci după un an sau doi, în primele zile ale domniei lui Ștefan Rareș, fratele lui Iliaș, fu restaurat în scaunul episcopal: « Intorcând — spune el despre Ștefan — puternica sa mână, pe mine surghiunitul, un mort între vii, mă chiamă și cu mâna domnei sale îmi încredințează iarăși cârja ».

De aceea și Macarie își arată recunoștința, în cronica sa, față, de noul domn, în cuvinte ca acestea:

« Și după ce luă domnia, dela întâii pași se arătă că n'au înșelat nădejdile celor ce l-au ales, și pe toți îi întărea în nădejdile lor de bine. Și iarăși străluciră razele dreptei credințe, și iarăși străluciră zorile binefacerii și toți deopotrivă lăudau pe Voevod și toți cu osârdie iubeau pe domnul Ștefan, căci era milostiv și iubitor de călugări și hrănitor de săraci... Și se auzi dela o margine a pământului la alta trâmbița cea mare și în aur ferecată, care trâmbița peste tot locul credința lui în ziditor ».

Cu iluzia acestei icoane, nimbată de glorie, Macarie închise ochii curând după reînscăunare.

Imaginea pe care Macarie ne-a lăsat-o despre Ștefan Rareș este falsă. Ureche ne spune că era un domn destrăbălat și că boierii și locuitorii, înțelegându-se între ei, s'au ridicat într'un rând, pe când se aflau la podul dela Țuțora, și tăind sforile cortului asupra lui Ștefan Vodă, « l-au pătruns cu multe rane ». Lipsa de obiectivitate este astfel unul din defectele principale ale operei lui Macarie.

Alt defect este forma stilistică. In alcătuirea cronicei sale, Macarie și-a luat ca model un cronograf bizantin, foarte popular în lumea slavă, al lui Manases. Manases fusese, după cum s'a spus mai sus, un călugăr care prelucrase motive din cronografele anterioare, îmbogățindu-le cu apocrife biblice și cu legende populare bizantine, într'o mare operă în versuri, care începe povestirea evenimentelor dela creațiune și o duce până la moartea împăratului bizantin Nichifor Botniates, întâmplată la 1081. Trăind într'o epocă de erudiție și rafinament literar, călugărul bizantin a căutat să dea o operă care să se impună prin stilul ei căutat, împodobit cu imagini îndrăsnețe. Această operă a călugărului bizantin a fost tradusă în Bulgaria și ni s'a păstrat, între altele, într'un vechiu manuscris din Biblioteca Vaticanului, copiat în anul 1345. O copie a fost apoi adusă, prin refugiații slavi, în mănăstirile noastre și a stat la baza prelucrării lui Moxa. Ea a plăcut așa de mult egumenului Macarie, încât acesta, primind dela Petru Rareș sarcina de a scrie istoria țării, împrumută din ea pasagii și epitete bombastice, pentru a le întrețese în povestirea sa. Astfel vieața Moldovei cu sbuciumul ei, cu boierii și Domnul ei, în loc să fie înfățișată în lumina adevărată, este îmbrăcată în anacronice zorzoane de stil bizantin, care, prin bombasticitatea lor, lasă impresia a ceva artificial și uneori chiar ridicol. Zugrăvind, de exemplu, luptele lui Petru Rareș cu Polonii, el împrumută din Manases, podoabele stilistice cu care acesta descrie războiul troian; și epitetele pe care călugărul bizantin le dă lui Achile, Macarie le potrivește pentru Rareș. Descriind mai departe fuga lui Petru Rareș dinaintea lui Soliman al II-lea, prin munții Moldovei, către Ardeal, el ia din Manases frazele cu care acesta descrie vânătoarea împăratului bizantin Marcian în munții Balcani, ca și cum Petru Rareș ar fi împăratul bizantin și Carpații identici cu Balcanii. Voind să ne arate starea de mulțumire sufletească în care se afla Petru Rareș în a doua domnie, închee cu următoarea frază enigmatică: « Iar Domnul Petru Voevod își hrănește cinstitele bătrânețe cu băi și băuturi și mâncări, întocmai ca o lebădă cu penele aurite, deasupra unei clădiri ». Chiar atunci când este vorba de propriile lui dureri, ca de pildă când a fost răsturnat din scaunul episcopal, el recurge la arsenalul stilistic al lui Manases: « O zavistie, fiară crudă, tigru mâncător de oameni, săgeată fără de fier, suliță mai ascuțită decât toate... ». In sfârșit, în loc de a zice: în anul 7058, Macarie scrie, după modelul bizantin: « In anul ce se capătă, dacă numeri de șapte ori câte o mie și de cinci ori câte cinci și câte cinci de cinci ori și a opta rotație dela facerea lumii (7058 = 1550) ».

2. EFTIMIE.

Cronica lui Macarie este continuată de Eftimie: « Până aici — începe noua cronică — s'au scris cu osteneala preasfinţitului părinte al nostru Macarie, episcopul de Roman. Iar cele ce s'au întâmplat de aici înainte, evlaviosul Ioan Alexandru Voevod mi-au poruncit mie, ieromonahului Eftimie, celui din urmă dintre egumeni, a le scrie pe scurt ». Domnul Alexandru Voevod este Alexandru Lăpuşneanu.

Autorul cronicei, Eftimie, a fost egumen la mănăstirea Neamţu prin 1553, când se găseşte pomenit într'o evanghelie. A trecut mai târziu în Ardeal, unde a devenit episcop. Primind din partea lui Alexandru Lăpuşneanu porunca de a continua cronica lui Macarie, Eftimie începe prin a repovesti vremurile pline de frământări ale Moldovei de sub urmaşii lui Petru Rareş şi se opreşte brusc la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpuşneanu, la zidirea mănăstirii Slatina.

Eftimie nu pare să fi fost un călugăr aşa de erudit ca Macarie şi aceasta a fost un noroc pentru el, fiindcă l-a scăpat de influenţa nefastă a stilului manasian.

După ce povesteşte ultimii ani ai domniei lui Petru Rareş, el se opreşte îndelung asupra urmaşului acestuia, Iliaş, pe care-l numeşte « Iliaş Mahomet » spre a scoate în relief nelegiuirea lui. Ne înfăţişează cu amănunte interesante, pe care nu le găsim în alte izvoare, cum fiul lui Petru Rareş şi nepotul lui Ştefan cel Mare, trimis de tatăl său la 1541, la Constantinopol, se împrietenise acolo cu câţiva tineri turci de care se legase aşa de mult, încât îi adusese cu sine în Moldova. Pomeneşte de discuţiile religioase pe care Iliaş le avea cu prietenul său turc Hadăru, « stricat la năravuri », despre haremul de turcoaice, pe care le adusese din Constantinopol, de ura lui împotriva preoţilor şi a călugărilor. Descrie chipul cum a amăgit poporul, chemând sfatul boieresc în grădina dela Huşi, pentru a-l vesti că se duce la Poartă ca să stăruiască pentru micşorarea tributului; cum a jurat cu mâna pe cruce înaintea poporului întreg că se ţine de legea creştinească şi că n'are gând să se turcească, după cum se svonise; dar, în aceeaşi noapte, a sfărâmat crucea, şi cum apoi, încărcat de haraciu şi de bogăţii — « de vase de aur şi de argint, rămase dela domnii cei bătrâni ai Moldovei » — şi, întovărăşit de boieri şi de ostaşi, a ieşit din ţară, dar, ajuns la Constantinopol, s'a turcit şi nu s'a mai întors în Moldova.

Domnia lui Ştefan Rareş este înfăţişată în colori antipatice, aşa cum o cunoaştem din Ureche.

In contrast cu fiii lui Petru Rareş, Alexandru Lăpuşneanu este înfăţişat în colorile cele mai simpatice. După uciderea « ticălosului » de Joldea, el este împăciuitorul, care deschide temniţele, pentru a pune în libertate pe cei închişi, şi care a iertat pe cei alungaţi din ţară: « Deci veneau din toate părţile şi din toate locurile oamenii, ca să se îndulcească de vederea feţei lui, de bunătatea, de blândeţea şi de frumuseţea lui, şi se uitau la chipul Voevodului ca la chipul lui Hristos, căci li se părea a fi în vis, iar nu aievea... In toată lumea se lăţi vestea înaripată despre evlavia, osârdia şi iubirea lui de Dumnezeu şi de sfintele biserici ».

Este în aceste rânduri acea notă panegirică, cu care călugărul cronicar se obişnuise din lectura Vieţilor de Sfinţi.

După ce pomeneşte expediţia moldovenească trimisă în Muntenia, sub conducerea vornicului Nădăbaicu, pentru instaurea lui Pătraşcu, cronica se încheie cu zidirea mănăstirii Slatina. Dar şi aici iese în relief sentimentalitatea naivă a călugărului, când crede necesar să povestească un episod fără nicio însemnătate pentru noi, de mare importanţă pentru el, fiindcă era vorba de cursa pe care « vrăjmaşul neamului omenesc », Diavolul, a întins-o « iubitorului de Dumnezeu Domn », pentru a-l întoarce din gândul cel bun. Anume pe când călărea între satele Corlăteşti şi Todireşti, intrând în râul Moldovei, i s'a împiedicat calul şi a căzut în apă. Cu povestirea ridicării mănăstirii Slatina şi a înzestrării ei cu sate şi mitoace, cronica se încheie.

3. AZARIE.

Ultimul cronicar al Moldovei, care scrie în limba slavă, este Azarie. Despre el nu se ştie decât ceea ce el însuşi spune în cronica sa, că scrie din porunca lui Petru Schiopul, cu binecuvântarea mitropolitului Anastasie şi cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golia.

Este posibil să fi fost călugăr chiar în mănăstirea întemeiată de familia logofătului Golia. El nu pomeneşte nimic în cronica sa de trădarea Golăeştilor, dimpotrivă, descrie în colorile cele mai antipatice domnia lui Ioan Vodă cel Cumplit şi caută să înfăţişeze într'o lumină simpatică, figura lui Ieremia Golia, « boier mare, care nu s'a sfiit, din dragostea pentru ţară, să împiedice pe Ioan Vodă cel Cumplit dela războiul cu Turcii ».

Azarie şi-a scris cronica între anii 1574—1577. Inainte de a povesti vremea sa, el începe şirul anilor dela descălecat, copiind, ca şi predecesorii săi, vechiul letopiseţ al Moldovei, la care adaugă apoi cronica lui Macarie până la 1551, după care urmează partea sa proprie, care îmbrăţişează istoria Moldovei dela 1550 până la urcarea în domnie a lui Petru Schiopul (1574).

Cronica lui Eftimie se pare că i-a rămas necunoscută, deoarece, continuând cronica lui Macarie, el introduce partea sa personală cu următoarele cuvinte:

« Până aci au mers alcătuirile ritoriceşti ale părintelui Macarie. Să încep dar şi eu fostul şi nemernicul lui ucenic Azarie ».

De altă parte, el începe cronica dela domniile fiilor lui Petru Rareş, pe care le repovesteşte cu totul diferit de Eftimie, în alt spirit şi cu alte amănunte. Uciderea lui Ştefan Rareş de către boieri este înfăţişată cu groază, ca măcelul fără milă al unui miel. Alexandru Lăpuşneanu n'are nimic din trăsăturile fioroase cu care ne este cunoscută personalitatea lui din alte izvoade istorice. Despot Eraclidul este urît, pentrucă « ţinea pe lângă sine sfetnici de altă lege, Luterani urîţi de Dumnezeu, a căror învăţătură o împărtăşia şi dânsul ». De aceea apariţia lui Tomşa frumos la înfăţişare, viteaz, cu mâini puternice şi piept vârtos » este salutată cu bucurie; dar simpatia pentru Tomşa scade dinaintea lui Alexandru Lăpuşneanu, care, căpătând iarăşi cinstea domniei dela Poartă, « a stins tăciunele ce răspândea fumul credinţei celei rele şi a ascuns iarna întunecată a necuraţilor Luterani, făcând să înflorească primăvara, adică — explică el — bunăstarea bisericilor ».

Cronica se încheie cu răsturnarea şi pieirea lui Ioan Vodă cel Cumplit şi cu urcarea pe tron a lui Petru Şchiopul, în care se pun cele mai frumoase nădejdi:

« Bărbat de neam bun, evlavios, frumos, cu suflet luminat, milostiv din fire, darnic... Mănăstirile şi călugării s'au adăpat din undele răcoroase ale binefacerilor lui... vieaţa tuturor a început să curgă lin şi toţi petreceau în linişte şi neturburaţi... ».

Azarie este, în istoriografie, ucenicul lui Macarie. El, « nemernicul ucenic al lui Macarie » — cum se numeşte însuşi — are pentru « alcătuirile retoriceşti », pentru « cuvintele frumoase şi meşteşugite » ale dascălului său, o adâncă admiraţie. Opera lui Macarie, despre care el vorbeşte cu adânc respect, e pentru el « un adevărat izvor de adevăr, ce se varsă asupra inimilor noastre şi le adapă cu apa minţii, pe care cu toate că o gustăm, nu ne săturăm de ea ».

Azarie, ca bun ucenic, se străduește să imite toată arta retorică a lui Macarie. Ca şi acesta, Azarie împrumută din bogatul arsenal de amănunte dramatice şi epitete stilistice al lui Manases, pentru a le potrivi la situaţiile şi figurile istorice moldoveneşti pe care le înfăţişa. De exemplu, cuvintele pe care Azarie

le pune în gura lui Ștefan Rareș, când cade la Țuțora, sângerat sub pumnalele boierilor: « Vai de tine dreptate, pe tine te plâng și după tine oftez, căci înainte de mine tu ai pierit și ai murit », sunt împrumutate din Manases. Aceleași cuvinte le pusese cronicarul bizantin, la episodul războiului troian, în gura lui Palamed, când era să fie ucis cu pietre, în urma insinuărilor viclene ale lui Odiseus.

Din această cauză, cronica lui Azarie, ca și aceea a dascălului său Macarie, trebue utilizată cu multă băgare de seamă.

Cronicele acestea, scrise după moartea lui Ștefan cel Mare, sunt lipsite de precizie și obiectivitate, condiții esențiale oricărei opere istorice. Câtă deosebire în această privință între ele și cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Câtă grije de precizie avea acesta din urmă: « In anul 6973, Ianuarie în 23, Joia pe la miazănoapte, înconjură Ștefan Voievod cetatea Chiliei, iar Vinerea dimineața începură a surpa cetatea... ». In cronicele lui Macarie, Eftimie, chiar Azarie, dimpotrivă, faptele sunt înnecate în podoabe stilistice. Nicio grije de cronologie: « In aceeași vreme... », « Dar nu mult după aceea... », etc., etc.

In cronica lui Ștefan cel Mare toți boierii care s'au învrednicit, în clipe de cumpănă, de încrederea Domnitorului și au dus la capăt misiunea ce li s'a încredințat sunt pomeniți cu cinste; în cronicele călugărilor nu sunt pomenite nici măcar numele eroilor care au căzut pe câmpul de luptă pentru mărirea Moldovei. Lucrurile își au explicația lor. Ștefan cel Mare, a cărui faimă trecuse peste hotarele înguste ale Moldovei, era o personalitate care intra în istorie. La curtea lui din Suceava se abăteau trimișii șahului persan și solii venețieni. S'a văzut în capitolul precedent paginile pline de admirație pe care i le-au consacrat cronicarii poloni. Orice mișcare a lui era, astfel, o pagină de istorie și el ținea ca istoria să fie scrisă așa cum el a făcut-o.

Cu totul altfel se înfățișează cronicele scrise după moartea lui. Autorii acestora, călugări retrași departe de curtea domnească, unde se plămădea istoria țării, trăind într'o atmosferă de misticism, nu aveau nici chemarea și nici posibilitatea de a scrie istoria în lumina ei adevărată. Realitățile istorice, trecând prin prizma mentalității lor ascetice, sunt în chip firesc deformate. Pentru ei căderea lui Alexandru Lăpușneanu de pe cal, în drumul spre mănăstirea Slatina, e un fapt de senzație, fiindcă vedeau în el cursa întinsă de diavol — un eveniment mai important decât o luptă cu dușmanii pentru apărarea Moldovei. Sufletul lor, deprins a privi vieața aceasta pământească, plină de ispite și de deșertăciuni, ca un scurt popas către vieața cea veșnică viitoare, nu putea vibra puternic pentru sbuciumul contemporanilor lor. Toate evenimentele, al căror ecou ajunge între zidurile mănăstirii stins, apar pentru ei pe același plan. Ei nu au luat parte la ele; nu le-au văzut petrecându-se sub ochii lor; nu le-au trăit ca să le poată înțelege. De aceea nu trebue să ne surprindă faptul că, în loc să cetim în paginele lor toate frământările timpului, întâlnim mai mult preocuparea de formă, de stil, de efect; că, în loc să povestească simplu și precis cele ce aflau, recurgeau la cronograful lui Manases pentru a împrumuta din el podoabe retorice.

Hrăniți mai mult cu apocrife biblice și cu legende hagiografice, în care eroul este înfățișat într'o aureolă de miraculos și misticism, călugării cronicari, neștiutori despre cele ce se petrec departe, la curte, sunt înclinați să vadă în Domnul, a cărui vieață o scriu din poruncă, un prototip ideal de virtuți creștinești. De aceea cronicele lor au un caracter panegiric, așa cum se obișnuiseră din legendele hagiografice.

Dacă la cele de mai sus adăugăm și faptul că aceste cronici erau scrise într'o limbă străină, neaccesibilă păturilor largi ale poporului, atunci este ușor de înțeles pentru ce nu le putem considera ca un instrument al deșteptării conștiinței naționale.

Dar, deși sunt scrise într'o limbă străină, deși sunt lipsite de valoare literară, totuși trebue să ținem seamă și de ele, fiindcă ele ne-au păstrat istoria Moldovei dela 1504—1574 și pentrucă — după cum vom vedea mai târziu — au intrat, ca izvoare, în alcătuirea cronicei lui Grigore Ureche.

BIBLIOGRAFIE. CRONICA DIN MÜNCHEN. Cronica germană a domniei lui Ștefan cel Mare, scrisă în 1502 și descoperită de d-l Olgierd Górka, se păstrează în manuscrisul *Codex Latinarum 952* din Biblioteca de Stat din München, *Bayerische Staatsbibliothek*. Despre ea d-l Górka a prezentat Academiei poloneze, în ședința din 17 Iunie 1929, un memoriu, care a fost publicat în *Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovie, 1929 nr. 6 (Iunie) p. 29—31, sub titlul: O. Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego Nieznane najstarsze zródlo rumuńskiej historjografji* (La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne, mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine). Despre această comunicare o scurtă dare de seamă datorită d-lui I. Nistor în *Codrul Cosminului, Buletinul Institutului de Istorie și limbă*, VI, Cernăuți, 1930, p. 484—485. Intr'o nouă comunicare, făcută de data aceasta Academiei Române, în ședința din 8 Noemvrie 1930, d-l Górka a dat detalii mai precise și mai interesante, dar această comunicare nu a apărut până acum.

N. Iorga, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, IX, 1930, pag. 187—195, crede că opera este a unui Sas, probabil dela Baia, care a utilizat un izvor intern de mănăstire în limba slavonă sau română, care mergea până la 1475, de unde apoi a adăogat cele ce știa el personal.

In sfârșit, textul cronicei a fost publicat, cu o introducere interesantă, în anul 1931: Olgierd Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457—1499) z trzema podobiznami w tekście*, Krakovia, 1931, în ediția Academiei Polone din Cracovia (*Archiwum komisji historycznej*), seria II, tom. III și ediție separată 119 p. + II planșe-facsimile. Studiul a fost tradus în limba română de Dr. Emil Biedrzycki și a fost publicat, cu textul german al cronicei și cu o traducere în limba română făcută de domnișoara Irmertraud Briebrecher, absolventă a Seminarului de Istoria Literaturii române vechi, în *Revista istorică română*, IV (1934) p. 215—279 și V—VI (1935—1936), p. 1—85. S'a publicat și a parte în *Biblioteca Revistei istorice române*, I, cu titlul: Ol. Górka, *Cronica epocei lui Ștefan cel Mare (1457—1499)*, București 1937, 160 p.

Un alt studiu aprofundat asupra cronicei, care ajunge la concluziuni diferite: Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, în *Cercetări literare*, III, 1939 p. 219—293; a se vedea și recenzia lui P. P. Panaitescu în *Revista istorică română* I (1931) p. 156—160.

CRONICELE SLAVONEȘTI. Grupul de cronici slavonești ale Moldovei au fost publicate de profesorul de slavistică dela Universitatea din București, Ioan Bogdan în următoarele trei lucrări importante: Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Ureche*, București, 1891, care cuprinde: 1. *Codicele miscellaneu dela Kiew*. Este un manuscris de 504 file în 8°, păstrat în Biblioteca Academiei teologice din Kiew, scris pe hârtie lucie, în veacul al XVI-lea, de Isaia din Mănăstirea Slatina: *vechile anale slavonești ale Moldovei*. Publicația cuprinde în original și traducere românească următoarele texte, însoțite de studii detaliate și de note: 1) Cronica și analele putnene — Povestire în scurt despre domnii moldovenești (p. 23—41; 193—198; 243—267); 2) Cronica lui Macarie (p. 69—89; 198—212; 268—279); 3) Cronica lui Eftimie (p. 90—103; 212—222; 280—283); Cronica anonimă (p. 62—68; 235—239). La acestea se adaogă: cronica moldo-polonă (p. 42—61; 173—183; 223—233).

Ioan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria Romînilor*, București, 1895; cuprinde următoarele 4 texte însoțite de studii aprofundate: 1) Codicele dela Tulcea — numit astfel fiindcă se afla în Biblioteca clubului bulgar dela Tulcea; azi e trecut în Biblioteca Academiei Române nr. 649 *Letopisețul dela Bistrița* în 8°. 2) O cronică sârbo-moldovenească (sârbească amestecată cu anale moldovenești) dela mănăstirea Neamțu, p. 81—102; 3) Cronica moldo-polonă de N. Brzeski, p. 103—137; 4) Cronica Țării Moldovei și a Munteniei de Miron Costin, p. 139—204.

Ioan Bogdan, *Letopisețul lui Azarie* în *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom XXXI, *Mem. secț. ist.*, 1909, cronicele păstrate în ms. O, XVII, nr. 13 al Bibliotecii imperiale din St. Petersburg și anume: 1) o cronică universală însoțită de analele sârbești dela 1355 până la 1490 cu știri privitoare la țările noastre (p. 62—66; 121—145); și 2) letopisețul lui Azarie (p. 66—98) cu următoarele părți: *a)* analele Putnene; Povestire în scurt despre domnii Moldovei (p. 69—76; 146—152; 181—187); 2) cronica lui Macarie (p. 76—84; 152—168; 187—202); 3) cronica lui Azarie (p. 84—98; 168—181; 202—214). La aceste texte se mai adaogă o versiune românească din sec. al XVIII-lea a analelor putnene, după un ms. din Biblioteca Academiei Române, descoperit și copiat de Al. Lapedatu (p. 107—119).

CRONICA MOLDO-POLONĂ a fost publicată pentru întâia dată de istoricul polon Wojcicki — după o copie, făcută în secolul XVII de istoricul polon Adam Naruszewicz, din Muzeul Czartoryski (Cracovia), în 1844 — în Biblioteka starożytna pisarzy polskich, Varșovia, VI, p. 51—67. Ea a fost apoi reprodusă de B. P. Hașdeu în *Archiva istorică*, III, 1867, p. 5—15 și de I. Bogdan — care credea ca o « publică întâiaș dată » în *Vechile cronici moldovenesci până la Urechia* textul polon la p. 173—183 și traducerea românească la p. 223—233.

O a doua versiune din secolul XVI, descoperită de I. Bogdan în Biblioteca imperială din Petersburg, fondul Bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), a fost publicată în *Cronice inedite atingătoare de istoria Romînilor* p. 119—137. O a treia copie dela începutul secolului al XVII-lea, aflată în colecția lui Iosif

Rusiecki din Trojanka, a fost semnalată de filologul polon I. Łós în studiul său *Pamiętniki Ianczara* (Amintirile ienicerului), Cracovia, 1912, p. 38–40.

STUDII. Textele publicate de I. Bogdan sunt însoțite de studii aprofundate. Contribuții interesante la studiile lui Bogdan au adus:

Ștefan Orășanu în *Convorbiri literare*, XXXI, pag. 513 și urm., 648 și urm. N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea* (1688–1821), ed. I, vol. II (în ediția a II-a textul privitor la analele slave a fost prescurtat).

Părerea lui Bogdan că analele Moldovei au fost scrise în vechile mănăstiri dela Bistrița (originalul versiunei păstrată in codicele dela Tulcea) și dela Putna (originalul versiunii păstrată în codicele dela Petersburg) a fost pusă la îndoială pentru întâiași dată de d-l I. Minea, care, într'o notiță publicată în *Anuarul liceului I. Maiorescu din Giurgiu* pe anul 1919–1920, publicat de N. Cartojan, a arătat că letopisețul a fost scris la curtea lui Ștefan cel Mare. Chestiunea a fost reluată și documentată pe larg de I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925 (Extras din *Cercetări istorice* I, p. 192 și urm., unde se studiază și raporturile dintre versiunile slavonești între ele și dintre toate laolaltă și Ureche de altă parte) și de I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei Românilor: Letopisețul dela Bistrița și letopisețul dela Putna*, București, 1926. Despre letopisețele slavonești și raporturile lor cu Ureche a se vedea și Giorge Pascu, *Letopisețul cel moldovenesc, utilizat de Gligorie Ureache* în legătură cu toate letopisețele moldovenești în slavonește, Iași 1938; același, *Die Anfänge der rumänischen Geschichtsschreibung* in *Südost-deutsche-Forschungen* 1939 Pentru *Pomelnicul de la Bistrița* v. mai sus p. 27. Pentru cronica moldo. polonă: P. P. Panaitescu, *Rev. ist. rom.* I, 1931, p. 113 – 123.

III. INVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE

Nu cunoaștem împrejurările în care și-au luat naștere cronicele muntene, deoarece, în afară de Vieața Patriarhului Nifon și de o cronică scrisă în limba română în vremea lui Mihai Viteazul și păstrată într'o traducere latină, istoriografia munteană nu ne-a fost păstrată decât în compilații târzii din veacul al XVII-lea.

Știrile pe care le găsim însă în aceste compilații trec dincolo de epoca lui Mihai Viteazul și a lui Neagoe Basarab. Ele se referă la primii voievozi și, deși confuze și lacunare, ne indică totuși că și în Țara Românească istoriografia trebue să fi început de timpuriu. Când s'a început însă, în ce împrejurări și în ce limbă nu putem ști precis deoarece, dincolo de epoca lui Neagoe Basarab, nu ni s'a păstrat nimic și până acum nu s'a descoperit și nici nu avem din alte izvoare știință de vreo cronică slavonească pentru Țara Românească.

Cultura în limba slavă, inițiată de Nicodim și ucenicii săi, era tot atât de înfloritoare în Muntenia ca și în Moldova. Am amintit mai sus de unul din marii logofeți ai lui Mircea cel Mare, care retras mai târziu din valurile lumei în liniștea mănăstirilor, a alcătuit un polieleu în limba slavă.

Cel mai de seamă monument al cugetării și simțirii românești în limba slavă îl formează însă *Invățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie.* Acest prețios monument este legat de numele Domnului care a ridicat minunata mânăstire dela Curtea de Argeș și mitropolia din Târgoviște și care a fost protectorul călugărului sârb Macarie, patronând imprimarea primelor cărți de slujbă bisericească pe pământ românesc. Un adăvărat voevod al culturii românești și un mare sprijinitor, prin darurile trimese, al creștinătății din întreg Răsăritul ortodox, oprimat sub apăsarea păgână: « ctitor mare a toată Sfetagora », cum îl numește Gavril Protul muntelui Athos. Învățăturile lui Neagoe au fost utilizate și de N. Bălcescu în studiul său despre *Puterea armată și arta militară la Români*, apărut în 1844 în revista *Propășirea* dela Iași, și fuseseră publicate, pentru întâiași dată, cu un an mai înainte, în tipografia colegiului Sf. Sava. La epoca apariției, și multă vreme mai târziu, se credea că aceste învățături au fost scrise de evlaviosul domn al Munteniei în limba țării. In 1894, învățatul rus, Lavrov, descoperind însă în Biblioteca Națională din Sofia o redacțiune slavonească a « Invățăturilor » a închis duscuția, deoarece, în urma acestei descoperiri, toți istoricii noștri literari sunt astăzi de acord că « Invățăturile » au fost redactate în limba slavonă.

CUPRINSUL. Opera este împărțită în unsprezece părți. În structura ei se întrețes însă două elemente distincte: unul alcătuit din material mai mult de ordin religios, altul din învățături și sfaturi cu caracter politic. Este ca un tratat menit să îndrumeze către vieața creștinească și mai ales să pregătească pentru domnie pe vlăstarul domnesc, o operă parenetică, asemănătoare cu cele cunoscute în literaturile bizantine sub numele de « Oglinzile Domnitorilor », imitate și în literaturile slave și cunoscute și în Apus. O astfel de operă este și *Ceasornicul Domnilor*, despre care ne vom ocupa mai târziu și pe care l-a tradus Nicolae Costin după un original ce venea, prin intermediar latin, tocmai din Spania.

In prima parte, Neagoe sfătuește în câteva pagini pe fiul său să păzească întotdeauna cu sfințenie poruncile lui Dumnezeu, că dacă le calcă, chiar dacă s'ar ridica împărații lumii cu toată puterea lor să-i vină în ajutor, nimic nu-i folosește, pe când dacă le păzește, oricâți vrășmași s'ar stârni împotriva lui, Dumnezeu îl va ajuta.

Pornind dela această temă, desvoltată frumos din punct de vedere al moralei creștine, urmează — chipurile pentru exemplificare — un bogat material biblic împrumutat din *Cartea Regilor* despre Saul, despre David, despre Solomon, despre Ahia prorocul și Ierovoam, feciorul lui Solomon, despre Ahav împăratul, despre Iue împăratul care a săgetat pe Ioaram feciorul lui Ahav și pe împărăteasa Isavela, despre Senaherib împăratul Asiriei, despre Iezechia împăratul. După aceasta, fiindcă mai înainte se spusese că Domnul trebue să fie credincios lui Dumnezeu cum a fost Sf. Constantin, se intercalează brusc *Viața Sf. Constantin și Elena* și aflarea sfintei cruci, după care urmează alte capitole biblice: Avesalom și lupta lui împotriva lui David și, în sfârșit, această primă parte se încheie cu câteva parabole din *Varlaam și Ioasaf*: a celor două cosciuge, a privighitoarei, a celor trei prieteni.

Partea a doua, consacrată mai mult sfaturilor privitoare la guvernământ, începe cu două capitole, care se leagă prin cuprinsul lor de materia primei părți: unul privitor la cinstirea icoanelor, altul privitor la dragostea și frica de Dumnezeu.

După aceasta urmează, fără o legătură strânsă cu precedentele, un capitol de o rară frumusețe lirică: cartea lui Neagoe Basarab când și-a transferat moaștele mamei sale, Neaga, și a fiilor săi Petru, Ioan și Anghelina în ctitoria dela Argeș, capitol care atrage după sine câteva pagini din romanul lui Varlaam și Ioasaf și din *Fisiolog*: pilda pentru nimicnicia vieții acesteia pământești, precum și pildele despre șarpe, porumbel și strutocamil.

După aceste capitole, în legătură cu suferințele lui Neagoe, urmează o serie de sfaturi practice, privitoare la opera de guvernare: « cum și în ce chip să cinstească boierii și slugile », ce-l vor servi « cu dreptate »; cum să-și așeze boierii și slujitorii în locurile de cinste la curtea sa; reguli de bună purtare la masă; norme privitoare la primirea solilor străini; chestiuni de tactică militară pe câmpurile de luptă; sfaturi de cum să facă judecățile și să împartă dreptățile; povețe de milostivire și de îndurare, de înlăturarea pizmei și a gândului de răzbunare și, în sfârșit, după un capitol referitor la « pecetluirea cărții aceștia », opera se încheie cu rugăciunea, adică cu « cuvântul de iertare » pe care Domnul în ceasul morții îl îndreaptă către « coconii săi și către cocoane, și către boierii săi cei mari și cei mici și către alte slugi ale sale către toate ». Deoarece partea aceasta parenetică este miezul întregei lucrări, ne oprim puțin asupra ei.

Sâmburele acestor învățături este ideea monarhiei absolute de drept divin, subordonată însă crezului creștin. Omul să nu-și alipească cugetul de lucrurile amăgitoare și deșerte ale acestei

lumi trecătoare, căci « iubirea lucrurilor lumii acesteia deslipeşte gândul şi cugetul dela Dumnezeu », iar cel care cearcă slava îşi pierde sufletul, « fiindcă, după cum mănâncă rugina pe fier, aşa mănâncă şi pe om slava cea omenească şi cum înfăşoară volbura sau curpenul vița şi-i pierde roada ei, aşa, fătul meu, pierd trufia şi mândrețele roada împăratului şi a Domnului ».

Cu o adevărată grije părintească, Voevodul recomandă pe boieri în paza fiului său: « să fii gard grădinii mele şi să o păzeşti cum am păzit-o şi eu, că dacă o vei păzi şi-i vei fi gard ca zidul de piatră, cum am fost şi eu, atunci cum cugetau ei să-şi verse sângele şi să-şi puie capetele lor pentru mine, aşa îşi vor vărsa sângele şi-şi vor pune capetele pentru tine ». Dacă se întâmplă ca vreun boier să greşească, să nu se ia după sfatul uneltirilor viclene şi să nu se pripească cu pedeapsa, ci întocmai ca grădinarul priceput « să încerce mai întâi să curețe crengile cele uscate, să sape gunoiul dela rădăcină » şi numai « dacă nu se va întoarce să dea roadă », atunci — sfătueşte el cu multă înțelepciune şi discreție — « în mână-ți este să faci cum îți este voia, întocmai ca pe pomul cel sterp ».

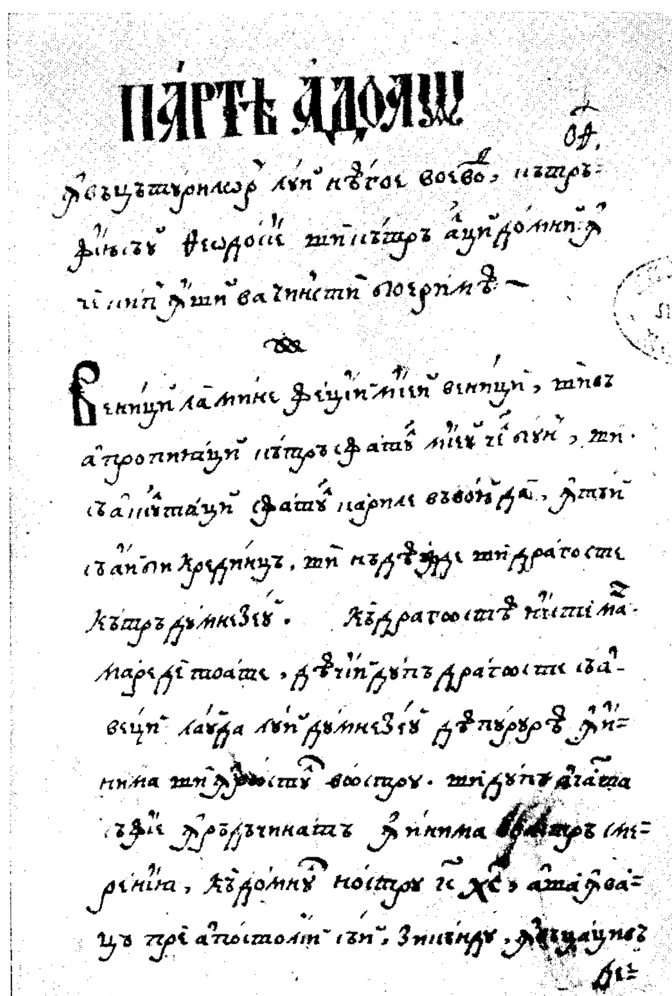
Când va fi să-şi pună boierii în dregătoriile publice, atunci să nu țină seamă de rudenii: « Domnul nu trebue să aibă rudenii, ci numai slugi drepte » fiindcă — zice Neagoe — « nu te-au ales, nici te-au uns ei, ci Dumnezeu, ca să fii tuturor cu dreptate ». Inainte de a împărți funcțiunile, să nu se ia după cei interesați, ci să cumpănească bine şi să ispitească vrednicia fiecăruia.

In domnia lui să fie cumpătat. Când se aşează la masă cu boierii, să ia parte cu sufletul la veselia tuturor, dar să-şi păstreze firea şi cuviința domnească: să bea cu măsură, « ca să poată birui mintea pe vin, iar nu să biruiască vinul pe minte şi să cunoască mintea ta pe mințile slugilor tale, iar nu să cunoască mintea slugilor pe mintea ta ».

Un capitol din cele mai interesante, fiindcă, dacă ar fi autentic, ne-ar introduce în intimitatea ceremonialului dela curtea lui Neagoe, este cel privitor la primirea solilor.

Solii, veniți dela Domnii creştini, să fie primiți cu cinste. Inaintea lor să se trimeată boieri cu mâncare şi băutură din destul, până ce vor sosi la scaunul domnesc. Ajunşi aci, să fie orânduiți la gazdă bună. După ce solul s'a odihnit 2—3 zile, să aleagă oameni vrednici dintre curtenii lui şi să-i trimeată să aducă solul. Domnul şi curtea să se îmbrace în haine de gală; să se împodobească bine jilțul şi divanul, iar în jurul voevodului să se strângă sfetnicii cei bătrâni şi boierii cei tineri. Şi când trimisul va da solia, Domnul să asculte cu luare aminte, ca să nu piardă nimic din vorbele lui. Chiar dacă nu-i va aduce cuvinte plăcute, să nu răspundă nimic, deoarece « cuvântul este ca vântul: dacă iese din gură, nici într'un chip nu-l mai poți opri, măcar de te-ai căi ziua şi noaptea ». După ce solul pleacă, atunci să-şi adune boierii, să asculte sfatul fiecăruia şi să cântărească bine spusele tuturora. După ce sfatul se va risipi, Domnul, retrăgându-se în iatac, să se roage şi Mântuitorului şi Maicii Sale, ca să-i lumineze mintea, să cumpănească sfaturile şi după ce va alege pe cel mai bun, să-şi cheme din nou boierii în divan. Numai după ce va împărtăşi sfetnicilor gândul său, să dea răspuns solului.

Dacă vrăşmaşii vor năpădi în țară, atunci să nu pribegească peste hotare, căci — zice el — « eu am fost pribeag şi de aceea vă spui ce trai şi hrană cu nevoie este pribegia. Pentru aceea să nu faci aşa, că mai bună este moartea cu cinste, decât vieața cu amar şi cu ocară. Nu hireți ca pasărea aceea ce se cheamă cuc, care-şi dă ouăle de le clocesc alte pasări şi-i scot puii, ci fiți ca şoimul şi vă păziți cuibul vostru ». Urmează apoi sfaturi privitoare la tactica de luptă. Să nu se teamă de oştile cele multe ale duşmanilor, ci să cheme pe Domnul în ajutor, să-şi îmbrace platoşa şi să pornească voios la luptă. Oastea să fie

Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Ms. nr. 1 (fond Gaster) din Biblioteca Academiei Române, copiat de Radu logofețel de divan, în 1726.

împărțită în trei corpuri: înainte străjile, apoi să vină a doua armată şi numai după aceea să urmeze grosul, « tabăra cea mare ». Să nu fie însă prea depărtate, pentrucă dacă straja va fi biruită, să nu se risipească şi să producă panică, ci să se poată retrage şi amesteca în armata a doua, iar cu aceasta, la rândul ei, în « toiul taberei ». Domnul să nu stea unde va fi temeiul oştirii, findcă într'acolo îşi vor îndrepta oştile străine tunurile, ci să stea între a doua şi a treia oaste, înconjurat de 60 de voinici devotați, care să nu se deslipească niciodată de lângă el, nici chiar atunci când steagurile lui sunt biruitoare. Dacă s'ar întâmpla din nenorocire să fie biruit, atunci să se retragă cu boierii în locuri de taină ale țării, unde are boieri credincioşi şi să aştepte acolo sorți mai norocoşi. Dacă va ieşi biruitor din războiu, atunci să-şi dăruiască ostaşii după vitejia şi vrednicia dovedită, iar pentru cei cari au rămas pe câmpurile de luptă, să se roage la sfintele biserici în numele poporului întreg, pentru ca astfel toată suflarea țării să se ridice, ca un singur gând, pentru slăvirea eroilor şi pentru apărarea pământului strămoşesc.

Miezul învățăturilor îl formează, cum am spus, sfaturile acestea politice şi, am mai putea spune, de morală creştină, dar aceste precepte sunt înecate în mulțimea elementelor eterogene: capitole întregi din Biblie *(Cartea Regilor)*, pilde din *Fisiolog* şi din romanul *Varlaam* şi *Ioasaf*, părți din *Umilința* *(Κατάνυξις)* lui Simion Monahul, din omiliile lui Ioan Hrisostomul.

Dacă unele din aceste elemente, împrumutate de aiurea, sunt bine țesute în urzeala învățăturilor, multe însă sunt

Neagoe și familia sa. Frescă de la mânăstirea Curtea de Argeș

stângaciu introduse în versiunea românească publicată și nu se leagă armonic nici cu capitolele precedente și nici cu cele următoare. Bucățile din care este alcătuit mozaicul nu sunt dar nici de aceeași dimensiune și nici nu se îmbină toate între ele astfel, încât să formeze un întreg unitar. Concepția organică a operei este turburată prin mulțimea elementelor străine, adesea rău așezate la locurile unde se găsesc.

PATERNITATEA. Materialul acesta străin, care s'a suprapus peste redacția primă, complică și rezolvarea problemei privitoare la autenticitatea operei.

In ce privește chestiunea paternității lui Neagoe, stau față în față două păreri: teza d-lui Iorga că «Invățăturile» sunt opera lui Neagoe; teza regretatului coleg D. Russo că sunt opera unui călugăr admirator al lui Neagoe dela începutul secolului al XVII-lea.

D-l Iorga pleacă, în considerațiile sale, dela acele părți lirice în care Neagoe, în accente pline de duioșie, plânge durerile care-i sângerează sufletul pentru moartea prematură a fiului său Petru:

«O, fiul meu Petru, iată că-ți trimit surguciul și diademele pentrucă tu-mi erai stâlparea (= ramura) mea cea înflorită, de care pururea se umbriau și se răcoriau ochii mei. Iar acum stâlparea mea s'a uscat și florile ei s'au veștejit și s'au scuturat și ochii mei au rămas arși și pârliți de jalea înfloririi tale.

O, iubitul meu Petre, eu credeam și cugetam să fii Domn și să veselești bătrânețele mele oarecând cu tinerețele tale și să fii biruitor pământului. Iar acum, fiul meu, te văz zăcând sub pământ...».

In al doilea rând, d-l Iorga spune că sfaturile cu caracter politic cuprind norme de domnie caracteristice veacului al XVI-lea românesc, date privitoare la ceremonialul curții: cum să se primească solii, cum să șează la masă, cum să se poarte cu boierii, ce atitudine să aibă față de Turci, cum să meargă la război — lucruri care nu puteau porni din mintea prea puțin știutoare de chestiuni de protocol a unui călugăr, nutrit cu lecturi ascetice. Este, mai ales în sfaturile privitoare la tactica militară, un suflu războinic care oglindește întreaga epocă de lupte cu Turcii, dela începutul veacului al XVI-lea.

Apoi, în secolul al XVII-lea, amintirea lui Neagoe se ștersese din mintea cărturarilor noștri și ar fi de mirare cum, un om de schit sau de mănăstire să desfunde din trecut această frumoasă, dar uitată figură de Domn, cu toate amănuntele vieții sale și cu atâtea trăsături care nu puteau fi surprinse decât de un contemporan.

Paternitatea lui Neagoe a fost pentru întâiaș dată contestată de regretatul D. Russo, într'un articol publicat în *Studii bizantino-române* și mai târziu într'o polemică cu profesorul bulgar Stojan Romansky, publicată în *Convorbiri Literare* și reprodusă apoi în *Studii și critice*.

D. Russo pleacă dela constatarea că în miezul operei — în partea care cuprinde plângerile lui Neagoe pentru pierderea mamei sale și a fiilor lui, Petru și Ioan — sunt o serie de inadvertențe și de contraziceri care nu se pot explica admițând că Neagoe este autorul «Invățăturilor». De pildă, se știe că Neagoe a avut trei fii: Petre, Ioan și Teodosie. In capitolul în care se vorbește de transportarea moaștelor mamei sale în ctitoria dela Argeș — unde însă nu se găsește mormântul ei — Neagoe pomenește cu adâncă durere moartea prematură a fiilor săi Petru și Ioan. Și totuși câteva pagini mai departe, în clipa în care Neagoe presupunându-se pe patul morții, își ia rămas bun dela cei din jurul său, spune: Chemați pe iubiții mei coconi... Chemați pe iubiții mei coconi, când el nu mai avea decât un singur fiu, pe Teodosie, este o inadvertență ce nu putea veni dela Neagoe. De altă parte, pasagiul în care Neagoe plânge moartea fiului său Petru este inspirat dintr'o omilie atribuită lui Ioan Hrisostomul, omilie din care ia pagini întregi pe care le traduce și le intercalează în altă parte a operei sale [1]. Inadvertențele și contrazicerile sunt numeroase în textul publicat în 1845.

Se știe că Despina, soția lui Neagoe, a răposat în 1554, deci cu 23 de ani în urma lui, și totuși, în cuvântul prin care Neagoe în ceasul morții își ia iertare dela cei pe care-i lasă în vieață, el găsește pentru toți un cuvânt bun, o mângâiere: pentru pustnici, patriarhi, preoți, călugări, împărați, domni, boieri, slugi, judecători, săraci, fii și fiice, dar uită tocmai pe Despina. «In acest moment, atât de duios și de solemn — zice D. Russo — acest soț are pentru toți o povață, o mângâiere, un rămas bun, numai pentru nenorocita Despina nu».

Iată acum altele care trădează mai curând preocupările și năzuințele unui călugăr decât ale unui domn, povățuindu-și fiul pentru viitoarea cârmuire a statului:

«Când șezi în chilia ta de aceste trei lucruri te îngrijește: de rugă, de învățătură, de rucodenie» (lucru manual).

sau:

[1] Vezi pasagiile paralele la D. Russo, *Studii istorice greco-române* p. 230—234.

« Să cade să n'aibă grije de niciun lucru, ci să urască lumea aceasta cu totul şi toate ale ei... Dar dacă-ţi este voia să aibi avuţii şi moşii şi vii pentru căci nu te-ai însurat să-ţi fi luat muiere? ».

Vasăzică, un domn povăţuind pe viitorul său urmaş să urască bunurile pământeşti! Şi cine nu vede că ideea ascetismului şi a renunţării la căsătorie este în contradicţie flagrantă cu principiul monarhic, care se întemeiază tocmai pe ideea preţuirii bunurilor omeneşti şi pe principiul eredităţii tronului? Şi ce rost au într'o operă de sfaturi politice către o odraslă princiară pregătită pentru a se urca pe tron, recomandări ascetice şi sfaturi către călugări? Nu pot pleca dela Neagoe asemenea contradicţii.

Argumentele sunt puternice. D-nul Iorga, într'un curs ţinut în 1929 *(Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, p. 56), admite şi dânsul că Neagoe a avut un colaborator cleric care « a redactat sub auspiciile lui », dar că « sunt fără îndoială şi părţi dictate de dânsul ».

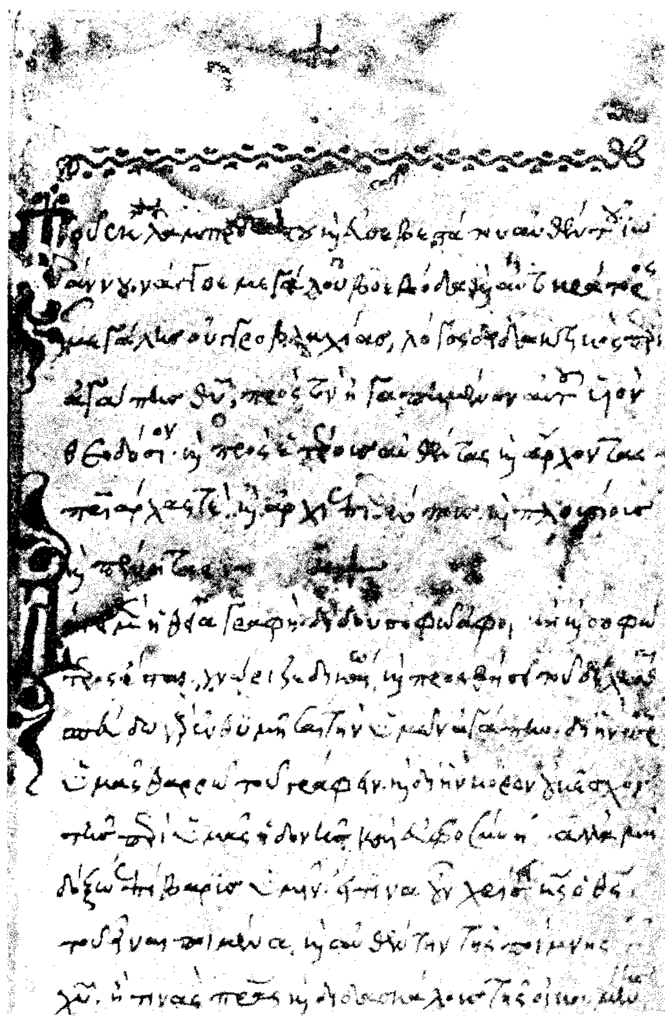
De sigur că în stadiul în care avem azi textul, argumentele împotriva paternităţii lui Neagoe nu s'au epuizat. Iată de pildă unul nou pe care îl putem scoate dintr'o altă contrazicere izbitoare din pasajul în care Neagoe plânge moartea copiilor săi: « ci am trimes în locul meu pe iubiţii mei fii: *Teodosie*, Petru şi Ioan şi pe dragele mele fiice: Stana, Luxandra şi Anghelina, ca încai să se sature ei de dorul oaselor tale, pentrucă ei îţi sânt fii şi ţie, după cum îmi sunt şi mie şi pe care Domnul Dumnezeu *i-a luat în cămara sa cea cerească* ». « In cămara sa cea cerească » este o figură stilistică, obişnuită în « Invăţăturile » lui Neagoe şi care, privită în întreg contextul, duce la concluzia că şi Teodosie era mort. Dar aceasta este inexact, din punct de vedere istoric, fiindcă Teodosie a murit mai târziu la Constantinopol şi apoi dacă Teodosie ar fi fost mort, ce rost ar mai fi avut « Invăţăturile » către el?

Am subliniat înadins şi această inadvertenţă pentruca să se vadă că textele de care ne folosim — şi pasajul l-am luat din ediţia dela 1843 — nu pot sta la baza unor studii care să adâncească probleme aşa de spinoase, ca aceea a paternităţii.

Pentru a desbate această problemă trebue să ne întemeiem pe toate versiunile cunoscute şi nu numai pe cele româneşti, ci şi pe cele slave şi greceşti. Care sunt acestea?

VERSIUNILE ŞI RAPORTURILE DINTRE ELE. Invăţăturile lui Neagoe ni s'au păstrat în versiuni scrise în trei limbi diferite şi anume: într'o versiune slavonească fragmentară, păstrată în Biblioteca Naţională din Sofia şi editată de învăţatul rus Lavrov, în 1904; într'o versiune grecească din secolul al XVII-lea, păstrată în biblioteca mănăstirii Dionisiat din muntele Athos, semnalată de învăţatul grec Spyridon Lampros şi copiată de regretatul D. Russo, în vederea unei ediţii critice, rămasă din nenorocire neterminată, şi, în sfârşit, într'o versiune românească, publicată în 1843 în caractere chirilice şi reprodusă de d-l Iorga în caractere latine, după un manuscris, crezut din 1654, astăzi în Biblioteca din Blaj, la care se adaugă şapte manuscrise mai nouă, păstrate în Biblioteca Academiei Române.

Intre aceste diferite versiuni sunt divergenţe care ridică probleme din cele mai interesante. Ca să dau câteva exemple: între versiunea publicată în 1843 şi reprodusă mai târziu de d-l N. Iorga şi între manuscrisul nr. 3488 din Biblioteca Academiei Române sunt numeroase omisiuni, preschimbări de text şi adaose care se întind adesea pe pagini întregi. Ba ceea ce este şi mai interesant, fiindcă ne indică originea acestor divergenţe şi ne arată în acelaşi timp cum copiştii noştri vechi, de multe ori în mod conştient, prelucrau textul pe care-l copiau, se găsesc în manuscrisul 3488 notiţe marginale ca acestea: « Dela acest semn până la sfârşitul capătului să nu se scrie şi în locul celor ce rămân nescrise să se scrie cele din hârtioară », sau: « Dela acest semn să nu se scrie până la sfârşitul tratatului ».

Invăţăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie. Versiunea grecească. Originalul în Muntele Athos. Codex Athous nr. 3755. (După D. Russo, *Studii istorice greco-române* II, planşa 4).

Şi avem, precum a arătat D. Russo, un manuscris în Biblioteca Academiei Române, nr. 2714, copiat după nr. 3488, în care s'a respectat întocmai indicaţiile scrise pe margine, privitoare la omisiuni, prefaceri sau adăugiri în text.

Prin urmare, chiar, după ce a fost tradus în limba română, textul « Invăţăturilor » a fost necontenit interpolat şi prelucrat, după gustul şi năzuinţele copiştilor şi al posesorilor.

Şi mai mari sunt divergenţele dintre versiunea greacă şi versiunile româneşti. Din versiunea greacă lipsesc, precum a arătat Russo, acele lungi bucăţi din Vechiul Testament care, neavând nicio legătură cu textul Invăţăturilor, îi strică unitatea; lipseşte de asemenea Vieaţa Sf. Constantin, alcătuită de Patriarhul bulgar Eftimie şi introdusă în versiunile româneşti fără să fie pusă în armonie cu subiectul şi lipsesc în sfârşit unele inadvertenţe. In arborele genealogic al textelor, traducerea grecească reprezintă o ramură importantă. Ea pare să fi fost făcută de Matei din Pogoniana, Mitropolit al Mirelor, care a trăit la curtea lui Radu Şerban şi a fost multă vreme egumen al mânăstiri Dealul [1]. Şi mai interasantă pare versiunea slavonă.

In faţa acestui material aşa de haotic este greu să hotărîm care a fost sâmburele primitiv din care a crescut, prin inter-

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 161 - 162.

Cel mai vechiu act românesc ajuns până la noi. 1521. Scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung către « jupan Hănăş Begner » din Braşov.

polări succesive, textul « Invăţăturilor » aşa cum îl avem astăzi în còpii relativ recente. Numai o ediţie critică, care va înlesni desprinderea redacţiunii originare din ţesătura numeroaselor interpolări, va putea pune la punct problemele controversate, pe care le ridică acest monument literar românesc în limbă slavă.

BIBLIOGRAFIE. Textul a fost publicat întâiaşi dată în anul 1843 după un manuscris din 1654, care s'a pierdut apoi, sub titlul *Invăţăturile bunului şi credinciosului Domn al Ţării-Româneşti, Neagoe Basarab Voevod către fiul său Teodosie, dat la lumină de Ioan Eclesiarhul Curţii*, Bucureşti 1843. Textul acesta a fost republicat într'o nouă ediţie, cu o ortografie latină şi cu o prefaţă de N. I o r g a, Vălenii de Munte, 1910. După ms. din 1654, aflat atunci în Biblioteca Centrală din Bucureşti care după Haşdeu ar fi făcut parte din Biblioteca lui Ştefan Cantacuzino, întru cât avea sigiliul Domnului imprimat pe fiecare foaie, a publicat B. P. Haşdeu un capitol: *Tractat despre purtarea ce trebue să ţină un Domn în timpul ospeţelor scris româneşte de Neagoe Basarabă, Domnul Ţării Româneşti în chip de povăţuire către fiul său Teodosiŭ*, în *Archiva Istorică* (1865), I, 2,p. 111—116, şi continuare p. 120—132. cf. şi *Buletinul Instrucţiunii publice* 1865, p. 76 – 80 (capitolul privitor la războaie).

O ediţie populară fragmentară: D. C i u r e z u, *Invăţăturile lui Neagoe Basarab*. Bucureşti, 1938, Biblioteca Albina nr. 4 (Fundaţia culturală « Principele Carol »).

Manuscrise româneşti inedite în Biblioteca Academiei Române, cotate cu numerele: *3488* (din prima jumătate a veacului al XVIII-lea); *3572* (din 1781, copiat de Popa Savva Popovici dela Răşinari); *3580* (1809, Decemvrie 16, de Daniil Popovici dela Răşinari) şi *2714* (copiat în 1816); alte două manuscrise se află în biblioteca lui Gaster: unul copiat la « leatul 1726 Mai 14 de Radu logofeţel de divan » f. 183 v; ms. trecut azi în Biblioteca Acedemiei Române şi înregistrat la *fond Gaster* nr. *1* altul la « 1817 Iuli 29 » (f. 111); ms. trecut astăzi în Biblioteca Academiei Române şi înregistrat la *fond Gaster* sub nr. *8*. Ambele au fost descrise de P. S î r k u în articolul său despre originalul Invăţăturilor lui Neagoe, publicat în Memoriile Academiei de Ştiinţe, Secţiunea limbei şi literaturei ruse, Petersburg, 1900, tomul V, p. 1289 şi urm. Manuscrisul considerat pierdut din 1654 (vezi V. A. U r e c h i a, *Asupra manuscriptului lui Neagoe Vodă din 1654* în *Analele Academiei Române*, seria II, t. II (1879—1880), p. 48) se găseşte azi în Biblioteca Centrală din Blaj. El fusese semnalat de L u p e a n u, *Blajul şi biblioteca lui*, Blaj, 1932, p. 9, de d. Ş t e f a n M a n c i u l e a, *Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1939 p. 53 (nr. 115) şi a fost identificat, acum în urmă, de d. V a s i l e G r e c u în *Convorbiri literare*, LXXII (1939) nr. Oct.—Dec. p. 1851—1865. Manuscrisul a făcut parte din Biblioteca Domnului Ştefan Cantacuzino (1714—1716), căci pe fiecare filă poartă pecetea cu inscripţia « Ioan Ştefan Cantacuzino Voevod ». Data de 1654 atribuită de Haşdeu manuscrisului, se găseşte însă într'o notiţă de pe câteva file greceşti, scrise de altă mână şi legate la un loc cu textul Invăţăturilor.

Versiunea slavă a fost publicată de Prof. A. L a v r o v în Памятники древней письменности и искусства, CLII, St. Petersburg, 1904.

Versiunea grecească din mănăstirea Dionisiat a muntelui Athos (nr. 3755) a fost descrisă de S p y r. P. L a m b r o s, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge, 1905.

STUDII: B. P. H a s d e u, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 439—445. I. B o g d a n, *Cultura veche romînă*, p. 79—82.

Studii admiţând paternitatea lui Neagoe: N. I o r g a, *Istoria literaturii religioase*, Bucureşti, 1904, pag. 50 şi urm. şi *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925 p. 140 – 150; N. I o r g a, *Istoria literaturii româneşti, Introducere sintetică*, Buc. 1929, p. 52—58; a c e l a ş, *Revista Istorică*, XXVI (1940), p. 13 – 14; S t. R o m a n s k y, *Mahnreden des walachischen Wojwoden Neagoe Basarab an seinen Sohn Theodosios*, Inaug. – Diss. zur Erlangung der Doktorwurde, în G. W e i g a n d,

— *Jahresbericht des Instituts fur rumänische Sprache*, XIII (1908), p. 113—194 Leipzig, Iohann Ambrosius, Barth; A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922, p. 79 - 83; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, ediția II-a, Sibiu, 1930, p. 38—44.

Contestă paternitatea lui Neagoe: D. Russo în *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 41 și urm.; *Studii și critice*, București, 1910, p. 1—16 (răspuns lui Romansky); *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 22 și urm.; *Elenizmul în România*, București, 1912, p. 30; în *Studii istorice greco-române*, București 1940 (ediția Fundației Regale Carol II, p. 204—226: *Scrisoarea lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga și fii săi Petru și Ioan și fiica sa Anghelina*. Părerea lui Russo este împărtășită și de G. Pascu, *Istoria literaturii române din sec. XVII*, Iași, 1922, p. 78. A se vedea aspecte nouă ale chestiunii și la Ștefan Glixelli, *Regulele de purtare la masă*, în *Revista istorică Română*, III, 1933 p. 327—376. Un studiu critic asupra versiuni slavone pregătește d. Emil Turdeanu.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI

In secolul al XVI-lea, când limba slavonă era pentru poporul nostru ceea ce fusese limba latină pentru popoarele din Occident la începuturile evului mediu, cărturarii noștri și-au manifestat simțirea și cugetarea în formele limbii slavone. In această limbă s'a început la curtea lui Ștefan cel Mare istoriografia și în această limbă s'au scris și « Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie ». Dar această limbă era o limbă străină, neînțeleasă de masele adânci ale poporului.

Vieața în curgerea ei făcea însă simțită nevoia de a consemna în scris în limba maternă — fiindcă lipsea adesea diacul de slavonește — raporturile juridice, mai ales: învoelile dintre părți, vânzări, cumpărări, schimbări de proprietăți. Nu se poate fixa precis data când s'a început a se scrie în limba națională. Cea mai veche dovadă de scriere românească din câte a ajuns până la noi datează din 1521. Este o scrisoare a lui Neacșu din Câmpulungul Muscelului către « jupan Hanăș Begner » din Brașov, cu știri privitoare la mișcările și pregătirile Turcilor de a ataca Ardealul și Brașovul. Formulele inițiale și finale ale scrisorii sunt în limba slavonă: мѹдромѹ и плѣменитомѹ и чистнтомѹ и богом дарованомѹ жѹпан ханкш бегнер ѿ брашов многа здравїе ѿ нѣкшѹ ѿ длъгополе. (Ințeleptului și de neam și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului jupân Haneș Begner din Brașov multă sănătate dela Neacșu din Dlăgopole, numele slavonesc al Câmpulungului) sau încheierea: и б<ог>ъ те веселит (și Dumnezeu să te veselească). Și tot astfel în legătura sintactică a frazei s'a mai păstrat ici colo, ca o rămășiță de limbă slavă conjuncția *ipac* (iarăși) sau prepoziția *za* (despre): « *ipac* dau știre Domnie-tale *za* lucrul Turcilor cum amŭ auzit eu ». Dar desfăcându-se de aceste coji ale formei slavone, miezul limbii române se înfățișează curat și limpede: « Ipac să știi cumu se-au prinsŭ nește meșteri den Țarigrad cum vorŭ trece acéle corabii la locul cela strimtul ce știi și Domnia Ta. Ipac spun Domniei-tale de lucrul lu Mahamet beg, cum amŭ auzit de boiari ce săntŭ megiiași și de genere-miu Negre: cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet beg, pre io (< ubi, unde) i va fi voia pren Țeara Rumânească, iară elŭ să treacă. Ipac să știi domniĭa ta că are frică mare și Băsărabă de acel lotru de Mahamet beg, mai vârtos de domniele vostre.... și acéste cuvinte să ții domniia ta la tine, să nu știe umini mulți ».

E sigur că și înainte de 1520 s'a scris românește. Se vorbește astfel de un salvconduct dat în 1484 de Sultanul Baiazid unor negustori poloni « idiomate valachico scriptus » și de jurământul omagial al lui Ștefan cel Mare către regele Cazimir al Poloniei la Colomea, păstrat cu această notă: « haec inscriptio ex valachico in latinum versa est ». Dar acestea n'au ajuns până la noi, după cum n'au ajuns nici scrisorile.

Dar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scrisorile românești apar din toate ținuturile: din Muntenia, din Moldova, chiar și din Maramureș. In timpul domniei de izbânzi răsunătoare și de înfăptuiri repezi ale lui Mihai Viteazul, limba română pătrunde și în cancelariile domnești, căci dela el avem cele dintâi acte românești de cancelarie în Muntenia. În Moldova, ele încep cu Petru Șchiopu.

Alfabetul chirilic era dar adaptat la nevoile limbii române, când începe la noi traducerea Sf. Scripturi.

Cele dintâi licăriri ale literaturii în limba românească se ivesc în ținuturile muntoase ale Maramureșului, din care porniseră și descălicătorii Moldovei. Sunt textele Sfintelor Scripturi. Dar, din nenorocire, originalele primelor traduceri ale textelor sfinte s'au pierdut și nu avem decât côpii, făcute

Acreditivă de la Mihai Viteazul (autograful Domnului). După I. Bianu și N. Cartojan, *Album de scriere veche românească*.

— *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, XIII (1908), p. 113—194 Leipzig, Iohann Ambrosius, Barth; A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922, p. 79 — 83; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, ediția II-a, Sibiu, 1930, p. 38—44.

Contestă paternitatea lui Neagoe: D. Russo în *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 41 și urm.; *Studii și critice*, București, 1910, p. 1—16 (răspuns lui Romansky); *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 22 și urm.; *Elenismul în România*, București, 1912, p. 30; în *Studii istorice greco-romane*, București 1940 (ediția Fundației Regale Carol II, p. 204—226: *Scrisoarea lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga și fii săi Petru și Ioan și fiica sa Anghelina*. Părerea lui Russo este împărtășită și de G. Pascu, *Istoria literaturii române din sec. XVII*, Iași, 1922, p. 78. A se vedea aspecte nouă ale chestiunii și la Ștefan Glixelli, *Regulele de purtare la masă, în Revista istorică Română*, III, 1933 p. 327—376. Un studiu critic asupra versiuni slavone pregătește d. Emil Turdeanu.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI

In secolul al XVI-lea, când limba slavonă era pentru poporul nostru ceea ce fusese limba latină pentru popoarele din Occident la începuturile evului mediu, cărturarii noștri și-au manifestat simțirea și cugetarea în formele limbii slavone. In această limbă s'a început la curtea lui Ștefan cel Mare istoriografia și în această limbă s'au scris și « Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie ». Dar această limbă era o limbă străină, neînțeleasă de masele adânci ale poporului.

Vieața în curgerea ei făcea însă simțită nevoia de a consemna în scris în limba maternă — fiindcă lipsea adesea diacul de slavonește — raporturile juridice, mai ales: învoelile dintre părți, vânzări, cumpărări, schimbări de proprietăți. Nu se poate fixa precis data când s'a început a se scrie în limba națională. Cea mai veche dovadă de scriere românească din câte a ajuns până la noi datează din 1521. Este o scrisoare a lui Neacșu din Câmpulungul Muscelului către « jupan Hanăș Begner » din Brașov, cu știri privitoare la mișcările și pregătirile Turcilor de a ataca Ardealul și Brașovul. Formulele inițiale și finale ale scrisorii sunt în limba slavonă: мѹдромѹ и племенитомѹ и чиститомѹ и богом дарованомѹ жѹпан ханш бегнер ѡт брашов многа здравїе ѡт нѣкшѹ ѡт длъгопол. (Înțeleptului și de neam și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului jupân Haneș Begner din Brașov multă sănătate dela Neacșu din Dlăgopole, numele slavonesc al Câmpulungului) sau încheierea: и б<ог>ъ те веселит (și Dumnezeu să te veselească). Și tot astfel în legătura sintactică a frazei s'a mai păstrat ici colo, ca o rămășiță de limbă slavă conjuncția *ipac* (iarăși) sau prepoziția *za* (despre): « ***ipac*** dau știre Domnie-tale *za* lucrul Turcilor cum amŭ auzit eu ». Dar desfăcându-se de aceste coji ale formei slavone, miezul limbii române se înfățișează curat și limpede: « Ipac să știi cumu se-au prinsŭ neşte meșteri den Țarigrad cum vorŭ trece acéle corabii la locul cela strimtul ce știi și Domnia Ta. Ipac spun Domniei-tale de lucrul lu Mahamet beg, cum amŭ auzit de boiari ce săntŭ megiiași și de genere-miu Negre: cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet beg, pre io (< ubi, unde) i va fi voia pren Țeara Rumânească, iară elŭ să treacă. Ipac să știi domniia ta că are frică mare și Băsărabă de acel lotru de Mahamet beg, mai vârtos de domniele vostre.... și acéste cuvinte să ții domniia ta la tine, să nu știe umini mulți ».

E sigur că și înainte de 1520 s'a scris românește. Se vorbește astfel de un salvconduct dat în 1484 de Sultanul Baiazid unor negustori poloni « idiomate valachico scriptus » și de jurământul omagial al lui Ștefan cel Mare către regele Cazimir al Poloniei la Colomea, păstrat cu această notă: « haec inscriptio ex valachico in latinum versa est ». Dar acestea n'au ajuns până la noi, după cum n'au ajuns nici scrisorile.

Dar din a doua jumătate a secoluluial XVI-lea, scrisorile românești apar din toate ținuturile: din Muntenia, din Moldova, chiar și din Maramureș. In timpul domniei de izbânzi răsunătoare și de înfăptuiri repezi ale lui Mihai Viteazul, limba română pătrunde și în cancelariile domnești, căci dela el avem cele dintâi acte românești de cancelarie în Muntenia. În Moldova, ele încep cu Petru Șchiopu.

Alfabetul chirilic era dar adaptat la nevoile limbii române, când începe la noi traducerea Sf. Scripturi.

Cele dintâi licăriri ale literaturii în limba românească se ivesc în ținuturile muntoase ale Maramureșului, din care porniseră și descălicătorii Moldovei. Sunt textele Sfintelor Scripturi. Dar, din nenorocire, originalele primelor traduceri ale textelor sfinte s'au pierdut și nu avem decât cópii, făcute

Acreditivă de la Mihai Viteazul (autograful Domnului). După I. Bianu și N. Cartojan, *Album de scriere veche românească*.

târziu, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Aceste còpii fragmentare nu cuprind nicio notiță clară care să ne indice pe traducător sau măcar pe copist, necum data sau localitatea unde au fost traduse sau copiate textele. Totuși, în *Psaltirea Scheiană*, în *Psaltirea Voronețeană* și în *Psaltirea Hurmuzachi*, se găsesc câteva rânduri în criptografie — adică scriere ascunsă, — dar până acum, deși s'au întrebuințat toate cheile cunoscute în scrierea slavă, nu s'a ajuns la descifrarea lor [1].

Este probabil că copiștii, care ne-au transmis textul, au alterat poziția literelor sau forma lor, așa încât numai norocul mai poate duce la descifrare. Se pare că în Psaltirea Scheiană, ultimele trei litere de pe foaia 242 recto, rândul 5—8 de sus, ar ascunde o dată, dar asupra interpretării ei părerile sunt împărțite: Ion Bianu și F. Macurek au propus anul 1482 (ѕцч = 6690 dela creațiunea lumii), Gaster 1585 (зчг = 7093), Sextil Pușcariu 1515 (зкг = 6023) [2].

In lipsa unor notițe clare, care să ne destăinuie data și ceva din împrejurările în care au fost traduse aceste monumente de limbă și literatură românească, s'a căutat să se scoată luminile necesare din studiul limbei. Regretatul Sbiera, care a publicat în 1885 Codicele Voronețean, a crezut că originalul acestui text a fost tradus tocmai în veacul al XIII-lea, la sudul Dunării, și punea începuturile literaturii noastre în legătură cu mișcarea bogomilică. Regretatul I. Bianu — și acum în urmă d. Șesan — susțin că traducerile s'ar fi făcut în secolul al XV-lea (I. Bianu: subt impulsul necesităților naționale pentru instrucția teologică a viitorilor preoți) Gaster credea că textele rotacizante sunt copii făcute într'o regiune dialectală, după vechile tipărituri ale lui Coresi. I. Bărbulescu și Dr. I. Bălan sunt de părere că textele sunt traduse sub influența catolicismului, iar O. Densușianu și d. Al Rosetti susțin, nu fără temei, că textele au fost traduse la începutul secolului al XVI-lea, sub influența luterană. Intr'un ultim articol, regretatul N. Drăganu, plecând de la ideea că traducătorii Apostolului și ai Psaltirii ar fi fost Sași, crede că prototipul ambelor texte s'ar fi tradus în Moldova, prin stăruințele lui Despot-Vodă (1561—1563). Despot, care era prietenul lui Melanchthon și care intenționa să introducă luteranismul în Moldova, pusese la cale o Academie la Cotnari și o imprimerie pentru care vroia să aducă erudiți capabili să traducă în limba română. In această vreme, subt impulsul Domnului moldovean, prin Sașii din Moldova s'ar fi făcut traducerea Apostolului și a Psaltirii, care se resfrâng pe deoparte în versiunile rotacizante (codicele Voronețean, Psaltirea scheiană și Voronețeană), pe dealtă parte în tipăriturile coresiene. Dar timpul prea scurt pentru ca textele să ajungă din Moldova lui Despot-Vodă până în Brașovul lui Coresi pe de o parte, iar pe de alta prezența numeroaselor elemente maghiare, unele neviabile chiar atunci, și absența celor germane, nu ne îndrituesc a primi această ipoteză.

Cei mai mulți istorici și filologi ai noștri admit până acum însă părerea d-lui Iorga, argumentată din punct de vedere filologic de d. I. A. Candrea, că textele au fost traduse în secolul al XV-lea, în Maramureș și că ele stau în legătură cu marea mișcare religioasă pornită din Cehoslovacia: husitismul.

Praga era, în veacul al XIV-lea, un important centru de cultură în Europa centrală. Universitatea îi era îmbibată de idei revoluționare îndreptate cu deosebire împotriva clerului catolic, care, organizat ca un fel de castă privilegiată în mijlocul societății boeme, se scobora uneori până la crime. O serie de predicatori de seamă — precursori ai lui Hus — în cap cu Matei de Janov, care venise din Paris cu idei nouă, zugrăveau decăderea bisericii și cereau înlăturarea fastului și reîntoarcerea la simplitatea primilor creștini, prin reforma interioară a sufletelor. In această frământare de idei, se răspândesc în Praga, mai ales după căsătoria surorii regelui boem, Venceslas al IV-lea, cu regele Angliei, Richard, ideile filosofice și religioase ale lui Wycliffe, care găsesc un puternic răsunet în sufletul lui Ioan Hus.

Ioan Hus, înzestrat cu un puternic talent de predicator și însuflețit de un nobil idealism, în deplină concordanță cu vieața lui intimă, a început să propăvăduiască în catedrala din Praga, numită Bethleem, crezul ideilor celor nouă. El devine așa de popular, încât toate clasele societății, în frunte cu regina Sofia, se grămădesc la catedrală ca să-i asculte cuvântul. Paralel cu activitatea de predicator, el începe să răspândească ideile cele nouă și prin scris, îmbogățind literatura națională cu o serie de opere, care ocupă un loc de frunte, întru cât au creat limba literară cehă pe temelia graiului vorbit în Praga. In acest răstimp, în urma conflictului ivit la Universitatea din Praga între profesorii germani și cei cehi, Hus este ales rector. In calitatea aceasta, el ia apărarea scrierilor lui Wiclyffe, pe care episcopul din Praga poruncise să le ardă în anul 1410, și tot în această calitate, sprijinit de toți colegii săi de universitate și mai ales de studenți, el se ridică împotriva bulei indulgențelor pe care o lansase Papa Ioan al XXII-lea.

Intervenția lui Hus provoacă atâta fierbere în Praga, încât regele dă poruncă să fie cu desăvârșire oprită orice încercare de critică a bulei. Trei tineri care au încercat să frângă porunca regelui au fost executați. Prin aceasta, mișcarea reformată a intrat pe calea revoluției.

Papa excomunică pe Hus și, în urma intervenției lui Sigismund, regele Ungariei, îl chiamă la consiliul din Constanța. Hus, întărit cu un salv-conduct din partea regelui Sigismund, prin care i se garanta siguranța la ducere și la întoarcere, pleacă în Octomvrire 1414, dar abia ajuns, în urma instigațiilor vrăjmașilor săi din Boemia, este aruncat în închisoare, unde cade greu bolnav. Conflictul dintre Hus și consiliu nu putea fi aplanat. Consiliul îi cerea o retractare categorică a ideilor sale; Hus, convins că adevărul și dreptatea sunt de partea sa, cerea să se discute și să se dovedească punct cu punct, acuzațiile ce i se aduceau. In zorii zilei de 6 Iulie 1415, Hus, după ce fusese mai înainte demis din demnitatea sacerdotală, a fost ars pe rug. Nobilimea și clericii cehi, care veniseră cu el la consiliu, s'au revoltat învinuind consiliul că a judecat cu părtinire și au declarat că întreaga națiune cehă este solidară cu Hus. Consiliul încearcă să înăbușe și această revoltă, chemând la judecată pe semnatarii protestului și arzând pe rug și pe amicul devotat al lui Hus, pe Ieronim din Praga.

Dar această măsură de represalii a produs o adâncă îndârjire în Boemia; poporul izgonește din biserici preoții, care — urmând după ritul catolic — refuzau să dea împărtășania în cele două forme: cu azimă și vin.

Intreaga națiune cehă a rupt atunci legăturile cu papalitatea și n'a vrut să recunoască altă autoritate în domeniul vieții religioase decât universitatea din Praga. Astfel se începe în Boemia lupta contra averilor adunate de clerul catolic, contra cultului sfinților, contra pompei și îmbrăcămintei somptuoase a preoților și, în sfârșit, pentru naționalizarea serviciului divin.

Revolta cehilor se accentuează mai ales când, după moartea regelui Venceslas, se urcă pe tronul Boemiei fratele lui Venceslas,

[1] Singur d-l Grigoraș, într'o serie de articole, publicate în *Adevărul literar* 13/IV, 1924, p. 5. mai acum câțiva ani, pretindea că a descifrat criptele, dar interpretările date de D-sa unor notițe ca acestea: « Această episti au fost scris pe rumâniești Innaiza Asienii ot Ternava » sau « Miatehovi în rumâniaștee Bogomil... Ionița-lu Doamne... din Terniva Mănăstir... Dimitric... », interpretări care-l duc la concluzia că Ioniță Asan, sau un curteau al său, ar fi copiat textele în secolul al XIII-lea precum și pretinsa descifrare a criptogramei din Psaltirea Voronețiană, care-l face să așeze începuturile literaturii noastre la anul 823, în vremea acțiunei lui Metodiu și Chiril, sunt de domeniul fanteziei.

[2] I. Bianu în titlul ediției: *Psaltirea Scheiană* (1482), București, 1889, M. Gaster în *Arhivio glottologico italiano*, XII p. 197; Sextil Pușcariu în *Dacoromania* III, p. 471 nota; J. Macůrek în *Revue Historique*, I, nr. 3 – 4, 1929, p. 64 – 65.

Sigismund regele Ungariei, pe care națiunea cehă îl făcea răspunzător de omorîrea lui Hus.

Poporul, instigat de partidul Taboriților — numit astfel fiindcă își avea cuibul într'un oraș din Boemia meridională, Tabor — se răzvrătește. In răstimp, Sigismund, plecând din Buda, se duce la Breslau, unde în prezența lui fu proclamată, din ordinul Papei Martin al IV-lea, cruciata împotriva Cehilor. Aceasta a îndârjit și mai mult poporul și Sigismund este socotit ca un vrăjmaș « mare și crud al regatului Boemiei și al limbii cehe ». Poporul se înarmează și, sub comanda lui Žižka, nimicește armata lui Sigismund la porțile Pragăi, curând după ce acesta fusese încoronat ca rege al Boemiei. Incepe apoi o perioadă lungă de sbuciumări, de lupte neîntrerupte, de rivalități interne, cu înfrângeri, dar și cu victorii strălucite. Cehii, conduși de Žižka, care și-a pierdut ochii pe câmpul de luptă, de Procop cel Mare și alții, pătrund cu armele biruitori în Ungaria și Germania, băgând pretutindeni spaima, prin curajul lor neînfrânt și printr'o tactică de luptă proprie — cu carele. Aceste frământări și lupte durează până în 1485, când se potoli și se semnă tratatul de pace dela Kutná Hora, prin care se hotărî ca cele două partide, utraquiștii — cum se numeau adepții reformei, fiindcă susțineau cuminecătura sub ambele forme: cu azimă și cu vin — și catolicii, să fie tratați la fel, pe picior de egalitate.

Reforma lui Hus, care țintea în primul rând la oficierea cuminecăturei sub ambele forme cu azimă și vin, — la înlăturarea pompei din biserică și mai ales la oficierea serviciului divin în limba poporului, s'a răspândit din Cehoslovacia în țările învecinate și, în primul rând, în Ungaria. Aci, înainte chiar de martirul lui Hus, intimul său prieten, Ieronim din Praga, propovăduise în Buda ideile nouă de reformare a bisericii. De altă parte, pe vremea când Hus începuse lupta contra corupției clerului și pentru purificarea morală a sufletului prin reîntoarcerea la simplitatea vieții din primele secole ale creștinismului, se găseau înscriși la universitatea din Praga o seamă de studenți unguri și sași, care au putut aduce cu ei în patrie ideile lui Hus.

Din Ungaria, husitismul a trecut în Ardeal, venind din spre Zips în Bihor, de unde a putut pătrunde apoi în Maramureș. O știre contemporană ne arată că în Saros și Zips, în multe biserici catolice, cuminecătura se făcea — după cerințele reformei husite — sub amândouă formele: cu azimă și cu vin. Husitismul se pare că se răspândise simțitor și în Ardeal, căci la 6 Ianuarie 1456, Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiască bisericile Vlahilor schismatici, ale Sârbilor și ale Husiților eretici.

Din Boemia, husitismul a trecut în Polonia, unde domnea regele Wladislav Iagello, căruia, după moartea regelui Venceslas, i se oferise coroana Boemiei.

Reforma husită tindea însă, între altele, la înlăturarea fastului și la confiscarea bunurilor mănăstirești, ceea ce ducea la surparea puterii temporare a episcopilor. De aceea, episcopii care erau recrutați din mijlocul nobilimii polone și deci sprijiniți de ea, au început lupta pentru stârpirea propagandei husite și au stăruit pe lângă rege să renunțe la coroana Boemiei.

Persecutați în Polonia, husiții trec în Moldova. Deși izvoarele interne nu ne dau nicio știre în această privință, totuși documentele externe vorbesc de un călugăr franciscan Constantin, care colinda satele Moldovei, propovăduind ideile de reformă ale lui Hus. Se pare că husitismul se întinsese destul de simțitor în Moldova, căci avem o interesantă scrisoare a lui Wladislav Iagello către Alexandru cel Bun, prin care regele polon îndeamnă pe domnul moldovean să stârpească erezia din țara sa: « Nu vrem altceva — scrie el — decât să prevenim primejdia și pustiirea care ne amenință, dacă nu vom întrebuința în grabă leac împotriva boalei molipsitoare, cum arată în mod neîndoios stricăciunea Boemiei, odinioară glorioasă, acum în stare de plâns ».

Din Moldova, propagandiștii husiți au trecut în Ardealul vecin, fiindcă episcopul Gh. Lepșa se plânge, într'o scrisoare a sa, că « i-au infectat turma, caprele râioase din Moldova ». Astfel, în nordul Ardealului, ideile husite, venite din Moldova, s'au încrucișat cu cele aduse prin studenții unguri din Boemia și, în aceste împrejurări, este probabil ca ele să fi cuprins și o parte din Românime.

In Ungaria, ideile de reformă ale mișcării pornite de Hus au găsit, cum era firesc, o îndârjită rezistență în clerul catolic, care se vedea atacat în ceea ce făcea puterea și mărirea sa: averile mănăstirești. Dar, cu toată rezistența clerului înalt, ideile husite, care tindeau să refacă viața morală a societății pe temelii evanghelice, a găsit un puternic răsunet în massele populare, oprimate de aristocrație și de clerul înalt. Ținuturi întregi din Ungaria sunt astfel câștigate la reformă, și îndârjirea era așa de mare, încât se svonea că ereticii se pregătesc să ridice armele contra clerului înalt. In acele vremuri de cumpănă, clerul catolic se adresează papei Eugeniu al IV-lea, care trimite în ajutorul lui pe inchisitorul Iacob de Marcia, un călugăr franciscan dintr'o provincie bosniacă. Acesta era un om de o vastă cultură. El a pornit lupta împotriva ereticilor cu o extraordinară energie și cu un curaj atât de neînfrânt, încât a fost celebrat în versuri de preoții unguri. In îndârjirea cu care urmărea și descoperea pe reformați, nu cunoștea nicio limită: îi judeca sumar și îi ardea pe rug.

Cu toată urgia deslănțuită de inchisitorul Iacob de Marcia, sprijinit cu căldură de întregul cler catolic, totuși mulți adepți ai nouei reforme rămân neclintiți în credința lor. Ascunzându-se cu grije de delatori, ei continuă să se adune noaptea în locuri tăinuite, în păduri, în mori părăsite, pentru ca acolo la lumina făcliilor, să asculte cuvântul mântuirii divine.

In aceste vremuri, de adevărată renaștere religioasă, undeva în cuprinsurile Maramureșului, un preot sau călugăr va fi tradus — cred partizanii teoriei husite — în limba română, potrivit cu ideea fundamentală a reformei, și textele principale ale Sfintei Scripturi: evanghelia și psaltirea. Textele prime ale acestor traduceri s'au pierdut, dar còpii, făcute cu mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, s'au păstrat în textele rotacizante, cunoscute sub numele de Codicele Voronețean, care conține fragmente din evanghelie, Psaltirea Scheiană, Psaltirea Voronețeană și Psaltirea Hurmuachi.

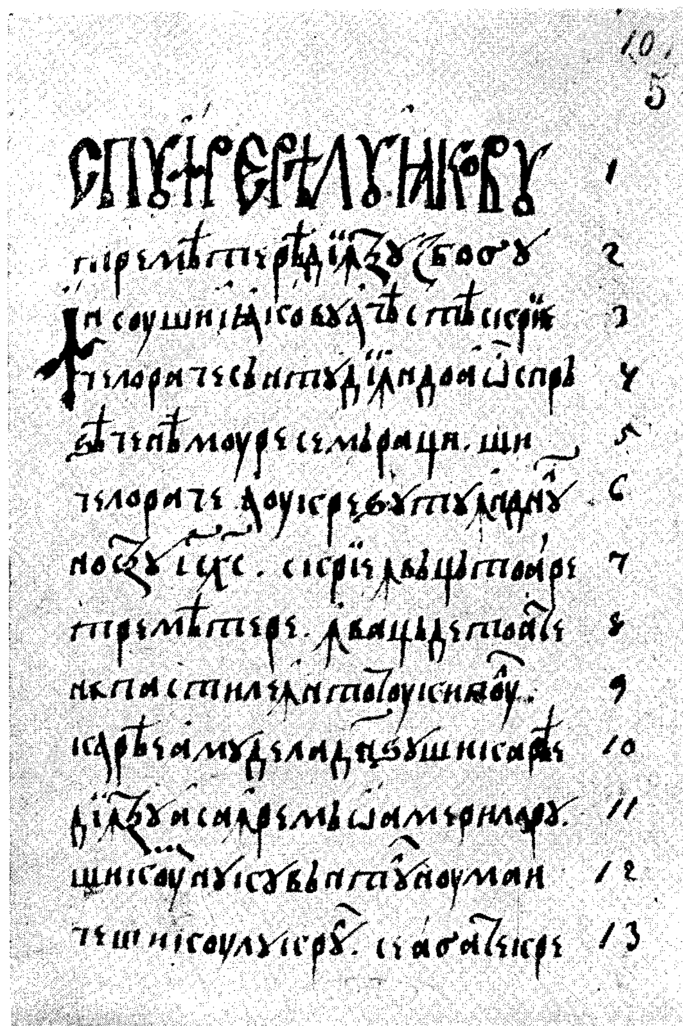
Teoria *influenței luterane*, susținută de regretatul Ovid Densușianu și de d-l Al. Rosetti, strămută cu câteva decenii mai târziu apariția primelor texte românești. Focarele reformei husite nu erau poate încă stinse în Ardeal, când din Germania prin Sașii, care se duceau după mărfuri la târgul din Leipzig și mai ales prin studenții care urmaseră cursurile universității din Wittenberg, au fost aduse peste munți ideile marelui reformator Luther. In aceste noi împrejurări, pe care le vom vedea mai de aproape într'un capitol următor (p. 56—57) s'ar fi făcut primele încercări de traducere a cărților sfinte în limba română, în Maramureș, de unde apoi au fost aduse în Nordul Ardealului.

TEXTELE ROTACIZANTE

Originalele acestor prime traduceri s'au pierdut în frământările vremurilor; ni s'au păstrat însă còpii făcute mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, în Ardeal.

Aceste texte, caracterizate prin particularitatea rotacismului — de aci și numirea de texte rotacizante — sunt următoarele:

1. *Codicele Voronețean;* a fost descoperit de răposatul profesor dela liceul Matei Basarab din București, Grigore Crețu, la mănăstirea Voroneț, în anul 1871. La această dată, societatea studenților români din Viena, Junimea, al cărei secretar era pe atunci Mihai Eminescu, pusese la cale comemorarea a 400

Codicele Voronețean. Originalul în Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 448.

de ani dela sfințirea mănăstirii Putna. La serbare luase parte și profesorul Crețu, care, călătorind pe la mănăstirile bucovinene, unde se aflau mormintele vechi ale domnilor Moldovei, a descoperit în podul mănăstirii Voroneț, printre alte texte vechi, și codicele care s'a numit apoi, după locul unde a fost găsit, *Codicele Voronețean*. Din acest codice s'a pierdut începutul și sfârșitul, precum și câteva pagini din mijloc. In forma în care-l avem azi, textul cuprinde partea dela sfârșitul Evangheliei: *Faptele Apostolilor* — opera acestora de a converti popoarele la creștinism — dela capitolul 18, versetul al 14-lea, până la sfârșit, precum și 3 epistole: una a Apostolului Iacob (cap. 1—5) și două ale Apostolului Petru (a doua necompletă). Restul epistolelor, ca și primele 18 capitole din Faptele Apostolilor, precum și câteva foi din mijloc (cam 194 pagini), s'au pierdut.

Textul însoțit de glosar și studiu a fost publicat în chirilică și în transcriere latină, cu versiunea respectivă din Noul Testament al lui Simion Ștefan și din Biblia lui Șerban Cantacuzino, de răposatul profesor dela Universitatea din Cernăuți, I. G. Sbiera în 1885. Manuscrisul a fost dăruit apoi Academiei Române, unde se păstrează și azi.

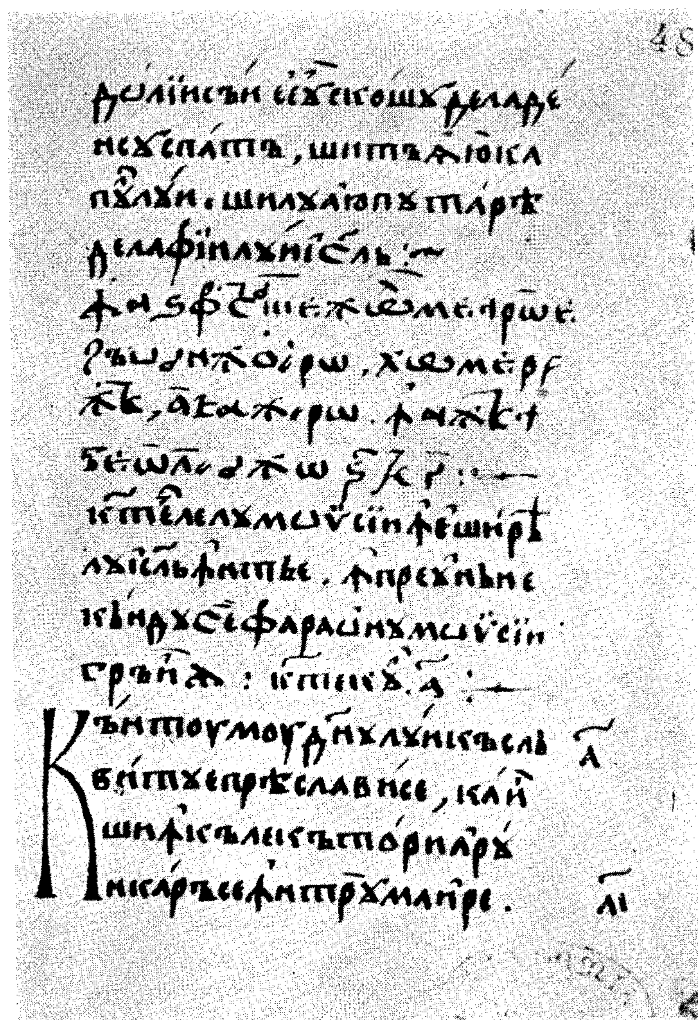
2. *Psaltirea Scheiană*, un manuscript în 8⁰ mic, de 530 de pagini, fusese într'o vreme proprietatea lui G. Asachi, de unde a trecut apoi în biblioteca dela Scheia a lui Sturdza-Scheianu, un mare bibliofil, care ne-a lăsat o importantă colecție de documente privitoare la chestia țărănească. Sturdza Scheianu a dăruit-o în 1884, împreună cu întreaga lui bibliotecă, Academiei Române. Aci se păstrează în secția manuscriptelor sub cota nr. 449. După numele donatorului a fost numită de Bianu, Psaltirea Scheiană.

Textul cuprinde Psalmii lui David și cântările adăugate de obicei în urma Psalmilor (cântarea lui Moise, rugăciunea Anei, mama lui Samuil, cântarea Sfintei Fecioare, etc.) și se încheie cu simbolul atanasian. Ea a fost copiată, după cum se poate vedea din grafia și fonetismul textului, de trei copiști diferiți. (Primul a copiat paginele 1—20, al doilea 20—196; al treilea 197—530).

Psaltirea Scheiană a fost publicată pentru întâia dată în 1889, de regretatul Prof. I. Bianu, în facsimile și în transcriere latină pe pagina alăturată, și cu indicarea variantelor din Psaltirea lui Coresi (1577), în caractere cursive pe marginea paginei transcrisă în caractere latine. Ea a fost studiată pe larg, în comparație cu celelalte psaltiri din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, traduse din slavonește, și publicată într'o ediție critică de către d-l I. A. Candrea, în colecția de publicații a «Comisiunei istorice a României», la 1916. In această ediție însă d-l Candrea a încercat să înlăture fonetismul copiștilor și să reconstitue forma arhaică a prototipului pierdut, dar acest procedeu al școalei franceze dinainte de războiu lasă în chip firesc joc liber arbitrarului.

3. *Psaltirea Voronețeană* a fost găsită de Sim. Fl. Marian în 1882, în mănăstirea Voroneț; a fost apoi cumpărată de Dimitrie Sturdza și dăruită Academiei Române, unde se păstrează sub cota nr. 693.

Manuscrisul e fragmentar, căci s'au pierdut primele 58 de foi. Ea ocupă în familia Psaltirilor rotacizante un loc important,

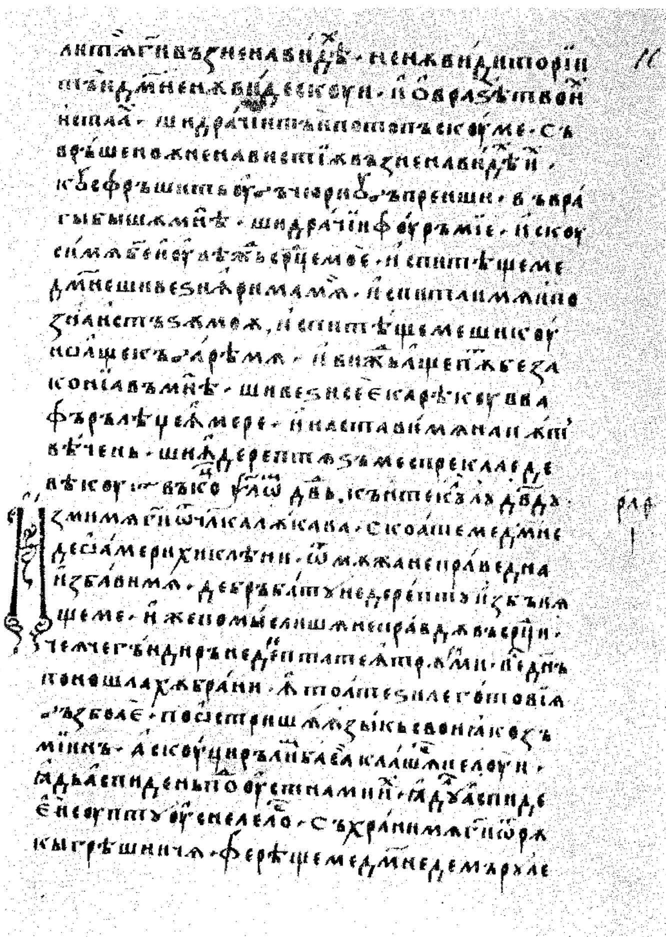
Pagină din Psaltirea Scheiană. Biblioteca Academiei Române, nr. 449. Rândurile 5—8 cuprind criptograma nedescifrată.

fiindcă ne-a conservat, împreună cu traducerea românească și textul slavonesc. Scrisă cu îngrijire, ea ne dă întâiu fraza slavonească, după care urmează traducerea românească.

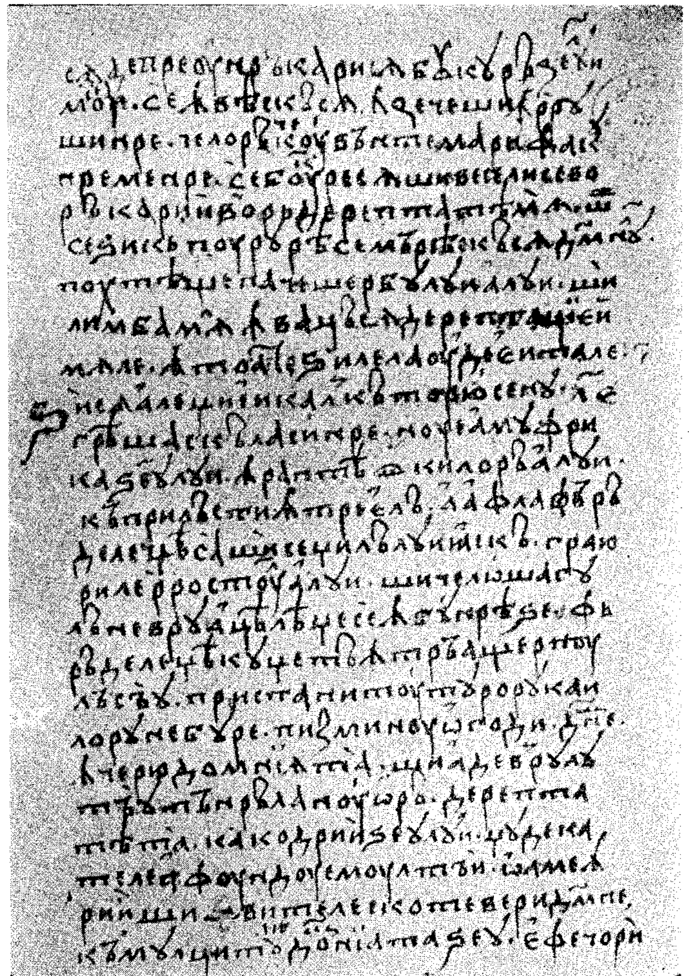
Psaltirea Voronețeană a fost descrisă și colaționată cu Psaltirea Scheiană de către regretatul Ov. Densușianu în *Anuarul Seminarului de Istoria limbei și literaturei române pe anul 1898*. Textul românesc a fost apoi publicat în caractere cirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, în 1911. El a fost apoi studiat și publicat din nou, cu versiunea slavă și textul românesc, de către un distins profesor de limba română dela liceul din Piatra Neamț, decedat prea de timpuriu, G. Gălușcă, într'o teză de doctorat germană, susținută la Universitatea din Halle, în anul 1913: *Slavisch-rumänisches Psalter-Bruchstück*.

4. *Psaltirea Hurmuzachi* se numește astfel după numele donatorului, marele patriot și istoric bucovinean Eudoxiu Hurmuzachi — inițiatorul cunoscutei colecții de documente a Academiei Române. Și această psaltire înfățișează o importanță deosebită din două puncte de vedere: întâiul, fiindcă, după concluziile d-lui Candrea, ea « nu este copia unui manuscris anterior, ci însuși autograful traducătorului din slavonește » și, în al doilea rând, fiindcă ea reprezintă o traducere deosebită, ca text, de celelalte două psaltiri, despre care am vorbit: Psaltirea Scheiană și Voronețeană. Și cum ea este tradusă în aceeași epocă și în aceeași regiune maramureșeană ca și celelalte două, ridică prin aceasta o problemă interesantă de istorie literară: în ce împrejurări s'a făcut această nouă traducere.

DATAREA. HÂRTIA, FILIGRANELE. După cum spuneam mai sus, niciun document intern sau extern nu ne destăinue împrejurările în care au fost traduse aceste texte.

O pagină din Psaltirea voronețeană. Biblioteca Academiei Române, nr. 693.

O pagină din Psaltirea Hurmuzachi. Biblioteca Academiei Române, nr. 3077.

Notițe clare, care să ne aducă oarecare lumină în această privință, de asemeni nu se găsesc pe paginile lor. Unele dintre ele au într'adevăr însemnări în criptografie, dar aceste criptograme până acum n'au putut fi descifrate.

In lipsa unor notițe clare, care să ne lămurească acest lucru, nu ne rămâne alt criteriu de datare decât analiza hârtiei și a caracterelor paleografice și linguistice ale textelor.

Filigranele — adică mărcile de fabrică, imprimate pe hârtia pe care au fost copiate textele — ne înfățișează o ancoră, un mistreț, o coroană pusă pe un trunchiu cu rădăcini, o stemă cu o coroană și cu o cruce, o vulpe și două săgeți încrucișate.

Ancora care se găsește ca marcă de fabrică în unele coale de hârtie, pe care a fost copiat Codicele Voronețean, apare ca filigrană a hârtiei din fabricile venețiene, la începutul secolului al XVI-lea.

Hârtia, care avea ca filigrană un mistreț, se găsește folosită pentru documente și pentru manuscrise din Moldova, în primele trei pătrimi ale secolului al XVI-lea și ea provenea, după toate probabilitățile, din fabrica de hârtie a orașului Schweidnitz din Silezia, care oraș avea ca marcă a sa un porc mistreț. Marca orașului a fost imprimată ca filigrană și în hârtia fabricată acolo, încă din 1491.

Hârtia textelor care au ca filigrană o coroană pe un trunchiu cu rădăcini, sau o stemă cu coroană și cu o cruce este hârtia ieșită din prima fabrică de hârtie înființată la Brașov, în 1546 de Hans Benkner și Johan Fuchs. Stemele cu coroane sunt, după cum se știe, mărcile orașului Brașov și proprietarii fabricii de hârtie au adoptat, ca și cei din Silezia, marca orașului ca fili-

grană pentru hârtia ieșită din fabrica lor. Vulpea, pe care o găsim imprimată ca marcă în unele coale ale Psaltirii Scheiene, este imaginea numelui unuia dintre fabricanții brașoveni: Fuchs. Ea apare ca filigrană pe hârtia fabricată la Brașov, începând cu anul 1549.

Filigranele textelor rotacizante ne indică dar că hârtia pe care au fost copiate aceste texte fusese fabricată în veacul al XVI-lea în orașele Veneția, Schweidnitz și Brașov.

SCRISUL. Caracterele paleografice ale manuscriselor rotacizante înfățișează de asemeni un aspect arhaic al scrisului românesc. Este așa numita *scriptio continua*, în care cuvintele sunt copiate unele după altele, fără să fie separate între ele prin niciun spațiu.

LIMBA. Concluziile pe care le scoatem din studiul filigranelor și din aspectul paleografic al textelor sunt confirmate prin studiul limbii, deși aci problema este ceva mai complexă, fiindcă limba acestor texte nu este uniformă; dimpotrivă, ea înfățișează două straturi diferite.

Primul strat de limbă reprezintă graiul vorbit în secolul al XVI-lea în sud-estul Ardealului, de unde era copistul. Graiul acesta reprezinta în structura generală a limbii românești de atunci o fază mai evoluată (lipsa rotacismului, căderea lui *n* intervocalic urmat de *i : întâiu ; j* în loc de *ğ:* jos etc.).

Al doilea strat de limbă aparține ținutului în care au fost traduse prototipele acestor texte și el are un vădit caracter dialectal și arhaic. Cea mai interesantă particularitate fonetică din acest strat de limbă este rotacismul, adică trecerea lui *n* intervocalic, în cuvintele de origină latină, la *r : lumiră <lumină, gerure <genune, tire <tine, rugăciure <rugăciune*, etc.

Rotacismul, care astăzi abia se mai aude la Moții din Munții Apuseni și în sudul Maramureșului, în așa numita Țara Oașului, caracteriza în secolul al XV-lea și al XVI-lea graiul de N. E. al Transilvaniei, întregul Maramureș, după cum de altfel se poate deduce din scrisorile maramureșene ale secolului al XVI-lea și al XVII-lea, păstrate în arhivele cetății Bistrița, descoperite și publicate pentru întâiaș dată de d-l N. Iorga și republicate acum în facsimile și riguroasă transcriere filologică de d-l Al. Rosetti.

Alături de rotacism, apar și celelalte particularități dialectale ale Maramureșului — dar care atunci ca și azi se extind și asupra ținuturilor învecinate: Bucovina și Moldova — precum: pronunțarea lui *j* ca *ğ* în cuvintele de origine latină: *gioc, giude, gios;* fonetismul *dz* în loc de *z : Dzeu*, diftongul *oa> o*, particularitate care se găsește și azi în Maramureș și în Nord-Vestul Ardealului: *nopte, totă, morte*, etc.

In afară de aceste particularități dialectale care — exceptând rotacismul — caracterizează și azi Maramureșul, se mai găsesc în textele rotacizante unele trăsături fonetice, morfologice și lexicale, care vădesc un stadiu al limbii mai apropiat de prototipul latin și asupra căruia se cade să ne oprim puțin pentru a fixa caracterele pe care le-a avut limba noastră literară în prima ei fază.

E, precedat de *r*, păstrat: *rebda, reci, reotate ; i* după *r* păstrat și el: *uri ; n* urmat de *i* în hiat s'a păstrat și se pronunța ca *n* muiat: *întâniu, spuniu, vulponiu.*

Și în morfologia textelor găsim forme vechi de limbă care se apropie mai mult de prototipul latin decât cele evoluate de azi. De exemplu: substantivele declinării a doua, cu desinența în limba latină în *-us, -um* și care astăzi se termină în consoană, se găsesc în textele rotacizante terminate în *-u*, fiindcă această vocală nu amuțise în limbă atunci: *domnu, împăratu ;* genetivele și dativele se formau cu prepoziții; apoi pluralul substantivelor latine neutre în *-ora* se termina în *-ure : fapture*, etc.

Conjugarea înfățișează și ea forme interesante: găsim numeroase urme din vechiul perfect simplu: *feciu <feci* (azi: *făcui*), *zișu <dixi* (azi: *zisei*), *venremu <venimus* (azi: *venirăm*), *venetu <venitis* (azi: *venirăți*). Aflăm apoi o formă de condițional moștenită dela perfectul subjonctivului latin: *întrare, întrari, întrare, întraremu, întraretu, întrare* (cu înțelesul de aș intra) < *intraverim intraveris -erit, -erimus, -eritis, -erint.* La persoana I-a a imperfectului apăreau formele fără *m ;* eu *auziia.*

Mai interesant însă este lexicul, căci ne oferă o bogăție nebănuită de cuvinte moștenite din patrimoniul latin, care au dispărut din circulația limbii de azi sau viețuesc în agonie în cine știe ce colț îndepărtat de țară: *agru <agrum* « țarină », *arivă <arenam* « nisip », *auă <uvam* « strugure », *deșidera <desiderare* « a dori », *fuște <fustem* « toiag », *gerure <gyronem* » adâncime, prăpastie », *gintu <gentem* « neam », *ğune* « tânăr », *măritu <maritum* «mire» *a se număra <nominare* «a-și spune pe nume»; *păsa <passare*, a merge (azi păstrat în expresii ca: *pas de fă ceva*) alături de care apare și omonimul *păsa <pensare* = a apăsa (azi păstrat numai în expresii ca: *nu-mi pasă*) *urăciure <orationem*, urare, binecuvântare, *viptu <victus* « grâu, bucate », *văргură <virgulam <virgo* «fecioară», *opu iaste <opus est* « trebue ».

Alte cuvinte sunt importante din punct de vedere al evoluției sensului, căci păstrează încă un înțeles mai apropiat de prototipul din care derivă: *codru* cu înțelesul de « munte », *cumplit* « sfârșit »: *cumplitul pământului* = sfârșitul pământului, *fămeaie* « familie », *ğudeț* « judecată », *împărți* « despărți », *pădure* « munte », *săruta <salutare* « saluta », *strat* « așternut ».

Din originalul slavon, au rămas netraduse pe lângă titluri de capitole și numeroase cuvinte care trăiau atunci în limba ținutului, dar care, în curgerea vremurilor, au dispărut sau altele pe care traducătorii nu le-au înțeles ori cărora nu le-au găsit cu ușurință corespondentul românesc, precum: *aslamă* camată, *aspidă* șarpe cu privirea veninoasă, *bezaconie* cu înțelesul de fără de lege, *cadilă* tămâie, *dodei* a supăra, *iniie* brumă, *bincotă* — vicleșug, *ogodi* a plăcea, *onagru* asin sălbatec, *pamente* amintire, *prilăsti* amăgi, *schimen* cățel, *stepenă* treaptă, *vasilisc* balaur fantastic care ucide cu privirea, *zăbleală* fereastră.

Cum era firesc într'un text tradus în cuprinsurile românești, aflate subt stăpânire maghiară, se găsesc numeroase elemente unguresti, neînțelese în ținuturile românești libere de dincoace de munți, precum: *adamă* cămată, *bărat* prieten, *bășădui* a plânge, *bintătui* a pedepsi, *celui* a înșela, a amăgi, *celoșag* înșelăciune, *gilălui* urî, *murgiu* a cârti, *tar* sarcină, *tăroasă* însărcinată, *tâmaț* prispă.

O formă cu totul curioasă este compunerea cuvintelor într'o structură nefirească limbii române, dar calchiată după tipicul cuvintelor slave corespunzătoare: *dulce vrere* <blagovolenie ; *fărămente, fără fundu*, plural: *fărăfundere, lege călcătoriu, greu animoșo păcate — cădere, omugoditori, plod purtători* și *fără de cruțat* безчадїє (dela чѧдо = copil), dar traducătorul a crezut că substantivul derivă dela verbul щадати = lege dătătoriu, *lege călcătoriu, premiezare* (înjumătățire), *împremidza*, înjumătăți.

In ce privește sintaxa, textele maramureșene imită adesea întorsăturile de frază ale originalului slavon. Găsim însă și urme din sintaxa latinei vulgare precum genetivul construit cu prepoziția *de (casa de domnul);* dativul cu prepoziția *a (sufletele a tot omul).* Acusativul însă subt influența originalului slav apare fără prepoziția *pre*, ceea ce aduce confuzia între subiect și obiect.

Deși textele rotacizante sunt scrise într'o limbă greoaie, cu multe elemente streine, cu particularități arhaice și dialectale, totuși ele sunt pentru istoria literaturii de o importanță deosebită, pentrucă constituesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare, care, peste trei veacuri de frământare, avea să ajungă la starea de azi, capabilă să exprime în versuri, cu Eminescu, cele mai înalte nuanțe ale cugetării filosofice.

Prima fază a limbii noastre literare a fost astfel o fază maramureșană, un dialect nord-vestic, care în veacul al XVI-lea

într'o privinţă stagnase într'o formă mai conservatoare, iar în alte privinţe evoluase către forme — rotacismul de ex. — pe care nu le cunoşteau celelalte dialecte, cu deosebire cele în care viaţa românească se desfăşoară mai liber în state oarecum autonome. Era greu ca în lupta cu celelalte dialecte, graiul maramureşan să se menţină biruitor pe tărâmul vieţii literare. Un alt dialect era menit să-i ia locul.

Textele rotacizante, pe care valurile vremurilor le-au adus până la noi cu file pierdute sau rupte, sunt pentru filologul care vrea să reconstitue originea şi evoluţia limbii româneşti comori de preţ, căci ele îi desvăluie pe de o parte forme de limbă în care se poate surprinde tranziţia de la latina vulgară la limba de azi, iar pe de altă parte o sumedenie de cuvinte din vechea zestre latină, dintre care unele au dispărut, cu timpul, din circulaţia limbii, iar altele se sbat azi în agonie într'un colţ restrâns de pământ românesc.

In sfârşit, ele mai au un aspect. Intr'o vreme în care tradiţia şi prejudecata nu admiteau în biserica Răsăritului ortodox alte limbi liturgice decât slava şi greaca, aceste prime şi timide zări de lumină în pâcla slavismului însemnă începutul unei munci grele şi lungi de trei veacuri, care va duce însă la naţionalizarea serviciului divin.

Textele rotacizante au trecut din mână în mână şi prin còpii s'au răspândit din sat în sat şi din ţinut în ţinut până ce, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în sudul Ardealului, au fost puse în tipar de către diaconul târgoviştean Coresi.

BIBLIOGRAFIE. PUBLICAŢII DE TEXTE: *Codicele Voroneţean* a fost publicat cu un studiu şi vocabular de Ion al lui Gh. Sbiera, *Codicele Voroneţean*, ed. Academiei Române, Cernăuţi, 1885. Ideile eronate ale lui Sbiera au fost combătute de: Gr. Creţu în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie* (a lui Tocilescu) anul VI (1886), p. 155; de I. Bogdan în *Convorbiri Literare*, 1886, p. 77—88 şi de I. Nădejde în *Contemporanul*, anul III. (1883), p. 132, 178, 230, 474, 514, 526.

Psaltirea Scheiană a fost publicată în facsimile şi transcriere latină cu variante din Coresi de I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*, Tomul I, Bucureşti, 1889. O ediţie critică însoţită de un studiu aprofundat a dat d-l I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII*, traduse din slavoneşte; vol. I cuprinde studiul, vol. II textul şi glosarul. Bucureşti (Comisia istorică a României), 1916. Despre copiştii Psaltirii Scheiane: I. Bianu, *op. cit.*, p. XII observând că sunt două scrisuri, presupunea doi copişti sau « aceeaşi mână, dar după o întrerupere cam îndelungată ». Al. Procopovici în *Despre nazalizare şi rotacism*, *Analele Acad. Române*, Seria II, t. XXX Mem. secţ. lit. Bucureşti, 1908, p. 29 şi I. A. Candrea, *op. cit.*, I, p. XXVIII, au dovedit că sunt trei. C. Lacea în *Dacoromania*, III, p. 461—471 admite că sunt Saşi; N. Drăganu, *Dacoromania*, III, p. 475—508 şi 914—929: primele traduceri au fost făcute de un Sas din regiunea Bistriţei « care a urmat ca student la Universitatea din Praga » unde a primit învăţăturile lui Hus. Cf. însă şi Al. Rosetti în *Grai şi suflet* II, 1925—1926, p. 153, 156.

Psaltirea Voroneţeană a fost publicată în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, XI (1910), p. 444—467 şi XII (1911) p. 194—209 şi 475—487. Textul a fost republicat cu versiunea slavă şi cea română de G. Găluşcă în *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (teză de doctorat). Despre ea o recenzie a lui V. Bogrea în *Drum Drept*, II, 1914, p. 497—508.

Psaltirea Hurmuzachi n'a fost încă publicată până acum, dar despre ea se găsesc informaţiuni în studiul citat mai sus al d-lui I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri*, I, p. L—LVII şi Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Buc. 1932, p. 4.

STUDII: Susţin teoria husită: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. XIX—XX. N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. II, vol. I, Bucureşti, 1925, p. 103—110. I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV şi XVI, traduse din slavoneşte*, ediţia « Comisiei istorice a României », I, Buc. 1916. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, ed. Academiei Române, Bucureşti, 1914, p. 187—188; *Dacoromania*, III, 475—508, p. 914—937; IV, p. 1121—1123. Sextil Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în *Beiheft zur Zeitschrift für rom. Philologie*, XXVI, Halle, 1910. Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române*, vol. I. Epoca veche, Sibiiu, 1930, p. 64; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1927. Pentru propaganda husită în ţările române a se vedea şi Iosef Macurek, *Husitství v rumunských zemích*, Brno, 1927; acelaşi, *Husitismul în România*, în « *Revista istorică* », XIV, p. 41—44. Despre husitism în Ungaria Dr. Thot-Szabó Pál, *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Budapesta, 1917. Despre studenţii din Ungaria şi Sibiu (între 1373—1411) la Praga: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Prager Universität im XIV—XV. Jahrhundert* în *Korrespondenzblatt*, VI, 1883, nr. 2 p. 19—20.

Atribuesc începuturile literaturii române reformei luterane: Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II, fasc. I, Paris, 1914, p. 6. Al. Rosetti, *Etude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 13; şi *Recherches sur la Phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926; *Romania*, XLVIII, p. 333 şi mai ales: *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească ».

Inceputurile literaturii noastre sunt puse în legătură cu propaganda catolică de Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*. Editura « Casei Şcoalelor », Bucureşti 1928, p. 45—102. M. Gaster în *Chrestomatie română, texte tipărite şi manuscrise (secolul XVI—XIX), dialectale şi populare*, vol. I, Bucureşti, 1891, în care reproduce texte rotacizante, credea că acestea sunt prelucrări ulterioare ale operelor lui Coresi » (p. CI şi CII).

I. Bianu în *Introducerea limbii româneşti în biserică*. Discurs de recepţie în Academia Română, credea că traducerile s'au făcut pe la sfârşitul veacului al XVI-lea în mănăstirile moldoveneşti « pentru a da elementele instrucţiunii teologice călugărilor români ». Cf. şi A. Metroniu, *Incercarea asupra evoluţiei literaturii vechi româneşti* în *Convorbiri Literare* XLVII (1913) p. 401, 527, 631, T. Palade, *Când s'a scris întâiu româneşte* (extras din Arhiva VII) Iaşi 1916 p. 27.; Dr. Milan P. Şesan, *Originea şi timpul primelor traduceri româneşti ale Sf. Scripturi*, Cernăuţi 1939, în deosebi p. 89: traducerea a fost făcută de un călugăr român care ştia şi slavoneşte, poate în mănăstirea Moldaviţa (p. 110). Şt. Ciobanu, *curs litogr. Fac. lit. Bucureşti*, 1938—9, p. 449 şi urm.

Părerea lui Drăganu privitoare la traducerea în Moldova pe vremea lui Despot Vodă în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie* extras din *La Transylvanie*, Cluj, 1938 p. 37—38.

Pentru prototipele paleoslave ale traducerilor: Bohúš Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice Voroneţean* în W. M.-Lübke, Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien, Heidelberg, 1914, p. 145—221.

Textele au fost studiate din punctul de vedere al limbii de: I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII traduse din slavoneşte*; Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II. Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească », Bucureşti, 1932. V. Morariu, *Sintaxa propoziţiunii în « Psaltirea Scheiană »* în *Revista Filologică* I, Cernăuţi, 1927, p. 219—231 şi *Formarea verbelor în Psaltirea Scheiană* în *Codrul Cosminului* IV—V, partea II-a, p. 263—278.

Pentru u final: O. Densusianu, *Din istoria amuţirii lui « u » final în limba română* în Analele Academiei Române, s. II, t. XXVI M. secţ. lit. Bucureşti, 1904.

Pentru explicarea rotacismului: Al. Procopovici, *Despre nazalizare şi rotacism*, Analele Academiei Române, s. II, t. XXX, Mem. secţ. lit., Bucureşti, 1908. Alexandru Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en Roumain* în colecţia *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Paris, Édouard Champion, 1924. Rotacismul era în secolul al XVI-lea o particularitate fonetică, care distingea net graiurile din Nord-Estul Transilvaniei de cele din Sud. Istro-românii care îl păstrează şi azi şi care au emigrat probabil între secolii X—XIII din părţile vestice ale Transilvaniei, cunoşteau rotacismul la despărţirea lor de trunchiul românismului. Ei îl păstrează şi azi. Fenomenul este cunoscut şi pe domeniul Romaniei occidentale în dialectele Nord-Vestice ale Italiei şi în franco-provansală (departamentele Isère, Doubs, Hautes-Alpes).

Documentele din arhivele Bistriţei au fost publicate întâiaş dată de d. N. Iorga, *Documente româneşti din archivele Bistriţei*, Bucureşti, 1899; acelaşi în *Documentele Hurmuzaki*, XV, partea I şi a 2-a, Bucureşti, 1911—13; apoi de d. Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritza (Transylvanie)* în (Institutul de Filologie şi folklor) Bucureşti, 1926, cuprinde 50 de scrisori dintre 1592 şi 1638 din următoarele localităţi: Câmpulung, Lucavăţ, mănăstirea Moldaviţa, Târgu-Neamţ, mănăstirea Rădăuţi, Roman, Slatina, Suceava şi din următoarele ale Transilvaniei: Bistriţa, Făgăraş, Nordul Maramureşului, Suciul de Sus (Solnoc-Dobâca), Sălişte-Maramureş. Textele publicate în transliteraţie sunt însoţite de 21 facsimile şi de studii paleografice şi filologice, de indice de nume proprii şi de vocabular.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI

TIPAR SLAVONESC ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în veacul al XV-lea în Maramureş, sub influenţa husită, s'au răspândit prin còpii, din mână în mână, până în ţinuturile din Sud-estul Ardealului. Aci, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ele sunt puse sub teascul tiparului prin stăruinţa juzilor saşi ai oraşului Braşov, de către diaconul Coresi venit din Târgovişte.

Tiparul fusese adus în ţările noastre din Veneţia, prin meşteri tipografi sârbi.

într'o privinţă stagnase într'o formă mai conservatoare, iar în alte privinţe evoluase către forme — rotacismul de ex. — pe care nu le cunoşteau celelalte dialecte, cu deosebire cele în care viaţa românească se desfăşoară mai liber în state oarecum autonome. Era greu ca în lupta cu celelalte dialecte, graiul maramureşan să se menţină biruitor pe tărâmul vieţii literare. Un alt dialect era menit să-i ia locul.

Textele rotacizante, pe care valurile vremurilor le-au adus până la noi cu file pierdute sau rupte, sunt pentru filologul care vrea să reconstitue originea şi evoluţia limbii româneşti comori de preţ, căci ele îi desvăluie pe de o parte forme de limbă în care se poate surprinde tranziţia de la latina vulgară la limba de azi, iar pe de altă parte o sumedenie de cuvinte din vechea zestre latină, dintre care unele au dispărut, cu timpul, din circulaţia limbii, iar altele se sbat azi în agonie într'un colţ restrâns de pământ românesc.

In sfârşit, ele mai au un aspect. Intr'o vreme în care tradiţia şi prejudecata nu admiteau în biserica Răsăritului ortodox alte limbi liturgice decât slava şi greaca, aceste prime şi timide zări de lumină în pâcla slavismului înseamnă începutul unei munci grele şi lungi de trei veacuri, care va duce însă la naţionalizarea serviciului divin.

Textele rotacizante au trecut din mână în mână şi prin còpii s'au răspândit din sat în sat şi din ţinut în ţinut până ce, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în sudul Ardealului, au fost puse în tipar de către diaconul târgoviştean Coresi.

BIBLIOGRAFIE. PUBLICAŢII DE TEXTE: *Codicele Voroneţean* a fost publicat cu un studiu şi vocabular de Ion al lui Gh. Sbiera, *Codicele Voroneţean*, ed. Academiei Române, Cernăuţi, 1885. Ideile eronate ale lui Sbiera au fost combătute de: Gr. Creţu în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie* (a lui Tocilescu) anul VI (1886), p. 155; de I. Bogdan în *Convorbiri Literare*, 1886, p. 77—88 şi de I. Nădejde în *Contemporanul*, anul III, (1883), p. 132, 178, 230, 474, 514, 526.

Psaltirea Scheiană a fost publicată în facsimile şi transcriere latină cu variante din Coresi de I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*, Tomul I, Bucureşti, 1889. O ediţie critică însoţită de un studiu aprofundat a dat d-l I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII*, traduse din slavoneşte; vol. I cuprinde studiul, vol. II textul şi glosarul. Bucureşti (Comisia istorică a României), 1916. Despre copiştii Psaltirii Scheiane: I. Bianu, *op. cit.*, p. XII observând că sunt două scrisuri, presupunea doi copişti sau « aceeaşi mână, dar după o întrerupere cam îndelungată ». Al. Procopovici în *Despre nazalizare şi rotacism, Analele Acad. Române*, Seria II, t. XXX Mem. secţ. lit. Bucureşti, 1908, p. 29 şi I. A. Candrea, *op. cit.*, I, p. XXVIII, au dovedit că sunt trei. C. Lacea în *Dacoromania*, III, p. 461—471 admite că sunt Saşi; N. Drăganu, *Dacoromania*, III, p. 475—508 şi 914—929: primele traduceri au fost făcute de un Sas din regiunea Bistriţei « care a urmat ca student la Universitatea din Praga » unde a primit învăţăturile lui Hus. Cf. însă şi Al. Rosetti în *Grai şi suflet* II, 1925—1926, p. 153, 156.

Psaltirea Voroneţeană a fost publicată în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, XI (1910), p. 444—467 şi XII (1911) p. 194—209 şi 475—487. Textul a fost republicat cu versiunea slavă şi cea română de G. Găluşcă în *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (teză de doctorat). Despre ea o recenzie a lui V. Bogrea în *Drum Drept*, II, 1914, p. 497—508.

Psaltirea Hurmuzachi n'a fost încă publicată până acum, dar despre ea se găsesc informaţiuni în studiul citat mai sus al d-lui I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri*, I, p. L—LVII şi Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Buc. 1932, p. 4.

STUDII: Susţin teoria husită: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. XIX—XX. N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. II, vol. I, Bucureşti, 1925, p. 103—110. I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV şi XVI, traduse din slavoneşte*, ediţia « Comisie istorice a României », I, Buc. 1916. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, ed. Academiei Române, Bucureşti, 1914, p. 187—188; *Dacoromania*, III, 475—508, p. 914—937; IV, p. 1121—1123. Sextil Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în *Beiheft zur Zeitschrift für rom. Philologie*, XXVI, Halle, 1910. Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române*, vol. I. Epoca veche, Sibiiu, 1930, p. 64; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1927. Pentru propaganda husită în ţările române a se vedea şi Iosef Macurek, *Husitstvi v rumunsckych zemich*, Brno, 1927; acelaşi, *Husitismul în România*, în « *Revista istorică* », XIV, p. 41—44. Despre husitism în Ungaria Dr. Thot-Szabó Pál, *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Budapesta, 1917. Despre studenţii din Ungaria şi Sibiu (între 1373—1411) la Praga: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Prager Universität im XIV—XV. Jahrhundert* în *Korrespondenzblatt*, VI, 1883, nr. 2 p. 19—20.

Atribuesc începuturile literaturii române reformei luterane: Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II, fasc. I, Paris, 1914, p. 6. Al. Rosetti, *Etude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 13; şi *Recherches sur la Phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926; *Romania*, XLVIII, p. 333 şi mai ales: *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească ».

Inceputurile literaturii noastre sunt puse în legătură cu propaganda catolică de Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*, Editura « Casei Şcoalelor », Bucureşti 1928, p. 45—102. M. Gaster în *Chrestomatie română, texte tipărite şi manuscrise (secolul XVI—XIX), dialectale şi populare*, vol. I, Bucureşti, 1891, în care reproduce texte rotacizante, credea că acestea sunt prelucrări ulterioare ale operelor lui Coresi » (p. CI şi CII).

I. Bianu în *Introducerea limbii româneşti în biserică.* Discurs de recepţie în Academia Română, credea că traducerile s'au făcut pe la sfârşitul veacului al XVI-lea în mănăstirile moldoveneşti « pentru a da elementele instrucţiunii teologice călugărilor români ». Cf. şi A. Metroniu, *Incercarea asupra evoluţiei literaturii vechi româneşti* în *Convorbiri Literare* XLVII (1913) p. 401, 527, 631, T. Palade, *Când s'a scris întâiu româneşte* (extras din Arhiva VII) Iaşi 1916 p. 27.; Dr. Milan P. Şesan, *Originea şi timpul primelor traduceri româneşti ale Sf. Scripturi*, Cernăuţi 1939, în deosebi p. 89: traducerea a fost făcută de un călugăr român care ştia şi slavoneşte, poate în mănăstirea Moldaviţa (p. 110). Şt. Ciobanu, *curs litogr. Fac. lit. Bucureşti*, 1938—9, p. 449 şi urm.

Părerea lui Drăganu privitoare la traducerea în Moldova pe vremea lui Despot Vodă în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie* extras din *La Transylvanie*, Cluj, 1938 p. 37—38.

Pentru prototipele paleoslave ale traducerilor: Buhuš Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice Voroneţean* în W. M.-Lübke, Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien, Heidelberg, 1914, p. 145—221.

Textele au fost studiate din punctul de vedere al limbii de: I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII traduse din slavoneşte*; Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II. Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească », Bucureşti, 1932. V. Morariu, *Sintaxa propoziţiunii în « Psaltirea Scheiană »* în *Revista Filologică* I, Cernăuţi, 1927, p. 219—231 şi *Formarea verbelor în Psaltirea Scheiană* în *Codrul Cosminului* IV—V, partea II-a, p. 263—278.

Pentru u final: O. Densusianu, *Din istoria amuţirii lui « u » final în limba română* în Analele Academiei Române, s. II, t. XXVI M. secţ. lit. Bucureşti, 1904.

Pentru explicarea rotacismului: Al. Procopovici, *Despre nazalizare şi rotacism*, Analele Academiei Române, s. II, t. XXX, Mem. secţ. lit., Bucureşti, 1908. Alexandru Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en Roumain* în colecţia *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Paris, Édouard Champion, 1924. Rotacismul era în secolul al XVI-lea o particularitate fonetică, care distingea net graiurile din Nord-Estul Transilvaniei de cele din Sud. Istro-românii care îl păstrează şi azi şi care au emigrat probabil între secolii X—XIII din părţile vestice ale Transilvaniei, cunoşteau rotacismul la despărţirea lor de trunchiul românismului. Ei îl păstrează şi azi. Fenomenul este cunoscut şi pe domeniul Romaniei occidentale în dialectele Nord-Vestice ale Italiei şi în franco-provansală (departamentele Iêre, Doubs, Hautes-Alpes).

Documentele din arhivele Bistriţei au fost publicate întâiaş dată de d. N. Iorga, *Documente româneşti din archivele Bistriţei*, Bucureşti, 1899; acelaşi în *Documentele Hurmuzaki*, XV, partea 1 şi a 2-a, Bucureşti, 1911—13; apoi de d. Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritza (Transylvanie)* în (Institutul de Filologie şi folklor) Bucureşti, 1926, cuprinde 50 de scrisori dintre 1592 şi 1638 din următoarele localităţi: Câmpulung, Lucavăţ, mănăstirea Moldaviţa, Târgu-Neamţ, mănăstirea Rădăuţi, Roman, Slatina, Suceava şi din următoarele ale Transilvaniei: Bistriţa, Făgăraş, Nordul Maramureşului, Sociul de Sus (Solnoc-Dobâca), Sălişte-Maramureş. Textele publicate în transliteraţie sunt însoţite de 21 facsimile şi de studii paleografice şi filologice, de indice de nume proprii şi de vocabular.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI

TIPAR SLAVONESC ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în veacul al XV-lea în Maramureş, sub influenţa husită, s'au răspândit prin còpii, din mână în mână, până în ţinuturile din Sud-estul Ardealului. Aci, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ele sunt puse sub teascul tiparului prin stăruinţa juzilor saşi ai oraşului Braşov, de către diaconul Coresi venit din Târgovişte.

Tiparul fusese adus în ţările noastre din Veneţia, prin meşteri tipografi sârbi.

ІЖЕ ВЪ СТЫХЪ ѾЧА НАШЕ
ГО АРХІЕПКОПА КЕСАРІЕ КАП
ПАДОКІИСКЫѦ ВАСИЛІА ВЕЛИ
КАГО · ПООУЧЕНІЕ КЪ ПРѢЗВУ
ТЕРОУ Ѡ БОЖЬСТВНѢИ СЛОУ
ЖБѢ · И Ѡ ПРИЧЕЩЕНІИ ∴

Prima carte tipărită în Țara Românească. Liturghier slavonesc tipărit de Macarie în 1508. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

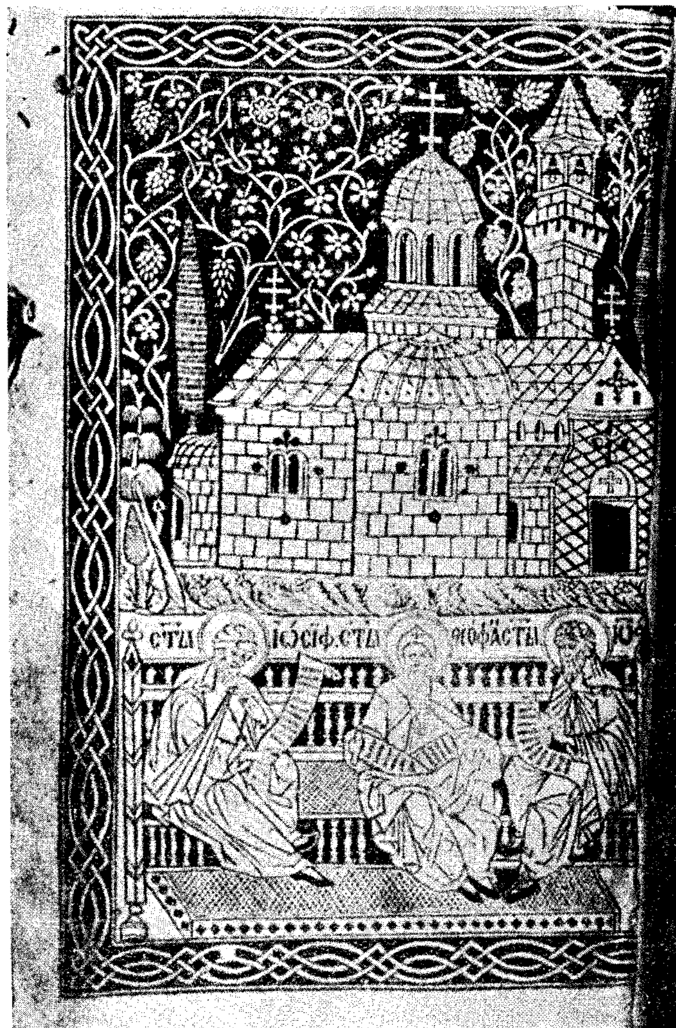
Tipărirea cărților necesare cultului divin corespundea atunci în țările slave din Balcani unei necesități adânc simțite, deoarece invazia Turcilor nimicise și împrăștiase vechile manuscrise, copiate cu multă muncă în mănăstiri de către călugări caligrafi.

Incă din 1483, călugărul Macarie, care însoțea în Italia pe tânărul principe muntenegrean Gheorghe Crnojević, supraveghea la Veneția tipărirea unui Liturghier slav. Câțiva ani mai târziu, G. Crnojević, care văzuse înflorirea culturală a Italiei și care era căsătorit cu o nobilă venețiană — Elisabeta, fiica lui Antonio Erizzo — urcându-se pe tronul tatălui său și dorind să răspândească lumina culturii în țara sa, aduce tiparul din Veneția și-l instalează în preajma Cetiniei, în mănăstirea întemeiată de tatăl său. Acolo, sub supravegherea călugărului Macarie, apar trei cărți religioase: un Molitvenic, un Octoih în 1494 și o Psaltire în 1495; dar în 1 96, pătrunderea Turcilor în munții Muntenegrului distruge aceste începuturi culturale. Cât de tragică a fost soarta culturii creștine în această epocă a invaziunii turcești, se vede și din peripețiile dramatice ale vieții celor doi inițiatori ai tiparului.

Gheorghe Crnojević, izgonit de Turci, fuge în Veneția; de acolo la Ravena, unde este internat în urma stăruinții Turcilor; apoi, scăpând din închisoare, se întoarce în patrie, travestit în haine de călugăr, încearcă se ridice steagul independenței, dar este înfrânt și silit să se predea Turcilor, care îl exilară în Asia Mică. Acolo se presupune că a trebuit să primească islamismul pentru a-și mântui vieața.

In acele sbuciumate vremuri, călugărul Macarie, rămas fără protectori și urmărit de Turci, a luat și el drumul pribegiei spre Veneția, cu protectorii săi, și de-acolo mai târziu, fiindcă singurele țări ortodoxe peste care nu se întinsese stăpânirea turcească erau Principatele române, aci, la noi, în Muntenia, pe vremea când domnea Radu cel Mare, și-a găsit adăpost pentru munca lui culturală.

In Muntenia, se afla pe atunci, în mare vază la curtea lui Radu cel Mare, Mitropolitul sârb Maxim, care a izbutit să împace cu cuvinte creștinești pe Radu cel Mare cu Bogdan al III-lea, Domnul Moldovei, tocmai când oștile se aflau față în față, gata să se încaere. Maxim era, după mamă, nepotul vestitului erou albanez Skander Beg și vărul lui Gheorghe Crnojević, întemeietorul tipografiei. In 1503, Maxim se afla la Veneția. In aceste împrejurări — crede d-l P. P. Panaitescu în *Biserica ortodoxă*, 1939, p. 544 — Maxim va fi întâlnit în cetatea dogilor pe nepotul său Solomon, nepotul lui Gheorghe Crnojević, și pe călugărul Maxim pe care i-a adus în Țara Românească. Aci cu o tipografie cumpărată de Radu cel Mare, poate din Veneția, — și nu cu vechile buchii de tipar din Cetinje, care se răvăciseră — și-a început călugărul Macarie noua sa activitate.

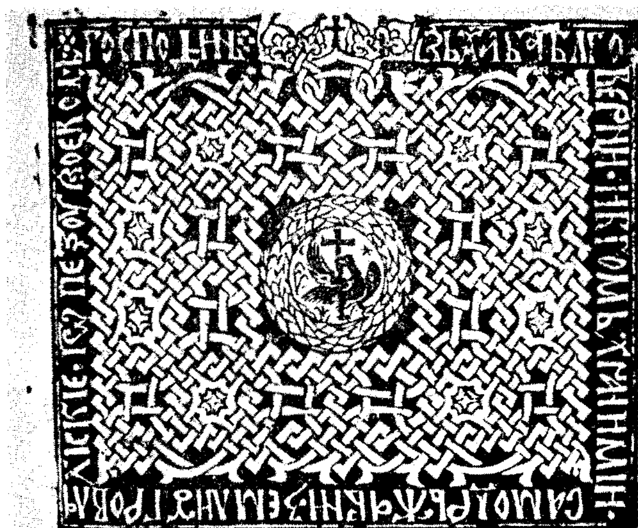

Octoihul slav tipărit de călugărul Macarie, la Târgoviște, în 1510. Xilogravura de pe verso titlului. Originalul în Mănăstirea Hilandar din Muntele Athos (după copii fotografice făcute de d. V. Grecu pentru Biblioteca Academiei Române).

Din tipografia lui Macarie, pe timpul lui Radu cel Mare şi al urmaşilor săi, au apărut numai trei cărţi bisericeşti: Liturghierul, început sub Radu cel Mare şi încheiat sub Mihnea cel Rău, la 10 Noemvrie 1508, un Octoih în 1510, în domnia lui Vlad Vodă, şi un Evangheliar în 1512, sub domnia lui Neagoe Basarab. Tipografia funcţionează deci patru ani, între 1508—1512; apoi, în împrejurări care nu ne sunt cunoscute, încetează.

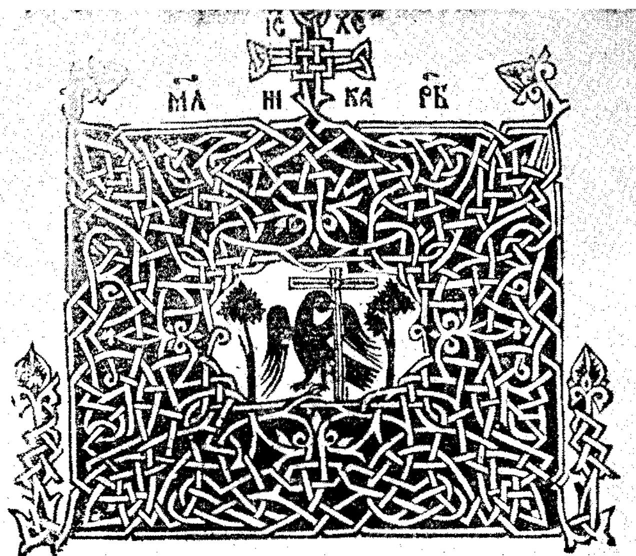
Abia peste 33 de ani, în 1545, tiparul începe să funcţioneze din nou în Ţara Româneascǎ. Iniţiatorul acestei noui tipografii a fost tot un sârb, logofătul Dimitrie Liubavici, care adusese în Serbia o tipografie, pe care o instalase în Gračanica, dar în cele din urmă, din cauza împrejurărilor vitrege în care se sbătea vieaţa literară a Slavilor sud-dunăreni sub stăpânire turcească, se expatriază cu tipar cu tot.

La 1550, îl găsim în cetatea de scaun a Ţării-Româneşti, la Târgovişte, lucrând pe timpul lui Mircea Ciobanul (1544—1554). Tipografia lui Dimitrie Liubavici funcţionează la Târgovişte vreo cinci ani, dând la lumină, după câte ştim până acum, 4 cărţi slavone: un Molitvenic, un Evangheliar, un Apostol în 1547, care a apărut în 2 ediţii, una pentru Mircea Ciobanu şi alta pentru Iliaş Vodă al Moldovei şi un Triod-Penticostar.

Molitvenic slavonesc, tipărit la Târgovişte în 1545, de Dimitrie Liubavici şi de ucenicii săi. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Prima carte tipărită de Coresi la Braşov (1557). Octoih slav. Originalul în Biblioteca Academiei Române

Intre tovarăşii care ajută pe meşterul sârb în tipărirea textelor slave necesare serviciului divin, se citează în prefeţele sau epilogurile cărţilor: călugărul Moise şi ucenicii săi Oprea şi Petre.

EPOCA LUI CORESI

După aceasta, tiparul românesc încetează în Târgovişte, pentru ca să reapară mai târziu la Braşov în 1556, când, pe timpul lui Pătraşcu cel Bun, între 12 Iunie 1556 şi 14 Ianuarie 1557, diaconul Coresi tipăreşte cu porunca lui Hanăş Benkner, judele Braşovului, un Octoih slavonesc. Cum a ajuns Coresi la Braşov nu putem şti. Probabil că Hanăş Benkner, care întemeiase cu 10 ani mai înainte prima fabrică de hârtie, în năzuinţa de a-şi desface marfa, îl adusese pe Coresi cu tipografia lui acolo, pentru ca să înceapă publicarea cărţilor de slujbă necesare bisericilor româneşti din Principate. Prefaţa pe care a reprodus-o d-l Mazilu — într'un articol critic despre Coresi — învederează oarecum această intenţie, căci alături de H. Benkner «cu porunca» căruia ne spune că tipăreşte cartea, pomeneşte şi pe domnii Principatelor noastre: «în Ţara-Românească blagoslovitul Pătraşcu Voievod — e vorba de Pătraşcu cel Bun, tatăl lui Mihaiu Vizteaul — şi în ţara Moldovei blagoslovitul Alexandru Voievod».

Această carte — prima tipăritură coresiană la Braşov, despre care ne-a dat lămuriri interesante regretatul Bianu, într'o no-

tiță publicată în *Analele Academiei Române*, (1909—1910 volumul XXXII) — conține un epilog în care ni se spune că a fost tipărită din porunca lui Hanăș Benkner de către Oprea Logofătul și Diaconul Coresi. Ultimul fiind citat în al doilea rând « eu robul lui Hristos, Oprea logofătul, și diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta și am scos această carte », este, după cât se pare, ucenicul lui Oprea Logofătul, care precum spuneam și după cum se constată din epilogul Apostolului slavonesc tipărit la Târgoviște în 1547, era la rândul lui, discipolul lui Dimitrie Liubavici, pribeagul sârb « suflet desnădăjduit, nenorocit și păcătos », cum se numește el însuși în epilog.

Astfel se stabilește în chip documentar că diaconul Coresi și-a învățat meșteșugul tiparului dela ucenicii — poate chiar dela călugării sârbi, — care, expatriați în împrejurări vitrege, au adus în țările noastre buchiile de tipar, lucrate în Veneția.

CORESI. Figura Diaconului Coresi, începătorul cărții românești tipărite, deși a fost în timpul din urmă obiectul a numeroase studii, articole și polemici, ne este încă puțin cunoscută.

Numele lui, care sună azi așa de exotic în onomastica românească, a fost pus de mult — de Alex. Odobescu chiar — în legătură cu familia Coressios din Chios, care a dat medici ca Ioan Coressios din Chios, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scriitori de seamă ca Gheorghe Coressios dela începutul secolului al XVII-lea, negustori ca Anton, Gheorghe și Ioan (Dziani) Coressi, care aveau afaceri comerciale cu Lwówul polon.

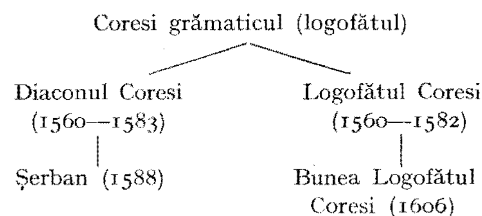
Ce legături au fost — dacă exista vreuna — între Coresi al nostru și omonimii săi, greci, originari din Chios, nu putem ști, fiindcă documentele timpului nu ne îngăduie să facem nicio conjectură.

Fapt este că în actele și documentele românești din secolul al XVI-lea apar mai mulți Coresi. Astfel între anii 1527—1544 se pomenește de un Coresi « grămăticul », sau Coresi « diacul », sau Coresi « pisețul », care scrie o serie de acte între 1527 și 1538 în București și Târgoviște, cetățile de scaun ale Țării Românești.

Alte documente posterioare vorbesc de Coresi logofătul în Miroslăvești, « fiul lui Coresi logofătul », care apare pentru întâiași dată pela 1560, într'un act dela mănăstirea Tismana. Il găsim mai târziu, în 1568, scriind acte la București. Se pare că era un om înstărit, căci Alexandru Vodă, fiul lui Mircea Ciobanu, îi întărește în 2572, în « minunata cetate numită București », moșiile Bărcănești și Vlădulești, părți de pământ în Ruși, Popești, Brăniștor, Urlați, Leontești și Broșteni. Din câteva acte, aflăm că avea un naș cu numele de Barbu, că ținea în căsătorie pe Diica, fiica lui Bunea și sora lui Stoica Jelcază, și că avea mai multe cumnate: Stana Neacșa, Dobra și Maria, în satul Bărcănești, ale căror părți de moșie le cumpărase pela 1567. El a avut un fiu, pe logofătul Bunea.

Amintesc aceste date într'adins, pentrucă din ele se poate vedea că acești Coresi — chiar dacă ar fi fost la origine străini, totuși, prin căsătorii și înrudiri, intraseră în rândul pământenilor.

Ce legătură există pe de o parte între Coresi grămăticul de pe la 1527—1544 și, pe de altă parte, între logofătul Coresi de pe la 1560—1582 și între Diaconul Coresi, a cărui activitate tipografică se desfășoară între anii 1556 și 1583, nu reiese clar din documente. Regretatul Nerva Hodoș, într'o prefață la Molitvelnicul lui Coresi, a încercat să reconstituie — de sigur în mod ipotetic—astfel spița familiei Coresi din Țara Românească [1]:

O jumătate de an după tipărirea Octoihului slavonesc la Brașov, Coresi apare la Târgoviște, unde începe la 8 Iulie 1557, în timpul domniei lui Pătrașcu cel Bun, un Triod-Penticostar, pe care îl mântuie însă de tipărit tocmai după moartea lui Pătrașcu, în vara anului următor, 1 Iulie 1558, sub Mircea Ciobanul.

Apoi Coresi se strămută din nou la Brașov, unde îl găsim în 1559 și unde, în decurs de mai bine de 20 de ani, el tipărește în limba română cărțile fundamentale ale bisericii, sub impulsiunea noului curent de reformă pornit de Luther.

INFLUENȚA LUTERANĂ ȘI ACTIVITATEA LUI CORESI. Reforma luterană pătrunsese în Ardeal, în anul 1519, prin negustorii sași cari luaseră parte la târgul din Leipzig și care aduseșe cu ei la întoarcere cărțile lui Luther. In 1522, mai mulți tineri Sași, care studiaseră la universitatea din Wittenberg și audiaseră prelegerile lui Luther, răspândesc între concetățenii lor ideile marelui reformator german. In fruntea mișcării a stat însă apostolul reformațiunii din Brașov, Honterus. Honterus, născut în 1498, în Brașov, după ce și-a terminat învățătura în orașul natal și-a continuat studiile în școlile superioare din Cracovia, Viena, Wittenberg și, în cele din urmă, în Basel, unde s'a inițiat și în arta tipografiei. In 1533, Honterus, întorcându-se în orașul natal cu o largă cultură umanistă și cu un înflăcărat zel pentru noul crez al reformei, începe printre concetățenii săi propaganda pentru reforma luterană. Predicele lui inspirate, găsesc, în vremurile de după nenorocita luptă dela Mohaciu, când o parte din Ungaria căzuse sub stăpânirea turcească, un adânc răsunet în sufletul contemporanilor săi Sași. In 1542, Honterus publică în limba latină și germană cartea reformațiunii, *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, în care fixează punctele fundamentale ale noi biserici — între altele și nevoia de a propovădui Evanghelia Domnului în limba națională. Curând după aceasta, preoțimea din țara Bârsei, convocată într'un congres, hotărăște înlocuirea limbii latine din biserică cu limba germană, căsătorirea preoților și introducerea serviciului divin în formă luterană. Pentru a da mai multă extensiune ideilor reformei, Honterus, care învățase în Elveția arta tiparului, întemeiază în Brașov o tipografie alimentată cu hârtie pusă în circulație din fabrica ridicată de prietenii și concetățenii săi, Iohann Fuchs și Hannes Benkner, primarii Brașovului.

In același timp cu Sașii, îmbrățișară luteranismul și Ungurii. Principele Ioan Sigismund Zzápolyai (Zápolya), urmând liniile politice — trase de mama sa pe timpul regenței — de a organiza în Ardeal și pe târâm religios o opoziție puternică împotriva catolicului Ferdinand, care, stăpânind partea vestică a Ungariei, năzuia să cuprindă și Ardealul, a adoptat reforma luterană. Ioan Sigismund era poliglot — știa binișor și românește — și urmărea să atragă la noua reformă și pe Români, care erau elementul cel mai numeros în Ardeal și care-i dădeau — după cum o afirmă Giovanandrea Gromo: «ostașii cei mai buni». Locul de frunte între sfetnicii dela curtea sa îl aveau doi Români: bătrânul Mihail Csáki, cancelarul Țării, păstrătorul sigiliului statului, un umanist de seamă care fusese preceptorul lui, și Gaspar Bekes, cel mai tânăr dintre sfetnici, care lua adesea masa cu Principele și care dormea în aceeași cameră cu el. In aceste împrejurări, este posibil, ba chiar probabil, ca toate

[1] Nu putem accepta spița întocmită de d-nul St. Nicolaescu (*Revista pentru istorie, arheologie și filosofie* X, 1909 p. 269) care identifică pe Diaconul Coresi cu logofătul Coresi. In actul din 1572, pe care se întemeiază d-l St. Nicolaescu, logofătul Coresi nu este nicăeri pomenit ca diacon și nici nu se face aluzie la activitatea lui tipografică desfășurată pe acel timp în Transilvania (între 1559 - 1583).

măsurile luate de autoritățile maghiare pentru convertirea Românilor la reformă să se fi făcut cu sfatul și cu inițiativa acestor curteni, rupți de neamul lor și convertiți la reformă.

O condițiune prealabilă pentru răspândirea luteranismului printre Români era traducerea și tipărirea cărților românești sub influența curentelor de reformă. Această activitate, inițiată și patronată de Sași și Unguri, s'a desfășurat în trei centre diferite: Sibiu, Brașov și Orăștie.

Ea a început la Sibiu, unde pătrunsese mai de vreme ideile de reformă, prin stăruința lui Petrus Haller, ales jude (primar) al Sibiului în 1543, și a pastorului Mathias Ramser, căruia Melanchthon — prietenul lui Luther — îi scria să « îngrijească înainte de toate ca învățătura mântuirii să fie împărtășită poporului nefalsificată și ca tineretul să citească catehismul ».

In chiar anul alegerii lui Petrus Haller, Sașii îmbrățișară reforma. In anul următor, 1544, universitatea săsească hotărește ca toți câți n'au primit cuvântul lui Dumnezeu în noua formă să fie îndemnați frățește a-l adopta.

In aceste împrejurări s'a tipărit în 1544, la Sibiu, prima carte românească — un catehism — din care însă până acum nu s'a descoperit niciun exemplar. Dar apariția lui în 1544 este în afară de orice discuție, fiindcă ni s'a păstrat o notiță contemporană în socotelile orașului Sibiu [1], în care se pomenește că s'au dat doi florini unui oarecare « magister Philippus » — Filip Maler — pentru munca lui de tipărire a catehismului valah. De altă parte, un preot sas din Bistrița, Adalbert Wurmloch, într'o scrisoare din 1546 către preotul Ioan Hessus din Breslau, spune că s'a tradus în limba valahă un catehism, care s'a tipărit la Sibiu în caractere sârbești (chirilice). Wurmloch mai adaogă informația prețioasă că mulți preoți români îl primesc ca sacrosanct, dar că și mulți îl condamnă [2].

Centrul în care străduințele de a capta pe Români la ideile reformei s'au manifestat cu mai multă tărie și mai consecvent a fost însă Brașovul.

In Brașov se întâlnesc în această vreme două persoane care au jucat un rol de seamă în începuturile cărții românești: Diaconul Coresi, care venea din Târgoviște cu materialul de tipar chirilic, Hans Benkner, primarul orașului Brașov, proprietarul primei fabrici de hârtie din Ardeal. Honterus, care convertise la reformă preoțimea sasă din Țara Bârsei, care întemeiase prima tipografie în Ardeal și reformase școala, murise de la 23 Ianuarie, 1549. Dar spiritul lui trăia încă între Sașii Luterani. In această atmosferă de idei adusă de Honterus, prin stăruința și pe cheltuiala primarului Benkner, Coresi se pune în serviciul ideei de tipărire a cărților sfinte în limba română. « Cu zisa <și cu cheltuiala> jupânului Hanes Beagner, scris-am eu Diacon Coresi... » sau « eu jupânul Hanăș Beagner... am avut jelanie peintru sfintele cărți creștinești... și am scris aceste sfinte cărți de învățătură, să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-s creștini ».

Dar, pentru ca ideea naționalizării serviciului divin pusă în circulație de reformă, să pătrundă mai adânc în masele românești, ea trebuia inculcată tinerelor generații, din școală. De aceea cea dintâi publicație românească apărută la Brașov este un catehism menit a fi predat copiilor din școlile românești, cum era în primul rând aceea care funcționa pe lângă vechea biserică ortodoxă a Șcheilor din Brașov.

Avem în această privință un prețios document contemporan, care desvălue ceva din împrejurările și intențiile cu care a fost publicat Catehismul, prima carte coresiană. Este mărturia diacului Oprea, care era în același timp psalt și profesor « miașteriu — cum spune el — școalei românești de lângă beseareca Șcheailor și « dascăl mai mare ucenicilor cine învață dăscălie ». In epilogul unui Octoih românesc, tradus din porunca episcopului Pavel Tordaș cu intenția de a fi tipărit, și copiat de « miașteriu școalei rumânești », acesta spune răspicat că vlădica Pavel: « au porâncit în școală mearșterii și dascălii să *învețe rumâneaște, den cărțile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de mainte* și ce va da sfinția lui, împreună cu alalți creștini buni, că în școală, cumu trebuiaște și în besearecă, așa mai vârtos cuvântul lu dumnedzeu trebuiaște să înțeleagă *feciorii*, dară cumu să înțeleagă deacă învață în limbă striină de nu înțeleage nimea! Iară sârbeaște și letineaște să știe numai cine iaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diiac, iară mișelamia n'are lipsă de-a știrea ».

Șirul tipăriturilor românești ale lui Coresi începe deci, în 1559, cu Catechismul. Cronicarii sași Simon Massa și Marcus Fuchs ne înștiințează, la 12 Martie 1559, că Iohannes Benknerus, primarul Brașovului, cu ceilalți senatori au reformat biserica Valahilor și că a propus catehismul spre citire și învățare [1].

Catechismul lui Coresi este alcătuit din următoarele părți: 1. O scurtă prefață; 2. Decalogul (zeace porâncele ale lu Dumnezeu); 3. Simbolul credinței ortodoxe niceoconstantinopolitan (credința creștinească); 4. Tatăl nostru; 5. Milcuitura (« când chemi pe Dumnezeu în ajutor » adică rugăciunea) și datul de har « când îți aduci aminte de binefacerile lui Dumnezeu »; 6. Botezul; 7. Cuminecătura.

Catehismul, deși are, după cum a arătat d-l Al. Rosetti, unele părți comune cu micul catehism al lui Luther (ediția din 1529: decalogul; simbolul apostolilor, în forma catolică; tatăl nostru; botezul...), totuși nu este o traducere după acesta. Limba textului arată o mulțime de termeni specifici și construcții neromânești, care sunt o decalcare după *sintaxa ungurească*.

Catehismul românesc se apropie ca fond — și în unele privinți și ca formă de catehismul unguresc al lui Batizi — însă nici cu acesta nu corespunde întocmai. Originalul unguresc era un catehism sumar, care după cum ne încredințează d. N. Sulică, « în afară de părțile cuprinse în micul catehism al lui Luther, mai conținea și câteva întregiri împrumutate din marea lucrare de sinteză a lui Filip Melanchthon, publicată în 1521, sub titlul: *Loci communes rerum theologicarum* și care a avut un mare răsunet, deoarece numai în timpul vieții autorului a apărut în 50 de ediții. Din această operă a lui Melanchthon au străbătut până în Catehismul românesc din 1559 ideile dogmatice despre milcuitură și datul de har, — așa de obscur prezentate în Catehismul românesc. Odată Catehismul unguresc tradus în limba română, Coresi l-a revizuit, refăcând textul din Tatăl nostru și citatele după textul Evangheliei, *pe care o avea sub presă*, și îndreptând simbolul credinței după normele bisericii ortodoxe. Numai astfel, amintind pe toți cei ce au contribuit la publicarea Catehismului, el putea spune în prefață catechismului:

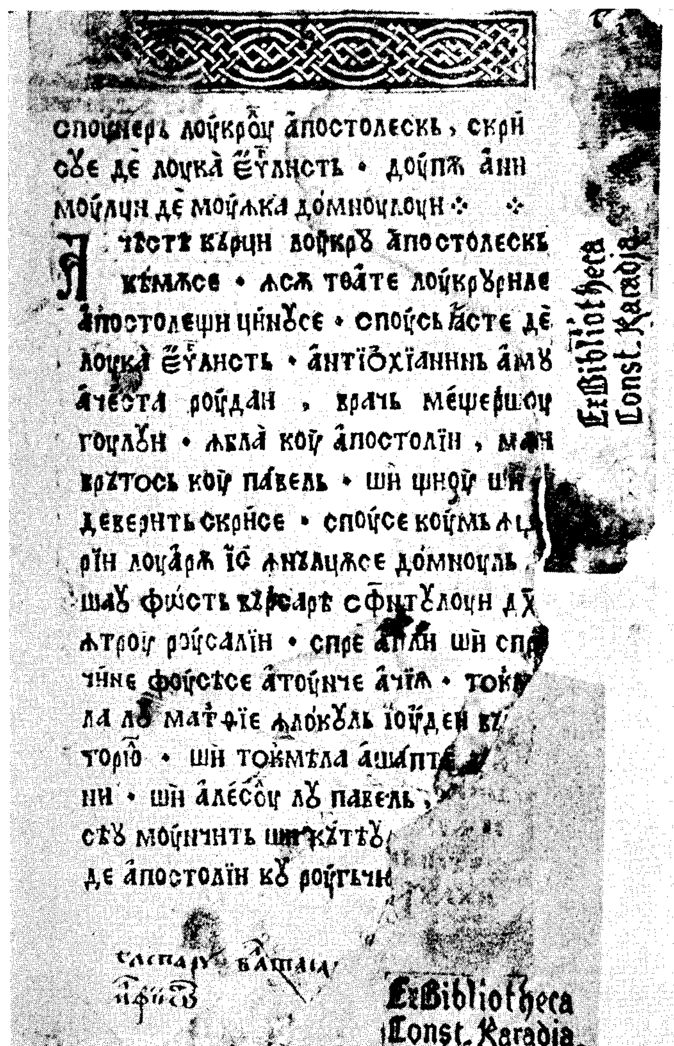
« ...Nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească, cu știrea măriei lui Crai (adică Ioan Sigismund Zapolia) și cu știrea *Episcopului Savei* țărăei unguręști. Și scoasem *sfânta Evanghelie* și *zeace cuvinte și Tatăl nostru și credința Apostolilor* să înțeleagă toți oamenii cine-su Rumâni creștini ».

După Catehism, activitatea de tipărire a cărților sfinte în limba română se continuă; în răstimp de 22 de ani se tipăresc în românește toate cărțile care alcătuesc, după concepția reformaților, patrimoniul sacru al învățăturilor creștine și anume:

[1] *Rechnungen aus dem Archiv von Hermannstadt und der sächsichen Nation*, I, Sibiu, 1880, p. 195.

[2] Vezi textul reprodus la Bianu, Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 22.

[1] « 1559, die 12 Martii, Johannes Benknerus, iudex Coronensis, cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit ». *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 80).

споунерь лоукроу апостолескь, скри
сѹе де лоука еѵ҃листь • доупъ ани
моулци де моулка домноулоуи ∴ ∴
Ачесте кърци лоукрѹ апостолескъ
кемъсе • асъ тоате лоукрѹрие
апостолещи цинѹсе • споусь ꙗсте де
лоука еѵ҃листь • антїохїанинь амѹ
ачеста роудан, врачь мешерьшоу
гоулѹи • ала коу апостолїи, маи
връток коу павель • ши щиоу ши
деверить скрисе • споусе коумь ац
рїи лоуаръ їс анълцъсе домноуль
шаѹ фость къ сфинтѹлоуи дх
атроу роусалїи • спре апли ши сп
чине фоустъсе атоунче ачїа • ток
ла лѹ матфїе алокѹль іоуден въ
торїо • ши токмела ашапт
ни • ши алесоу лѹ павель,
сѹ моуичнть ши кътѹ
де апостолїи кѹ роугъчи

Lucru apostolesc (Faptele Apostolilor), tipărit de Coresi la Brașov, în 1563. Originalul, acum, în Biblioteca Academiei Române.

Catehismul (Intrebare creștinească) 1559
Tetraevangheliarul, Brașov 1561
Lucrul apostolesc (Praxiul)............. 1563
Cazanie și Molitvenic, Brașov 1564
Liturghier, Brașov 1570
Psaltire 1570
Psaltire slavo-română 1577
Pravilă (nu se poate data exact) ..... 1570—1580
Evanghelie cu tâlc (Cazanie) 1581

Lucrul apostolesc — Faptele Apostolilor — și Psaltirile reproduc o copie de pe vechile traduceri maramureșane; poate și Tetraevangheliarul este retipărirea unei traduceri anterioare, după cum mărturisește Coresi în introducerea Catehismului: « nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească ». Celelalte sunt traduceri făcute în vremea lui Coresi.

Exceptând prefața Cazaniei și Molitvenicul din 1564, în textele amintite mai sus, afară doar de ideea naționalizării serviciului divin — unul din postulatele fundamentale ale curentelor de reformă — și de o mică aluzie la darul milcuiturii din Catehism, nu se introduce nici o inovație care să devieze biserica Românilor dela tradiția ortodoxă moștenită din strămoși.

INFLUENȚA CALVINĂ. Ideea de a se amesteca în credința intimă a poporului român, de a transforma cu totul cultul lui strămoșesc după normele statornicite de ideile reformei, apare după 1564, când Ungurii, despărțindu-se de Sași, îmbrățișează reforma calvină. Ungurii se străduesc să atragă și pe Români la reforma lui Calvin și în acest scop ei luptă pe două fronturi: pe de o parte ajută tipărirea cărților bisericești în limba română, pe de altă parte, caută să impună cu sila, pe cale oficială, organizarea bisericii, după normele calvine.

Sub această influență, Coresi tipărește în 1564, cu ajutorul nobilului ungur Forró Miklós de Haporton — Foro Miclăușu — cum îl numește el în predoslovie — o Evanghelie cu învățătură, adică textul Evangheliilor comentat și explicat, și un Molitvenic.

In epilog, Coresi ne lămurește asupra scopului acestei publicații astfel: « dacă amu văzutu jelania la mulți preuți de tâlcul evangheliilor, cum să poată și ei propovădui și a spune oamenilor învățătură dupe cetitul evangheliei, așa am aflatu aceste tâlcuire a Evangheliilor pre Duminici presre anu, scoase de în scriptura prorocilor și apostolilor și celor sfinți părinți... ».

Era deci o colecție de predici inspirate din textul Evangheliei pe care căutau să-l lămurească și care se citeau în biserică.

In prefața cu care însoțește textul Cazaniei, se strecoară ideile reformei, precum și ideea naționalizării serviciului divin: « acolo în biserică să se spue... sfânta Evanghelie în limba pre care grăescu oamenii, să putem înțelege noi mișelamé ».

Parabola Samaritencii. Xilogravură din Evanghelia lui Coresi 1560. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Sau ideea separării puterii spirituale, care se cuvine oamenilor bisericii, de puterea materială care trebue să fie atribuția împăraților, voevozilor și dregătorilor acestei lumi: « oamenilor de biserică — spune el — n'au lăsat Dumnezeu domnia să domnească în chipul Domnilor și Voevozilor »; și în această ordine de idei, el se ridică cu înverșunare împotriva Papei, pe care-l compară cu Antichrist, fiindcă « s'a ridicat peste toată lumea și calcă suptu picioare toți împărații și craii și domnii despre pământ » și tot astfel se ridică și contra Patriarhului Ioan din Constantinopol, « care s'au sfădit cu Papa pentru domnia și prea mai măria lumii ».

Intr'alt loc, el condamnă, potrivit reformei calvine, cultul sfinților și al Sf. Fecioare care însă este în biserica ortodoxă o piatră de temelie, căci pe cultul sfinților sunt întemeiate acatistele. Iată ce spune, în această privință, prefața Cazaniei: « Aceia nu cred carei să roagă sfinților morți: lu Sfântu Pătru și lu Sfântu Vasile san Sfântului Nicolae sau Sfintei Mariei, că numai unulu Iisus Hristos iaste îmblătoriul dreptu noi și rugătoriul: nimea altu, nici în ceriu, nici pre pământu. *Că sfinți morți* nu audu rugăciunea noastră ».

La sfârșitul acestei Cazanii se află un Molitvenic — adică o carte de rugăciuni (dela slav. *molitviti* = a se ruga). Acest Molitvenic înfățișează un interes deosebit prin inovațiile introduse în ritual. Astfel la botez se suprimă « mirul, apa sfințită, lumânarea... și alte adăosături », considerate de calvini ca *idolatria et superstitionum fomenta*. La cununie se introduce jurământul, iar cuminecătura se prevede numai în extremis.

Nerva Hodoș, care a studiat și a republicat în 1903, în caractere chirilice și transcripție latină, acest Molitvenic, orientându-se după unele cuvinte unguresti, păstrate în textul românesc: *tăroasă* = gravidă, *ocă* cu sensul de « causă », *oltămăzuit* = scutit, ocrotit, *nebintetuit* = nepedepsit, ș. a., cuvinte care nu se aud nicăeri în limba Românilor din Ardeal, precum și după unele construcții proprii limbii maghiare ca: *derep ce trebuiaște să se boteze oamenilor; eu încă am pe el botezat*, ș. a., dedusese că Molitvenicul a fost tradus din ungurește.

Părerea lui N. Hodoș a fost confirmată în 1908 de dr. E. Dăianu, care a descoperit originalul Molitvenicului lui Coresi în « Agenda sau actele bisericești pe care le săvârșesc de obiceiu miniștrii și păstorii sufletești creștini » a lui Heltai Gaspar, preotul reformaților din Cluj pe acele vremuri și proprietarul unei tipografii, în care a tipărit un ciclu de cărți care i-au asigurat un loc în istoria literaturii maghiare. Dr. E. Dăianu, a arătat apoi cu citate paralele dependența Molitvenicului lui Coresi de Molitvenicul lui Gaspar Heltai.

Activitatea lui Coresi se desfășoară mai departe cu tipărirea unei Psaltiri în 1577.

Activitatea de traducere a cărților sfinte sub influența reformei calvine care-l atinsese, după cum am văzut mai sus, și pe Coresi, se desfășoară însă mai întins în regiunea Clujului și a Orăștiei. In aceste ținuturi, autoritatea ungurească impusese organizațiunii religioase a Românilor, conducători aleși — după moda calvină — de întreaga obște, cu numele de superintendenți și cu sarcina de a contribui la răspândirea reformei, al cărei prim obiectiv era: introducerea limbii naționale în biserică.

In 1567, după alegerea lui Gheorghe de Sângeordz ca episcop al Românilor, se întrunește un sinod, care hotărește introducerea limbii române și scoaterea din parohie a popilor orbi, care vor păstra prejudecata limbii slavone. Doi ani după aceasta, când în locul lui Gheorghe de Sângeordz este ales Pavel Tordaș, sinodul întrunit la Aiud, sub presidenția noului ales, hotărăște — în unanimitate, spune documentul unguresc,— înlăturarea din ceremonial a tuturor lucrurilor privitoare la credință, care nu-și au temeiul în Sfânta Scriptură, renunțarea la cultul sfinților și îndepărtarea din biserică a tuturor preoților care nu vor învăța

La Eſaias prorokul: tutorora auſkris laſſat: ke domnuluy ua odihny: kari mor en credintza luy.
Ku ſzineyua radika ſuſ: kareu iel adeueraſe: kum morcy ſey eyuaen uia: Si ſuz en czer eyua ducze.
Aczaſtrau facze ſiell ferikem: binele luy ſenul vyrem: cze may tare ſiel laudem czinc aſteptē ſkulatura.
Aczeſtoy laſ ſe en odihna: tremete ſe uitze: Si laſ ſe acolo uiſelind: kum ſe aybe tot bynele.
Creſucy miey entratz luntro: portzileua enkunacy: pucynellu en kiddecy. ſenu en tre mania me.
Cze numay en vreme ſkurta: enklipitul okilor:pa namua trecze maniam: tot akolo odihnitz.
Ke manya lu domnezeu: tota taryme pureze kend: pre omeny deſpre pamant: pogoriua gczudekata.
Ku kare allenis ſey: pierde leua ſi... ...etate: czeua syne omeny ſey: ke zau en iel uſbaitu.
May mult pamentul ſenczele: nuyua azkunde trupul luy: cze domnezeu ulacza luy: redikaua pre ueczie.
Marey noua ueſelie: kendu neuom en grupare: ke iare uom ſy en truna: ku domnezeu uom lakui.
Czeſt fratene czu muritu: Amuy ſętul lu domnezeu: cze planczem kend káſa luiy: ieſt en peretzia domnuluy.
Lukrul noſtruy dekaſtiga: lukrul luy de ueſelye: ſe rugem pre miloſte luy: ſie ku noy ſuenta troycza.
Dene noua dubul ſuentu: dupa morteneen perecyas: ſe putem uede fatza luy: panat en ueczia uakuluy.

Ember, emleközzęl à ſomo. &c.

O Mé pomeneſtere deſpre cza moите triſte: pomeneſtere deſpre czaſul à morcicy tale: Pomeneſtere om chriſtinu keucy akmuſſu muri.

B Homu-

Cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine în 1570. (Originalul în Biblioteca Todorescu din Budapesta).

poporul în limba română despre sfintele taine. Dar, deși documentele unguresti contemporane ne spun că hotărîrea aceasta a fost luată cu unanimitate, totuși preoții români, crescuți în tradiția ortodoxă și urmând instinctul maselor populare, erau refractari ideilor de reformă, fiindcă pentru sinodul care urma să se țină în anul următor la Cluj, superintendentul intervine pe lângă municipalitatea din Bistrița rugând-o, într'o scrisoare din 9 Decemvrie 1570, să pună în vedere preoților români că vor fi aspru pedepsiți, dacă vor lipsi dela sinod. Scrisoarea aceasta a lui Pavel Tordaș înfățișează un interes deosebit din punctul nostru de vedere, fiindcă ne dă știri prețioase privitoare la mișcarea literară a timpului: « Mai dau de știre preoților români — spune el — ca să-și aducă și bani de cheltuială ca să cumpere cărți românești: *Psaltirea*, care să o plătească cu un florin; altă carte *Liturghia* ». Dintre aceste două cărți, Liturghia a fost descoperită în anii trecuți de d-l Sulică, iar Psaltirea este textul tipărit de Coresi în 1570. O altă carte importantă apărută în această epocă subt influența calvină este o carte de psalmi versificați, din care s'a descoperit câteva foi în legătura unei cărți din 1601.

Textul — reprodus în facsimile și transcriere latină cu un studiu de Stripszky Hiador și Dr. G. Alexici — ocupă în ciclul tipăriturilor românești din veacul al XVI-lea un loc aparte, deoarece

Tetraevanghelie tipărită de diacul Lorinț la Bălgrad (Alba Iulia), în 1579. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

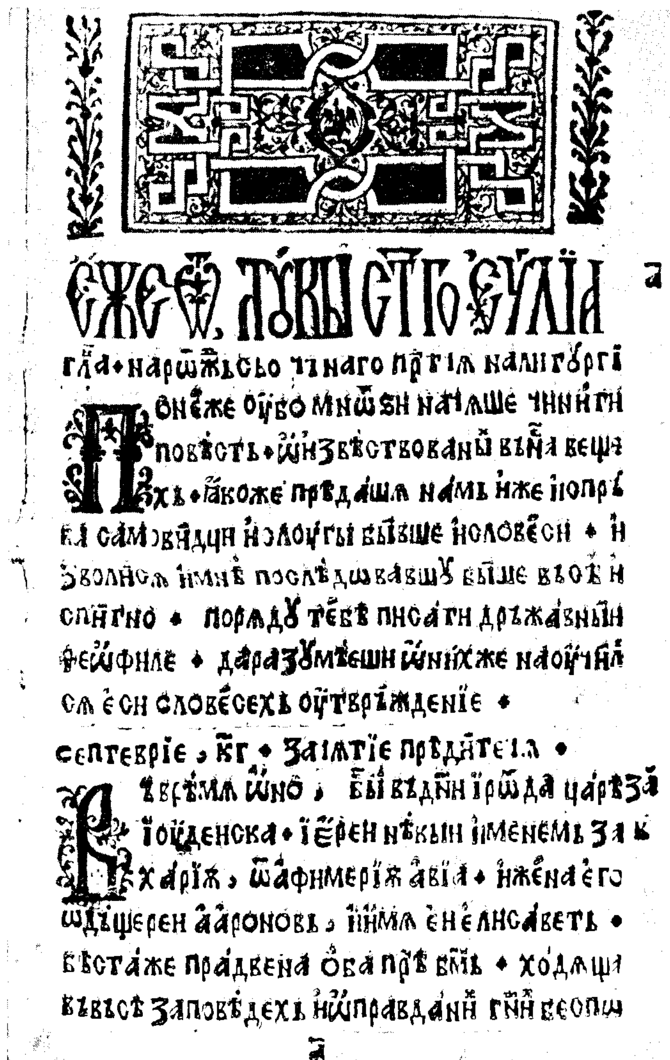
este cel dintâi text românesc publicat cu caractere latine în ortografie — bine înțeles — ungurească. El cuprinde 10 cântece, având fiecare titlu unguresc și este, după cum s'a arătat, o traducere după o veche carte de cântece pentru calviniștii unguri întocmită de Francisc David, care s'a întemeiat, la rândul său, pe un Graduale tipărit în Oradea, la 1566, și mai ales pe *Cartea de cântece*, alcătuită de Szegedi Gergely. Cartea avusese, înainte de traducerea românească din 1570, trei ediții unguresti. Această traducere pare să se fi bucurat de multă cinste între Românii calviniști fiind întrebuințată în biserici și școli.

Alte știri despre activitatea lui Pavel Tordaș nu mai avem. El moare în 1576—1577, și cu acest prilej, dieta ardeleană a luat o hotărîre care ne arată că reforma se răspândise simțitor printre Români: « Deoarece — zice actul — și în obștea românească sunt mulți cari, luminați de Domnul Dumnezeu, s'au rupt de mărturisirea grecească și ascultă cuvântul lui Dumnezeu în limba lor proprie, murind superintendentul lor de până acum, am hotărît ca și ei să-și aleagă dintre dânșii un om învățat și drept, cu înțelegere adevărată, pentru ca predicarea cuvântului lui Dumnezeu cel viu să nu contenească între dânșii și să meargă înainte ». Pe temeiul acestei hotărîri a dietei, obștea românească, adunându-se în sobor, a ales ca superintendent pe Mihail Tordaș, un frate sau o rudă a lui Pavel.

Acesta este episcopul care a patronat traducerea și publicarea Paliei dela Orăștie despre care ne vom ocupa mai jos.

INTOARCEREA SPRE ORTODOXIE. Atacurile fățișe împotriva dogmelor fundamentale ale ortodoxiei, strecurate în introducerea Cazaniei din 1564, urgia deslănțuită de autorități pentru a impune cu sila reforma calvină, a îndârjit și mai puternic în resistența lor, masele populare românești și preoțimea ardeleană. In atmosfera aceasta de vrajbă, populația românească, trezită la conștiința religioasă ortodoxă, începe — acolo unde alunecase în apele reformei — să se lepede de ea și să se întoarcă la credința strămoșească. Intr'un molitvenic slavon contemporan, cumpărat de popa Dobre, dela un oarecare Bratul, cu 55 de aspri și dăruit bisericii Scheiu din Brașov, la anul 1569, ni s'au păstrat instrucțiile « când vrea cineva să vie către a noastră credință » și să se lepede « de toată leagea latinească și de a lu *Mărtin Ereticul* și de toate eresele lor și de toate hulele lor cu carele hulescu pre duhul svântu și pre preacesta și pre svinții lui Dumnezeu și pre svintele icoane ». Și instrucțiile stăruesc tocmai asupra punctelor care fuseseră atacate în prefața Cazaniei lui Coresi din 1564: « iar el au ia să zică: leapădu-mă și proclițescu și crezu întru svântoa Troiță după voia lu Dumnezeu și mă închin și Preacinstii de Dumnezeu Născătoare de pururea fata Mariia și tuturor svinților și svintelor obraze; și primescu posturele și zilele de postu: mercuri și vineri și așa mă jur înaintea lu Dumnezeu ».

E probabil ca în această întoarcere la matca credinții strămoșești să fi avut un rol, pe lângă instinctul firesc al maselor și imboldul clerului din țările libere, căci revirimentului conști-

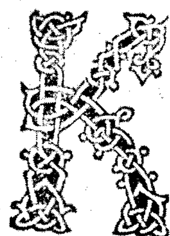

1579 Liturghierul Diacului Lorinț. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

inței ortodoxe a Românilor ardeleni îi corespunde în Țara Românească o străduință de a întări ortodoxia în forma slavă. In principate, unde în urma organizării vieții religioase, bisericile se înmulțiseră, slujba se făcea după manuscrise, care se copiau anevoie și deveniseră insuficiente pentru nevoile locașurilor de rugă. Lipsa cărților de ritual era simțită mai ales în Muntenia, unde arta caligrafiei fusese mai puțin desvoltată decât în Moldova. De aceea Domnul Țării, Alexandru, și Mitropoliții săi, Eftimie și Serafim, comandă tipografiei coresiene cărțile de slujbă religioasă: « Pentru sărăcia și împuținarea svintelor cărți în țara Domniei mele am dorit și m'am sfătuit cu Părintele nostru Preosfințitul Mitropolit... » grăesc epilogurile acestor cărți — și mai departe lămuresc că s'au tipărit « ca să fie *în dar* și în cinste și spre lauda sfintelor biserici și întru pomenirea și iertarea păcatelor străbunilor și părinților noștri și nouă păcătoșilor ». După Evangheliarul slavon tipărit în 1562, începând din 1568, timp de aproape 15 ani tiparul lui Coresi este ocupat cu publicarea cărților de ritual în limba slavă. Astfel apar pe rând: în 1562 un Evangheliar; în 1568 un Sbornic, cuprinzând culegeri din viețile de Sfinți; în 1574 — 1575 un Octoih; în 1577 o Psaltire; în 1578 un Triod, cuprinzând cântările din postul mare; în 1579 un Evangheliar, publicat de Coresi în tovărășie cu un alt meșter tipograf Mănăilă; în 1580 un Sbornic la Sebeșul săsesc și în sfârșit în 1583 un Evangheliar, ultima carte tipărită de Coresi.

Cărțile acestea slavonești aveau o răspândire mai mare decât cele românești. Nu numai că unele au apărut în 2 și chiar în 3 ediții (Evanghelia, 1562, 1579 și 1583), dar alături de Coresi mai lucrau în Ardeal și alți tipografi la imprimare de cărți slavonești pentru Românii ortodocși.

Astfel un diac Lorinț tipărește la Brașov, între 20 Ianuarie și 20 Iunie 1567, un Octoih; apoi în 1570 un Evangheliar, din care s'a găsit un exemplar, păstrat, azi, în Biblioteca Universității din Cluj și în sfârșit în 1579, dela 25 Februarie până la Mai o Evanghelie, la Alba Iulia din al cărei epilog aflăm că el obținuse un privilegiu dela Principele Ardealului, Sigismund Bathory, prin care se interzicea retipărirea textului de altcineva

Pagină din Evanghelia cu învățătură a lui Coresi Brașov, 1580.

вьсѣ • сънаименже вьсѣ, дх҃а свт҃го ѿнѥ
мже вьсѣ • здѣ оучлоучимь съмирѥнїе
имѧть • таможе сѥе свѣтоѡзаримсѧ
блгодѣтїю аминь∴
повелѣнїемь жюпань ханьшь бѣгнерь
азь хѣ рабь • калинь дїакь • исъсь
д҃, оученичи • троудихсѧ ѿсемь • и
съписахѡ сїе кньги • вълѣто
з҃, тысѧщь, о҃г, почѥ
шесѧ сїе кньги •
мсца дѣ ф҃і дн҃ь •
исъвръшишесѧ мсца сєптевриѥ в днь∴
вгр҃а брашевь ~

Epilogul Evangheliarului tipărit de diacul Călin, în 1566, la Brașov din porunca lui Hannes Benkner. Originalul în Muzeul de artă ucraineană din Harkov. (După *Slavia* V p. 190—194).

timp de 30 de ani. E probabil că el a mai tipărit și alte cărți, dar n'au ajuns până la noi.

Un al treilea tipograf român în Ardeal, necunoscut până deunăzi, este *Călin*, care împreună cu 4 ucenici ai săi, retipărește la Brașov, între 19 Decemvrie și 2 Septemvrie 1566, un Evangheliar — după tipăritura coresiană din 1561. Din această tipăritură — singura care a răsbătut până la noi din activitatea lui Călin — se cunoaște până acum un singur exemplar, păstrat în Muzeul de artă ucraineană din Harcov, unde a fost adus în timpul revoluției rusești dintr'o bibliotecă din Volinsk [1].

In această atmosferă de întoarcere spre ortodoxie, a apărut în 1581, ultima publicație românească a lui Coresi, *Cartea cu învățătură* — Cazania — ca un fel de reacție împotriva vâlvei pe care a stârnit-o între Românii ortodocși, Cazania însoțită de Molitvelnicul cu tendințe reformiste din 1564. Cartea s'a publicat cu cheltuiala judelui Brașovului și a tot ținutului Bârsei-Hrăjitu Lucaci — Luca Hirscher — deci o întreprindere comercială, dar cu toate garanțiile de autenticitate ortodoxă, căci ni se spune în prefață că judele, care « cu foarte inimă fierbinte și cu jale aprinsă de mult jeluia la această luminată carte », a trimes — poate pe popa Mihai dela biserica Șcheilor din Brașov care era des întrebuințat în relațiile Sașilor brașoveni cu Țara-Românească — la « Arhimitropolitul » Țării Românești Serafim, în Târgoviște, după originalul cărții, că apoi, sfătuindu-se și cu Mitropolitul Ardealului Ghenadie și cu clerul său, a dat-o « lui

[1] Cf. descrierea lui, de M. Korneev, în *Slavia*, V, 1926, p. 190—194.

Evanghelia cu învățătură (1580), cu stema lui Lucas Hrisher. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Coresi diaconulŭ, ce era meșterŭ învățatŭ într'acestŭ lucru, de o scoase de în carte sârbească pre limba rumânească, împreună și cu preoții dela biscareca Scheailorŭ de lângă cetatea Brașovului, anume Popa Iane și Popa Mihai ». Dintre aceștia rolul important în traducere pare să-l fi avut Popa Mihai care, după cum aflăm din alte izvoare, învățase carte slavonească în țara sârbească și care se bucura de multă trecere între contemporanii săi, întru cât el a purtat, din partea Sașilor, tratativele cu Mihai Viteazul pentru a mântui de pârjol cetatea Brașovului.

Cartea venea într'adevăr dintr'un izvor ortodox autentic, fiindcă, după cum a dovedit-o de curând d-l V. Grecu, ea este o traducere, printr'un intermediar slavon — până acum neaflat — al omiliilor grecești ale lui Ion Caleca. Acesta a ajuns Patriarh al Constantinopolului, sub numele de Patriarhul Ioan al XIV-lea (1334—1347), pe vremea Paleologilor, când era în plină înflorire literatura omiletică. Nu sunt însă toate omiliile opera personală a lui Ioan Caleca, ci unele par a reproduce predici mai vechi.

Un loc aparte în familia textelor coresiene îl are *Pravila*, care se leagă de literatura dreptului canonic și din care s'a descoperit un fragment de 12 foi, într'un codex al muzăului din satul Ieud, cu prilejul unei expoziții din Sighetul Marmației. Este o carte de care clerul simțea mare nevoie la taina spovedaniei în acele vremuri de religiozitate, când preoții erau într'adevăr cârmuitorii sufletelor. Ea cuprinde o serie de penalități pentru diferitele grade de păcate omenești: anateme, excluderi din comunitatea creștină, interdicții dela taina împărtășaniei, canonisirea trupului prin post și metanii: « Cela ce ia mana, post 7 leat; închinăciuni: într'o zi 100. Cela ce bagă apă în vin, de-l vinde, să fie proclet (blestemat)... ». După d. C. Spulber, Pravila coresiană este o traducere după nomocanonul atribuit lui Ioan Nesteutul, Patriarhul Constantinopolului între 580—619. In manuscrisele grecești, ca și în traducerile slavonești, nomocanonul lui Ioan Nesteutul se găsește adăogat la sfârșitul Sintagmei lui Mihail Vlastaris. O asemenea versiune slavonească din sec. al XV, cu note marginale românești, din vechile noastre mănăstiri poate dela mănăstirea Neamțu — a fost descoperită de regretatul I. Bogdan și descrisă în *Convorbiri Literare* (XXIV/19, p. 727 v. și mai sus p. 22).

Textul Pravilei circula în manuscris, înainte de a fi fost tipărit de Coresi. O copie de pe prototipul pierdut se găsește în Codex Neagoeanus (Bibl. Acad. Rom., nr. 3821), copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, din satul Sânpetru, din județul Hunedoarei. O altă versiune, copiată la Râpa-de-jos de un anume Popa Toader, în 1610, și păstrată în Arhivele Bistriței, a fost semnalată de d. Al. Rosetti în *Grai și suflet* (I, p. 332; V, p. 195). Partea dela sfârșit a Pravilei în care se evocă viziunea raiului și a iadului, se găsește copiată în *Codex Sturdzanus* și în *Codex Todorescu*.

* * *

In epilogul Psaltirei din 1577, Coresi spusese că « eu diacon Coresi, deaca văzuiu că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba (lor), numai noi, Rumânii, n'avăm...derept aceaia, frații miei preuților, scrisu-v'am aceaste Psăltiri cu otveat, de-am scos den psăltirea sârbească pre limba rumânească, să fie de înțelegătura ». Totuși, după cum s'a putut constata de către cei ce au comparat această Psaltire cu Psaltirea Scheiană, Coresi nu este traducător — cum de altfel nu este nici în celelalte.

Compararea duce însă la o altă concluzie interesantă. Coresi, punând sub teascul tiparului manuscrisele ce veneau din regiunea Maramureșului, a înlocuit particularitățile arhaice și dialectale ale acelor texte cu particularitățile graiului vorbit în sud-estul Ardealului și în Țara-Românească, particularități care reprezentau o limbă mai evoluată vorbită de un număr mai mare de Români. Inoirile aduse de Coresi vechilor traduceri maramureșene nu s'au mărginit numai la fonetism și morfologie, ci au atins chiar structura sintactică și lexicul. Multe cuvinte de obârșie streină, sau chiar din moștenirea latină, care nu erau înțelese în părțile din care el venise și în cele în care își împlinea munca lui de tipograf, le-a înlocuit cu altele de o mai largă circulație în limbă. Cuvinte ca: *feleleat, fuglu, gotovi, izeclean, pristoi, opu iaste, gintu, ariră* au fost înlocuite prin corespondentele lor: *răspunsu, legătură, găti, iute, a se opri, trebuință este, năroade, năsip*, ș. a. Intorsătura frazei e mai firească la Coresi, raporturile sintactice mai precise (obiectul e totdeauna legat de verb prin prepoziția *pre*), iar ritmul se desfășoară mai vioiu și mai armonios:

« Iată amu frațilorŭ, că trecŭ iarna și primăvara începe-se. Și vedemŭ toate fâpturile de pre lume întregindu-se, și pomii înflurindŭ și toate leamnele (pomii) dumbrăvilorŭ, și pământului răsărindu-i iarbă și pasările toate cântândŭ, și alalte toate înoindu-se. Și de acestea bucurămu-ne și ne veselimŭ. Și să slăvimŭ și mărimŭ și ne mirămŭ prea bunului și meșterului Dumnezeu, cela ce adauge și întoarce toată lumea spre noire. Ce, cumŭ vedemŭ acestea toate înoindu-se, așa și noi, până vreame avămŭ, a noastră viață să o noimŭ » (*Evanghelia cu învățătură*, ed. Sextil Pușcariu-Al. Procopovici p. 87).

Cărţile coresiene au avut o circulaţie mult mai întinsă decât avuseseră traducerile maramureşene care se copiau anevoie cu mâna. Prin legăturile comerciale cu Braşovul, prin boierii băjenari şi, mai târziu, prin cuceririle lui Mihai Viteazul, cărţile coresiene au trecut munţii. In toate ţinuturile româneşti s'au găsit, până în vremurile noastre, exemplare eşite din teascurile primei tipografii româneşti din Braşov. Un exemplar din Psaltirea slavo-română a fost descoperit de Alex. Odobescu la mănăstirea Bistriţa din Oltenia, în bună tovărăşie cu tipăriturile slavoneşti contimporane; un exemplar din Evanghelia cu învăţătură a fost găsit de d-l Al. Procopovici, în satul Liteni din Bucovina, unde fusese adus, probabil, din Suceava; Lucrul apostolesc, dăruit Academiei Române de C. Const. Karadja poartă o notă din Iaşi, dela 3 Martie 1563 a hatmanului Gavril, fratele lui Vasile Lupu; o Evanghelie a fost găsită de N. Iorga în Vălenii de Munte din Prahova; Catechismul şi Pravila au fost descoperite la Ieud, în Maramureş. Tipăriturile coresiene, răspândindu-se în toate ţinuturile româneşti, au dus cu ele pretutindeni graiul muntean, pe care l-au impus cu autoritatea cărţilor sfinte. Astfel Coresi, folosind graiul din sud-estul Ardealului şi din Ţara Românească, a îndeplinit, fără să bănuiască, o operă de o importanţă deosebită în cultura noastră: a pus primele pietre solide la temeliile limbii literare de azi.

BIBLIOGRAFIE. Despre Macarie şi Maxim v. Em. Turdeanu în *Cercetări literare* publicate de N. Cartojan, III. Bucureşti, 1939 p. 150 şi mai ales P. P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) şi originele tipografiei în Ţara Românească* în *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 1939, p. 525–550, unde se dă şi toată bibliografia sârbească. Despre cărţile tipărite de Macarie şi D. Liubavici v. I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I p. 1—43. O bună bibliografie asupra lui Coresi se găseşte la Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche.* Ediţia II, Sibiu, 1930, p. 224–225. Ne folosim de această bibliografie, completând-o cu lucrările apărute după publicarea ei.

Cărţile tipărite de Coresi au fost inventariate şi descrise de: I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, pag. 54–93 şi 516–529, cu reproduceri de titluri, prefeţe şi epiloguri, facsimile de litere, pagini, frontispicii şi vignete. La descrierea fiecărei cărţi, bibliografia cunoscută până atunci.

Din textele coresiene au fost reproduse în ediţii moderne, până acum, următoarele:

1. *Intrebare creştinească (Catechismul)* în I. Bianu, « *Texte de limbă din veacul al XVI-lea* », Academia Română, Bucureşti, 1925 (ediţia facsimilată). Textul fusese publicat mai înainte în transcriere latină, cu greşeli, de Andrei Bârseanu, *Catehismul luteran românesc* în Analele Academiei Române, Mem. Secţ. lit. Seria III, tomul I, Bucureşti, 1924, p. 4–8.

2. *Evanghelia* de Dr. Gherasim Timuş Piteşteanu, *Tetravanghelul* Diaconului Coresi, cu o prefaţă de Constantin Erbiceanu, Bucureşti, Tipografia Cărţilor bisericeşti, 1889 XII+232 p.

3. *Apostolul*, I. Bianu, « *Texte de limbă din secolul XVI-lea reproduse în facsimile* », *IV. Lucrul Apostolesc — Apostolul — tipărit de Diaconul Coresi în Braşov la anul 1563.* Academia Română, Secţiunea literară, Bucureşti, 1930.

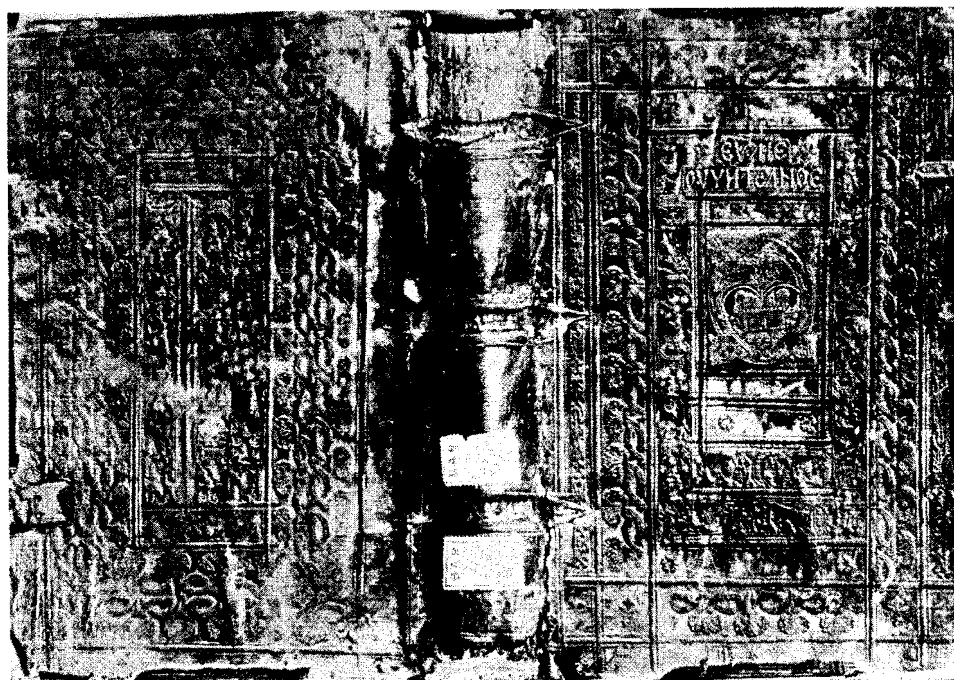
4. *Molitvenicul*, N. Hodoş, « *Un fragment din Molitvenicul Diaconului Coresi* » (1564), publicat în « *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, Göbl, 1903, p. 235–276 (in caractere chirilice şi transcriere latină) cu un studiu interesant.

5. *Psaltirea.* B. P. Haşdeu, *Psaltirea publicată româneşte la 1577 de Diaconul Coresi, reprodusă cu un studiu bibliografic şi un glosar comparativ* (în caractere chirilice şi transcriere latină Tomul I. Textul, Academia Română, Bucureşti, 1881). Studiul şi glosarul n'au mai apărut. O ediţie populară a acestui text a fost publicată în colecţia « *Autorii români vechi şi contimporani* », Bucureşti, Socec, 1894.

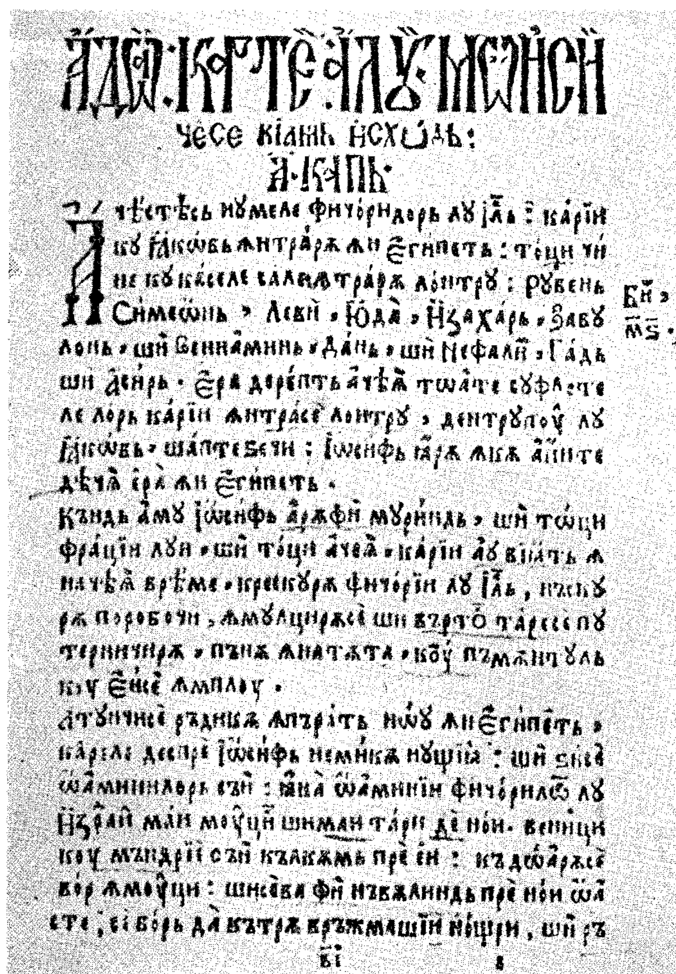
6. *Pravila*, I. Bianu, « *Texte de limbă din secolul al XVI-lea reproduse în facsimilie, Pravila Sfinţilor apostoli* », Academia Română, Secţia literară, Bucureşti, 1925. Textul reprodus în transcriere latină cu versiunile din Codex Sturdzanus şi Codex Neagoeanus (acesta şi în facsimile) de C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească, Text-Transcriere. Studiu.* Cernăuţi, 1930.

7. *Cazania* din 1581: Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, « *Diaconul Coresi, Carte cu învăţătură* (1581), *vol. I. Textul*, Bucureşti, 1914, Comisia istorică a României. Ediţie critică cu variante din Evangheliarul lui Coresi dela 1561, din Tâlcul Evangheliilor dela 1564 şi din Evangheliarul dela 1574, copiat de Radu din Măniceşti pentru Petru Cercel, după reproducerea lui M. Gaster.

STUDII: Despre *Catechism:* Andrei Bârseanu în *Analele Academiei Române*, Secţiunea literară, seria III, tomul I, Bucureşti, 1924 şi *Transilvania* LII (1921), p. 900—901; N. Drăganu în *Dacoromania*, II, p. 581, III, p. 929–937, IV, p. 1091, 1107, 1113. Al. Rosetti în *Romania* XLVIII (1922), p. 321–334; Acelaşi, *Catehismul Marţian* în *Grai şi suflet*, I, Bucureşti, 1923—1924 p. 251–260; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane* în revista *Făt-Frumos*, II, (1927), p. 72–80 şi 104–111. Profesor Nicolae Sulică, I, *Documente româneşti din colecţia Sólyom Fekete*, II, *Catechismele româneşti din 1544 (Sibiu) şi 1559* (Braşov). Precizări cu privire la izvoarele lor. Extras din *Anuarul liceului Al. Papiu Ilarian din Târgu-Mureş*, 1936, p. 15–49; Despre *Evangheliar:* Mario Roques în *Romania*, XXXVI (1907), p. 429—434. (despre un exemplar complet din biblioteca din Budapesta); I. Popovici în *Noua Revistă Română*, XI Bucureşti, (1912), p. 166—167; Sextil Puşcariu în *Dacoromania*, I, p. 347; N. Drăganu în *Dacoromania*, I, p. 349—352, 684—690, 988–1007 (dovedeşte că Coresi nu traducea, ci tipărea după texte mai vechi); P. V. Haneş, *Evangheliarul românesc din 1561 în comparaţie cu cel slavonesc* în *Convorbiri literare*, XLVII (1913). Despre *Apostol:* Al. Rosetti, *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voroneţean* în *Grai şi suflet*, I (1923), p. 100—106; C. I. Karadja, *Despre Lucrul Apostolesc al lui Coresi* în *Analele Academiei Române*, Secţiunea literară, seria III, tomul 3, mem. 6, Bucureşti, 1924, p. 545–555. Despre *Molitvenic:*

Legătură vechea Evangheliei cu învăţătură a lui Coresi 1580—1581. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Pagină din Palia dela Orăștie.

In afară de studiul publicat de N. Hodoș ca introducere la text și amintit mai sus: Dr. E. Dăianu în *Răvașul* din Cluj, VI (1908), p. 168 – 181 N. Drăganu în *Dacoromania*, II, p. 254 și urm. Despre *Psaltire și Liturghierul din 1570:* I. A. Candrea în *Noua Revistă Română*, III, 1901 p. 533-541, IV, 14-24; V. Mangra, *Cercetări literare-istorice*, București, 1896 p 3 – 10; N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brașov în 1570*, Târgu-Mureș, 1927; N. Drăganu, *Despre ce Psaltire și Liturghie vorbește Pavel Tordași la 1570* în *Dacoromania*, IV, Cluj, 1926, p. 913—915. Pentru prototipul bizantin al Cazaniei lui Coresi din 1581: Prof. Vasile Grecu, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învățătură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile Patriarhului Ioan XIV Calecа (1334—1347)*, Academia Română, Studii și cercetări, XXXV, București, 1939. Despre Pravilă: C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuți, 1930, p. 71—85, cf. și recensia lui Al. Rosetti în *Grai și suflet*, V, 1931—1932 p. 194—198.

Pentru *chestiuni mai generale:* N. Sulică, *Coresi scriitor sau tipograf*, Brașov, 1901; Același, *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*, Brașov, 1902; Stoica Nicolaescu, *Diaconul Coresi și familia sa* în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, X (1909), p. 265 și urm.; C. Lacea, *Așezarea definitivă a lui Coresi la Brașov* în *Revista filologică*, II, (1929), Cernăuți, p. 354—358; Al. Procopovici, *Dela Coresi Diaconul la Teofil Mitropolitul lui Mateiu Basarab* în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 289—302. O încercare de sinteză a făcut d-l Lucian Predescu, *Diaconul Coresi*, București, Tipografia Bucovina, 1933, dar pentru lucrarea aceasta a se vedea și rectificările ce i s'au făcut în următoarele critici și recenzii: Dan Simonescu, *Diaconul Coresi, Note pe marginea unei cărți; Lucian Predescu, Diaconul Coresi*, București, 1933; Același, *Errare humanum ...perseverare diabolicum* (Răspuns d-lui Lucian Predescu), București, 1933; D. Mazilu, *Diaconul Coresi — Contribuții —* Ploești, 1933 (Tipografia «Cartea Românească»); Al. Procopovici, recenzie în *Dacoromania*, VII, p. 336—338. Despre diacul Lorinț: N. Iorga, *Octoihul Diacului Lorinț*, Academia Română, Mem. secț. istorice, seria III, tom. XI, mem. 7, București, 1930.

Despre *Honterus:* Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Iohannes Honter*, München, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 22); Hermann Tontsch, *Die Honteru spresse in 400 Jahren. Festschrift der Bruchdruckerei*, Johann Götts Iohn., Brașov, 1933.

PALIA DELA ORĂȘTIE (1582)

S'au văzut în capitolul precedent măsurile luate de autoritățile maghiare pentru a converti la calvinism bisericele românești din Ardeal și străduințele depuse de superintendenții români pentru a traduce în limba poporului, cărțile necesare cultului și propagandei. Cea din urmă din șirul acestor tipărituri este *Palia*.

Coresi tipărise, după cum s'a văzut, numai Noul Testament, cele patru Evanghelii, Faptele (și scrisorile) apostolilor. Era firesc ca atenția cărturarilor români ai vremei să se îndrepte și către Vechiul Testament care formează fundamentul pe care se sprijină Noul Testament, alcătuind împreună un întreg: *Biblia*. Sarcina de a patrona traducerea și tipărirea Vechiului Testament și-a luat-o superintendentul Mihail Tordaș — cel ales în 1577 — sprijinit, în această întreprindere de comandantul Hunedoarei, Geszty. Cartea intitulată Palia, dela gr. *Παλεα* (= vechiu), adică Vechiul Testament, publicată la Orăștie în 1582, de către fiul diaconului Coresi, Șerban, și tovarășul acestuia, Marian diacul, cuprinde de fapt numai primele două cărți: *Creațiunea* și *Ieșirea* sau, cum spun traducătorii cu cuvintele slavone: *Bitia* (slav. быти = a fi; bitia = creațiune) și *Ishodul* (slav. исходити = a ieși).

Ea s'a tipărit, după cum se spune în prefață, cu cheltuiala lui Francisc Geszty, «Gesti Frénți», cum îl numesc ai noștri, «ales hotnogiu Ardealului și țării ungurești, lăcuitoriu în Deva». E un personaj cunoscut în istorie: era comandantul militar al Huniedoarei și ținuturilor învecinate cu teritoriul unguresc, căzut în stăpânire turcească; avea ca reședință Deva, cu bogatul ei teritoriu și fusese trimis în ajutorul lui Aron Vodă, Domnul Moldovei. Era un comandant violent, urît de soldații săi, care, la opt ani după moartea lui, i-au distrus mormântul. Dar, cu tot caracterul lui aspru și impulsiv, s'a ocupat totuși cu interes de vieața religioasă și culturală a supușilor săi: a zidit școală și internat în Deva, a restaurat biserica reformată, a construit casă pentru preot și a suportat cheltuelile pentru tipărirea Paliei.

Traducătorii au în frunte pe episcopul sau, cum îl numeau ei, «ales piscopul Rumânilor în Ardeal», Mihail Tordaș, și sunt în număr de patru: Ștefan Herce «propovăduitorul Evangheliei lui Hristos în orașul Cavâran Sebeșului (Caransebeș); *Zacan Efrem*, «dascălul de dăscălie a Sebeșului»; *Peștișel Moisi*, «propovăduitorul Evangheliei în orașul Lugojului» și *Archirie*, «protopopul varmegiei Huniedoarei».

In prefață, ni se spune că traducătorii, văzând cum «toate limbile înfloresc întru cuvintele sfinte ale lui Dumnezeu» și că «numai noi Românii nu le avem pre limba noastră, cu mare muncă scoasem den limbă jidovéscă și grečască și sârbească pre limbă românească». S'a crezut, într'o vreme la noi, că asertiunile traducătorilor sunt întemeiate și s'a căutat chiar a se determina partea care revine fiecăruia în această utilizare de izvoare în limbi străine, dar regretatul Iosif Popovici, fost profesor de slavistică la Universitatea din Cluj, în *Analele Academiei Române* XXXIII pe 1911, și independent de dânsul, d-l Mario Roques în *Mélanges offerts à M. Émile Picot* Paris (1913) și mai târziu în *Palia d'Orăștie* (1581—1582) vol. I, Paris, 1925, au dovedit că avem de a face cu o traducere făcută după textul unguresc al Vechiului Testament, tradus și tipărit în 1551, de un elev al lui Melanchthon, Gaspar Heltai, pastor la Cluj, tipograf și autor de cărți—între care și originalul Molitvenicului lui Coresi — care i-au asigurat un loc de seamă în istoria literaturii ungurești.

Textul unguresc care stă la baza traducerii românești se străvede în numeroasele elemente lexicale din cuprinsul Paliei, precum: *șpan* = supraveghetor, ung. ispán; *târnaț* = piața din fața templului, ung. tornácz; *iliș* = merinde, ung. élés;

sucuit = obicinuit, verb. ung. szokni; *ocă* = cauză, ung. ok, precum și în numele proprii cu terminațiuni flexionare proprii numai limbii ungurești (ca de exemplu: *Calahot* din *Calah*, nume de localitate biblică + terminațiunea *-ot*, care în ungurește indică acuzativul; *Leabimot* < *Leabim*+*ot*; *Ludimot* < *Ludim*+*ot*; *Anamimot* < *Anamim*+*ot*).

Dar, în afară de textul unguresc, traducătorii au mai avut — după cum arată d-l Mario Roques — dinainte și un text latinesc al Vulgatei, într'o ediție corectată, asemănătoare cu aceea pe care a publicat-o în 1573, Luca Osiander la Tübingen.

Fragmentul Leviticului (cartea a III din Biblie), scris pe pergament și păstrat în Biblioteca Națională din Belgrad, pe care l-a publicat Hașdeu în *Cuvente din Bătrâni* nu face, cum s'a crezut, parte din traducerea care sta la baza Paliei dela Orăștie, ci este o tălmăcire independentă, făcută în Ardeal, la începutul secolului al XVII-lea și copiată în Țara Românească.

Palia ocupă în ciclul traducerilor românești din veacul al XVI-lea, un loc a parte prin frumusețea traducerii, prin limba ei vioaie, pitorească și armonioasă. Traducătorii au știut să folosească frământările unui veac de muncă literară pentru a nimeri cuvinte expresive, care deșteaptă imaginația și mișcă simțirea.

Cu Palia dela Orăștie se încheie seria tipăriturilor românești în Ardeal. Curând după aceasta, marile schimbări și războaiele deslănțuite în toate cuprinsurile românești, pe care se profilează epopeea militară a lui Mihai Viteazul, au pus capăt activității tipografice. Ea se reia abia peste o jumătate de veac, dincoace de Carpați, în timpul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu.

BIBLIOGRAFIE. Originalul Psaltirii calvine se află în Budapesta, Biblioteca Dr. Iuliu Teodorescu. O copie în fototipie se găsește în Biblioteca Academiei Române. Textul a fost publicat cu un studiu introductiv de Dr. Sztripszky Hiador și Dr Alexics György, *Szegedy Gergely Énekes könyve*, XVI, *századbeli román forditásban*. *Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapesta, 1911. Exagerările din introducere au fost puse la punct de Dr. Mateiu în *Luceafărul*, 1911, p. 557 și urm., Șt. Meteș în *Tribuna*, 1911, nr. 283 nr. 10/23 April, p. 19–20 și mai ales de N. Draganu în *Transilvania*, anul 1912, p. 213 și urm. și în *Dacoromania*, IV, 1924–1926, p. 87–88 (nota 5) și 915.

Un fragment din Palia dela Orăștie, cuprinzând cartea I « Creațiunea », a fost publicat în text chirilic, cu o prețioasă introducere, de Mario Roques, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament, Palia d'Orăștie (1581–1582). Préface et livre de la Génèse*, Paris, 1925.

Despre originalul unguresc al Paliei dela Orăștie: I. Popovici, *Paliia dela Orăștie* în Analele Academiei Române, an. XXXIII (1911); Mario Roques, *L'original de la Palia d'Orăștie* (Extras din *Mélanges offerts à M. Émile Picot*. Paris, 1913). H. Sztripszky și G. Alexics, *Szegedi Gergely énekes könyve*, Budapesta, 1911.

Fragmentul de Levitic, păstrat în două foi de pergament în Biblioteca Națională din Belgrad, a fost publicat de Hasdeu în *Cuvente den Bătrâni*, I, București, 1878. p. 5–17. Despre acesta vezi și introducerea lui M. Roques amintită mai sus, precum și A. Bitay, *Erdély Irodalmi szemle*, III, 1926), p. 195 și I. Șiadbei în *Revista filologică*, I, (1928), Cernăuți, p. 276–283: *Fragmentul Leviticului românesc dela Belgrad*.

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE

LITERATURA APOCRIFĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în Maramureș și tipărite de Coresi în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, s'au răspândit peste tot pământul românesc, ducând pretutindeni cuvântul lui Dumnezeu în limba poporului.

Pentru neamul nostru, care folosise până atunci ca limbă de cultură o limbă străină, aceste traduceri au fost cele dintâi zări de lumină.

Indemnați de râvna cu care poporul primise cartea în limba lui, clericii, singurii cărturari ai timpului, s'au apucat să traducă din mulțimea textelor slave ale vechilor mănăstiri, legende religioase cu caracter popular, pe care istoricii literaturilor creștine le numesc legende apocrife.

După criteriile de limbă — și, în primul rând, rotacismul — legendele religioase apocrife au început a fi traduse cam în aceeași vreme de înviorare religioasă și în aceeași regiune în care au apărut și primele texte ale Sfintelor Scripturi în limba română.

Aceste legende au circulat din mână în mână în toate ținuturile românești. Cu timpul, și alte centre de cultură religioasă — poate mănăstirile din Principate — au contribuit la traducerea și răspândirea literaturii apocrife.

Intr'o vreme, în care singura clasă de cultură era clerul — și era clerul fiindcă acum patru veacuri, cultura era legată la noi, de cunoașterea unei limbi moarte — traducătorii au fost preoții și călugării.

Interesant este faptul că din bogata literatură apocrifă slavă, clericii au ales, pentru a transpune în limba poporului, mai întâi legendele apocaliptice, în care pretinsul autor — un apostol sau un patriarh — desvăluie în cuvinte pline de simboluri menite a spori impresia de mister, tainele lumii de dincolo de moarte, pe care le-ar fi aflat prin miracolul unei viziuni cerești. Ceea ce a îndemnat clerul nostru să împărtășească poporului, din mulțimea legendelor slave cu care își desfăta imaginația, mai întâi apocalipsele apocrife, a fost fără îndoială năzuința de a întări în sufletul maselor populare instinctele morale, îndreptându-le gândul dincolo de bunurile trecătoare ale acestei lumi pământești.

Legendele acestea naive, dar care zugrăvesc în colori vii pe de o parte, contrastul dintre chinurile pe care le îndură în flacările nestinse ale infernului cei ce și-au trăit vieața în păcate, iar pe de altă parte, veșnica fericire care așteaptă, în grădinile înflorite ale raiului, pe cei ce și-au încheiat vieața pământească în cinste și dreptate, trebue să fi sguduit adânc sufletul poporului, căci numai astfel ne explicăm urmele, pe care aceste legende le-au lăsat până azi în tradițiile, în colindele religioase și în arta populară.

Epoca care se întinde dela Coresi până la Matei Basarab este bogată în colecții manuscrise, cuprinzând asemenea legende: *Codex Sturdzanus*, copiat între 1580—1620, în Măhaciu pe Mureș; *Codex Todorescu*, copiat în secolul al XVI-lea, în Ardeal; *Codex Martianus*, copiat în secolul al XVII-lea; *Codicele dela Kohalm*, descoperit de Ilie Bărbulescu, tot în Ardeal, un altul descoperit de Andrei Bârseanu, la Ieud, în Maramureș; altul în Ardeal de N. Iorga cu versiune slavo-română și rotacism [1].

Colportorii zeloși ai acestui gen de literatură au fost preoții, căci mai toate manuscrisele vechi sau noi ale acestor legende, cunoscute și păstrate în Biblioteca Academiei Române, sunt copiate de ei. Lucrurile își au explicarea lor, fiindcă aceste legende apocaliptice, pe lângă tendința de a ridica nivelul moral, mai vădesc și preocuparea de a înălța în ochii poporului autoritatea preotului. Așa, de pildă, în *Călătoria Maicii Domnului la iad*, se înfățișează, între muncile pe care le îndură cei păcătoși, și chinurile celor ce n'au venit Duminica la biserică sau nu s'au ridicat dinaintea *preotului* când a ieșit din biserică (sunt osândiți să stea pe scaune înroșite în foc.)

[1] Vezi N. Iorga, *Istoria Românilor vol. IV, Cavalerii*, p. 114–115.

sucuit = obicinuit, verb. ung. szokni; *ocă* = cauză, ung. ok, precum și în numele proprii cu terminațiuni flexionare proprii numai limbii ungurești (ca de exemplu: *Calahot* din *Calah*, nume de localitate biblică + terminațiunea *-ot*, care în ungurește indică acuzativul; *Leabimot* < *Leabim*+*ot*; *Ludimot* < *Ludim*+*ot*; *Anamimot* < *Anamim*+*ot*).

Dar, în afară de textul unguresc, traducătorii au mai avut — după cum arată d-l Mario Roques — dinainte și un text latinesc al Vulgatei, într'o ediție corectată, asemănătoare cu aceea pe care a publicat-o în 1573, Luca Osiander la Tübingen.

Fragmentul Leviticului (cartea a III din Biblie), scris pe pergament și păstrat în Biblioteca Națională din Belgrad, pe care l-a publicat Hașdeu în *Cuvente din Bătrâni* nu face, cum s'a crezut, parte din traducerea care sta la baza Paliei dela Orăștie, ci este o tălmăcire independentă, făcută în Ardeal, la începutul secolului al XVII-lea și copiată în Țara Românească.

Palia ocupă în ciclul traducerilor românești din veacul al XVI-lea, un loc a parte prin frumusețea traducerii, prin limba ei vioaie, pitorească și armonioasă. Traducătorii au știut să folosească frământările unui veac de muncă literară pentru a nimeri cuvinte expresive, care deșteaptă imaginația și mișcă simțirea.

Cu Palia dela Orăștie se încheie seria tipăriturilor românești în Ardeal. Curând după aceasta, marile schimbări și războaiele deslănțuite în toate cuprinsurile românești, pe care se profilează epopeea militară a lui Mihai Viteazul, au pus capăt activității tipografice. Ea se reia abia peste o jumătate de veac, dincoace de Carpați, în timpul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu.

BIBLIOGRAFIE. Originalul Psaltirii calvine se află în Budapesta, Biblioteca Dr. Iuliu Teodorescu. O copie în fototipie se găsește în Bibl oteca Academiei Române. Textul a fost publicat cu un studiu introductiv de Dr. Sztripszky Hiador și Dr Alexics György, *Szegedy Gergely Énekes könyve*, XVI, *századbeli román forditásban. Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapesta, 1911. Exagerările din introducere au fost puse la punct de Dr. Mateiu în *Luceafărul*, 1911, p. 557 și urm., Șt. Meteș în *Tribuna*, 1911, nr. 283 nr. 10/23 April, p. 19—20 și mai ales de N. Draganu în *Transilvania*, anul 1912, p. 213 și urm. și în *Dacoromania*, IV, 1924—1926, p. 87—88 (nota 5) și 915.

Un fragment din Palia dela Orăștie, cuprinzând cartea I « Creațiunea », a fost publicat în text chirilic, cu o prețioasă introducere, de Mario Roques, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament, Palia d'Orăștie (1581—1582). Préface et livre de la Génèse*, Paris, 1925.

Despre originalul unguresc al Paliei dela Orăștie: I. Popovici, *Paliia dela Orăștie* în Analele Academiei Române, an. XXXIII (1911); Mario Roques, *L'original de la Palia d'Orăștie* (Extras din *Mélanges offerts à M. Émile Picot*, Paris, 1913). H. Sztripszky și G. Alexics, *Szegedi Gergely énekes könyve*, Budapesta, 1911.

Fragmentul de Levitic, păstrat în două foi de pergament în Biblioteca Națională din Belgrad, a fost publicat de Hasdeu în *Cuvente den Bătrâni*, I, Bucureșri, 1878. p. 5—17. Despre acesta vezi și introducerea lui M. Roques amintită mai sus, precum și A. Bitay, *Erdély Irodalmi szemle*, III, 1926), p. 195 și I. Șiadbei în *Revista filologică*, I, (1928), Cernăuți, p. 276—283: *Fragmentul Leviticului românesc dela Belgrad.*

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE

LITERATURA APOCRIFĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în Maramureș și tipărite de Coresi în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, s'au răspândit peste tot pământul românesc, ducând pretutindeni cuvântul lui Dumnezeu în limba poporului.

Pentru neamul nostru, care folosise până atunci ca limbă de cultură o limbă străină, aceste traduceri au fost cele dintâi zări de lumină.

Indemnați de râvna cu care poporul primise cartea în limba lui, clericii, singurii cărturari ai timpului, s'au apucat să traducă din mulțimea textelor slave ale vechilor mănăstiri, legende religioase cu caracter popular, pe care istoricii literaturilor creștine le numesc legende apocrife.

După criteriile de limbă — și, în primul rând, rotacismul — legendele religioase apocrife au început a fi traduse cam în aceeași vreme de înviorare religioasă și în aceeași regiune în care au apărut și primele texte ale Sfintelor Scripturi în limba română.

Aceste legende au circulat din mână în mână în toate ținuturile românești. Cu timpul, și alte centre de cultură religioasă — poate mănăstirile din Principate — au contribuit la traducerea și răspândirea literaturii apocrife.

Intr'o vreme, în care singura clasă de cultură era clerul — și era clerul fiindcă acum patru veacuri, cultura era legată la noi, de cunoașterea unei limbi moarte — traducătorii au fost preoții și călugării.

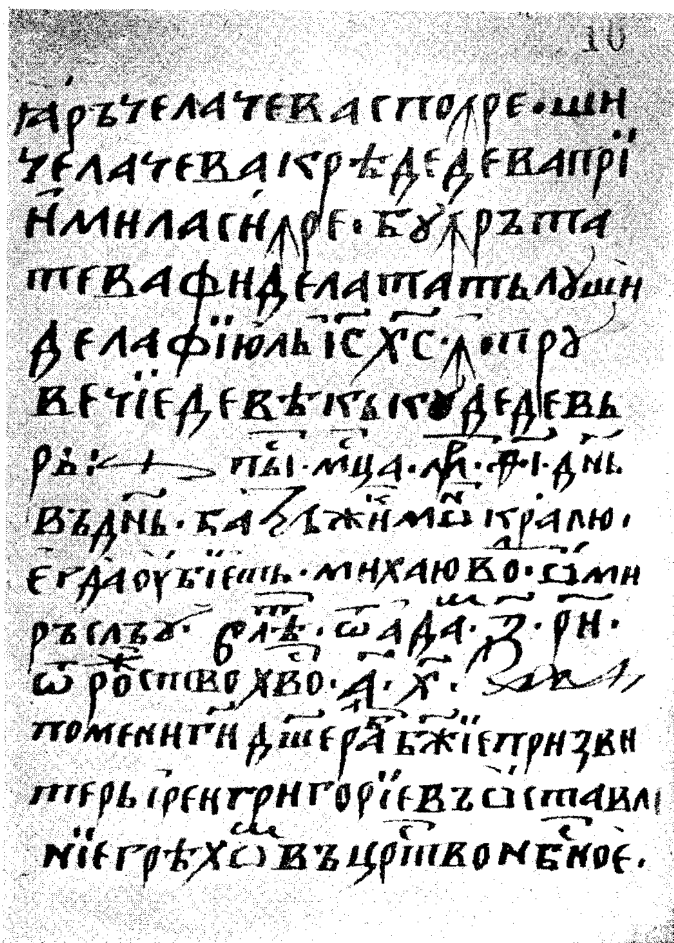
Interesant este faptul că din bogata literatură apocrifă slavă, clericii au ales, pentru a transpune în limba poporului, mai întâi legendele apocaliptice, în care pretinsul autor — un apostol sau un patriarh — desvăluie în cuvinte pline de simboluri menite a spori impresia de mister, tainele lumii de dincolo de moarte, pe care le-ar fi aflat prin miracolul unei viziuni cerești. Ceea ce a îndemnat clerul nostru să împărtășească poporului, din mulțimea legendelor slave cu care își desfăta imaginația, mai întâi apocalipsele apocrife, a fost fără îndoială năzuința de a întări în sufletul maselor populare instinctele morale, îndreptându-le gândul dincolo de bunurile trecătoare ale acestei lumi pământești.

Legendele acestea naive, dar care zugrăvesc în colori vii pe de o parte, contrastul dintre chinurile pe care le îndură în flacările nestinse ale infernului cei ce și-au trăit vieața în păcate, iar pe de altă parte, veșnica fericire care așteaptă, în grădinile înflorite ale raiului, pe cei ce și-au încheiat vieața pământească în cinste și dreptate, trebue să fi sguduit adânc sufletul poporului, căci numai astfel ne explicăm urmele, pe care aceste legende le-au lăsat până azi în tradițiile, în colindele religioase și în arta populară.

Epoca care se întinde dela Coresi până la Matei Basarab este bogată în colecții manuscrise, cuprinzând asemenea legende: *Codex Sturdzanus*, copiat între 1580—1620, în Măhaciu pe Mureș; *Codex Todorescu*, copiat în secolul al XVI-lea, în Ardeal; *Codex Martianus*, copiat în secolul al XVII-lea; *Codicele dela Kohalm*, descoperit de Ilie Bărbulescu, tot în Ardeal, un altul descoperit de Andrei Bârseanu, la Ieud, în Maramureș; altul în Ardeal de N. Iorga cu versiune slavo-română și rotacism [1].

Colportorii zeloși ai acestui gen de literatură au fost preoții, căci mai toate manuscrisele vechi sau noi ale acestor legende, cunoscute și păstrate în Biblioteca Academiei Române, sunt copiate de ei. Lucrurile își au explicarea lor, fiindcă aceste legende apocaliptice, pe lângă tendința de a ridica nivelul moral, mai vădesc și preocuparea de a înălța în ochii poporului autoritatea preotului. Așa, de pildă, în *Călătoria Maicii Domnului la iad*, se înfățișează, între muncile pe care le îndură cei păcătoși, și chinurile celor ce n'au venit Duminica la biserică sau nu s'au ridicat dinaintea *preotului* când a ieșit din biserică (sunt osândiți să stea pe scaune înroșite în foc.)

[1] Vezi N. Iorga, *Istoria Românilor vol. IV, Cavalerii*, p. 114—115.

Codex Sturdzanus f. cu nota în limba slavă a lui Popa Grigore, din anul 1600, «când a fost învins Mihai Vodă la Mirăslău».

Aceste legende, răspândite prin còpii manuscrise, au fost adunate și cusute la un loc de timpuriu în sbornice sau codice. Cel mai vechiu este *Codex Sturdzanus*, numit așa de Hașdeu după numele lui Dimitrie Sturdza, care l-a împrumutat marelui istoric și filolog pentru studiu și care apoi l-a dăruit Academiei Române. El a fost studiat și publicat de Hașdeu în text chirilic și cu o bună transcriere latină, în volumul al doilea din *Cuvente den bătrâni*.

Codex Sturdzanus este alcătuit din două părți. Prima parte cuprinde o serie de legende, intitulate de Hașdeu *texte măhăcene: Legenda Duminicii, Legenda Sf. Vineri, Legenda lui Avraam*, câte trele copiate de Popa Grigore, în Ardeal în satul Măhaciu, mai sus de Turda, între 1580—1619; a doua parte cuprinde o altă serie de legende: *Legenda Sf. Sisinie, Călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul Apostolului Pavel*, numite de Hașdeu *texte bogomilice*, precum și un text *Cugetări în Ora morții*, pe care Hașdeu îl credea o creațiune originală românească cu caracter bogomilic. Acestea din urmă au fost copiate înainte de 1550 de un anonim și cusute într'un volum cu textele măhăcene de Popa Grigore.

Hașdeu, și, după el Gaster și toți cei ce s'au ocupat de istoria literaturii noastre vechi, au pus în legătură literatura apocrifă cu o mișcare eretică apărută în Bulgaria și imperiul bizantin în veacul al X-lea: bogomilismul.

BOGOMILII

Bogomilismul a fost o sectă eretică, născută în Asia Mică din fuziunea creștinismului cu dualismul persan. Din Asia, erezia a pătruns în Europa prin coloniștii greci și armeni, aduși de împărații bizantini și așezați la granițele de Nord ale Bizanțului, în regiunea Adrianopolului și Filipopolului. Din aceste centre, curentul s'a întins în imperiul bizantin și mai ales în Bulgaria, unde a dobândit o mare putere de expansiune prin propaganda popei Ieremia Bogomil, care a trăit în secolul al X-lea, sub țarul Petru. Din Bulgaria, secta a trecut mai departe în Serbia, Bosnia și Herțegovina și s'a răsfirat în Occident sub diferite numiri: Patarini în Italia nordică, Cathari (dela gr. *Καθαρός* = curat, fiindcă pretindeau că ei dețin învățătura curată a Mântuitorului) în Germania și Italia — de aci vine și germanul Ketzer, boemul Kačir = eretic, și au ajuns până în sudul Franței. Celebra sectă a Albigensilor, împotriva căreia Papa Innocențiu al III-lea a deslănțuit cruciata de exterminare, era și ea o îndepărtată ramură a Bogomililor din Balcani.

Erezia bogomilică a fost în creștere în Peninsula Balcanică până în secolul al XII-lea, când s'a pornit lupta pentru distrugerea ei. In anul 1111, împăratul bizantin Alexe Comnenul deschide lupta, arzând pe rug în hipodromul din Constantinopol pe conducătorul sectei, pe medicul Vasilie, și pe cei 12 apostoli ai săi. Câtva timp după aceasta, în Serbia, jupanul Ștefan Nemania începe o groaznică prigoană împotriva ereticilor, arzându-i pe rug sau aruncându-i în exil.

In secolul al XII-lea și al XIII-lea, țarii bulgari Boril și Alexandru se străduesc și ei să înăbușe erezia în Bulgaria. Invazia turcească a împiedicat însă extirparea bogomilismului din țara vecină. Aci, până târziu în secolul al XVII-lea, s'a menținut o fâșie întinsă de 14 sate, înșirate între Nicopole, Vidin și Filipopol, care rămăseseră credincioase vechei erezii și refuzau crucea, deși aveau biserici. In veacul ai XVIII-lea, aceste resturi bogomilice au fost convertite la catolicism de către misionari franciscani veniți din Bosnia. Din aceste ținuturi au venit la noi, începând din anul 1688, emigranți bulgaro-pavlichieni, care s'au așezat în jurul Craiovei, a Râmnicului, în județul Vlașca și în jurul Bucureștilor, la Cioplea.

Doctrina bogomililor pleacă dela antagonismul dintre Dumnezeu, ca principiu al binelui, și Satana, ca principiu al răului. Dumnezeu este creatorul lumii spirituale, invizibile și eterne, Satana este creatorul lumii materiale, vizibile și trecătoare. Satana a creat trupul omului, Dumnezeu i-a dat sufletul. Satana a pus la cale căderea omului și isgonirea lui din rai; el a stăpânit lumea până la venirea Mântuitorului. De aceea, Bogomilii respingeau Vechiul Testament care povestește rătăcirea omenirii sub influența Spiritului celui rău și nu admiteau decât Noul Testament.

Pornind dela antiteza dintre suflet, creațiunea lui Dumnezeu și dintre trup, creațiunea Satanei, și considerând vieața aceasta de pe pământ ca un popas către vieața cea veșnică viitoare, Bogomilii predicau asceza, disprețuiau bunurile pământești, duceau o viață sobră, nu admiteau taina euharistiei cu pâine și vin, combăteau cultul Sfinților și al icoanelor pe care le considerau ca rămășițe de idolatrie, nu admiteau Vechiul Testament, care povestește epoca în care omenirea a fost sub stăpânirea Satanei, respingeau crucea pe care o considerau ca o unealtă, cu care diavolul a chinuit pe Mântuitor. In vremurile de înflorire ale pan-slavismului, atunci când literatura apocrifă era puțin cunoscută, savanții slavi atribuiau Bogomililor un rol important în creația și răspândirea literaturii apocrife. Hașdeu, și, după el, Gaster, au împărtășit părerea slaviștilor și această părere a fost admisă fără nicio rezervă de toți istoricii noștri literari, ba răposatul Sbiera, care credea că prototipul Codicelui Voronețean a fost tradus în secolul al XIII-lea, în sudul Dunării, punea în legătură cu erezia bogomilică înseși începuturile literaturii noastre.

LITERATURA BOGOMILICĂ

Din literatura bogomilică, trei cicluri de legendare, după câte știm până acum, au intrat în literatura noastră veche. Primul este legenda lui Adam și Eva în care apare tema zapisului cu Satana. Adam, isgonit din raiu, a fost silit, pentru a putea lucra pământul care era opera și proprietatea Satanei, să încheie cu el un zapis, prin care i-a cedat sufletul lui și al celor ce se vor naște din el. Satana a ascuns zapisul, scris pe o cărămidă, în apele Iordanului. Când Mântuitorul a venit la Sf. Ioan și a intrat în apele râului ca să primească botezul, s'a așezat peste cărămidă, sfărâmând-o. Acest motiv este împletit cu tema arborelui crucii. Adam, în agonie, trimite pe Sit și pe Eva să-i aducă din raiu o ramură din pomul cunoștinții binelui și răului. Din această ramură, ai săi îi împletesc o cunună, pe care i-o pun pe cap în ceasul morții. Din cunună, a crescut un arbore, din care apoi s'a făcut crucea, pe care a fost răstignit Mântuitorul.

O altă legendă își propune, printr'un proces de interpretare simbolică, să arate cum crucea Domnului a fost ridicată pe locul unde zăcea căpățâna lui Adam și de aceea în icoanele pe care se zugrăvește răstignirea Mântuitorului se află sub cruce o căpățână. Sângele Domnului, revărsându-se peste ea, a răscumpărat-o din păcate.

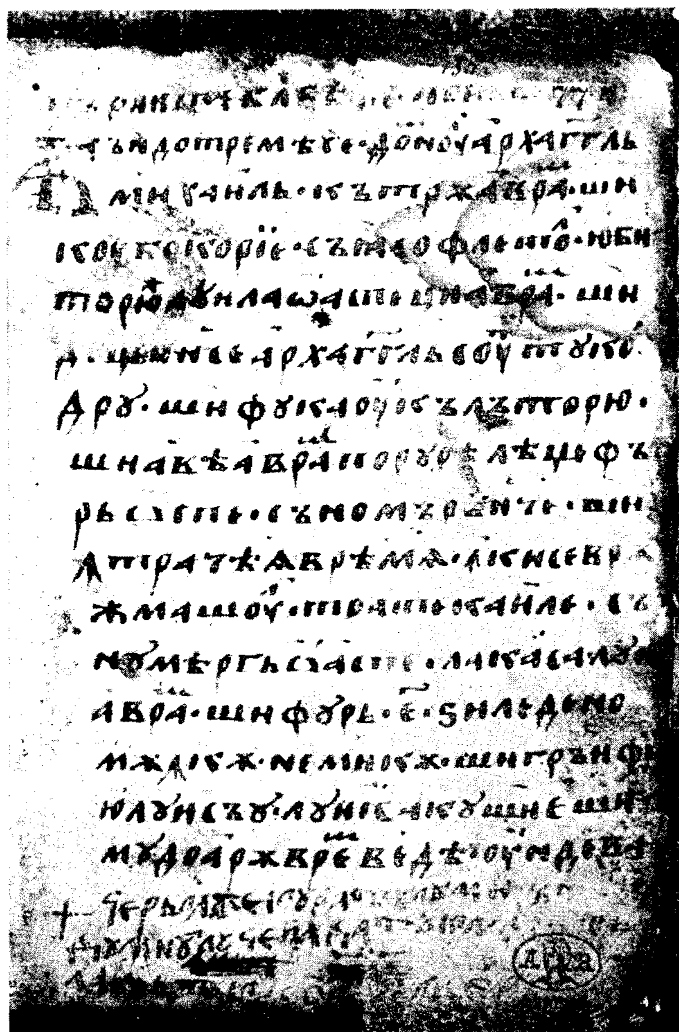
Legenda lui Adam și Eva se păstrează în mai multe manuscrise din primul pătrar al secolului al XVII-lea, iar a doua despre, lemnul crucii, într'altă serie de manuscrise din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

In literatura noastră veche se mai cunosc încă două cicluri de legende cu vădit caracter bogomilic. Unul, care ni s'a păstrat într'un manuscript din sec. al XVIII-lea al Bibliotecii Academiei Române (nr. 1282 f. 164—177), povestește cum Satanail, invidios de creațiunea omului, a atras de partea sa o ceată de îngeri și furând veștmântul, stema și steagurile Domnului s'a așezat cu scaunul de deasupra norilor și cum Dumnezeu a trimes pe arhanghelul Mihail, care, prin vitejia și iscusința lui, a izbutit să redobândească podoabele raiului. Această legendă al cărui prototip bulgăresc este publicat de profesorul Iordan Ivanov dela Sofia, a prins rădăcini adânci în folklorul nostru. In unele versiuni populare, tema aceasta s'a contaminat cu zapisul lui Adam, căci în aceste versiuni, culese de Voronca și alții (v. *Cărțile pop., II*, p. 55), Dumnezeu trimite pe arhanghelul Mihail sau pe Sf. Ilie să reia dela Satan zapisul încheiat cu primul om. Legenda luptei lui Satanail cu trimeșii Domnului pentru podoabele cerului este sursa unuia din cele mai frumoase cicluri de colinde populare « prada în raiu » în care se întâlnesc la olaltă gradația povestirii, mișcarea dramatică și frumusețea imaginilor. (v. *Cărțile pop., II*, p. 37).

A treia legendă bogomilică este o detaliere a unui fragment din Evanghelia lui Matei (cap. IV, versetul 1—12), în care se povestește disputa Mântuitorului cu Satana în pustie. Satana, văzând că, cu toate străduințele sale, nu izbutește să isgonească pe Mântuitor de pe pământ, se retrage pe un munte vecin și se pregătește de luptă. Domnul învălue muntele într'un nour negru; îngerii prind pe Satana și-l spânzură de toarta

Mântuitorul distruge cărămida pe care se afla scris zapisul lui Adam cu Satana. Frescă din Mănăstirea Cozia.

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând « Moartea Patriarhului Avraam », scrisă de Popa Grigore.

cerului. În cele din urmă, Satana prefăcându-se pocăit, este iertat, dar, ajuns pe pământ, intră în inima Caiafei și provoacă răstignirea Domnului, care o primește pentru a împlini Scripturile și a mântui omenirea. Textul se păstrează într'un manuscris al Academiei Române din secolul al XVIII-lea. Ne-a venit din literatura bulgară, unde textul era cunoscut din secolul al XIV-lea. La rândul lor Bulgarii l-au primit din Bizanț, unde apare încă din veacul al XII-lea.

La atât se reduce literatura cu nuanță bogomilică în literatura scrisă românească.

In literatura orală a poporului, circulă azi un ciclu însemnat de legende în care se vede concepția dualistă a lumii, antagonismul dintre cele două mari puteri: Dumnezeu și Satana — Dumnezeu creator al vietăților bune (calul boul, oaia, albina), Satana creator al celor rele (viespea, liliacul, șarpele). Exceptând una singură în care cei doi creatori apar alături ca urzitori ai omului — Satana plămădind trupul din lut, Dumnezeu hărăzindu-i sufletul — legendă care ne este atestată ca autentic bogomilică de către călugărul bizantin, contimporan cu secta, Euthimie Zygabenos, multe din celelalte au putut pătrunde la noi, precum am arătat în altă parte [1], nu numai din Sudul Dunării, ci și din Iran, prin coloniile iraniene din Sudul Rusiei.

[1] *Cărțile populare*, I, p. 35—42.

CODEX STURDZANUS

Textele din Codex Sturdzanus însă nu au nimic comun cu bogomilismul. Pentru întâiași dată în *Studii bizantino-române*, D. Russo a arătat că textul numit de Hașdeu *Cugetări în ora morții* și în care el vedea o creațiune originală românească, de caracter bogomilic, nu este originală, ci este o întrețesere de fragmente luate din *Dioptra lui Filip Solitariul*, din *Evhologiu* și din *Viața Sf. Vasile cel Nou.*

Mergând pe drumul deschis de Russo, am arătat în 1929, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, pag. 43—48 și mai ales 68, 73—75, 94—97, că nu se poate stabili nicio legătură nici între celelalte legende religioase din Codex Sturdzanus, Codex Martianus și Codex Todorescu și între mișcarea bogomilică, pentru două motive destul de simple: 1. Textele apocrife din Codex Sturdzanus apar în literaturile creștine — siriacă, bizantină și coptă — cu 4—5 secole înainte de ivirea bogomilismului în Balcani, și al 2-lea, că ele cuprind idei ce vin în contradicție flagrantă cu doctrina Bogomililor, așa cum o cunoaștem din expunerea călugărului bizantin contimporan, Euthimie Zygabenos. Așa de pildă, Bogomilii, ca și Albigensii, nu admiteau învierea trupului pe care îl considerau ca operă a Satanei, deosebindu-se în această privință de biserica ortodoxă, care crede că în ziua judecății din urmă, sufletele vor învia în trupurile pe care le-au părăsit. In Apocalipsul lui Pavel este un pasaj în care, după ce se povestește că îngerii iau sufletul omului drept din trup, se întorc și-i spun: «Suflete, cunoașteți trupul tău de unde ai ieșit, că iară te vei întoarce în trupul tău la ziua de înviere ». Bogomilii disprețuiau crucea; în legendele din Codex Sturdzanus sunt pasagii din care reiese venerația pentru crucea pe care a fost răstignit Mântuitorul. Bogomilii respingeau împărtășania cu pâine și vin, pe care o considerau ca un sacrificiu adus demonilor. In Călătoria Maicii Domnului la iad, această taină a euharistiei este învăluită într'o aureolă divină. Bogomilii propovăduiau dogma celibatului; în *Călătorie* nu numai că nu este combătută căsătoria, dar ea este admisă chiar pentru preoți.

Renunțând dar la clasarea făcută de Hașdeu în texte bogomilice și mănăcene, vom împărți scrierile din Codex Sturdzanus după cuprinsul lor în două grupe: 1. literatură apocrifă apocaliptică, care, în numele Apostolilor sau al Sf. Fecioare, ne desvălue într'o formă plină de simboluri, tainele lumii de dincolo de moarte și 2. legende hagiografice. Acestea, într'o lumină de miracol, ne povestesc viața supra-omenească a marilor iluminați, care și-au sacrificat viața pentru triumful creștinismului precum și marilor asceți, care și-au mortificat trupul pentru a-și mântui sufletul.

Ciclul legendelor apocaliptice este reprezentat în Codicele Sturdzan prin următoarele trei texte: *Apocalipsul Apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad* și *Moartea lui Avraam.* La acestea s'ar putea adăuga, prin caracterul ei, și *Epistolia Domnului nostru Iisus Christos* sau *Legenda Duminicii.*

Apocalipsul Apostolului Pavel a fost plăsmuit prin veacul al IV-lea d. Ch. cu intenția de a lămuri pasajul obscur din scrisoarea a II-a a Apostolului, în care acesta, povestind celebra viziune pe care a avut-o în Valea Damascului și care l-a convertit din cel mai înverșunat vrăjmaș al creștinilor în cel mai zelos apostol, spune textual că a fost răpit la al treilea cer și a auzit și văzut lucruri pe care niciun om nu le-a auzit și nu le-a văzut. De fapt, tendința apocalipsului este să pună în relief contrastul dintre grădinile raiului cu cetatea de pietre scumpe și mărgăritare de o parte și dintre veșnicul întuneric al infernului, unde se muncesc în râuri de foc cei păcătoși, de altă parte.

Acest apocalips a avut mai puțină răspândire în literatura veche românească, deoarece versiunea lui derivă după un text

sârbesc mutilat, care fusese tipărit la începutul secolului al XVI-lea la Veneția, de tipograful sârb Božidar Vuković.

Călătoria Maicii Domnului la iad, copiată în Codicele Sturdzan pe la 1580, stăruește asupra chinurilor din infern, unde diferitele grupe de păcătoși se sbat, ca și în infernul lui Dante, în chinuri din ce în ce mai grele cu cât Sf. Fecioară intră mai adânc în împărăția întunerecului.

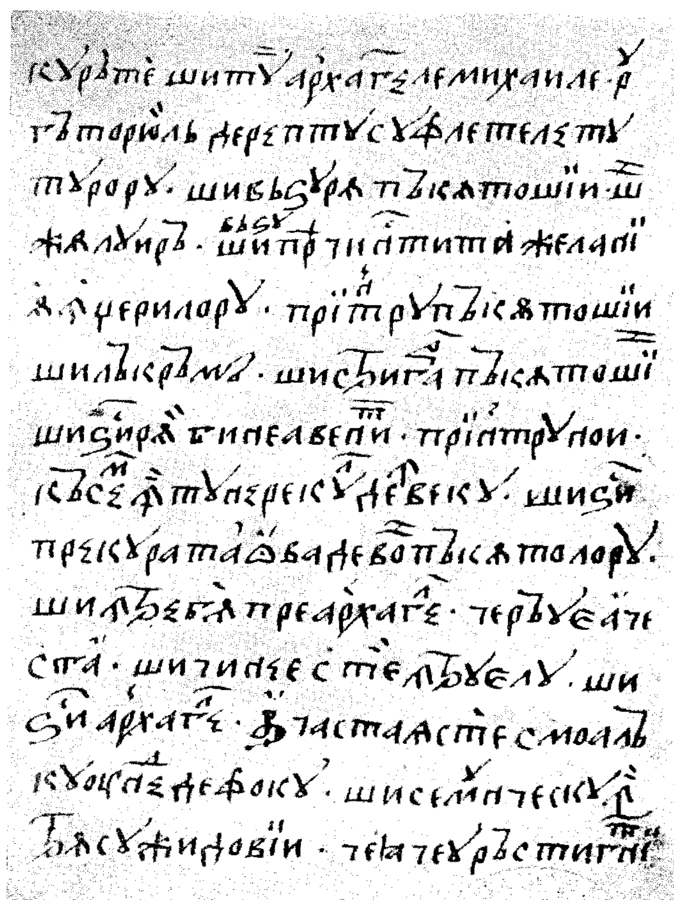
A treia legendă, *Moartea lui Avraam*, după ce ne descrie bunătatea lui Avraam, care nu se așează niciodată la masă fără oaspeți, ne povestește împrejurările în care Patriarhul a văzut tainele cerești. Ieșind odată cu fiul său Isac să caute un oaspe pentru masă, întâlnesc sub poalele unui munte un călător obosit pe care îl aduc în casa lor. Peste noapte, Isac are un vis revelator, și atunci străinul, care nu era altul decât îngerul Domnului, se destăinue lui Avraam, spunându-i că e trimis de Domnul să-i ridice sufletul. După cererea stăruitoare a lui Avraam îngerul, îngăduindu-i să mai trăiască încă, îl ridică pe un car de foc la cer, unde Patriarhul vede, în pragul raiului, masa de judecată a lui Sit, calea îngustă care duce spre raiu, calea largă care duce spre iad și alte taine divine.

Versiunea din Codex Sturdzanus se încheie aci, dar alte versiuni, traduse din grecește, la sfârșitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, ne povestesc cum Patriarhul, scoborît pe pământ nu se mai îndură să se despartă de ai săi. Dumnezeu trimite atunci moartea, care dându-i să bea din paharul ei, Avraam își dă sufletul, pe care un cor de îngeri îl duc spre cer.

In afară de aceste trei apocalipse, care desvăluie tainele lumii de dincolo de moarte, cu contrastul dintre paradis și infern, a mai circulat în vechea literatură românească un al patrulea apocalips, care destăinuia maselor populare tainele judecății din urmă. Este *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul*, descoperit de regretatul N. Drăganu, într'un codice din veacul al XVI-lea, și pe care l-am găsit apoi și într'o serie de manuscrise din biblioteca Academiei Române. Textul nu se poate identifica însă, după cum credea Drăganu, cu textul bogomilic descoperit în arhivele inchiziției din Carcassone — oraș în Sudul Franței — unde fusese pe vremuri un important centru al ereziei albigense. Dimpotrivă, în forma în care îl avem în literatura noastră, el are concepții ortodoxe: venerarea profeților, adorarea crucii, ideea că, la ziua judecății din urmă, oamenii vor învia cu trupul. Textul povestește, după cum arată titlul, cum Apostolul, urcându-se în muntele Tavorului, se roagă Domnului să destăinue cele ce vor fi în ziua judecății din urmă. Intr'o lumină orbitoare, Mântuitorul, deschizând cerul, îi arată lucrurile simbolice — o carte pecetluită cu 7 peceți — și îi destăinuie sensul lor și zilele de agonie ale lumii, când va veni Antihrist pe pământ să amăgească omenirea, când îngerii vor aprinde pământul și când toate cele trecătoare se vor mistui.

La literatura apocalipselor apocrife se poate adăuga și *Legenda Duminicii* sau *Epistolia Domnului nostru Isus Christos*, care se păstrează în Codex Sturdzanus. E vorba de o piatră căzută din cer, mică la vedere, dar așa de grea că nimeni nu o putea ridica. Abia după ce Patriarhul Ierusalimului și soborul de preoți s'au rugat trei zile, piatra s'a deschis și în ea s'a găsit scrisoarea Domnului, sfătuind omenirea să serbeze Duminica și amenințând cu cele mai grele pedepse cerești pe cei cari vor nesocoti Duminica și vor călca legea Domnului.

Cum era de așteptat, această literatură, răspândită de preoți în masele credincioșilor de pe vremuri, a avut un adânc răsunet în păturile populare. Cu deosebire Călătoria Maicii Domnului la Iad și Legenda Duminicii, care se citesc și azi cu evlavie în lumea satelor și sunt socotite ca amulete, aducătoare de noroc și păzitoare de primejdii, au împrumutat materiale pentru ciclul colindelor religioase. Scena muncilor din iad din pridvorurile

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând un fragment din Călătoria Maicii Domnului la iad, scrisă pe un anonim (vezi mai sus pag. 66)

multor biserici de sate este zugrăvită adesea cu elemente care amintesc Călătoria. Nu mai puțin norocos a fost, în ceea ce privește influența asupra poporului, Apocalipsul apocrif al Sfântului Ioan Bogoslovul. Mai tot ciclul credințelor populare despre sfârșitul lumii, cu mitul lui Antihrist, cu lupta lui pentru a amăgi omenirea, cu victoria asupra lui Enoh și Ilie, cu focul care va mistui pământul pleacă dela acest apocrif și dela o altă carte, intrată mai târziu în literatura noastră din literatură rusească, pe la jumătatea sec. al XVIII-lea: *Semnele venirii lui Antihrist*.

BIBLIOGRAFIE. Despre literatura apocrifă s'a scris foarte mult în timpurile din urmă. Lămuriri suficiente și o bibliografie bogată la N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 22—23, București, 1929 (ed. Casa Școalelor).

Doctrina Bogomililor a fost expusă de un călugăr învățat, Evtimie Zigabenos, contimporan cu Alexe Comnenul, împăratul care a deslănțuit prigoana împotriva ereziei din Bizanț. El pretinde că a ascultat, ascuns în spatele tronului, convorbirea dintre împăratul bizantin și în medicul Vasilie, căpetenia Bogomililor care, în urma acestei convorbiri, a fost ars pe rug, împreună cu cei 12 apostoli ai săi. Opera lui Zygabenos se numește *Panoplia Dogmatica* (*Πανοπλία Δογματική*). Este o operă de dogmatică în care se expun doctrinele sectelor care minau creștinismul pentru ca apoi să fie combatute punct cu punct. Textul grecesc a fost publicat pentru întâiaș dată la Târgoviște în 1710 (de frica Turcilor s'a scos capitolul privitor la Sarasini). Textul grecesc întreg a fost publicat de Migne în *Patologiae cursus completus. Series gradeca posterior*, Tom CXXX. Capitolul despre Bogomili republicat de G. Ficker, *Die Phundagiaten*, Leipzig, 1908, după un ms. din Bibl. Universității din Utrecht.

Pentru Bogomilii din Bulgaria avem un izvor contemporan în cele 13 cuvântări ale Prezbiterului Cozma, îndreptate împotriva ereticilor. Aceste cuvântări au fost editate în timpul din urmă de un învățat rus: M. Popruženko, Св. козмы пресвитера слово на еретики, Petersburg, 1907. O traducere în limba română a dat Alex. Iordan. *Isvoare bogomilice. Predica presbiterului Cosma*, București, 1938.

Un sinodic al ţarului Boril, care a început persecuţia Bogomililor în Bulgaria, tradus din greceşte în anul 1211, după ce secta a fost distrusă, pentru a stabili normele credinţei pravoslavnice, cuprinde adaose interesante, dintre care unele privesc erezia bogomilică. Sinodicul a fost publicat şi el în **Синодник царя Борила** Sofia, 1928.

Un al patrulea izvor ni-l procură Patriarhul Eftimie din secolul al XIV-lea. Acesta, într'o biografie a episcopului Ilarion din Moglena (o dieceză din Bulgaria, unde erau numeroşi Bogomili), a înserat şi discuţiile pe care episcopul Ilarion le-a avut cu ereticii. Biografia a fost publicată de E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901, p. 27—58.

In sfârşit, un alt izvor, pentru cunoaşterea bogomilismului, este o operă a Episcopului Ioan Torquemada. Acesta fusese însărcinat de Papa Sixt să convertească la catolicism resturile Bogomililor din Bosnia. In acest scop, el a întocmit în anul 1461, un «*Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae*», în care se enumăra 15 puncte ale ereziei maniheice, pentru a fi apoi combătute din punct de vedere catolic. Simbolul a fost publicat de Fr. Racki în *Starine*, XIV (1882), p. 1 şi urm., Zagreb.

Un studiu important pe baza tuturor izvoarelor în literatura bulgară este al prof. Iordan Ivanov, **Богомилски книги и легенди** (Cărţi şi legende bogomilice), publicat de Academia bulgară în 1925, Sofia.

TEXTE: *Legenda lui Adam şi Eva* a fost publicată de Dr. M. Gaster după un manuscris dela începutul secolului al XVII-lea (circa 1600—1625), în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, I (1883), p. 78—80 şi reprodus în *Chrestomaţie română*, I, p. 63—65.

In legătură cu această legendă stă şi textul versificat: Cântecul lui Adam pentru care vezi mai pe larg *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 55 şi urm.

Pentru *Lupta arhanghelului Mihail cu Satanail* şi *Disputa lui Isus cu Satana* vezi pe larg N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească* II (Fundaţiunea pentru literatură şi artă Regele Carol II), Bucureşti 1938 p. 34—37; 85—87.

In literatura orală a poporului nostru se găsesc însă numeroase legende cu caracter bogomilic pentru care vezi mai pe larg I. A. Candrea, *Iarba fiarelor*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1928, p. 59—67 şi N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, p. 35—42.

Textele apocrife din Codex Sturdzanus (Apocalipsul Apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Legenda Duminicei, Legenda Sf. Sisinie), precum şi legenda hagiografică a Sf. Vineri au fost publicate de B. P. Haşdeu, în *Cuvente den bătrâni*, vol. II.

Alte versiuni din *Apocalipsul Apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului* au fost publicate de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, Bucureşti (Academia Română), p. 200 şi urm.

O altă versiune cu rotacism (reprodusă în facsimil), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, p. 114—115. Nu este însă din secolul XV. Cf. N. Drăganu, *Dacoromania*, IX, 1936—1938, p. 219—224.

O versiune desvoltată din *Moartea lui Avraam* a fost publicată de Dr. M. Gaster în *The Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, IX (1887), p. 195—199, text românesc şi traducere engleză după un manuscris din 1750.

Textul Apocalipsului lui *Ioan Bogoslovul* a fost publicat de N. Drăganu, *Două manuscripte: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, p. 229.

Pentru alte manuscrise inedite din colecţia Academiei Române precum şi pentru texte slave publicate de N. Tihonravov, A. Pypin, I. Porfiriev şi alţii şi pentru prototipe greceşti a se vedea *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, la capitolele respective.

STUDII. O expunere detailată pentru domeniul românesc, cu o bibliografie mai completă se găseşte în studiul meu, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, *Epoca influenţei sud-slave*, p. 24—34, Bucureşti, 1929, unde este studiată şi întreaga literatură apocrifă.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ

Deşi curentele reformiste erau împotriva cultului sfinţilor — ne reamintim de prefaţa Cazaniei lui Coresi: «sfinţii morţi nu ascultă rugăciunea noastră» — totuşi preoţii români din părţile ardeleneşti au tradus, de timpuriu, şi au pus în circulaţie şi câteva vieţi de sfinţi, care alcătuesc un capitol interesant în literatura noastră veche: legendele hagiografice.

Literatura aceasta fusese alcătuită în vremurile de adânc misticism ale evului mediu, când cultul sfinţilor luase un avânt aşa de puternic, încât drumurile care duceau către centrele în care se păstrau moaştele sfinţilor — numite în documentele timpului *strata publica peregrinorum* — erau înţesate de alaiuri lungi de pelerini, porniţi din toate părţile lumii creştine. Pentru a satisface curiozitatea pioasă a mulţimilor, care veniseră pe drumuri prăfuite din adânci depărtări, avide de a cunoaşte vieaţa şi minunile sfinţilor, al căror sprijin îl cereau, cărturarii din jurul sanctuarului în care se păstrau moaştele lor, au alcătuit legendele hagiografice.

In plăsmuirea acestor legende, autorii lor s'au servit de materialul pus la îndemână de tradiţia populară care pleca, fireşte, de la povestirile martorilor contemporani cu sfântul; dar acestea transmise din generaţie în generaţie, fuseseră în mod inconştient prelucrate — cum de altfel se petrec lucrurile şi azi sub ochii noştri — de imaginaţia populară: cadrul istoric şi geografic în care se desfăşurase vieaţa reală a sfântului fusese şters, iar în locul lui fantezia creatoare a poporului, folosindu-se de străvechile legende populare, a creat tipul generic al sfântului, în care latura miraculoasă a vieţii fusese accentuată şi subordonată unei concepţii a parte.

In elaborarea elementului miraculos din legendele populare, hagiografii au fost influenţaţi de curentele filosofice ale timpului şi, în primul rând, de mistica neoplatoniciană. Aceasta susţinea că în timpul extasului religios, sufletul omului se poate desprinde de materialitatea trupului şi că pătruns de divinitate, stă mai presus de legile naturii, pe care le înfruntă. Pentru hagiograf, sfântul este campionul lui Dumnezeu pe pământ în lupta contra păgânismului şi a ispitelor acestei lumi trecătoare, cu care Duhul Răului caută să primejduiască mântuirea omenirii. In ceasurile de tortură, ei se confundă în sufletul lor cu Mântuitorul, care radiază în jurul lor nimbul sfinţeniei. Acest nimb al sfinţeniei creează în jurul mucenicilor un fel de pavăză invizibilă care destramă puterea legilor fizice ale naturii şi înalţă sufletul şi trupul celui prigonit de vrăjmaşii Mântuitorului, dincolo de graniţele naturii materiale. De aceea, când se scoboară în arenă, unde se dau drumul fiarelor sălbatece, acestea nu se reped la ei. Torturile cele mai groaznice nu-şi mai pot produce efectul, fiindcă trupul sfântului, ocrotit prin harul divin, este imun: săgeţile nu-l străpung, flăcările nu-l mistuie, otrava nu-l distruge, până în clipa când Mântuitorul îi primeşte sufletul, oferindu-i cununa de martir.

In afară de ciclul acesta al marilor martiri, care şi-au dat vieaţa pentru izbânda ideii creştine, literatura hagiografică mai cuprinde un alt ciclu mare de legende, acel în care se proslăveşte vieaţa marilor asceţi. Se ştie că în veacul al IV-lea, după ce Constantin cel Mare a admis creştinismul în imperiul său, prigonirea creştinilor a încetat şi, cu aceasta, s'a încheiat şi epoca martirilor. Admiraţia lumii creştine începe să fie atrasă atunci către o altă formă a eroismului mistic: asceţii. Aceştia — oameni simpli ori cărturari versaţi în filosofia timpului sau chiar mari împăraţi bizantini — în misticismul lor fanatic, se lepădau de toate bunurile vieţii pământeşti şi, departe de valurile sgomotoase ale lumii, în văgăunile munţilor sau în pustiuri, duceau o vieaţă aspră de absitenţă, mortificându-şi trupul pentru a obţine harul mântuirii divine. Admirând credinţa lor înflăcărată, biserica i-a trecut şi pe ei în rândul sfinţilor.

Din literatura secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea au ajuns până la noi şi trei legende hagiografice: legenda Sf. Vineri, a Sf. Sisinie şi a Sf. Alexie — primele două în Codex Sturdzanus, cea de a treia într'un codice găsit la Cohalm, de d-l Ilie Bărbulescu, fost profesor la Universitatea din Iaşi.

Legenda Sf. Vineri este o legendă de martiră în care ni se povesteşte cum sfânta, pornind în lume să propovăduiască învăţăturile evangheliei, a fost legată pe cruce şi osândită să fie arsă de vie, cum a fost mântuită de un înger; cum apoi a scăpat neatinsă dintr'un cazan cu smoală clocotindă şi cum, în cele din urmă, un împărat păgân i-a tăiat capul. Legenda aceasta s'a resfrânt în colindele religioase şi în descântece:

Cine poate spune *povestea Sfintei Vineri*
S'o zică
Joi sara de două ori
Vineri dimineaţa de trii ori,

Că l-oiu scoate din lăcuri,
Din păcuri,
Şi l-oi duce
Une-o hi mesă 'ntinsă,
Făclii aprinsă,
Isvoarăle reci şi fântăni curate.

Cărţile populare I, p. 161

grăeşte un descântec din Hunedioara. Partea finală a legendei, în care Sfânta se roagă lui Dumnezeu să ia în paza lui pe cei ce-i cinstesc ziua şi să blesteme pe cei ce nu i-o cinstesc, este obârşia unui întins cerc de superstiţii populare privitoare la interdicţia de a munci Vinerea: — « Vinerea nu se face leşie, nici se toarce, nici se coasă, nici cămăşi se spală, că e rău de păţit »— şi la o mulţime de păţanii ale celor ce n'au respectat ziua sfintei.

Legenda Sf. Sisinie este un vechiu descântec, desprins din ciclul formulelor magice ale vechei Asirii, care a fost prelucrat în legendă hagiografică în Egiptul elenistic — unde s'a descoperit acum 30 de ani, de către un arheolog francez, cea mai veche formă a legendei, zugrăvită pe frescele unei mănăstiri creştine de pe la anii 400. Este o poveste sumbră despre sfântul care, luându-se pe urmele Diavolului, fiindcă răpise din leagăn copiii surorii sale, îl găseşte, după spusele măslinului pe care-l binecuvântează, în fundul mării şi, după ce-l sileşte să restitue copiii, îl bate cu buzduganul ca să-şi spună numele şi formele în care se preface când răpeşte copiii. Se ştie că, după concepţiile populare, Duhul rău se poate preface în tot felul de vietăţi şi că, în fiecare din aceste metamorfoze ale sale, el poartă câte un nume special. Cine cunoaşte numele şi-l pronunţă sau îl scrie, are pe Diavol în puterea lui. De aceea legenda scrisă se întrebuinţează şi azi mai ales în satele din Bucovina şi Moldova, ca amulet de către lehuze şi noii născuţi, împotriva influenţei nefaste a Diavolului. Dacă nu se ia această precauţie, atunci se poate întâmpla ca copilul să se îmbolnăvească de *samcă* (un nume pe care-l poartă Diavolul în această legendă) şi atunci pentru a-l tămădui se recurge la descântece numite « *de samcă* ». Un descântec asemănător, scris pe foi de plumb, în limba slavă, cu particularităţi fonetice sârbeşti din sec. XIII, a fost descoperit la noi în nişte săpături făcute la Turnu-Severin, de d-l C. Bărcăcilă.

Cea mai interesantă legendă hagiografică este însă a *Sf. Alexie*, a cărui duioşie a ispitit din veacul al XI-lea şi condeiul unui truver francez.

Sf. Alexie, fiul unui nobil roman, îşi părăseşte soţia în noaptea nunţii şi, ducându-se la ţărmul mării, se îmbarcă pe o corabie care-l duce în limanurile Capadochiei. Aci, în tovărăşia unui sihastru, pleacă spre Edesa, unde se păstra icoana nefăcută de mâini omeneşti, pe care Mântuitorul o trimisese lui Avgar. Işi împarte averea săracilor şi, devenit mai sărac decât cel mai sărac cerşetor, îşi petrece vremea în umilinţă şi rugă, la uşa bisericii. Servitorii tatălui său, trimişi în lume pe urmele lui, trec pe lângă el, fără să-l recunoască. Soţia şi părinţii rămân desnădăjduiţi. Trec astfel 17 ani, până când, într'o noapte, Sf. Fecioară se arată în vis unuia dintre preoţi, cerându-i să aducă în biserică pe « omul lui Dumnezeu ». Alexe este astfel descoperit; vestea despre sfinţenia lui se răspândeşte în toată ţara. Dar el se face nevăzut, pleacă spre ţărmul mării şi se îmbarcă pe o corabie, care, surprinsă de furtună, îl aduce în limanurile copilăriei sale. Rătăcind pe străzile Romei, întâlneşte pe tatăl său, care nu-l recunoaşte, dar care, în amintirea fiului său, pe care îl credea pierdut, îi dă adăpost în casa sa. Acolo trăieşte 17 ani, sub scara tatălui, fără să se destăinue nimănui, nici părintelui, nici mamei, nici soţiei sale, care-i rămăsese credincioasă. Abia la sfârşitul vieţii lui, printr'o minune dumnezească, se desvăluie misterul care-i acoperise vieaţa.

Această legendă al cărui sâmbure îl formează o poveste siriacă din secolul al V-lea, prelucrată în Bizanţ şi mai târziu în Roma, a pătruns în literatura noastră dela sfârşitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea şi a avut un răsunet deosebit în sufletul popular.

Sim. Florea Marian a cules un ciclu de legende în care vieaţa Sf. Alexie a fost prelucrată de imaginaţia populară, cu elemente felurite — unele venite din romanul lui Varlaam şi Ioasaf, altele chiar burleşti, împrumutate din ciclul lui Păcală.

BIBLIOGRAFIE. Texte. Legenda Sfintei Vineri: B. P. Haşdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 145—156, după versiunea lui Popa Grigore din Măhaciu din Codex Sturdzanus; o copie derivând din acelaşi prototip ca versiunea lui Popa Grigore la N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria Românilor*, XIII (1906) p. 53—54, fragment aflat în scoarţele unei Psaltiri coresiene.

Legenda Sf. Sisinie din Codex Sturdzanus a fost publicată de B. P. Haşdeu în *Cuvente den bătrâni*, II, p. 284—291 cu textul slavonesc în paralelă şi cu o redacţiune modernă, tipărită la Bucureşti în 1878 în josul paginei. Versiunea din Codex Strudzanus a fost retipărită şi de Dr. M. Gaster în *Chrestomatie*, I, p. 6—7, alături de o versiune din 1779. Pentru o formulă de descântec slav în care e citat Sf. Sisinie săpată pe câteva foi de plumb din sec. XIII şi găsită la Turnu-Severin cf. Lazăr I. Ciomu în *Revista istorică română*, 1938, vol. VIII, p. 210—234 (cu studiu). Vieaţa Sfântului Alexe: Eufrosina Simionescu, *Codicele dela Cohalm*, Iaşi, 1924, p. 56—57; Dr. M. Gaster, *Revista pentru istorie arheologie şi filologie*, II, 1884, p. 342—352 după un ms. din sec. XVIII şi după versiunea Mitropolitului Dosoftei din Vieţile Sfinţilor.

Pentru mai multe amănunte bibliografice de tipărituri, msse româneşti şi izvoare N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1929 (ed. Casa Şcoalelor), p. 163, 153—155, 170—171.

STUDII. N. Cartojan, *opera citată*, capitolul XVII, *Legende hagiografice*, p. 137—171.

LITERATURA DIDACTICĂ

Trecerea dela literatura apocrifă la cea didactică era uşor de făcut, deoarece literatura didactică dela începutul culturii noastre era alcătuită din texte în care maximele, elementele rudimentare de ştiinţe naturale şi precum şi cele narative, legende şi istorioare, sunt subordonate unor idei morale şi religioase.

Literatura didactică este reprezentată în secolul al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea, în afară de Invăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, despre care ne-am ocupat la locul său, prin două texte: unul venit din Egiptul elenistic prin vechiul Bizanţ: *Fisiologul*, altul venit din literatura Italiei medievale: *Fiore di virtù*.

FISIOLOGUL. Fisiologul este o interesantă carte, alcătuită — după cum conchide Max Wellman într'un studiu recent — în secolul al IV-lea, poate în Egipt, sub influenţa curentelor neopitagoriciene şi a altor curente mistice din Orient, care căutau să descopere calităţile oculte ale lucrurilor, avantajele magice şi simbolurile lor religioase.

Este, de fapt, un fel de tratat de zoologie şi de morală în acelaşi timp, în care animalele şi păsările, după ce sunt descrise cu obiceiurile reale sau închipuite, sunt interpretate apoi ca simboluri ale unor idei morale şi religioase.

In ciclul animalelor descrise de Fisiolog, se găsesc şi animalele fantastice din miturile popoarelor vechi, ca de pildă: finixul, o pasăre ca păunul, cu capul de aur, care ar fi trăit pe lângă cetatea Heliopol. Acolo sta nouă ani pe cedrii Livanului, fără să se hrănească fiindcă — ne spune textul — era hrănit de Duhul sfânt. După nouă ani i se umpleau aripile de mireasmă şi, auzind toaca preotului din cetate, intra cu el în biserică, se aşeaza pe jertfelnic şi se aprindea, mistuindu-se în cenuşe, pentru ca apoi, a doua zi, preotul să o găsească renăscută şi întinerită. Alte animale mitice din Fisiolog sunt vasiliscul, un fel de balaur cu privirea înveninată, care ucide dela distanţă, sau gorgonia, un monstru cu chip de femeie şi cu perii capului de balaur.

Pentru a ne face o idee de structura acestei curioase cărţi, iată, de pildă, cum este descrisă gheonoaia sau ciocănitoarea:

« Gheonoaia sboară din copaciu în copaciu, scobind lemnul şi ascultă cu urechea şi dacă află lemnul tare şi vârtos, ea fuge dela dânsul, iar unde află lemn slab şi găunos, ea tot scobeşte şi să sălăsueşte într'însul; şi acolo scoate şi puii săi; şi lăcuieşte într'însul.

Aşa şi Diavolul: umblă din om în om, cercând cu vicleşugul său şi dacă găseşte om slab să sălăşluieşte într'însul, iar dacă-l găseşte postind şi rugându-se sau făcând milostenie, el fuge că nu-i place ».

După cum se vede descrierea păsării este urmată de interpretarea simbolică.

In felul acesta sunt descrise şi interpretate în sensul unui simbol moral o mulţime de animale şi păsări: pelicanul, care-şi sfâşie pieptul pentru ca din sângele lui să-şi hrănească puii, este interpretat ca un simbol al Mântuitorului, care s'a răstignit pe cruce, pentru ca prin sângele lui să mântuie omenirea de păcatul primitiv; porumbeii, care umblă totdeauna în stoluri, pentru ca să se ferească de şoim, sunt daţi ca pildă creştinilor care trebue să se adune în cete la biserică spre a se feri de Diavol.

Fisiologul a fost alcătuit, după cum s'a spus, în Egipt, unde se încrucişa cultura elenistică cu cea iudaică şi orientală şi cu creştinismul. Din Egipt a pătruns în Bizanţ şi a intrat de timpuriu, poate din veacul al V-lea, în Occidentul latin — unde, sub numele de Bestiarii, a fost tradus şi prelucrat în toate limbile romanice şi germanice. Elementele fantastice, pe care le conţinea, nu au izbit mentalitatea naivă a lumii medievale, lipsită de spiritul critic pe care ni-l dă astăzi progresul ştiinţelor exacte. De altfel, însuşi Sf. Ieronim, traducătorul Bibliei în latineşte, ne povesteşte într'una din scrisorile sale scena întâlnirii în pustiu a Sfântului Antoniu cu un satir, care ar fi cerut sfântului să se roage pentru el lui Dumnezeu.

Când asemenea naivităţi se găseau până şi în scrierile Sfinţilor Părinţi, nu trebue să ne mirăm că elementele din Fisiolog au pătruns în romanele courtois ale Franţei medievale, ca, de pildă, în *Floire et Blanchefleur*, sau în operele truverilor ca Thibaud, contele Champagnei şi regele Navariei, ori în ale istoricilor şi naturaliştilor ca Jacques de Vitry ş. a. Bestiariile s'au bucurat astfel în evul mediu de o largă popularitate. Au inspirat până şi arta căreia i-au împrumutat motive decorative pentru turnuri, pentru faţade, pentru portaluri, amvoane şi vitraliurile domurilor precum şi ornamentaţii pentru vignetele şi iniţialele manuscriselor.

Nu mai puţin răspândit a fost Fisiologul în literaturile balcanice.

Dela Bizantini, Fisiologul a călătorit mai departe la Slavii sud-dunăreni, unde a fost tradus în două epoci diferite: odată în epoca de aur a vechii literaturi bulgare, altădată mai târziu, în epoca de supremaţie a literaturii sârbeşti.

La noi, Fisiologul se pare că a pătruns de timpuriu; se cunosc până acum vreo şase manuscrise, dintre care cel mai vechiu a fost copiat în 1693, de Costea Dascălul, din biserica Şcheilor, din Braşov şi a fost republicat, cu un studiu, de doamna Margareta Mociorniţă —Constantinescu în facsimile şi transcriere latină. Toate aceste şase manuscrise descind din acelaşi prototip — mult mai vechiu, poate din secolul al XVI-lea sau începutul celui al XVII-lea, tradus la rândul său după o versiune sârbească.

Versiunea aceasta, tradusă din slavoneşte, este însă sumară; de aceea în epoca influenţei greceşti s'a făcut o nouă traducere după un text, mult mai complet, al lui Damaschin Studitul, arhiepiscopul Naupactei, venit la noi într'o tipăritură veneţiană sau în manuscris, adus din muntele Athos. Nu ştim cui se datoreşte această nouă traducere, dar, versiunea cea mai veche se păstrează într'un manuscris, copiat în anul 1774, de dascălul Duma şi publicat de C. N. Mateescu în Calendarul şi revista *Ioan Creangă* pe 1914 şi 1915.

Fisiologul a fost destul de răspândit în literatura noastră veche. El a îmbogăţit comoara tradiţiilor populare cu legende despre animale şi păsări, ca de pildă despre pelican sau despre amărâta turturică, acea duioasă istorioară despre pasărea, care, rămasă fără soţ, nu se mai aşează pe lemn verde, nici nu mai bea apă limpede. Această temă se găseşte în Invăţăturile lui Neagoe, în Evanghelia învăţătoare dela Dealu, a fost culeasă în mai multe variante din gura poporului în Muntenia şi Bucovina şi a fost literalizată la începutul secolului trecut de Enăchiţă Văcărescu (după liricul grec Psalidas) şi de Asachi (Păsăruica stingheră). Un alt animal fantastic din Fisiolog, utilizat adesea ca motiv decorativ în miniaturile manuscriselor din mânăstiri şi pomenit de multe ori de scriitorii noştri vechi, este *vasiliscul,* balaurul cu privirea fermecată, dar în acelaşi timp otrăvitoare. Stolnicul Constantin Cantacuzine, vorbind în *Istoria Ţării Româneşti* de împăraţii romani din epoca decadenţei, spune că erau « mai răi şi mai cruzi decât fiarele...şi decât *aspidele* şi *vasilişcii cei otrăvitori şi veninaţi* ». (ed. Iorga p. 85) Nicolae Filimon, în romanul său *Ciocoii vechi şi noi,* descrie astfel belşugul din casa lui Dinu Păturică: « Vutcele şi cafelele cele mai bune, ciubucele şi narghilelele cele umplute cu parfumatul tutun al Siriei, ...şi femeile cele cu ochii mai fermecători decât ai *vasiliscului*...» El a intrat şi în creaţiunea poetică a lui Eliade Rădulescu, care-l pomeneşte în oda sa, *La Schiller*:

Du sarcina, o suflet, du corpul după tine,
In sus pe calea strâmtă, cu filii, cu consoarte;
Te luptă cu Ananga, cu aspra neavere,
Cu limbile de şarpe, cu ochi de *vasilisc.*

Vasiliscul nu este aci, cum comentau într'o vreme autorii noştri de cărţi didactice, « şopârla, care-şi schimbă coloarea pielii, cameleonul », ci balaurul fantastic din Fisiolog, care are privirea aşa de înveninată, încât ucide cu ea dela distanţă.

FIORE DI VIRTÙ

Al doilea text cu caracter didactic al sec. XVI românesc are o origină italiană. Este *Fiore di virtù*, un mic tratat de morală, care a avut un puternic răsunet în literatura evului mediu. Nu numai că a fost pus sub teascul tiparului în Italia, curând după invenţia tipografiei (în 1474), şi a avut, în decurs de şase decenii, peste 40 de ediţii, dar a colindat aproape prin toate literaturile Occidentului şi a răzbătut şi în Orient, fiind tradus în limbile sârbă, greacă, română, rusă, bulgară şi armeană.

Acest succes aşa de frumos se datoreşte bunului simţ cu care autorul, călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, din Bologna veacului al XII-lea, ţinând seamă de gustul epocii sale, a îmbinat într'un tot armonic, materiale aşa de disparate la prima vedere.

Cartea este alcătuită din 34 de capitole referitoare la virtuţi şi vitii, dar aşezate simetric, astfel încât fiecare virtute să fie urmată de viţiul contrar: dragostea — pizma; dreptatea — strâmbătatea; adevărul — minciuna.

Fiecare capitol la rândul său e format din patru secţiuni de materiale diferite, dar reunite între ele armonic, ca piesele unui mozaic. Prima secţiune o alcătuesc definiţiile virtuţilor sau ale viţiilor, care sunt în genere precise şi clare. După definiţie urmează în fiecare capitol — în conformitate cu gustul cititorilor din evul mediu, care căutau simboluri pentru ideile morale ale creştinismului în lumea materială — comparaţia virtuţii sau a viţiului cu un animal, precum: frica cu iepurele, bărbăţia sufletului cu şoimul, îngâmfarea cu păunul, mânia cu ursul

Descrierea acestor animale, precum și a altora fantastice — ca de pildă vasiliscul sau leoncornul, ori pasărea calandrinon, cu puteri de tămăduire — toate cu obiceiurile lor, închipuite ori reale, au fost împrumutate de autorul acestui tratat de morală al evului mediu, din Fisiolog.

Compararearea cu animalele din Fisiolog se continuă cu o serie de maxime, privitoare la virtuțile și vițiile corespunzătoare, culese din scrierile biblice sau din filosofii păgâni, ori din scriitori medievali. Deși luate din izvoare disparate, ele sunt totuși alese cu gust, scurte, concise, plastice, spirituale chiar. De pildă:

« Casiodor: In ce chip buretele nu dă apă până nu-l storci, așa și scumpul nu dă nimănui nimică până nu-i iai cu sila.

Pythagora: Scumpul (avarul) este ca măgariul ce poartă povară altuia; așa și scumpul strânge avuție altora, iar el numai ce-i cu bănatul.

Varos au zis: Albina ține în gură mierea și în coadă acul cu fierea ».

Partea cea mai atractivă a cărții o alcătuește secțiunea a IV-a, ultima, care întregește predica privitoare la întărirea virtuților și înfrânarea vițiilor printr'o istorioară morală, aleasă și ea din izvoare foarte variate, ca de pildă din romanele celebre ale timpului (ca *Romanul lui Alexandru cel Mare*), din *Gesta Romanorum*, din scrierile biblice sau din legendele hagiografice.

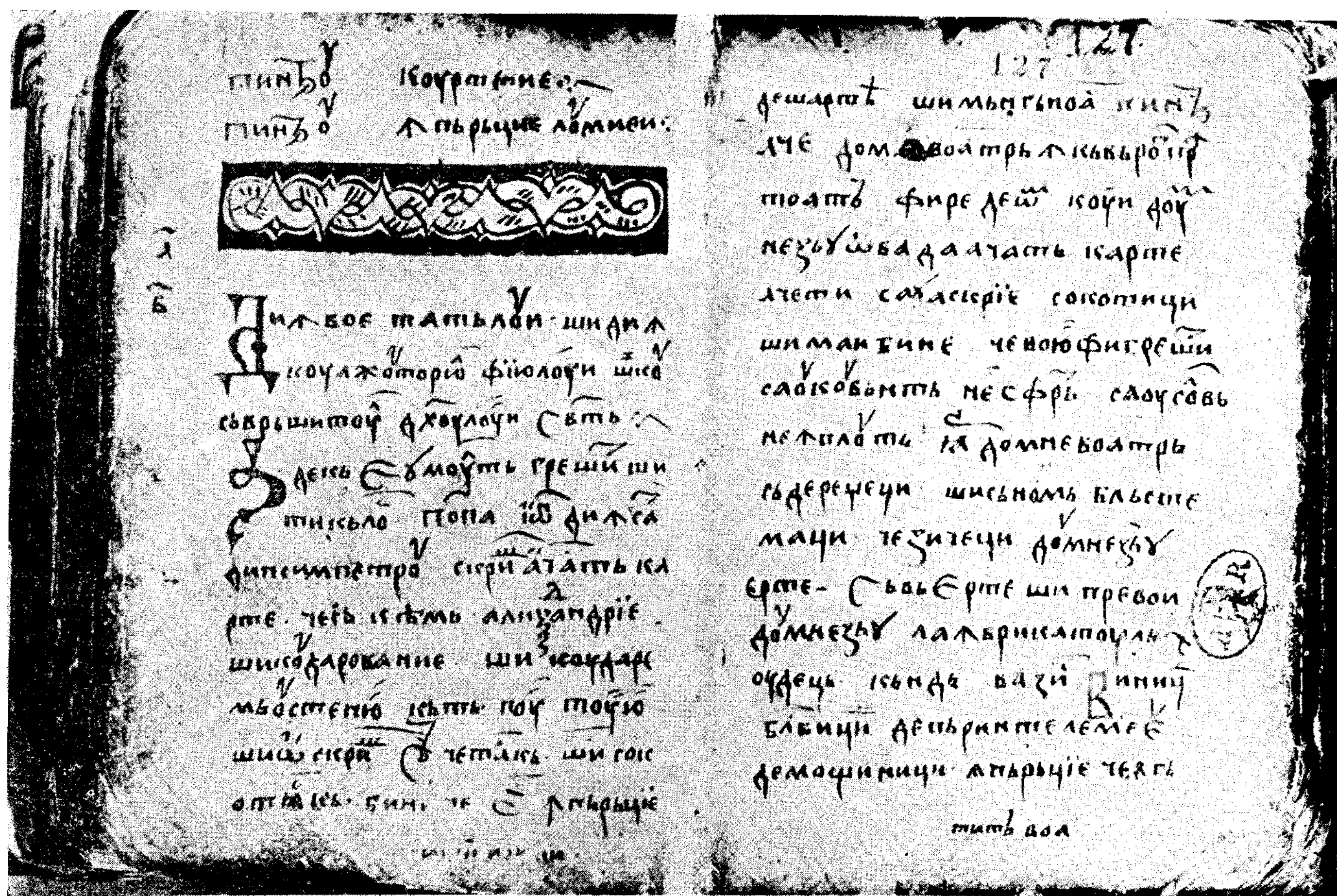
Amintesc aci legenda îngerului și a sihastrului, pe care a folosit-o Voltaire în romanul său *Zadig* și pe care a prelucrat-o la noi M. Sadoveanu în *Povestiri pentru copii (Pustnicul Ieronim)*. Este o legendă care a avut multă răspândire în evul mediu și care își are sursa ei îndepărtată în Orientul semitic. Reamintesc de asemeni duioasa legendă a Casiei și a prietenei sale Theodora cu împăratul bizantin și cu mărul de aur — un reflex al folklorului bizantin [1].

Fiore di Virtù a pătruns în literatura noastră pe trei căi, prin trei traduceri diferite.

Prima traducere s'a făcut în secolul al XVI-lea, direct din limba italiană, în Moldova. Oricât de curios ar părea la prima vedere un contact direct cu literatura italiană în secolul al XVI-lea, totuși lucrul nu este exclus, dacă ne gândim la legăturile țărilor noastre cu Italia și în primul rând cu Veneția, pe care documentele ce se descoper încă în zilele noastre ni le înfățișează într'o lumină din ce în ce mai interesantă: soliile lui Ștefan cel Mare în cetatea lagunelor, fiicele lui Petru Șchiopul măritate în Veneția cu greco-italieni, anii de studiu ai lui Mihnea în Veneția, sub îngrijirea mătușii sale Marioara Adorna Vallarga, ce stătea în mănăstirea de călugărițe din Murano. Nu este exclus ca în asemenea împrejurări un cărturar român din soliile sau din alaiurile princiare române, atras de celebritatea cărții, să fi încercat transpunerea ei în limba neamului său.

Traducerea românească, din nenorocire, s'a pierdut, dar se păstrează traducerea rusească, făcută după cea românească, într'o copie din veacul al XVIII-lea, care începe cu următorul titlu: « Cartea Floarea Virtuților și a viților *tradusă din limba italiană în valahă sau bogdănească* < moldovenească > de către *Gherman Valahul*, iar din valahă tradusă în slavă de Veniamin Ieromonahul Rusin, la anul 1592 ».

[1] A se vedea mai pe larg: N. Cartojan, *Fiore di virtù în literatura românească*, Acad. Rom. Mem. secț. lit. seria III, t. IV, mem. 2, București 1928 p. 9—13.

Codex Neagoeanus, copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, în Sânpetru. F. 124 v. — 127 r. cuprinzând nota copistului. Primele 2 rânduri de pe f. 126 v. cuprind sfârșitul din scara Florii Darurilor (Originalul în biblioteca Academiei Române, nr. 3821).

Această traducere rusească, păstrată în muzeul Rumjancov din Moscova și studiată de învățatul rus Istrin, ne dă, după cum se vede, o dată sigură la care a fost făcută traducerea rusească: 1592. Inainte de această dată, *Fiore di Virtù* circula deci în literatura noastră, tradusă direct din italiană de către Gherman Valahul.

A doua traducere s'a făcut după un intermediar sârbesc, care fusese la rândul său tradus din italiană în secolul al XIII-lea, pe țărmurile Croației. Intr'una din mânăstirile croate din insulele sau de pe țărmurile adriatice, în care se oficia serviciul divin în limba latină și care avea legături cu țărmurile vecine ale Italiei — și în primul rând cu Veneția — un călugăr croat a transpus în limba neamului său celebra carte de morală a evului mediu. De pe țărmurile croate, traducerea lui a călătorit mai departe în inima Serbiei și de aci a fost adusă la noi, unde a fost tradusă în limba românească, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Ardeal. Această traducere s'a pierdut, dar ni s'a păstrat o copie făcută în 1620, de Popa Ioan Românul, în satul Sâmpietru din Hunedoara, în așa numitul *Codex Neagoeanus*.

Traducerea ardeleană era însă plină de lacune; de aceea către sfârșitul secolului al XVII-lea, în epoca de renaștere a sentimentului religios din vremea lui Antim Ivireanu și a lui Brâncoveanu, când clerul nostru a simțit nevoia de a pune în mâna poporului cărți de edificare morală, această carte a fost tradusă din nou.

Această a treia traducere a fost făcută după un text grecesc, care deriva după o versiune publicată în tipografiile grecești din Veneția. Această versiune fusese tradusă la rândul ei după un incunabil italian și publicată pentru întâiași dată la Veneția, în 1529, și retipărită continuu în cursul veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, sub titlul *Ἄνθος τῶν Χαρίτων*.

Una din aceste tipărituri grecești a ajuns până în mânăstirile grecești din muntele Athos, unde a găsit-o, în timpul pelerinajului său, unul din boierii lui Brâncoveanu, Paharnicul Constantin Sarachini, fiul unui doctor grec din Creta, ce se împământise la noi. Paharnicul Sarachini, ducându-se să se închine la muntele Athos, a dat peste această carte și, voind să aducă și el un prinos de recunoștință noei lui patrii, a îndemnat pe Ieromonahul Filoftei, un călugăr român atonit, care, întâmplător, se întorcea cu el în țară, s'o traducă în limba română.

Traducerea a fost tipărită la 1700, la mânăstirea Snagovului de către Ieromonahul Antim Ivireanu, viitorul mare Mitropolit. Cartea s'a răspândit repede în toate ținuturile românești, a fost multiplicată prin còpii manuscrise; și interesul pentru ea era încă destul de viu la începutul veacului al XIX-lea, când în 1807, parohul bisericii din Bolgarseghiul Brașovului, Ierei Ioan Ștefanovici, socotind că din vechea carte de morală « fiește care doftoria și nectarul poate suge... ca albina care sboară cu mare osteneală și sănătoasă înțelepciune peste câmpuri și livezi și grădini, din floare în floare, pentru a-și agonisi hrana », o tipărește din nou în tipografia fraților Constantin și Ion Boghici. Cartea a dat-o la lumină, după cum o spune însuși, după un exemplar tipărit la Snagov. Tipăritura aceasta a avut noroc, căci în anul următor 1808, se tipărește a doua ediție, de tipograful Friederich Herfurt; în 1814, se scoate a treia ediție la Sibiu și, în sfârșit, în 1864, o a patra ediție la București.

Cartea aceasta, care a fost citită 4 veacuri în literatura noastră, tradusă de cel puțin trei ori, copiată în toate ținuturile românești, tipărită apoi de cinci ori, nu putea dispare din circulație înainte de a lăsa în sufletul popular urmele ei. Elemente din ciclul asemănărilor cu animalele se găsesc împrăștiate în tradițiile populare privitoare la obiceiurile animalelor și pasărilor, după cum dovedește culegerea lui Sim. Fl. Marian, *Ornitologia populară română*. Istorioare morale ca *Fiul împăratului Theodosie* sau *Ingerul și Sihastrul*, aceasta din urmă prelucrată de M. Sadoveanu au fost culese din gura poporului de diferiți culegători de material folkloric, iar tezaurul proverbelor populare românești datorează și el o parte din sentințele sale acestei vechi antologii morale a benedictinului italian din veacul al XIII-lea.

Astfel maxima Sf. Isidor: « Găina pentru un ou face gălăgie de o aude vulpea » (din capitolul despre înălțare și îngâmfare) se găsește la Anton Pann, sub forma:

Găina când va oua
Aude o mahala;

iar în colecția manuscrisă a lui Iordache Golescu: « Găina pentru un ou, multă gălăgie face ».

Maxima lui Varos: « Albina ține în gură mierea și în coadă acul » o găsim în manuscrisele lui Iordache Golescu: « Albina ține în gură mierea cea dulce și în coadă acul cel otrăvitor » și la Anton Pann în forma:

Albina în gură cu miere
Și 'n coadă acul cu fiere.

Maxima atribuită Sf. Augustin: « Leul nu se luptă cu furnicile, nici vulturul nu prinde muște » apare la Anton Pann sub forma:

Vulturul stă 'n loc și veghează,
Dar el muște nu vânează.

BIBLIOGRAFIE. *Fisiologul:* Manuscrisul cel mai vechiu, copiat în 1693, la Brașov de Costea Dascălul dela biserica Scheailor, a fost publicat în facsimile și transcriere latină, cu un studiu, de Marg. D. Mociorniță, într'o publicație a Seminarului nostru, apărută sub titlul *Cercetări literare*, I, București, 1934 p.

Un alt manuscris din aceeași familie, copiat în 1777, de Andronache Bercheceanul, a fost publicat de Dr. M. Gaster, *Il Physiologus rumeno* în « *Archivio glottologico italiano* » (al lui Ascoli), anul X (1886), p. 273—304, în text românesc cu caractere latine și în traducere italiană, făcută de Pietro Merlo.

O altă versiune, tradusă din grecește sub titlul: *Oarecare cuuoștințe dela filosofii vechi pentru firea și obiceiurile năravurilor oarecăror jivini adunate de Preaînțeleptul întru arhierei Damaschin Studitul*, a fost publicată, după o copie făcută în anul 1774, de Dascălul Duma din Brașov, de C. N. Mateescu în *Calendarul revistei Ion Creangă* pe 1914 și în revista de folklor *Ion Creangă*, VII (1914) și VIII (1915). Pentru originalnl grecesc a lui Damaschin Studitul vezi Legrand în *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, VII, p. 157 și urm. Pentru raporturile versiuuilor românești a se vedea și Marg. D. Mociorniță în studiul amintit mai sus.

STUDII pentru Fisiolog mai pe larg: N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 188—194. Bibliografia la p. 193—194, la care e de adăogat acum: Max Wellmann, *Der Physiologus. Eine religionsgeschichtlich naturwissenschaftliche Untersuchung*. Philologus Supplementband XXII, Heft 1. Leipzig, 1930.

Fiore di Virtù: Textul din Codex Negoeanus n'a fost publicat până acum în întregime. Câteva capitole publicate în mod critic cu un studiu asupra originalului italian și asupra răspândirii lui în literaturile balcanice și în cea română: N. Cartojan, *Fiore di Virtù în literatura românească* în Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii literare, seria III, tom. IV, memoriul 2, București, 1928. Un rezumat în limba franceză al acestui studiu am dat în *Archivum romanicum* vol. XII (1928) p. 501—514: *Fiore di Virtù dans la littérature roumaine*. A se vedea și *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 195—208, unde se dă și o bibliografie completă.

LITERATURA DE PREVESTIRE

Inainte de a trece la romanul popular, ne oprim puțin, pentru a avea o icoană completă a culturii românești din epoca de care ne ocupăm aci, asupra unor texte, care au avut în trecut o largă circulație în toate păturile societății românești și care formează și azi lectura favorită a claselor populare. Este un gen de literatură care reprezintă prelungirea în creștinism a unor străvechi superstiții din lumea antică: cărțile de prevestire.

Această literatură își are sursele ei îndepărtate în credințele astrale ale vechilor Caldeeni și Asirieni. Se știe că preoții Asiriei și Caldeei au aflat pe cer zodiile pe care le considerau

ca divinităţi, au stabilit semnele zodiacale şi, pornind dela concepţia că este o strânsă legătură între mişcarea astrelor şi tulburările naturii pe faţa pământului pe de o parte şi între desfăşurarea vieţii omeneşti, pe de altă parte, au încercat, printr'o bogată literatură astrală, să descopere aceste raporturi, precizând după mişcările cosmice şi după fenomenele naturii soarta omenirii.

In săpăturile făcute în vremurile noastre, în Asia Mică, pe ruinele vechei Ninive, s'au descoperit o sumedenie de tablete cuneiforme, scrise multe din porunca regelui Sagon I, cu preziceri astrale, ca de pildă: « Când constelaţia ursei se întoarce, nenorocire peste întreaga ţară ».

Din Asiria şi Caldeea, asemenea literatură s'a răspândit în Egiptul elenistic şi de acolo a trecut în Bizanţ, unde a avut un rol important în elaborarea ultimelor curente ale filosofiei eline, în special asupra neoplatonismului. Mai târziu, când Roma ajunge o putere mondială, şi-şi întinde stăpânirea în Orient, din Grecia şi din Asia Mică astrologia se infiltrează în Italia şi se răspândeşte, cu timpul, în toate straturile sociale.

Credinţele acestea supersiţioase despre influenţa astrelor asupra vieţii omeneşti prinsese rădăcini atât de adânci, în imperiul roman, încât împăraţii creştini au deschis lupta împotriva acestui gen de literatură, poruncind arderea cărţilor de astrologie. Alături de împăraţi, s'au ridicat marii părinţi ai bisericii, ca de exemplu Sfântul Ioan Hrisostomul, care într'o omilie intitulată *Pentru mincinoşii prooroci şi cei fără Dumnezeu eretici*, omilie care a fost tradusă în limba românească de Radu Greceanu, cronicarul lui Constantin Brâncoveanu, — spune: « Ce creştini sunt aceia care păzesc basmele jidoveşti şi elineşti şi ursitorile şi vrăjile şi *astrologiile şi obriciri de zile şi de luni şi de ani şi Trepetnice* ».

Lupta deschisă de biserică a contribuit ca, în indicele de cărţi oprite de a fi citite de credincioşi, să se treacă de timpuriu, alături de literatura apocrifă, şi literatura astrologică. Din indice, dispoziţiile împotriva cărţilor astrologice au trecut în pravilele de legi, care au fost traduse şi în literatura noastră. De exemplu, în Pravila tradusă de Eustratie Logofătul şi tipărită pe vremea lui Vasile Lupu în 1644, se spune într'un loc:

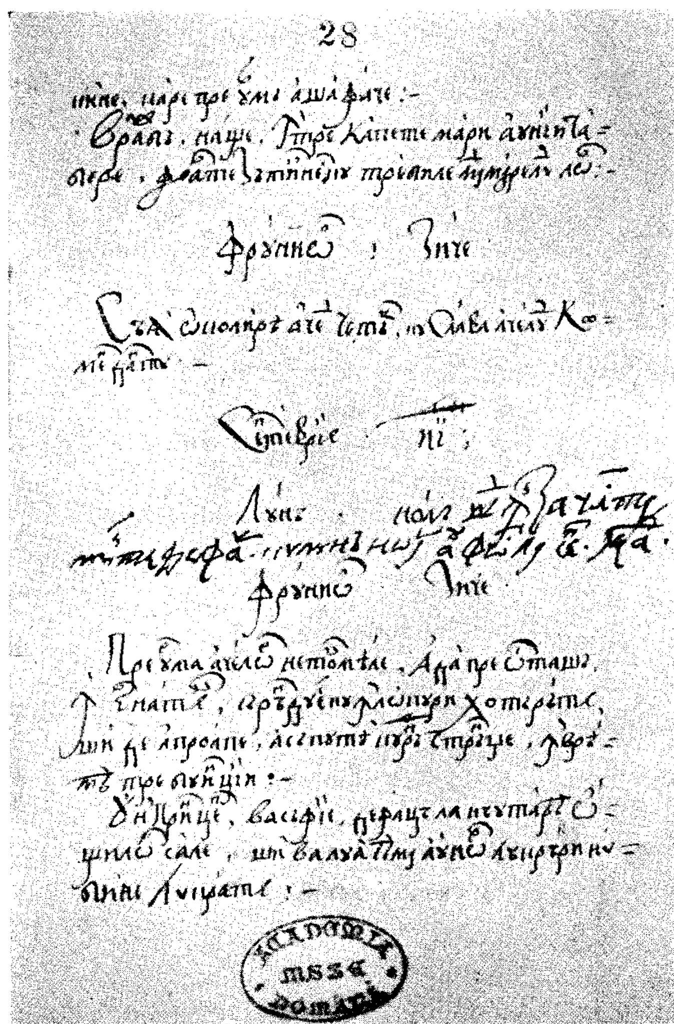
« Cei ce caută în stele sau fac alte meşteşuguri să cunoască mişcarea lucrurilor neştiute; . . . aşijderea ceiace-şi socotesc zua întru care s'au născută şi zică c'au fostă bună sau rĭa şi aceştia să aibă canon cinci ani ».

La noi această literatură a venit din Bizanţ, prin mijlocirea Slavilor meridionali, şi este reprezentată la începutul secolului al XVII-lea, prin următoarele texte:

Rojdanicul sau *Zodiacul* este un text care prezice viitorul copilului după luna sau zodia în care s'a născut. Textul cel mai vechiu a fost copiat în 1620 de Popa Ion Românul din Sâmpetru în Ardeal şi se păstrează la un loc cu Alexandria şi Fiore di Virtù în aşa numitul Codex Neagoeanus din Biblioteca Academiei Române.

Gromovnicul este o altă carte astrologică, care pretinde să desvăluie soarta omenirii şi starea sămănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (slav. *gromъ* = tunet): după cum va tuna ziua sau noaptea, dela apus sau dela răsărit. A fost se pare mult căutată în lumea românească a veacului al XVII-lea, deoarece este cea dintâi carte ieşită din tipografia Mitropoliei dela Alba-Iulia, instalată în 1639, cu material adus din Ţara Românească, dela Matei Basarab, este un *Gromovnic*, tipărit la un loc cu Paraclisul Maicii Domnului, molitvenice şi alte texte religioase.

Trepetnicul (slav. *trepetnics* = tremor) prezice viitorul omului după diferitele mişcări ale trupului, precum: bătaia ochilor, clipirea genelor — şi se găseşte într'o sumedenie de manuscrise,

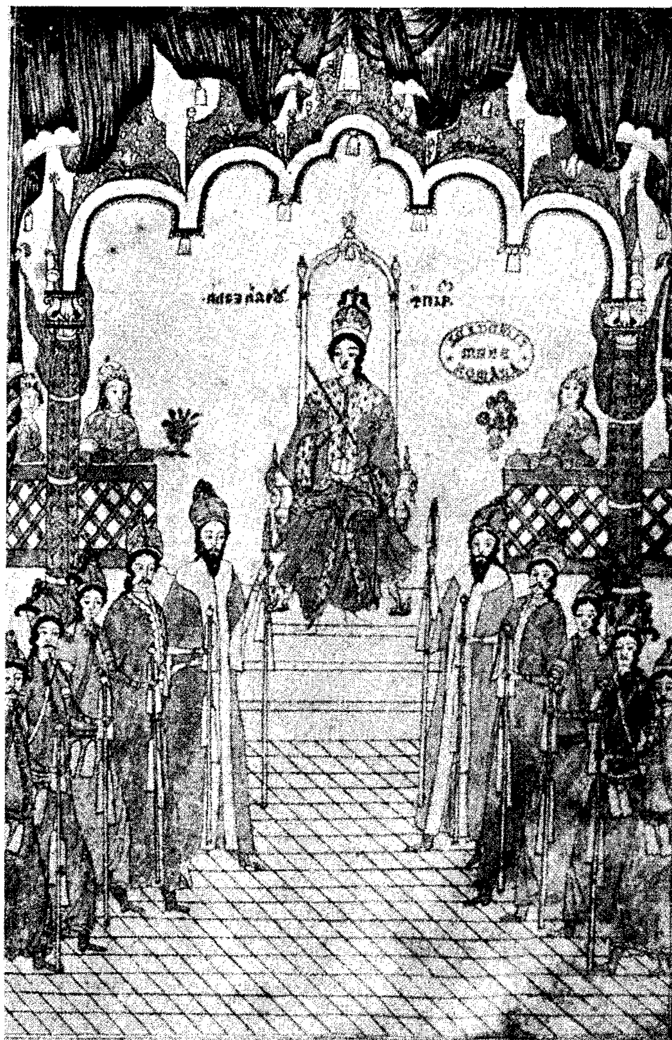
Pagină (f. 28 r.) din Calendarul astrologic a lui Ion Romanul, alcătuit pentru Const. Brâncoveanu cu adnotarea Domnului. Orig. în Bibl. Acad. Rom.

dintre care cel mai vechiu, cunoscut până azi, datează din anul 1639.

Această literatură a fost mult căutată odinioară, judecând după marele număr de copii ce ni s'au păstrat, precum şi după faptul că, deşi pravilele bisericeşti opreau citirea lor, totuşi ele se publicau chiar în tipografiile Mitropoliilor noastre, precum a fost cazul cu Mitropolia din Alba Iulia sau din Iaşi.

Chiar şi la curţile marilor noştri voevozi, cărţile astrologice erau foarte mult preţuite, cum de altfel erau şi la curţile princiare şi regale din Occident, în evul mediu. Brâncoveanu însuşi avea la curtea lui un astrolog, anume Ion Romanul sau Ioan Francul — care nu trebue confundat cu Popa Ion Românul din Sânpietru, el însuşi copistul unui rojdanic. Astrologul lui Brâncoveanu avea, după cum spune el însuşi într'o prefaţă, « obicînuita pe an datorie » de « a se închina Domnului » cu « tâlmăcirea almanacelor ». Credincios acestei Sarcini, el prelucra în fiecare an almanacele după izvoare italiene — *Foglieti Novelli*.

Prin caracterul ei fatidic, această literatură, care trăeşte şi azi şi este citită cu aviditate în lumea satelor, a lăsat urme adânci în sufletul popular, urme pe care le întâlnim până în creaţiile lui poetice. In basmele noastre populare, de pildă, nu este împărat şi împărăteasă care, în ceasurile de mare cumpănă şi nevoie, să nu recurgă la cunoştinţele unui vraciu sau cititor de stele. Tot din aceste cărţi vine şi zicătoarea « rea

Alexandru împărat stând pe tronul lui Darie. Scenă din Alexandria lucrată de Năstase Negrule în Iași, la 1790 (ms. 869 din Bibl. Acad. Rom.). (Cf. și N. Iorga, Analele Acad. Rom. Tom XXXVII Mem secț. ist.)

zodie a mai avut » sau « s'a născut într'un ceas bun (într'o zodie bună) »; urme numeroase se găsesc în descântece și vrăji:

Tu stea logostea
Toate stelele să stea
Numai steaua lui X să nu stea
(Tocilescu, *Materialuri folkloristice*, p. 685, 686, 694).

BIBLIOGRAFIE. N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 172 -187. In bibliografia dela sfârșitul capitolului se indică: manuscrise românești vechi editate; texte tipărite; manuscripte inedite din Biblioteca Academiei Române; texte slave; texte grecești, studii asupra materialului românesc grecesc și slavonesc.

Pentru calendarele lui Brâncoveanu, *ibidem*, p. 180 -182; adaugă: Emil Vîrtosu, *Foletul Novel, calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu* 1693 -1704. București, 1940, (studiu și texte).

ROMANUL POPULAR

Literatura religioasă apocrifă și literatura didactică cu caracter profan, în care legende de animale și pasări, maxime și istorioare sunt subordonate tendinței de a înăbuși vițiile și de a întări virtuțile creștinești, au pregătit, la noi, calea pentru povestirile mai întinse, cu intriga mai complicată, ale romanelor populare.

Stilizate de cărturari în vremuri și țări diferite din material împrumutat din literatura orală a maselor populare, romanele acestea sunt reprezentate în secolul al XVI și al XVII-lea prin trei specimene: *Alexandria*, *Varlaam și Ioasaf* și *Archirie și Anadan*, care corespund fiecare unei faze deosebite a sufletului românesc din trecut.

In secolul al XVI-lea, când țările noastre se frământau în necontenite lupte pentru apărarea pământului românesc, lupte ce culminează în epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul, se traduce romanul de aventuri războinice a lui Alexandru cel Mare. Câteva decenii mai târziu, când luptele cad pe planul al doilea și când trec pe primul plan preocupările pentru organizarea muncii culturale și a vieții religioase, Udriște Năsturel, învățatul cumnat al Domnului Matei Basarab, traduce romanul de apologie a vieții creștine: *Varlaam și Ioasaf*. Iar după ce sforțările pentru întărirea vieții religioase devin și ele mai puțin intense, apare un alt roman cu caracter moral, întrețesut cu maxime, enigme și fabule: *Archirie și Anadan*. Deși aceste două din urmă depășesc epoca pe care o studiem, le tratăm totuși aci, pentru a avea o privire mai clară asupra romanului popular în epoca influenții slavone.

ALEXANDRIA

Cel mai vechiu roman popular, *Alexandria*, deși de origine greacă, a pătruns totuși în literatura noastră, prin intermediul Sârbilor după ce a suferit însă influența versiunilor din Occidentul latin medieval.

Se știe că romanul lui Alexandru cel Mare a fost alcătuit în Egiptul elenistic în veacul al III-lea, de un autor anonim care s'a folosit de tradițiuni scrise și de legende populare.

Victoriile strălucite ale lui Alexandru cel Mare, care în nouă ani numai a cucerit în Asia și Africa, mai mult pământ decât cunoscuseră Grecii temeinic în toată desfășurarea vieții lor istorice, exotismul țărilor cucerite cu obiceiuri, costume și vegetație necunoscută, precum și sfârșitul lui tragic, toate aceste elemente au isbit într'atâta imaginația contemporanilor, încât chiar istoricii pe care el îi luase în expedițiile sale, când au început să scrie vieața și războaiele lui, au muiat pana în coloarea mitului. Deși operele acestor istorici contemporani cu Alexandru (Callisthenes, Onesecrit, Aristobul, Nearh) s'au pierdut, totuși în fragmentele din acești istoriografi, pe care le citează scriitorii posteriori (Polybiu, Arrian, Strabo, ș. a.), se recunoaște germenul unor episoade care au alcătuit mai târziu o parte din urzeala romanului (ca de pildă: Intâlnirea lui Alexandru cu Amazoanele sau cu Gymnosofiștii).

Paralel cu aceste tradițiuni scrise, amintirea despre marele cuceritor și izbânzile lui strălucite s'au păstrat și prin ostașii care străbătuseră cu el căile până la Indus și care, întorși la casele lor, au umplut lumea antică cu faima expedițiilor intreprinse. Aceste amintiri, transmise din generație în generație, s'au amestecat cu fondul străvechiu de mituri și legende și în felul acesta s'a creat în jurul cuceritorului macedonean o atmosferă de supranatural.

In veacul al III-lea a. Chr., în Egiptul stăpânit de urmașii lui Alexandru cel Mare, un autor necunoscut, adunând elemente din tradiția scrisă și din cea orală, a alcătuit romanul, care a trecut apoi în toate literaturile lumii. Că patria romanului este Egiptul, se vede chiar din primele pagini, unde marele cuceritor macedonean este înfățișat ca fiul natural al ultimului faraon egiptean (Nectaneb-Nehtinav) — o notă menită să satisfacă mândria vechiului Egipt.

Din Egipt, romanul a călătorit apoi în Răsărit, în țările care făcuseră odată parte din imperiul lui Alexandru cel Mare și s'a răspândit cu deosebire în imperiul bizantin, unde a fost cu timpul prelucrat, primind între altele un colorit creștin.

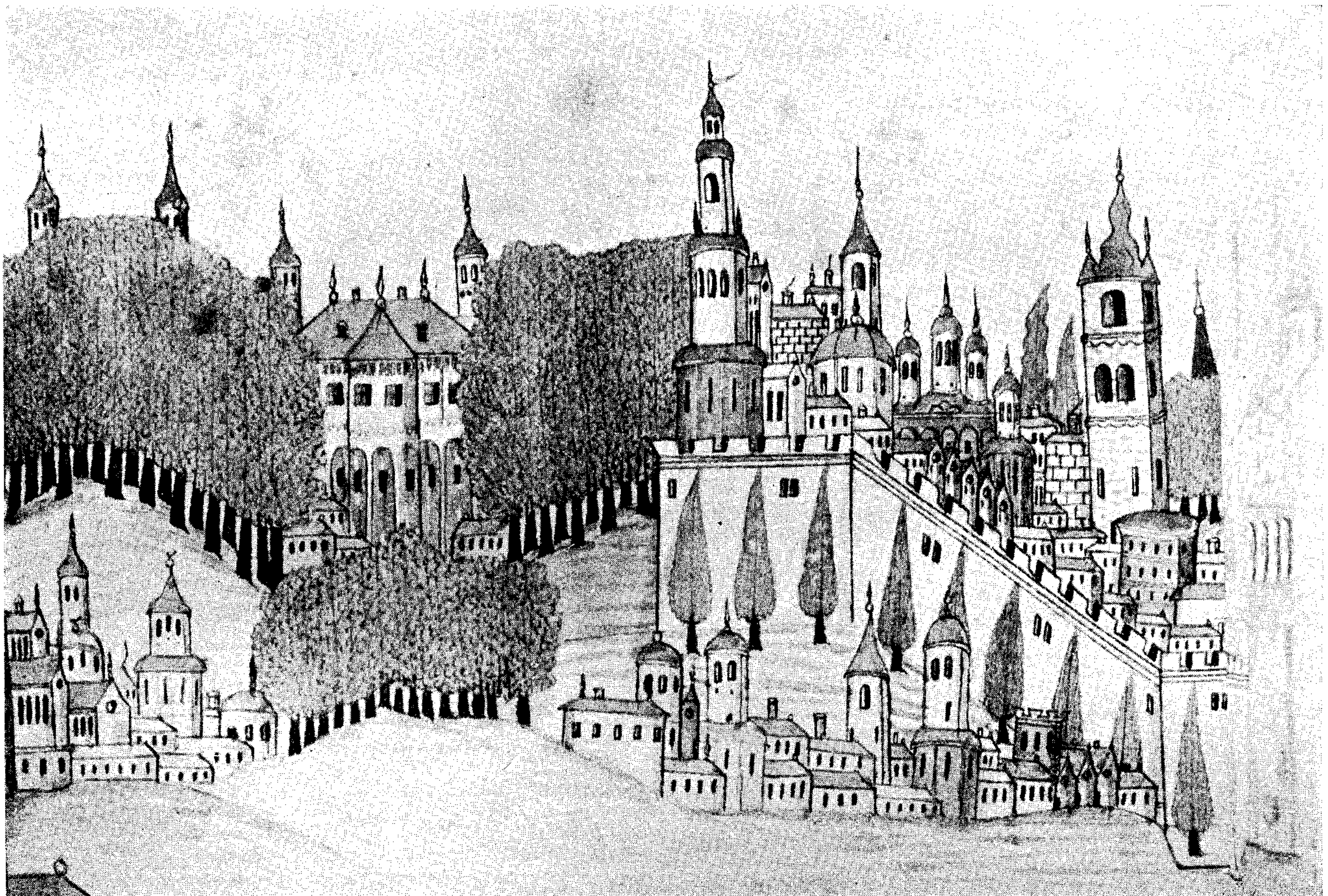
In Bizanț, unele còpii ale romanului indicau ca autor pe istoricul Callisthenes, nepotul de soră al lui Aristotel, profesorul lui Alexandru cel Mare. Callisthenes, care însoțise pe marele cuceritor în expedițiile lui, a povestit aceste expediții, dar a fost ucis din porunca lui Alexandru, pentrucă și-a îngăduit să critice fastul oriental, pe care-l adoptase genialul cuceritor. Această moarte tragică i-a atras însă simpatia scriitorilor vechi: Curtius îl numește « vindex publicae libertatis », iar Cicero laudă arta și strălucirea stilului său. Statuia lui Callisthenes chiar împodobia grădinile serviliene pe vremea lui Pliniu. Nu trebue dar, în asemenea împrejurări, să ne surprindă faptul că romanul fantastic al lui Alexandru cel Mare a fost pus, cu vremea, spre a-i da mai multă autoritate, pe numele lui Callisthenes, istoricul lui Alexandru cel Mare atât de prețuit de cei vechi; de aceea, în literatura bizantină romanul e cunoscut și sub numele de *Pseudo-Callisthenes*.

Din imperiul bizantin, romanul lui Alexandru a trecut în Occident prin două traduceri: una făcută în epoca lui Carol cel Mare, alta mai bogată în elemente fantastice, adusă în secolul al X-lea de un neapolitan, Arhipresbiterul Leo, care fusese trimis în solie la împărații Bizanțului, Constantin și Romanes. Această nouă traducere, cunoscută sub numele de *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis*, a trecut în Franța, într'o vreme când truverii colindau din castel în castel pentru a evoca în sălile somptuoase ale oaspeților, în sunetul violelor, isprăvi de vitejie ale eroilor din alte timpuri. Acolo, într'un mediu de fermentație epică, romanul lui Alexandru a fost prefomat în versuri întâi de un cleric Albéric de Besançon — sau mai probabil Briançon apoi de trei truveri într'o lungă epopee de 20.000 de versuri, de câte 12 silabe, numite de atunci versuri alexandrine, din cauză că au fost întrebuințate în acest roman.

Din Franța, materialul epic despre Alexandru s'a răspândit în tot Occidentul și a ajuns în Italia, unde s'a încrucișat din nou cu traducerea Arhipresbiterului Leo. O versiune în proză, apropiată de traducerea latină a neapolitanului, dar care suferise în partea finală influența poemelor franceze, s'a repercutat în redacțiunile bizantine care circulau între coloniștii greci din Veneția. După această versiune greacă, devenită apoi o carte populară, dese ori tipărită în Veneția, s'a făcut o traducere în limba sârbă, în orașele de pe țărmurile croate ai căror locuitori trăiau în strânse legături politice și economice cu Veneția. Acum mai bine de 50 de ani, istoricul literar rus Veselovskij a arătat că forma numelor proprii din versiunea neogreacă și sârbească a romanului presupune la baza lor prototipe de origine latină sau romanică, dar cu toate încercările făcute, originalul occidental nu s'a descoperit încă.

Traducerea sârbească s'a răspândit repede la toți Slavii ortodocși și a fost adusă în țările noastre de către cărturarii sârbi, emigrați la noi din pricina apăsării turcești. Una din cele mai vechi versiuni slavonești, care a răzbătut prin vicisitudinile vremurilor până la noi, s'a găsit în mănăstirea Neamțu și a fost copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore. O copie de pe această versiune a fost tradusă pe la jumătatea veacului al XVI-lea în Ardeal.

Originalul traducerii românești s'a pierdut, dar ni se păstrează o sumedenie de còpii, dintre care cea mai veche se găsește în

Cetatea împărătesei Cleofila. Scenă din Alexandria, copiată de Năstase Negrule în Iași la 1790 (ms. 869 din B. A. R.)

așa numitul *Codex Neagoeanus* (ms. nr. 3821 din Biblioteca Academiei Române), scris la anul 1620, de Popa Ion Românul, în satul Sâmpetru din județul Huniedoarei.

In cuprinsul manuscrisului se află următoarea notiță interesantă, pentrucă ne desvăluie ceva din psihologia clerului de pe acele vremuri, care, trecând dela atmosfera legendelor religioase apocrife la literatura beletristică, încerca să speculeze tema morală în romanul de vitejie, iubire și moarte tragică al marelui cuceritor: «Adecă eu mult greșit și ticălos Popa Ion din Sâmpetru scriș această carte ce se cheamă Alixandrie și mă usteniiu cât putuiu și o scriș să cetească și să socotească bine ce este împărăție ceștii lumi deșarte și mângănoasă».

Această traducere făcută, după toate probabilitățile, în veacul al XVI-lea, s'a răspândit în numeroase còpii iar pe vremea lui Brâncoveanu, ajunsese atât de mult căutată, încât a fost singura carte profană care a fost pusă sub tipar, cu cheltuiala unui negutător Apostol Manu. Deși nu s'a găsit până acum niciun exemplar din această tipăritură brâncovenească, totuși existența ei este în afară de orice îndoială, fiindcă este atestată de către secretarul de limbi occidentale al lui Brâncoveanu, Anton Maria del Chiaro. Acesta în opera sa *Istoria delle moderne rivoluzione della Valachia*, apărută la Veneția în 1718, pomenește la anul 1713, printre tipăriturile românești, o Alexandrie: «o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate».

Mai târziu, în zorile redeșteptării naționale, când intelectualii Ardealului, în năzuința de a ridica nivelul cultural al poporului, se gândesc să-i pună în mână cărțile lui favorite, Alexandria vede iarăși lumina tiparului. A fost publicată la Sibiu, în 1794, în tipografia lui Petru Bart. De atunci, s'a retipărit continuu și este azi răspândită în masele populare de către diferite edituri și instituții culturale, ca de pildă: Casa Școalelor, care a dat o ediție îngrijită de marele prozator Mihail Sadoveanu.

O carte ca Alexandria, care a circulat neîntrerupt patru veacuri în toate straturile societății noastre, a trebuit firește să lase urme adânci în tradițiile și literatura populară. Credințe și legende ca, de pildă, cele despre Blajini, asceții înțelepți care trăiesc o vieață de privațiuni, într'un ostrov dela capătul pământului, își au, după cum am arătat pe larg într'un vechiu studiu [1], o sursă în episodul întâlnirii lui Alexandru cu Brahmanii gymnosofiști [2]. In ciclul descântecelor de «iele», aceste divinități răufăcătoare sunt adesea invocate ca slujitoarele lui Alexandru cel Mare, fiindcă în unele manuscrise ale Alexandriei se povestește că marele cuceritor ar fi dat sticla cu apă vie, daruită de Evant împăratul gymnosofiștilor, în păstrare slujnicelor sale, dar că acestea au băut apa și devenind nemuritoare, au dobândit aripi și s'au prefăcut în *iele*:

(Cutare) dimineața s'a sculat în cântarea cântărilor,
In revărsatul zorilor, în mirosul florilor;
Din pat de aur s'a sculat, pe prag de argint a călcat
Cu fetele lui Alexandru împărat, în cale s'a întâmpinat.

In colindele ce se cântă pe ulițele satelor în zilele de iarnă, Alexandru Machedon este invocat, uneori, pentru a mări dispoziția de umor și voie bună — ba chiar și în cuprinsul orațiilor de nuntă, apar reminiscențe din Alexandria:

Iar nunul cel mare
Călare p'un cal
Ca un *Ducipal*...

[1] *Alexandria în literatura românească*, București, 1910, p. 99—100.

[2] Nagomudrii din versiunea noastră derivă din slav. нагъ = gol și мждръ = înțelept, corespunzător grec. γυμνὸς = gol și σοφηστὴς = înțelept.

In sfârșit, numeroasele urme lăsate în basme, în toponimia și onomastica populară, (Darie, Ruxanda, Cleofila, Candachia), în pictura bisericească (zugrăvirea lui Ducipal pe pereții unor biserici de sat din Oltenia) — toate sunt dovezi incontestabile de intensitatea cu care a răzbătut și trăiește încă în sufletul popular de azi, romanul de vitejie și de miraculos al celui mai mare cuceritor din lumea antică.

VARLAAM ȘI IOASAF

Al doilea roman este *Varlaam și Ioasaf*. Sâmburele acestui roman de apologie a vieții ascetice creștine este legenda lui Buda și a tatălui său, regele din Kapilavastu, pe care o veche carte indică Lalitavistâra, alcătuită cu șapte veacuri înainte de ivirea creștinismului, ne-o înfățișează astfel:

Regele din Kapilavastu dobândise la o vârstă înaintată un copil despre care se prezisese că va renunța la tron și că se va face brahman. Pentru a preîntâmpina o asemenea nenorocire, regele pune să se zidească trei palate mărețe în care copilul avea să-și petreacă primăverile, verile și iernile, și apoi dă poruncă strașnică, ca orice suferință și orice necaz să fie abătute din calea copilului.

Intr'o zi însă, pe când copilul, ajuns în vârsta adolescenții, iese cu învoirea tatălui său din palat, pentru a se duce către una din grădinile încântătoare spre a-și petrecea vremea, întâlnește pentru întâiași dată un bolnav și atunci află dela vizitiul său ce este boala, care macină sănătatea omenească. Trece puțină vreme la mijloc și, ieșind din palat pe poarta din spre răsărit, întâlnește în cale un moșneag încovoiat sub povara bătrâneții și atunci află că tinerețea se sfârșește cu bătrânețea. In sfârșit, curând după aceasta, întâlnește pe cale un convoiu mortuar și atunci află pentru întâiași dată marea taină pe care i-o ascunseseră până atunci toți, că moartea este limanul vieții omenești. Sguduit de aceste neașteptate întâlniri, care-i vădesc dintr'odată nimicnicia vieții omenești, Siddhârta cade într'o adâncă meditare: «nenorocită sănătatea pe care boalele o distrug; nenorocită tinerețea pe care bătrânețea o nimicește; nenorocită vieața în care omul rămâne așa de puțin».

Pe când se întorcea spre palat în prada acestor gânduri triste, Siddhârta întâlnește pe drum un tânăr ascet care, înăbușind în sine germenul tuturor dorințelor și al ispitelor, se străduia, într'o ținută de liniște desăvârșită, prin cetirea Vedelor să devină brahman. Instinctiv, el înțelege că numai în religie se poate găsi adăpost pentru suferințele vieții omenești și, întors acasă, împărtășește tatălui năzuința lui de a se face și el brahman. Tatăl convoacă căpeteniile tribului; toți hotărăsc să-l împiedice cu sila dela această nenorocire, dar, într'o noapte, pe când străjile care-l pândeau, obosite de prea multă priveghere, adormiseră, tânărul prinț se strecoară din palat și, ducându-se la grajd, își ia calul și se face nevăzut, retrăgându-se în pustie, unde prin meditare ajunge la cunoștința supremă, întemeind budismul.

Această legendă budistă a trecut din India în Persia, unde, pe vremea regilor Sasanizi, când creștinismul care venea din spre Apus, se încrucișa cu fondul mai vechiu budist, un călugăr al nouii religii a prelucrat-o, dându-i o coloratură creștină.

Din Persia, legenda, tradusă în limba arabă, a călătorit mai departe în noua ei formă spre Siria, de unde apoi a ajuns până în mănăstirea Sf. Saba, la două leghe de Ierusalim. Aci, un călugăr Ioan — confundat mai târziu cu Sf. Ioan Damasceanul — i-a dat forma grecească, sub care a străbătut în toate literaturile europene: romanice, slavice și germanice.

Ce modificări a suferit legenda budistă pentru a deveni cel mai bun roman spiritual al evului mediu, cum îl caracterizează Krumbacher?

S'au păstrat cadrul inițial și cele trei întâlniri fatale, care, din punct de vedere psihologic, erau necesare pentru a pregăti

Varlaam dărueşte lui Ioasaf mărgăritarul învăţăturii mântuitoare. După ms. 1398 din Biblioteca Academiei Române (cf. Emil Turdeanu în *Cercetări literare*, I (1934) p. 39).

sufletul unui tânăr fiu de rege să se despartă de măririle deşerte ale vieţii pământeşti şi să prefere ascetismul şi reculegerea în pustietate. In locul tânărului brahman însă, prelucrătorul legendei a introdus un călugăr, căci problema principală a transpunerii legendei din forma budistă în formă creştină era următoarea:

Siddhârta putea prin propria-i meditare să ajungă la cunoaşterea supremă şi la formularea sistemului său religios, pe când Ioasaf nu putea pătrunde în creştinism fără iniţiere şi fără săvârşirea celor două taine care leagă pe om de Mântuitor: botezul şi cuminecătura. Dar cele două taine nu le poate îndeplini în creştinism decât cineva care are darul preoţiei. Acest dar este transmis din generaţie în generaţie dela sfinţii Apostoli, care la rândul lor l-au primit dela Mântuitor în ziua coborîrii Sf. Duh asupra lor. De aceea, adaptarea legendei lui Buda la creştinism nu se putea face decât prin introducerea în scenă a unui călugăr, cu darul preoţiei în locul brahmanului. E rolul acordat călugărului Varlaam. Acesta trăia în pustiul Senaridului când, aflând, prin revelaţie divină, despre frământarea sufletească a fiului de împărat, se îmbrăcă în haina de negustor şi porni pe o corabie să-i aducă mântuirea. Ajuns la limanurile Indiei, se duse la palat şi aci ceru să fie dus înaintea lui Ioasaf — aşa se numeşte în romanul creştin fiul împăratului — căci, spune el, doreşte să-i « dea o piatră preţioasă, care şi celor ce sunt cu inima oarbă le poate da lumina înţelepciunii ». Intrat în palat, Varlaam oferă piatra preţioasă, care nu era alta decât învăţătura Mântuitorului, căci dincolo de lumea « în care unii vin şi din care alţii se duc », este o vieaţă veşnică, viitoare. Răpit de frumuseţea învăţăturilor lui Varlaam, sprijinite de minunate parabole, Ioasaf simte coborîndu-se în sufletul lui sbuciumat înseninare şi se creştinează, primind botezul şi cuminecătura. Impăratul, aflând că fiul său a îmbrăţişat religia pe care el o prigonea, încearcă prin toate mijloacele să-şi smulgă copilul din această nenorocire, cum o credea el, dar văzând statornicia tânărului, este pătruns şi el de adevărurile eterne ale creştinismului şi se botează. Ioasaf, urcându-se pe tronul tatălui său, nu domneşte mult, fiindcă, stăpânit tot mai mult de gândul vieţii spirituale şi al mântuirii sufleteşti, se retrage în pustietate.

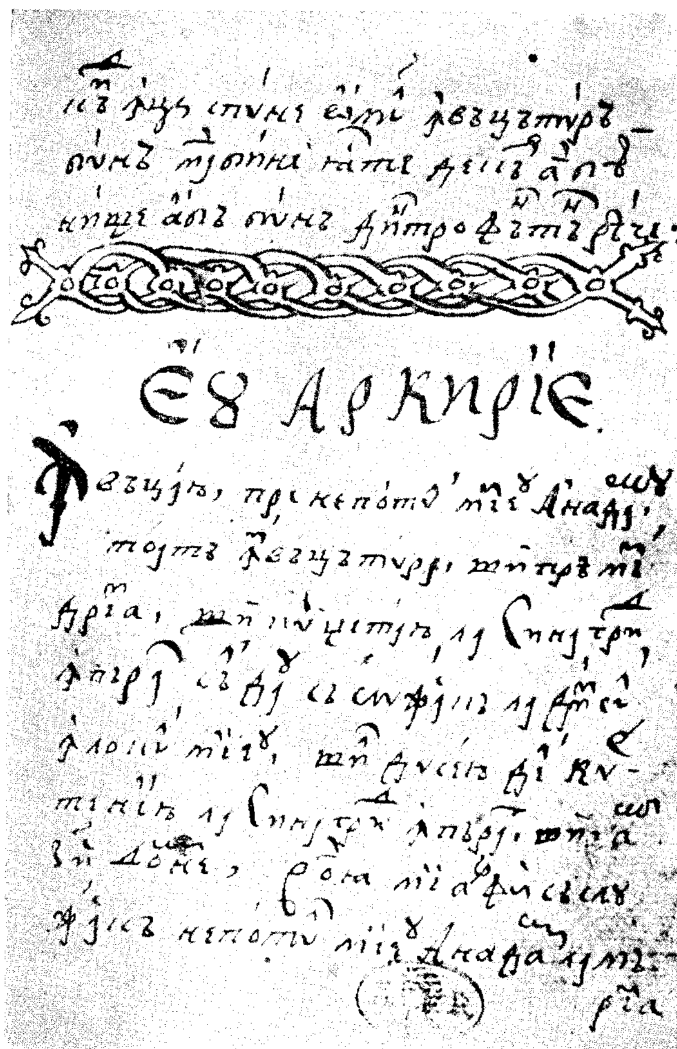
Acest roman, care din literatura bizantină s'a răspândit în toate literaturile evului mediu occidental, a trecut şi la Slavii sud-dunăreni şi, adus la noi de valul emigrărilor stârnite de urgia dezastrului din Câmpia Mierlei, a fost tradus de cumnatul său Udrişte Năsturel în vremea lui Mateiu Basarab.

Cel mai vechiu manuscris slavonesc al romanului lui Varlaam datează din secolul al XIV-lea şi s'a găsit de învăţatul rus Iacimirskij în biblioteca Mânăstirii Neamţului. Generaţii întregi de călugări nemţeni şi-au trecut din mână în mână acest edificator roman ascetic şi unul din ei, care a ajuns mai târziu şi episcop de Roman, a notat la începutul veacului al XVIII-lea pe filele îngălbenite ale manuscrisului aceste înduioşate rânduri: « O mila ta, Doamne, mare este! Minunată cartea aceasta plină di toate de învăţăturile svinte ».

Intr'adevăr, ceea ce formează frumuseţea acestui roman, pe lângă puritatea serafică a sufletului lui Varlaam, sunt minunatele apologuri pline de adânc înţeles al vieţii omeneşti. Aşa este, de pildă, parabola celor patru cosciuge — care a fost

Parabola inorogului, ilustrată pe bolta din interior a Mănăstirii Aninoasa din judeţul Muscel (după o fotografie comunicată de elevul meu Prof. G. Răgădunescu). Zugravul neştiind ce este aspida — şarpe fantastic cu privirea înveninată — şi-a închipuit-o în forma unui cal. (cf. notat de pe pagina următoare).

O pagină din romanul Archirie și Anadan, copiat de Reațe la mânăstirea Aninoasa la 1717. Originalul în Biblioteca Academiei Române nr. 1867.

utilizată și de Shakespeare în actul al II-lea din Negustorul din Veneția și care are paralele în basmele noastre; sau parabola inorogului [1] care a inspirat lui Rückert balada « Es war ein Mann in Syrerland », care a fost sculptată în catedralele din Occident, ca de pildă în San-Marco din Veneția și care, în sfârșit, se găsește zugrăvită și în câteva din vechile noastre biserici ca de pildă la mânăstirea Sucevița din Bucovina sau la Băjești și Aninoase din județul Muscel. Tot așa anecdota cu care vrăjitorul Tevda caută să convingă pe împărat că numai femeile pot smulge pe tânărul prinț din calea ascetismului. Această anecdotă, plină de umor, a fost reluată de Boccacio în Decameronul său, de Lafontaine în Fabulele sale. Ea este răspândită și în masele poporului nostru, de unde a fost culeasă în mai multe rânduri și de unde, în sfârșit, a fost versificată de poetul I. U. Soricu.

ARCHIRIE ȘI ANADAN

Al treilea roman apărut în această perioadă de timp, nu mai puțin interesant prin marea lui vechime și prin originea lui asiriană, este romanul lui *Archirie și Anadan*. El circulă în literatura noastră din veacul al XVII-lea; a fost stilizat și tipărit de Anton Pann în 1850 și se tipărește și azi pentru lectura copiilor și a maselor populare. Este o poveste în care se întrețes două teme principale: a nerecunoștinței unui fiu adoptiv, care merge până acolo, încât pune la cale pieirea unchiului său binefăcător și a devotamentului vasalilor asirieni față de regii lor.

Acțiunea se petrece în timpul regelui asirian Senaherib. Sinagrip în versiunea noastră. Bătrânul sfetnic al împăratului, Archirie, neavând copii, adoptă pe nepotul său Anadan, orfan de părinți, și-l crește cu toată grija părintească până când se face mare. Atunci îl duce la curte și-l înfățișează regelui, rugându-l să-l primească în locul lui, deoarece el, simțindu-se slăbit de bătrânețe, voiește să se retragă la țară.

Anadan, intrat în slujba regelui și dorind, să moștenească mai curând averea unchiului său, în urma unei discuții violente cu acesta, se hotărăște să-l răpună. In acest scop, plănuește niște scrisori ca din partea lui Sinagrip, pe care le pecetluește cu pecetea regală și-l face pe Archirie să-și adune oastea și să vină spre cetatea de scaun. In același timp, înfățișează regelui pe unchiul său ca pe un răzvrătit, care și-a strâns oastea și vine să-l detroneze. Regele, văzând din turnul palatului oastea lui Archirie, se înspăimântă. Anadan, care se oferise să amăgească pe unchiul său, ese în întâmpinarea bătrânului și-l decide să vină singur la curte. Intrat în sala palatului, Archirie fără a avea răgazul să lămurească ceva, este condamnat la moarte. Dar armașul, însărcinat cu înfăptuirea osândei, se lasă convins pe drum de Archirie și taie capul unui sclav, care semăna aidoma cu Archirie, în timp ce acesta este ascuns într'o hrubă.

In răstimp, Faraonul Egiptului, aflând de pieirea iscusitului Archirie, trimite, după obiceiul timpului, solie lui Sinagrip, cerându-i ca sau să-i trimeată meșteri iscusiți care să-i zidească o cetate în văzduh și să-i deslege enigme, sau dacă nu, să-i plătească tribut. Impăratul își adună toți sfetnicii ca să chibzuiască; nimeni nu este în stare să deslege enigma, nici chiar Anadan, și atunci regretă cu toții pieirea lui Archirie. Este acum momentul prielnic ca armașul să scoată din hruba lui pe Archirie. Acesta, înfățișându-se din nou la curtea regelui, își ia asupra-și sarcina de a descurca lucrurile. El pleacă în Egipt, deslеagă enigmele ce i se pun, așează apoi un copil într'o ladă de care leagă la cele patru capete câte un vultur; copilului îi dă în mână o frigare cu carne în vârf pe care o ține astfel, ca să ațâțe pofta vulturilor; aceștia sburând să prindă carnea, înalță lada în sus. Copilul strigă din înălțime: « dați-ne cărămidă, dați-ne var, că șed meșterii fără lucru », iar Archirie, adresându-se împăratului îi spune « iată-ți meșterii, împărate, trimete-le cărămidă și var, ca să-ți zidească cetatea ». Faraonul Egiptului, mulțumit cu această deslegare a enigmei, încarcă pe Archirie cu daruri, și-l trimete înapoi cu cinste.

Intors la curtea lui Sinagrip, Archirie cere ca răsplată pe nepotul său Anadan ca să-i desăvârșească învățătura. Ducându-se cu el la țară, Archirie în fiecare zi îi dădea câteo bătaie și câte o învățătură privitoare la recunoștință, până când, în cele din urmă Anadan, de remușcare, și-a dat sufletul.

Chestiunea originii acestui roman a fost multă vreme obiect de discuție între orientaliști, până când în anul 1906—1907,

[1] Un om fugind de inorog căzu într'o prăpastie și apucându-se cu mâinile se sui într'un copac, unde se credea în afară de primejdie. Cătând în jos văzu doi șoareci — unul alb, altul negru care rodeau copacul de la rădăcină. In fundul prăpastiei, un șarpe « groaznic la vedere, suflând cu foc », căsca gura să-l înghită. « Cătând la ramura pe care-și înțepenise picioarele », văzu patru capete de aspidă. Ridicând, în sfârșit, ochii în sus, văzu picurând din ramurile acelui copac puțintică miere. « Deci părăsindu-și grija și toate nevoile ce-l cuprinsese » se porni să guste mierea.

Tâlcul parabolei este următorul: Prăpastia este lumea; copacul este cursul vieții; șoarecii — ziua și noaptea; cele patru aspide sunt cele patru stihii ale trupului omenesc; balaurul; iadul; iar picătura de miere este dulceața acestei lumi trecătoare. (Vezi ilustrația pe pagina precedentă, 79).

o misiune arheologică germană, făcând săpături într'o insulă de lângă cataractele Nilului, acoperită de palmieri, dar pe care se afla odinioară orașul Elefantina, a descoperit două suluri mari de papirus din veacul al V-lea a. Chr., conținând romanul lui Archirie cu titlul: « Acestea sunt maximele lui Ahikar, un înțelept și zelos scriitor prin care a învățat pe fiul său ». Peripețiile sunt expuse aci la persoana întâia; Archirie însuși, care se da ca purtător al peceților regale sub regii asirieni Sanherib (705—681) și Asarhadon (681—668), își povestește necazurile cu nepotul său.

In urma acestei descoperiri, orientaliștii au căzut de acord: romanul a fost stilizat în Asiria, în veacul al VI-lea anterior erei creștine și are, după unii, un substrat istoric, după alții o tradiție populară.

Iată din ce adâncime de vremuri — peste 25 de veacuri — ne-a venit acest roman, care se citește și azi la noi cu interes de copii și lumea dela sate.

La noi, romanul a venit dela Slavi, unde a fost tradus în secolul al XI-lea sau al XII-lea în perioada macedoneană a literaturii bulgare. A fost tradus, de timpuriu în literatura noastră, căci Cipariu, în *Principii de limbă*, menționează un manuscris din veacul al XVII-lea; un alt manuscris din anul 1717, copiat de un cărturar, care semnează Reațe, în mănăstirea Aninoasa, se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

Elementul didactic din acest roman, cu deosebire proverbele, au fost folosite și de marele prozator, dela începuturile literaturii noastre moderne, Costache Negruzzi, în schița sa: *Păcală și Tândală*, iar altele, precum și enigmele, se găsesc împrăștiate în literatura orală a poporului.

Povestea lui Archirie, simplificată și prelucrată de V. A. Ureche în legenda *Țara fără bătrâni*, circulă și azi în popor și și-a găsit adăpost în cărțile de școală.

BIBLIOGRAFIE. TEXTE: *Alexandria:* Un fragment din Codex Neagoeanus, copiat de Popa Ion Românul, în Sâmpetru, la 1620, a fost publicat de d-l I. Bianu în *Columna lui Traian*, 1883, p. 322 și urm., 455 și urm. Textul complet a fost publicat de N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuții.* Studiu și text, București, 1922.

Varlaam și Ioasaf: General P. V. Năsturel, *Vieața Sfinților Varlaam și Ioasaf, tradus din limba elenă la anul 1648 de Udriște Năsturel din Fierești, al doilea logofăt*, București, 1904. Afirmația generalului că romanul este tradus din limba elenă este eronată. O traducere modernă din limba germană după Chr. v. Schmid: Preotul Econom Al. Petrescu, *Iosafat, o istorisire din timpurile de glorie ale creștinismului, traducere din limba germană*, Craiova, 1910.

Prelucrări moderne în literatura noastră: M. Sadoveanu și D. D. Pătrașcanu, *Din vieițle Sfinților, Sfintele amintiri* București, Socec, 1926 p. 65—139; Ioan Mihălcescu, *Varlaam și Ioasaf*, (ed. Casa Școalelor; Biblioteca pentru popor; nr. 14), București, 1921.

Archirie și Anadan: Textul romanului a fost publicat sub titlul: *Înțeleptul Archir cu nepotul său Anadan*, tipărit întâia oară de Anton Paun, București, în tipografia lui Anton Paun, la 1850 (cu litere chirilice). Această ediție este reprodusă și azi în « Biblioteca pentru toți », nr. 79, (Alcalay) și în « Pagini alese din scriitorii români », nr. 26, (Cartea Românească). O altă versiune, după un manuscris din 1784, a publicat Gaster în *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1900, p. 301—319. O versiune după un manuscris din anul 1773 a fost publicată de A. Lupeanu, în 1922, la Blaj, cu un studiu.

STUDII. Pentru *Alexandria:* N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, București, 1910. Completări privitoare la problema datării și localizării traducerii, la același, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuții. Studiu și text*, București, 1922; Același, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 213—231.

Pentru *Varlaam și Ioasaf:* Dan I. Simonescu, *Incercări istorico-literare*, Câmpulung-Muscel, 1926, p. 27—56; N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 232—250. Date nouă privitoare la circulația romanului la noi: Emil Turdeanu, *Varlaam și Ioasaf;* istoricul și filiațiunea redacțiunilor românești în publicația Seminarului nostru apărută sub titlul: Facultatea de litere din București. Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), *Cercetări literare*, I, p. 1—46, București, 1934; I. D. Ștefănescu în *Byzantion* III, 1932, fasc. 2.

Pentru *Archirie și Anadan:* N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 251—262. Tot acolo, la locurile respective, biliografia completă a chestiunilor. Pentru tema *Țară fără bătrâni:* J. Polívka în *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, Berlin, VIII (1898), p. 25—29, și la noi I. Cazan în *Drăguș, Un sat din țara Oltului*, II, București, 1940 (Inst. de Științe Sociale) I, nr. 20.

INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Inceputurile istoriografiei muntenești sunt încă învăluite în ceață, deoarece elementele care au intrat mai târziu în compilațiile de cronici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea s'au pierdut. Numai printr'o minuțioasă analiză critică a acestor compilații se poate reconstitui, în linii mari și nu totdeauna sigure, evoluția istoriografiei muntene.

Este posibil că și în Muntenia, ca și în Moldova, istoriografia să fi început în limba slavonă — limba statului și a bisericii —, dar nu avem nicio dovadă documentară, fiindcă nu ni s'a păstrat niciun fragment, nicio urmă despre această istoriografie slavonă.

Din unele citate și aluzii pe care le găsim la compilatorii de cronici din secolul al XVII-lea, s'ar părea că ei au avut la îndemână izvoare scrise chiar pentru primii domni — ctitorii principatului muntean. Iată, de pildă, câteva exemple, culese din cronica atribuită de d-l Iorga lui Căpitanul Filipescu, de răposatul Giurescu lui Radu Popescu.

« După ce au pierit Dan Vodă, au stătut la Domnie « Alixandru Vodă, carele *zic* să fie fost de feliul lui Cîmpu- « lungean. Ce să fie lucrat el în domnia lui *nimeni nu scrie* ».

Dar la domnia lui Dan Voevod, fratele lui Mircea:

« Acesta au stătut Domn în Țara-Rumânească... însă ce « să fie făcut în 23 de ani ai domniei lui *nu să pomenește, fără « numai scrie* că l-au ucis Șușman voivodul Sîrbilor, dar « pentru ce și cum nu se știe ».

La domnia lui Vladislav — de și aci e o confuzie—:

« După ce au domnit Vlad Vodă 15 ani — e vorba de « Vlad Țepeș — au luat domnia Vladislav Vodă de carele « nici o istorie nu se află scrisă de cinevași, fără cât *să « zice* că au pierit de sabie în Tîrșor; iar *nu scrie*, în războiu « de au avut cu cineva sau de vre-un vrăjmaș al lui, sau de « nescareva oameni de ai casei lui (după cum de multe ori « să întâmplă), ci *numai zice* că au pierit de sabie în Tîrșor. « După aceasta se cunoaște ce fel de oameni *au fost Rumânii « noștri*, care nici un lucru deplin n'au scris.

Nimic însă din ce s'a însemnat în scris, privitor la istoria Țării Românești înainte de Neagoe Basarab, n'a ajuns până la noi. Abia din epoca domniei lui Neagoe Basarab avem o biografie a Patriarhului Nifon, cu interesante elemente de istorie muntenească.

VIAȚA ȘI TRAIUL SFÂNTULUI NIFON

Se știe că Radu cel Mare, în năzuința de a reorganiza biserica Țării Românești, a adus în țară pe fostul Patriarh al Constantinopolului, Nifon, pe care Turcii îl scoseseră din scaun și-l țineau sub pază. Nifon, ridicat pe scaunul mitropolitan din Târgoviște, convoacă un sinod la care iau parte Domnul, preoții și boierii țării și în care se pun noile temelii ale vieții bisericești, întemeindu-se — pentru o mai bună rânduială religioasă — o nouă

o misiune arheologică germană, făcând săpături într'o insulă de lângă cataractele Nilului, acoperită de palmieri, dar pe care se afla odinioară orașul Elefantina, a descoperit două suluri mari de papirus din veacul al V-lea a. Chr., conținând romanul lui Archirie cu titlul: « Acestea sunt maximele lui Ahikar, un înțelept și zelos scriitor prin care a învățat pe fiul său ». Peripețiile sunt expuse aci la persoana întâia; Archirie însuși, care se da ca purtător al peceților regale sub regii asirieni Sanherib (705—681) și Asarhadon (681—668), își povestește necazurile cu nepotul său.

In urma acestei descoperiri, orientaliștii au căzut de acord: romanul a fost stilizat în Asiria, în veacul al VI-lea anterior erei creștine și are, după unii, un substrat istoric, după alții o tradiție populară.

Iată din ce adâncime de vremuri — peste 25 de veacuri — ne-a venit acest roman, care se citește și azi la noi cu interes de copii și lumea dela sate.

La noi, romanul a venit dela Slavi, unde a fost tradus în secolul al XI-lea sau al XII-lea în perioada macedoneană a literaturii bulgare. A fost tradus, de timpuriu în literatura noastră, căci Cipariu, în *Principii de limbă*, menționează un manuscris din veacul al XVII-lea; un alt manuscris din anul 1717, copiat de un cărturar, care semnează Reațe, în mănăstirea Aninoasa, se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

Elementul didactic din acest roman, cu deosebire proverbele, au fost folosite și de marele prozator, dela începuturile literaturii noastre moderne, Costache Negruzzi, în schița sa: *Păcală și Tândală*, iar altele, precum și enigmele, se găsesc împrăștiate în literatura orală a poporului.

Povestea lui Archirie, simplificată și prelucrată de V. A. Ureche în legenda *Țara fără bătrâni*, circulă și azi în popor și și-a găsit adăpost în cărțile de școală.

BIBLIOGRAFIE. TEXTE: *Alexandria:* Un fragment din Codex Neagoeanus, copiat de Popa Ion Românul, în Sâmpetru, la 1620, a fost publicat de d-l I. B i a n u în *Columna lui Traian*, 1883, p. 322 și urm., 455 și urm. Textul complet a fost publicat de N. C a r t o j a n, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuții.* Studiu și text, București, 1922.

Varlaam și Ioasaf: General P. V. N ă s t u r e l, *Vieața Sfinților Varlaam și Ioasaf, tradus din limba elenă la anul 1648 de Udriște Năsturel din Fierești, al doilea logofăt,* București, 1904. Afirmația generalului că romanul este tradus din limba elenă este eronată. O traducere modernă din limba germană după Chr. v. Schmid: P r e o t u l E c o n o m A l. P e t r e s c u, *Iosafat, o istorisire din timpurile de glorie ale creștinismului, traducere din limba germană,* Craiova, 1910.

Prelucrări moderne în literatura noastră: M. S a d o v e a n u și D. D. P ă t r a ș c a n u, *Din viețile Sfinților, Sfintele amintiri* București, Socec, 1926 p. 65—139; I o a n M i h ă l c e s c u, *Varlaam și Ioasaf,* (ed. Casa Școalelor; Biblioteca pentru popor; nr. 14), București, 1921.

Archirie și Anadan: Textul romanului a fost publicat sub titlul: *Ințeleptul Archir cu nepotul său Anadan,* tipărit întâia oară de A n t o n P a n n, București, în tipografia lui Anton Pann, la 1850 (cu litere chirilice). Această ediție este reprodusă și azi în « Biblioteca pentru toți », nr. 79, (Alcalay) și în « Pagini alese din scriitorii români », nr. 26, (Cartea Românească). O altă versiune, după un manuscris din 1784, a publicat G a s t e r în *Journal of the Royal Asiatic Society,* 1900, p. 301—319. O versiune după un manuscris din anul 1773 a fost publicată de A. L u p e a n u, în 1922, la Blaj, cu un studiu.

STUDII. Pentru *Alexandria:* N. C a r t o j a n, *Alexandria în literatura românească,* București, 1910. Completări privitoare la problema datării și localizării traducerii, la același, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuții. Studiu și text,* București, 1922; Acelaș, *Cărțile populare în literatura românească,* I, București, 1929, p. 213—231.

Pentru *Varlaam și Ioasaf:* D a n I. S i m o n e s c u, *Incercări istorico-literare,* Câmpulung-Muscel, 1926, p. 27—56; N. C a r t o j a n, *Cărțile populare în literatura românească,* I, p. 232—250. Date nouă privitoare la circulația romanului la noi: E m i l T u r d e a n u, *Varlaam și Ioasaf;* istoricul și filiațiunea redacțiunilor românești în publicația Seminarului nostru apărută sub titlul: Facultatea de litere din București. Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), *Cercetări literare,* I, p. 1—46, București, 1934; I. D. Ș t e f ă n e s c u în *Byzantion* III, 1932, fasc. 2.

Pentru *Archirie și Anadan:* N. C a r t o j a n, *Cărțile populare în literatura românească,* I, p. 251—262. Tot acolo, la locurile respective, biliografia completă a chestiunilor. Pentru tema *Țară fără bătrâni:* J. P o l í v k a în *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde,* Berlin, VIII (1898), p. 25 — 29, și la noi I. C a z a n în *Drăguș, Un sat din țara Oltului,* II, București, 1940 (Inst. de Științe Sociale) I, nr. 20.

INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Inceputurile istoriografiei muntenești sunt încă învăluite în ceață, deoarece elementele care au intrat mai târziu în compilațiile de cronici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea s'au pierdut. Numai printr'o minuțioasă analiză critică a acestor compilații se poate reconstitui, în linii mari și nu totdeauna sigure, evoluția istoriografiei muntene.

Este posibil că și în Muntenia, ca și în Moldova, istoriografia să fi început în limba slavonă — limba statului și a bisericii —, dar nu avem nicio dovadă documentară, fiindcă nu ni s'a păstrat niciun fragment, nicio urmă despre această istoriografie slavonă.

Din unele citate și aluzii pe care le găsim la compilatorii de cronici din secolul al XVII-lea, s'ar părea că ei au avut la îndemână izvoare scrise chiar pentru primii domni — ctitorii principatului muntean. Iată, de pildă, câteva exemple, culese din cronica atribuită de d-l Iorga lui Căpitanul Filipescu, de răposatul Giurescu lui Radu Popescu.

« După ce au pierit Dan Vodă, au stătut la Domnie « Alixandru Vodă, carele *zic* să fie fost de feliul lui Cîmpu-« lungean. Ce să fie lucrat el în domnia lui *nimeni nu scrie* ».

Dar la domnia lui Dan Voevod, fratele lui Mircea:

« Acesta au stătut Domn în Țara-Rumânească... însă ce « să fie făcut în 23 de ani ai domniei lui *nu să pomenește, fără* « *numai scrie* că l-au ucis Șușman voivodul Sârbilor, dar « pentru ce și cum nu se știe ».

La domnia lui Vladislav — de și aci e o confuzie—:

« După ce au domnit Vlad Vodă 15 ani — e vorba de « Vlad Țepeș — au luat domnia Vladislav Vodă de carele « nici o istorie nu se află scrisă de cinevași, fără cât *să* « *zice* că au pierit de sabie în Tîrșor; iar *nu scrie*, în războiu « de au avut cu cineva sau de vre-un vrăjmaș al lui, sau de « nescareva oameni de ai casei lui (după cum de multe ori « să întâmplă), ci *numai zice* că au pierit de sabie în Tîrșor. « După aceasta se cunoaște ce fel de oameni *au fost Rumânii* « *noștri*, care nici un lucru d e p l i n n ' a u s c r i s.

Nimic însă din ce s'a însemnat în scris, privitor la istoria Țării Românești înainte de Neagoe Basarab, n'a ajuns până la noi. Abia din epoca domniei lui Neagoe Basarab avem o biografie a Patriarhului Nifon, cu interesante elemente de istorie muntenească.

VIAȚA ȘI TRAIUL SFÂNTULUI NIFON

Se știe că Radu cel Mare, în năzuința de a reorganiza biserica Țării Românești, a adus în țară pe fostul Patriarh al Constantinopolului, Nifon, pe care Turcii îl scoseseră din scaun și-l țineau sub pază. Nifon, ridicat pe scaunul mitropolitan din Târgoviște, convoacă un sinod la care iau parte Domnul, preoții și boierii țării și în care se pun noile temelii ale vieții bisericești, întemeindu-se — pentru o mai bună rânduială religioasă — o nouă

Chivotul lui Neagoe Basarab dăruit mănăstirii Dionisiat din muntele Athos. (Biblioteca Academiei Române. Fotografii Marcu Beza).

episcopie la Buzău. Dar cu toată ascendenţa pe care Mitropolitul o avea asupra Domnului şi boierilor, totuşi un conflict se ivi între ei. Unul dintre boierii de divan ai lui Radu cel Mare, Bogdan, se despărţise de soţia lui şi luase în căsătorie pe sora Domnului. Patriarhul însă nu voia să încuviinţeze această căsătorie, care era, după el, împotriva Pravilelor bisericeşti, şi cerea ca Bogdan să se împace cu soţia lui, deoarece biserica nu admite divorţul soţilor — aşa cum de altfel a rămas până astăzi tradiţia în biserica latină.

Radu cel Mare nu admitea punctul acesta de vedere şi, întru cât era în joc însăşi sora sa, acuză pe Mitropolit « că strică obiceiurile ţării » şi-l sileşte să plece din ţară, aducând în locul lui pe fiul unui fost despot sârb, Maxim.

Câţiva ani mai târziu, se urcă pe scaunul Ţării-Româneşti Neagoe Basarab, care în tinereţe trăise pe lângă marele Patriarh şi-i ascultase învăţăturile. Neagoe Basarab a fost un Domn pios. El a reparat şi clădit biserici în Constantinopol, în Athos, în Siria şi Egipt, sprijinind credinţa ortodoxă în tot Răsăritul apăsat de stăpânirea păgână.

In acest răstimp, Patriarhul Nifon murise în mânăstirea Dionisiat din muntele Athos şi fusese trecut în rândul sfinţilor.

Neagoe Basarab, aducându-şi aminte cu pietate de fostul său dascăl, trimite la muntele Athos să i se aducă în ţară o parte din moaşte (capul şi o mână), care fură aşezate în mănăstirea de curând întemeiată la Curtea de Argeş. Când în 15 August 1517, se săvârşi sfinţirea mănăstirii Curtea de Argeş, în prezenţa unui numeros sobor de călugări şi mitropoliţi din toate centrele Răsăritului ortodox, Neagoe însărcină pe călugărul Gavril, Protul Muntelui Athos — Protul era un fel de preşedinte al republicei de mănăstiri din Athos — să scrie vieaţa Patriarhului Nifon, ale cărui moaşte fuseseră aduse în ţară. Protul Gavril fusese călugăr în aceeaşi mănăstire Dionisiat din Athos, în care îşi petrecuse ultimii săi ani Patriarhul; deci îl cunoscuse de aproape. Incepând să scrie vieaţa Sf. Nifon, Gavril, după modelul literaturii hagiografice, a amestecat în viaţa reală a sfântului şi elemente supranaturale, care justificau aureola de sfânt pe care i-a creat-o biserica.

Această vieaţă a sfântului, redactată în limba greacă, a fost tradusă apoi în limba română şi se păstrează în patru manuscrise din veacurile al XVIII-lea şi al XIX-lea din Biblioteca Academiei Române şi au fost studiate temeinic de Diaconul N. Popescu în *Analele Academiei Române* şi de D. Mazilu, într'o lucrare publicată într'o colecţie de studii a Seminarului de istoria literaturii române vechi, apărută în 1928, sub titlul *Contribuţii privitoare la istoria literaturii române*.

In această vieaţă a Sfântului Nifon, scrisă de Gavril Protul, sunt întreţesute însă şi date istorice interesante petrecute în Ţara-Românească pe timpul a patru Domni: Radu cel Mare (1496—1508), Mihnea cel Rău (1508—1510), Vlăduţ (1510—1512) şi Neagoe Basarab (1512—1521).

Această parte din Vieaţa lui Nifon este de fapt o cronică plină de amănunte dramatice, în care este înfăţişată istoria

turbure a Țării-Românești dela Radu cel Mare până la Neagoe Basarab, împăciuitorul.

Domnii anteriori lui Neagoe — cu excepția lui Radu cel Mare, care a făcut totuși păcatul de a izgoni pe Nifon din țară, au fost răi și lacomi și au adus zarvă și sfâșieri interne. Mihnea, feciorul lui Dracea Armașul, era desfrânat, lacom, crud și dușman neîmpăcat al Basarabilor, pe cari vroia să-i distrugă. Vlăduț era nerecunoscător și sperjur, fiindcă după ce a căpătat tronul cu sprijinul boierilor Basarabi și după ce s'a legat prin jurământ înaintea Pașei dela Dunăre că «dacă va face vreun rău» neamului basarabesc, sabia Pașei «să-i taie capul cu mare rușine și să-i piarză neamul din țară», totuși, ințetit de Bogdan, cumnatul lui Radu cel Mare, a căutat să pue la cale peirea Basarabilor.

Pe acest fond întunecat de domnii nestatornice, de răsbunări, de comploturi, de pribegii și de răzvrătiri, se întrețes detalii interesante care ne redau coloritul vremii, ca de exemplu: scena complotului urzit de Mihnea cu logofătul Stoican, în beciurile palatului domnesc, între buțiile de vin, după ce au dat afară pivnicerii, sau scena cu feciorul de casă — din neamul Basarabilor — care, de frica Domnului, se ascunde într'o butie goală și descopere complotul — ambele utilizate de Odobescu în nuvela *Mihnea cel Rău*. Nu mai puțin interesantă prin dramatismul ei este scena când Neagoe a încolțit cu pâlcul de ostași, în mănăstirea Cotmeana, pe fiul lui Mihnea, care scăpă, împreună cu feciorul lui Stoica, în toiul nopții, «pe o fereastră, desculți, descinși și fără ișlice», sau scena când Neagoe, mai mare peste vânătorii dela curtea lui Radu cel Mare, aducea, în ascuns, hrană Patriarhului Nifon, în zilele de grea urgie ale acestuia.

Aceste detalii de senzație ale vremii, strâns legate de persoana Domnului și a familiei sale, și pe care Protul Muntelui Athos nu le-a putut afla decât dela cineva din intimii Domnului, dacă nu dela Domnul însuși, concentrează dela început interesul cititorului asupra personalității lui Neagoe. Domnia lui apare ca o eră de împăciuire și liniște în țară, de largă oblăduire a creștinătății din Răsăritul musulman, de princiară dărnicie până în cele mai îndepărtate unghiuri ale Ortodoxiei. Lista milosteniilor împărțite de el la Muntele Athos se înșiră bogat, cu toate amănuntele:

«Iară mănăstirea lui Ariton, care de opște să chiamă «Cotlomuz, care o au început a o zidi den temelie Radu «Vodă, Neagoe Vodă o au săvârșit și cu toate frânsețile și «podoabele o au podobit den lăuntru și dinafară, iar înprejur «o au îngrădit cu zid. Și o au făcut biserica sfântului Nicolae «făcătoriul de minuni cu turle, chilii și trapezarie, pimnița și «magupiia, maghernița, grădina și poartă mică și mare, bolniță «și ospătărie și dohirie, jitniță și vistirie și alte case de toată «treaba. Iar biserica și chiliile le-au umplut de frâmseți și li-au «săvârșit de acoperemânt; iar biserica și tinda o au acoperit «tot cu plumb și au pus pe la ferestri cu sticle și o au și târnosit «cu blagosloveniia arhiereului și a protului și a altor egumeni «de la alte mănăstiri. Și făcu cinste mare tuturor și-i dărui «cu daruri mari și să duseră cari-și pre la locurile sale, cu «mare bucurie mulțămind lui Dumnezeu. Așijdirea făcu o «pristaniște în Ascalun la mare, să fie de corăbieri și o «corabie mare, alta mică cu tot ce trebuește și o au zidit cu «zid împrejur; și au făcut o culă cu arme și cu turnuri, să le «fie de pază. Și alte metohuri cu de toate au zidit și au făcut, «și bine le-a tocmit, den care are mănăstirea mult venit. Și «au pus numele ei: Lavra cea mare a Țărăi Muntenești».

«Iară Lavra a lui sveatâi Atanasie toată biserica cea mare «cu oltariul și cu tinzile le-au înnoit. Și au înpreunat plumbul «cel vechiu cu altul nou și o au acoperit toată de iznoavă; «și toată clisernița o au zidit din temelie; și au făcut vase

Pagină din Viața Sfântului Nifon după ms. nr. 8, fond Gaster, păstrat în Biblioteca Academiei Române (F. 93 recto).

«de treaba bisericii de aur și de argint și zevese cusute cu «sârmă de aur prea înfrâmsețate au dat, și au făcut și mertic «mare câte 90.000 de talere de an.

«Iar în Lavra Iverului, a lui sveatâi Evtemie făcătoriul de «minuni, pre sus pre ziduri au adus apă cu urloiul, ca de 2 «mile de loc de departe, și cu multă bogăție o au înbogățit. «Iar cinstita a lui Doamnă, Despina, dat-au o zăvase, cusută «tot sârmă de aur și prea înfrâmsețată, să o pue înnaintea «sfintei și făcătoarei de minuni icoanei, în care este scris «chipul Preacuratei Fecioară și Maicii lui Dumnezeu Mariia, «care să chiamă Portăriță care au venit pre mare la acea «mânăstire cu mare minune, cum să află scris de dinsa.

«Iar la mânăstirea Pantocrator au făcut mari idituri ca «și la Ivera și au dăruit multe daruri.

«In Lavra cea mare a Hilandarului iară au adus apă, tot «ca la Iver.

«Iar în lăudata mânăstire Vatoped tocmi să se dea «milă pre an, ca și la Lavra lui sveatâi Atanasie, și au pus «pre făcătoarea de minuni icoana a Preacistii un măr de «aur cu mărgăritar și cu pietri scumpe; și zidi și pimniță «mare din temelie.

«Și au înpodobit și marea mânăstire Xeropotam, că au «făcut o trapezărie din temelie și pimniță.

«Iar la sveati Pavel au zidit o culă den temelie, să fie de «strajă.

«Ce vom mai înmulți cuvintele, spuind toate mânăstirile «pe rând!? Că toate mânăstirile den sfânt muntele Atonului

Ἀ'ΝΔΡΑΓΑΘΕΙ'ΑΙΣ

Τοῦ Εὐσεβεστάτου, καὶ Ἀνδρειοτάτου

ΜΙΧΑΗ'Λ

ΒΟΕΒΟ'ΔΑ.

Ἔτι δὲ καὶ τὰ ὅσα ἐσυνέβησαν εἰς τὴν ΟΥ'ΓΚΡΟΒΛΑΧΙ'ΑΝ, ἀπὸ τὸν καιρὸν, ὁποῦ ἐφέντευσεν ὁ Σερμπάνος Βοϊβόδας, ἕως Γαβριὴλ Μολίγα Βοϊβόδα.

Ἔτι δὲ περιέχει καί τινας παραγγελίας Πνευματικὰς πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἠλιάσι Βοϊβόδα, καὶ εἰς ὅλους τοὺς διαδόχους τῆς Αὐθεντείας. καὶ θρῆνον περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

αψπε'. ἘΝΕΤΙ'ΗΣΙΝ, 1785.

Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

Titlul poemei lui Stavrinos *Ἀνδραγαθείαις τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα* (după o ediție venețiană din 1785).

« le-au îmbogățit cu bani, cu sate și dobitoace încă le-au dat « și multe ziduri au făcut. Și fu ctitor mare a toată Sfetagora ».

Se înșiră apoi binefacerile făcute la mânăstirea cea mare din Țarigrad, la muntele Sinai, la Ierusalim, în măgura Misiei, la mânăstirea Oreiscului « unde sânt moaștele sfântului Grigorie, făcătorul de minuni » în Evlava, în Machedonia la mânăstirea Cuceina și în alte multe locuri:

« Ce vom mai spune deosebi lucrurile și mânăstirile, carele « le-au miluit? Să zicem depreună toate câte sunt în Evrota, în « Trachiia, în Elada, în Ahiia, în Iliric, în Cambania, în Elispont, « în Misia, în Machidonia, în Tetuliia, în Sermie, în Lugdonie, « în Petlagoniia, în Dalmația și în toate laturile dela Răsărit « până la Apus și de la Amiază-zi până la Amiază-noapte...

« Și nu numai creștinilor fu bun, ce și păgânilor, și fu « tuturor tată milostiv, asemuindu-se Domnului celui ceresc, « care strălucește soarele său și ploa și pre cei buni și pre « cei răi ».

Detaliile despre mulțimea și strălucirea domnitorului Neagoe în tot Răsăritul sunt așa de multe, încât ne întrebăm dacă intenția lui Gavril Protul a fost de a prea mări viața lui Nifon sau domnia lui Neagoe.

Cronica se încheie cu arătarea înnoirilor și ctitoriilor din țară: la mănăstirea Tismana, la Nucetul, spargerea mitropoliei din Argeș și zidirea din temelie a mănăstirii Curtea de Argeș, « tot din piatră cioplită și netezită și săpată cu flori ».

Ea se încheie cu târnosirea mănăstirii, la care a luat parte alături de clerul și călugării din țară, toți egumenii dela Muntele Athos cu Protul în frunte și Patriarhii Răsăritului.

Prin structura ei, Vieața Patriarhului Nifon nu este numai o biografie cu caracter legendar a Sfântului, ci este în același timp și o cronică internă a Țării, scrisă la curte și menită să înfățișeze într'o lumină de apoteoză domnia și personalitatea lui Neagoe Basarab, în înfățișarea lui de protector al întregei creștinătăți ortodoxe. Ea prezintă din acest punct de vedere o importanță a parte și se situează pe același plan cu *Invățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie.*

Din pricina importanței pe care Nifon a avut-o în reorganizarea vieții noastre religioase, din pricina faptului că moaștele sale se păstrează la noi, la Curtea de Argeș și, mai ales, din cauză că în Vieața sa elementele biografice se întrețes continuu cu viața istorică a țării, opera lui Gavril Protul a fost intercalată în marea compilație de cronici a Țării-Românești, alcătuită în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, de către logofătul Stoica Ludescu « bătrâna slugă a Cantacuzenilor », cum se numește el însuși. In partea intercalată în cronică, Stoica Ludescu a lăsat însă la o parte începutul și sfârșitul din viața Sfântului, adică partea din viața acestuia, care, petrecându-se pe pământ străin, nu avea legătură strânsă cu țara noastră.

După epoca lui Neagoe Basarab, trebue să trecem tocmai în vremea lui Mihai Viteazul, pentru ca să dăm iarăși de urme ale istoriografiei muntene.

Вестітеле вітежії

але луї

МІХАЮ ВОДЪ,

че аꙋ стъпъніт

Цара Ромъняскъ ші Ардялꙋл,

дела Анꙋл мънтꙋірі 1588 ші пънъ ла 1601.

Каре маї ынтъї саꙋ тіпъріт ын лімба гречаскъ ла Анꙋл 1806 ын Вінеціїа ын поезії де смерітꙋл Іермонах Неофіт, іаръ акꙋм ынтъеаш дата традꙋсъ дін гречеще ын ръмънеще де Теодор М. Еліат, ші дате ын тіпаріꙋ кꙋ келтꙋяла ші кꙋ ындемнаре ꙋнор іꙋбіторі де ынвъцъре кърцілор ын лімба ръмъняскъ.

Ын Анꙋл 1837.

M. Eliat, Vestitele vitejii ale lui Mihaiŭ Vodă, 1837. Traducere în versuri a poemei lui Stavrinos)

BIBLIOGRAFIE. Vieața Sf. Nifon a fost publicată întâia dată de B. P. Hașdeu în *Arhiva istorică a României*, I, 2, București, 1865, p. 133 –150, sub titlul: *Biografia Patriarhului Nifon în Turcia și în Țeara Românească, scrisă de Gabrielu superiorulu Muntelui Athos.* A doua oară de Iosif Naniescu și Constantin Erbiceanu, *Viața și traiul Sfinției Sale Părintelui nostru, Nifon, Patriarhul Țarigradului*, București, 1888, după un ms. din anul 1682, copiat în schitul Trivalea din Pitești, de Ieromonahul Ioau ot Bistrița. Ediția cea mai bună este a lui Tit Simedrea, Episcopul Hotinului, *Vieața și traiul Sfântului Nifon, Mitropolitul Constantinopolului*, după acelaș ms. care a stat la baza ediției Naniescu. In prefață se indică și celelalte msse din Biblioteca Academiei Române și se arată criteriile de transcriere. La mssele din Biblioteca Academiei Române, citate de Tit Semedrea, este de adăogat și versiunea cea mai veche, păstrată în ms. de la Blaj, care cupriude și Invățăturile lui Neagoe, copiată circa 1654 și care a aparținut Domnului Ștefan Cantacuzino (cf. Vasile Grecu în *Convorbiri Literare*, LVII (1939), p. 1857 și extras).

Versiunea Vieții Sf. Nifon cuprinsă în compilația lui Stoica Ludescu a fost publicată în *Magazinul istoric pentru Dacia*, IV, pp. 231 –272, V, pp. 3 –32; *Istoria Țării-Românești, de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, ed. Ioanid, București, 1859, p. 4 –37.

STUDII. Despre Patriarhul Nifon: Diaconul Nicolae Popescu, *Nifon II, Patriarhul Constantinopolului* în *Analele Academiei Române*, seria II. Mem. secț. istorice, tom. XXXVI, p. 731 –798 (teză de doctorat la Universitatea din Viena). Cf. și D. Mazilu în *Contribuțiuni privitoare la istoria literaturii române* (Facultatea de litere din București, Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), București, 1928: *Contribuțiuni la studiul vieții Sfântului Nifon, Patriarhul Constantinopolului*, p. 21 și urm.; D. Russo, *Studii istorice greco-române, Opere postume*, București, 1939 (Fundația p. lit. și artă « Regele Carol II »), I, p. 21 –34.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Se știe că strălucitele victorii ale lui Mihaiu Viteazul împotriva Turcilor, incursiunile lui norocoase în Sudul Dunării, au aprins nădejdile creștinilor din Balcani, care vedeau în el un mântuitor de sub jugul păgânilor. Epopeea lui militară cu tragicul ei sfârșit a fost cântată în versuri de doi greci. Primul a fost chiar vistiernicul său, Stavrinos, care după uciderea mișelească a Domnului, în cetatea Bistriței unde se afla închis în « nopțile de 1 și 2 Februarie, la lumina stelelor », a cântat în versuri populare grecești, vitejia lui Mihai, « care niciodată n'a pus preț pe vieața sa și în nicio luptă nu a crutat capul său ». Poema lui Stavrinos a încăput în mâna lui Panos Pepanos, care a publicat-o la Veneția, în 1672. Ea s'a bucurat de o mare popularitate; s'a retipărit în numeroase ediții și a trăit în lumea greacă până în vremurile noastre ca o adevărată carte populară. A fost cunoscută și citită și la noi, fiindcă a fost utilizată de cronicarul lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, și a fost tradusă, mai târziu, pe la 1837, în versuri românești, de Teodor M. Eliat, colaboratorul lui Anton Pann. Poema lui Stavrinos a avut succes și în lumea Slavilor de Răsărit, unde a fost prescurtată și pusă în versuri.

Al doilea contemporan grec, Gh. Palamed, care trăia între Ucrainienii din Polonia — ca interpret de limbă greacă, la curtea « strălucitului duce de Ostrog, cneazul Vasile » — unul din prietenii lui Mihaiu Viteazul — a fost ispitit să aștearnă și el în versuri faptele de arme ale Domnului român.

Cronica lui Palamed nu a cunoscut însă popularitatea cronicei lui Stavrinos. Ea nu ne este cunoscută până acum decât dintr'un singur manuscris, păstrat în Britisch Museum, de unde a scos-o la lumină elenistul Émile Legrand. Dar deși n'a avut răspândire, totuși ea aduce încă o mărturie a marilor nădejdi pe care creștinătatea din Orient le pusese în geniul politic al eroului român.

Cât de populară a rămas figura lui Mihai Viteazul, nu numai între cărturari, ci și în masele adânci ale lumii balcanice până azi, ne-o dovedesc cântecele populare grecești, ca cel auzit de Émile Legrand din gura unui cerșetor, pe străzile Rusciucului, în 1871, și cules de Teodor Burada, în Macedonia, precum și numeroasele reminiscențe despre vitejia lui în baladele sârbești și bulgărești. Ba până și pe coastele adriatice ale Ragusei — ai cărei fii, ca Baba Novac, luptau sub steagurile lui Mihai Viteazul — a ajuns vestea despre vitejiile românești, cântate într'un fragment rămas de pe urma cunoscutului poet ragusan Antun Sasin.

Tot atât de celebru a fost Mihai Viteazul în Occident. Solii lui băteau necontenit drumurile Vienei, Pragăi și Italiei. Ba până și în îndepărtata Spanie ajungeau trimișii lui pentru a cere ajutorul creștinătății împotriva dușmanului comun.

In anii din urmă, profesorul italian, Angelo Pernice, a descoperit în arhivele italiene, un memoriu al lui Mihai Viteazul, de o deosebită importanță, fiindcă în afară de detaliile interesante asupra luptei dela Călugăreni, memoriul dă pe față și ceva din firea hotărîtă și energică a Domnului. Avizele italiene și plachetele franceze — un fel de ziare ale timpului, care se desfăceau în piețele dinaintea catedralelor — aduceau la cunoștința publicului victoriile lui Mihai Viteazul și ale Valahilor împotriva Turcilor. Entusiasmul care a cuprins atunci masele populare a ațâțat și imaginația scriitorilor. In Italia, cunoscutul scriitor popular, Giulio Casare Croce — un Anton Pann italian al secolului al XVII-lea — într'o dramă, care a avut mai multe ediții, *Sotteranea confusione o vera tragedia sopra la morte di Sinam Bassà, famoso capitanio di Turchi*, înfățișând în infern pe rivalul lui Mihai Viteazul la scaunul de judecată al lui Minos, descrie lupta dela Călugăreni cu multe amănunte istorice: ruperea podului, căderea Pașei în mocirlele dela Neajlov. In Spania, însuș Lope de Vega a evocat în drama *El prodigioso capitán* tenacitatea caracterului lui Mihai și avântul războinic al ostașilor săi, deși lucrurile sunt umbrite puțin prin reclama făcută de Sigismund Bathory. Chiar și la Unguri s'au găsit cronicari și poeți populari cari au povestit cu tendințe diferite viața sbuciumată și domnia plină de fapte răsunătoare a lui Mihai Vodă.

Era dar firesc ca Mihai Viteazul, care întrupa, după cum se vede, atâtea nădejdi, nu numai ale poporului său, dar ale întregei creștinătăți apăsată sub stăpânire păgână, care și-a jertfit vieața — cum spune însuși — ca « să capete un loc în creștinătate », să năzuiască și el, ca și Ștefan cel Mare, să lase viitorimii amintirea faptelor lui războinice și a străduințelor sale. Și el a găsit astfel un cronicar al domniei, într'un logofăt al său: Teodosie Rudeanu.

Acesta era un oltean dârz și isteț — mâna lui dreaptă, în timpul campaniei întreprinsă împotriva lui Ieremia Movilă. Pe vremea când viteazul domn pornise în fruntea oștilor să cucerească Moldova, Teodosie Rudeanu rămăsese în Ardeal ca un fel de guvernator al provinciei de curând cucerită. Mihai Viteazul se afla tocmai la hotarele Moldovei, când sosiră în Ardeal comisari trimiși de împăratul Germaniei. Aceștia temându-se de complicațiile ce se puteau ivi, veniseră să stăruiască pe lângă Domnul român ca să renunțe la campania lui în Moldova. Teodosie Rudeanu, care cunoștea intențiile precise și firea hotărîtă a Domnului său, a pus să se aresteze comisarii imperiali și i-a ținut închiși până ce Mihai Viteazul a cucerit Moldova; apoi i-a pus în libertate, cerându-și scuze pentru neînțelegerea iscată și pentru vexațiunea la care i-a supus [1]).

Acest om, energic și diplomat, a fost cronicarul lui Mihai Viteazul. Dar, din nenorocire, cronica lui ni s'a pierdut în forma originală. Sâmburele ei ni s'a păstrat însă într'o traducere latinească. In lunile de vară — Iunie și Iulie — 1597, se afla la curtea din Târgoviște a Domnului român un sol german, Baltasar Walter, cel Tânăr, din Silesia (Baldassar Waltherus Junior). Acolo, solul german se întâlnește cu un sol polon, Andrei Tarnowski, « unul din cei mai buni prieteni » ai Domnului român, care tradusese în polonă cronica logofătului lui Mihai Viteazul.

[1]) *Hurmuzaki, Documente, XII*, p. 880 - 919.

Schitul Flămânda din județul Argeș, ctitoria logofătului Teodosie Rudeanu. (După Buletinul Comisiunei Monumentelor istorice XXV, planșa 113.)

Această versiune polonă a fost apoi tradusă și prelucrată în limba latină, de Baltasar Walter, după cum mărturisește el însuși:

« La îndemnul lor — este vorba de câțiva bărbați prea « luminați — și prin generoasa mijlocire a măritului Domn « Andreiu Tarnow, care până acum s'a ilustrat în mai multe « țări, pre unde a fost trimis, în mai bine de 15 solii, unul « din cei mai intimi amici ai Domnului Mihai, câștigaiu în « lunile Iunie și Iulie, 1597, pe când mă aflam la curtea din « Târgoviște, o scurtă descriere a acelor fapte, compusă de « dumnealui cancelariul (= logofătul) *în limba românească și « aprobată de către însuși Domnul.* Această descriere întoarsă « pre limba polonă, eu, traducând-o în latinește, o îmbrăcai « în cele mai alese circumstanțe adunate nu atât dela « Români, cât dela alți însemnați și demni de credință « osteni ».

Din această mărturie a lui Baltasar Walter rezultă că la curtea lui Mihai Viteazul se scria, sub ochii Domnului, de către logofătul lui, o cronică *în limba română* — aceasta nu trebue să ne surprindă, deoarece din cancelaria lui Mihai Viteazul pornesc și hrisoave scrise tot în limba națională.

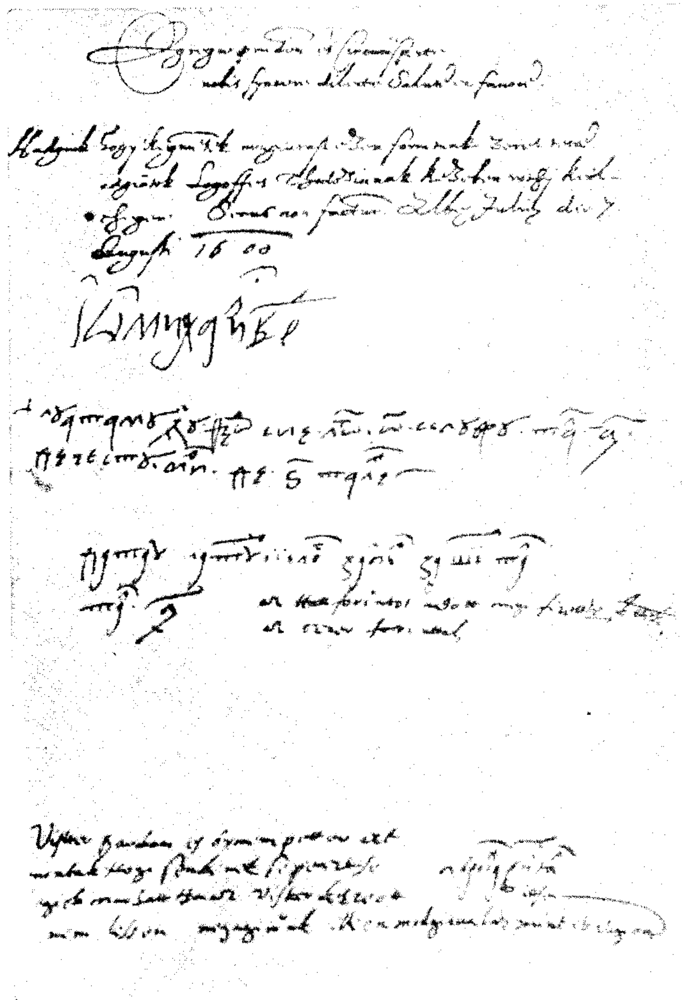
Cronica aceasta scrisă în limba română a fost apoi tradusă în limba polonă de Andrei Taranovski, iar din limba polonă a fost transpusă apoi în limba latină de Walter junior, care însă a împodobit-o « cu cele mai alese circumstanțe, culese nu atât dela Români, cât dela alți osteni însemnați și demni de credință ».

Baltasar Walter a trimis apoi traducerea latină a cronicei în Germania, printr'un delegat polon, Stanislas Golscii, castelan de Haliciu și căpitan de Bar. Doi ani mai târziu, Walter, întorcându-se din misiunile lui în Orient, sfătuit de prietenii săi, a tipărit traducerea latină a cronicei la Görliz, în Silesia, la anul 1597, dedicând opera patronilor săi, consulii din Görliz, Hoffmann de Hennersdorf și Bartolomeu Scultet, matematicul.

Cronica aceasta se oprește la anul 1597. Deși în traducere latină, ea constitue totuși prin ideile ei un document de cel mai mare preț pentru cunoașterea mentalității românești din epoca marelui Domn. Dar, din nenorocire, Baltasar Walter nu s'a mărginit să traducă exact în limba latină textul transpus în polonă de Andrei Taranowski, care și el s'a pierdut sau nu s'a descoperit încă, dacă cumva se mai păstrează în cine știe ce colț de bibliotecă. Walter însuși ne spune că, traducând-o în limba latină, a îmbrăcat-o « cu cele mai alese circumstanțe » pe care le-a adunat — zice el — « nu atât dela Români cât dela ostașii cei mai aleși și mai demni de credință ». Prin urmare, opera lui nu este o traducere a cronicei dela curtea lui Mihai Viteazul, ci este o prelucrare a acesteea.

Fondul primitiv al cronicei a fost amplificat nu numai cu podoabe stilistice, dar și cu știri nouă pe care traducătorul le-a putut culege și cu lucruri despre care are uneori grija să ni le precizeze. Iată, bunăoară, câteva exemple:

Pomenind de ordinele trimise de sultanul Murat al III-lea pașei din Silistra ca să treacă Dunărea și să așeze în scaunul Țării-Românești pe Ștefan, Baltasar Walter adaugă:

Scrisoarea lui Mihai Vodă din Alba Iulia, 7 August 1600, către municipiul orașului Cluj, cu câteva rânduri românești de mâna lui Teodosie Rudeanu și a lui Barcan Vistierul (După A. Veress, Documente, VI p. 155).

« Pre acet Ștefan *îl văzurăm și noi de câteva ori la 1597,* « pre la Sf. Mihail, la masa strălucitului delegat al Poloniei, « având capul acoperit cu un turban sau invelitoare tur- « cească și din *propriile lui cuvinte aflarăm acestea,* deși « mai pre scurt ».

După lupta dela Călugăreni, el introduce de asemenea un episod duios, cules la curtea lui Mihai Viteazul:

« Spre a odihni inima cititorului după atâtea scene sân- « geroase, *aflarăm cu cale de a însemna aci* cum doi cerbi « domesticiți însoțiră pe Mihai în mai multe expedițiuni răz- « boinice. Ei se aflau mai cu seamă lângă cortul Domnului; « stăteau de față în războaie și lupte, mergând curagios, când « înaintea lui, când alăturea de el. Nici sgomotul bombelor, nici « fulgerele tunurilor nu-i înspăimântau, ci auzind vuetul se « ridicau în două picioare și stăteau puțin privind. Ei stătură « astfel martori neclintiți, împotriva obiceiului acestor animale, « la lupta purtată cu Sinan Pașa, la Călugăreni. Aci unul « dintr'înșii, pierind din întâmplare, celălalt de durere merse « de se ascunse în pădure...

« Acest fapt *se adeverează prin mărturiile Domnului Mihai « și a multor alți ostași demni de credință ».*

Dacă înlăturăm acestea și altele asemenea, se pune întrebarea: avem posibilitatea de a reconstrui cronica pierdută a lui Teodosie Rudeanul și cum?

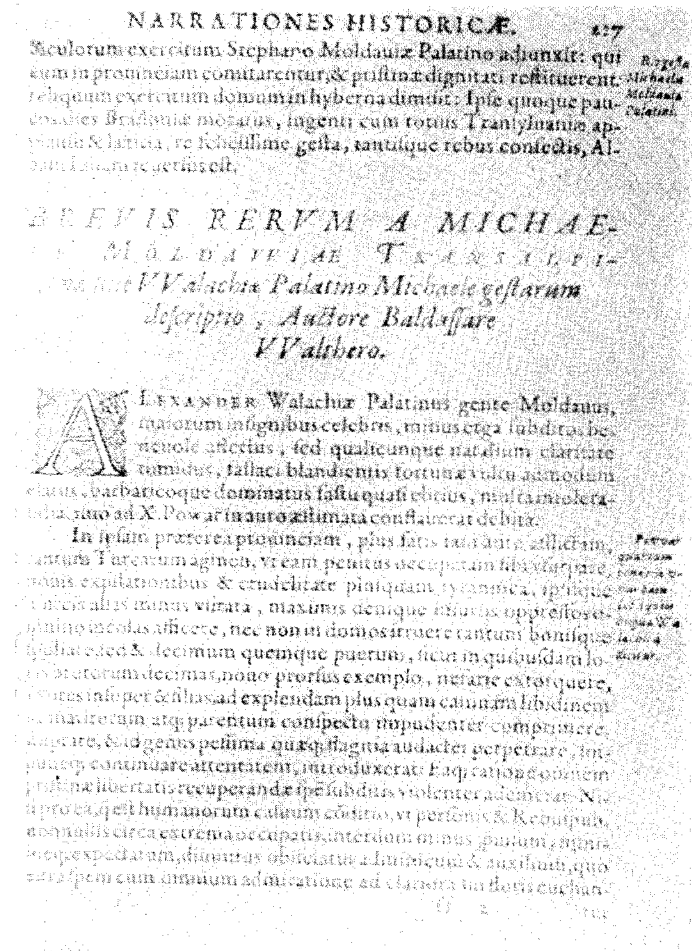
In compilația de cronici ale Țării-Românești, pe care a făcut-o în epoca lui Șerban Cantacuzino logofătul Stoica Ludescu, « bătrâna slugă a Cantacuzenilor », și care povestește istoria Țării-Românești dela întemeiere, a fost încorporată și o cronică a domniei lui Mihai Viteazul, cu următorul titlu — pe care-l dau după versiunea publicată de N. Bălcescu (în *Magazinul istoric*, tomul IV, pag. 277):

« De aicea se începe istoria lui Mihaiu Vodă, fiul lui « Petrașco Vodă, carele au făcut multe războaie cu Turcii « pentru creștinătate, precum de aicea înainte se arată ».

Este clar că în acest capitol — care în structura compilației este destul de întins față de celelalte — avem de a face cu copia unei cronici contemporane. Ce raporturi se pot stabili între această cronică și între traducerea și compilația latină a lui Baltasar Walter?

Inlăturând interpolările vădite ale traducătorului german — știrile nouă pe care el însuși spune că le-a cules dela diferiți martori, impresiunile lui personale despre prăpădul ținuturilor pustiite prin invazia oștirilor turcești și tătărești, ori accentele calde de adâncă admirație pentru Domnul român — cronica lui încă nu se suprapune exact peste partea corespunzătoare din compilația lui Stoica Ludescu.

Deși Baltasar omite, se pare, din cronica românească ce a avut-o la bază, unele știri care puteau fi neplăcute Ungurilor — de exemplu atitudinea neloială a lui Sigismund Bathori după victoriile lui Mihai Viteazul asupra Tătarilor — găsim însă pentru momentele mai importante ale campaniei lui Mihai Viteazul împotriva Turcilor știri mai bogate, detalii mai precise la

NARRATIONES HISTORICÆ. 127

Siculorum exercitum Stephano Moldauiæ Palatino adiunxit: qui ... & pristinæ dignitati restituerent: ... exercitum domum in hyberna dimisit: Ipse quoque ... ingenti cum totius Transyluaniæ ap- ... re felicissime gesta, tantisque rebus confectis, Al- ... reuersus est.

BREVIS RERVM A MICHAE-
...
VValachiæ Palatino Michaele gestarum
descriptio, Auctore Baldassare
VValthero.

ALEXANDER Walachiæ Palatinus gente Moldauus, maiorum insignibus celebris, minus erga subditos beneuole affectus, sed qualicunque natalium claritate ..., fallaci blandientis fortunæ ... barbaricoque dominatus fastu quasi ebrius, ... ad X. ... in auro æstimata conflauerat debita.

In ipsum præterea prouinciam, plus satis ... Turcarum agmen, vt eam penitus ... expilationibus & crudelitate ... maximis denique ... oppressos ... incolas afficere, nec non in domos irruere ... decimum quemque puerum, ... nouo prorsus exemplo, nefarie extorquere, ... ad explendam plus quam caninam libidinem ... parentum conspectu impudenter comprimere, ... pessima quæque flagitia audacter perpetrare, ... continuare attentatem, introduxerat. ... libertatis recuperandæ spe subditis ... humanorum casuum ... circa extrema occupatis, ... cum omnium admiratione ...

Pagină din colecția lui Nicolaos Reusner, Rerum memorabilium... Exegeses, Frankfurt 1603, cuprinzând începutul cronicei lui Balthasar Walther.

traducătorul german. E mai multă vieață, mai multă mișcare; se simte mai bine timbrul contemporaneității în opera lui Walter.

Și cu toate acestea ambele cronici în schema lor se suprapun una peste alta; se vede bine că este aceeași urzeală, aceeași împletire a evenimentelor în aceeași succesiune: durerile pe care le îndura țara sub cutropirea turcească; hotărîrea Domnului și a boierilor de a izbăvi poporul de apăsarea turcească; alianța cu Sigismund Bathori; semnalul revoluției prin uciderea Turcilor din București și atacarea raialei turcești a Giurgiului; invazia lui Mustafa Pașa, Vizirul, cu pretendentul Bogdan de peste Dunăre și a Tătarilor; luptele victorioase ale Buzeștilor cu Tătarii la Putineiu și la Șerpătești, respingerea Turcilor peste Dunăre, atacarea și arderea Silistrei, a Hârșovei și a Brăilei — care era pe atunci raia turcească; lupta dela Călugăreni; retragerea dela Stoenești, sosirea ajutoarelor din Ardeal și Moldova și curățirea țării de Turci, luptele ulterioare cu Tătarii; trecerea Dunării și atacul dela Nicopole și împrejurimi și, în sfârșit, încercarea Turcilor de a se împăca cu Mihai Viteazul prin daruri pompoase și prin făgădueli ș. a.

Avem dar la baza ambelor cronici un fond comun; aceeași canava, care într'o parte a fost amplificată, într'alta simplificată, canava care foarte probabil a trebuit să fie cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul.

Cum se explică atunci faptul că această cronică nu ni s'a păstrat în întregul ei în compilația lui Stoica Ludescu? Și ce reprezintă versiunea pe care a copiat-o «bătrâna slugă» a Cantacuzenilor?

Faptul că între cronica logofătului lui Mihai Viteazul și compilația lui Stoica Ludescu s'a scurs mai bine de un veac și jumătate nu este suficient pentru a explica simplificările și prescurtările, căci în genere manuscrisele de cronici nu prea se simplificau.

In versiunea lui Stoica Ludescu se găsesc, precum a arătat d. N. Iorga, o serie de știri interesante privitoare la vitejiile Buzeștilor și care se văd bine că au fost adăugate de cineva care făcea parte din familie, ca de pildă: în uciderea Turcilor la București din 2 Noemvrie 1593 — semnalul răscoalei — cronica ne spune că «într'acel războiu fu rănit Stroe Buzescul la *mâna stângă*». Buzeștii sânt pomeniți pretutindeni: în luptele cu Tătarii, în soliile trimise la Sigismund Bathori; vitejiile lor sunt totdeauna arătate într'o lumină simpatică, ca bunăoară în lupta dela Nicopole:

«O ceată de Turci se întoarse cu mare hrăborie asupra «lui Mihaiu Vodă. Și atuncea se alese unul den Turci cu «sulița și o împoncișă asupra pântecului lui Mihai și o «înfipse în pântece. Iar Mihaiu Vodă, deaca văzu că piere, «el apucă sulița cu amândouă mânile de fier și căuta în «toate părțile ca să-i vină cineva den boiari ajutoriu, să-l «isbăvească den peire. Și alții mai aproape nu se aflară, «fără doi boiari, *anume Preda Buzescu și cu frate-său Stroe «Stolnicul;* ei grăbiră și tăiară capul Turcului, și pre ceale«lalte soții ale lui, și *isbăvíră pre Mihaiu Vodă din mânile «Turcilor, și multă bărbăție arătară Buzeștii înaintea lui «Mihaiu Vodă, că se luptară cu vrăjmașii și isbăvíră pre «Domnul lor de peire*».

Cronica domniei lui Mihai Viteazul, intercalată în compilația lui Stoica Ludescu, este dar — după cum se pare — o copie alterată după cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul, ieșită însă, după cum a arătat d. Iorga, din cercul familiei Buzeștilor.

Cronica scrisă din porunca Domnului și sub ochii lui s'a pierdut, după cum s'a pierdut și cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. O fatalitate dramatică a urmărit astfel străduința celor mai mari domni ai trecutului românesc de a consemna în scris pentru viitorime izbânzile câștigate de neamul nostru sub conducerea lor, în lupta contra păgânilor, pentru apărarea creștinătății.

BIBLIOGRAFIE: Opera lui Stavrinos a apărut, sub titlul: *Ἀνδραγαθείαις τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ βοεβόδα* Veneția 1638. Traducere în limba română: Teodor M. Eliat, *Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă, ce au stăpânit Țara rumânească și Ardealul dela anul 1588 (sic) și până la 1601*, care mai întâi s'au tipărit în limba grecească la anul 1806, în Vinețiia, în poezie, de smeritul Ieromonah Neofit, iară acum întâeaș dată tradusă din grecește în rumânește de Teodor M. Eliat și date în tipariu cu cheltuiala și cu îndemnarea unor iubitori de înmulțirea cărților în limba românească. Traducerea lui T. Eliat a fost reprodusă de G. Dem. Teodorescu în *Literatura și Arta română*, II, 1897, p. 307 – 327 și de N. Iorga la Vălenii de Munte, în 1910. O altă traducere de Maxim a fost publicată de Papiu Ilarian în *Tezaur de monumente istorice*, București, 1862, I, p. 285 – 326.

STUDII. Eugenie Predescu în *Magazinul istoric pentru Dacia*, I, (1845), p. 251 – 276; G. Dem. Teodorescu, *Studii neogrece despre Români, Vistiernicul Stavrinos și Mitropolitul Matei al Mirelor* în *Literatura și Arta română*, I, 1896, p. 280 – 291; D. Russo, *Poema lui Stavrinos, Modelele și imitatorii lui Stavrinos, Stavrinos și Matei al Mirelor imitați de Diacrusis, Stavrinos și Matei al Mirelor imitați de Ignatie Petrițis, Stavrinos imitat de Spontis* în *Studii istorice greco-române*, opere postume, tomul I, București, 1939, p. 114 – 144.

Rezumatul slavo-rus al poemei lui Stavrinos a fost descoperit de regretatul Iulian Ștefănescu într'un ms. dela *Schottenkloster* din Viena (codex 609 din sec. XVIII); vezi articolul acestuia în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 141 – 174 (și extras).

Gheorghe Palamed. Manuscrisul se păstrează la British Museum din Londra sub nr. 5573. Textu a fost publicat de Émile Legrand în *Bibliothèque grecque vulgaire*, Paris 1881, vol. I, p. 183 – 230. Titlul este: *Ἱστορία περιέχουσα πάσας τὰς πράξεις καὶ ἀνδραγαθίας καὶ πολέμους τοῦ ἐκλαμπροτάτου Μιχαὴλ Βοϊβόδα, αὐθέντη Οὐγγροβλαχίας, Τρανσυλβανίας, Μολδαβίας, ἕως τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς αὐτοῦ, παρὰ Γεωργίου τοῦ Παλαμήδη, γραφεῖσα καὶ ποιηθεῖσα τυγχάνοντος ἐν τῇ αὐλῇ, τοῦ ἐκλαμπροτάτου δουκὸς τῆς Ὀστροβίας κυρίου κνέζη Βασιλείου, ἐν ἔτει 1607, μηνὶ δεκεμβρίῳ, εἰς τὰς 15, ἐν Ὀστροβίᾳ* (Istoria cuprinzând toate faptele, vitejiile și războaiele prea strălucitului Mihai Vodă, Domnul Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei, până în ziua morții sale, scrisă și versificată de Gheorghe Palamed, când se afla la curtea prea strălucitului duce de Ostrov, domnul Domn Vasile Cneazul, în anul 1607, 15 Decemvrie, în Ostrov).

Textul a fost tradus în limba română de O. Tafrali, *Poema lui Gheorghe Palamide* în *Literatura și Arta Română*, 1905 (și extras). Studii, afară de notițele lui Legrand: G. Dem. Teodorescu, articolul mai sus citat în *Literatura și Arta română*, I, 1896 – 97, p. 429 – 437 și C. Erbiceanu, *ibidem*, p. 475 – 487 și 564 – 577; Andreas Horváth, *Görög históriás ének Mihály vajdáról*, Budapesta, 1935; D. Russo, *Studii istorice greco-române, Opere postume*, I, 1939, p. 145 – 151: *Poema lui Gh. Palamed.*

Știri privitoare la M. Viteazul în *Diarium Martini Crusii* la D. Russo, *op. cit.*, p. 15 – 156. Pentru cântece populare grecești despre Mihai Viteazul v. Émile Legrand, *Recueil et chansons populaires grecques publiées et traduites pour la première fois* (în *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néohellénique, nouvelle série*, nr. 1) și Teodor Burada, *Convorbiri Literare*, XXV (1891 – 1892), p. 263 – 264 (nr. 11 și 12 apărute ca număr jubilar) și D. Russo, *Studii istorice greco-române*, p. 109 – 113.

Pentru Mihai Viteazul în folklorul balcanic: Al. Iordan, *Mihai Viteazul în folklorul balcanic*, în *Revista istorică română*, V – VI, 1935 – 1936, p. 361 – 381.

In literatura ungurească: Andrei Veress, *Cântece istorice vechi ungurești despre Români*, în *Memoriile Academiei Române*, Secț. Lit., seria III, tom. III, 3, (1925), p. 18 – 21, 5 – 6 (1935 – 1936), p. 361 – 381. Pentru Mihai Viteazul la cronicarii unguri: Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la Români 1566 – 1608* Cluj,, 1928, (Univ. Regele Ferdinand I, Cluj, Bibl. Inst. de Ist. Naț. II).

Pentru raporturile lui Mihai Viteazul cu Spania și despre el în plachetele Occidentului și la Croați v. *Études roumaines sous les auspices de l'École Roumaine en France*, I, *Trois mémoires sur Michel le Brave présentés par* Al. Ciorănescu, Charles Göllner, Emile Turdeanu, Bucarest, 1938: Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole* 5 – 19; C. Göllner, *Quelques plaquettes françaises contemporaines sur Michel le Brave*, p. 20 – 40; Émile Turdeanu, *Quelques ragusains auprès de Michel le Brave*, p. 41 – 72. Despre poemul lui Antun Sasin, *Razboj od Turaka* (Războiul contra Turcilor) p. 71 – 72.

Pentru Mihai Viteazul în literatura italiană: N. Cartojan, *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Pașa și vitejiile românești*, extras din *Omagiul fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu*, București, 1936.

Pentru Mihai Viteazul în literatura spaniolă: A. Popescu-Telega, *Două drame de Lope de Vega interesând istoria și literatura Românilor*, Craiova, Ramuri, 1936.

Cronica lui Balthasar Waltter, *Brevis et vera descriptio rerum ab illust. ampliss. et fortis militiae contra patriae suae reiq. pub. christianae hostes duce ac Dn. Dn. Ion Michaele, Moldaviae Transalpinae sive Walachiae Palatino gestarum in eiusdem aula Tervisana fideliter collecta opera et studio* Baldassaris Waltheri Jun. S. 1599, Gorlicii, Typis Johannis Rhambae. Ea a fost apoi reprodusă în colecția: Nicolaos Reusner, *Rerum memorabilium... Exegeses sive narrationes historicae*, Frankfurt, 1603. Textul latin, însoțit de traducere românească, a fost reprodus la noi, de A. Papiu Ilarian, în *Tesaurul de monumente istorice pentru România*, I, 1862, p. 1 – 51 și notele p. 52 – 76.

Versiunea românească din compilaţia atribuită lui Constantin Căpitanul Filipescu sau Radu Popescu ,*Istoriile Domnilor Ţării Româneşti*, a fost publicată de T r e b o n i u L a u r i a n şi N i c o l a e B ă l c e s c u în *Magasinul istoricu pentru Dacia*, I, 1845, p. 224 – 239.

O altă versiune publicată de S t o i c a N i c o l a e s c u în *Revista pentru istorie arheologie şi filologie*, XI, p. 125 – 136.

Pentru cadrul istoric al domniei lui Mihai Viteazul şi pentru Stavrinos şi Taranowski vezi N. I o r g a, *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol. Bucureşti, 1935 şi P. P. P a n a i t e s c u, *Mihai Viteazu* (Bucureşti, 1936. Studii despre cronicile muntene N. I o r g a, Analele Acad. Rom. Mem. Secţ. ist. XXI, Bucureşti 1899

Memoriul lui Mihai Viteazul descoperit de A n g e l o P e r n i c e în Arhivele din Florenţa, a fost publicat în *Arhivio Storico Italiano*, 1925 (LXXXIII), p. 249 – 297; o traducere în limba română a dat A u r e l D e c e i, *Luptele lui Mihai Viteazul povestite de el însuşi*, « Biblioteca poporană a Asociaţiunii, Sibiu, 1926, an. XVI nr. 137. Despre memoriu cf. N. I o r g a, *O Istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi*, în Analele Acad. Rom. Mem. Secţ. ist. s. III t. V mem. 9.

ILUSTRAŢIILE

Mănăstirea Neamţu 18
Coperta ferecată în aur şi argint a unei Evanghelii cu miniaturi copiată de Mitropolitul Atanasie Crimca 20
Psaltirea slavă, copiată din porunca lui Branko Mladenovici în 1346, din Biblioteca Academiei Române 21
Evanghelie slavonească din sec. XIII, azi în Biblioteca Academiei Române 21 22
Mănăstirea Arbora din Bucovina, în zi de praznic...... 23
Pomelnicul mănăstirii Bistriţa din sec. XV 23
Dicţionarul lui Mardarie Cozianul ....
Epitaful lui Alexandru cel Bun din 1428 (după Em. Turdeanu) 24
Răstignirea Mântuitorului. Picturi murale în mănăstirea Voroneţ 25
Mănăstirea Moldaviţa 26
Mănăstirea Suceviţa din Bucovina 27
Meterezele mănăstirii Suceviţa 28
Sfârşitul Polieleului lui Filothei Monahul, fostul mare logofăt al lui Mircea cel Mare 29
Inceputul Polieleului 29
Vieaţa Sfântului Ioan cel Nou de Grigore Ţamblac........ 30
Cronica lui Ştefan cel Mare; versiunea germană, descoperită în Bayerische Staatsbibliothek din München de prof. Olgierd Górka (titlul) 30
Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană din Bayerische Staatsbibliothek din München (pagină) 32
Letopiseţul dela Bistriţa din Bibl. Acad. Rom. ms. slav, nr. 649 33
Mănăstirea Putna 34
Mănăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpuşneanu, unde călugărul Isaia a copiat versiunea letopiseţului dela Putna 35
Invăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, ms. copiat de Radu, logofeţel de divan, în 1726 43
Neagoe şi familia sa. Frescă dela Mănăstirea Curtea de Argeş 44
Invăţăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie, versiunea grecească din Muntele Athos 45
Cel mai vechi act românesc ajuns până la noi: scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung către « jupan Hanăş Begner » din Braşov, din 1521 46
Acreditivă dela Mihai Viteazul (Autograful Domnului) ... 47
Pagină din Codicele Voroneţean........................ 50
Pagina din Psaltirea Scheiană cu criptograma nedescifrată.. 50
O pagină din psaltirea Voroneţeana 51
O pagină din Psaltirea Hurmuzachi 51
Prima carte tipărită în Ţara Românească: Liturghierul slavonesc tipărit de călugărul muntenegrean Macarie în 1508. 54
Octoihul slav tipărit de călugărul sârb Macarie în 1510; xilogravura de pe verso titlului, după o fotografe făcută de d-l V. Grecu, după originalul din mănăstirea Hilandarul a Muntelui Athos 54
Molitvenic slavonesc, tipărit la Târgovişte, în 1545, de Dimitrie Liubavici şi de ucenicii săi 55
Prima carte tipărită de Coresi la Braşov, în 1557: Octoih slav 55
Lucru apostolesc (Faptele Apostolilor), tipărit de Coresi la Braşov, în 1563 58
Parabola Samaritencii, xilogravură din Evanghelia lui Coresi, din 1560.................................... 58
Cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine în 1570 59
Tetravanghelie tipărită de diacul Lorinţ în Bălgrad (Alba Iulia), la 1579.................................... 60
Pagină din Liturghierul Diacului Lorinţ din 1579........ 60
Epilogul unui Evangheliar tipărit de diacul Călin, contemporanul lui Coresi, la Braşov în 1566, din porunca lui Hannes Benkner 61
Pagină din Evanghelia cu învăţătură din 1581, cu stema lui Lukas Hirscher, judele Braşovului.................... 62
Legătură veche a Evangheliei cu învăţătură a lui Coresi din 1581 (exemplar din Biblioteca Academiei Române)...... 63
Pagină din Palia dela Orăştie ....
Codex Sturdzanus, foaia cu nota în limba slavă a lui Popa Grigore din Măhaciu, din anul 1600, « când a fost învins Mihai Vodă la Mirăslău » 66
Mântuitorul distruge cărămida pe care se afla scris zapisul lui Adam cu Satana. Frescă din Mănăstirea Cozia..... 67
Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând « Moartea Patriarhului Avraam », scrisă de Popa Grigore 68
Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând un fragment din Călătoria Maicii Domnului la iad, scrisă de un anonim.. 69
Codex Neagoeanus, copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, în Sânpetru, cu nota copistului şi sfârşitul din scara Florii Darurilor 73
Pagină din Calendarul astrologic al lui Ion Romanul, alcătuit pentru Constantin Brâncoveanu, cu adnotarea Domnului 75
Alexandru împărat stând pe tronul lui Darie. Scenă din Alexandria, lucrată de Năstase Negrule, în Iaşi, la 1790 76
Cetatea împărătesei Cleofila, scenă din Alexandria, copiată de Năstase Negrule în Iaşi 77
Varlaam dărueşte lui Ioasaf mărgăritarul învăţăturii mântuitoare, scenă din romanul Varlaam şi Ioasaf 79
Parabola inorogului, ilustrată pe bolta din interior a mănăstirii Aninoasa, din judeţul Muscel.................... 79

O pagină din romanul Archirie și Anadan, copiat de Reațe la mănăstirea Aninoasa în 1717 80
Chivotul lui Neagoe Basarab dăruit mănăstirii Dionisiat din Muntele Athos. Biblioteca Academiei Română, fotografie de Marcu Beza 81
Pagina din Vieața Sfântului Nifon, după ms. nr. 8, fond Gaster, păstrat în Academia Română, f. 93 recto 83
Titlul poemei lui Stavrinos *Ἀνδραγαθείας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα*, după o ediție venețiană din 1785 84
M. Eliat, Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă, 1837 (Traducerea în versuri a poemei lui Stravinos) 84
Schitul Flămânda din județul Argeș, ctitoria logofătului Teodosie Rudeanu. (După Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice, XXV, planșa 113) 86
Scrisoarea lui Mihai Vodă din Alba Iulia, 7 August, 1600, către Municipiul orașului Cluj, cu câteva rânduri românești de mâna lui Teodosie logofătul Rudeanu și a lui Barcan Vistierul (După A. Veress, Documente, VI, p. 155) 87
Pagina din colecția lui Nicolaos Reusner, Rerum memorabilium. . . Exegeses, Frankfurt, 1603, cuprinzând începutul cronicei lui Balthasar Walther 87

TABLA DE MATERIE

LA RĂSPÂNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ŞI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV 5

LITERATURILE ROMANICE PÂNĂ IN VEACUL AL XIII-LEA 5

Literatura franceză 5; Literatura spaniolă 6; Literatura italiană 7; Radierea culturii occidentale în Ungaria şi Polonia 7.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV 8

LITERATURA BIZANTINĂ 8

Caracterul imperiului bizantin 8; Strălucirea civilizaţiei sale în evul mediu 8; Literatura istorică 8; religioasă 9; beletristică 10.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI 11

Literatura bulgărească 11; Literatura jugo-slavă 12; Legăturile cu Athosul 13; Legăturile Croaţilor cu cultura italiană; Bibliografie 13.

INTRAREA ROMÂNILOR IN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ. 13

Pătrunderea liturghiei slave la Români 14; Principatele române şi luptele cu Ungurii; Legături politice cu Sudul dunărean. Consecinţele înglobării noastre în zona culturii slave 14; Contacte cu Bizanţul 15.

INVAZIA TURCEASCĂ ŞI URMĂRILE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE 16

Emigrarea eruditilor bizantini în Occident şi participarea lor la Renaştere 16; Emigrarea păturii conducătoare slave în ţările noastre 16.

MÂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ 17

Reorganizarea vieţii monahale prin călugării sârbi 17; Nicodim şi întemeierea Vodiţei şi Tismanei 17; Ucenicii lui Nicodim în Moldova; Ţamblac 18; Caligrafi şi miniaturişti 18; Legători de manuscrise şi cărţi 20; Biblioteci 21; Şcolile 23; Broderia religioasă 23; Pictura 24; Arta veche românească în Răsăritul Europei 25; Bibliografie 27.

CULTURA SLAVĂ IN ŢĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC IN LIMBA SLAVĂ.... 28

I. LITERATURA RELIGIOASĂ 28

Filotheiu, Logofătul lui Mircea cel Mare 29; Ţamblac şi activitatea lui în vieaţa religioasă românească 29; Vasile, Episcopul de Roman al lui Ştefan cel Mare. 30; Eustaţie protopsaltul din mănăstirea Putna 30.

II. ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ IN MOLDOVA: . . 30

A) Cronica lui Ştefan cel Mare.
Versiunea germană 30

B) Versiunile slavoneşti 33
Letopisetul dela Bistriţa 33; Letopisetul dela Putna 33; Versiunea din letopisetul lui Azarie 34; Cronica anonimă 35; Cronica moldo-polonă 36; Raporturile dintre versiunile slavoneşti; structura lor 36; Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană şi versiunile slavoneşti 37; Alcătuirea cronicei la curtea lui Ştefan cel Mare 38.

C) Cronicarii călugări 38
Macarie 38; Eftimie 40; Azarie 40; Caracteristica cronicelor scrise de călugări 41; Bibliografie 41.

III. INVĂŢĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE 42

Cuprinsul 42; Paternitatea 44; Versiunile româneşti, slavoneşti şi greceşti; raporturile dintre ele 45; Bibliografie 46.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEŞTI 47

Cele mai vechi acte româneşti 47; Textele rotacizante şi părerile cu privire la originea lor 48; Mişcarea husită 48; Teoria influenţei luterane 49.

TEXTELE ROTACIZANTE 49

Codicele Voroneţean 49; Psaltirea Scheiană 50; Psaltirea Voroneţeană 50; Psaltirea Hurmuzachi 51; Datarea, hârtia, filigranele 51; Scrisul 52; Limba 52; Importanţa textelor pentru cultura românească 53; Bibliografie 53.

INTRODUCEREA TIPARULUI IN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI 53

TIPAR SLAVONESC IN ŢARA-ROMÂNEASCĂ...... 53

Călugărul muntenegrean Macarie şi tipar venețian 54; Călugărul sârb Dimitrie Liubavici şi ucenicii săi 55.

TIPAR ROMÂNESC, EPOCA LUI CORESI:

Coresi şi ucenicii lui Dimitrie Liubavici 55; Coresi şi familia lui 56; Influenţa luterană şi activitatea lui Coresi 56; Influenţa calvină 58; Intoarcerea spre ortodoxie şi tipărirea cărţilor slavoneşti 60; Alţi tipografi români contemporani cu Coresi: diacul Lorinţ şi Călin 61; ultima tipăritură românească a lui Coresi: Cartea de învăţătură 1581, p. 62; Pravila 62; Limba textelor coresiene şi importanţa lor pentru limba literară; Bibliografie 63.

PALIA DELA ORĂŞTIE (1582) 64

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE 65

LITERATURA APOCRIFĂ 65

BOGOMILII 66

LITERATURA BOGOMILICĂ 67

Legenda lui Adam şi Eva; Lupta lui Satanail cu arhanghelul Mihail; Disputa Mântuitorului cu Satana 67; Legende populare bogomilice 68; Nebogomilismul legendelor din Codex Sturdzanus.

APOCALIPSE APOCRIFE 68

Codex Sturdzanus: Apocalipse apocrife Apocalipsul Apostolului Pavel; Călătoria Domnului la iad; Moartea lui Avraam 68-69; Legenda Duminicei; Codex Todorescu: Apocalipsul Sf. Ioan Bogoslovul 69; Bibliografie, 69-70.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ 70

Caractere generale 70; Legenda Sfintei Vineri 70; Legenda Sf. Sisinie 70; Sfântul Alexie 71; Bibliografie 71.

LITERATURA DIDACTICĂ 71

Fisiologul 71, Fiore di Virtù 72; Bibliografie 74.

LITERATURA DE PREVESTIRE 74

ROMANUL POPULAR 76

Alexandria 76; Varlaam şi Ioasaf 78; Archirie şi Anadan 80; Bibliografie 81.

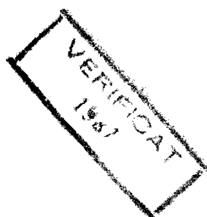
INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI IN ŢARA ROMÂNEASCĂ 81

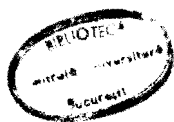
VIAŢA PATRIARHULUI NIFON 81

Patriarhul Nifon 82; Gavril Protul 82; Vieaţa Sf. Nifon; caracterul ei: legendă hagiografică, cronică a domniei lui Neagoe 84; Bibliografie 85.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL 85

Mihai Viteazul în literaturile streine contemporane: în literatura greacă: poema lui Stavrinos 85; traducerea românească în versuri a lui M. Eliat din 1837, 85; traducerea slavo-rusă; Gh. Palamed; reminiscenţe despre Mihai Viteazul în literatura populară greacă; în balada populară sud-slavă; în Occident: în literatura italiană; în literatura spaniolă; în literatura ungară; cronica lui Teodosiu Rudeanu: Traducerea polonă a lui Andrei Taranowski şi cea latină a lui Balthasar Walter 86; versiunea, fraţilor Buzeşti 87; raporturile dintre versiunea lui Balthasar Walter şi versiunea fraţilor Buzeşti 87-89. Bibliografie 88.

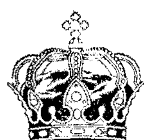

N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din Bucureşti

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

II

DELA MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU PÂNĂ LA ŞERBAN CANTACUZINO ŞI D. CANTEMIR

FUNDAŢIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ
BUCUREŞTI, 1942

EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI A LUI VASILE LUPU

PRIVIRI GENERALE

După tragedia asasinării lui Mihai Viteazul în Câmpia Turdei, urmează vremuri turburi de lupte interne și de războaie sângeroase cu Ungurii, până când zările încep să se însenineze cu urcarea pe tron a lui Matei Basarab și Vasile Lupu, ca exponenți ai curentului național.

Strălucirea pe tărâmul cultural a acestor două domnii, a a fost umbrită prin rivalități și lupte. In evoluția culturii românești însă, găsim în această epocă, câteva trăsături comune, rezultate pe de o parte din identitatea de structură a poporului, pe de alta din ambianța politică asemănătoare.

Primul aspect interesant al epocei lui Matei Basarab și Vasile Lupu este rolul de protectori ai creștinătății ortodoxe din Balcani, pe care au continuat să-l joace, deși acest rol începe să le fie disputat de Țarii Rusiei.

Mergând pe drumul bătătorit dela Alexandru Basaraba de toți Domnii Țării-Românești, dar mai ales de Neagoe. « ctitorul a toată Sfeta Gora », Matei Basarab a revărsat și el din plin darurile voevodale românești în toate colțurile ortodoxe ale țărilor balcanice. Cărțile ieșite din tipografiile sale se adresează, precum o spun lămurit prefețele, nu numai « evlaviosului neam al patriei noastre, ci și neamurilor înrudite cu noi după credință și având același vestit dialect slavonesc ca limbă, și cu deosebire... *Bulgarilor, Sârbilor*...». Matei Basarab, ca și înaintașii săi, a zidit peste Dunăre biserici — ca de exemplu S-ta Petka la Vidin — și a trimes daruri în bani, în cărți și în manuscrise iluminate cu miniaturi. Știrile culese în anii din urmă de Emil Turdeanu au pus în lumină daniile Domnului muntean în Serbia (la mânăstirile Mileševo, Sopoćani, Studenica, Papratije, Trebinje ș. a.). Călătoriile lui Marcu Beza în Orient au dat peste urmele generozității românești din epoca lui Matei Basarab în mânăstirile din Grecia și din insulele Arhipelagului. Mila creștinească și daniile voevozilor români — izvorîte din cel mai curat sentiment religios și nepângărit de niciun gând viclean de cutropire, cum l-au vădit, mai târziu, cei ce și-au asumat rolul de protectori ai creștinătății — au atras la curțile din Târgoviște și din Iași călugări și prelați din tot Orientul. Cei mai numeroși sunt cărturarii greci, ca: Dionisie Comnen, secretarul lui Matei Basarab, care a ajuns mai târziu în, 1671, Patriarh al Constantinopolului [1]; Mitrofan Kritopulos, Patriarhul Alexandriei, care-și făcuse studiile la Oxford și care a murit în Țara-Românească, la 1639; Paisie, Patriarhul Ierusalimului; Atanasie Patellaros, care a stat la Galați doisprezece ani, în mânăstirea Sf. Nicolae; Paisie Ligaridis, care-și făcuse studiile la Roma, întreținut de conaționalul Leo Allatio, bibliotecarul Vaticanului; Meletie Sirigul și Patriarhul arab Macarie, căruia Vasile Lupu îi făgăduise să-i plătească datoriile Patriarhiei [1]. Alături de aceștia se întâlnesc numeroase fețe bisericești venite din țările slave sud-dunărene, ca: Mitropolitul de Inău-Lipova, Longhin Branković, care a stat în mânăstirea Comana, de pe țărmul Argeșului; Mitropolitul de Kratovo, Mihail, sau Mitropolitul de Peć, Gavril, care a oficiat înaintea Domnului, împreună cu Patriarhul arab Macarie, slujba în biserica domnească, în ziua de Sf. Nicolae și de Crăciunul anului 1653 [2]); precum și delegații de călugări ruteni din mânăstirile Galiției, sau în sfârșit călugări ruși, ca de ex. Suhanov, trimes din Moscova în Orient, pentru a aduce manuscrise religioase — și mulți alții.

Azilul acordat marilor fețe bisericești din Răsăritul grecesc, a deschis în țările noastre o direcție nouă: începe să se cunoască și să se prețuiască limba greacă. In această epocă apar la noi primele traduceri făcute direct după izvoarele grecești.

De altă, parte afluxul cărturarilor ortodocși în țările noastre, într'o vreme când credința pravoslovnică era amenințată, aduce o înviorare în vieața literară.

Sunt sugestive — pentru înțelegerea fierberii pe care o adusese, în vieața de cultură teologică a Țării-Românești, această întâlnire a prelaților ortodocși din Răsărit — notele pe cari ni le dă în ziarul său de călătorie, călugărul Suhanov despre discuțiile dogmatice, încinse în Târgoviște, la masa Mitropolitului Ștefan, unde Grecii Paisie Ligaridis, Vlasie și Meletie Sirigul — cu o încredere prezumțioasă în știința lor, care intimida pe bietul călugăr rus — aduceau în sprijinul părerilor lor, citate din opera Sfântului Ioan Damasceanul, apărută de curând la Veneția. Asemenea discuțiuni pasionau nu numai cercurile conducătoare ale clerului, ci se întinseseră mai departe și în lumea boierilor cărturari dela curtea lui Matei Basarab. Călugărul franciscan, de origine croată, Rafael Levacović, care venea din Roma, în vara anului 1638, chemat de Matei Basarab ca să ia direcția tipografiei, stătea de vorbă cu Udriște Năsturel despre necesitatea Unirii cu Roma și despre superioritatea doctrinei catolice. Și alți boieri dela curtea lui Matei Basarab, se pasionau pentru problemele teologice, ca de exemplu Istrate, fiul lui Stroe Leurdeanu, căsătorit cu fiica lui Nicolae Pătrașcu — o nepoată deci a lui Mihai Viteazu. Istrate a pus pe Ianache Misirliu, care « știa să citească și să scrie limba turcească », să-i scoată o copie de pe confesiunea pe care Patriarhul Ghenadie II Scholarios a scris-o din însărcinarea lui Mohamed II, cuceritorul Constantinopolului. Domnul însuși nu putea rămâne

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 232.

[1] Iorga, *Ist. Bisericii rom. și a vieții religioase*, I, p. 315–316.

[2] Emil Turdeanu în *Cercetări Literare.*, III, p. 174.

strein de aceste discuţii. Se poate spune cu drept cuvânt că în acele vremuri, când în Sudul Dunării vieaţa religioasă era înăbuşită sub stăpânirea păgână şi în Ardeal de calvinism, Domnii noştri luaseră sub ocrotirea lor vieaţa spirituală a popoarelor creştine ortodoxe. Ţările noastre deveniseră astfel centrul ortodoxiei. De aceea porneşte din ţările noastre lupta împotriva calvinismului.

A doua trăsătură caracteristică a epocei este apariţia în cultura românească a ideii de unitate naţională. Unirea celor trei ţări surori, înfăptuită prin spada lui Mihai Viteazul, deşi nu fusese pregătită sufleteşte şi deşi n'a dăinuit decât câteva luni, totuşi a lăsat în sufletele româneşti urmele ei şi trebuia să ducă cu timpul la exprimarea clară a conştiinţei unităţii naţionale.

In Transilvania, Ungurii, începând cu Gavril Bethlen, îşi îndoiseră sforţările pentru a rupe legăturile de credinţă religioasă care uneau de veacuri pe Românii, supuşi coroanei lor, cu Principatele vecine. Zadarnic Patriarhul Constantinopolului le atrage atenţia asupra comunităţii de sânge a Românilor şi îi previne că « o prefacere de lege la cei dintâi (adică la Ardeleni) n'ar îngădui-o niciodată Domnii vecini din Principate, ci mai mult decât sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, măcar cu ascunse inteţiri », Ungurii nu dau îndărăt. După cum ne arată documentele, pe care le vom analiza mai jos, prin intimidări, prin silnicii, prin publicaţii, ei se sbat să atragă pe Transilvăneni la confesiunea calvină. Impotriva tendinţei de calvinizare, se ridică — după cum fuseseră preveniţi — Românii din Principatele supuse suveranităţii turceşti. Un superior instinct de rasă a împărţit în chip simetric rolurile între Moldova şi Muntenia, în această luptă care nu se dădea numai pentru credinţă.

Moldova lui Vasile Lupu, care a făcut multă opoziţie Principilor ardeleni, a luat poziţie făţişe, participând la două sinoade, unul pus la cale de Mitropolitul Kievului, de origine moldoveană, Petru Movilă; altul de Mitropolitul Varlaam al Moldovei — şi a atacat calvinismul în însăşi inima lui, în principiile dogmatice.

Muntenia lui Matei Basarab, care avea legături de alianţă cu Gheorghe Rákóczy I şi II a stat şi ea de-a-curmezişul reformei, venind în ajutorul Românilor transilvăneni pe altă cale. Un punct fundamental în programul de luptă al reformaţilor calvini era naţionalizarea serviciului divin în biserica românească din Ardeal. O cedare însă pe acest teren ar fi putut atrage după sine, mai curând sau mai târziu, şi admiterea celorlalte puncte de divergenţă dintre calvinism şi ortodoxism. Menţinerea limbii slave în oficierea cultului era deci atunci o măsură impusă nu numai de tradiţia moştenită din moşi-strămoşi, ci şi de necesitatea de a păstra intactă unitatea etnică. Dela urcarea sa pe tronul Ţării-Româneşti, Matei Basarab s'a străduit să întărească tradiţia ortodoxă în formă slavă la întreg neamul românesc, aducând tipografii cu litere chirilice în ţară şi publicând cărţile de ritual în limba slavă. Prefaţa cărţilor sale o spune răspicat că ele se adresează « drept credinciosului şi evlaviosului neam al patriei noastre şi altor neamuri înrudite cu noi după credinţă şi având acelaşi vestit dialect, slavonesc ca limbă... *Ungrovlahilor, Moldovlahilor* ». Este clară aci ideea solidarităţii naţionale prin biserică, în limba slavă. De altfel, în epoca aceasta îşi face drum în cultura românească şi ideea unităţii naţionale. Mitropolitul Varlaam, «strângând sobor dintr'amândouă părţile şi din Ţeara Românească şi din Ţeara Moldovei », spune mai clar, că scrie Răspunsul la Catehismul calvinesc « pentru *cei cu noi de un niam Români, pretutindenea tuturor ce să află în părţile Ardealului* »; iar în Ardeal Simion Ştefan, amintind că « Rumânii nu grăesc în toate ţărele într'un chip », se scuză dacă n'a izbutit să se facă înţeles de toţi: « nu-i de vina noastră, *ce-i de vina celui ce-au răsfirat Rumânii printr'alte ţări, de s'au mestecat cuvintele cu alte limbi* ». Ideea unităţii neamului o găsim însă formulată cu tot relieful cuvenit la marii cronicari moldoveni, cari, în contact cu istoriografia polonă, s'au ridicat până la obârşia comună a întregului neam despărţit în trei state diferite.

Sufletul românesc, închis multă vreme în hotarele înguste ale culturii sud-slave, era şi în această epocă în căutarea unor noi orizonturi. Experienţe vechi: impresiile aduse de soliile marilor Domni în Occident; contactul intim cu cultura Apusului a unor domni ca Radu Mihnea, care-şi făcuse instrucţia în Veneţia, sau a lui Petru Cercel, pribeag la curţile italiene şi franceze, alcătuitor de frumoase stihuri italiene; accesul unor studenţi din Ţările româneşti — mai ales din Ardeal — în şcoli şi universităţi streine; încercările unui Despot Eraclidul de a înfiinţa cu profesori aduşi din Apus şcoli superioare — şi atâtea alte prilejuri îi făceau pe ai noştri să nu se simtă la larg în spaţiul culturii orientale, în care erau ţinuţi prin puterea tradiţiei, prin forţa împrejurărilor de care s'a vorbit mai sus şi prin suveranitatea turcească. Instinctul lor de rasă şi de cultură îi ducea uneori peste vicisitudinile vremurilor către marele izvor de apă vie al latinităţii. « Când am ajuns în vârsta adolescenţei — mărturiseşte Udrişte Năsturel — am dobândit în acelaşi timp, în inima mea, prin graţia lui Dumnezeu, o mare şi aprinsă dragoste pentru limba romană sau latină, înrudită în chip evident cu a noastră, în aşa fel că, neavând aproape alte gânduri în cugetul şi inima mea, zi şi noapte fără încetare, eram aprins pentru limba latină şi pentru învăţarea ei. A mers aşa până când un profesor, care învăţa înţelepciunea şi ştiinţa, a binevoit să adape setea inimei mele care ardea de dragostea pentru învăţarea acestei limbi...» [1].

Avem dovezi documentare că aceeaşi năzuinţă către noi zări de cultură zăcea nu numai în clasele conducătoare, dar şi în masele mai adânci ale neamului. Din chiar epoca lui Matei Basarab avem ştiri despre doi tineri români cari îşi făceau studiile în Colegiul *De propaganda fide* din Roma. Unul era Mihail, fiul lui Paul, din Câmpulungul judeţului Muşcel. Fusese adus la Roma şi instalat acolo, în colegiul Urban, de misionarul Venanzo Berardi da Mont'Ottone, din ordinul Minoriţilor Conventuali. Al doilea era un adolescent a cărui vieaţă aventuroasă e un mic roman. Fusese — pretindea el — copil de casă în curtea domnească. Plecase cu Domnul Ţării-Româneşti la Constantinopol, la vârsta de 12 ani. Invăţase acolo greaca vulgară şi turceasca. Plecase apoi în insula Chios, unde se apropiase de Iezuiţi; îmbrăţişase catolicismul şi de-acolo plecase cu scrisorile de recomandare către Secretarul colegiului din Roma. Două luni a bătut străzile cetăţii eterne, până când a deprins puţin limba italiană. In cele din urmă, a fost admis în colegiu, unde se întâlni cu câmpulungeanul.

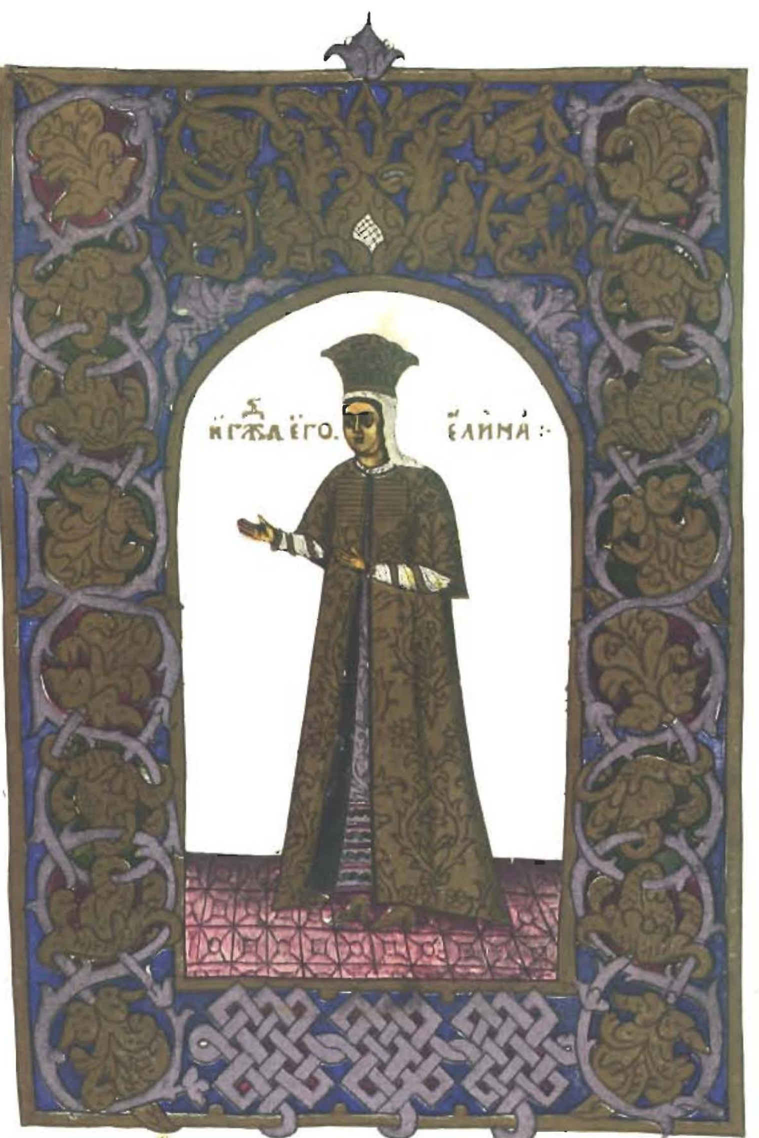
Ce au devenit aceşti doi premergători în colegiul de Propagandă din Roma, de unde, un veac şi jumătate mai târziu, tineretul plecat din Ardealul suferinţelor româneşti, a adus ideea regenerării naţionale — nu ştim. In volbura vremurilor au pierit fără să lase nicio urmă.

Contactul cu cultura latină a fost însă mai rodnic în Moldova. Şcoala întemeiată de Vasile Lupu în mânăstirea Trei-Erarhi, cu profesori trimeşi dela Academia teologică din Kiev, de Mitropolitul Petru Movilă, precum şi colegiile iesuite din Moldova, au deschis, după cum se va vedea mai jos, o mică pârtie către cultura latină. Dar contactul binefăcător cu cultura latină s'a produs mai intens în şcolile iesuite ale Poloniei, unde vlăstarele boierimei moldovene desfundând ideea originei romaneşti ştiri privitoare la ţara lor, au deschis un drum nou în cultura românească.

Din contactul cu istoriografia polonă a primit îmboldul de a alcătui cronica în limba naţională Grigore Ureche, marele

[1] P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 83.

MATEI BASARAB și DOAMNA ELINA

Două miniaturi lucrate de călugărul contemporan Anton Ieromonahul din Ianina pe paginele unei Evanghelii slavone mai vechi. (După Victor Brătulescu *Miniaturi și manuscrise din Museul de artă religioasă*).

vornic dela curtea lui Vasile Lupu și contimporanul Mitropolitului Varlaam. Imboldul dat, la rândul lui, de Ureche, a fost așa de puternic, încât cu toate frământările timpurilor nestatornice, care au urmat după prăbușirea lui Vasile Lupu, firul istoriei naționale a fost continuat de Miron Costin, care și-a făcut și el studiile în Polonia și care a pus în plină lumină ideea originei romane. Ideea a fost apoi reluată de fiul lui Miron, Nicolae Costin, a trecut după aceea la Dimitrie Cantemir și în Muntenia la Stolnicul Constantin Cantacuzino.

Și pe tărâmul vieții religioase, activitatea literară, începută cu strălucire în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu a fost continuată în ciuda vitregiei vremurilor care au urmat. In Moldova, contimporanul lui Miron Costin, Mitropolitul Dosofteiu dă aripă versului și începe munca grea de traducere a cărților de ritual în limba română, care avea să ducă la naționalizarea serviciului divin în Biserică. Opera de naționalizare a slujbei religioase este apoi reluată și continuată în Muntenia de Mitropolitul Antim Ivireanu.

In capitolele ce urmează, pentru a păstra un fir unitar în expunere vom înfățișa întâiu evoluția literaturii religioase dela Matei Basarab și Vasile Lupu până la Mitropolitul Dosofteiu inclusiv, după care vom înfățișa literatura istorică mai întâiu în Moldova și apoi în Muntenia și în Transilvania.

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al epocii: N. Iorga, *Istoria Românilor, vol. VI — Monarhii*, București, 1938; util încă A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. III îngrijită de I. Vlădescu, vol. VII, București, Cartea Românească, 1929; N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, ed. II vol. I, Buc. 1929; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, P. Suru, București, 1925; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II-a revăzută și întregită, Sibiu, 1930 (foarte utilă bibliografia dela sfârșit); Dr. Giorge Pascu, *Istoria literaturii și limbii române, sec. XVII*, Iași, Viața Românească, 1922; N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, București, Casa Școalelor, 1928.

Pentru raporturile religioase și culturale ale țărilor românești cu Orientul ortodox pe lângă studiile lui N. Iorga, Marcu Beza, Emil Turdeanu ș. a citate în vol. I, p. 27, a se vedea acum și: Preot Dm. T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941.

Versurile lui Petru Cercel — publicate de Stefano Guazzo, *Dialoghi piacevoli*, Veneția, 1590 și ed. II 1604 — au fost reproduse pentru întâiași dată la noi de M. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie*... Berlin, 1837, p. 244—246 nota; Pentru studenți români: N. Drăganu, *Cei dintâiu studenți români ardeleni la universitățile apusene*, extras din *Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj*, IV, București, Cartea Românească, 1929. Pentru Mihail fiul lui Paul și Ștefan Valahul în colegiul « De Propaganda fide »: Francisc Pall, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea* în A. Marcu, *Studii italiene*, VI, 1939, p. 45—69. I. Minea *Din istoria culturii românești*, 1, Iași.

UN CĂRTURAR MOLDOVEAN MITROPOLIT AL KIEVULUI: PETRU MOVILĂ

Istoria culturii românești din epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu nu ar putea fi înțeleasă, dacă nu ne-am opri aci și asupra unui mare cărturar, vlăstar de domni moldoveni și munteni — căci tatăl său a domnit și în Muntenia —, care a râvnit și el să fie Domn, dar care, după ce a văzut închise drumurile intrării în țara sa, a rămas între streini și a ajuns Mitropolit al Kievului. Petru Movilă, rupt dintre ai noștri, a devenit una din figurile proeminente în istoria culturii ucrainiene din secolul al XVII-lea. Invățatul rus Venelin spunea: « Se pune întrebarea care din cei doi bărbați cu numele de Petru este reformatorul îndrăzneț al imperiului rusesc și căruia prin urmare i se cuvine titlul istoric de mare: Petru I, împăratul Rusiei, sau Petru Movilă? ».

Petru Movilă a fost fiul lui Simeon Movilă, fratele lui Ieremia și rivalul lui Mihai Viteazul. Tragediile familiei sale l-au împins mai mult spre studii și meditație. În 1627, când visurile lui de a recuceri, cu ajutorul Polonilor, tronul ocupat pe rând de unchiul său, de tatăl, de verii și de frații săi, sunt spulberate, după îndemnul Mitropolitului Kievului, Iov Borețki, în mânăstirea căruia își petrecea adesea verile, Petru Movilă renunță la purpura domnească și îmbracă rassa de monah în mânăstirea Pecerska din Kiev. Aci, ajunge repede arhimandrit, pentru ca, 6 ani mai târziu, după moartea lui Iov Borețki, să fie Mitropolit. Pe atunci Ucraina se afla sub stăpânire polonă și pentru Biserica ortodoxă ruteană, amenințată în existența ei de Biserica catolică a Poloniei, la care se adăoga și curentul Uniaților (care primiseră unirea cu Roma recunoscând pe Papă, dar păstrau serviciul divin în limba slavă), urcarea lui P. Movilă pe scaunul mitropolitan a fost o adevărată mântuire.

Prin cultura, prin tradițiile familiare, prin legăturile lui de rudenie și prietenie cu nobilimea polonă, el izbuti să dobândească în jurul scaunului său mitropolitan un prestigiu într'adevăr princiar.

Incă de pe când era arhimandrit în lavra din Pecerska, Petru Movilă înființă acolo o tipografie, care, împreună cu cea din Lwów, a desfășurat o activitate din cele mai rodnice pentru Biserica ortodoxă a Rușilor. Din aceste tipografii au ieșit o serie de tipărituri care au fost aduse în Țara-Românească de meșterii trimeși de Petru Movilă lui Matei Basarab și care au servit mai târziu de model tipăriturilor muntene.

Paralel cu tipografia, el a întemeiat în mânăstirea Brațca — frăția — o școală vestită, o adevărată Academie teologică, din care avea să pornească în curând un curent nou de premenire în cultura rusească. In atmosfera întunecată și greoaie de

etru Movilă. Mitropolitul Kievului

Scrisoarea lui Eminescu către Ministrul Instrucțiunii Publice din 1875, cerând dotarea Bibliotecii din Iași cu manuscrise de literatură veche. Originalul în Biblioteca Universității din Iași, Arhiva: Intrări-Ieșiri, anul 1875.

(Comunicat de d-nul Prof. Dan Simonescu)

ignoranță, în care lâncezea clerul ortodox rutean, Petru Movilă se străduește să introducă cele dintâi raze de lumină ale culturii latine occidentale. El își dădea bine seama că Biserica ortodoxă, ruteană, rămasă în urmă sub raportul culturii, nu putea rezista atacurilor îndreptate din lagărul Iesuiților și Uniaților poloni, decât premenindu-se și întărindu-se cu toată armatura culturii moderne a timpului său. Știința timpului — zicea Petru Movilă — este pentru biserica ortodoxă întocmai ca oglinzile lui Arhimede, care concentrând razele solare asupra corăbiilor dușmane, care se apropiau de țărmurile Siracuzei, le ardeau.

Cultura timpului însă nu putea fi căutată nici în cultura slavonă și nici în cea bizantină, care la începutul timpurilor moderne se stinseseră. Numai cultura latină a Occidentului, premenită prin Renaștere, putea săvârși minunea de a regenera vieața intelectuală a clerului ortodox și de a-i împrumuta armele cu care să poată rezista atacurilor îndreptate din taberele vrăjmașe. De aceea, în programul de studii al Academiei teologice, P. Movilă introdusese pe primul plan: latina, cu studiul retoricei, dialecticei, poeziei și filosofiei.

Dar cu toată vieața lui de muncă aprigă închinată operei de ridicare a Bisericii rutene, totuși Mitropolitul Petru Movilă n'a rupt cu totul legăturile cu patria mumă. In primele cărți ieșite din tipografia lui « Pecerska », pe când era numai arhimandrit, el semnează « fiul Domnului Moldovei » și adaogă stema celor 2 Principate românești. Dacă mai târziu renunță la aceste tradiții ale familiei și la aceste reminiscențe ale patriei sale, o face de sigur pentru a se confunda în spiritul de umilință al vieții călugărești, a acelor aprigi muncitori anonimi, disprețuitori de tot ceea ce era mărire pământească, care semnau munca lor: « păcătosul robul lui Dumnezeu ». Totuși niciodată nu și-a ascuns originea lui românească. Elevii săi din Academia teologică i-au închinat un volum de versuri omagiale, și făcând aluzie la originea lui românească, îi plăsmuesc o genealogie care-l face să se scoboare din eroul roman Mucius Scaevola. In scrisorile lui pastorale, face în multe rânduri aluzie la strămoșii lui romani: « am cheltuit — spune el într'un rând ortodocșilor din Minsk — avuțiile strămoșilor mei Domni ai Moldovei pentru nevoile Bisericii». Iar unul din adversarii săi îl acuză că era înconjurat numai de servitori moldoveni. Nostalgia după țara și neamul său se vede continuu în cursul vieții lui. In 1637, cumpăra o Evanghelie cu miniaturi, scrisă pe vremea lui Ștefan cel Mare, pe care o dăruia marei lavre « Pecerska »: să fie acolo « pe veci neclintită la hramul Prea Curatei Născătoarei de Dumnezeu mânăstirii Pecerska, unde va fi îngropat trupul meu ». In alt rând, înălțând în Ucraina poloneză, la Golosvienski o biserică, îi pune ca hram pe Sfântul Ioan cel Nou dela Suceava, patronul Moldovei sale. In 1645, a venit la Iași să celebreze căsătoria fiicei lui Vasile Lupu, Maria, cu Principele lituan, Ianusz Radziwill. Astfel stând lucrurile, cine știe dacă în afară de motive de tactică, alegerea Iașilor, ca locul cel mai nemerit pentru marele sinod al ortodocșilor în care avea să se discute ideile normative ale ortodoxiei, față de Catehismul atribuit lui Chiril Lucaris, nu va fi fost determinată și de amintirile copilăriei care-l legau de orașul în care domniseră ai lui?

Ortodoxia trăia atunci o mare dramă. In jurul scaunului patriarhal din Constantinopol se dedeau lupte aprige în care patimele pământești se amestecau cu lucrurile divine.

In Martie 1633, apăruse la Geneva, în limba latină, o confesiune de credință ortodoxă, datată din Constantinopol: Martie 1629, și în care se făceau câteva concesii punctului de vedere al confesiunii calvine. Opera a fost atribuită Patriarhului Chiril Lucaris, care se afla în legătură cu cercurile reformate din mediul cosmopolit al Constantinopolului: consulul olandez Corneliu Haga; predicatorul ambasadei olandeze, un fost profesor calvinist la Geneva, și ambasadorul Angliei. Dușmanii Patriarhului, în frunte cu Chiril Contaris din Veria și Atanasie Pattelaros, ridică lumea împotriva lui Lucaris, acuzându-l de erezie. Ambasadorul Franței susține curentul de agitație împotriva Patriarhului care se sprijinea pe cercurile reformate. Lupta deslănțuită este înverșunată. Chiril Lucaris este de cinci ori depus de Turci și tot de atâtea ori readus în scaunul patriarhal prin sprijinul prietenilor săi, până când în cele din urmă Turcii, îndârjiți, îl ucid. Moartea tragică a lui Chiril Lucaris nu poate pune capăt agitației. Succesorul lui,

Stema lui Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, « Domn al Țării Moldovenești », pe o carte din tipografiile sale.

Chiril Contaris din Veria, are aceeași soartă. Două sinoade care au loc la Constantinopol, unul în 1638 și altul în 1642 și în care s'a anatemizat confesiunea lui Chiril Lucaris, n'au izbutit să aducă lumii ortodoxe pacea de care avea nevoie. Pace cu atât mai necesară, cu cât în centrul și Răsăritul Europei — în Ardeal, în Polonia și în Ucraina — ortodoxia pierduse continuu terenul dinaintea catolicismului, care găsise formula unirii cu Roma, dinaintea curentelor de reformă.

MĂRTURISIREA ORTODOXĂ ȘI SINODUL DELA IAȘI. La această grea răspântie din vieața Bisericii ortodoxe, apare Mitropolitul Petru Movilă. Cele două sinoade constantinopolitane făcuseră o operă negativă: anatemizaseră confesiunea atribuită lui Chiril Lucaris. Lipsea pentru întreaga ortodoxie însă o operă pozitivă de construcție normativă. Această sarcină și-a luat-o Petru Movilă. După ce a lucrat mai mulți ani la Mărturisirea de credință ortodoxă, a convocat un sinod la Kiev în

1640, în care s'a discutat și admis opera. Trebuia însă ca Mărturisirea să fie întărită într'un sinod ecumenic. Dar Constantinopolul în care erau încă vii luptele dintre partizanii și adversarii lui Chiril Lucaris nu era prielnic pentru desbateri. Fu ales Iașii al cărui Domnitor plătea pe atunci datoriile Patriarhiilor. Mitropolitul Kievului nu veni însă în persoană, ci trimese o delegație de 3 teologi, în frunte cu Isaia Trofimovici, doctor în teologie și egumenul mânăstirii Nikolska. Patriarhul a fost reprezentat și el prin doi delegați: fostul Mitropolit de Nicea, Porfirie și marele predicator al Patriarhiei, Meletie Syrigos. Muntenii s'au abținut din pricina vrajbei iscate între Vasile Lupu și Matei Basarab. Moldovenii au fost reprezentați prin Mitropolitul Varlaam, prin

Chiril Lucaris, Patriarhul Constantinopolului.

episcopii de Roman, Rădăuți și Huși și prin egumenul mânăstirii Trei Sfetitele, unde s'au ținut ședințele sinodului. Sinodul a început la sfârșitul lui August 1642 și a durat trei luni. Ședințele au fost secrete și prezidate de Vasile Lupu, pe care Patriarhul Constantinopolului, Parthenie, îl numește: « promahos » — prim luptător — și « distrugătorul curagios al ereziei ». Dela început însă se ivesc neînțelegeri. Grecii voiau ca sinodul ieșan să-și însușească hotărîrile sinoadelor din Constantinopol împotriva lui Chiril Lucaris și în special să se adopte opera întocmită de Meletie Sirigul. Rușii se opuneau la condamnarea lui Chiril Lucaris [1].

Ei cereau să se discute în sinod numai Mărturisirea de credință a lui Petru Movilă, ceea ce, în cele din urmă, Grecii au trebuit să primească în urma intervenției lui Vasile Lupu și a clerului moldovean, care se străduiau să împace cele două tabere. După îndelungate desbateri, Mărturisirea lui Petru Movilă a fost primită, cu suprimări și corectări făcute de Meletie Syrigos. Opera — împărțită în 3 părți: 1) credința, tratată pe baza simbolului Niceo-Constantinopolitan; 2) speranța, lămurind rugăciunea dominicală și cele 10 fericiri și 3) mila, cuprinzând învățăturile ortodoxe despre păcat, despre decalog, despre invocarea sfinților și cultul icoanelor și al moaștelor — a fost apoi aprobată de Patriarhul din Constantinopol ca operă normativă pentru întreaga Biserică ortodoxă. Ea a fost tradusă în rusește la Kiev în 1645. In 1662, opera a fost tipărită în limba greacă și latină la Amsterdam, cu cheltuiala lui Panaiot Nicusi. In 1691, opera, tradusă în românește de frații Greceanu, cu ajutorul Stolnicului Constantin Cantacuzino, s'a tipărit de Episcopul Mitrofan în tipografia Episcopiei din Buzău. Opt ani mai târziu, din porunca Domnului Constantin Brâncoveanu, ieromonahul Antim Ivireanu scoate o nouă ediție a textului grecesc, în mânăstirea de pe insula acului Snagov, din preajma Bucureștilor. Cu deosebire la noi, opera lui Petru Movilă s'a bucurat de o întinsă răspândire și s'a retipărit și retradus în nenumărate ediții, până în vremurile noastre, căci avem ediții tipărite la mânăstirea Neamțu, în 1844, de Scriban, și în 1864; la Sibiu 1855; la Iași 1874; București 1745, 1827, 1853, o penultimă ediție a apărut în 1899 sub auspiciile Sfântului Sinod; ultima la Sibiu în 1914.

Marele sprijin pe care Petru Movilă l-a adus culturii românești a fost însă trimeterea de material tipografic, și de meșteri și cărturari pentru înființarea tiparnițelor și a Academiei teoogice dela Iași.

BIBLIOGRAFIE. Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, extras din revista *Biserica ortodoxă română*, VII, 1883 și VIII, 1884; Z. Arbore, *Petru Movilă, Mitropolitul Chievului*, în *Tinerimea română*, București, a. XVI, vol. I, p. 94 și urm.; Émile Picot, *Pierre Movila (Mogilă)* in Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, au XVII-ème *siècle*, IV, Paris, 1896, p. 104—156; P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines* (extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, 1926), Paris, Gamber, 1926; S. Golubev, *Kievskij mitropolit Petr Mogila sego spodvižniki*, Kiev, 1898, 2 volume; bibliografia rusească completă la P. P. Panaitescu, opera citată mai sus, p. 93—95; P. P. Panaitescu, *Un autograf al lui Petru Movilă pe un tetravanghel al lui Ștefan cel Mare* (extras din *Revista istorică română*, IX, 1939), București, 1940. Pentru edițiile românești ale *Mărturisirii ortodoxe*: I. Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu *Bibliografia veche românească*, I, p. 321, 378; II, p. 244; III, p. 553. In Biblioteca Academiei Române se găsesc ediții moderne tipărite la: Neamț, 1844; Sibiu, 1855; Neamț, 1864; Iași, 1874; București, 1895 (ediția Sfântului Sinod cu o prefață de Mitropolitul Ghenadie privitoare la istoricul textului și edițiile lui); Antoine Malvy et Marcel Viller, *La confession orthodoxe de Pierre Moghila, Métropolite de Kiev (1633—1646), approuvée par les Patriarches grecs du XVII-e siècle. Texte latin inédit avec introduction et notes critiques*, Roma, Paris 1927 (tomul X nr. 39, din *Orientalia Christiana*; vezi și recensia lui M. Jugie în *Echos d'Orient*, XXXII (1929), p. 414—430, unde se stărue asupra izvoarelor catolice folosite de P. Movilă). Despre opera lui Petru Movilă în legătură cu celelalte confesiuni ortodoxe: Textul grecesc la Ion Mihalcesco, Θησαυρὸς τῆς ὀρθοδοξίας. *Die Bekentnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechischen - orientalischen Kirche im Originaltext, nebst einleitenden Bemerkungen*, Leipzig, 1904. p. 22—122; *Hurmuzaki* Doc. Supl. II, p. 2 p. IV p. I, p. 668 și urm. J Mihalcesco, *La Théologie symbolique au point de vue de l'Église orthodoxe orientale*, Bucarest, Paris, J. Gamber, 1932, p. 75—79. Un portret al lui P. Movilă la mânăstirea Sucevița: I. D. Ștefănescu în *Revista ist. română*, IV, 1934, p. 71—75

Despre Kiril Lucaris și sinoadele din Constantinopol, Kiev și Iași a se vedea și: Oreste Tafrali, *Chiesa ortodossa e riforma nei secoli XVI e XVII* (estratto da *Religio*, vol. XI, 1935). Roma. (Rezumatul a 14 lecțiuni ținute la *École des Hautes-Études* din Paris în 1934). J. Mihalcesco, în *Les idées calvinistes du Patriarche Cyrille Lukaris* în *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse*, 1931, p. 506. Despre Kiril Lucaris: Κυρίλλος ὁ Λούκαρις, 1572—1638, Athena, 1939.

[1] Pentru două motive. Intâiu pentrucă o condamnare a doctrinei calvine de către Ruși ar fi indispus pe principii litvani din Polonia, pe care se sprijinea Petru Movilă. Și al doilea pentrucă învinuirea adusă lui Chiril Lucaris nu părea destul de întemeiată. Patriarhul Ierusalimului Teofan, care venise la Kiev ca să sfințească pe Mitropolitul Petru Movilă, declarase de calomnii iesuite svonurile după care Chiril Lucaris ar fi trecut la calvinism, și de apocrif Catechismul apărut la Geneva. Dacă ne gândim la bărbăția cu care a apărat ortodoxia Românilor ardeleni împotriva injoncțiunilor Principelui Bethlen Gabor, chiar în anul în care era datată confesiunea din Geneva, 1629, vezi mai jos p. 103, atunci trebue să recunoaștem că Petru Movilă și delegații săi aveau dreptate.

ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΕΛΕῼ ΘΥ̃ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ.

Τῆς ἡμῶν μετριότητος συνοδικῶς προκαθημένης, συνεδριαζόντων αὐτῇ καὶ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητῶν αὐτῆς ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, καὶ τῶν τιμιωτάτων κληρικῶν τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, προηνέχθησαν εἰς μέσον κεφάλαιά τινα, ἐπιγραφὴν ἔχοντα τοῦ πρὸ ἡμῶν πατριάρχου γέροντος κὺρ Κυρίλλου. ἐπεὶ δὲ ἐζητήθη, εἰ χρὴ ταῦτα ὡς εὐσεβῆ λογίζεσθαι καὶ κατέχειν, ἢ ὡς τῆς ἡμετέρας ἀνατολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἀλλότρια ἀποκηρύττεσθαι. διὰ τοῦτο ἡ ἱερὰ σύνοδος αὕτη, ἕκαστον αὐτῶν ἐπιμελῶς ὑπεξελθόντες, καὶ τὸν νοῦν τῶν γεγραμμένων ἀνακρίναντες, εὗρον αὐτὰ πάντα (τῶν [illegible] ἐκτὸς) τῆς καλβινικῆς ἀντεχόμενα αἱρέσεως, καὶ ὡς [illegible] τῆς χριστιανικῆς τῶν ἀνατολικῶν θρησκείας ἀπέχοντα.

α. Ἐν μὲν γὰρ τῷ πρώτῳ, τὴν [illegible] καὶ ὑπαρκτικὴν τοῦ ἁγίου πνεύματος [illegible] ἐκ πατρὸς καὶ υἱοῦ ἀποτίθησι, παρὰ γνώμην τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

β. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὴν ἁγίαν γραφήν, γυμνὴν ἐξηγήσεων τῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς [illegible], τοῖς [illegible] ἀπειροκάλως ἐκφωνεῖν [illegible], καὶ τὰς ἀρχῆθεν κατὰ διαδοχὴν κεχειροτονημένας ἀνὰ πᾶσαν τὴν [illegible] ἀποπέμπεσθαι [illegible], ἂν οὐ τοῖς ὡς ψιλὸν ὄνομα [illegible] τὸ κήρυγμα [illegible], ἤ φησι Βασίλειος.

γ. Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ τὸν Θεὸν ἀποτίθησιν ἀλιτήριον, τυραννικῇ χρώμενον ἐξουσίᾳ, μόνῃ λέγων τῇ θελήσει αὐτοῦ τοὺς μέν, εἰς δόξαν προορίσαι, τοὺς δέ, ἀποβάλλειν εἰς κόλασιν, μηδ' ὅλως τὰ ἔργα αὐτῶν σκοπούμενον. ὃ τί ἂν γένοιτο ἀσεβέστερον;

δ. Τὸ δὲ τέταρτον, [illegible] αὐτὸ ὅλως ἀντίκειται. εἰ γὰρ ὡς αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεὸς [illegible] οἰκείῳ θελήματι τῆς ἀδοκίμως ἐπὶ τῇ κακοποιΐᾳ ἐξεπίτηδες [illegible];

ε. Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ, τὴν θείαν παρεξηγεῖ πρόνοιαν, [illegible] αὐτῇ κυρίως καὶ προηγουμένως τὰ κατὰ [illegible] χάριν αὐτῆς ἀπὸ τῶν [illegible] τε καὶ δαιμόνων γινόμενα, ὡς ἐξ ὧν [illegible] μαρτυρεῖν ἐπιχειρεῖν. τοῦτο δὲ [illegible] ὑπερβαίνει βλασφημίας.

ς. Τὸ δὲ ἕκτον, [illegible] πᾶσαν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν, οὐ μόνον τὴν προπατορικήν, ὡς καὶ ἡ ἐκκλησία ἡμῶν ὁμολογεῖ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀναβλύζουσαν προαιρετικὴν καὶ θανάσιμον, ἣν καρποὺς ἐκείνης ὀνομάζει, καὶ μηδένα ἐξαίρων ταύτης (τὸν θεάνθρωπον δηλαδή, τῆς κατὰ κράτος ἐκπαλαίσαντος τὴν ταύτης ἐργαζόμενον) οὔτε τὸν ἐν γεννητοῖς γυναικῶν μείζονα, οὔτε τὴν ἐν γυναιξὶν εὐλογημένην, τὴν ἄμωμον καὶ ἀειπάρθενον μαρίαν, ἢ προπάτοράς τινας, ἢ προφήτας καὶ ἀποστόλους, ὡς ἀλλότριον καὶ αὐτὸ τῆς πίστεως ἡμῶν κέκριται.

ζ. Ἐν δὲ τῷ ὀγδόῳ, τὴν τῶν ἁγίων ἀναιρεῖ μεσιτείαν, τάς τε τῶν ἀγγέλων προστασίας, καὶ μὴν καὶ τὰς τῶν ἱερέων ὑπὲρ παντὸς τοῦ κόσμου ἐντεύξεις τε καὶ μεσιτείας, αἷς τὴν ἐκκλησίαν διατηρεῖσθαι πιστεύομεν.

θ. Ἐν δὲ τῷ ἐννάτῳ τὴν πίστιν γυμνὴν τῶν ἔργων σῴζειν ἀπολαμβάνει. [illegible] ταύτην οὐκ ἔργων ἡμετέρων, ἀλλὰ τῷ Χριστοῦ μόνῃ, ἐξωθεν δικαιοῦντος τὸν ἄνθρωπον διὰ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἵνα μὴ δόξῃ καὶ ὁ ἀνθρωπος ἑαυτῷ τι συμβάλλεσθαι σωτηρίας.

ι. Ἐν δὲ τῷ δεκάτῳ, τὴν τῶν ἐπισκόπων καὶ τὴν ἐν ἱεροῖς ἐκκλησίας ἀρχήν, τὴν ἀρχιερατικὴν ἀναιρεῖ ἐπιστασίαν, καὶ δι' αὐτῆς ὅλον τὸ τῆς ἐκκλησίας πλήρωμα, ὃ τί ἂν εἴη ἀκοσμότερον;

ια. Ἐν δὲ τῷ ἑνδεκάτῳ, μέλη τῆς [illegible] ἐκκλησίας, μόνους τοὺς ἐκλεκτοὺς εἶναι βούλεται, καὶ οὐ τοὺς ἁπλῶς κοινωνοῦντας καὶ μετέχοντας τῶν ἐκείνης μυστηρίων μετὰ πίστεως, ὡς καὶ τὸν Παῦλον, ὅτι τὴν ἐκκλησίαν ἐδίωξε, μέλος ἐκείνης εἶναι, διὰ τὸ ἐκ κοιλίας αὐτὸν ἀφωρίσθαι. τὸν δὲ Ἰούδαν, ὅμοια τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις δυνάμεις ἐπιτελοῦντα, μὴ μέλος αὐτῆς τηνικαῦτα χρηματίσαι.

ιβ. Ἐν δὲ τῷ δωδεκάτῳ, ἀγωνιζόμενος ὁ συγγραφεὺς τὰς τῶν πατέρων διδασκαλίας ἐκ μέσου αἴρειν, τὴν ἐκκλησίαν φησὶν ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος διδάσκεσθαι, ὃ ἀληθὲς ὄν, οὐ τὰς κακοήθως ἐπάγει. διδάσκεται μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἡ ἐκκλησία ἡ [illegible], ἀλλ' οὐκ ἀμέσως, γλώσσαις δὲ καὶ χερσὶν ἀνθρωπίναις κεχρημένου τοῦ πνεύματος. αὐτοὶ γὰρ ἦσαν οἵ τε προφῆται καὶ οἱ ἀπόστολοι, οἱ τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ κηρύξαντες καὶ γράψαντες, καίτοι τῶν λογίων ἐκείνων λεγομένων εἶναι τοῦ πνεύματος καὶ θείων, ὡς ἐκεῖθεν ἐμπνευσθέντων, καὶ μηδὲν κεκτημένων ἀνθρώπινον. καὶ ἡ ἐκκλησία γοῦν ὑπὸ τῶν θεοπνεύστων λογίων, τῶν πατέρων διδασκομένη, οὐ λέγεται ὑπ' ἀνθρώπων, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πνεύματος διδάσκεσθαι. ἐκεῖνοι γὰρ πνεύματι θείῳ κινούμενοι, [illegible] οὐ κατ' ἰδίαν, ἀλλὰ καθ' ἣν ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἐλλάμψιν [illegible], ὅθεν καὶ πρὸς ἀλλήλους ἔχουσι συμφωνίαν. τὸ δὲ τὴν ἐκκλησίαν ἁμαρτάνεσθαι (ὅτι ἐν αὐτῷ κεφαλαίῳ) δυνατὸν εἶναι ἁμαρτάνειν, καὶ ταῦτα τὸ πνεῦμα κεκτημένην διδάσκαλον, καὶ τὸν Χριστὸν κεφαλήν, ὃς οὐκ εἴρηται, ὅτι σπῖλον ἢ ῥυτίδα οὐκ ἔχει, ἀλλ' ὅλη ἐστὶ καλὴ καὶ τελεία, ὡς δυσσεβὲς ἀποκεκήρυκται.

ιγ. Τὸ δὲ δέκατον τρίτον, ἐκβάλλει τὰ καλὰ τῶν ἔργων τῆς τῶν αἰωνίων σωτηρίας, ἀναιρεῖν διὰ τούτου, τοῦ ἑαυτοῦ, οὐ μόνον ἀρετῆς παντὸς καὶ βίου ἐνθέου, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν τὴν ἱερὰν γραφήν, ἥτις τὰς ἀγαθὰς τῶν πράξεων τοὺς πράξαντας παρορμῶσαν, ἐφ' ᾧ σωτηρίας τυχεῖν.

ιδ. Τὸ δὲ τέταρτον καὶ δέκατον κατὰ τοῦ αὐτεξουσίου φερόμενον, τὴν ἀνθρωπίνην [illegible] φύσιν ἀποκηρύττει, τὸ εἶναι αὐτῆς κεκτημένην, ὃν τῷ λογικῷ τε καὶ αὐτεξουσίῳ.

ιε. Ἐν δὲ τῷ δεκάτῳ πέμπτῳ, τὰ ἑπτὰ τῆς ἐκκλησίας ἀρνεῖται μυστήρια. τὴν ἱερωσύνην, τὸ ἱερὸν μύρον, τὸ εὐχέλαιον, τὴν διὰ τῆς μετανοίας ἐξομολόγησιν, καὶ τὸν τίμιον γάμον, ἃ πάντα ὡς ἱερὰ καὶ θείας χάριτος μεταδοτικά, ἡμῖν ἡ ἀρχαία ἐκκλησία παρέδωκε.

ις. Καὶ τὰ λοιπὰ δὲ δύο καθομολογούμενα μυστήρια, ἐν τοῖς δυσὶν ἐφεξῆς κεφαλαίοις, οὐχ ὑγιῶς τὴν δύναμιν αὐτῶν ἐκτίθησι. τῷ μὲν γὰρ βαπτίσματι, οὔτε διακρίνεσθαι οἴεται τὸν βαπτιζόμενον, ὡς μὴ δέοντα εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον ἀπολέσθαι, ἐπιλελησμένος τὸν μὴ τοῦτο φυλάξαντα ἀμόλυντον, μήτε τὴν πίστιν μέχρι τέλους τετηρηκότων, καὶ διὰ τοῦτο μηδὲν τοῦ λουτροῦ ἀπωναμένων, ἀλλὰ τῇ αἰωνίῳ καταχριθέντων κολάσει.

ιζ. Τὴν θείαν δὲ εὐχαριστίαν οὕτω διεξήγαγεν, ὡς μηδὲν αὐτὴν ἕτερον εἶναι τύπον ψιλὸν ἐγκαταλείπειν, ὡς ἂν εἰ ἔτι τῇ σκιᾷ τοῦ παλαιοῦ νόμου ἐλατρεύομεν. οὐ γάρ φησιν εἶναι σῶμα Χριστοῦ ἀληθινὸν τὸν ὁρώμενον καὶ ἐσθιόμενον ἄρτον, ἤδη ἁγιασθέντα, ἀλλὰ τὸ νοούμενον πνευματικῶς, ἢ μᾶλλον οὕτω φανταζόμενον, ὃ πᾶσης ἀσεβείας ἀνάπλεων. ὁ γὰρ Ἰησοῦς οὐκ ἔφησε, τοῦτό ἐστιν ὁ τύπος τοῦ σώματός μου, ἀλλὰ τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου, καὶ τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου. τοῦτο δηλαδὴ τὸ ὁρώμενον, καὶ λαμβανόμενον, καὶ ἐσθιόμενον, καὶ κλώμενον, ἁγιασθὲν ἤδη καὶ εὐλογηθέν.

ιη. Ἔσχατον δὲ πάντων, ἐπὶ προφάσει δῆθεν τοῦ καταβαλεῖν τὸ καθαρτήριον πῦρ, τὰς νενομισμένας ἡμῖν ἐπὶ τοῖς ἀποιχομένοις μνείας ἐκβαλεῖν κατεπείγεται, δι' ὧν ἐλπίζομεν ἄνεσιν αὐτοῖς καὶ ἀνάψυξιν παρὰ Θεοῦ καταπέμπεσθαι τῶν κατεχόντων αὐτοὺς ἀνιαρῶν.

Πρὸς τούτοις ἐνεφανίσθησαν καὶ εἰς τοῖς κεφαλαίοις προσετέθησαν ἐρωτήσεις. καὶ ἐγνώσθησαν πάσῃ τῇ ἁγίᾳ ταύτῃ συνόδῳ, οὐδὲν ἧττον τῶν κεφαλαίων διαφερόμενα. οὐ μόνον γὰρ τὰς τῆς γραφῆς ἑρμηνείας, τὰς τοῖς πατράσιν ἡμῶν ἐκπονηθείσας, ὡς καὶ πρότερον, παραχαράττει, ἀλλὰ καί τινα τῶν ἐκείνης ἀθετεῖ βιβλίων, ἅπερ αἱ ἅγιαι καὶ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι ὡς κανονικὰ ἐδέξαντο. καὶ ἐπὶ πᾶσι, τὴν τῶν σεπτῶν καὶ ἁγίων εἰκόνων σχετικὴν ἀποβάλλεται προσκύνησιν, ἣν ἡ ἑβδόμη ἐκύρωσεν οἰκουμενικὴ ἁγία σύνοδος.

ΔΙΑ ΤΟΥΤΟ πάντα κεφάλαια ταῦτα, καὶ τὰς ἐρωτήσεις κοινῇ ψήφῳ τελείως (φησὶν ἡ ἁγία σύνοδος αὕτη) ἀνατρέπομεν, καὶ τῆς ἡμετέρας αὐλῆς ἀπελαύνομεν, ὡς αἱρέσεων πεπληρωμένα, καὶ πάντῃ ἀλλότρια τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν θρησκείας, [illegible], ξένον τῆς ἡμῶν κρίνομεν πίστεως, [illegible] ἀνατίθεμεν, ὡς καταψεύδεται ἡμῶν ὁ τούτων συγγραφεύς, λέγων τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πίστιν, ἀνατολικὴν ὁμολογίαν εἶναι τῆς χριστιανικῆς πίστεως τῶν γραικῶν, καλβινικὴν οὖσαν, καὶ οὐχ ἡμετέραν. τοὺς δὲ ταῦτα τὰ κεφάλαια, ὡς ἀληθῆ καὶ εὐσεβῆ ἐπίστευσαν [illegible] καὶ διακρατοῦντας, καὶ ὑπερμαχοῦντας αὐτῶν εἴτε λόγοις, εἴτε συγγράμμασιν, ὡς συμφρονοῦντας καὶ συγκοινωνοῦντας αὐτοῖς ταῖς αἱρέσεσι, καὶ λυμεῶνας τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας, ἀποβάλλομεν τῆς τῶν πιστῶν ὁμηγύρεως, καὶ ὡς ἐθνικοὺς καὶ τελώνας λογίζεσθαι διατάττομεν, μηδεμίαν κοινωνίαν ἔχοντας μεθ' ἡμῶν, ὁποίας ἂν εἶεν καταστάσεως. καὶ ἔστωσαν τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικοι, καὶ ἀφωρισμένοι ἀπὸ πατρός, υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος, τοῦ ἑνὸς τῇ φύσει μόνου Θεοῦ, ἔν τε τῷ νῦν αἰῶνι καὶ τῷ μέλλοντι, καὶ κατηραμένοι, καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ ἄλυτοι μετὰ θάνατον, καὶ μέτοχοι τῆς αἰωνίου κολάσεως. οὔτε γάρ ποτε ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία τοῖς τοιούτοις καθυπήχθη δόγμασι, μήτε μὴν ἐς ὕστερον τοιοῦτον κατευεχθῆ, χάριτι τοῦ ἀρχηγέτου αὐτῆς καὶ κυβερνῶντος πνεύματος. εἰς πίστωσιν δὲ τῆς τοιαύτης πράξεως καὶ ἀσφάλειαν, κατεστρώθη τὸ παρὸν ἐν τῷ ἱερῷ κώδικι τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, ὑπογραφὲν ἰδίαις χερσὶ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων, καὶ λογιωτάτων κληρικῶν.

Ἐν ἔτει σωτηρίῳ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ τεσσαρακοστῷ δευτέρῳ: ἐν μηνὶ μαΐῳ: ἰνδικτιῶνος: δεκάτης:

ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΕΛΕῼ ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ,

Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

ὁ Ἡρακλείας Ἰωαννίκιος, ὁ Χαλκηδόνος Παχώμιος.
ὁ Λαρίσσης, Γρηγόριος. ὁ Σερρῶν, Δανιήλ.

οἱ ἐπίτροποι τῆς συνόδου.

ὁ Κυζίκου, Ἄνθιμος. ὁ Νικαίας, Πορφύριος.
ὁ [illegible] Νικομηδείας, πορφύριος. ὁ Προύσης, Χρύσανθος.
ὁ Κορίνθου, Γρηγόριος. ὁ Βιδύνης Σωφρόνιος.
ὁ Φιλίππων Γεράσιμος. ὁ φιλιππουπόλεως Γαβριήλ.
ὁ Χίου, Ἱερεμίας. ὁ Λήμνου, Ἰγνάτιος.
Βαρλαὰμ Μητροπολίτης Σουτζάβας καὶ πάσης Μολδοβλαχίας καὶ Ἔξαρχος Πλαγηνῶν.
Εὐλόγιος ἐπίσκοπος [illegible].

Τῇ συνοδικῇ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ παναγιωτάτου πατρὸς καὶ ποιμένος ἡμῶν Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, συμφωνῶν ἐν πᾶσι καὶ συνυπογράφων, ἐγὼ Πέτρος Μογίλας ταπεινὸς Ἀρχιεπίσκοπος Μητροπολίτης Κιέβου καὶ Ἀλικίας, καὶ πάσης Ῥωσίας, Ἔξαρχος τοῦ ἁγίου ἀποστολικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀρχιμανδρίτης τῆς λαύρας Πετζαρίκ, ὑπογράφω ἰδίᾳ χειρὶ δι' ἐμοῦ τε, [illegible] πατρὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἐκκλησίας τῆς ὀρθοδόξου καὶ καθολικῆς, τῆς οὔσης ἐν τῇ μικρᾷ Ῥωσίᾳ.

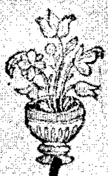
ὁ μέγας λογοθέτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Λάσκαρις.
ὁ μέγας οἰκονόμος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Γαβριὴλ ἱερεύς.
ὁ μέγας σακελλάριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Θεόλογος ἱερεύς.
ὁ μέγας χαρτοφύλαξ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας [illegible] ἱερεύς.
ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Μιχαήλ.
ὁ [illegible]φύλαξ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας [illegible] ἱερεύς.
ὁ σακελλίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Γεώργιος.
ὁ πρωτέκδικος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Θωμᾶς.
ὁ πρωτονοτάριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Φίλιππος.
ὁ μέγας ῥαιφερενδάριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Φίλιππος.
ὁ δικαιοφύλαξ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας [illegible]

[illegible]

ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ,

Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

[illegible]

ΤΩ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΩ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΕΣΤΑΤΩ ΔΟΥΚΙ,

θεοσεβεστάτῳ αὐθέντῃ, καὶ ἡγεμόνι πάσης Μολδοβλαχίας. Κυρίῳ, Κυρίῳ.

ΙΩΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΩ ΒΟΙΒΟΝΔΑ

ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΠΑΡΑ ΘΕΟΥ.

[illegible]

οἱ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως Λεγάτοι καὶ ἔξαρχοι Πατριαρχικοί,

ὁ Πρῴην Νικαίας Πορφύριος.
Μελέτιος Συρίγος ἱερομόναχος.
καὶ κήρυξ τοῦ εὐαγγελίου.

καὶ οἱ ἀπὸ Ῥωσίας Λεγάτοι,

Ἠσαΐας Τροφίμιος ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Νικολάου.
Ἰγνάτιος Οξενοβίκιος ὁ κήρυξ τοῦ εὐαγγελίου.
Ἰωσὴφ Κονονοβίκιος ἡγούμενος τῶν ἁγίων Θεοφανίων.

Ἐτυπώθη ἐν Ἰασσίῳ τῆς Μολδοβλαχίας, ἐν τῇ σεβασμίᾳ καὶ αὐθεντικῇ μονῇ τῶν ἁγίων τριῶν Ἱεραρχῶν κατὰ τὸ αχμβ. ἔτος τὸ σωτήριον, μηνὶ Μαΐου Δεκαεβδόμῃ [illegible].

Gramata Patriarhului Parthenie prin care se întăresc hotărîrile Sinodului dela Iași din 1642 luate de «Legații» Bisericilor: de sub Patriarhia de Constantinopol, din Moldova și din Rusia, pentru afurisirea capitolelor din Catehismul atribuit Patriarhului Chiril, ca făcând parte din Erezia Calvină.

Publicate de Domnul Moldovei Ioan Vasile Voevod.

LITERATURĂ RELIGIOASĂ ÎN EPOCA LUI MATEI BASARAB

CULTURA. La curtea din Târgoviște a lui Matei Basarab, necontenit cercetată de soli străini, de emisari papali și de mari Patriarhi ai Răsăritului, în răgazurile de liniște și pace pe care le lăsau războaele cu Vasile Lupu, era veșnic treaz gândul de a înzestra țara cu mânăstiri și biserici — 40 la număr — cu mori de hârtie, cu tiparnițe și cu meșteri tipografi. Domnul s'a străduit să dea o vieață nouă și cancelariei domnești, nu numai completând numărul logofeților cunoscători de limbi streine, ci și căutând caligrafi iscusiți, care au dat o formă mai estetică hrisoavelor sale. Cu toată concurența pe care o făceau cărțile tipărite, totuși arta caligrafiei și a miniaturii era încă în floare și avem din această epocă vreo câteva exemplare de manuscrise cu miniaturi, de o rară frumusețe, ca de exemplu Slujebnicul, copiat în 1653 din porunca Mitropolitului Ștefan, păstrat acum în Biblioteca Academiei Române, sub nr. 1790, sau Evangheliarul scris de ieromonahul Porfirie în 1633, păstrat în Biblioteca Patriarhiei din Constantinopol, sau Evanghelia Mitropolitului Anania din 1651, scrisă pentru Mitropolia din Târgoviște, dusă mai târziu la Belgrad ,sau Evangheliarul lui Silion Rusu, monahul dela mânăstirea Dealul. In această muncă de cultură, Matei Basarab era susținut pe lângă Mitropoliții Teofil și Ștefan și pe lângă boierii din divan, de soția lui, Doamna Elina, și de fratele ei, învățatul boier Udriște Năsturel.

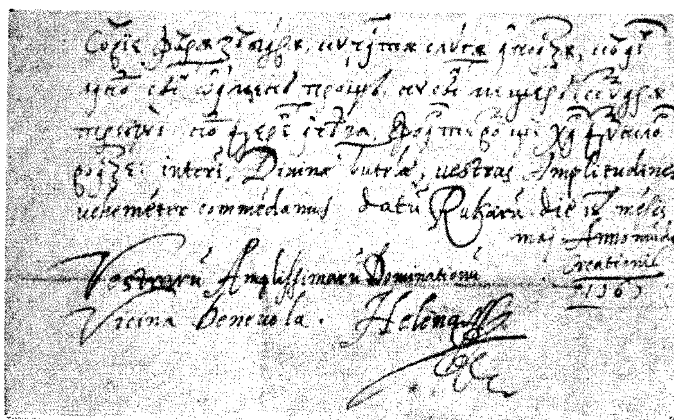
Udriște Năsturel și sora lui, Doamna Elina, sunt copiii lui Radu Postelnicul Năsturel și ai jupânesei Calea Calomfirescu, « fata din casa domnească a lui Mihai Vodă Viteazul ».

DOAMNA ELINA a fost una din acele frumoase icoane femenine care se desprinde din trecutul românesc într'o lumină de aureolă, împărțindu-și vremea între grijile casei (când căutând, după cum se vede din scrisorile ei, « izvoade de peteare și mai mari și mai mici », ori « semințe de flori de tot feliul ») și între grijile domniei (când ținând locul soțului său în scaunul domnesc, când ajutând rămiții, sosiți de pe câmpul de luptă și cerând Sibienilor să-i trimeată, « fără zăbavă », « un cherurgus bun », când în sfârșit punând la cale cu un gust ales ctitorii mânăstirești și locașuri de recreare sufletească). Arhidiaconul Paul de Alep, care a însoțit pe Patriarhul arab Macarie în călătoria lui la curtea lui Matei Basarab, ne descrie, în cartea sa, minunatul palat de pe moșia părintească — Fierești — unde a fost primit de Domana Elina: « un palat care nu are egal în lume, afară numai poate în Țara Francilor », « zidit pe din afară și pe din lăuntru » de meșteri aduși din Ungaria, cu « piatră poleită », marmoră, adusă din Turcia. « Chiar bolțile și pardoselile pivnițelor, galeriile, etc. sunt lucrate greu cu piatră bună, care provoacă admirația privitorului ». « Clădirea are trei caturi și e atât de frumoasă, încât împrăștie toate grijile sufletului. Ar fi zadarnic să încerc o descriere a interiorului admirabil aranjat în apartament ». Ea a patronat și suportat spesele pentru imprimarea Triodului sârbesc din 1649, cerut de călugări sârbi din Muntele Athos.

Neavând copii, Domana Elina și soțul ei au înfiat, în Martie 1635, pe Mateiaș, fiul lui Udriște Năsturel, a cărui mamă jupânița Maria, născută Corbeanu, murise la o săptămână după naștere. Copilul a crescut în casa domnească până la vârsta de 17, ani când, « pe mâna mătușei sale, a doamnei domniei mele, a Elinei, i s'a întâmplat lui să moară ». Pe patul morții, și-a iertat toate satele lui vecinicie, cu moșii cu tot ». Intărind această ultimă dorință, bătrânul Domn spune: « pentrucă însuși domnia mea am auzit cu urechile mele cuvintele lui, pe care, la ceasul morții lui, le-a mărturisit domniei mele dinaintea cinstiților diregători ai Domniei mele, mari și mici » [1].

[1] St. Nicolaescu în *Arhivele Olteniei* XX, 1941, p. 19—27 și 73—80.

UDRIȘTE NĂSTUREL. Fratele Doamnei, Udriște Năsturel, era cel mai cărturar boier al timpului său în Muntenia. Nu știm unde și-a format cultura. El ne spune că, ajuns în « vârsta adolescenții, a dobândit o mare dragoste pentru limba latină și că un profesor, care învăța înțelepciunea (filosofia), a binevoit să-i adape setea inimei ». S'ar părea dar că el, nepot de fiică al lui Radu Calomfirescu, viteazul boier al lui Mihai Viteazul, și-a făcut instrucția în casă — cel puțin pentru limba latină — cu unul din acei misionari catolici, pripășiți în țările noastre [1].

... vestras Amplitudines vehementer commendamus ...
Vestrarum Amplissimarum Dominationum
Vicina benevola. Helena

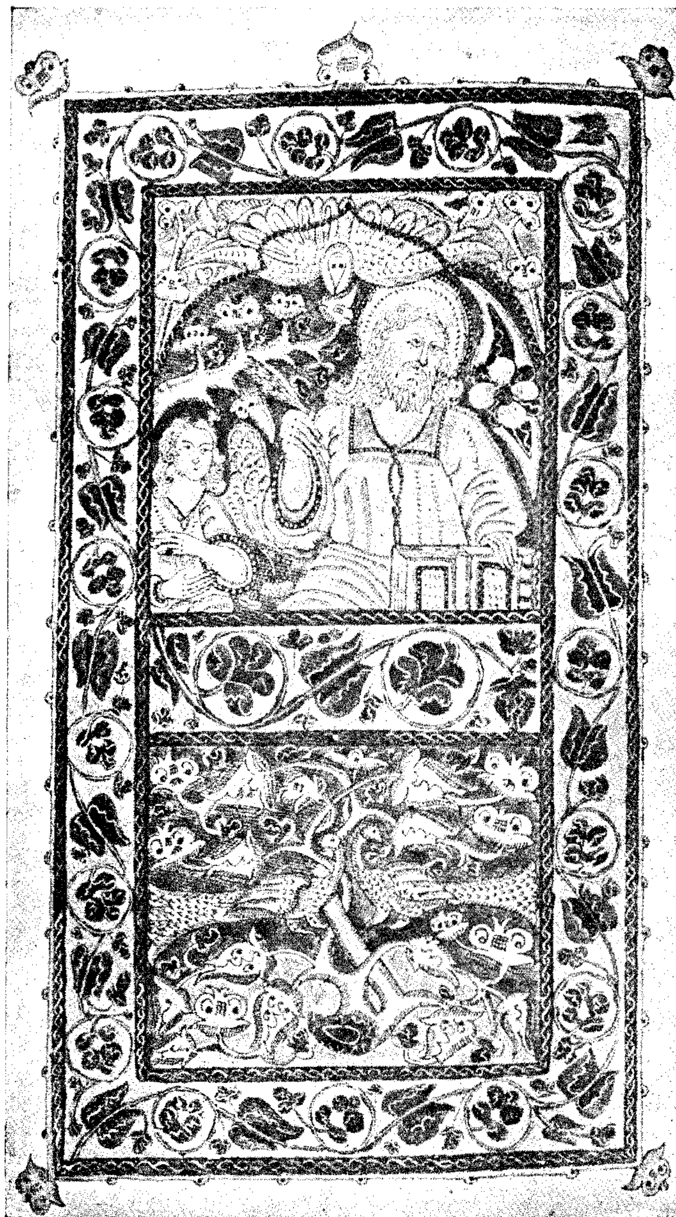
Rânduri dintr'o scrisoare a Doamnei Elina, soția lui Matei Basarab, către Sibieni, cerând un « chirurgus », (după I. Lupaș., *Documente istorice transilvane*, I).

La această părere ne îndeamnă faptul că și fratele său Șerban — care a fost și el logofăt — într'un document din 1623, sub frumoasa lui semnătură în monogramă chirilică, adaogă, după moda occidentală, data dela Hristos, în cifre arabe, și că sora lui, Doamna Elina, semnează cu litere latine și presară, în scrisorile ei chirilice, fraze latinești. Udriște Năsturel se întâlnește pentru întâiași dată în vieața publică a țării, la curtea lui Alexandru Iliaș, în 1628, când scrie un act prin care se confirmă jupânului Hrizea, marele logofăt — tatăl cronicarului Radu Popescu — un loc de casă în București: « Eu Udriște Năsturel, tânăr scriitor, am scris în orașul secular, în București ». In anul următor însă — 1629 — el semnează pe un alt act, într'o frumoasă caligrafie « Uriil Năsturel, *tainic* » adică vtori logofăt, cum se mai zicea atunci, funcțiune de mare încredere pe care o păstrează până la capătul vieții (1657). In calitate de vtori logofăt, el conducea împreună cu marele logofăt cancelaria domnească, și a îndeplinit, pe timpul cumnatului său, misiuni de cea mai mare încredere: solii către împăratul german, la Viena, către regele Poloniei (1638), către Principele Ardealului Gh. Rákóczy pentru a încheia cu el « legătura », tratatul de alianță (1648). El primea și introducea solii la Domn. Stetea de vorbă cu misionarii catolici în chestiuni de dogmă, ca de exemplu cu Levaković, căruia îi cerea o mărturisire a credinței catolice. Era la largul său în discuțiile cu Patriarhii Răsăritului.

Rafael Levaković laudă « spiritul lui bărbătesc, liber și îndrăsneț ». Mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a venit în 1644, la Târgoviște, trimes de Vasile Lupu pentru a așeza pacea cu Matei Basarab, ne spune despre el că era un « boiarin cinstit și slovésnic și a toată destoinicia și înțelegerea harnic, drept

[1] Unul dintre aceștia, pe timpul lui Mihai Viteazul, a fost Balthasar Walther traducătorul cronicei lui Teodosie Rudeanu, de care ne-am ocupat în vol. I, p. 85—8. El a fost preceptorul lui Nicolae Pătrașcu, căruia îi închină o odă latină în Târgoviște, prezentată la ziua aniversării, în anul 1597. Vezi și M. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie*, p. 247. Oda a fost publicată de A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice*, I, 1862, p. 50—51.

pravoslavnic creştin ». Avea o bibliotecă frumoasă, pe care necontenit o îmbogăţea cu cărţi noi, aduse de peste hotare. Călugărul rus Suhanov a văzut în biblioteca învăţatului boier, multe cărţi slave, între care şi o gramatică apărută în Polonia — probabil a lui Smotrijckij, prietenul lui Petru Movilă — iar Mitropolitul Varlaam tot la Năsturel a găsit între alte cărţi nouă şi «cărţulia mică în limba noastră românească tipărită. . . plină de otravă sufletească» — e vorba de Catehismul calvinesc din 1642.

O pagină din Evanghelia Ieromonahului Porfirie, 1633.
După Marcu Beza, *Urme româneşti în Răsăritul Ortodox.*

A ţinut să creeze în familia sa o atmosferă de frumoasă cultură, aducând pentru al doilea fiu al său, Radu, un profesor din Kiev. Radu a eşit şi el un cărturar de seamă. Prietenul său, cronicarul sârbo-croat George Brancovici, ne încredinţează că vorbea limba slavă şi latina. Cu grija pentru ţara lui « săracă şi făr'de învăţătură, a pus la cale în Câmpulung, « o şcoală pentru învăţătura copiilor », şi lui i se datoresc primele copii ale romanului Varlaam şi Ioasaf, tradus de tatăl său.

Udrişte Năsturel a avut o parte activă în opera de cultură a epocii. El a stăruit pentru introducerea tiparului în Muntenia şi a priveghiat la imprimarea cărţilor; a alcătuit stihurile de dedicaţie la stema ţării cu care se deschide Pravila dela Govora (1640); a întocmit, « în satul său părintesc din Fierăşti », prefaţa la Antologhionul slavonesc din 1643; a ajutat la traducere şi a scris prefaţa la Evanghelia învăţătoare, tipărită la Govora în 1642: « scurmat-am cu tâmpă mintea mea şi am scos acest izvor de apă dulce, pururea curătoriu, adăpătoare de suflete omeneşti ». El a introdus în literatura slavă, traducând din latineşte, « acea floare de aur » a misticismului catolic, *Imitatio Christi*, tipărită cu cheltuiala Doamnei, la mânăstirea Dealu, în 1647. Cartea a avut ecou în lumea slavă. In 1704 a fost copiată la Moscova şi împodobită cu frumoase gravuri în cupru. Şi tot el a introdus în limba noastră minunatul roman al ascetismului creştin, *Varlaam şi Ioasaf*, de care ne-am ocupat în volumul I (pp. 78—80).

TIPOGRAFIILE. Vâltoarea luptelor sângeroase, deslănţuite pe pământul Ţării-Româneşti după războaele începute de Mihai Viteazul, a fost fatală pentru cultura românească. Şcolile slavoneşti din mânăstiri intraseră în cădere [1], bisericile fuseseră jefuite; manuscrisele şi cărţile de slujbă arse sau furate.

Matei Basarab însuşi, în prefaţa celei dintâi cărţi ieşită din tiparniţa sa, vorbeşte de jefuirea bisericilor şi « de împuţinarea sfintelor cărţi », pricinuite de desele năvăliri şi împresurări ale diferitelor popoare ale necredincioşilor şi chiar *ale unor credincioşi* » [2].

Matei Basarab, « mişcat de râvna către Dumnezeu », după cum spune însuşi în graiul său bătrânesc, s'a străduit să împlinească această lipsă a cărţilor necesare cultului divin.

In vara anului 1635, Domnitorul se adresase cunoscutului călugăr croat Rafael Levaković, care conducea pe atunci o tipografie slavă la Roma, propunându-i să vină în Ţara-Românească pentru a lua asupră-şi activitatea de tipărire şi răspândire a cărţilor sfinte la popoarele care întrebuinţau limba slavă în biserică. Dar Levaković întârzia să vină. In aceste împrejurări, se înfăţişează la Curtea lui Matei Basarab, călugărul Meletie Macedoneanul, care trăise în atmosfera de vieaţă spirituală a mânăstirii Zograful din Muntele Athos şi care, trecând apoi în Rusia Mică, învăţase tiparul în mânăstirile lui Petru Movilă. Matei Basarab l-a trimes atunci în solie, împreună cu ieromonahul Nectarie din Pelagonia şi cu « feciorul său Ştefan Byrzohodeţ (cel sprinten la mers) », dându-le scrisori către Petru Movilă şi către fruntaşii cetăţii Kievului, ca să cumpere o tipografie [3]. Mitropolitul Kievului le trimete o « tiparniţă completă », cu o echipă de tipografi, în frunte cu Timotei Alexandrovici Verbicki, care fusese căpetenia imprimeriei din lavra Pecerska pe timpul lui Iov Boreţki şi care, după aceea, prin 1624, ajunsese patron independent în Kiev. Verbicki a stat în Ţara-Românească până în 1642. In locul lui, aflăm, din 1642, un alt ucrainean, Ivan Kunotović, care condusese tipografia Frăţiei ortodoxe — Bracka — din Lwów, ce se afla şi ea sub ascultarea şi controlul lui Petru Movilă.

La şcoala acestor tipografi ucrainieni, stabiliţi în mânăstirile noastre, s'a format, cu vremea, o echipă de ucenici tipografi printre sârbii stabiliţi la noi, în judeţul Vâlcea: Procopie, Preda şi Radu Stanciovici şi Teodor şi Lupin Dimitrievici.

Tipografii ucrainieni, trimeşi de Petru Movilă, au adus cu ei, pe lângă materialul tipografic, şi cărţile de cult tipărite la Lwów şi Kiev, care urmau să servească de model ciclului de

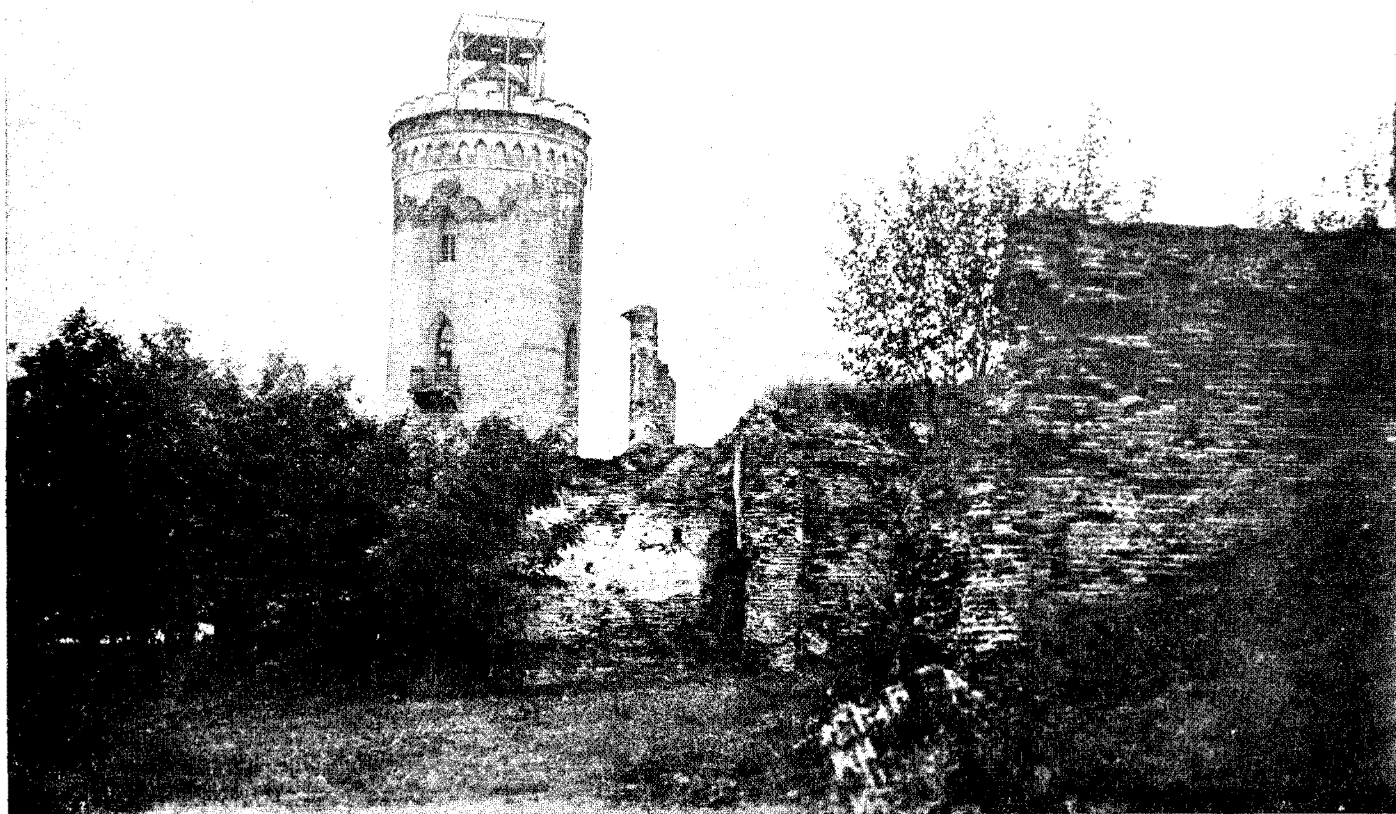
---

[1] A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice*, I (1862), p. 370.

[2] Aluzie la Unguri. Cf. poema lui Matei al Mirelor, *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγκρο-Βλαχίαν τελεσθέντων*.., în Papiu Ilarian, *Tesauru*, I, p. 332, invazia lui Bethlen Gabor în Ţara Românească: « ţara era devastată de nu se afla în ea nici vite, nici pâne, nici vin, pentrucă toate le răpiseră şi duseseră în Ardeal; înseşi *vasele bisericilor şi mânăstirilor* pusese fiara neîmblânzită să le care în ţara lui ce o umpluse de argintul şi aurul Ţării-Româneşti ».

[3] Dan Simonescu şi Damian P. Bogdan, *Inceputurile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, extras din *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 1939, p. 13.

tipărituri slave din Țara-Românească, precum și gravurile necesare pentru ilustrarea textelor. Pe timpul acela, gravura ucraineană în lemn, influențată, prin mijlocirea mediului polon, de gravura germană, ajunsese la o înflorire deosebită și dăduse lucruri de artă, care împodobeau cartea tipărită, precum miniaturile, frontispiciile și vignetele împodobiseră vechile manuscrise caligrafiate. Căpeteniile tipografilor ucrainieni, trimeși de Petru Movilă în Țara-Românească, au adus cu ei din Kiev și din Lwów și tiparele gravurelor în lemn cu care ilustraseră până atunci cărțile tipărite în Ucraina. Gravurile din *Evanghelia cu învățătură*, tipărită la Govora în 1642, sunt identice în toate detaliile cu scenele corespunzătoare din Cazania tipărită la Lwów în 1606, iar ilustrația titlului din Pravila lui Matei Basarab, tipărită la Târgoviște în 1652, deși are stema și armele Munteniei, este semnată cu un nume rutean: Theodor Tišević. Dar la școala acestor gravori străini se formează, cu timpul, o școală de gravori români, cari vor ajunge mai târziu, pe vremea lui Constantin Brâncoveanu, să-și întreacă maeștrii și să imprime gravurelor lor un caracter propriu românesc. Chiar pe timpul lui Matei Basarab, în ilustrațiile Pravilei din 1652, apare semnat și numele unui român, de sigur ucenic al lui Tišević: Petru Theodor.

Chindia și ruinele Palatului domnesc din Târgoviște

LITERATURA RELIGIOASĂ. S'a crezut într'o vreme și se mai susține încă în manuale de școală — cu toată documentarea convingătoare a regretatului Bianu — că Matei Basarab și Vasile Lupu ar fi săvârșit marea reformă a introducerii limbii naționale în Biserică. Această radicală schimbare nu se putea însă îndeplini deodată, fiindcă nu erau încă traduse cărțile necesare cultului, și apoi — adăugăm noi — nici nu era încă vremea să se înfăptuiască, atunci când curentele de reformă, care preconizau eliminarea limbilor privilegiate din biserică și introducerea serviciului în limba națională, amenințau unitatea etnică în Transilvania. Pe de o parte, se pomeniseră ai noștri din moși-strămoși să audă slujba sfântă într'o limbă pe care, deși nu o înțelegeau decât prea puțini, o socoteau aptă pentru serviciul divin; pe de altă parte, o schimbare, care ar fi tins la înlocuirea limbii slavone, li s'ar fi părut o alunecare în apele creziilor. Atitudinea credincioșilor noștri de pe vremuri, în fața încercărilor de naționalizare a ritualului și a textelor de cult, venite din Occident, ne-o caracterizează notița însemnată de Popa Constantin din Dorna pe una din foile Codicelui Voronețean: « Această carte este scrisă pe rumânie și nu-i bună de nimic ».

In epoca lui Matei Basarab însă, cultura slavonă intrase în agonie. Focarele de cultură slavă din Sudul Dunării apusese rând pe rând, înăbușite de valul stăpânirii turcești. Afluxul de cărturari, care prin imigrările lor au înviorat începuturile organizării noastre bisericești, s'a oprit. Lipsite de suportul puternic, pe care îl aducea contactul reconfortant cu Sudul slav, școlile noastre de slavonie au lâncezit și ele. Era firesc deci, ca, în această stare de lucruri, cunoașterea limbii slavone să devină tot mai anevoioasă.

In urma acestor împrejurări s'a ajuns, pe vremea lui Matei Basarab, ca nici preoții să nu mai înțeleagă limba în care o

tradiție prea adânc înrădăcinată îi silea totuși să oficieze serviciul divin. Avem dovezi elocvente că, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, această situație devenise atât de îngrijorătoare, încât crea prelaților noștri o grea îndoială, având să aleagă între tradiția slavonă și realitatea care impunea naționalizarea serviciului divin. Tipărind câteva cărți de ritual cu *textul în limba slavonă și lămuririle formelor exterioare ale cultului în limba română*, Mitropolitul Ștefan al Țării-Românești se credea îndatorat să preîntâmpine «înponcișarea» poporenilor săi, cu aceste explicații:

«...și văzându iară cum au creștinii țării înputare, și «Preoții mai vrătos de cătră hulnicii dă lege, cum pentru «grosimea și grubia nu știm sluji tainele Sfintei Beserici și strigă «toți... că am uitat cinurile, socotelele, obrășirile, chipurile,

Mystirio, 1651, Stema Mitropoliei Țării-Românești.

«nemeririle și toate rânduialele și tipicurile sfintelor taine, «pentru aceia... gândiiu să iau înputarea batjocoririlor de «asupra aceștii țărișoare... și astfel scos-am la lumină... nu «cum au fost până acum slavonește, tipicurile, carele nu le «pot ști cinstiții și cuceriții Preoți pentru nesebuiala lor...

«...De vreme ce am spart pâcla neștiinței și am dres rân«duialele și le-am prepus rumâneasște, pentr'acea nu se cade «vouă drepților mei fii ai Pravoslaviei să vă înponcișați și să «vă scârbiți împotriva Pastoriului vostru...»

Se desprind, din aceste citate, motivele care l-au determinat pe Mitropolitul Ștefan să tipărească, pe la sfârșitul domniei lui Matei Basarab, aceste cărți *bilingve*: ca să împace tradiția, a respectat textul slavon al Scripturilor sfinte, dar în același timp, ca să poată folosi nevoilor preoțimii de pe atunci, a tălmăcit tipicurile în limba română. Dacă aceasta era situația către sfârșitul domniei lui Matei Basarab, era firesc ca, la începutul ei, încercarea de naționalizare a serviciului divin, reclamată de starea preoțimii care nu mai cunoștea limba slavonă, să pară totuși o îndrăsneală și mai mare.

Ne explicăm prin urmare de ce, cele dintâi cărți, ieșite de sub teascurile tipografiei întemeiată cu ajutorul lui Petru Movilă, au fost slavone: un *Molitvelnic*, tipărit la 1635 în Câmpulung; apoi un *Antologhion* în 1643 la Câmpulung; o *Psaltire* în 1637 și 1638 la Govora; a treia ediție în 1650, la Câmpulung; *Liturghierul* în 1646 și *Imitația lui Hristos* la 1647 ambele în mănăstirea Dealul și în sfârșit *Slujbenicul* în 1646; *Triodul Penticostar* și *Triodul postului*, în 1649, toate trele la tipografia Mitropoliei din Târgoviște.

Dar aceste cărți tipărite în limba slavonă, nu erau menite numai să acopere lipsa textelor de ritual din cuprinsurile românești, ci să întărească, cum am spus mai sus (p. 92), și ortodoxia în Ardeal. In același timp, urmând vechea tradiție a strămoșilor săi Basarabi, Domnul român le hărăzea ca danie spre folosul întregei ortodoxii din sudul dunărean, a cărei independență căzuse în mâna Turcilor. Acest gând se lămurește în prefața care deschide una din tipăriturile sale:

«Drept credinciosului și evlaviosului neam al patriei «noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și «având același vestit dialect slavonesc ca limbă, și cu deosebire, «Bulgarilor, Sârbilor, Ungrovlahilor și celorlalți».

Șirul tipăriturilor început cu cărți slavone se continuă însă cu o serie de cărți românești, care prezintă un interes deosebit, pentrucă vădesc aceași tendință de a apăra ortodoxia Românilor ardeleni împotriva tendințelor de calvinizare ale Ungurilor.

Prima *Cazanie*, apărută la Govora în 1642, «izvodită de eromonahul Silvestru» și «premenită de pe limba rusească pe limba românească» de însuși Udriște Năsturel — care a venit și el la al «unsprezécilea ceas la lucrul Domnului» — ne înfățișează intențiile cercurilor conducătoare la imprimarea acestei cărți: «Mila rudei meale creștinilor m'au îndemnat spre aceasta — spune Udriște Năsturel — fiindcă văzuiu în neamul nostru mulți oameni... carii pentru ne(ști)ință se depărtară cu învățături striine, și cu proastă și scurtă mintea lor răsluindu-se den credința adevărată, protivnică Bisericii lui Dumnezeu, cu ereticii împreunându-se».

Pentru a întoarce dela rătăcirea în valurile ereziei pe cei de un neam cu el, a cugetat, spune mai departe, să scoată «această sfântă carte ce se chiamă Evanghelie învățătoare tâlcuită, să fie propovedanie creștinătăției noastre, a sfintei Beseareci apostolească a Răsăritului», pe care o oferă ca «o floare prea înfrâmsețată și dulce mirositoare, adusă den raiul vederei ceriului». Originalul acestei Cazanii este, după cum ni se spune, tradus din rusește, dar până acum n'a fost încă identificat. Traducerea este însă vioaie și plastică. Iată de pildă un pasagiu, ilustrat adesea pe pereții din tinda bisericilor și mânăstirilor noastre, din predica citită în «Duminica lăsatei de carne». Este vorba de adunarea năroadelor la judecata lui Dumnezeu:

«Intru spaima sufletului mieu nu domnesc ca să spui «cuvânt de čas înfricoșat când direptul judecătoriu va ședea «pre scaunul slavei sale și va începe a face judecată tuturor, «cui-ș după lucrul lui. Atunce se vor aduna înaintea lui toate «limbile și năroadele, domnii și împărații pământului și mun«citorii cestui veac, toți păcătoșii și direpții, toți, cine întru «cinul său vor sta înaintea lui: direpții den a dreapta slavei «lui, iară păcătoșii de-a stânga, că-i va aleage soț de la soț, cum «aleage păstoriul oile den capre».

A doua *Cazanie* apărută la mânăstirea Dealul, doi ani mai târziu (1644), pe timpul egumenului Varlaam Arapul, este o retipărire a Cazaniei precedente, până la pagina 404 — poate chiar că se păstrau coalele tipărite — la care s'a adăogat apoi restul după Cazania lui Varlaam, apărută cu un an mai înainte la Iași și care era mai completă, fiindcă, pe lângă predicele

care desvoltă textul pasagiilor din Evanghelii citite în Duminicile dintr'un an, mai cuprindea și omilii destinate pentru marile sărbători ale creștinismului (precum: Nașterea Sfintei Fecioare, Aflarea Sfintei cruci, Botezul Domnului, Bunavestire ș.a.) care nu cad obișnuit într'o Duminică; precum și predici la comemorarea marilor sfinți (Sf. Nicolae, Sf. Dumitru, etc.). Cazania dela Dealul reproduce aceste două secțiuni din urmă după Cazania moldovenească. Dar omite, după cum au observat, dela Gaster încoace toți istoricii literari, vieața Sfântului Ioan cel Nou, patronul Moldovei, așezată în Cazania lui Varlaam la 23 Aprilie. In schimb, introduce, ceea ce nu s'a observat până acum, o omilie nouă pentru cinstirea « celor 40 de mucenici diîn Sevastie », la 9 Martie.

Tot pentru edificarea morală a maselor adânci ale poporului, egumenul Melchisedec Meletie a candidat a publicat în 1642, la mânăstirea Câmpulung: *Invățături preste toate zilele alese den multe dumnezăești cărți de folosință tuturor creștinilor prepuse de pre limbă grecească*. Este un mic tratat de morală in 4°, de 55 de foi; privitor la dragoste; la « răotate cum să le răbdăm cu mulțimire câte ne vin asupră »; la iubirea de argint; la « mužăvirie »; milostenie; pocăință; ispovedanie; « Tatăl nostru »; moartea omului; preoția; cele 10 porunci.

In cadrul acelorași preocupări de edificare ar intra și *Ceaslovul* din Muzeul Limbii Române al Universității din Cluj — azi la Sibiu — pe care d-l Pașca îl datează din această epocă.

PRAVILELE. Pe lângă aceste cărți de predici și învățături morale s'au tradus și tipărit alte două texte, a căror importanță deosebită stă în faptul că, după Pravila lui Coresi, sunt cele dintâi tipărituri cu caracter juridic la noi. Aceste tipărituri sunt: *Pravila dela Govora*, apărută în 1640 și cunoscută — din cauza formatului ei mic — și sub numele de «Pravila cea mică » și *Indreptarea legii*, apărută la Târgoviște în 1652.

Pravila dela Govora a fost tradusă de un călugăr oltean, Moxa sau Moxalie, și cuprinde elemente privitoare la dispozițiunile dreptului civil, amestecate cu dispozițiuni aparținând dreptului religios.

Prefața Pravilei este, precum a arătat P. P. Panaitescu, exceptând câteva adaose și omisiuni, identică cu prefața pusă de Mitropolitul Petru Movilă la începutul nomocanonului său, tipărit la Kiev, în 1629; dar textul nomocanoanelor diferă. Regretatul Peretz a arătat însă că originalul slavonesc al Pravilei dela Govora era o traducere după o compilație de nomocanoane bizantine — apropiată prin cuprins și succesiunea multor capitole, de compilația făcută de Emanuel Malaxos de la jumătatea veacului al XVI-lea — și care încorporase și nomocanonul Patriarhului Ioan Nesteutul.

Iată gândul pus la temelia acestei scrieri, lămurit în prefața alcătuită de Mitropolitul Teofil:

« Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor; « cu aceia cugetaiŭ și eu robul Domnului mieu Is. Hs. să scoțu « ceastă carte, anume Pravila, pre limba rumânească, sfințiilor « voastre, frați duhovnici rumânești, carii sânteți păstori oilor « celor cuvântătoare a turmei lui Hs. Carea are întru sine multe « fealiuri de vindecări sufletelor creștinești, celorŭ ce sântŭ « rănite cu păcate, însă mai vrătos și cale la împărățiia ceriului ».

Se vede bine, din aceste rânduri, care era caracterul pravilei. Ea corespundea, pe deoparte, unei necesități adânc simțite a preoților, cari în împlinirea misiunii lor de duhovnici, aveau nevoie de norme precise pentru impunerea penitențelor; pe de altă parte, în vremea veche puterea judecătorească alcătuia sub multe privințe un corolar al Bisericii și preotul nu era numai păstorul credincioșilor săi, ci în sarcina lui cădea și o bună parte din jurisdicțiunea privitoare la dreptul civil. Era dar neapărată nevoie de o carte normativă, care să fixeze penitențele și sancțiunile după gravitatea greșelelor. De aceea s'a tradus această pravilă în românește, pe vremea când preoțimea ajunsese să nu mai înțeleagă limba slavonă.

Ea s'a tipărit în două edițiuni: una pentru Țara Românească, având prefața semnată de Mitropolitul Teofil; alta pentru Ardeal, având prefața semnată de Mitropolitul Ghenadie al Ardealului, care a ținut astfel să aibă și el această carte pentru nevoile Bisericii sale.

O bună parte din cuprinsul pravilei îl alcătuesc dispozițiuni religioase privitoare la pedepsirea și îndreptarea feluritelor vitii, nu numai din vieața laicilor, ci și din a preoților și a călugărilor. Din acest motiv, cartea era menită să slujească numai preoților și trebuia ferită de contactul cu lumea laicilor: « Insă mă rog sfințiilor voastre — zice Mitropolitul Teofil — cu « mare milă, la care mână va cădea această sfântă carte, acela « să aibă a o ținea în mare cinste și să se învețe dentru ia în « taină, cum va vindeca sufletele oamenilor de păcate. Iară « întru mână de mirean să nu se dea, nice la măscărici, să nu fie « tocmealele sfinților apostoli și a sfinților părinți batjocurite...».

Pravila conține o serie de dispozițiuni de drept vechiu bizantin, îmbinate cu canoanele stabilite de sinoadele Bisericii și are importanță deosebită, căci ne înlesnește să înțelegem ceva din mentalitatea românească a veacurilor trecute, care trăia sub jurisdicțiunea acestor legiuiri. Cu deosebire se vădește în cuprinsul pravilei preocuparea constantă de a ridica prin măsuri austere autoritatea morală a preotului în mijlocul societății laice:

« Popa ce va bea la crăcimă, sau va juca, sau va cânta mire- « nește, să se gonească din popie ».

Alte dispozițiuni au de scop să întărească asceza și să rupă complet legăturile de cele lumești ale celor cari și-au ales mânăstirea ca liman al vieții lor pământești:

« Călugărul de va muri și va avea galbeni și talere, și nu va « fi spus de aceasta duhovnicu-său sau igumenului, de vor fi în « mânăstire, ce vor fi ascunși de către toți, și se vor afla după « moartea lui, să-i ia igumenul sau un duhovnic bătrân și să- « arunce pre dinșii întru groapa lui și să grăiască: argintul tău, « cu tine să fie de perire; și toți câți se tem de Dumnezeu să « nu ia nemica dela dinsul, că foc netrecutu și-au lor... și « iară igumenul sau acel stareț bătrân să-i aducă pre dinșii « și așa de va fi fost în mânăstire, să facă igumenul cu toți « frații post 40 de zile și pocăanie de fratele. Și așa să roage « Dumnezeu de dinsul și să facă câte 12 metanii în zi... și « când să vor împle 40 de zile, să-i facă toată pomenirea lui », iar averea lui să o împartă la săraci.

Măsuri aspre vădesc străduința Bisericii de a opri alunecarea unei societăți în descompunere pe povârnișul decăderii, ca de pildă următoarea dispozițiune:

« Muerea sau bărbatul ce va vrea să joace și să bată în « palme și se va îmbrăca bărbatul în haine muerești sau muerea « întru haine bărbătești... unuia ca acestuia grăim să se căiască « 3 ani și metanii în zi câte 24 »;

sau de pildă următoarea anatemă a unei mode a timpului:

« Muerea de-și va tunde părul ei, că va cugeta că iaste « bine, pentru Dumnezeu alegând numai de nu va lua chip « călugăresc, și va îndrăzni a facere acesta, anatema să fie; « că n'au învățat Dumnezeu să-și tunză muiarea părul, numai « când va veni la petreacerea călugărească; iară de va fi în- « demnată așa de niscare drăcii, să-ș tunză părul ei, să fie « oprită de bisearică și de priceștanie; un an să se pocăiască ».

Iată în sfârșit și o serie de dispozițiuni luate împotriva vechilor rămășițe de păgânism, care au continuat să supraviețuiască sub formele vieții creștine:

« Deci sunt oarecarii întru creștini ce țin lucru ereticesc: « când apune soarele nu dau nemica dentru casa lor, nice foc, « nice vreun vas oarecarele, sau vreo trebuință oarecaria. Soco- « tesc și glasurile cocoșilor, și ale corbilor, și altor glasuri, și ale

« vulpilor. Şi întimpină de grăiesc unele rele, altele bune şi « căutaria soarelui şi a lunei şi a stealelor şi chemaria dobitoa- « celor. Dirept aceaia iată pre amăruntul tocmim şi învăţăm: « cine are aceastia cu cercetare de acmu, să nu mai ia aminte « unele ca aceastea; pentruce? Că înfricoşat judeţ vor să ia de « aceasta.

« Cine ia mana grâului, altceva dentr'acele ori den vin, « ori den pâine, ori dentr'altceva de se va lăsa de acestea, să « aibă pocăanie patru ani, metanie câte 100 ».

Aceste dispoziţiuni au un interes deosebit, deoarece aruncă o lumină nebănuită asupra vechiului folklor bizantino-slav şi ne lămuresc multe puncte obscure din folklorul nostru actual.

Cea de a doua tipăritură juridică, *Indreptarea Legii* (Târgovişte, 1652), însemnată şi ea prin faptul că e scrisă în româneşte, prezintă, nu mai puţin interes, fiindcă prezintă o întreţesere cu Pravila tipărită de Vasile Lupu.

Textul acestei Pravile a fost pregătit « cu îndemnarea » Mitropolitului Ştefan, de către Daniil Andrian, Panonianul—era deci originar din Transilvania — care spune însuşi că « numai cât m'am ispitit a linge pre din afară puţintel Gramatica şi Sintaxisul . . . cuviosului întru ieromonahi Kyr Ignatie Petriţi şi a lui Pantelimon Ligaridi, dascăli desăvârşiţi, amândoi dela Hio, vestiţi şi foarte iscusiţi întru toată dumnezeiasca scriptură ».

Indreptarea legii este alcătuită din trei părţi distincte. Prima parte cuprinde de 417 capitole, încheiate cu o notiţă în limba slavă, care spune: « sfârşitul întâei părţi a Pravilei », tradusă din limba greacă « pe limba proastă românească » « Danil Andrian Panonianul ». Ea reproduce un original grecesc care, după ce fusese cerut Patriarhului din Constantinopol, fuse se aflat la Gh. Caridi, al doilea vistier al Ţării, grec originar din Tricala, strămoşul cronicarului Radu Popescu. Textul grecesc era o prelucrare, derivând din legislaţia bizantină a lui Justinian, compulsată în secolul al XVI-lea de Emanoil Malaxos, fratele parohului dela biserica grecească San Giorgio din Veneţia. Traducerea românească este stângace: nici Românii nu cunoşteau bine limba greacă, nici Grecii limba română. Această primă parte a fost apoi întreţesută, deşi nu se spune, cu Pravila lui Vasile Lupu, apărută la Iaşi în 1646, cu titlul *Cartea românească... de la Pravilele împărăteşti şi de la alte ğudeaţe*.

Daniil Panonianul, combinând aceste două izvoare diferite, a încercat o sistematizare, grupând laolaltă materia după afinitate de subiect. După un capitol sau două din Malaxos, urmează, după cum a arătat Peretz, capitole din Pravila lui Vasile Lupu. De pildă, după glava 43—46 din textul Malaxos, care tratează despre « clerici şi călugări de vor face sfat sau însoţire asupra arhiereului », urmează din Pravila lui Vasile Lupu glavele 43—46, care se ocupă de penalităţile ce « se cuvin celor ce îndeamnă sau ajută cuiva sau îl sfătuesc spre rău sau când trimet pe altul să facă o răutate . . . ». După glava 47 din textul Malaxos, privitor la clericul ce va « înjura » pe arhiereu, pe popă, pe diacon sau mireanul care va înjura pe preot », urmează glavele 48—50 din Pravila lui Vasile Lupu privitoare la cei ce vor sudui « pe judecători, pe oamenii cei domneşti », pe soli sau « pre mai marii lor, ce se zice pre boiari »; după glava 86, luată din Malaxos, privitoare la camătă, urmează din Pravila lui Vasile Lupu glavele 87—88 despre cei ce fac « bani răi » (falsi) sau umblă cu « bani răi ».

A doua parte a Indreptării Legii, cuprinzând canoanele Sfinţilor apostoli, ale sinoadelor ecumenice şi a celor nămestnice, precum şi ale Sfinţilor Părinţi (Vasile, Timothei, Nichita, Nicolae, Zlataust), este o traducere după nomocanonul lui Alexie Aristines diacon, econom şi nomofilax al Marei Biserici din Constantinopol, întocmit din porunca împăratului Ioan Comnenul, în sec. al XIII-lea.

Originalul grecesc, după care s'a făcut traducerea românească s'a pierdut, dar C. A. Spulber a găsit în Biblioteca Universităţii din Atena un codice (nr. 1400) care are întocmai aceaşi structură (Malaxos + Aristines) — fără partea luată din Pravila lui Vasile Lupu—pe care a avut-o versiunea lui Gh. Caridi, după care s'a tradus textul din *Indreptarea Legii*.

Aceasta a doua Pravilă a lui Mateiu Basarab a fost tradusă de Austriaci, pe timpul ocupaţiunii Olteniei, în limba latină. Ea a avut, precum arată Spulber, o largă aplicare în Ţara-Românească.

Prefaţa din *Indreptarea legii*, semnată de Mitropolitul lui Matei Basarab, Ştefan, este însă o traducere după prefaţa — προθεωρία —lui Vlastaris, fireşte cu amplificările şi omisiunile impuse de epocă şi ţară.

Mişcarea culturală înviorată în epoca lui Matei Basarab, s'a propagat peste cuprinsul ţării şi a contribuit la reînvierea literară din Ardeal unde, cu material tipografic trimis de Domnul Ţării Româneşti, se deschide o nouă epocă de activitate cărturărească, reprezentată cu deosebire prin personalitatea Mitropolitului Simeon Ştefan.

BIBLIOGRAFIE: Udrişte Năsturel: Generalul P. V. Năsturel, *Vieaţa sfinţilor Varlaam şi Ioasaf... de Udrişte Năsturel de Fierăşti al doilea logofăt*, Bucureşti, 1904, p. XL—LIX; la p. LX—LXVI despre Elina Doamna; acelaşi despre familia Năsturel în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, X, 1909, p. 1—25; X, partea 2-a, 1909, p. 200—232; XI, 1910, p. 37—71; XI partea 2-a, 1910, p. 282—330; XIII XII p. I-a, 1911 p. 7—43 (Doamna Elina 7—30) (1912) I-II p. 46—90. P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 36—48. N. Iorga, *Doamna Elina a Ţării-Româneşti ca patroană literară în cicero* Acad. Rom. mem. secţ. ist., S. III, t. XIII, 1932—1933; p. 57—67.

Despre Varlaam şi Ioasaf tradus de Udrişte Năsturel, a se vedea pe larg vol. I al lucrării de faţă, p. 78—80 şi p. 81.

Despre preocupările literare ale lui Radu Năsturel v. Dan Simonescu, *Vieaţa literară şi culturală a Mânăstirii Câmpulung (Muscel) în trecut*, C. Lung, 1926, p. 34—35 şi M. Turdeanu în *Cercetări Literare*, I, 1934, p. 11—13; III p. 169—175.

Despre tipografiile lui Matei Basarab şi legăturile cu Kievul: P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila... dans les Principautés roumaines.* Extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, Paris, Gamber, 1926, p. 16—36. I. Bianu, *Despre introducerea limbii româneşti în Biserica Românilor.* Discurs de recepţie Academa Română, XXIV, 1904; A Lapedatu, *Damaschin Episcopu, şi Dascălul extras din Convorbiri Literare* XL Bucureşti 1906.

Despre tipăriturile din epoca lui Matei Basarab: I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, Bucureşti, 1903, p. 103—206; Dan Simonescu şi Damian P. Bogdan, *Inceputurile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, extras din *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 1939; bibliografia despre raporturile lor cu originalele ucrainiene: P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 93—95; P. V. Haneş, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mânăstirea Dealu* în *Prietenii istoriei literare*, I 1931, p. 133—161; comparaţia reluată de Gr. Scorpan, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică...*, în I. Minea, *Cercetări istorice*, XIII—XVI, Iaşi, 1940. Despre traducerea lui Udrişte Năsturel, *Imitatio Christi* (în l. slavă) cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 45—47 şi 83—84 (anexa I: predoslovia în traducere franceză); Horia Oprişan în *Revista Istorică*, XXV, 1939 p. 244—245. Despre Ceaslov: Ştefan Paşca, *O tipăritură munteană necunoscută din sec. al XVII-lea: Cel mai vechiu Ceaslov românesc*, Bucureşti, 1939, Acad. Rom. Studii şi cercetări, XXXVI.

Pravilele. Ediţii: *Pravila bisericească, numită cea mică, tipărită mai întâiu la 1640 în mănăstirea Govora, publicată acum în transcripţiune cu litere latine de Academia Română*, Bucureşti, 1884; *Indreptarea Legii cu Dumnezeu, care are toată judecata arhierească şi minerească pentru vinele preoţeşti şi mireneşti* (fără dată şi altă indicaţie în « Tipografia Curţi, Lucrătorii asociaţi »), Ioan M. Bujoreanu, *Pravila bisericească (numită cea mică), tipărită la mănăstirea dela Govora la anul 1640 şi Pravila lui Mateiu Basarab cu canoanele Sfinţilor Apostoli, intitulată: Indreptarea legii, tipărită la Târgovişte în anul 1652*, Bucureşti, Academia Română, 1884; acelaşi, *Colecţiune de legiuirile României vechi şi cele noui*, vol. III, p. 3—471 Bucureşti, 1885. Pravila dela Govora retipărită cu textul slavon al pravilei de la Bistriţa şi cu cel grecesc (Cotelerius şi Ioan Portvricul) de Ion Peretz în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, XI, 1910, p. 72—95; 392—408 XII, p. 178—193 şi 467—474.

Studii asupra Pravilelor: Const. Popovici jun., *Fântânele şi codicii dreptului bisericesc ortodox*, Cernăuţi, 1886, p. 67, 95; I. Peretz, *curs de Istoria dreptului român*, Bucureşti, 1928, vol. II, p. 314—342 (Pravila dela Govora), p. 369—440 *(Indreptarea Legii)*; despre utilizarea nomocanonului lui Ioan Nesteutul în aceste Pravile: C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuţi, 1930; acelaş, *Etudes de droit byzantin VI. Indreptarea Legei. Le code valaque de 1652*, Bucureşti, Cartea Rom. 1938. Utilizarea Pravilei lui Vasile Lupu în *Indreptarea Legii* a fost semnalată întâi de Timotei Cipariu în *Analecta*.

CULTURA ÎN TRANSILVANIA

Tansilvania, care a dat neamului românesc în veacul al XV-lea şi al XVI-lea începuturile literaturii şi temelia limbii literare, are în secolul al XVII-lea un rol mai şters, fiindcă activitatea culturală este subordonată aci străduinţei Ungurilor de a desface legăturile religioase care-i uneau de veacuri pe Românii ardeleni de Principatele dunărene. Incă din 2 Septemvrie 1629, Gabor (Gavril) Bethlen — despre care Mitropolitul grec Matei al Mirelor, ne spune că în invazia din 1629 în Ţara-Românească « chiar vasele bisericilor şi mânăstirilor pusese, fiară neînblânzită, să le care în ţara lui » — se adresa Patriarhului din Constantinopol, prin « scrisori cât se poate de secrete », aducându-i la cunoştinţă că Românii din Transilvania au decăzut aşa de mult, încât nu sunt în stare nici să citească, cu atât mai puţin să înţeleagă şi să înveţe sfintele evanghelii, şi că, din această cauză, bunele moravuri şi legea creştinească se strică din zi în zi. Pentru a remedia această stare de lucruri, el cerea Patriarhului să îngădue ca naţiunea română din Ardeal să primească unele puncte ale doctrinei calvine şi să încurajeze pe Mitropolitul Ghenadie să intre în vederile guvernului, sau măcar să « închidă ochii şi urechile ». Răspunsul Patriarhului Chiril Lucaris — cel împotriva căruia avea să se ridice în curând furtuna — este plin de demnitate şi de înţelegere a realităţilor politice. El spune răspicat că « nu poate săvârşi pe faţă sau în ascuns asemenea deserţiune, pentrucă ar săvârşi un păcat pe care nu i l-ar putea şterge toate chinurile pământului ». Atrage apoi în chip discret atenţiunea asupra nereuşitei unei asemenea încercări, pentrucă, înainte de toate, ar trebui ruptă legătura de sânge şi de simţiri care trăeşte în mod tainic, dar cu atât mai puternic între Românii din ţara Transilvaniei şi între locuitorii Ţării Munteneşti şi Moldovei » şi încheie scrisoarea cu aceste cuvinte de adevărat apostol:

« Noi nu ne vom război cu destinul, fiindcă nu aparţine slujbei noastre să ne luptăm cu arme pământeşti; ne vom ruga însă lui Dumnezeu să reverse prea milostiv asupra sărmanei naţiuni Duhul său cel sfânt în care sălăşlueşte întreg adevărul şi toată înţelepciunea » [1]. Curând după aceasta, Gabor Bethlen moare şi urmează Gheorghe Rákóczy, care împreună cu superintendentul calvin, Ştefan Geley, întăresc sforţările de a atrage pe Românii transilvăneni la reforma calvină. O serie de acte pun în lumină înverşunarea acestor străduinţe. In Aprilie 1638, Rákóczy confirmă scutirile preoţilor români, cu condiţiunea însă ca Mitropolitul lor să atârne de superintendentul calvin [2]. La 4 Septemvrie 1640, superintendentul, Ştefan Geley, anunţând Principelui Rakoczy moartea Mitropolitului român, Ghenadie, întâmplată « eri după amiază, la patru ceasuri », propune ca la şedinţa solemnă, la care vor fi chemaţi « protopopii români din toate părţile », Principele să citească condiţiile şi scrie mai departe Geley — « să le dai poruncă că, cine nu le va respecta va fi redus la starea de ţăran » [3]. Aceste condiţii, redactate de Ştefan Geley şi trimese lui Rákóczy la 22 Septemvrie, au pentru noi o importanţă deosebită, pentrucă ne lămuresc deplin întreaga atmosferă în care s'a desfăşurat activitatea literară românească în Transilvania, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, precum şi o latură din activitatea literară a reacţiunei moldoveneşti contemporane. In afară de serviciul divin în limba română, se impunea între altele: să se renunţe la cultul sfinţilor morţi şi sfinţilor îngeri; să nu se înveţe că ar fi mai mulţi solicitatori între Dumnezeu şi om, afară de unicul Hristos »; să se elimine la oficierea botezului: « lumânările, ungerea cu untdelemn şi alte adausuri papistaşe », botezând « după forma simplă rânduită de Hristos », numai cu apă curată; să se suprime la înmormântări: lumânările, tămâierea şi « alte ceremonii superstiţioase »; « să se împartă sfânta cuminecătură: « separat pâinea şi vinul, nu împreună cu lingura »; să se oprească obştea, prin preoţi, de a îngenunchia şi a se închina înaintea icoanelor şi a troiţelor; « să se interzică obştei neştiutoare arderea de lumânări în ţintirim », şi, în fine, să asculte de episcopul ortodox maghiar.

Cu alte cuvinte să părăsească ortodoxia şi să treacă la calvinism!

Dar pentru aceasta era nevoie de propagandă. Iar propaganda trebuia făcută şi prin tipărirea în limba română a cărţilor de cult normative, prin care să se strecoare, cât mai larg în straturile poporului, învăţăturile reformei. Era deci nevoie de o tipografie cu literele chirilice, cu care erau obişnuiţi Românii ardeleni. De aceea Gh. Rákóczy a pus la cale, prin Mitropolitul ortodox Ghenadie, o solie la Matei Basarab, care-şi instalase tiparniţe în Ţara Românească şi cu care de altfel era aliat, cerându-i litere chirilice şi meşteri tipografi. Astfel vine şi se stabileşte la Alba Iulia, cu buchii dăruite de Domnul muntean, Popa Dobre tipograful a cărui activitate se deschide în 1639, cu o carte de rugăciuni.

Una din condiţiile pe care Ştefan Geley o punea candidaţilor la scaunul metropolitan din Alba Iulia era ca, săvârşind serviciul divin în « limba obştei ţărăneşti », să traducă în româneşte « rugăciunea noastră de toate zilele atât cea de dimineaţă cât şi cea de seară » şi să poruncească copiilor să o înveţe. Acest punct al programului lui Geley era realizat prin cartea de rugăciuni apărută în 1639. Ea cuprindea: *Paraclisul Precistei* molitvele sau rugăciunile de dimineaţa şi seara — reproduse aproape neschimbate în mai toate ceasloavele şi acatistele, publicate ulterior în Transilvania; cele 10 porunci, luate după Palia dela Orăştie, şi câteva noţiuni de dogmă în sens ortodox, însă — Geley raporta lui Rákóczy că Ghenadie « ca un neputincios unele dintre condiţiuni le-a ţinut, dar altele nicidecum »; o *Pascalie*, foarte necesară preoţilor, fiindcă le indica ziua când cade Paştele şi, în sfârşit două cărţi populare, *Trepetnicul* şi *Gromovnicul*, care prin conţinutul lor de prevestire despre soarta omenească, ori despre felul cum vor ieşi primăvara semănăturile, care germinaseră sub stratul de zăpadă, interesau de aproape curiozitatea păturilor rurale româneşti.

A doua carte ieşită de sub teascul tipăriturilor transilvane se leagă de realizarea unui alt punct din programul de calvinizare al lui Geley, anume ca preoţii să predice obştei în limba românească. Cum însă în biserica noastră opera de predicaţiune este îndeplinită prin citirea Cazaniei, care este o colecţie de predici în legătură cu fragmentul evanghelic citat în ziua respectivă, Mitropolitul Ghenadie, sfătuindu-se cu preoţii săi, a pus sub tipar vechea Cazanie — *Evanghelie cu învăţătură* — a lui Coresi din 1581. Dar abia s'a început publicarea cărţii, şi Ghenadie a închis ochii. Sarcina de a continua imprimarea a revenit urmaşului său, Mitropolitul Iorest, candidatul recomandat lui Rákóczy de Vasile Lupu. Prefaţa cărţii este astfel scrisă în numele ambilor Mitropoliţi. Intâiu Ghenadie: « Cu mila lui Dumnezeu, eu, Arhimitropolitul Ghenadie, văzându... aceste sfinte cărţi Evanghelie rumânească cu învăţătură, ce să cheamă mărgăritar, împuţinându-se, şi foarte jăluia toţi preoţii de această carte, şi mă socotiiu cu preoţii miei... Iară când au începutu a se tipări aceste cărţi, noao ni se tâmplă petrecere ceastă lume şi amŭ lăsatŭ la moartea noastră, pre cine va lumina milostivulŭ Dumnezeu, pre scaunul Mitropoliei Belgradului, să nu părăsească acest lucru bun ». Urmează apoi rândurile Mitropolitului Iorest « Dereptu aceia, cu mila lu Dumnezeu,

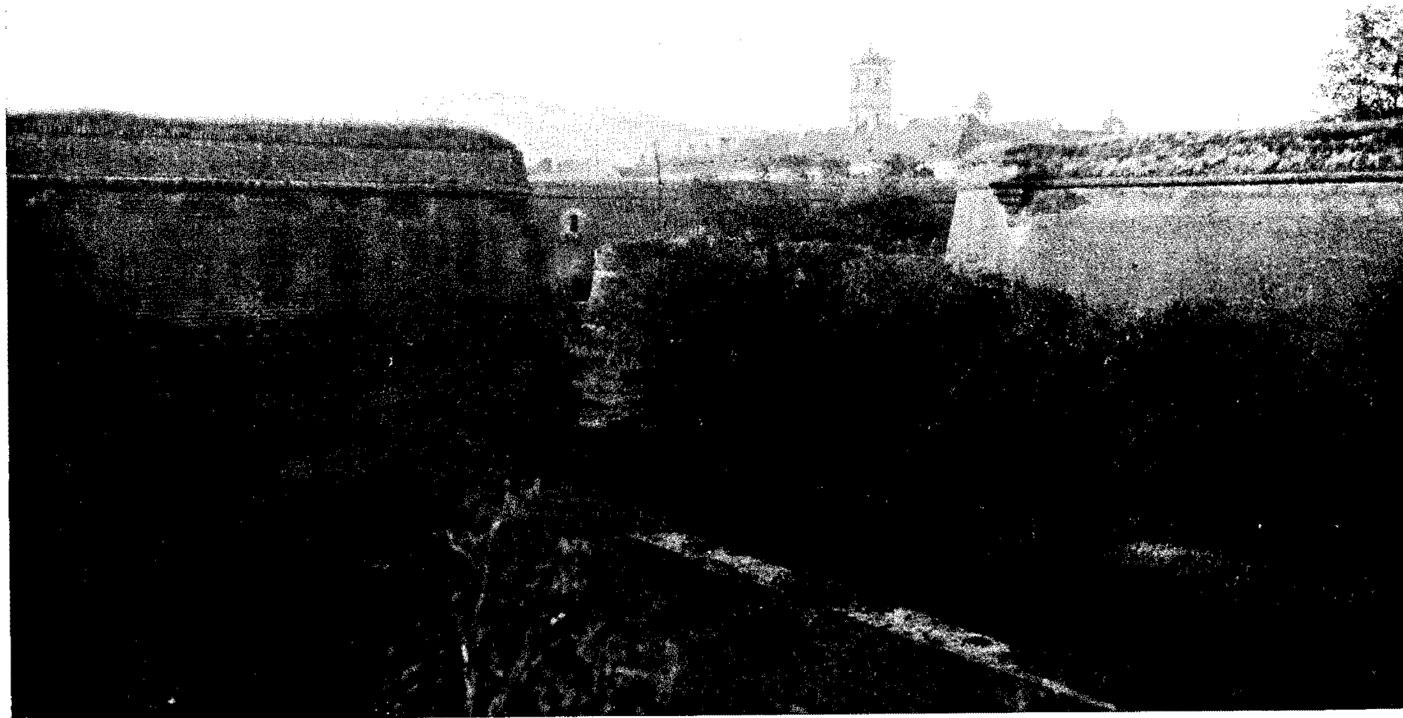
[1] I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 117–179.
[2] *Ibidem*, p. 194–198.
[3] *Ibidem*, p. 204–205.
[4] *Ibidem*, p. 206–209.

eu Ioristu, archimitropolitŭ, văzând acestŭ lucru dumnezeeascŭ ce s'au fostŭ începutŭ de acelŭ părinte, Kirŭ Ghenadie, foarte mi să îndulci inima și mă bucuraiu, iară eu... am săvârșitŭ aceste sfinte cărți, ca să se înmulțască cuvântulŭ lu Dumnezeu pre in toate beserecile, să *le fie preoțiloru de propovedanie*». Cartea lui Coresi era tradusă, după cum am arătat în vol. I, după un izvor ortodox: omiliile Patriarhului din Constantinopol, Ion Caleca. Deci ea nu cuprindea nimic din ceea ce ar fi putut abate credința religioasă a Românilor dela linia tradiției ortodoxe. Originalul coresian, după care s'a făcut tipăritura aceasta din 1641, era însă defectuos, căci lipseau din el pagine întregi, «fără a se ține seama de lipsa de sens a fraselor astfel trunchiate»; într'un loc lipsesc 10 pagine, într'altul 8, într'altul 6, etc.»[1].

Opera în care se resfrânge mai puternic propaganda calvină, este însă *Catechismul* din 1640. Ea a provocat o adevărată furtună de protestare la Românii de dincoace de Carpați. cu data 1640 se află însă reprodus de Mitropolitul Moldovei, Varlaam, în *Răspunsul* său, publicat la Iași în 1644. Pentru interesantele informații istorice pe care ni le dă, reproducem aci în întregime titlul complet.

Cartea ce se cheamă « Catehismus », care cu voia și cu porunca Domnului creștinesc Racoți Gheorghi, Craiul Ardialului, Domnul Țăriei Ungurești și Săcuilor șpan, carea s'au intors diîn limba diecească și slovenească pe limba românească, cu svatul și cu îndemnătura și cu cheltuiala domniei lui Ciulai Gheorghi, păstorul sufletesc al curței Măriei Sale. Cu scrisoare s'au ustenit popa Ghiorghi de Sec. Și s'au izvodit în cetate în Belgrad; și s'au tipărit în sat în Prisac. Meșterul tipariului au fost popa Dobrea diîn Țara Muntenească. Și s'au început în luna lui Iulie, 5 zile, și s'au obârșit în luna Iulie, 25 de zile. Vъ leat ot sъzda mira 7150, ot rojdestvo Hristovo 1640.

După cum se vede din titlu, cartea s'a tipărit repede, în 20 de zile; nu în Alba Iulia, unde s'a tradus și unde era scaunul

Bălgradul (Alba Iulia). Zidurile cetății (Minist. Propagandei).

CATEHISMUL CALVINESC. O altă condiție impusă de Ștefan Geley lui Meletie Macedoneanu, care, sprijinit de Matei Basarab, candidase la scaunul de Mitropolit al Transilvaniei, în Septemvrie 1640, era și aceasta: « Să tipărească catehismul tradus în românește și să dispună să-l învețe copiii și fetițele, în ore anume precizate ». Meletie Macedoneanu n'a fost însă întărit de Principele Gheorghe Rákóczy. Dar în răstimpul care s'a scurs până la ocuparea scaunului metropolitan de Ilie Iorest, candidatul moldovean susținut de Vasile Lupu, autoritățile maghiare calvine au și tipărit catechismul, cu ajutorul unui preot român, Gheorghe din Sec. Din nenorocire, niciun exemplar din această publicație nu s'a aflat în bibliotecile noastre. Data apariției ei chiar era nesigură. Titlul complet mitropolitan, ci, pe ascuns, în satul Prisac. Nenumirea Mitropolitului ortodox, care ar fi prezidat această tipăritură, confirmă ipoteza noastră. Afirmația că textul s'a tradus « din limba diecească și slovenească » este o mistificare, menită să amăgească preoțimea românească și pătura populară, care știa că, pentru ei, izvoarele ortodoxiei sunt în limba slavă, pe care o apucaseră în biserică, din moși-strămoși.

Deși nu cunoaștem până acum niciun exemplar din acest Catehism, totuși ne putem face o idee de cuprinsul lui din *Răspunsul* Mitropolitului Varlaam, care, în desbaterea chestiunilor de dogmă și cult, reproduce punct cu punct pasagiile combătute. El cuprindea, după normele obișnuite în catehismele reformate: cele 10 porunci; rugăciunea dată de Mântuitor: *Tatăl nostru* și Simbolul credinței — toate comentate, prin întrebări și răspunsuri, din punctul de vedere al

[1] I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia*, I, pp. 115—118.

doctrinei calvine. Se știe că reforma calvină, pornind dela principiul admis și de ortodocși și de catolici, că omul a fost creat, « după chipul și asemănarea Domnului », desăvârșit și nemuritor, dar că, după căderea în păcatul primitiv, pierzând, împreună cu nemurirea, și desăvârșirea spirituală, a rămas o creatură slabă. Ințelegerea lui este învăluită în ceață; el nu este capabil să se mântuiască singur, dacă n'a fost iluminat de Dumnezeu prin grație. Dumnezeu, pentru care nu există nici trecut, nici viitor, și care este prezent în toată eternitatea, a revărsat asupra unora grația sa și i-a creat pentru vieața cea veșnică, pe când pe alții i-a predestinat spre rău, pentru osânda cea veșnică. Nu rămâne decât o singură mântuire: credința prin care putem dobândi în noi pe Mântuitor și, participând la el, obținem grația divină. Intemeindu-se pe Evanghelie Calvin, în *Institution de la religion chrestienne*, reduce tainele la două: botezul și cuminicătura — singurele instituite, după el, de Mântuitor. Nu admite cultul icoanelor, căci aceasta este idolatria pe care o combate Biblia: « să nu-ți faci ție chip cioplit », și nici cultul sfinților, pentrucă, după el, nu există între om și Dumnezeu alt intermediator decât Iisus Hristos.

Catehismul acesta, tipărit, după cum s'a spus pe ascuns, nu a avut răspândirea pe care o așteptau Ungurii. Preoții români nu l-au primit. Poate chiar că, în cursul vremurilor, l-au ars — așa s'ar explica de ce nu s'a găsit niciun exemplar până acum.

Mitropolitul, urcat în scaun, după Ghenadie, Ilie Iorest, fusese călugăr la mânăstirea Neamțu, unde trăise în tradiția de cărturărie și vieață religioasă a acestei străvechi mânăstiri. Deși se pare că promisese și el afilierea la calvinism, s'a împotrivit — în scurta sa păstorie — răspândirii reformei și a Catehismului, ceea ce a avut ca urmare înscenarea unui proces în care a fost târît, sub ocara de imoralitate. A fost umilit, închis în temniță și bătut la tălpi cu toiegele. In cele din urmă, dându-i-se drumul, cu condiția de a plăti 1.000 de taleri, pe chezășia a 24 de creditori, a plecat în Moldova să strângă mijloacele pentru răscumpărarea libertății.

SIMEON ȘTEFAN. Imprejurările erau, deci, cu totul grele, când se ridică în scaunul mitropolitan Simeon Ștefan. Nu era un om de cultură deosebită, dar avea un rar bun simț, care l-a călăuzit cu chibzuință în datoria grea pe care o avea de îndeplinit. Numele lui a rămas în istoria literaturii noastre prin problemele cu privire la crearea limbii literare pe care le-a ridicat în prefața pusă în fruntea *Noului Testament*, tipărit la Alba-Iulia (Bălgrad), în 1648. Mai întâiu [1] este problema neologismelor pentru timpul acela — cuvinte străine, grecești, pentru care nu existau termeni în limba română: « Aciasta încă vom să știți, că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într'un chip, alții într'alt; iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecesc, văzând că alte limbi încă le țin așia, cumu-i: *synagoga* și *poblicanu* și *gangrena* și pietri scumpe, carele nu să știu rumânește ce sânt; nume de oameni și de leamne și de veșmente și altele multe, carele nu să știu rumânește ce sânt,noi încă le-am lăsat greciaște, pentrucă alte limbi încă le-au lăsat așia »...

Dar mai importantă decât această chestiune este afirmarea necesității de a tipări cărți *pentru tot neamul românesc* — ceea ce vădește conștiința unității neamului — și în legătură cu aceasta: *nevoia de a creea o singură limbă literară pentru toate ținuturile românești :*

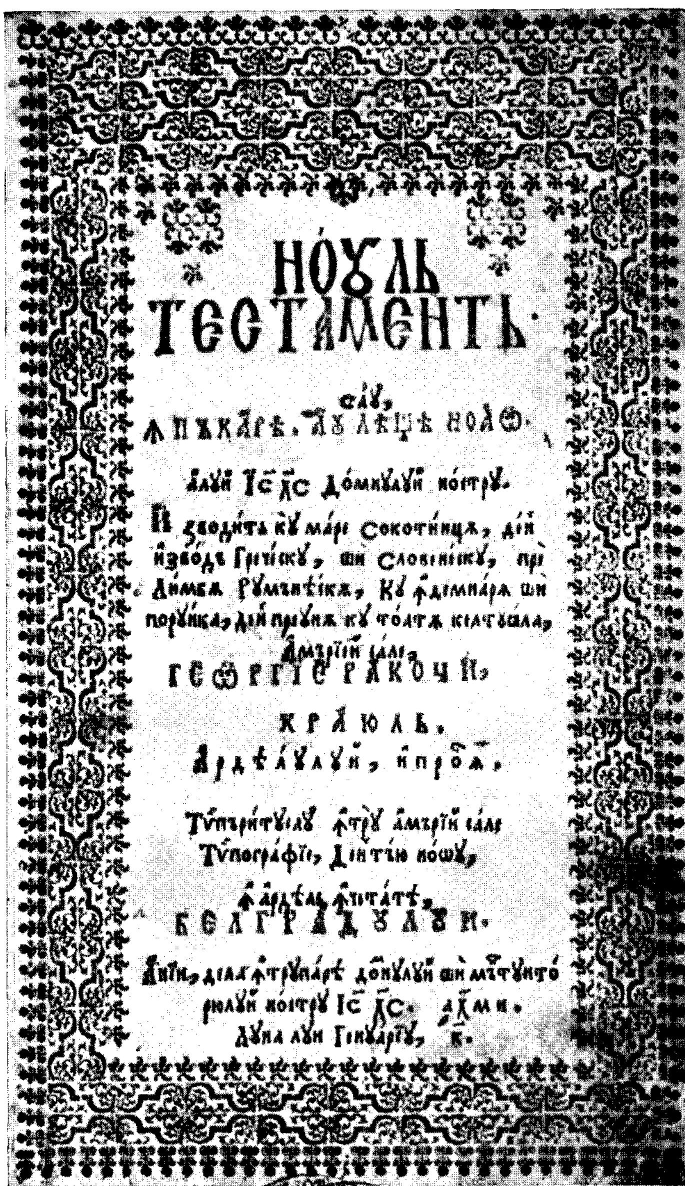
« Să luați aminte că Rumânii nu grăiesc în toate țărâle « într'un chip, încă neci într'o țară toți într'un chip ».

[1] Nu știm cât preț se poate pune pe afirmarea că preoții și cărturarii însărcinați cu traducerea au confruntat izvoarele: grecești, sârbești și latinești, « ce mai vârtos ne-am ținut de izvodul grecesc și am socotit și pre izvodul lui Eronim... și am socotit și izvodul slovenesc carele-i izvodit slovenește din greciască și e tipărit în Țara Moscului... însă de cea grecească nu ne-am depărtat, știind că... cea grecească iaste izvorul celorlalte... ». Ne lipsește un studiu precis în această privință. Se pare însă că traducătorii au refăcut vechea traducere coresiană.

Urmează apoi acea cunoscută comparație a cuvintelor cu banii, pe care avea s'o reia Hasdeu și s'o desvolte în *Principiul circulațiunii cuvintelor :*

«...cuvintele trebue să fie ca banii: că banii aceia sunt buni « carii îmblă în toate țărâle, așa și cuvintele: acelea sânt bune, « carele le înțeleg toți.

« Noi derept aceea ne-am silit, den cât am putut, să izvodim « așa cum se înțăleagă toți; iară, să nu vor înțeleage toți, nu-i « de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Rumânii « printr'alte țări, de și-au mestecat cuvintele. de nu grăesc « toți într'un chip ».

НОУЛЬ ТЕСТАМЕНТЬ

Noul Testament dela Belgrad, 1648

Firește că aceste două idei importante: 1) unitatea neamului românesc din toate ținuturile și 2) necesitatea alcătuirii unei singure limbi literare pentru Românii de pretutindeni — meritau să fie spuse cu mai mult relief. Dar dacă ne gândim la soarta lui Ilie Iorest, prigonit pentru îndrăsneala de a se fi împotrivit încercării de desmembrare a unității spirituale a Românilor, înțelegem de ce nu putea vorbi mai răspicat urmașul său, Simeon Ștefan.

LIRICA RELIGIOASĂ DE NUANȚĂ CALVINĂ. Pe când masa cea mare a poporului ortodox din Ardeal se sbătea să scape de cursele întinse de autoritățile maghiare și să păstreze

solidaritatea de credință cu românimea din Principate, în Făgăraș și Banat, între Românii care îmbrățișaseră reforma ia naștere, sub influența maghiară, o literatură religioasă în versuri.

Incă de pe timpul lui Coresi, apăruse — după cum s'a arătat în vol. I, p. 60 — poate la Oradea sau la Cluj, o carte de cântece tradusă în parte după o colecție de cântece unguresti, adunate de Petre Melius și Szegedi, căpeteniile mișcării calviniste, în parte după câteva cântece pioase ale lui Francisc Dávid, alt vestit reformator al timpului. In organizația Bisericii reformate, această carte era necesară. Programul de calvinizare al lui Ștefan Katona de Geley din 1640, prezentat lui

Inceputul unei ode latinești a lui Mihail Halici, închinată prietenului său, poetului sas Frank von Frankenstein.

După N. Drăganu: *Dacoromania, IV.*

Rákóczy, prevedea la punctul 6: « Să scrie, să tipărească și să facă să se cânte în fiecare zi cântările noastre, traduse în limba română, de care se servesc Caran-Sebeșenii și Lugojenii, înainte și după rugăciunea predicei ». Reimprimarea vechii cărți de cântece din epoca coresiană se impunea, dar, din motive pe care nu le cunoaștem, n'a văzut lumina. Ni s'a păstrat însă după ea, trei copii: una făcută de un secui, Gergely Sándor de Agyafalva datând din 1642 și păstrată în biblioteca colegiului reformat din Debrețin; alta de tatăl lui Mihail Halici și a treia de Ioan Viski făcută în 1697, în Boldogfalva, și păstrată în colegiul reformat din Cluj. Aceasta din urmă cuprinde, adăogată la sfârșit, o traducere integrală a Psaltirii în versuri, făcută după o versiune ungurească mai veche a lui Albert Molnar de Szencz, imitată la rândul ei după Clément Marot și Théodore de Bèze. Traducerea scrisă în caractere latine, cu ortografie ungurească, este însă greoaie. Iată bunăoară începutul din psalmul 40:

Ferikat jeszt' kuj de sziromanul
Si de nistotosul
Ej milă, ke Domnul pre jel enkĕ,
Iare el va czinĕ,
En nevoja sza și en czara sza;
Lafe bune v'ave
Si en pofta a'allenisilor
Nu-l va da 'n mena lor.

Intenția de a atrage pe Români la reformă, prin școală și cântec, continuă. In 1657, văduva lui Gheorghe I Rákóczy, Principesa Susanna Lórántffy, solicitată, spune ea, « și de câțiva Români mai luminați », construește în Făgăraș, una lângă alta, comunicând între ele printr'o poartă comună, o școală românească și alta ungurească. Actul prin care Principesa întărește regulamentul școalei românești pune în îndatoririle profesorilor români, între altele, să învețe pe copii să cânte românește, adăogând ca versurile să fie scrise cu litere românești. « Să se ducă — spune mai departe actul — sârguincios la biserica românească, la deprinderea celor sfinte, în deosebi în Duminici și sărbători, apoi la înmormântări, dacă e poftit, *cu întreaga școală și să cânte cântările românești*, după obiceiul din Caransebeș și Lugoj, făcând el însuși pe cantorul sau ducând glasurile ». Sub imboldul acestor preocupări, s'a desvoltat în Făgăraș și Banat o întreagă literatură versificată, dar care, până acum, ne este puțin cunoscută. Un manuscris din această grupă, aparținând sec. a XVII-lea, descris de regretatul N. Drăganu, cuprinde, alături de psalmi versificați, și un ciclu bogat de cântece unguresti, cu traducere românească în versuri, care se pot repartiza în următoarele grupe: « laude de Crăciun; laude pentru anul nou; laude pentru patimile lui Hristos; laude pentru Paști; laude pentru înălțarea lui Hristos și laude pentru Rusalii ». Probabil că manuscrisul acesta făcea parte din repertoriul muzical al profesorilor dela școlile reformate românești din Ardeal. Iată un fragment din textul reprodus de N. Drăganu, pe care îl dăm în ortografia curentă pentru a-l face mai accesibil:

Să ne apropiem noi de Fiul Domnului
Și de al nostru Iesus Christus, Domn ispășitor,
Puternic, milostivnic, bun mântuitor,
In nevoi trupești și sufletești.
Singur ce-i veselitor
O milostivnic, răscumpărător Doamne,
Cine pre pământ și 'n cer cu Tatăl domnește,
Ție ne milcuim noi în rugăciune,
Să ne fii într'ajutor nouă...

Literatura aceasta poate să aibe însă o importanță mai mare decât o bănuim, căci, după cum spuneam în alt loc, « nu este exclus ca, din aceste cântece de slavă pentru sărbători, să fi pătruns motive și imagini în literatura colindelor populare » [1]. Textele n'au fost însă date la lumină. Publicarea lor, pe care o făgăduește d-l Carlo Tagliavini, va aduce, de sigur, lumină și în această chestiune.

Dela literatura religioasă la literatura profană, trecerea nu e grea. Din școlile reformate, în care se preda latina și greaca și unde se punea preț pe retorică și pe poetică, au ieșit câțiva cărturari versificatori, cum a fost, de pildă, Mihail Halici.

Mihail Halici, născut în 1643, era fiul unui « jurat în senatul » din Caransebeș. Iși făcuse studiile în orașul natal; le-a continuat în liceul reformat din Sibiiu, unde a fost coleg și prieten cu cunoscutul poet sas, Valentin Frank von Frankenstein, și le-a încheiat în colegiul reformat din Aiud. In 28 Iunie 1665, îl găsim, împreună cu prietenul său Franck, înscriindu-se la universitatea Altdorf, de lângă Nürnberg. O bucată de vreme a fost rector al școalei reformate din Orăștie. Dela el ne-a rămas un interesant caet de versuri, mai ales ode latinești și unguresti, alcătuite pe când se afla în liceul reformat din Sibiiu, după teme — « materia carminis » —, date de profesori. Alături de aceste teme retorice de clasă, se găsesc și câteva ode ocazionale, închinate de autor prietenilor săi, între care cunoscuții scriitori Franck von Franckenstein și Petru Melas. Era firesc ca, deprinzând în școală, cu profesorii, să mânuiască ode latinești, Mihail Halici să încerce a ciripi și în limba română. In 1674,

[1] *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II. *Epoca influenței grecești*, 1938, p. 209.

închină o odă prietenului său, Fráncisc Páriz Pápai — mai târziu doctor la curtea lui Mihail Appafi și scriitor — care tocmai își luase atunci doctoratul la Basel. Oda s'a publicat în broșura omagială cu versuri, în mai multe limbi, scrise, după datinele timpului, de prietenii și profesorii noului doctor. Oda lui Mihail Halici, care semnează « Nob. Romanus civis, de Cáránsebes », este în limba română, scrisă cu caractere latine, în ortografie, firește, ungurescă; o redăm în ortografia actuală:

Cânt sănătate, scriind la voi, Rumanus Apollo,
La toți, câți svente 'n Impărăție ședeți!
De unde cunoștințe așteptăm și științe: ferice
De Amstelodam, prin cărți și'n omenie tipar.
Lege derapte au dat frumoasa cetate Geneva:
Iți vine Franciscus, ține-te Leyda, Paris!
Prindeți mâna surori cu cest nou oaspe. Nainte.
Frați, fârtați, nimfele iasă curând;
Domni buni, mari doctori, dascali și bunele Doamne,
Cu pace îi fiți, cu pâine și sare, rugăm.

Succesul prietenului său, se pare, aprinde în el dorul de a pleca în Apus. In același an, 1674, la sfârșitul lui Octomvrie, pregătindu-se să meargă « în Țările-de-Sus », și voind, scrie el, « să-mi las lucrurile de-acasă în bună rânduială, chiar și dacă mi s'ar întâmpla moartea în țară streină », el dispune prin testament, cum să i se împartă averea, lăsând o parte însemnată școlii din Orăștie. De aci înainte i se pierde urma. La 1712, după cererea legatarilor săi, i se deschide testamentul.

In atmosfera acestor preocupări, apar la Românii bănățeni și primele urme de lirică românească erotică. Prietenul sas al lui Mihail Halici, Valentin Franck von Franckenstein pe când se găsea la Turnu-Roșu, ca comandant de garnizoană, a publicat *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, în care pe lângă versuri nemțești, unguresti și latine publică și 80 de versuri românești.

Cam din aceeași vreme, Nicolae Petrovay din Petrova copia într'un codice — păstrat în biblioteca liceului reformat din Cluj — *ocinașele* (tatăl nostru) și o serie de versuri între care un *Kenték Ruméneszk de dragoste skrisz*:

In pară de foc arde inima mea prin tine,
Dacă-mi aduc aminte de cuvintele tale,
Cu mine di'mpreună făcute multe ori.
. . . .
Să-ți pot fi cu fața ta cea mândră di'mpreună,
Portul meu cel negru s'ar albi prin tine,
Dela mine trecuta vieață s'ar întoarce.

Este o « cantio de amore » tradusă după un original ungurесс, alcătuit pe la 1660. Dar alături de această traducere din lirica ungurească, apar și versuri cari vădesc în chip evident influența poeziei noastre populare:

Ci unde-ți cat în față
Fată d'arbănaș,
Inima mă 'nvață
Cum să-ți fac vieața,
Sara, dimineață.

INFLUENȚA CATOLICĂ. Străduințele Scaunului Papal de a atrage pe Români la catolicism nu puteau avea șanse în Principate, unde vlădicii autohtoni și Patriarhii greci, veniți la curtea Domnilor după ajutoare, vegheau de aproape la păstrarea ortodoxiei. Dar în Ardeal, unde românimea era în luptă cu calvinismul maghiar, tărâmul era mai prielnic pentru proselitism. Din nenorocire, tineretul desrădăcinat de credința strămoșească și crescut în școlile luminate ale Apusului, în universități — chiar din veacul al XIV-lea, cum a arătat N. Drăganu și E. de Barwinski — s'a rupt de tulpina neamului și a muncit pentru a crește cultura altor neamuri. Trecând peste umaniști ca Nicolae Olahus din veacul al XV-lea, peste savanți ca bănățeanul Gavril Ivul (1619—1678), intrat în ordinul Iesuiților din Cașovia, profesor de filosofie și teologie la Košice și la Viena, și care a desfășurat o frumoasă activitate filosofică în limba latină, trebue să ne oprim aci puțin asupra a doi cărturari trecuți la catolicism, care au însă legături și cu cultura românească.

Unul este Gheorghe Buitul, care și-a făcut studiile la Viena și Roma și care, intrând în clerul catolic, a avut mult

XIV.
CARMEN PRIMO & VNI-GENITVM
Linguæ Romano-Rumanæ,
Honoribus
Fortunâ & Auſpiciis Impenetrabilis Dacici-Argonautæ,
Prænobilis Domini
FRANCISCI PARICII, Papenſis &c.
Veteris oculiſſimique in Illuſtri Enyedinâ,
Haliciaſtri: natum.

Kent ſenetate, ſcriind la voj, Rumanus Apollo,
La totz, ketz ſvente 'n Emperecie ſedetz!
De unde cunoſtince aſteptem, ſi ſtince: fericſe
De Amſtelodam, pren chertz ſie 'n omenie typar.
Legſe derapte au dat frumoſe cſetate Geneva:
Ecz vine Franciſcus, tinete Leyda. Paris!
Prindecz mane ſorory, cu czeſt nou oſpe: nainte
Fratzi, fratatzi, Nymphele, jaſe curund.
Domny buny, mary Doctory, Daſkely, ſi bunele Domnæ,
Cu patſe ej ſitz, cu panye ſi ſare, rugem.

Nagy Enyedini Tranſylv. 1. Junii, A. 1674.
Condidit ex improviſo, Amiculus Pariciaſter
MICHAEL HALICIVS, Nob. Romanus Civis, de Cáránſebes.

1674. Prima odă în limba românească; a lui Mihail Halici.
După N. Drăganu, *Dacoromania, IV*

de suferit de pe urma persecuțiilor lui Gh. Bathori. El a tradus în limba română Catechismul catolic al lui Canisius, tipărit la Bratislava, în 1636, din care nu s'a găsit încă până acum nici un exemplar, dar care s'a retipărit, în a doua ediție, la Cluj, în 1703.

Altul este franciscanul Joannes Kájoni Valachus de Kis-Kajon (1629—1687), maghiarizat, care a lăsat o întinsă operă în limba latină și ungară, între care și numeroase compoziții muzicale religioase. Dela el ne-a rămas *Codex Kájoni*, care cuprinde o serie de cântece lumești, între care și două « jocuri românești » și « cântecul Voivodesei Lupul », soția lui Vasile Lupu, căzută în robia lui Gheorghe Ștefan.

In cercul unor asemenea cărturari, s'a alcătuit în Caransebeș pe la jumătatea veacului al XVI-lea un Dicționar valaho-latin — cunoscut sub numele de *Anonymus Caransebesiensis* cu caractere latine și ortografie maghiară. Acesta își are importanța în faptul că ne dă 5000 de cuvinte în dialect bănățean și că pentru întâia dată cuvinte românești vin alături de prototipele latine. Tot în aceste regiuni s'a scris și dicționarul latin-ungar-român, descoperit și studiat de Profesorul Carlo Tagliavini, păstrat acum în Biblioteca Universității din Bologna, tom. 7, între manuscriptele contelui Luigi Fernando Marsigli.

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric a se vedea pe lângă izvoarele citate mai sus p. 93 și: Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a Românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II-a, Sibiu, 1935, în deosebi p. 188—206; N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, Buc. 1915, I p. 237-268; Melchisedec, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul* în Analele Academiei Române, s. II, t. XII, 1893. Secț. ist., p. 1—117; I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, în deosebi p. 117—179, 194—198, 204—209; Despre Ilie Iorest și suferințele lui și Silviu Dragomir, *Relațiile Bisericii românești cu Rusia*, în Analele Academiei Române s. II Mem. secț. ist., tom. XXXIV, 1911-1912 București, 1912, p. 1077-1079 și 1168-1170; Pentru descrierea textelor publicate: I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 107 115, 160—170, 184, 207, 537.

Texte publicate: Fragment din Noul Testament al lui Simion Ștefan, pus în paralelă cu textul respectiv din Cod. Voronețan, Biblia lui Șerban în Ion al lui G. Sbiera

Codicele Voronețean, Cernăuţi, 1885; G e o r g i u B a r i ţ i u, *Catechismulu calvinescu impusu clerului şi poporului românescu sub domnia Principiloru Georgiu Rákóczy I şi II, transcrisu cu litere latine după ediţiunea II tipărită în anulu 1556*, Sibiiu, 1879 (Textul catechizmului).

N. D r ă g a n u, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie dès origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938, (extras din revista *La Transylvanie*, 1938), p. 41—55.

Despre Psaltirea lui Grigore Sándor de Agyagfalva şi Ioan Viski cf. I. B i a n u, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei (1671—1686), Psaltirea în versuri, publicată de pe manuscrisul original şi de pe ediţiunea dela 1673* (în introducere, unde se dau şi extrase), Bucureşti, 1887, Ed. Acad. Rom.; H. S z t r i p s z k y şi G. A l e x i c s Szegedi, *Gergely énekeskönyve XVI roman forditásban*, Budapesta, VIII 1911; N. D r ă g a n u în *Dacoromania*, IV, p. 77—168. Pentru *Cei dintâi studenţi români ardeleni la Universităţile apusene* cf. N. D r ă g a n u, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, IV, 1928, p. 419—422.

Regulamentul Susanei Lorántffi privitor la şcoala românească din Făgăraş s'a publicat în *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, Budapesta VIII 1910, p. 112—118; traducerea românească la I. L u p a ş, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940, p. 270—277; despre ms. de cântece religioase din Biblioteca Liceului reformat din Cluj cf. N. D r ă g a n, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea* în volumul *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* la împlinirea vârstei de 60 de ani, Bucureşti 1936, p. 283 şi urm. O ediţie a versiunilor Psaltirilor calvine cu studiul necesar prepară C. T a g l i a v i n i (cf. *Archivum Romanicum*, 1941, p. 328). O expunere sumară, la I m r e R é v é s z, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie* în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, tome III, Budapest, 1937, p. 279—316. I. J u h á s z, *A reformáció az erdélyi románok Között*, Cluj 1940.

Despre Mihail Halici N. D r ă g a n u, *Mihail Halici, Contribuţie la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea* în *Dacoromania*, IV, p. 77—168 Despre Gh. Buitul Ivul şi Kájoni cu bibliografia completă *ibidem*, p. 102—104 notă şi 118—121. Despre Buitu cf. şi A. B i t a y, *Dacoromania*, III, p. 789—792; despre codicele cu versurile copiate de Nicolae Petrovay cf. A l e x i c i, *Noua Revistă Română*, XI, 1912, p. 203 şi urm.; N. D r ă g a n u, studiul citat mai sus, *Dacoromania*, IV, p. 90 nota 1. Despre cântecul Voivodesei Lupu A. V e r e s s, *Cântece istorice ungureşti despre Români* ,Analele Academiei Române, seria III, Mem. Secţ. Ist., 1925, p. 30—31 unde se reproduce cântecul în notaţie modernă. Versurile româneşti ale lui Frank v. Frankenstein au fost retipărite de N. I o r g a în *Studii şi Documente* XIII, p. 6—8; Dr. E g o n H a j e k, *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Frank von Frankenstein*, Sibiu, 1923; C. L a c e a în *Dacoromania*, III, p. 900—905. Despre Anonymus Carasebesiensis cf. B. P. H a ş d e u în *Columna lui Traian* X, 1883, IV, p. 406—429 şi *Revista pentru istorie, arh. şi fil.*, VI, p. 1—48; G r. C r e ţ u în *Tinerimea română, noua serie*, vol. I, 1898, p. 320—380, Dicţionarul a fost atribuit de N. D r ă g a n u lui M. Halici în *Dacoromania*, IV, p. 121—122, dar a revenit în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938, p. 52; Dr. C. T a g l i a v i n i, *Despre Lexicon Marsilianum*, Analele Acad. Rom Secţ. lit. Seria III, t. IV mem. 7, Bucureşti 1929; a c e l a ş, *L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena* extras din *Revue des études hongroises*, VI, Paris, Champion, 1928. p. 16—45; a c e l a ş i *Il Lexicon Marsilianum» Dizionari latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*. Academia Română, Etudes et recherches, V, Bucureşti 1930.

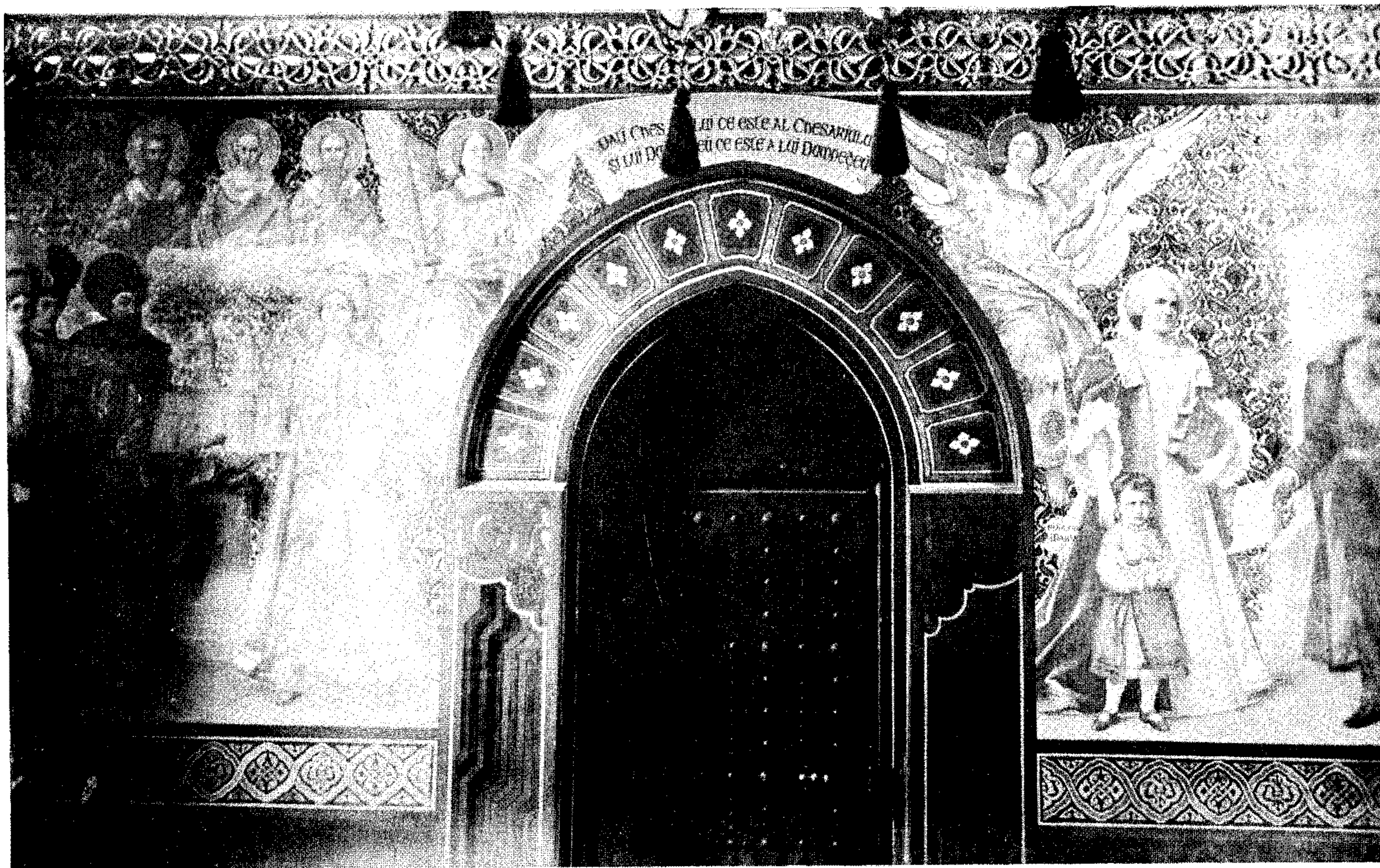
LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN MOLDOVA

EPOCA LUI VASILE LUPU

CĂRTURARII. In Moldova lui Vasile Lupu, se aflau pe vremea aceasta, mai mulţi cărturari decât în Muntenia lui Matei Basarab.

Intre marii cărturari din divanul Moldovei, în afară de cronicarul Grigore Ureche, de care ne vom ocupa pe larg într'un capitol următor, marele logofăt Todiraşco — înlocuitorul lui Ghengea, « câinele cel bătrân », trimes la mânăstire de Vasile Lupu — era un bun cunoscător al limbii latine. Conducea cancelaria latină a Domnului şi îndeplinea solii în tabăra polonă.

Intre ceilalţi boieri, Logofătul Eustratie Dragoş era şi el un cărturar de seamă, căci cunoştea bine limba latină şi greacă. Apare pomenit întâiaşi dată ca al treilea logofăt într'un document din 30 Aprilie 1630, dar la 28 Aprilie 1632, el este anunţat ca fost logofăt. A murit după 4 Mai 1646. Şi-a înscris

Mânăstirea Trei Ierarhi. Frescă cu tabloul ctitorilor de Leconte de Nouy. In stânga: Vasile Lupu cu soţia sa, Doamna Tudosca. In dreapta: Regina Elisabeta cu Regele Carol I şi fiica' or.

Fotografie de D. Constantinescu, asistent la Institutul Xenopol din Iaşi.

numele în istoria culturii moldovenești prin traducerea *Pravilei* lui Vasile Lupu și a dat mână de ajutor la traducerea *Celor șapte taine*, după cum aflăm dintr'o notiță finală. Intr'o mărturie pe care i-o dă Grigore Ureche pentru niște cumpărături de pământ, și care a trecut neluată în seamă de istoricii literari, marele cronicar îl numește « al nostru bun prieten ca un frate ».

In casele marilor boieri, trăiau, învățând copiii, mulți dascăli harnici, printre cari și câțiva veniți de peste munți. Unul dintre aceștia a fost Toader diiacul din satul Feldra, pe Someș, în apropiere de orașul Bistrița, care încă din secolul al XV-lea era un loc de refugiu pentru boierii și negustorii moldoveni fugiți dinaintea invaziilor turcești și tătărești. Intr'o călătorie la Bistrița, a dat peste el Patrașco Ciogolea, care l-a luat ca profesor pentru copiii săi. Se pare că era un dascăl iscusit, căci mai târziu, în 1635, Patrașco Ciogolea, ajuns mare logofăt, îl cerea din nou, din Suceava, consiliului municipal al Bistriței: lui « Șimon birăul și cu toți domnii Măriei Tale », de data aceasta pentru instrucția nepoților săi, « pentru căci ne-au fost și de maintea vremea om al nostru; acumu-l pohtim de la Măriile Voastre să ni-l dați... că avem cuconi să ni-i învețe ». Toader diacul a venit astfel din nou în Moldova, în satul Calafendești, moșia lui Constantin Ciogolea, cel care mai târziu a fost ucis din porunca lui Vasile Lupu, pentrucă se amestecase în complotul urzit de Gheorghe Ștefan. El se afla încă în Calafendești, în 1639, când în Martie 17, în Sâmbăta Sfântului Alexe, a închis ochii jupâneasa Sofronia, soția marelui logofăt, mama lui Constantin. Cu acest prilej, a rostit un frumos cuvânt de înmormântare, care în realitate este traducerea unui centom hrisostomic. Cel mai neobosit cărturar al timpului este însă Varlaam.

MITROPOLITUL VARLAAM

Fecior de răzeși, din părțile Baloteștilor ale județului Putna, a îmbrăcat rasa monahală — poate sub influența lui Atanasie Crimca, Mitropolitul care a lăsat acele minunate capod'opere de miniatură și artă caligrafică — în mânăstirea Secu, rezidită de curând din temelie (1602), de Nistor Ureche și de soția sa Mitrofana, părinții cronicarului. In 1610 era egumen al mânăstirii Secu. La această dată, semnează cu « tot soborul, dela mare până la mic », un act menit să curme neînțelegerile pentru hotare cu călugării din mânăstirea Neamțu. In sihăstria dela Secu, se distinge prin râvna lui către cultură; la 1618 avea tradusă întăritoarea operă pentru vieața ascetică: *Leastvița* lui Ion Scărarul.

Prin cunoștințele lui de limbă slavă și greacă [1], prin cultura religioasă și prin vieața lui curată, izbutise să se facă cunoscut în cercurile înalte din Suceava și să devină duhovnicul Domnului Miron Barnovski. In iarna anului 1628, Miron Barnovski îl trimete într'o solie, din care mai făcea parte medelnicerul Pavel Ureche, Eustratie, viitorul logofăt, Teodor Ignatie, alți doi boieri cu nume rutene (cămărașul Larinov și Ignatie Ponovitoi), 3 călugări și multe slugi, în Rusia.

Prima misiune avea ca țintă lavra Pecerska din Kiev. Acolo se afla ca, arhimandrit, Petru Movilă, înrudit cu Domnitorul Miron Barnovski. Acesta trimetea deci în solie pe duhovnicul său să vadă pe arhimandrit și să-i ducă manuscrisul unui Octoih slav din mânăstirea Neamțu, care avea să servească apoi la tipăritura kieviană din 1630. A doua misiune avea ca ținută Moscova. Aci, solia moldovenească trebuia să se prezinte Țarului Mihail Feodorovici pentru a-i aduce în dar moaștele sfântului mucenic Iacov din Persia, care se aflau în palatul domnesc din Suceava și pentru a cere, în schimb, pentru ctitoria dela Dragomirna, câteva din acele frumoase icoane rusești, pe care Miron Barnovski le va fi văzut în mânăstirile ucrainiene din Polonia. Solia moldovenească a plecat din Suceava, în ziua de 13 Decemvrie, 1628. In vară, era la Kiev. Intâlnirea lui Varlaam cu Petru Movilă în marea lavră dela Pecerska are pentru istoria culturii moldovenești o importanță deosebită, pentrucă ea marchează începuturile unui curent nou: influența ruteană.

Intrevederea a avut loc în ziua de 3 August, după cum aflăm din chiar notele lui Petru Movilă însuși: « In anul 1629, August 3 zile, venind în mânăstirea Pecerska Varlaam ieromonahul, din pământul Moldovei și fiind trimis la mine ca să mă vadă de către Miron Barnovschi Voevodul ». Nu știm ce au discutat între ei cei doi Moldoveni — unul reprezentând tradiția mânăstirilor românești, celălalt pe a Bisericii ucrainiene — dar convorbirea acolo, în mânăstirea din marea peșteră a Kievului, unde se păstrau moaștele atâtor sfinți, a alunecat, cum era firesc, și asupra legendelor hagiografice. Căci Petru Movilă, în notele sale, reproduce o minune săvârșită în anul 1610 de moaștele Sfântului Ioan cel Nou din Suceava, care la acea dată au mântuit cetatea de invazia cazacilor Zaporojeni — minune care, spune el, i-a fost povestită de ieromonahul Varlaam. De altă parte în scrisoarea prin care Petru Movilă recomandă solia moldovenească Țarului Mihail Feodorovici și Mitropolitului Filaret Nichitici, el cere să se îngădue Moldovenilor favoarea de a vedea « moaștele sfinților marilor făcători

Mitropolitul Varlaam, după o frescă din Mănăstirea Trei Ierarhi, renovată, de arhitectul francez Leconte de Nouy.
După o fotografie de D. Constantinescu, asistent la Institutul Xenopol din Iași.

[1] Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 229.

de minuni ai lui Dumnezeu și să copieze jitiile (viețile) acelor sfinți, poruncind a se trimete spre lauda și mângâierea dreptcredinciosului neam rusesc înaintea celorlalte neamuri ».

Varlaam a ajuns și la Moscova; a predat Țarului moaștele trimese în dar de Domnul Moldovei; a comandat icoanele, le-a plătit, dar nu le-a putut ridica, fiindcă Patriarhul Moscovei le găsea prea lumești.

Calitățile sufletești ale lui Varlaam și cultura lui deosebită— știa slavonește și grecește — l-a impus în vaza contimporanilor săi, cari l-au ridicat la înalta treaptă de Mitropolit în 1632, fără să fi fost trecut prin Episcopie, lucru de altfel îngăduit de canoane. Hirotonisirea lui s'a făcut în Duminica lui 23 Septemvrie, 1632. Cu acest prilej s'a citit la biserică capitolul V din Evanghelia lui Luca, în care se povestește pescuitul Mântuitorului: « Isus sta lângă lacul Ghenisaretului», iar marele dascăl grec dela Curtea lui Vasile Lupu, Meletie Sirigul, i-a ținut o predică cu tâlc. Au fost cuvinte profetice, căci noul Mitropolit a împlinit cu prisosință așteptările puse în el. Autoritatea lui de cârmuitor al sufletelor a crescut așa de mult în Orientul grecesc, încât a putut fi propus pe lista celor 3 candidați la scaunul vacant al Patriarhiei din Constantinopol. Prăbușirea lui Vasile Lupu aduce însă și căderea lui. Il găsim retras la mânăstirea Secu, unde în ultimii ani ai vieții își împărți pământurile între neamuri, fără să poată subscrie, fiind fulgerat la mâini — probabil de o paralizie.

Portalul Mânăstirei Trei Sfetitele din Iași.
(fotografie de D. Constantinescu, Iași).

COLEGIUL și IMPRIMERIA. Vasile Lupu, Domn cult, cu ambiții mari, ținea și el să ridice în Iașii săi — în care grădinele « pline de trandafiri, de garoafe, de iasomii și de crini » stârneau admirația Patriarhilor din Răsărit [1] — lucrări de artă și așezăminte de cultură care să-i veșnicească numele. In 1639, el sfârșise mânăstirea Treisfetitele, zidită din marmură sculptată, cu brâne de aur — pe care Patriarhul arab Macarie nu se mai sătura privind-o: « unică în tot răsăritul » notează însoțitorul său, Paul de Alep, în ziarul călătoriei. Aproape de mânăstire, lângă băile, construite după planul turcesc, pe malul « marelui lac, numit heleșteu sau pescărie », Vasile Lupu zidise și un « măreț » local de piatră pentru colegiu. Cu sfatul boierilor săi cărturari și al Mitropolitului Varlaam, care văzuse cu zece ani mai înainte înflorind, în lavra din Pecerska, colegiul și imprimeria lui Petru Movilă, Domnul Moldovei se gândi să înzestreze și el noua sa ctitorie cu aceste așezăminte culturale. El se adresă deci lui Petru Movilă cerându-i sprijinul. Acesta îi trimese material tipografic și o misiune de patru profesori ruteni, în frunte cu Sofronie Počapski rectorul colegiului din Kiev. Rutenii organizară în Moldova o tipografie și un colegiu teologic, asemănător cu cel din Kiev, care avea ca temelie de studii limba latină și limba greacă.

Rectorul colegiului, Sofronie Počapski, este o figură cunoscută în istoria culturii ucrainiene din această epocă. El era de prin 1632 profesor de retorică la colegiul din Kiev și, împreună cu 23 elevi ai clasei sale, închinase lui Petru Movilă o broșură omagială, cu versuri latine și polone, în care se mulțumește Mitropolitului, de origine moldoveană — a cărui spiță de familie este trasă, în prefața cărții, din Mucius Scaevola — că a introdus între Ruși: Minerva, regina științelor. In școala din Kiev, pe care o părăsise, retorica se preda în limba latină, căci manualele manuscrise de retorică ce ni s'au păstrat, asemănătoare ca materie cu cele din școlile iezuite ale timpului, sunt redactate în limba latină. Počapski avea legături strânse și cu lumea greacă din Constantinopol. Era prieten și purta corespondență cu savantul grec Teofil Coridaleu, care reorganizase Academia grecească din Constantinopol. Numele celorlalți ruteni nu se cunosc până acum. Unul din ei pare să fi fost Ignațiu Ievlevicz, elevul lui Počapski, care se găsește, prin 1647, profesor la Kiev și care în 1644—1645 era în Moldova. Raportul iezuitului Bandinus, din 1644, spune că cei «patru tineri profesori de filosofie », pe care Vasile Lupu îi adusese ca să instruiască «tinerimea moldoveană în litere și moravuri» și care «își făcuseră studiile în școlile noastre—deci în cele iezuite—din Polonia, predau unii gramatica, alții sintaxa latină, alții poetica și se încearcă și lucruri mai înalte ». Alături de profesorii ruteni, care predau limba latină, erau și alți profesori care predau limba greacă.

Tipografia, adusă din Kiev, a fost instalată în chiliile mânăstirii Treisfetitele și este prima tipografie a Moldovei, căci încercarea anterioară a lui Miron Barnovski fusese măcinată de valurile nestatornice ale domniilor moldovene, în cursul lor vijelios. Curând după suirea sa pe tron, Vasile Lupu se adresase stavropighiei din Lwów, cerând materialul tipografic, dar fiindcă stavropighia întârzia, Domnul s'a adresat atunci lui Petru Movilă. Șeful misiunii, trimisă de Mitropolitul Kievului, Sofronie Počapski, îndeplinise la Kiev, pe lângă sarcina de ieromonah al lavrei din Pecerska și de rector al colegiului, și pe aceea de director al tipografiei. El aducea cu sine în Moldova, după cererea lui Vasile Lupu, împreună cu corpul de profesori, și materialul tipografic necesar pentru instalarea primei tipografii în Moldova, cu litere chirilice. In primăvara anului 1642, în preajma sinodului din Iași, Vasile Lupu a completat tipo-

[1] Silviu Dragomir, *Contribuții, Analele Acad. Rom.* s. II, t. XXXIV, Mem. Secț. ist., p. 84, anexa V.

[2] Vezi Paul de Alep în trad. Emilie Cioran, p. 55.

Semnătura Mitropolitului Varlaam. (După Dan Simonescu *Rev. ist. rom.*, vol. IV .p. 295).

grafia și cu caractere grecești, aduse tot prin Sofronie Počapski, dela stavropighia din Lwów.

Tot din Ucraina au fost aduse și gravurile comandate pentru ilustrarea Cazaniei lui Varlaam. Ele au fost lucrate de un celebru artist al artei grafice rutene a timpului: « Ilia » sau « Helias ». Acesta fusese mai înainte ieromonah al lavrei din Pecerska și a ilustrat cu gravuri în lemn, lucrate sub influența xilografiei germane, cărțile tipărite la Kiev și la Lwów, între anii 1639—1670.

ACTIVITATEA LITERARĂ. Tipografia a fost instalată în chiliile mânăstirii Treisfetitele, și, evitând cu grije concurența cărților de ritual în limbă slavă, ieșite din tipografiile muntene și rutene, a lucrat, sub călăuza Mitropolitului Varlaam, numai la tipărirea de cărți românești.

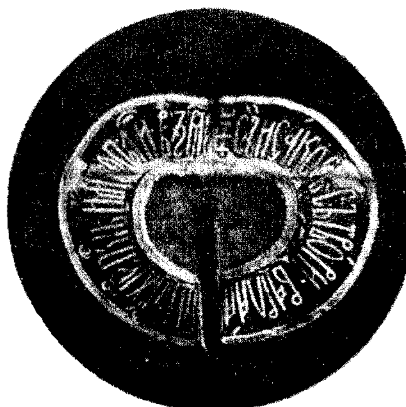
CAZANIA. Prima carte ieșită din această tipografie a fost Cazania: *Carte românească de învățătură Dumenecele preste an și la praznice împărătești*. Cazania lui Varlaam cuprinde 74 de predici pentru toate Duminicile dintr'un an și pentru sărbătorile mai însemnate ale Bisericii. Cele mai multe pleacă dela explicarea pasagiului de Evanghelie, citit în ziua respectivă, și cuprind sfaturi de înfrânarea viților și a patimelor, de înfrățire și ajutorarea aproapelui. Sunt însă și câteva legende hagiografice care povestesc vieața marilor mucenici ai ortodoxiei (a sfântului Dimitrie, a sf. Gheorghe, a sfinților apostoli Petru și Pavel), între care și două legate de pământul Moldovei: a sfântului Ioan cel Nou, protectorul Moldovei — ale cărui moaște fuseseră aduse din Cetatea Albă la Suceava, pe vremea lui Alexandru cel Bun — tradusă după versiunea scrisă de Grigore Țamblac — și a sfintei mucenice Parascheva din Epivat, ale cărei moaște fuseseră aduse, din Constantinopol de Vasile Lupu și așezate în mânăstirea Trei Sfetitele.

Originalul Cazaniei venea probabil din Ucraina, de unde a venit de altfel și gravurele lucrate de cunoscutul artist Ilia, despre care a fost vorba mai sus. In Ucraina, literatura omiletică este în această perioadă în plină înflorire, fără să putem ști până unde merge originalitatea ei. Varlaam și-a cules materialul din mai multe izvoade. « Diîn multe scripturi tălmăcită, diîn limba sloveneascâ », spune el în titlu; « adunat-am din toți tâlcovnicii sventei evanghelii, dascali besericii noastre », lămurește în predoslovie. Până acum izvoarele nu au fost încă precis determinate. G. Scorpan a semnalat părți comune între Cazania lui Varlaam și între Cazania tradusă din rusește de Udriște Năsturel și apărută în același an la mânăstirea Govora și chiar cu Cazania lui Coresi din 1581. Aceasta nu trebue să ne surprindă: în literatura omiletică sunt multe locuri comune, care au trecut dela un predicator la altul. Confruntând părțile comune celor 3 cazanii, Scorpan conchide că textul lui Varlaam apare totdeauna prelucrat, dar aceasta nu trebue să ne amăgească, fiindcă se poate întâmpla că multe din aceste prelucrări să fi aparținut originalului după care a tradus Varlaam. Până când nu se va identifica în șirul tipăriturilor rutene originalul sau originalele lui Varlaam, orice încercare de a determina partea lui de contribuție personală este prematură.

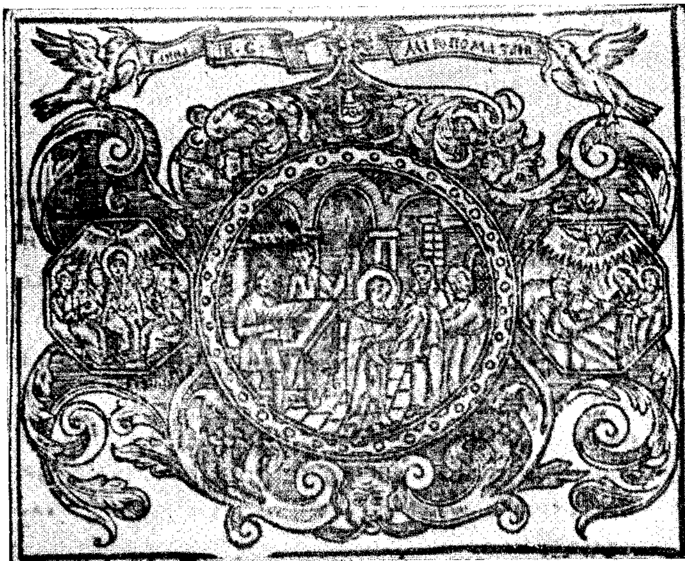
Dar dacă nu putem delimita partea personală a lui Varlaam în structura predicelor, putem totuși să urmărim aportul lui în formarea limbii literare. Se susține în genere că limba Cazaniei lui Varlaam este limba populară, pe care el a deprins-o, din copilărie, în munții Putnei și mai târziu, ca monah, în preajma mânăstirii Secul. Intr'adevăr, scrisul lui Varlaam, deși au trecut peste el trei veacuri, se citește și azi cu ușurință și cu plăcere chiar. Fiindcă limba lui se înfățișează curățită de acele numeroase expresiuni și cuvinte slave rebarbative, care încă încâlceau urzeala limbii române din vechile texte religioase. In textul lui Varlaam, cuvintele și expresiunile slave se întâlnesc rar, la distanțe mari; și, înțelese într'o vreme când cultul divin se săvârșea în limba slavă, ele dau azi scrisului său, un ușor caracter arhaic [1], mai ales că ele se împerechează uneori cu elemente latine, azi dispărute din circulația limbii, precum: *mai chiar* (mai clar, mai limpede); *desvesti* = dezbrăca;

[1] Iată câteva dintre ele: *liubov* = iubire; *camene* = piatră; *ciudese* = minuni; *despuitoriu* = poruncitor; *de aistvui* = a lucra; *ișfelenie* = viclenie; *măcitelii* = chinuitori, tirani; *ocinași* = moștenitori; *Preobrajenie* = Schimbarea la față; *tvoreț* = creator; *tvorenie* = creatură; *văznesenie* = înălțare; *vartă* = închisoare; *veruia* = crezul; *zloba* = răutate; *vă veșnihu* = întru cei de sus.

Sacosul Mitropolitului Varlaam.
După Stelian Petrescu *Odoarele dela Neamțu și Secu*

Taina Botezului.

Gravură din *Cele șapte taine.*

curseră cu sensul de alergară; *mișei* = săraci; *nusa* = dânsa; *inmă* = mamă; *tând ... tând* = când ... când. Fraza lui, bogată în comparații pitorești și expresii plastice, se desfășoară în tipare sintactice care nu se prea deosebesc de cele de azi. Dar credința că Varlaam a introdus, în scrierile sale, graiul popular din preajma mânăstirii Secu este numai în parte întemeiată, căci iată, de pildă, cum începe predica la Dumineca întâia a postului celui mare:

« Cumu's iarna viscole și vânturi reci și vremi geroase « de carile să îngreuează oamenii și sânt supărați în vremea « iernei, iară dacă vine primăvara, ei să iușurează de acelea de « toate și să veselesc, căce c'au trecut iarna cu gerul și s'au « ivit primăvara cu caldul și cu seninul — Așa, și în vremea « de demult, au fost viscole și vânturi de scârbe și de dosăzi « pre oameni, ca și într'o vreme de iarnă, în care vreme împă- « rații cei necredincioși, carii strica sfintele icoane și le lepăda « diîn beserecă, în multe chipuri dosădia și muncia pre creștini, « pentru să nu se închine sfintelor icoane. Ce iară străluci dulce « primăvară și liniște mare într'aceastǎ zi de astăzi întru carea « ne-am adunat și noi să prăznuim și să dăm laudă lui Dum- « nedzeu, căci c'au pierit ereticii și măcitelii s'au înmulțit « sfintele soboară de au întărit închinăciunea sfintelor icoane ».

Iată acum o scurtă descriere a unui câmp de luptă:

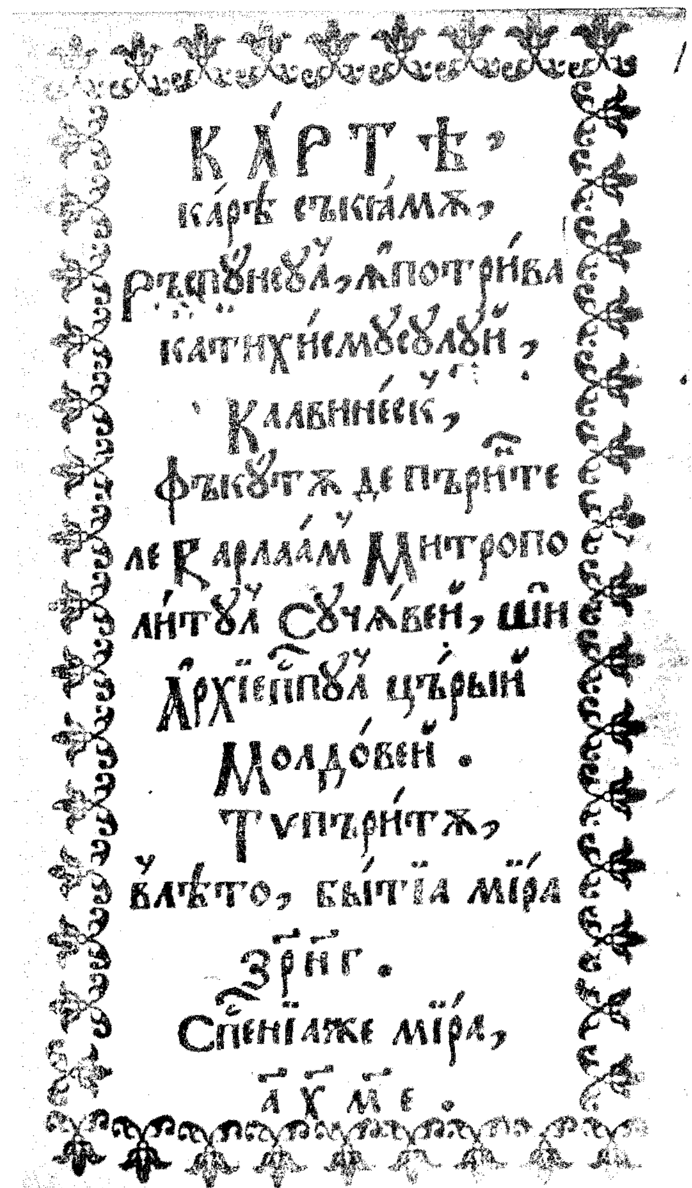
« Ce easte frica răsboiului? Doauă oști stau împotrivă cu « arme într'armați. Sabiile strălucesc, săgețile acopăr soarele. « Sângele se varsă pre pământ ca pâraele. Trupurile voinicilor « zac ca snopii în vrémea sécerei ». [1]

Și iată, în sfârșit, o înfățișare a judecății din urmă: [2]

« Atunce să va arăta Domnul Isus Hristos spre [3] nuori, nu « pre aceștea nuori ce ploaă și întunecă soarele, ce pre acei « de aur în toate feliurile de văpséle podobiți și frumoși, cu « oști de îngeri nenumărați. Și înaintea lui se vor aduna toate « limbile [4] și-i va giudeca cum spune svânta Evanghelie, pentru « căci n'au dat celor lipsiți și celor neavuți ».

După cum se vede bine din exemplele de mai sus, în afară de unele particularități, ca prefacerea lui f în h (hi, hirea) a lui j în ğ (giuruință, gios, giudețe, agiută), pronunțarea lui z cu dz (dzua, Dumnedzau), nu mai găsim în textul lui Varlaam celelalte caracteristice ale graiului popular moldovenesc. Limba Cazaniei lui este limba românească scrisă, așa cum fusese statornicită prin tipăriturile coresiene, care circulau încă pe vremea sa în Iași, căci exemplarul cel mai bun din Faptele Apostolilor, păstrat în Biblioteca Academiei Române, poartă nota și semnătura lui Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu. Chiar străduința lui Varlaam de a se desbăra în scris de unele moldovenisme — cu care era obișnuit — alături de formele cu *h* inițial (scrie adesea: fireți, firea, fiară), dovedește munca lui de a-și însuși din tipăriturile coresiene, formele muntenești, care de fapt păstraseră mai bine fonetismul latin al limbii române. Dar tocmai aci stă marele lui merit: că, scriind pentru întreaga « seminție românească », cu simțul pentru limba literară în devenire, nu a rupt unitatea spirituală a neamului și nu s'a abătut dela tradiția stabilită cu o jumătate de veac înaintea lui de Coresi. Astfel munca lui de traducător reprezintă în procesul de formare a limbii noastre literare un mare pas înainte, curățind-o de slavonisme și apropiind-o de limba vie.

CELE ȘAPTE TAINE. A doua carte românească, ieșită din tipografia lui Vasile Lupu în 1645, a fost *Cele Șapte Taine*, la tălmăcirea căreia a lucrat și Eustratie Logofătul. Era o carte privitoare la Tainele instituite de Biserică « spre îndreptarea

Карте
каре сѣкямъ
Ръспунсул ѫпотрива
катихисмулуи
калвинеск,
фъкутъ де пъринте
ле Варлаам Митропо
литул Сучавей, ши
Архиепископул църий
Молдовей.
Типъритъ,
влѣто, бытїа мира
зрнг.
Спениаже мира,
ахме.

Mitropolitul Varlaam *Răspunsul împotriva Catehismul calvinesc.*

[1] Din cazania la « Dumeneca mare ».
[2] Din cazania la « Dumeneca lăsatului cărnei ».
[3] *spre* din latinescul *super* are aci înțelesul de-asupra.
[4] Limbile are înțelesul de: popoare.

sufletelor noastre celor păcătoase » cu menirea — explică Mitropolitul Varlaam în predoslovie — « cum are fi un vas cu carele scoatem apa mântuinții diin fântâna muncilorŭ și a morții Domnului nostru Iisus Hristos». Ea cuprinde lămurirea tainelor; normele după care se săvârșesc și canoanele stabilite de săboarele ecumenice în cazurile de abatere de la rânduelile stabilite. E o carte, care prin natura cuprinsului ei — ca și Pravila dela Govora — se adresa mai mult clerului, după cum spune și Mitropolitul în predoslovia, închinată Domnului, în graiul lui înflorit, că precum, când « răsare soarele, zaria... și copacii cei înalți luminează; deacii șesurile și văile; așa într'acela chip, domniia Mării Tale cu acéste Șeapte Taine... întâi agiunge întru ceata cea înaltă sufletească, întru arhierei și în preoți, de lumineadză, și întru diregătoriia cea lumască, în domni și în boiari; deacii și întru cei mai mici ağunge lumina și căldura de lumineadză ».

Alături de normele de ritual și de canoane, se găsesc și câteva note, adevărate documente de folklor, care proectează lumina lor interesantă peste unele superstiții, răspândite până azi în masele populare din Sudul și Răsăritul Europei. Așa, bunăoară, într'un loc este vorba de « vrăji și păntru ceia ce mărgŭ la vrăjitori »: « In 65 de capete a Pravilei marelui Vasilie, au lăsatŭ învățătură, cumŭ vrăjitoriulŭ și cela ce sleĭaște ĉara sau aruncă cu plumbi, așijdere și cela ce va lega nunta... sau și alte meșteșuguri ce vor face cu vrăji, 20 de ai să nu să cumenece... » se spune mai departe că vrăjitori sunt și « aceia ce caută în stéle sau facŭ alte meșteșuguri să cunoască niscare lucrure neștiute și ceia ce poartă la sine augare sau erbi, că nu să apropie nemică de dănșii ». Intr'un alt capitol este vorba de « omulŭ ce va fi mortŭ și vor dzice oamenii că iaste vărcolacŭ... Acesta lucru dzicŭ oamenii cei proști, iară nice într'un chipŭ nu poate să fie acesta vârcolac... Cel mortŭ în ce chipŭ să omoară pre cei vii ». Și se condamnă apoi în cuvinte aspre practica de sumbră superstiție, rămășiță din adâncul vremurilor preistorice, pentru a scăpa de prigoana vârcolacului: « să pornescŭ oamenii la mormăntŭ și-i dezgroapă oasele aceluia, să le vază cum sâmtŭ... și le arată că acelŭ trup mortŭ are sânge și unghi și părŭ și cum vădŭ acesta lucru... și strângŭ lémne și pun foc de ardŭ acéle oase de le pierdŭ de totu de pre pământŭ».

Cartea a pătruns și în Ardeal, unde s'a răspândit și prin copii manuscrise. O asemenea copie a fost făcută în 1708, de cunoscutul copist Vasile Sturze Moldovanul: « și am scris în sat în Săntŭ Andreiaș, lângă Temișvara, în vriamia cândŭ s'au rădicat Curuții lui Rakolții Freții pre Nimeți; și era răutate mare în Ardeal... și eu dascălul Sturze încă am fugit în țara Turcului, în Svăntŭ Andriaș, când era ciuma cia mare »; o altă copie, cumpărată în Gepeș, a fost dăruită popei Iștoc din Lazuri, la 1720. Altă copie circula pe la 1820, în Topa de Sus.

RĂSPUNSUL LA CATEHISM. Ultima carte cu caracter religios publicată de Mitropolitul Varlaam, în 1645, are o importanță deosebită nu numai pentrucă este o operă originală, dar și pentrucă ea reprezintă chemarea înaltă la care se credea datoare să răspundă Biserica celor două țări surori — Muntenia și Moldova — de a menține unitatea spirituală a neamului și străduințele ei de a apăra ortodoxia Românilor ardeleni, amenințată de calvinismul maghiar.

Mitropolitul Varlaam cunoștea dintr'o împrejurare, al cărui dramatism l-a impresionat adânc, starea religioasă a Românilor ardeleni din 1644, când Mitropolitul Iorest, scăpat din temniță, în drum spre țarul Moscoviei, unde mergea să-și strângă prețul răscumpărării, trecea pe la curtea din Iași și primea dela Varlaam o caldă scrisoare de recomandare, în care se simte încă, peste veacuri, fiorul indignării:

...a sculat diavolul, care urăște cele bune, pe popa cel « mare al regelui, anume Gheorghe Ciulai, care se află în eresul « luteran, în care sunt și craiul și toți Ungurii. Și l-au clevetit « pe Iorest, arhiereul creștinilor români, la craiul Rákóczy « Gheorghe. Și a adus mărturii mincinoase, și i-a făcut mare « nedreptate. Și tot ce a avut au luat de la el, și l-au legat, și « l-au închis în temniță; nouă luni a pătimit, fiind izgonit și cu el « o mulțime de preoți creștini, nu pentru altă vină decât pentru « credința creștină, voind să-i convertească la luteranism ».

Dar împrejurarea care-l aduce în luptă cu calvinismul i-o prilejuește pacea, încheiată în 1645, între Vasile Lupu și Matei Basarab. Atunci, făcând parte din solia pe care Vasile Lupu o îndruma către Domnul Munteniei cu cuvânt de pace și bună înțelegere, află în biblioteca boierului cu care se potrivea în cărturărie, Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, Catehismul de propagandă calvină, tipărit în românește, la 1640. « Dumnealui Udriște Năsturel, carele ca un ĭubitor de învățătură și socotitorĭu credinței ceiĭ dirépte, în mijlocul altor cărți noao ce mi-au arătat, adusu-mi-au și o cărțulie mică, în limba noastră românească tipărită... caré o am aflat plină de otravă de moarte sufletească ». Ca un adevărat părinte sufletesc, care știa din Scriptură că « înaintea omului, se află și vieața și moartea», temându-se ca o parte a neamului nostru să nu apuce pe « calea morții sufletești », a pus la cale de sigur cu sprijinul lui Udriște Năsturel, un sinod al clerului din cele două țări surori pentru cercetarea Catehismului. Acțiunea lui câștigă astfel în amploare, căci Răspunsul Catehismului — care era ca o armă de apărare pentru cei « *cu noi de un niam Români*, pretutindirea tuturor ce să află în parțile Ardealului » — vine în numele « *săborului a două țări* ». Am arătat mai sus p. 104-5 care era caracterul Catehismului tipărit la Prisac, pe ascuns, de superintendentul Ungurilor. Mitropolitul Varlaam alege din Catehism părțile în care superintendentul, în explicarea rugăciunilor fundamentale (Tatăl nostru, Cele 10 porunci, Simbolul credinței), furișase ideile dogmatice ale calvinismului, pentru ca, întemeindu-se apoi pe pasagii din Evanghelie sau din Faptele și Epistolele apostolilor, să le combată punct cu punct. Dărâmând punctul de vedere calvin, el expune punctul de vedere ortodox în chestiunile fundamentale ale credinței privitoare la păcatul original și la curățirea lui prin botez, la dreptul omului de a se mântui prin fapte bune, la cultul sfinților și al icoanelor, care nu pot fi socotite ca idolatrie, întru cât sunt simboluri, la semnul crucii, la cultul Mariei și la doctrina predestinării.

Tonul discuției este obiectiv, dar cald, convingător, și întemeiat, pentru fiecare afirmare, pe textele evanghelice.

Răspunsul Mitropolitului Varlaam, așa de demn și documentat a primit din partea calvină tocmai peste 12 ani, în 1656 un răspuns vehement și grobian: *Scutulŭ catichizmușului, cu răspunsu den scriptură svântă, împotriva răspunsului a doauă țări, fără scriptură svântă*, apărut în tipografia dela Bălgrad (Alba-Iulia).

PRAVILA. Ultima carte importantă, ieșită din tipografia dela Trei Ierarhi, este o scriere cu caracter juridic, apărută în 1646, sub următorul titlu: « *Carte românească de învățătură dela pravilele împărătești și dela alte giudețe cu dzisa și cu toată cheltuiala lui Vasile Voivodul și Domnul Țării Moldovei den multe scripturi tălmăcită den limba ilenească pre limba românească* ».

Incă din 1632, Eustratie Logofătul tradusese o *Pravilă aleasă, scoasă și tocmită, și dentru multe sânte scripturi cercată și găsită*, păstrată azi într'un manuscris, aflător în Biblioteca Seminarului din Blaj și într'o copie făcută pentru Biblioteca Academiei Române de regretatul Stoica Nicolaescu (ms. nr. 3100). Este, precum a arătat Peretz, un nomocanon, asemănător cu cel dela Govora, reprezentând și el o traducere după o compilație de legiuiri bizantine de tipul manualelor compilate în a doua jumătate a veacului al XVI-lea de Emanuel Malaxos. Apariția Pravilei dela Govora în 1640, în ediții muntene și ardelene, a făcut probabil inutilă tipărirea traducerii lui

Biserica Stella din Târgoviște, zidită de Vasile Lupu după împăcarea cu Matei Basarab.
După o fotografie din colecția Ministerului Propagandei.

Eustratie Logofătul. S'a găsit atunci necesar să se publice o codificare mai completă de legiuiri. Astfel s'a ajuns la Pravila lui Vasile Lupu. Această pravilă prezintă pentru noi o importanță deosebită, căci ea leagă vieața noastră juridică deopotrivă de vechiul drept bizantin și de jurisprudența romanică occidentală.

Pravila lui Vasile Lupu este alcătuită din două părți bine distincte prin titlul diferit pe care-l poartă, prin structura lor, prin cuprinsul diferit și — cum vom vedea — prin proveniență.

Prima parte este împărțită în 16 «pricine» (capitole), cuprinzând în total 252 «începuturi» (paragrafe), numerotate curent. Cuprinde o serie de legi privitoare la raporturile juridice ale vieții agrare și păstorești; încălcări de teritorii; diferite furturi care se pot ivi în vieața câmpenească; infracțiunile păstorilor; pagube aduse pomilor și semănăturilor; condițiunile care trebuesc observate când se construește pe locul altuia, când se diguesc apele pentru morărit, etc.

Această parte a Pravilei lui Vasile Lupu a fost tradusă după o colecție de legi bizantine, cunoscută sub numele de *leges agrariae*; *Νόμοι γεωργικοὶ*, compilație alcătuită în sec. al VIII-lea de împărații Leon și Constantin Isauricul, din elemente extrase din marile codificări legislative ale lui Justinian, adică din: *Institutiones*, din *Digesta*, din *Codex* și din *Novellae*.

Partea a doua a Pravilei, mai scurtă, se leagă, după cum a dovedit regretatul profesor de drept roman dela Universitatea din București, S. G. Longinescu, de literatura juridică a Italiei dela sfârșitul evului mediu. Ea cuprinde 78 de capitole privitoare la diferitele delicte de drept penal, precum: omorul, falsificarea de bani, sudalma, amestecarea de sânge (prin care se înțelege căsătoria între rude), — având un caracter foarte interesant, fiindcă desvălue colțuri de vieață dispărută, din psihologia vremii, ca bunăoară la § 24:

«...pre unii ca aceia cari iau două mueri, poartă-i pre «ulițe... șezând călare pre măgariu, și-i tot bat cu două furci «ce torc muerile. Așijderea și pre mueri...».

Capitolele acestea au fost extrase și traduse din opera unui mare jurisconsult italian, Prosper Farinaccius, despre care traducătorul Pravilei însuși ne spune că era «dascăl mare și tocmitoriu de Pravile..., carele au strâns toate pravilele cele împărătești și încă se ispiti și se nevoi cu învățătura ca aceea să cunoască care pravile și obiceaie se socotesc la oblastiile creștinești în toată lumea».

Acest Prosper Farinaccius a fost cel mai vestit jurist dela sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea. Se născuse la Roma în 1544; își făcuse dreptul la celebra Universitate din Padova; debutase ca advocat la Roma, unde câștigase repede, prin cunoștințele sale juridice și talentul său oratoric, o mare vază; intrase în magistratura papală, ajungând procuror general al camerei apostolice. In această calitate s'a distins prin abilitatea cu care descoperea vinovații și descurca pricinile, precum și prin severitatea cu care aplica pedepsele.

Unind astfel cunoștințe profunde de drept cu o vastă experiență personală, Farinaccius a lăsat o întinsă operă juridică.

Partea corespunzătoare a textului românesc poartă titlul: *Praxis et Theorice criminalis*. Fusese tipărită la Lyon în 1616 și retipărită la Anvers în 1620, împreună cu toată opera lui juridică. In 1646, deci la 38 ani după data primei publicări,

opera lui Farinaccius era tradusă în limba română, iar autorul «Farinascu», prețuit ca «dascăl mare și tocmitoriu de pravile». Acest fapt evidențiază că, deși din multe puncte de vedere cultura noastră era inferioară celei occidentale, totuși, din punct de vedere juridic ne străduiam să ne apropiem de Occident.

Este posibil ca traducerea să se fi făcut și după un intermediar grecesc, precum a observat regretatul Peretz și precum spune însuși traducătorul în prefața cărții: «S'au nevoit Măria Sa... de au găsit oameni ca aceia, dascăli și filosofi, de au scosŭ den cărți elinești și lătinești toate tocmelile...»; «...a Măriei Sale rob, Eustratie biv logofetul, de am scos aciaste pravile și le-am tălmăcitŭ din scrisoare grecească pre limbă românească, ca să poată înțelege toți».

In orice caz, opera a fost pusă sub tipar în 1646 și e cea dintâi carte juridică ce ne-a venit din Occident.

Retipărită în parte după 6 ani în *Indreptarea legii* din Muntenia, această pravilă a realizat — cum observa Prof. Longinescu — cu două veacuri mai înainte de unirea politică, unitatea legislativă a celor două principate. Ea a alcătuit și baza jurisdicțiunii din Moldova și Muntenia, fapt care se desprinde lămurit și din cuvintele lui Dimitrie Cantemir: «Vasile Albanezul, Domnul Moldovei, în secolul trecut a poruncit ca toate pravilele și scrise și nescrise să fie adunate la un loc de bărbați vrednici și competenți în legile naționale și din ele a făcut un codice deosebit, care și *până astăzi* este norma de a judeca drept în Moldova». *(Descrierea Moldovei).*

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al epocei lui Vasile Lupu vezi bibliografia citată mai sus la pagina 93. Pentru cărturarii dela curtea lui Vasile Lupu și marele logofăt Todirașco: N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, București, 1938, p. 107—137; același, *Vasile Lupu ca următor al împărăților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole și a Bisericei ortodoxe.* Analele Acad. Rom. S. II, Mem. secț. ist. tom XXXVI, 1913, no. 8. Pentru logofătul Eustratie: C. A. Stoide, *Contribuție a biografia lui Eustratie Logofătul*, *Arhiva*, Iași, XLI, 1934, p. 2—12. Lucian Predescu, *Dragoș Eustratie Logofătul* în I. Minea, *Cercetări istorice*, an. XIII—XVI, nr. 1—2, Iași, 1940, p. 424—452, cf. și *Convorbiri Literare*, LXIII, 1930, p. 103—108; pentru completarea biografiei lui date documentare la: Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, III—V.

Pentru Toader Diiacul și Cioglești: V. Pârvan, *Un vechiu monument de limbă literară românească* în *Convorbiri Literare*, XXXVIII, 1904, p. 919—946, 979—1000 și extras Socec, 1904 (împreună cu o a doua redacție mai completă după o copie din 1668). Textul este însă un centom hrisostomic cu reminiscențe din rânduiala înmormântării, precum a arătat D. Russo, *Elenizmul în România, Epoca bizantină și fanariotă*, București, 1912, p. 31—32 cf. și *Studii istorice greco-române, opere postume*, II, București, 1939. Biblioteca enciclopedică, Fund. pentru lit. și artă, p. 510.

VARLAAM. Știri documentare despre familia lui: Aron Densusianu în *Revista critică literară*, III, 1896, p. 25 și urm.; N. Iorga în *Studii și documente*, XIX, p. 3—6; data sfințirii lui ca Mitropolit: I. Bianu în *Columna lui Traian*, III, 1882, p. 212; (cu fragmente din Pravila lui Eustratie logofătul p. 210—217) scrisori despre legăturile lui cu Rusia: Silviu Dragomir, *Contribuțiuni privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea* în *Analele Academiei Române* seria II-a, tom. XXXIV Mem Secț. ist. București, 1911—12 p. 1145—1172. Aurel V. Sava, *Contribuțiuni la istoria Bisericei vrâncene* (rev. *Milcovia*, II, I, p. 20.

Biografii: Ștefan Dinulescu, *Notițe despre vieața și activitatea Mitropolitului Moldovei Vărlaamu*, 1632—1653, retipărit din *Candela* (IV, 1885, p. 695 și urm.), Cernăuți, 1896; ediția II-a, București, 1894; I. Lupaș, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei*, 1632—1653, Cluj, 1935; Augustin Z. N. Pop, *Neamul Mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, București, 1939 (extras din revista *Biserica ortodoxă română*, LVII, 1839, nr. 5—6; același, *Biografia Mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, București, 1940 (Extras din rev. *Athenaeum*, V, nr. 4); D. Russo, *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul Patriarhiei ecumenice* (și cuvântarea lui Meletie Sirigos la hirotonisirea lui Varlaam ca Mitropolit în Iași), în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, București, 1939, p. 229—236.

Pentru autografe: V. A. Urechie, *Autografele lui Varlaam Mitropolitul* în *Analele Academiei Române*, X, București, 1887—1888, p. 341—349 (cu testamentul în facsimile). Semnătura facsimilată și de Dan Simonescu în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 295.

Opera: Pentru tipărituri: I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 119—158; Despre *Leastvița* lui Ion Scărariul: Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a Mitropolitului Varlaam* în *Arhiva*, Iași, XXV, 1914, p. 65—107. P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*. Extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, Paris, Gamber, 1916), p. 55—68; despre Răspunsul la Catehismul calvinesc cf. și I. Bianu în *Analele Acad. Rom.*, XXVI, 1903, p. 51. Introducerea a fost publicată de N. Drăganu în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, III, p. 245—249, ca anexă la studiul *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan* reprodusă și de I. Lupaș în *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 231—235. Analiza lui la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 57—59 și la V. Mangra, în revista *Biserica și Școala*, Arad, XXVII, 1903, nr. 21 și 22. Textul însoțit de studiu, publicat de N. Cartojan, *Mitropolitul Varlaam, Răspunsul împotriva Catihismului Calvinesc* în colecția Texte de literatură veche rom., București, 1942. Ed. Casa Școalelor (sub presă). Raporturile Cazaniei lui Varlaam cu Cazania lui Coresi și cea dela mânăstirea Dealu: P V. Haneș, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mânăstirea Dealu* în *Prietenii istoriei literare*, București, I, 1931, p. 133—161; Gr. Scorpan, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică* în I. Minea, *Cercetări istorice*, XIII—XVI, Iași 1940, p. 545—596.

Extrase din Cazanie: *Cazaniile lui Varlaam* în *Autorii români vechi și contimporani*, București, Socec, 1895; opera întreagă se editează acum de Fundația Regală.

Pravila lui Vasile Lupu a fost republicată de I. Sion, *Carte românească de învățătură de la alte giudețe*, Botoșani, 1875; apoi de Ion M. Bujoreanu, *Collecțiune de legiuirile României vechi și cele noui*, III, București, 1885, p. 1—82; S. G. Longinescu, *Legi vechi românești și izvoarele lor, I: Pravila Moldovei din vremea ui Vasile Lupu*, însoțită 1) de izvoadele sale, 2) de varianta sa muntenească întrupată n Indreptarea legii a lui Mateiu Basarab, 3) de tălmăcirea sa în franțuzește de A. Patrognet. București, C. Göbl, 1912. Studii: S. G. Longinescu, *Pravila lui Vasile Lupu* și *Prosper Farinaccius romanistul italian*, București, 1909; Ion Peretz, *Pravila lui Vasile Lupu și izvoarele ei grecești* în rev. *Arhiva*, Iași, XXV, 1914, p. 201—221; același, *Istoria Dreptului românesc*, II, p. 281—312 Eustratie; 340—367; S. G. Longinescu *Părerile d-lor Iorga și Pereț despre Pravila lui Vasile Lupu*, București, 1915; Șt. Gr. Berechet, *Istoria vechiului drept românesc*, I, Izvoarele. (Seminarul de ist. vechiului drept românesc). Iași, 1933, p. 160—181.

MITROPOLITUL DOSOFTEIU

Am văzut mai sus că, pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, Mitropolitul Țării Românești însuși constata că clerul nu mai cunoștea limba slavonă, care totuși, prin puterea tradiției, dăinuia în bisericile noastre și că, din această cauză, oficierea cultului divin se făcea anevoie. O înviorare a culturii slavone nu mai era cu putință în țările noastre, deoarece în Sudul dunărean, oprimat sub apăsarea turcească, focarele de cărturărie slavă se stinseseră. La această răspântie din vieața Bisericii noastre se ivește marele Mitropolit Dosofteiu, care, adăpându-se din izvoarele autentice ale ortodoxiei, începe munca grea pentru introducerea limbii naționale în Biserică.

Neculcea, care era copil pe vremea când Dosofteiu oficia serviciul divin în mitropolia Moldovei, cu acea prestanță pe care i-o admirau chiar regele și nobilimea polonă, ne-a lăsat despre el următorul portret:

«Acest Dosofteiu Mitropolitul nu era om prost [1] de felul lui; era neam de mazil, prea învățat; multe limbi știa: elinește, latinește, slavonește și altele. Adânc din cărți grăia și deplin călugăr și blând ca un miel; în țara noastră pre aceste vremi nu se afla om ca acela».

Din cercetarea mai atentă a operei lui Dosofteiu se vede cât de îndreptățită este afirmația lui Neculce: «multe limbi știa».

Intr'adevăr, în afară de limba slavă veche în care oficia serviciul divin, el mai cunoștea bine limba greacă — poate că o deprinsese de copil în mediul familiei — după cum dovedesc utilizarea de izvoare grecești în operele sale. De altă parte, reproducerea în Parimii (1683) a unor versuri latine despre Sibila Eritreea, traduse apoi în stihuri românești, precum și numeroase citate latine din operele sale, transcrise — ca și cele grecești — în caractere chirilice, fiindcă nu avea literele respective, aduc o probă că el cunoștea și limba latină. La cunoștința limbilor vechi — slavă, greacă și latină — trebuește adăugată și polona. Intr'o notiță din Psaltirea în versuri ne spune textual: «așa am cetit în Psaltirea cea leșască», iar, pe de altă parte, pe marginea unei cărți vechi, adaugă lămuriri în limba polonă. Cunoștințele lui în această limbă erau, se pare, destul de înain-

[1] «prost» = de neam de jos.

tate, fiindcă într'un rând — în Parimii — se încumetă chiar să traducă, în stihuri polone, versurile latine despre Sibila Eritreea, care a prezis naşterea Mântuitorului. E probabil, în sfârşit, ca, în exilul lui dela Strij, să fi învăţat şi limba ucraineană.

Această minte poliglotă avea şi o adâncită cultură teologică şi profană, după cum se vede din numeroasele note şi comentarii de ordin teologic, istoric, geografic şi etnografic, împrăştiate în traducerile sale — (mai ales la Psaltirea în versuri).

Aşa se explică, într'o vreme când slavonismul era încă înrădăcinat la noi, curajul cu care a luat asupră-şi opera de

Mitropolitul Dosofteiu.
După Sextil Puşcariu, *Ist. lit. rom. epoca veche.*

naţionalizare a serviciului divin şi tot aşa se explică amestecul lui, pe timpul exilului — în controversele liturgice şi dogmatice ale bisericilor ruseşti.

VIEAŢA. Unde s'a format sufleteşte acest mare îndrumător al Bisericii moldoveneşti, în ce împrejurări a învăţat el atâtea limbi şi a ajuns la o cultură aşa de aleasă, sunt chestiuni la care, în actualul stadiu al cercetărilor istorice, nu se poate răspunde cu preciziune. S'a crezut de unii istorici că era de origine grec; alţii au presupus că era ucrainean; azi avem motive temeinice a crede că era român macedonean. Lacea şi D. Găzdaru, care au studiat lexicul lui, au semnalat unele cuvinte care nu se găsesc decât la Aromâni.

Părinţii şi familia lui, de asemeni, poartă numiri într'adevăr neobişnuite în celelalte ţinuturi româneşti. Tatăl se numea, după cum aflăm dintr'o însemnare publicată de Haşdeu în *Arhiva istorică*, Leontar, bunicul Barila, mama Misira. De altă parte, una din mătuşile sale purta numirea de Stanca, aşa de obişnuită în onomastica noastră.

Dintr'o scrisoare adresată Patriarhului Moscovei, aflăm că Dosofteiu era înrudit cu familia Kiriac Papară din Lemberg, originară — se pare — din Ianina. In Lemberg, se afla pe vremea aceea, grupată în jurul bisericii ortodoxe, o însemnată colonie grecească, între care erau de sigur trecuţi şi Moldovenii şi Românii macedoneni. Numele de familie Papară se întâlneşte azi la Românii sud-dunăreni. De altfel o familie Papară — poate o ramură a celei stabilite în Lwów — se întâlneşte în documentele moldoveneşti, încă din vremea lui Ştefan cel Mare, care întăreşte drepturile lui Mihail Papară şi ale soţiei sale asupra « moşiilor strămoşeşti ». Legăturile de rudenie strânsă ale lui Dosofteiu cu familia Papară din Lwów lasă deschisă ipoteza că Dosofteiu îşi va fi petrecut copilăria în Polonia şi îşi va fi aşezat temelia studiilor sale — poate în şcoala « Frăţiei ortodoxe » din Lwów, pe care o găsim într'un rând, împreună cu întreaga comunitate, sub epitropia rudei sale Kiriac Papară. In această şcoală, reorganizată de Petru Movilă, se predau pe lângă limba slavă bisericească şi polona şi limbile clasice: greacă şi latină; iar dintre disciplinele profane: retorica şi poezia.

Se născuse la 1624; şi în 1649 — deci la vârsta de 25 ani — îl găsim printre umilii monahi cari îşi închinau vremea studiului, în liniştea mânăstirii Pobrata. De aici, se înalţă repede: în 1658, la vârsta de 34 ani, este ales episcop de Huşi; un an mai târziu, este strămutat ca episcop de Roman şi în 1671, în a doua domnie a lui Duca-Vodă, e ales Mitropolit al Moldovei.

Noul Mitropolit avea în urma lui o muncă grea pe tărâmul culturii şi venea cu intenţia de a reînvia activitatea cărturărească din epoca lui Vasile Lupu. Tipografia, care fusese instalată în mânăstirea Trei Sfetitele de Vasile Lupu, se ruinase, şi Dosofteiu, care tradusese Psaltirea în versuri, s'a văzut nevoit să trimeată manuscrisul în Polonia, la mânăstirea ruteană din Uniev, ca să-l vadă tipărit. Vremurile nu erau însă atunci prielnice pentru activitatea culturală.

In lupta deschisă între Poloni şi Turci, în jurul cetăţii Hotinului, Petriceicu Vodă, înţelegându-se cu Domnul muntean, trece de partea Polonilor. Turcii sunt bătuţi, iar Petriceicu e silit să fugă în Polonia, dinaintea lui Dumitraşcu Cantacuzino, adus de Turci. Cu Petriceicu pleacă în exil şi Mitropolitul Dosofteiu, care se amestecase în politica ţării, ţinând cu Polonii. Intorcându-se însă din Polonia la începutul anului 1675, este închis în mânăstirea Sf. Sava din Iaşi, de unde, liberându-se curând, recapătă încrederea Domnului şi este reinstalat în scaunul mitropolitan.

De aci înainte Mitropolitul Dosofteiu renunţă la lupta politică şi-şi închină toate puterile intereselor culturale ale ţării. El încearcă să refacă tipografia lui Vasile Lupu, punând, după I. Bianu, să se toarne din nou matriţe, după P. Panaitescu, aducând material nou tipografic dela mânăstirea din Uniew, împreună cu tipograful Vasile Stadnicki, probabil o rudă a lui Simion Stadnicki, şeful tipografiei din Uniew. In această tipografie a apărut, la 1679, Liturghierul lui Dosofteiu. Dar literele turnate erau greoaie şi urîte. Trebuia să caute în altă parte materialul necesar pentru a pune la punct tipografia ruinată. Imprejurările prielnice se iviră curând. In 1679, Turcii cuceriseră Ucraina şi oferiseră Domnului moldovean, Gh. Duca — venit pentru a treia oară în domnie — sarcina de a o administra şi de a le mijloci pacea cu Ruşii. In acest scop, Gh. Duca trimite o solie la Moscova, căreia-i încredinţează şi Dosofteiu două scrisori: una către Nicolae Milescu; alta direct către Patriarhul Ioachim, rugându-l să-i trimită — prin solul moldovean, căpitanul Ionaşco Bilevici — un teasc de tipografie şi slovele necesare cu care să poată tipări cărţile traduse de el din limba greacă şi din cea slavonă. Rezultatul a întrecut aşteptările, fiindcă Patriarhul îi trimite împreună cu o tipografie completă — prin care putea să-şi realizeze străduinţa de a înzestra bisericile ţării cu textele necesare serviciului divin — şi o scrisoare care vădeşte stima de care se bucura Dosofteiu între contimporani:

« A binevoit Domnul Dumnezeu a așeza ierarh înțelept oamenilor săi... pe Prea Sfinția Ta, care-i paști bine printr'o înțeleaptă cârmuire, că și mai departe de noi a pătruns obșteasca laudă pentru a Ta urmare în Hristos... Am aflat strălucita Ta evlavie către Domnul Dumnezeu și râvna cea dumnezeească și fierbinte ce o ai în lucrurile tale ortodoxe și sincera Ta îngrijire pentru turma încredințată Ție ».

Cu materialul adus din Moscova, Mitropolitul Dosofteiu reface tipografia lui Vasile Lupu și, într'un răstimp de relativă liniște și pace, el se așează pe lucru, punând sub tipar cărțile traduse, care așteptau de multă vreme să vadă lumina.

TRADUCEREA CĂRȚILOR LITURGICE. In epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, din ciclul cărților obișnuite în Biserică, abia se tipăriseră Cazaniile care țineau locul predicelor și care se citesc la sfârșitul serviciului divin. Dintre cărțile de ritual, numai în Muntenia se tipăriseră trei — *Pogribania*, *Mystirio* și *Târnosania bisericilor* — cu indicațiile tipicului, adică cu lămuririle ce se dau preotului cu privire la chipul cum trebue să slujească în românește, dar cu rugăciunile în slavonește.

Din nenorocire și acest pas timid înainte a fost împiedecat prin sbuciumul vremurilor ce au urmat și în care tipografia lui Matei Basarab și cea a lui Vasile Lupu fuseseră ruinate. Urcându-se pe scaunul mitropolitan al Moldovei, Dosofteiu, călugăr de o largă cultură ortodoxă, întemeiat pe sensul intim al Sfintelor Scripturi, introduce cu curaj, douăzeci de ani mai târziu, în Biserica Moldovei, marea reformă a naționalizării serviciului divin. La doi ani abia după ce fusese ales Mitropolit, el dăruise — cum spune însuși — limbii românești *Psaltirea* tălmăcită în versuri și tipărită la mânăstirea Uniew din Polonia. In același an 1673, tipărește tot în românește și tot la Uniev, *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*. In 1679, tipărește *Dumnezeiasca Liturghie*, retipărită și în 1683, și cuprinzând liturghia Sfântului Vasile cel Mare și a Sf. Grigore Dialogul la care s'au mai adăugat slujbele obișnuite: la aducerea primelor fructe în biserică, la aria cea de pâine, la culesul viilor, la blagoslovenia vinului în cramă, la rânduiala daniilor, la blagoslovitul mărțișoarelor în Duminica Floriilor.

In 1681, Dosofteiu tipărește *Molitvenicul de 'nțăles* — adică pe înțelesul tuturor, deci în limba română — care cuprinde rugăciunile și slujba obișnuită la logodnă, cununie, botez, maslu și înmormântare. In 1683, ne dă *Octoihul*, numit așa fiindcă cuprinde cele opt slujbe obișnuite Duminica, fiecare pe câte un ton aparte. Este o operă imnografică, alcătuită în mare parte de Sf. Ioan Damasceanul pe la anul 735, în mânăstirea Sf. Sava, la care s'au adăugat apoi compozițiile călugărilor studiți și troparele împăraților bizantini Leon al VI-lea cel înțelept și Constantin Porfirogenetul.

Motivele care l-au îndemnat pe Dosofteiu să traducă și să tipărească aceste cărți se văd clar din prefețele lui:

« Grădină încuiată și fântână pecetluită de... ce folosu-i? precum scrie acela marele și vestitul Potolomeiu, milostive și luminate Doamne. Caria noi, citind erminiile și tâlcovaniile Sintei Scripturi, aflăm că o zice pentru *închisul înțelesului, căriiă o vedem în vremile noastre, că și acia puțină sârbie ce o învăță de 'nțelegia, încă s'au părăsit în țară...*

« Cela ce prorociaște, adecă spune de 'nțăles, oamenilor grăiaște zidire și mângăiare, îndemnătură și dojană. Cela ce grăiește în limbă <neînțeleasă de popor> pre sine zideaște; iară cela ce spune de 'nțăles, Besearică zidiaște. Că mai mare-i cela ce spune de 'nțăles, de cât cela ce grăiaște în limbă... Că în biserică mai voia mi-i cinci cuvinte cu mintia mia să grăescu, ca și pre alții să învăț, decât ziace mii de cuvinte într'altă limbă ».

Iar în alt loc, reproducând întrebarea adresată de Marcu, Patriarhul Alexandriei, lui Theodor Balsamon, Patriarhul Antiohiei: « Cuvine-se oare ca preoții ortodocși din Siria, din Armenia și din alte țări ortodoxe să liturgisească în limbile lor proprii? », aduce răspunsul lui Balsamon, întemeiat pe pasagii din scrisorile apostolului Pavel: « Ceea ce-s provoslavnici întru tot, de vor fi de elinească limbă *nepartnici, pre limba <lor> să slujească Sf. Liturghie* ».

După cum reiese destul de limpede din textele de mai sus, Mitropolitul Dosofteiu era convins de necesitatea introducerii limbii naționale în biserică. Este cel dintâi Mitropolit din Principate care, începând această mare reformă de încetățenire a graiului strămoșesc în altar, caută să convingă clerul din vremea sa că oficierea cultului în limba înțeleasă de masele adânci ale poporului, departe de a fi o rătăcire în apele ereziilor, e dimpotrivă în conformitate cu tradiția Sfintelor Scripturi.

Din traducerile lui Dosofteiu, două depășesc problema introducerii limbii naționale în biserică și interesează în chip deosebit istoria literaturii noastre. Sunt: *Psaltirea în versuri* și *Viețile Sinților*.

PSALTIREA IN VERSURI. Psaltirea tipărită la Uniew în 1673 este, după cum o mărturisește însuși stihuitorul ei, rodul unei munci grele: a lucrat-o « cu multă trudă și vriame îndelungată », în « cinci ani foarte cu osârdie mare ». O copie manuscrisă a textului — păstrată în Biblioteca Academiei Române — poartă semnătura lui Dosofteiu ca Episcop de Roman, dar din mărturia pe care ne-o dă prefața textului tipărit în 1673, că s'a împlinit cu foarte mare osârdie în cinci ani, rezultă că Dosofteiu a început să lucreze la opera sa din 1668.

Versiunea păstrată în manuscrisul din 1671 are o importanță aparte, fiindcă, pusă în paralelă cu textul tipărit în 1673, ne dă posibilitatea de a urmări procesul de elaborare și creație al Mitropolitului poet, care, nemulțumit de prima redacție, revede necontenit textul, modifică uneori ritmul, corectează expresia, îndreaptă mereu, veșnic în căutarea unei forme mai clare și mai expresive.

Cum a ajuns Dosofteiu la ideea de a traduce psalmii în versuri românești, căci până la el nu se cunoaște niciun model tipărit în literatura ortodoxă, nici în cea slavă, nici în cea greacă, afară doar de încercarea păstrată în ms. a lui Gh. Palamed.

Se știe că ideea de a versifica psalmii și de a-i așeza pe melodii, pentru a fi cântați în biserici, în reuniuni, în case, a pornit dela calviniștii francezi. Calvin însuși a versificat câțiva psalmi, dar cele mai frumoase versuri le-a dat poetul francez Clément Marot (1495—1544), care a versificat 50 de psalmi. Dela aceștia s'au inspirat traducători din toate țările, pe unde a pătruns reforma până la marele poet polon Ioan Kochanowski, a cărui operă, publicată în 1577 și retipărită apoi în nenumărate ediții — 15 până în vremea lui Dosofteiu — a servit de imbold pentru traducere și de model pentru versificație lui Dosofteiu.

Semnătura lui Dosofteiu ca Episcop de Roman.
După Dan Simonescu, *Rev. ist. rom.*, VI, p. 296.

№ 67
1874 Oct. 15

Domnule Ministru Instrucţiei publice

Prezentându-mi-se de către anticuarul Israil Kupermann mai multe cărţi şi manuscripte spre cumpărare, Vă indic mai jos titlul, cuprinsul şi preţurile cerute, pentru ca în caz de-a fi disponibilă vr-o parte din suma alocată în budgetul pentru cumpărare de cărţi, să binevoiţi a aproba câştigarea în parte sau în tot a celor ce vi le citez, şi să propuneţi totodată reducţiunile în preţ ce le veţi găsi de cuviinţă.

Anul tipăririi [illegible]	Autorul	Cuprinsul şi lipsele cărţii	Preţul cerut
1645	Necunoscut	Şepte taine, din vremea lui Vasile Lupu şi a mitropolitului Varlaam. — Lipsesc din ea foi nenumerotate dintr-o scrisoare a mitropolitului către Domn, foile din urmă a scrisorii domneşti şi din text foile pag. 249/50, 285/90, 294/95, 302/3; iar la capăt probabil că tabla materiei.	lei noi 100
1673	Dosofteiu	1) Psaltirea în versuri. — Lipseşte titlul probabil că şi precuvântarea nepaginată, iar la sfârşit parte din psalmul 149 şi întreg 150. 2) Acatist din acelaş an; pare a lipsi sfârşitul.	250
1698	Dim. Cantemir	Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea. Text român cu traducere grecească. Lipseşte titlul. Foile precuvântării stricate, stampa şi foaia întâia a textului lucrate cu mâna. În rest completă.	170

Eminescu propune Ministrului Instrucţiunii cumpărarea pentru Biblioteca din Iaşi a operelor lui Varlaam, Dosofteiu şi D. Cantemir. Originalul în Biblioteca Universităţii din Iaşi, Arhiva: Intrări-Ieşiri pe anul 1874.

(Comunicat de d-nul Prof. Dan Simonescu)

Ioan Kochanowski fusese reprezentantul principal al poeziei culte din « epoca de aur » a literaturii polone și, cum îl numesc istoricii literari, « părintele poeziei polone ». Vechiu student al celebrei universități din Padova, a călătorit la Paris, unde a cunoscut pe Ronsard și pleiada.

In traducerea Psalmilor, Kochanowski, urmând exemplul lui Clément Marot, s'a străduit să dea poeziei naționale religioase, care exista înaintea lui, dar care era mediocră, o valoare artistică superioară și să o înalțe pe cele mai ridicate culmi ale artei. Opera nu era ușor de îndeplinit, căci poetul nu putea să dea curs liber inspirației sale: nu trebuia să se lase furat de sugestiile ce i le dădea textul originalului, care reprezinta o tradiție sacră, și în același timp era nevoie să păstreze și toată frăgezimea mistică a originalului, și să evite platitudinea.

Pentru a pătrunde cât mai adânc în gândul intim al originalului ebraic, el a folosit mai toate traducerile anterioare.

In ce privește stilul traducerii lui Kochanowski, e peste îndoială că nu se putea cere pentru vremea aceea ca poetul polon să respecte din poezia orientală a psalmilor coloritul local, pe care l-a introdus, mult mai târziu, în literatura europeană, romantismul secolului al XIX-lea. Pentru a înțelege coloritul specific ebraic al psalmilor, s'ar fi cerut o cultură cu mult superioară aceleia pe care o aveau contimporanii lui Kochanowski. Dar renunțând la elementul exotic, Kochanowski a izbutit să degajeze din cântecele de durere și de umilință înaintea Divinității, ale regelui israelit, sentimentele adânc omenești și să ni le transmită într'o formă ritmică, plină de noutate și varietate, îmbogățind metrica polonă cu multe inovații izbutite.

I. Bianu, publicând în 1887 Psaltirea lui Dosofteiu, a arătat că structura versurilor Mitropolitului moldovean este imitată după țesătura versurilor lui Kochanowski. Găsim la Dosofteiu ritmica utilizată de poetul polon: lungimile de versuri ale modelului și succesiunea rimelor — versuri perechi — (1 cu 2, 3 cu 4) alcătuite totdeauna din câte două silabe (rime femenine).

Dosofteiu a luat însă dela Kochanowski numai modelul, formele de versificație în general, căci în amănunte măsura versurilor lui nu corespunde cu măsura versurilor lui Kochanowski. Fondul traducerii a rămas neatins de influența polonă Iată un exemplu desprins chiar din psalmul I. Kochanowski spune, traducând ad litteram textul Psaltirii:

« Sunt ca pleava care se murdărește pe pământ și pe care vântul o aruncă unde vrea ».

Dosofteiu desvoltă imaginea în felul următor:

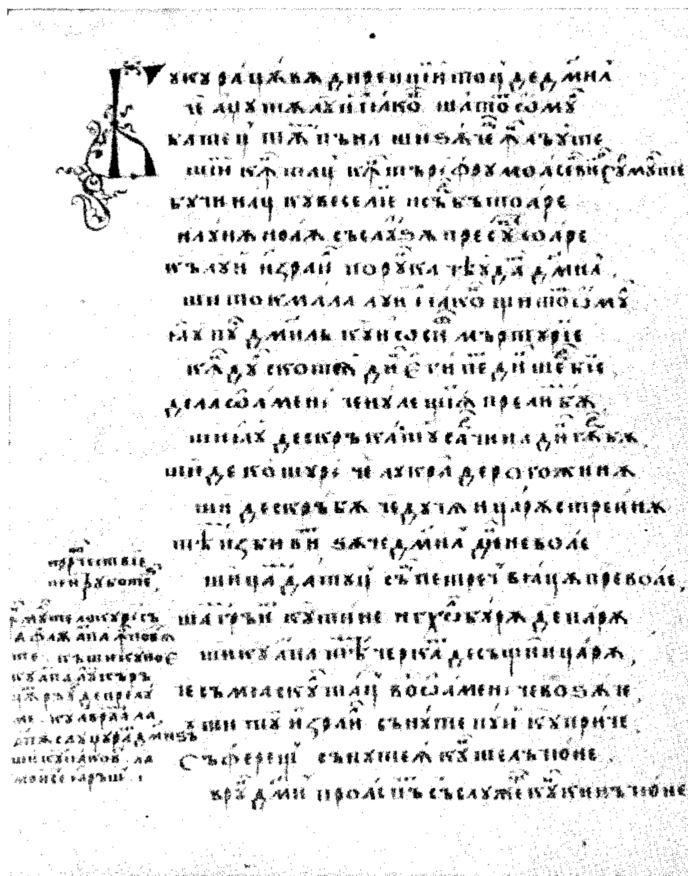
Iară voi necurații ca pleava
De sârg veți cunoaște-vă isprava
Când s'a vântura dintr'arie pravul
Vă veți duce, cum să duce spravul;
Și cu grâul nu-ți cădea 'n fățare.

După cum se vede, în marginile textului primitiv, el introduce o imagine nouă, împrumutată din cadrul vieții agricole: aria. Cei păcătoși vor fi spulberați în vânt ca pleava; ei nu vor cădea pe suprafața ariei (fățare), ca boabele de grâu curat — imaginea sufletelor cinstite. Asemenea amplificări ale textului biblic, care nu se găsesc în Kochanowski, sunt după cum m'a convins o confruntare a textelor, făcută cu ajutorul regretatului prieten, Ștefan Glixelli, fostul Decan al Universității polone din Wilno, destul de numeroase. De altă parte, spuneam că Kochanowski, a desvoltat și el textul autentic al Psaltirii, folosindu-se între altele de versiunea lui Buchanan. Pe cât ne-am putut încredința din compararea textelor, aceste amplificări ale lui Kochanowski, fie că sunt proprii, fie că sunt luate din Buchanan, nu se găsesc la Dosofteiu. Pentru textul Psaltirii, Dosofteiu, care era conducătorul ortodoxiei în Moldova, s'a servit de textele autorizate ale bisericii moldovenești: psaltirile slavone. Din acestea a păstrat el și unele cuvinte, care nu par să mai fi avut mare circulație în limba vremii sale (*rostul* = gură, *sterevie* = στερεβία, pucioasă; *măzdă* = mită).

Ca și Kochanowski, Dosofteiu nu putea avea nici el simț pentru exotismul oriental al poeziei biblice. Dar Dosofteiu a simțit și el adânc în sufletul său frumusețea eternă a cântecelor de adorare și umilință ale poetului rege înaintea Divinității, frumusețe care a alinat în lungul veacurilor omenirea în ceasurile ei de durere, și, vroind să o împărtășească contimporanilor săi moldoveni, a transpus-o în cadrul vieții sociale a timpului și locului său. Astfel ca și în pictura primitivă a Renașterei, notele de coloare locală abundă în tema biblică. Se vorbește de: «ocine»; de «moșii ce se dau cu urice »; de « descalecarea moșii»; de « boeria lui Iuda »; de « caftane »; de « bucine de corn de bour » (unde textul biblic are: corn). Iată bunăoară câteva versuri, care amintesc primirea triumfală a voevozilor biruitori în cetatea de scaun a Moldovei:

Cântați Domnului în strune,
In cobuz de versuri bune,
Și, din ferecate surle,
Versul de psalomi să urle
Cu buciun de corn de bour,
Să răsune până 'n nour,

Pentru a aprecia drept opera lui Dosofteiu — și acesta este rostul istoriei literare — trebue să ținem seamă de faptul că el a luptat cu toate greutățile începuturilor; limba literară a timpului nu fusese încă mlădiată la necesitățile ritmice ale versului, căci de sigur nu putem considera ca modele serioase de versificație stihurile lui Varlaam și ale lui Udriște Năsturel la stema țării din cărțile publicate. Incercările de versificație ale Românilor calvinizați din Ardeal nu ajunseseră la cunoștința lui. De altă parte posibilitățile poetice ale limbii: imagi-

Psaltirea lui Dosofteiu.
Ms. nr 446 din Biblioteca Academiei Române.

nile şi toate mijloacele de expresivitate, nu fuseseră încă puse în valoare, printr'o îndelungată tradiţie literară [1] şi dacă la acestea mai adăugăm şi faptul că ideile originalului biblic trebuiau turnate în versuri pe care atunci pentru întâiaşi dată le creea în limbă Mitropolitul poet, e uşor de înţeles pentru ce unele pasagii pline de poezia mistică a vieţii patriarhale sunt redate în stihuri prolixe, naive, lipsite de farmecul originalului.

Dar alături de aceste pasagii, se găsesc în traducerea lui Dosofteiu de multe ori imagini neaşteptate şi sugestive, adăugate peste marginile textului biblic, adesea pentru nevoile construcţiei metrice, care vădesc un suflet cu ochii deschişi şi spre frumuseţile naturii. Acolo de pildă unde textul Psaltirii dă numai: « Chiar pasărea şi-a aflat sie-şi casă » (în traducerea Părintelui Gala Galaction), Dosofteiu conturează imaginea mai precis:

Ca o vrăbiuţă ce să încuibează
In straşină de casă dacă se 'nserează

Iată alte accente de lirism religios cărora nu le lipseşte vigoarea şi coloarea, ca de exemplu:

In ce chip doreşte cerbul de fântână,
Cându-l strânge setea de-l arde 'n plămână,
Sufletul meu Doamne aşa te doreşte

. . . .

Fiara codrilor cea multă
Toată de mine ascultă;
Şi de zimbri — am cirezi multe;
Păsări încă am cu cârduri
De se ţin de hrană 'n câmpuri

. . . .

Şi cu urlete ploi mari vărsa tare,
De fierbeau undele 'n beznă, ca 'n căldare,
Şi din nouri mergea freamăt şi săgete,
Să 'ngrozească Egiptenii.
Glasul tunetului tău trăznia 'n roată,
De-ţi lumina fulgerele lumea toată;
S'au strămutat de cutremur tot pământul,
Când ai tăiat cale 'n mare cu cuvântul.

. . . .

Am mâncat pâine cu sgură
Şi lacrămi în bătătură
De faţa mâniei tale.

. . . .

Peste luciu cu genune
Trec corăbii cu minune.

In sufletele pline de griji ale contimporanilor săi pentru furtunile timpului, psalmii lui Dosoftei, prietenul lui Miron Costin, au coborît o rază de alinare. Părerea regretatului Bianu, că ei n'au avut răsunet la noi, întru cât în cultul ortodox tradiţiunea nu le permitea să fie introduşi şi cântaţi în Biserică, trebueşte azi rectificată. Câtă mângâiere în clipe de suferinţe ori în ceasuri de meditaţie religioasă au adus psalmii lui Dosoftei se vede din faptul că dascălii şi cântăreţii anonimi ai poporului au adaptat pentru unele bucăţi, melodie. In vechile manuscrise din Biblioteca Academiei Române am găsit numeroase exemplare din toate ţinuturile româneşti — Moldova, Muntenia, Transilvania — în care psalmii sunt copiaţi alături de alte cântece profane şi religioase.

Dintre psalmii lui Dosofteiu câţiva, ca de pildă 46 (Limbile să salte); 48 (Veniţi cu toţi dimpreună să ne facem voie bună); 94 (Auziţi acestea toate, neamuri, noroade şi gloate); 98 (Domnul stătu craiu în ţară), au fost aşa de bine modulaţi în spiritul poporan, încât, prin mijlocirea, probabil, a dascălilor de biserici, au pătruns în ciclul colindelor populare şi se cântă până în vremurile noastre de copiii cari poartă cu steaua, pe uliţele satelor şi oraşelor, solia Naşterii Mântuitorului. Din cântecele de stea, psalmii lui Dosofteiu au fost introduşi mai departe în ţesătura dramei religioase populare a Vicleimului — cu deosebire psalmii 94 şi 98.

Din nădejdea pusă de neobositul Mitropolit moldovean de a da aripa versului românesc poeziei vechi creştine, câţiva psalmi au coborît astfel în sufletul poporului, amestecându-se în cântările şi năzuinţele lui.

VIEŢILE SFINŢILOR. A doua operă importantă din activitatea literară a Mitropolitului Dosofteiu, după Psaltirea în versuri, este colecţia completă a Vieţilor de Sfinţi, care s'a imprimat la Iaşi între 1682—1686, cu tiparul adus din Moscova, dela Patriarhul Ioachim.

Din cercetările întreprinse de regretatul Iulian Ştefănescu într'o bună lucrare de doctorat: *Legende despre Sf. Constantin în literatura românească*, precum şi din sondagiile făcute de noi în diferite capitole ale operei, reiese că mărturia lui Dosofteiu însuşi, din prefaţa operei, că « a tradus de pre greciaşte şi de pe sârbiaşte pre limba românească », se confirmă. Iulian Ştefănescu a izbutit chiar să precizeze izvorul principal din care şi-a scos traducerea sa Dosofteiu. Acesta este prelucrarea neogreacă a Mineelor bizantine, făcută şi tipărită de Maximos Marguinos, episcopul Citerei, care a trăit între 1549—1602. In afară de Marguinos, s'a mai servit de originalele bizantine, editate şi acestea în tipografia grecească din Veneţia a lui Glykys. Pe alocuri, unele amănunte istorice le-a scos din legendele hagiografice, care fuseseră încorporate în cronografele bizantine ale lui Dorotei de Monembasia şi ale lui Matei Cigala. Şi în sfârşit, pentru unele nedumeriri în traducere, a urmat tradiţia textelor mediobulgare întrebuinţate pe atunci în bisericile noastre.

Colecţia vieţilor de sfinţi a Mitropolitului Dosofteiu cuprinde mai multe grupe de legende. O primă grupă — mai mică — e formată de legende referitoare la Mântuitor, la Familia Sfântă şi la apostoli, mai toate extrase din Evangheliile apocrife.

A doua grupă — mai mare — este formată din legendele martirilor şi ale asceţilor.

Se cunosc prigonirile groaznice pe care le-au avut de îndurat creştinii primelor veacuri din partea Romanilor, când aceştia au început să-şi dea seama că răspândirea nouei religii surpă temeliile Statului şi ale autorităţii lor. Marele istoric al Bisericii creştine, Eusebiu din Cesareea, care a apucat epoca de încheiere a persecuţiilor, ne povesteşte puterea mistică cu care îndurau chinurile cei ce nu voiau să părăsească credinţa în Mântuitorul: arşi pe ruguri, aruncaţi înaintea fiarelor în arenele circurilor, sfâşiaţi cu cochilii şi unghii de fier. In acele vremuri de urgie, când creştinismul era abia la începuturile sale, nu era cu putinţă ca el să nu înţeleagă ce admirabile pilde de rezistenţă în prigoniri putea aduce forţa morală a acestor eroice jertfiri de vieaţă pentru credinţa cea nouă. Fanatizate de avântul cu care aceşti iluminaţi primeau cununa de martiri, masele populare vedeau în ei pe adevăraţii aleşi ai Mântuitorului în lupta cu păgânismul.

După ce Constantin cel Mare pune capăt persecuţiilor, admiţând libertatea cultului creştin, atenţia Bisericii este îndreptată către ascetism. Sfântul acestor noui vremuri este acum ascetul, care retras de lume în codri sau pustiuri, îşi mortifica trupul pentru a desrobi sufletul de ispitele cu care Duhul întunericului căuta să-i primejduiască mântuirea. In năzuinţa de a expia păcatele lor şi ale semenilor, asceţii îşi impuneau asperităţi de vieaţă, chinuri trupeşti, refuzând orice

[1] Izvorul de apă vie al poeziei noastre populare, care este tot atât de vechiu ca şi poporul nostru — şi de care ne vom ocupa la locul său, când vom putea să-l cuprindem cu privirea în toată complexitatea lui — nu ajunsese încă să regenereze literatura cărturarilor.

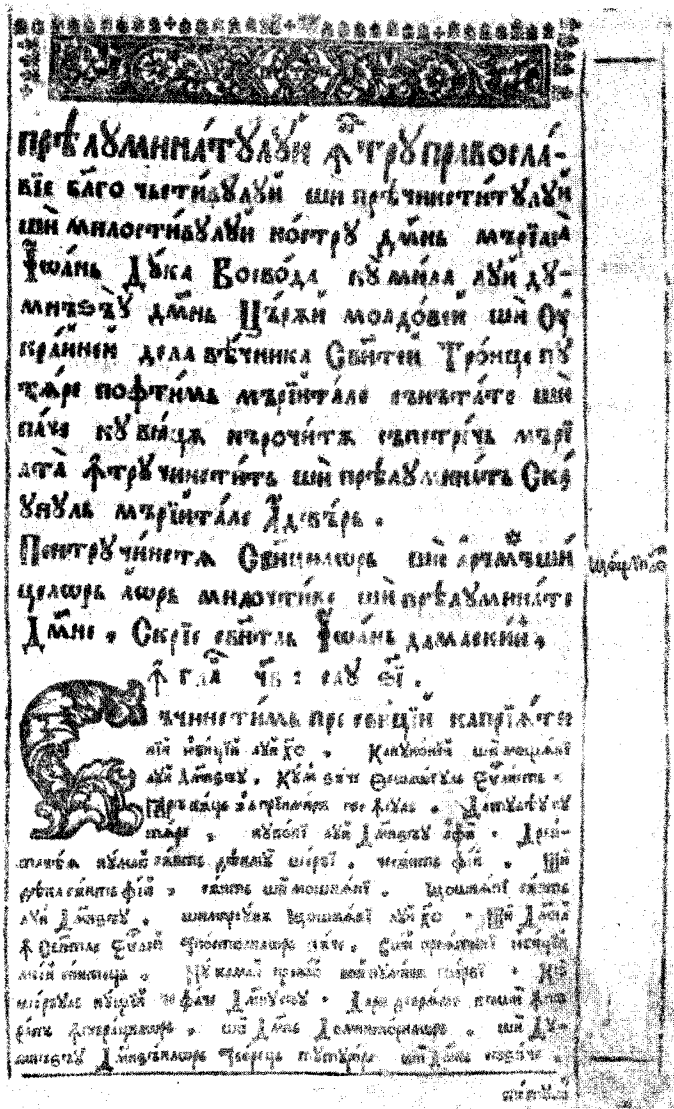
De sigur că Mitropolitul Dosofteiu a cunoscut şi el cântecele pe care le cântau, în sunetele cobuzelor, cântăreţii la mesele domneşti. (Vezi de ex. Cronica lui Miron Costin ed. Kogălniceanu, 1872, tom. 1, p. 351). E probabil că metrica poeziei populare cu măsura de 5—6 silabe a influenţat pe Dosofteiu în versurile sale. Dar o influènţă mai adâncă a poeziei populare asupra traducerii lui Dosofteiu n'a fost încă documentată).

adăpost, stând fără niciun acoperiș vara sub arșița soarelui, iarna în vifor, vânturi și ploi, până ce trupul li se topea de chinuri și se acoperea de răni.

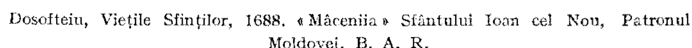
Biserica și contimporanii au privit cu admirație și pietate pe asceți, și-i socoteau ca fiind inspirați de Dumnezeu. Un cronicar bizantin ne spune că împăratul Isac Anghelos, într'o vreme de mare cumpănă în istoria Bizanțului, a chemat în palat pe «călugării care umblă cu picioarele goale, pe cei ce se culcă pe pământul gol și pe cei ce trăesc deasupra pământului pe coloane» și le-a cerut să se roage lui Dumnezeu ca să îndepărteze primejdiile care amenințau imperiul.

Care sunt elementele din care s'au alcătuit legendele hagiografice le-am arătat în vol. I (p. 70) Concepția hagiografului despre rolul și misiunea sfântului pe pământ, pare să fi fost influențată, în afară de tradiția literară a apocrifelor, și de curentele filosofice ale timpului și cu deosebire de mistica neoplatoniciană.

Concepția misticei neoplatonice despre puterile supranaturale în extazul divin a influențat credința creștină despre sfinți, în sensul că hagiograful, ca și misticul neoplatonician, admitea că martirul sau ascetul, care în extazul mistic se confunda în sufletul său cu Mântuitorul pentru a duce lupta împotriva păgânismului, în clipele hotărîtoare era sprijinit de Domnul. Mântuitorul radia atunci în jurul lor aureola divină — cu

Mitropolitul Dosofteiu: Pagină din *Viețile Sfinților* cu închinare către Duca, «Domn Țării Moldovei și Ucrainei». B. A. R.

Dosofteiu, Viețile Sfinților, 1688. «Mâceniia» Sfântului Ioan cel Nou, Patronul Moldovei. B. A. R.

care de altfel și sunt zugrăviți în bisericile noastre — și că acest nimb al sfințeniei îi sustrăgea dela influența puterilor fizice ale naturii, ridicându-i mai presus de ele.

Această concepție care stă la temelia legendei hagiografice explică caracterul supranatural al acțiunii. Viețile de sfinți ne introduc astfel într'o lume de miraculos creștin, în care torturile cele mai îngrozitoare nu pot distruge vieața martirului. De ex. Sfântul Mamas și Iulian sunt condamnați de autoritățile romane să fie sfâșiați de fiare sălbatice, dar la ziua sorocită, în arena circului, când se dă drumul fiarelor înflămânzite, acestea în loc să se repeadă asupra lor, își domolesc furia și, ajungând în fața sfinților, le ling picioarele. Sfântul Tirs, sărbătorit la 14 Decemvrie, este vârît într'un sac cu scorpii și vipere și aruncat în mare, departe de țărm; cu ajutorul îngerilor sacul se sfâșie, sfântul iese nevătămat și se întoarce la țărm, călcând pe valuri ca pe uscat. Când Ermingheld, fiul unui rege got, este asasinat în temniță, din porunca tatălui, coruri de îngeri se scobor din cer, cu lumini, în cântece de slavă (1 Noemvrie).

Tot prin minuni, de altă natură însă, se caracterizează și vieața sfinților asceți. Sf. Marian nu are nevoie, în puterea nopții, de candelă ca să scrie, fiindcă degetele lui răspândeau lumina necesară. La moartea sfântului Lazăr stâlpnicul (7 Noemvrie),

coloana, pe care trăise, străluceşte în tăria nopţii ca o coloană de foc până la mari depărtări.

Pentru a alcătui biografia sfântului, hagiograful, care n'a urmărit niciodată o reconstituire istorică a vieţii, ci numai o operă de edificare morală după canonul stabilit prin datina hagiografică, a împrumutat de multe ori elemente din tradiţiile şi basmele populare. Astfel, de pildă, tema cu lupta voinicului pe ţărmul unei ape pentru mântuirea unei fecioare, care apare în vechiul mit al lui Perseu şi Andromeda, în legenda celtică a lui Tristan şi Iseult şi în o mulţime de basme populare, ca de ex. în Balaurul cu 7 capete din colecţia lui Ispirescu, a fost încorporată din secolul al XII-lea şi în vieaţa Sf. Gheorghe, alcătuind partea cea mai frumoasă şi mai cunoscută a legendei. Tema aceasta hagiografică a luptei Sfântului Gheorghe cu balaurul, transpusă în versuri, este foarte răspândită la popoarele balcanice şi are o paralelă interesantă în balada noastră populară: Iovan Iorgovan [1].

Alte motive de folklor, ca de exemplu motivul inelului miraculos, care sfărâmându-se anunţă moartea eroului; a copilului care vorbeşte înainte de naştere, a cerbului care călăuzeşte pe calea mântuirii (Sf. Plachida), au fost prinse şi ele în ţesătura legendelor hagiografice. Scrise de autori diferiţi, în răstimpuri diferite, legendele hagiografice sunt foarte inegale. Multe sunt clişee banale, în altele miraculosul exagerat se apropie de grotesc, dar sunt şi câteva legende care, prin graţia lor naivă şi prin pietatea lor duioasă, au mişcat adânc sufletul cititorilor de pe vremuri.

Iată de pildă legenda lui Avgar, asupra căreia ne oprim puţin pentru a se înţelege mai bine caracterul unei astfel de legende hagiografice, precum şi mentalitatea celor ce se desfătau cu acest fel de literatură, din care scoteau adesea îndemnuri şi pilde pentru vieaţă.

Avgar, toparhul Edesei, fiind chinuit de o boală grea — după unele izvoare de lepră neagră — auzind de minunile şi tămăduirile săvârşite de Hristos, a trimes la El pe cancelarul său, Anania, un zugrav iscusit, ca să-i isvodească chipul şi să-i ducă o scrisoare cu rugămintea de a veni în Edesa pentru a-l mântui: « Să te afli aci cu mine — scrie toparhul, căci am înţeles că Evreii murmură împotriva ta şi vor să-ţi facă rău. Eu am cetatea prea mică, dar în de ajuns amândurora pentru a petrece cu cinste ». Anania, ajuns tocmai când Iisus propovăduia poporului, încearcă să-i prindă chipul, dar nu izbuteşte să fixeze nicio trăsătură, din pricina aureolei divine care-i nimba faţa. După ce şi-a încheiat predica, Mântuitorul, care şi gândurile ascunse ale oamenilor le cunoştea, a cerut solului să-i dea scrisoarea. După ce a cetit-o şi-a spălat chipul cu apă; a cerut o năframă curată de in; şi-a pus-o pe faţă; şi-a imprimat chipul în ea şi a predat-o solului să o ducă lui Avgar împreună cu răspunsul: « Fericit eşti, Avgare, de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, ca cei ce mă vor vedea să nu creadă în mine şi cei ce nu mă vor vedea aceia să creadă. Iar cât despre cele ce-mi scrii, ca să vin la tine, eu trebue să împlinesc toate celea pentru care sunt trimes, iar după ce le voi plini, să mă înalţ către Părintele Cel ce m'a trimes... ».

Avgar citeşte scrisoarea şi, închinându-se la icoana Domnului cea nefăcută de mâini omeneşti, deodată se vede vindecat pe tot trupul de lepră, afară doar de o rămăşiţă pe faţă.

Câţiva ani mai târziu, după ce Mântuitorul fusese răstignit, înviase şi se înălţase la cer, Avgar află că a sosit în cetatea lui un Evreu, cu numele Tadeu, care tămăduia pe cei bolnavi în numele lui Isus. Toparhul trimete să-l aducă la el şi când Tadeu intră pe uşa palatului, învăluit în nimbul strălucitor al sfinţeniei, Avgar se scoală de pe tron şi îl întreabă dacă într'adevăr el este ucenicul făgăduit prin scrisoarea Mântuitorului.

— « De vreme ce — răspunde Apostolul — mare nădejde ai pus spre Domnul meu, Isus Hristos, pentru aceea, iată, trimes fiind de Dânsul, am venit la tine şi, dacă credinţa ta se va spori întru tine, toate cele dorite de tine, după credinţa ta vor fi ». — « Atâta am crezut întru Dânsul, răspunse Avgar, încât am vroit să adun puterea oştirilor mele şi să merg asupra Iudeilor, celor ce l-au răstignit pe El, ci stăpânirea romană, subt care suntem, m'au oprit pe mine ».

Tadeu îl linişteşte, lămurindu-l că Mântuitorul n'avea nevoie de niciun sprijin, că El a îndeplinit pe pământ voia Tatălui şi că de-ar fi vrut, legiuni de îngeri ar fi adus în ajutorul lui. Avgar este adus la credinţa cea dreaptă, primeşte botezul şi cu aceasta rămăşiţa leprei de pe faţă dispare cu desăvârşire.

A doua zi, Tadeu, predicând norodului taina mântuirii, aduce la creştinism întreaga cetate a Edesei, care primeşte botezul.

Sâmburele acestei legende îşi are obârşia în creştinarea Siriei prin regele Abgar. Abgar al IX-lea, Bar Ma'nu (176—213), întorcându-se din Roma, unde fusese primit cu fast de împăratul Severus a trecut prin Asia Mică. Aci a îmbrăţişat creştinismul, pe care l-a impus apoi în regatul său. Mai târziu, din năzuinţa de a se învălui începuturile creştinismului în Siria într'o aureolă legendară de glorie şi de sfinţenie, evenimentul a fost transpus în epoca de apostolat a Mântuitorului şi pus în legătură directă cu El. Legenda căpătase, încă din secolul al III-lea, forma scrisă în limba siriacă şi se păstra în arhivele din Edesa, unde a găsit-o marele istoric al Bisericii creştine, Eusebiu, episcopul Cesareei şi prietenul lui Constantin cel Mare. Eusebiu a tradus-o în limba greacă şi a înserat-o în cartea I-a (cap. XIII) a istoriei sale bisericeşti.

Motivul cu năframa, icoana nefăcută de mâini omeneşti, nu făcea parte din structura primitivă a legendei; el apare pentru întâiaşi dată în secolul al V-lea.

Din lumea siriacă, motivul a trecut apoi în secolul al VI-lea în Bizanţ, şi a dobândit o vitalitate aşa de puternică, încât a fost exploatat mai târziu, în timpul luptelor iconoclaste, de către teologii bizantini, în sprijinul tezei că icoanele au fost instituite pe pământ de Mântuitorul însuşi. In secolul al VIII-lea, scriitorii bizantini, cei sirieni şi pelerinii apuseni ne înştiinţează că icoana trimisă lui Abgar se găsea într'adevăr la Edesa. Ea a fost adusă apoi în Constantinopol, pe timpul împăratului bizantin Romanos Lecapenos, care deslănţuise războiul împotriva Arabilor pentru liberarea ţinuturilor creştine de sub păgâni. Aducerea icoanei în Constantinopol şi depunerea ei în biserica Vlaherne din palatul imperial, s'a făcut cu mare fast şi, pentru comemorarea acestui eveniment în vieaţa Bisericii ortodoxe, s'a alcătuit chiar atunci slujba, care se citeşte şi azi în Biserica noastră.

Legenda aceasta pioasă, cu graţia ei naivă, care a instituit în Biserica ortodoxă două comemorări: la — 21 August prăznuirea sfântului Tadeu şi la 16 August aducerea icoanei din Edesa în Bizanţ — a lăsat urme adânci în arta religioasă şi în folklor. In zugrăveala bisericilor noastre: « în amintirea lui Avgar şi a icoanei Mântuitorului, se aplică atât năframa sfântă cât şi roşietica cărămidă sfântă, jos pe tamburul cupolei şi anume vis-à-vis una de alta: Năframa la răsărit, cărămida la apus ».

Legenda a fost mult citită şi a lăsat urme în folklor. In unele ţinuturi — în părţile Sighişoarei şi în Banat — scrisorile lui Avgar către Mântuitorul şi a Mântuitorului către Avgar sunt întrebuinţate, după cum a arătat răposatul Bogrea, până azi ca talismane. Ele sunt în genere numite, după numele toparhului *avgare*, prin corupţie *advare* sau *argare*, care înseamnă orice amulet în genere salv — conduct mistic, căruia superstiţia populară îi atribue o putere profilactică ». Astfel numele regelui Edesei, care a introdus creştinismul în Siria, a ajuns în lexicul românesc un nume comun, cu sensul de amulet — o curioasă evoluţie semantică în vieaţa cuvintelor.

In colecţia Vieţilor de Sfinţi ale Mitropolitului Dosofteiu mai sunt încă multe alte legende, tot atât de atrăgătoare prin graţia lor naivă şi tot atât de interesante prin problemele pe

[1] Cf. N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, II, p. 161—165.

care le ridică cu privire la substratul istoric sau la legăturile cu folklorul. Aşa sunt, de pildă: legenda despre Sfântul Alexie care şi-a părăsit părinţii şi soţia în noaptea nunţii ca să urmeze chemarea Mântuitorului, de care ne-am ocupat în vol. I; despre Sfântul Eustaţiu Plachida (20 Sept.), care, luându-se la o vânătoare pe urmele unui cerb miraculos, a fost convertit la creştinism; despre Sfânta Tecla (24 Sept.), care, ascultând dela fereastra casei părinteşti predica Apostolului Pavel, şi-a părăsit mama şi logodnicul pentru a-şi închina vieaţa Domnului; a celor şapte cuconi din Efes, care, urmăriţi de prigonitori, adorm 360 de ani într'o peşteră şi multe altele.

Colecţia Vieţilor de Sfinţi a lui Dosofteiu este alcătuită din 3 tomuri; ultimul a apărut în 1686, şi cu el activitatea marelui Mitropolit se încheie, deoarece în acest an Dosofteiu a fost luat şi dus în captivitate de Sobieski.

DOSOFTEIU ISTORIC. Pentru a întregi conspectul activităţii literare a Mitropolitului Dosofteiu, trebue să amintim aci şi preocupările sale istorice, căci în mijlocul muncii neobosite pentru naţionalizarea serviciului divin, Mitropolitul Dosofteiu, prietenul lui Miron Costin, a găsit timp să-şi poarte gândul şi către studii istorice. Era un pasionat cititor de cronografe. Un exemplar din cronograful lui Cigala se păstrează azi în biblioteca Academiei Române cu sublinierile şi adnotările marelui Mitropolit. In Vieţile Sfinţilor îl vedem adesea înodând textul hagiografic cu informaţii şi citate împrumutate din cronografe.

Dar mai mult pare să-l fi interesat istoria naţională. In prefaţa a două cărţi: *Molitvenicul*, apărut în 1681, şi *Parimiile*, publicate în 1683, el adaugă un rezumat de istorie moldovenească în versuri. Acest poem cronologic, începe cu discrete aluzii la originea romană. Vorbind de Dragoş Vodă, care, descălecând ţara, «au adus într'însa *rumănească limbă*», adaugă versuri ca acestea:

Se trage de pre sânge *rudă împărătească.*

Inşiră apoi pe rând Domnii Moldovei, pomenind în deosebi ctitoriile lor de mânăstiri şi biserici până la Duca Vodă, adică până în vremea sa. Cu toată ariditatea inerentă acestui gen literar, totuşi imaginaţia Mitropolitului poet se aprinde la evocarea marilor Domni, apărători ai pământului moldovenesc, ca bunăoară la a lui Ştefan cel Mare — « i se înălţă vestea şi peste ghotară » — a cărui siluetă de mare ctitor ne-o înfăţişează astfel:

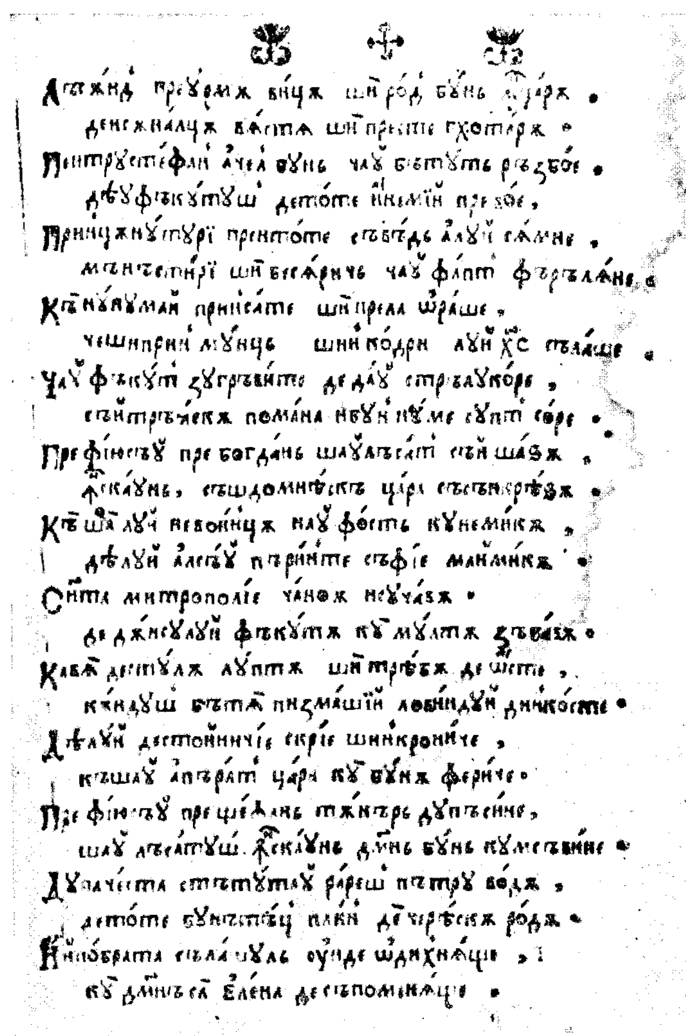
Prin ţinuturi, prin toate să vădu a lui siamne:
Mănăstiri şi besiarici č-au faptŭ fără liane,
Că nu numai prin sate şi pre la oraşe,
Ce şi prin munţi şi 'n codri lui Hristos sălaşe,
Č-au făcut zugrăvite, de dau strălucoare,
Să-i trăiască pomana 'n bun nume suptu soare.»...

* * *

Vremurile de atunci nu erau însă prielnice pentru munca de carte. Un nou războiu se deslănţuise între Turci şi creştini. Moldoveni şi Munteni, trebuiseră să urmeze oştirile turceşti şi să ia parte la asediul Vienei. Dar pe când Duca Vodă cu oastea moldovenească lipsea din ţară, Polonii cu pribegii moldoveni intraseră în Moldova, aducând ca Domn pe Petriceicu Vodă. In zilele de Crăciun ale anului 1683, Duca Vodă este surprins la moşia sa Domneşti, de un podgheaz polon şi făcut prizonier împreună cu cronicarul Miron Costin, prietenul lui Dosofteiu. In locul lui Duca Vodă, fu instalat în scaun cu ajutorul polon, Petriceicu Vodă. In aceste vremuri de restrişte noul Domn şi boierii din divanul Moldovei, temându-se de invazia Turcilor şi Tătarilor, hotărăsc să trimită după ajutor la ţarii Rusiei, Ioan şi Petru Alexievici, pe Mitropolitul Dosofteiu şi pe Căminarul Lupu, oferind, în schimbul ajutorului, tribut.

Mitropolitul Dosofteiu n'a putut ajunge însă până în Moscova, fiindcă se răspândise svonul că părţile de unde vine Mitropolitul sunt bântuite de ciumă. A fost oprit la Kiew de autorităţile ruseşti, care au transmis la Moscova cererea Moldovenilor şi lămuririle Mitropolitului.

Este de reţinut din declaraţiile lui Dosofteiu lămuririle pe care le dă cu privire la neîncrederea poporului său în Poloni, care spune el sunt răutăcioşi, « mincinoşi », şi « nestatornici ».

Pagină din cronica rimată a lui Dosofteiu în Molitvenicul din 1681, cu pasagiul despre Ştefan-cel-Mare. B. A. R.

Răspunsul Ţarilor la rugămintea Moldovenilor nu ni s'a păstrat. Fapt e că Ruşii nu s'au mişcat să vină în ajutorul nostru. Peste câteva luni, Turcii intrau în Moldova şi puneau pe tron pe Dumitraşcu Cantacuzino, dar, după puţin timp, şi acesta avea să fie înlocuit prin Constantin Cantemir.

Păstorirea Mitropolitului Dosofteiu se apropia însă de sfârşit. In anul 1686, regele Poloniei, Ion Sobieski, pornind din nou cu războiu împotriva Turcilor, intră cu oştirea în Moldova. Incercarea lui de a câştiga de partea sa pe Constantin Cantemir nu izbuteşte, între altele fiindcă fiul cel mare al Domnului era ostatec la Constantinopol şi fiindcă Turcii treceseră Dunărea şi, unindu-se cu Tătarii, aşteptau la graniţele ţării. Domnul moldovean lăsase în Iaşi proviziuni pentru armata polonă şi se retrăsese spre Sud. In răstimp, regele Sobieski intră în Iaşi şi-l ţine în stăpânire 2 săptămâni, petrecând — zice Dimitrie Cantemir în *Vita Constantini Cantemiri* (ed. Iorga p. 63-66, text românesc) — în oaspeţe lungi şi bubuiri de tunuri, « pentru ca să « sperie de departe pe Turci şi pe Tătari ». Sobieski, care prinsese dela ostaşii moldoveni, încă de pe vremea când era hatman al Poloniei, câteva cunoştinţe de

limbă românească, la un ospăț, a rostit câteva cuvinte către boierii moldoveni, în limba lor, ca să le facă plăcere. Apoi, în clinchetul paharelor, a poruncit să înceapă hora, după care a spus că a alcătuit un cântec moldovenesc. Și tăcând lăutarii, Sobieski a început:

Constantine,
Fugi bine,
Nici ai casă,
Nici ai masă,
Nice dragă jupânească.

După relatarea lui Dimitrie Cantemir, tatăl său, înștiințat de aceasta, nu s'a lăsat dator cu răspunsul. Sobieski, părăsind Iașul, trece Prutul și se îndreaptă cu armata spre Bugeac, unde-l pândeau Turcii și Tătarii, care arseseră iarba, otrăviseră apa și prinseseră carele cu proviziuni ale Polonilor. Pe când regele polon se afla astfel în primeidie, Cantemir îl înștiințează, printr'un om sigur, de primejdia aceasta și îl sfătuește, după cum ne spune fiul său, ca să treacă repede înapoi și să iasă din Moldova, după care adaugă:

« că-i foarte mulțumește pentru cinstea pe care a binevoit « să i-o facă prin cântecul pe care i l-a alcătuit și l-a cântat. « Doamnă, în adevăr, din voia sorții nu are de mult, dar a lăsat « Craiului casa, gazda și masa gătită, iar, dacă nu s'a ajuns « întru ceva, să fie bun a nu o pune în sama voinții sale, ci « numai în a neputinții ».

DOSOFTEIU IN POLONIA. Sobieski, retrăgându-se peste Prut și străbătând Iașii cu ostașii săi, aceștia au dat foc orașului și au prădat mănăstirile. Cu acest prilej au ridicat și pe Mitropolitul Dosofteiu. Unii istorici sunt de părere că Dosofteiu a plecat de bună voie. Trei contimporani care au însoțit oștile regelui Sobieski — episcopul de Kamenica, Wojenski; francezul Phillipe Dupont, ofițer și curtean și un anonim într'o scriere *Les Anecdotes de Pologne* ... — povestesc că Mitropolitul Dosofteiu a ieșit înaintea regelui cu 200 de preoți și călugări, cu prapore și cruci, însoțiți de fruntașii orașului. Și, adăogă Dupont, că Mitropolitul ar fi ținut un discurs lui Sobieski în care l-a înfățișat pe Constantin Cantemir în colorile cele mai negre [1]. Se știe însă că vlădicii nu trebue să-și părăsească niciodată poporul. Primirea cu alaiu mare a lui Sobieski, care venea ca liberator de sub jugul turcesc, era deci firească. Nu știm în ce măsură Dosofteiu a îndrăznit să-și atace Domnul.

Dar D. Cantemir ne spune însă în această privință lămurit:

« Polonii au prădat și vasele stinte și moaștele Sfântului Ioan « cel Nou, cu multe pietre scumpe. Și alte odoare de argint și de « aur le-au luat cu sine și împreună cu ele *pe însuș Mitropolitul care « mustra fățiș fapta nelegiuită a ostașilor și se ruga de îndurare*» [2].

Tezaurul și odoarele Mitropoliei din Suceava, pe care Polonii le-au ridicat odată cu Mitropolitul Dosofteiu, cuprindeau, după cum aflăm din documente, lucruri prețioase ca de exemplu:

« Un aier mare împodobit cu pietre scumpe, cumpărat la « 1427 de către Domnitorul Moldovei Alexandru cel Bun și de « fiul său Ilie, pe vremea Mitropolitului Macarie; mitra de aur « a mitropolitului, împodobită cu diamante și cu smaralde; cruci « de aur cu rubine și turcoaze; cârje pastorală de argint; icoane « cusute cu aur și argint și cu cercuri de mărgăritare; o evanghelie « pe pergament cu scoarțe de argint aurite; veștminte preoțești; « învelituri pentru pristol, toate de stofă scumpă, împodobite « cu pietre prețioase; sfeșnice și cădelnițe de aur și argint ».

Cu mitropolitul Dosofteiu au mai fost ridicați din Suceava și câțiva clerici, cari erau pe lângă el: ieromonahii Adrian, Ionaș, Ilarion și arhimandritul Sucevei, Nicolae.

[1] Horia Oprișan în *Arhiva*, anul XLVII, 1940, nr. 1—2, p. 110—116.

[2] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyri*, ed. Iorga, 1923, p. 65, text românesc.

In Polonia, li s'a impus captivilor să locuiască în orașul Stryi. Incep de aci înainte pentru marele mitropolit moldovean în pribegie, zile grele de sărăcie și amărăciune. Constantin Cantemir îl chiamă stăruitor să se întoarcă în țară cu moaștele Sfântului Ioan cel Nou și, fiindcă nu voia, sau nu putea să vie, este anatemizat de patriarhul din Constantinopol, anatemă care a fost ridicată, însă prea târziu, după ce Dosofteiu murise. Deși se pare că i s'a îngăduit libertatea de a conduce colonia românească din Polonia, deși îl vedem într'un rând sfințind pe episcopul român Iosif Stoica din Maramureș și pe alți doi episcopi ruteni, totuși vieața sa în exil este plină de necazuri și lipsuri. Abia așezat pe pământ străin, se vede nevoit să trimită necontenit după ajutor și milă în Rusia, la țarul Moscovei, la Patriarhul Ioachim și la toți creștinii ortodocși:

« Potoliți — scrie el — furtuna mizeriei noastre, astâmpărați « sufletul ce se chinuește și adăpați sufletul însetoșat, care pri- « begește acum, al patrulea an, din eparhia mea.

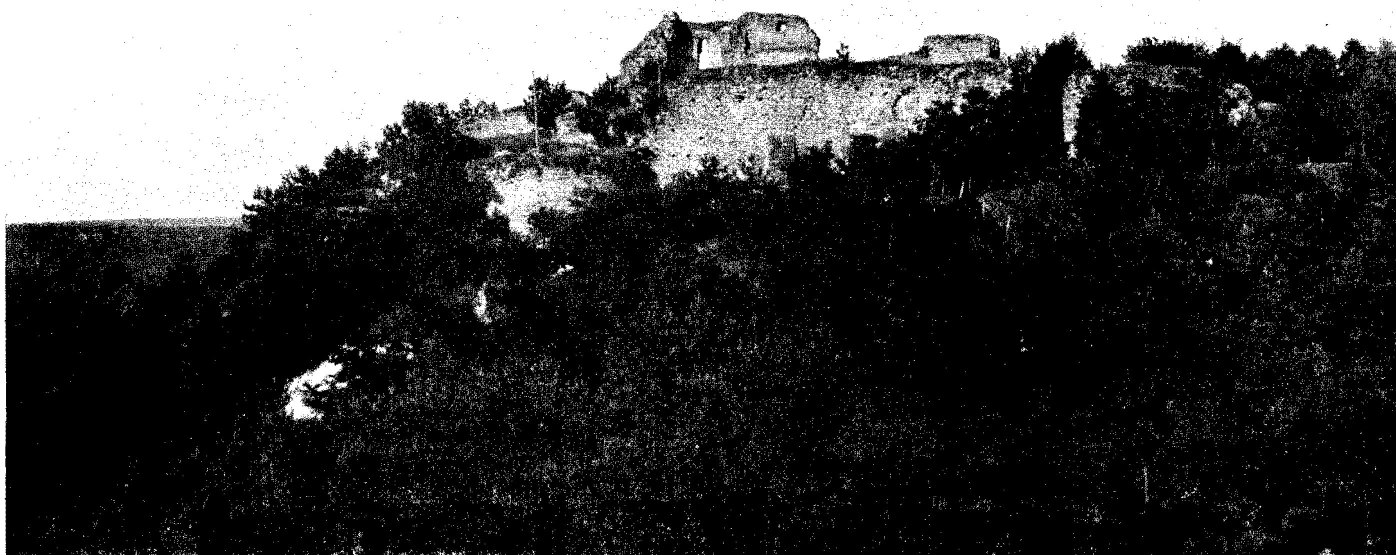
« Pătimesc în mizerie cu servitorii cari sunt lângă racla « sfântului Ioan cel Nou, nădăjduind mântuirea lui Dumnezeu, « ca să mă întorc și să mă înfățișez înaintea feței lui Dumnezeu, « în Mitropolia dorită a Sucevei...».

In această vieață de amărăciune, petrecută în exil, Mitropolitul Dosofteiu își găsește o mângâiere în munca de cultură, prinsă, prin forța împrejurărilor, în cursul curentelor chievene și moscovite. Deslipirea Ucrainei dela Polonia și alipirea ei la imperiul moscovit adusese divergențe în vieața religioasă a Rusiei. Pe când Moscova păstrase credincios tradiția ortodoxă, Ucraina, care stătuse sub stăpânirea Poloniei catolice, primise, prin influența literaturii religioase, traduse din limba latină, a catolicismului polon, obiceiuri, rânduelі și dogme străine ortodoxismului. Una din aceste chestiuni, care a frământat societatea rusă timp de 15 ani, a fost chestiunea transubstanțierii Sfintelor Daruri. In dogmatica creștină este o problemă importantă aceea de a se ști dacă la taina cuminecăturii este prezent sau nu spiritul Mântuitorului. Pe când biserica ortodoxă susține că este prezent, bisericile reformate susțin că aceasta este simbolică. Ucrainienii, deși ortodocși, se alipiseră la punctul de vedere reformat. Patriarhul Ioachim, după sfaturile fraților Lihudi și a altor cărturari din Moscova, somează pe Mitropolitul Kievului să-și expună lămurit punctul său de vedere în această privință. In astfel de clipe hotărîtoare pentru biserica rusă, când Patriarhul Moscovei se pregătea să arunce anatema asupra Bisericii din Kiew, intervine Dosofteiu, care, din exilul său, lămurind pe Mitropolitul Kievului asupra punctului de vedere ortodox, înlătură ruptura.

Din aceste preocupări, prelatul nostru, solicitat de Mitropolitul Kievului, a tradus în rusește o serie de cărți, care se refereau tocmai la dogma transubstanțierii Sfintelor Daruri. Originalele grecești ale unora din aceste cărți fuseseră tipărite prin 1683, în tipografia din Iași, după cererea marilor Patriarhi greci ai răsăritului, pe vremea când Dosofteiu păstoria Moldova. Textele traduse de el — precum din cartea *Sf. Simeon al Salonicului* despre transubstanțierea Sintelor Daruri; *Istoria bisericească* și *Vedenia tainică a Patriarhului Gherman*, *Orânduelile Sf. Apostoli*, sunt scrise într'o foarte corectă limbă rusească și unele erau menite să fie tipărite.

Dar în mijlocul acestei activități, cu sufletul îndurerat de nostalgia scaunului său din Suceava și strâmtorat de multe lipsuri, Mitropolitul Dosofteiu închide ochii la 13 Decemvrie 1693.

O mișcătoare scrisoare, adresată hatmanului Mazepa, de către unul dintre călugării care au stat la căpătâiul lui, în ceasul morții, ne înștiințează astfel despre sfârșitul Mitropolitului moldovean: « Noi, sărmanii călugări, cari ne aflăm lângă sfintele moaște « ale Sfântului marelui mucenic Ioan cel Nou din Suceava,

Ruinele cetăţii Suceava.

După o fotografie din colecţia Ministerului Propagandei.

« în localitatea Zolkiev, cu supunere cădem la picioarele Măriei « Voastre domneşti, căci nu avem unde să ne plecăm capetele « decât la domnul Dumnezeu şi la Măria Voastră milostivul « nostru Domn. Şi facem ştire măriei Voastre cum a fost dela început: A venit milostivirea Sa Regele polon cu oaste în Ţara Românească, în cetatea Iaşilor, şi a luat moaştele Sf. marelui mucenic Ioan din Suceava şi cu prea Sfinţitul Dosofteiu din Suceava şi ne-au dus din Iaşi în Polonia; şi ne-au dat să trăim noi « în cetatea aceea opt ani la porunca Milostivirei sale. Şi a trăit « Părintele Mitropolit, de fericită memorie, în mare lipsă şi necaz « şi nu a avut unde să se mişte. Şi, de când a murit preasfinţitul « Mitropolit, de fericită memorie, au trecut 6 ani, în 13 Decembrie».

Şi iată, acum, o frumoasă trăsătură de caracter a feţelor religioase din trecut:

« Eu atunci, milostive binefăcător, am fost obligat cu mare « epitimie de Prea Sfinţitul Mitropolit de fericită memorie « să nu părăsesc sfintele moaşte până la capătul vieţii mele ».

Experienţa dureroasă pe care a încercat-o Mitropolitul Dosofteiu în hărţuita sa vieaţă, îi întărise personalitatea pentru o muncă înaltă, închinată ţelului educativ pe care îl impunea menirea sa de păstor al ţării. Şi dacă împrejurările nu l-ar fi copleşit de atâtea ori, activitatea sa ar fi înzestrat trecutul cultural românesc cu o operă uriaşă, pentru care Dosofteiu simţea şi chemarea şi priceperea de a ne-o da.

Munca lui Dosofteiu, atât cât o avem, reprezintă în istoria culturii noastre vechi un mare pas înainte. El, cel dintâi dintre vlădicii Principatelor, a deschis drumul limbii româneşti către altarul Bisericii. Străduinţele lui vor fi continuate mai târziu, în Ţara-Românească, de Mitropolitul Antim Ivireanu. Prin traducerea Psaltirii în versuri, Dosofteiu a aşezat temeliile versificaţiei în literatura noastră cultă, iar prin Vieţile Sfinţilor a dăruit sufletului românesc din veacul al XVIII-lea o bogată literatură de imaginaţie, împletită cu elemente miraculoase, plină de pietate şi uneori înviorată de graţie naivă.

Prin destinul său tragic, rămâne o figură care sintetizează vitregia împrejurărilor în care s'au sbătut toţi marii cărturari ai literaturii noastre vechi.

BIBLIOGRAFIE. VIEAŢA: Ştefan Dinulescu, *Vieaţa şi scrierile lui Dositeiu Mitropolitul Moldovei* (extras din *Candela*, jurnal bisericesc-literar) Cernăuţi, 1885; Ştefan Ciobanu, *Dosoftei Mitropolitul Moldovei şi activitatea lui literară. Contribuţiune la istoria literaturii româneşti şi a legăturilor româno-ruse literare din secolul al XVII-lea*, traducere din ruseşte de Ştefan Berechet, Iaşi, 1918; Originalul rusesc, conţinând anexe care n'au fost traduse, a apărut în ediţia Academiei imperiale ruse de ştiinţe, secţia pentru limba şi literatura rusă, Kiev, 1915; Ştefan Ciobanu, *Contribuţiuni privitoare la originea şi moartea Mitropolitului Dosofteiu*, Discurs de recepţiune la Academia Română, Bucureşti, 1920. Documente biografice: Silviu Dragomir, *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII* în *Analele Academiei Române*, nr. 21, Bucureşti, 1912; I. Bogdan, *O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosofteiu* în *Analele Academiei Române*, XXXIV, Mem. Secţiunii istorice, Bucureşti, 1912. p. 489—496. Despre fuga în Polonia: H. Oprişan, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia* în *Arhiva* Iaşi, XLVII, 1940, p. 110—116.

OPERA. TEXTE ŞI STUDII: I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românéscă veche*, I, Bucureşti, 1903, p. 209—240; 262—269 unde se descriu cărţile lui; D. A. Sturdza, *Un manuscris al lui Dosofteiu* în *Convorbiri Literare*, VI (1872). p. 157—167; I. Bianu, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei 1671—1686, Psalitrea în Versuri publicată după manuscrisul original şi de pe ediţiunea dela 1673. Ed. Academiei Române*, Bucureşti, 1887. Din *Vieţile Sfinţilor* au fost publicate fragmente de Dr. M. Gaster, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, II, vol. 4 (1885), p. 635—636 (Eustatie Plachida) şi în *Chrestomatie română*, Bucureşti, 1891, I, p. 251—259. Fragmente din *Acatist, Molitvenic, Liturghie, ibidem*, I, p. 214—215. Alte fragmente din *Vieţile Sfinţilor* în colecţia « Autorii români vechi şi moderni, Ediţiune şcolară », Bucureşti, Socec, 1895.

STUDII. Despre izvoarele lui Dosofteiu în Vieţile Sfinţilor: Iulian Ştefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română*, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297 (şi extras). Pentru limbă: C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der «Vieaţa şi petrecerea svinţilor» des Metropoliten Dosofteiu* în G. Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rum. Sprache zu Leipzig*, V., 1898, p. 51—144; D. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu asupra limbei* în *Analele Academiei Române*, XXXVI Mem. secţ. lit. seria II-a, p. 1—114, Bucureşti, 1915. Pentru versificaţia lui Dosofteiu în afară de prefaţa lui I. Bianu, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei (1671—1686). Psaltirea în versuri*; cf. şi N. I. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine* (XVII-e et XVIII-e siècles), Paris, 1909, p. 44—49. Despre versurile poloneze din Parimiile lui Dosofteiu vezi menţiune la I. Bianu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu Mitropolitul Moldovei*, p. XXVIII; publicate şi studiate pe larg de Ştefan Ciobanu, *Versuri poloneze necunoscute în opera Mitropolitului Moldovei Dosoftei* Extras din *Mélanges Drouhet*, Bucureşti, 1940. Pentru Psalmii lui Dosofteiu în cântecele de stea şi în Vicleim: N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească* II, Bucureşti, 1938, p. 193—194; 214—215. *ibidem* studii despre legendele sfinţilor populari din Dosofteiu vol. I, p. 156—171 (Sf. Vineri şi Sf. Alexie); vol. II 138—178 (Avgar şi Mântuitorul; Cei şapte cuconi din Efes; Eustatie Plachida, Sf. Gheorghe; Vasilie-cel-Nou). Despre Avgar Cf. şi *Convorbiri Literare*, LVIII, 1925 p. 243—261.

D. Găzdaru, *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa Mitropolitului Dosoftei* în *Arhiva*, XXXIV, Iaşi, 1927, p. 122—149; Marian Sokołowski, *Spadek po Metropolice Mołdawskim Dosyteuszu*.

CARACTERUL GENERAL AL CULTURII ROMÂNEŞTI PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Am ajuns cu expunerea noastră asupra evoluţiei literaturii româneşti la o răscruce.

Mitropolitul Dosofteiu reprezintă punctul culminant al desvoltării literaturii religioase în Moldova. In Muntenia, activitatea începută sub Matei Basarab continuă şi ajunge punctul ei culminant în vremea lui Brâncoveanu, cu Mitropolitul Antim Ivireanu. In Moldova, niciunul dintre urmaşii lui Dosofteiu nu se mai ridică prin cultură şi muncă la înălţimea lui. Dar dacă literatura religioasă stagnează în Moldova, în schimb se ridică pe treptele cele mai înalte ale culturii reprezentanţii boierimii moldovene care inaugurează un gen nou în cultura românească: istoriografia naţională.

Inainte de a urmări opera cronicarilor moldoveni, este necesar să facem un popas la această răscruce de drum, pentru a fixa aci, în linii mari, evoluţia, caracterul şi importanţa literaturii religioase româneşti până în secolul al XVII-lea.

In ultimul timp s'a făcut încercarea de a se scoate literatura religioasă din istoria literaturii vechi pentru cuvântul că « această literatură religioasă nu are legătură cu creaţia oricât de minimă » că « această, aşa zisă literatură nu cuprinde decât cărţile de ritual trebuitoare preotului în slujba sa, traduse în româneşte ». Se uită însă că liturgica ortodoxă, cu totul diferită de cea catolică, este privită azi de cei mai de seamă reprezentanţi ai Bisericii latine ca un virtual izvor de înviorare al liturghiei catolice şi reprezintă culmile cele mai înalte ale poeziei sacre bizantine.

De altă parte, literatura noastră veche a evoluat în condiţii cu totul deosebite de acelea în care s'au desvoltat marile literaturi din Occident. In Occident, traducerea Bibliei şi a cărţilor sfinte a fost precedată de o perioadă lungă de 3—4 veacuri, în care perioadă a înflorit literatura profană în limba naţională. Limba literară în Occident s'a şlefuit deci în creaţiile literare ale jongleurilor, trubadurilor şi scriitorilor profani. Cu totul altfel se prezintă lucrurile la noi. Limba scrisă apare la noi întâi în scripturile sfinte şi se formează, ca limbă literară, în textele religioase până în a doua jumătate a sec. al XVII-lea, când apare istoriografia moldovenească în limba naţională. Dar chiar după apariţia cronicelor, singurele cărţi care se tipăresc la noi şi se răspândesc peste toate ţinuturile româneşti, menţinând unitatea credinţei şi a graiului, sunt textele sfinte. Cronicele s'au răspândit pe o rază mai restrânsă şi numai prin copii manuscrise.

Literatura religioasă — canonică şi apocrifă — a format astfel în primele veacuri singura hrană intelectuală a întregii societăţi. Ea a creat o mentalitate religioasă care se desvălue în toate manifestările poporului: artistice, sociale şi politice.

Incepând din vremurile neguroase ale întemeierii Principatelor, clerul, asociat la toate momentele solemne din vieaţa familiei şi a neamului, ocupă în structura societăţii româneşti un loc de frunte. Am arătat în vol. I (p. 17—28) că mânăstirile au fost cele dintâi focare de cultură ale noastre. In mânăstiri se aflau bibliotecile de texte slave, din care s'a alimentat cultura noastră veche; în mânăstiri lucrau de zor, pentru gloria lui Dumnezeu, artiştii caligrafi şi miniaturişti; acolo se aflau atelierele de broderie şi pictură religioasă — şi tot acolo şcolile de cărturărie pentru cine vroia să intre în tagma clerului sau a diecilor şi logofeţilor. Dela aceste focare s'au aprins, cu vremea, luminele pe lângă scaunele eparhiale şi pe lângă bisericile de oraşe şi chiar de sate — pretutindeni unde s'au găsit vlădici ori preoţi cărturari şi inimoşi. Astfel clerul a ajuns să fie aproape singura clasă cultă. Masele adânci ale poporului nu se ridicaseră nici până la noţiunea scrisului, care era strâns legată, pe acele vremuri, de cunoaşterea unei limbi, — nu numai străină, ci şi *moartă*. Limba în care călugări şi preoţi oficiau serviciul divin şi în care dieci şi pisari redactau actele din cancelariile domneşti, era, la început o veche limbă slavă, *altkirchen slavische Sprache* cum o numesc filologii germani, *paleoslava*, cum au numit-o slaviştii noştri, un idiom vorbit în veacul al IX-lea în ţinuturile Macedoniei, leagănul literaturilor sud-slave.

A trebuit să treacă multă vreme, a trebuit să se petreacă mari frământări în bisericile din Occident, până când, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, câţiva iluminaţi să pornească eroic, cu jertfa propriei lor vieţi, lupta pentru introducerea graiului matern în serviciul divin. Sub influenţa ideilor puse în circulaţie de reforme, Maramureşenii, au pus, în secolul al XV-lea, temeliile literaturii româneşti, tălmăcind Sfintele Scripturi în graiul strămoşesc. Traducerile lor, răspândite în copii manuscrise, au fost tipărite de către diaconul târgoviştean Coresi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Textele maramureşene erau scrise într'o limbă noduroasă cu caractere arhaice şi dialectale. Coresi a înlăturat, cât a putut, particularităţile arhaice şi dialectale, transpunând textele în graiul muntean, care se ridică astfel la rangul de limbă literară. Textele lui Coresi au intrat la rândul lor în mâinile Mitropolitului Varlaam şi astfel dela Varlaam la Simeon Ştefan, dela aceştia la Mitropolitul Dosofteiu şi în sfârşit până la Biblia lui Şerban şi până la Antim Ivireanu, timp de două veacuri şi jumătate, a fost o continuă elaborare a textelor sacre, o continuă frământare de a găsi pentru cugetarea biblică, în formă naţională, nu numai cuvântul cel mai expresiv şi cel mai precis, dar cuvântul care să fie în acelaşi timp înţeles în toate ţinuturile româneşti, « că Românii nu grăiesc în toate ţărâle într'un chip », iar cuvintele trebue să fie ca banii « că banii aceia sânt buni, carii îmblă în toate ţarâle, aşa şi cuvintele acelea sânt bune, carele le înţăleg toţi ». Dar prin această necontenită frământare în căutarea cuvântului expresiv, cu rezonanţă în toate cuprinsurile româneşti, în aflarea unui ritm armonios la care să poată fi adaptată melodia bizantină, acolo unde o cereau necesităţile liturgice, s'a creat limba noastră literară.

Cu această muncă de tălmăciri, s'a pregătit şi drumul limbii naţionale spre altar. In a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Mitropolitul Dosofteiu în Moldova şi mai târziu Mitropolitul

Antim Ivireanu în Muntenia, se puu în fruntea marei reforme de a introduce graiul românesc în altar, traducând amândoi cărţile necesare ritualului creştin. A fost aceasta un mare câştig, pentru cultura religioasă a poporului nostru, fiindcă popoarele catolice nici azi nu ascultă slujba religioasă în limba naţională.

Dar în afară de traducerea scripturilor sfinte şi a textelor liturgice, necesare cultului divin, munca literară a clerului s'a îndreptat şi spre alte tărâmuri. Cu deosebire călugării, care, departe de valurile lumii, trăiau în mânăstiri lipsiţi de grija celor omeneşti, şi-au consacrat vieaţa activităţii de traducere a textelor din limba slavă. In orele în care toaca mânăstirii nu-i chema la umilinţă şi la rugă, aceşti vizionari lucrau până noaptea târziu, la lumina opaiţului, pentru a prinde din filele vechilor manuscrise slavone, tot ceea ce sufletul lor mistic, chinuit de grija mântuirii, era dornic să cunoască. Astfel, încă din secolul al XV-lea, primii traducători maramureşeni ai textelor sfinte au pus în circulaţie un ciclu de legende apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două limanuri către care sunt îndrumate sufletele oamenilor după moarte: de o parte infernul cu valurile de smoală clocotindă şi cu râurile de flăcări; de altă parte grădinile înflorite ale raiului.

Odată cu legendele apocaliptice, gândul lor s'a îndreptat, cu o firească simpatie, şi către martirii bisericii, cari în vremurile marilor prigoniri şi-au jertfit vieaţa pentru triumful creştinismului, şi către marii asceţi cari, năzuind spre mântuirea sufletului, se retrăgeau departe de chemările ispititoare ale vieţii, în pustiuri, unde prin abstinenţă îşi mortificau trupul. Legendele hagiografice, în care icoanele sfinţilor apăreau aureolate de un nimb divin, într'o atmosferă de miraculos, formau pentru acele timpuri de naivă credinţă, admirabile modele de virtuţi creştineşti.

Dela acest gen de literatură cu tendinţe vădite de a edifica masele populare, s'a trecut la legendele pioase, pline de graţie naivă privitoare la materia Vechiului şi Noului Testament; apoi la texte profane cu caracter moral, ca Fisiologul şi Albinuşa, pentru ca să se ajungă la romanul popular. Dar ceea ce caracterizează spiritul şi mentalitatea acestei epoci este că, chiar acţiunea acestor romane, de aventuri şi de dragoste cu colorit romanesc, încheiată în chip brusc prin moartea tragică a eroilor, era exploatată de cler ca o temă de moralizare: «... scriş acasta carte ce se chiamă Alixandrie şi mă usteniiu câtu putulu şi o scriş să cetească şi să socotiască bine ce este împărăţia ceştii lumi deşarte şi mănganoasă», îşi încheia Popa Ion Românul, din Sânpetru Ardealului, copia sa, cea mai veche redacţiune românească a vieţii lui Alexandru Machedon din câte au ajuns până la noi (1620).

Timp de două veacuri, clerul a procurat neamului hrana intelectuală. Evangheliile, care purtau cuvântul Domnului înveşmântat în forma unei majestăţi plină de simplitate; Vieţile de sfinţi, cu înălţătoarele pilde de credinţă şi abnegaţie; legendele pioase şi naive ale apocrifelor biblice; viziunile apocaliptice cu sumbrele lor colori, — toate acestea au format vreme îndelungată literatura de predilecţie a tuturor claselor noastre sociale. Aceste texte, tălmăcite în chiliile mânăstirilor, erau copiate de preoţii de mir şi răspândite mai departe în lumea satelor şi a oraşelor.

In strânsă legătură cu literatura s'a desvoltat şi arta noastră veche. Zugravii acestei epoci, chemaţi să împodobească zidurile mânăstirilor şi ale bisericilor şi să coloreze icoanele, au introdus între scenele biblice şi cele hagiografice, zugrăvite după normele

Mânăstirea Dragomirna. Ctitoria Mitropolitului Anastasie Crimca.

Colecţia Ministerului Propagandei.

statornicite prin *Erminii* — tratate de pictură bisericească alcătuite în Muntele Athos — și o mulțime de scene împrumutate din legendele apocrife, din viziunile apocaliptice, din romanele populare chiar. « Pretutindeni, — scriam altă dată [1] — pe zidurile din afară și din tinda bisericilor și ale mânăstirilor, pe icoanele păstrate în vechile case boierești, pe troițele ridicate de mâini pioase la răscrucea drumurilor de țară, arta veche românească poartă un puternic — aș zice exclusiv — caracter religios și a suferit influența pronunțată a ciclului de legende apocrife și al celor populare. Oricâte cunoștințe tehnice ar avea cineva, oricât simț al colorilor și al perspectivei, nu va pricepe niciodată nimic din sensul intim al scenelor zugrăvite, din mentalitatea celui care a lucrat, dacă nu cunoaște literatura care a inspirat această artă ».

In atmosfera de misticism a acestei literaturi și străvechi arte religioase a viețuit sufletul românesc mai multe veacuri. In naivitatea ei adorabilă, societatea veche românească credea în lumea de miracole, care-i punea dinainte, în locul abstracțiunilor teologice, icoane vii și colorate de închipuirea ce și-o făcea despre tărâmurile de dincolo de moarte.

Arta și literatura aceasta corespundea și a creat o mentalitate specifică, pe care abia ne-o putem închipui în vălmășagul vremurilor turburi de astăzi, când progresul științelor pozitive de o parte și materialismul de altă parte, au spulberat toate aceste iluzii transcendentale și au măcinat și macină din zi în zi temeliile credinței. Dar urmele acestei mentalități le găsim în înfăptuirile și în scrisorile marilor voevozi din trecut și mai departe în filele îngălbenite ale cronicelor. Această mentalitate explică politica de ocrotire a popoarelor creștine din Balcani, dusă de Domnii și boierii noștri: daniile bănești pentru ridicarea bisericilor și mânăstirilor ruinate; acele minunate manuscrise cu miniaturi lucrate de artiști ai penei românești, împrăștiate azi în tot Orientul ortodox; cărțile trimise din imprimeriile românești în Balcani, moșiile închinate muntelui Athos, dar mai ales lupta împotriva păgânilor Turci pentru creștinătate.

Iată, bunăoară, circulara trimisă de Ștefan cel Mare la 28 Ianuarie 1475, după lupta dela Răsboeni. Cu câtă satisfacție vestește Voevodul că « a călcat în picioare » și « a trecut sub ascuțișul săbiei » pe dușmanii creștinătății, « pentru care lucru lăudat să fie Domnul Dumnezeul nostru ». Și cerând ajutor dela principii creștini în însuși interesul lor, — căci Moldova, spune el, « este poarta creștinătății » și « dacă această poartă... va fi pierdută — Dumnezeu să ne ferească de așa ceva — atunci toată creștinătatea va fi în mare primejdie ». Și el încheie cu un legământ solemn: « făgăduim cu credința noastră creștinească și « cu jurământul Domniei noastre, că *vom sta în picioare și ne « vom lupta până la moarte pentru legea creștinească, noi cu capul « nostru* ».

Peste un veac, celălalt mare domn al nostru, Mihai Viteazul, povestind în zilele de restriște ale căderii lui cum a ajuns de a pierdut « tot ce câștigasem din zilele tinereții până la bătrânețe, și țări și averi și soție și copii... Și dacă le-aș fi pierdut din pricina dușmanilor... nu m'ar durea atâta, cât mă doare fiindcă au fost făptuite de aceia, dela care nădăjduiam și așteptam ajutor și razim ». Și iată cum mărturisește el însuși motivele care l-au îndemnat « să nu cruțe nici cheltueli, nici osteneală, nici sânge, nici propria vieață »: « Nu le-am făcut « îndemnat de cineva, ci spre a căpăta și eu *un loc și un nume în creștinătate* ».

Chiar după ce cultura trece din mâna clerului în mâna boierimii pământene, întâlnim această sentimentalitate religioasă vibrând în scrisul cronicarilor.

Ureche, povestind lupta lui Ștefan Vodă la Râmnic, adaugă, după tradiția populară: « Zic unii să se fi arătat lui Ștefan « Vodă sfântul mucenic Procopie, îmblând de-asupra războiu- « lui călare și într'armat, ca un viteaz fiind într'ajutoriu lui « Ștefan Vodă și dând vâlhvă oștirii lui » și încheie, în adorabila lui naivitate pioasă: «...ci este a și credere acest cuvânt, că dacă s'au întors Ștefan Vodă cu toată oastea sa... la scaunul « său la Suceava, au zidit biserica pre numele sfântului mu- « cenic Procopie, la sat la Badeuți, unde trăiește și până « astăzi ».

Neculce ne povestește și el într'un loc — la domnia a doua a lui Duca Vodă cel Bătrân — « minunea mare », « arătarea » la Hotin, «într'o mănăstire mică ce este supt cetate»: «au lăcrămat icoana Maicii Preciste, cătu se răsturnau lacrimile pe pre chipul icoanei de le vedeau toți oamenii și picau într'o tipsie ce era pusă supt icoană ».

Paginele cronicelor sunt pline de citate biblice « precum zice înțeleptul Solomon... zice Isus Sirah,... grăește și proorocul David în al 7 psalm... ». Iar preciziuni ca acestea: « Era tocmai în ziua când se cântă în biserică *canonul* sfântului Andrei dela Crit, la opt ceasuri de noapte », dovedesc nu numai familiarizarea cu rânduelile bisericești, dar și o trăire a dramei liturgice din săptămâna Patimilor, când se cântă canonul.

De aceea nu trebue să ne mire că însăși concepția lor despre lume și vieață pleacă dintr'o mentalitate religioasă. După ei toate evenimentele din care se țese pânza istoriei, chiar faptele mărunte din vieața omului sunt orânduite după voința lui Dumnezeu: « ascuns giudețul lui Dumnezeu toate gândurile omenești le strămută, că măcar câtă nevoință pune omul, sorocul lui Dumnezeu, cum este orânduit, a-l clăti nime nu poate », spune Miron Costin. Toate fenomenele cerești sunt socotite ca semne prevestitoare trimese de Dumnezeu: o cometă, o invazie de lăcuste, o eclipsă de soare. « Adevărat semn de peire a mulți creștini în țeara leșască și începătura durerii și stricării țării noastre, că de atunce, din an în an, tot rău și amar de creștini, și pustiuri au rămas locurile pre acolo » încheie Neculce povestirea minunii amintită mai sus.

Oricât de curioasă și naivă ni s'ar părea azi sentimentalitatea aceasta, ea a fost totuși o puternică realitate în lumea veche românească și pe ea s'a sprijinit întreaga structură socială. Când bătrânii acelor timpuri ajungeau în asfințitul vieții și simțeau că li se apropie ceasul de trecere în lumea cealaltă, alegeau cu grije partea care se cuvenea urmașilor de partea sufletului și scriau, cu mâna tremurândă de emoție, diata vieții lor, prin care lăsau o bună parte din moșii și avere mânăstirilor, pentru opere de binefacere. Religiozitatea naivă a timpurilor trecute a înzestrat țara cu spitale, eforii și atâtea instituții pe care noi, cu toate concepțiile noastre moderne despre organismul Statului, le-am lăsat, în urma reformei de expropriere forțată, să ajungă în pragul ruinei.

Prin munca necontenită și plină de trudă a clerului s'a ajuns ca țările noastre să devină, în pragul veacului al XVIII-lea, focarele din care radia lumina culturii în tot Răsăritul ortodox, oprimat sub stăpânire turcească. Pe timpul lui Brâncoveanu, când cinci tipografii lucrau neîntrerupt în țară, gândurile milostive ale Domnului român și ale harnicilor sai prelați se îndreptau până către Arabii din Siria, cărora le trimiteau în dar cărți tipărite la Snagov, în limba lor, și până la Ivirii din munții Caucazului, cărora le trimeteau tipar și meșteri tipografi.

A tăia latura religioasă din istoria literaturii românești înseamnă a renunța la cunoașterea trăsăturii celei mai caracteristice din cultura noastră veche și la una din fețele ei de glorie.

[1] *Cărțile populare*, vol. II p. 385.

UN MARE CĂRTURAR MODOVEAN CĂLĂTOR ÎN CHINA: NICOLAE MILESCU

Până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, literatura românească este în întregime opera clerului şi poartă, în alcătuirea ei, o trăsătură adânc religioasă.

Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se petrece însă o schimbare în desvoltarea culturii noastre. In urma prefacerilor pe care le examinăm mai jos, boierimea, a ajuns într'o situaţie materială prosperă, care a ajutat-o să ocupe un loc proeminent în vieaţa politică şi culturală a neamului. Dar din pricina luptelor ce se dădeau în jurul tronului, ea era adesea silită să emigreze către adăposturile de cultură din centrul şi răsăritul european, care stăteau în legătură cu Apusul. Prin aceste emigrări s'a deschis pentru cultura românească, închisă până atunci, în formele strâmte şi rigide ale slavonismului şi ortodoxiei, o fereastră prin care a năpădit aerul proaspăt al civilizaţiei occidentale.

Contactul acesta cultural s'a făcut mai intens în Constantinopol şi în Polonia.

Apropierea de mişcarea umanistă a Poloniei a înviorat vieaţa literară a Moldovei, dând naştere istoriografiei naţionale; în mediul cosmopolit al Constantinopolului s'au format scriitori ca Dimitrie Cantemir, Stolnicul Constantin Cantacuzino şi înaintea lor Nicolae Milescu, contimporanul lui Dosofteiu şi sprijinitorul Moldovenilor la curtea Ţarilor.

VIEAŢA. Deşi din punct de vedere cronologic, Nicolae Milescu urmează după Grigore Ureche, totuşi, fiindcă prin latura activităţii sale de scriitor în limba română se apropie mai mult de literatura religioasă ne vom ocupa de el înaintea cronicarilor.

Nicolae Milescu este atât prin cultură şi prin agerimea minţii, cât şi prin vieaţa sa bogată în peripeţii — un adevărat roman —, una din figurile cele mai interesante ale trecutului nostru. A început ca grămătic pe lângă curtea Domnilor moldoveni; a aspirat într'o vreme la tronul ţării; a fost descoperit şi a luat drumul pribegiei; a călătorit prin Occident până la curtea lui Ludovic al XIV-lea şi în Orient până la meleagurile îndepărtate ale Chinei, şi, în sfârşit, a fost solicitat să aducă luminile lui, în chestiuni de dogmă ortodoxă, marilor jansenişti dela Port-Royal.

S'a născut în anul 1637. Şi-a început instrucţiunea în Moldova, poate la şcoala întemeiată de Vasile Lupu, şi apoi, în împrejurări pe care nu le cunoaştem bine, a trecut la Constantinopol, în şcoala Patriarhiei. Aici a avut ca profesor, printre alţii, şi pe Gherman Vlasios, originar din insula Corfu, care învăţase în Italia şi pe care îl găsim într'o vreme la Iaşi, de unde pleca spre Ţarul Rusiei prezentat în scrisori date de Vasile Lupu « ca un învăţat care poate să răspundă la orice chestiune religioasă ».

In mediul cosmopolit al Constantinopolului, Milescu şi-a desăvârşit cunoştinţele în limba greacă şi latină, de care avea să se servească mai târziu, în operele sale şi în discuţiile cu reprezentanţii diplomatici ai Occidentului. Intors în Moldova, pe timpul domniei lui Gheorghe Ştefan, cu o cultură neobişnuită pe acele vremuri în ţara sa, i se încredinţează sarcina de grămătic pe lângă curtea domnească. Grămăticul, un fel de secretar particular al Domnului, se alegea dintre cei mai buni cunoscători ai limbilor străine.

Domnia lui Gheorghe Ştefan n'a ţinut multă vreme. Chemat de vizir la Poartă « ca să sărute — după obicei — poala Sultanului », Gheorghe Ştefan s'a simţit, cum spune cronicarul, în cum« păna vieţii » şi a preferat să-şi strângă averea şi să plece în exil.

Sub urmaşul lui Gheorghe Ştefan, sub Gheorghe Ghica, Milescu ajunge mare spătar şi dobândeşte atâta încredere din partea Domnului său, încât, atunci când acesta e strămutat în Ţara-Românească, el îl urmează păstrându-şi dregătoria.

In Muntenia, Milescu rămâne până la mazilirea lui Gheorghe Ghica, în 1600, când se întoarce în Moldova, unde căpătase domnia Ştefăniţă, — fiul lui Vasile Lupu.

Intre tânărul Domn, care copilărise şi-şi făcuse şi el educaţia în şcolile greceşti din Constantinopol, şi între Nicolae Milescu, tânăr şi el — nu împlinise încă 25 de ani — se legă o prietenie aşa de strânsă, încât amintirea ei a rămas multă vreme în Moldova. Iată cum a cules-o, din tradiţia orală, Neculcea:

« Era un boier Nicolae Milescu Spătaru, de la Vaslui, şi « ştia multe limbi: elineşte, slovineşte, greceşte şi turceşte. Şi « era mândru şi bogat, şi îmbla cu povodnici [1] domneşti înainte, « cu buzdugane şi cu paluşe, cu soltare; tot sârmă, la cai. « Şi lui Ştefăniţă Vodă îi era drag şi-l ţinea prea bine, şi tot « la masă îl punea, şi se giuca în cărţi cu dânsul şi la sfaturi, « că era atunci grămătic la dânsul ».

Dar de această vieaţă fericită nu s'a putut bucura multă vreme, căci împrejurările erau turburi atunci în Moldova. Ştefăniţă Vodă muri de lingoare, pe când se găsea la hotarul dinspre Nistru. Atunci Milescu plecă în Muntenia, unde se afla ca Domn Grigore Ghica, fiul fostului său protector (1660—1664). Acesta îl trimite la Constantinopol, în calitate de capuchehaie, şi acolo, în capitala imperiului turcesc, Milescu are prilejul să reînoiască vechile cunoştinţe şi să intre în legături cu lumea diplomatică a Occidentului.

In Constantinopol rămâne până în 1664, când Grigore Ghica este mazilit. Sub Domnul următor, Milescu pleacă spre Occident, într'o lungă călătorie ale cărei date nu ne sunt încă precis cunoscute.

Il găsim într'o vreme la Berlin, pe lângă marele elector Frederic Wilhelm de Brandenburg; apoi trece la Stettin, în Pomerania, unde se afla Domnul Gheorghe Ştefan, care, părăsind Moldova de frica Turcilor, se stabilise aci cu tovarăşa vieţii lui, Anastasia, şi cu o suită numeroasă de Moldoveni. Milescu este bine primit la curtea Domnului pribeag, care simţea nevoia unui bun cunoscător de limbi străine, ca să-l poată întrebuinţa în misiuni diplomatice. Este trimes cu scrisori la Stockholm, pe lângă regele Suediei, unde are prilejul să cunoască pe ambasadorul Franţei, Arnauld de Pomponne, om foarte cult, prieten al doamnei de Sevigné si care, mai târziu, a ajuns ministru al afacerilor streine. Marchizul de Pomponne este uimit — după cum mărturiseşte chiar el — de cultura vastă a boierului moldovean: « Un homme si voisin de la Tartarie, autant instruit aux langues et avec une connaissance aussi générale de toute chose ». Intre moldoveanul cult, venit din ţinuturile puţin cunoscute până atunci în Occident, şi între Marchizul, ambasador al lui Ludovic al XIV-lea, se leagă o prietenie aşa de strânsă, încât în clima aspră şi friguroasă a Nordului, cei doi diplomaţi îşi petrec zilele discutând la gura sobei şi împărtăşindu-şi impresiile şi cunoştinţele. In acele împrejurări a scris Milescu pentru janseniştii dela Port-Royal, una din operele sale.

După sfaturile ambasadorului francez, Milescu înarmat cu scrisori din partea regelui Suediei şi a lui Gheorghe Ştefan, pleacă în misiune diplomatică în Franţa, pe lângă Ludovic al XIV-lea. Insă, în momentul când sosi în Paris (Iulie 1667), Regele Soare se află prins în războiul împotriva Spaniei şi conducea el însuşi operaţiunile pe câmpul de luptă. In lipsa regelui, Milescu e primit de ministrul de Lionne, care, luând scrisorile aduse de spătar, le trimite printr'un curier special

[1] Povodnic — cal de alaiu.

pe frontul de luptă. Regele Soare dă ordin ambasadorului său din Constantinopol să sprijine pe Gheorghe Ștefan pe lângă Poartă. Insă toate insistențele depuse de ambasadorul Franței pentru restabilirea în domnie a lui Gheorghe Ștefan rămân zadarnice.

Spătarul se întoarce la Stettin, aducând răspunsul lui Ludovic al XIV-lea către Gheorghe Ștefan. Dar peste câteva luni moare Gheorghe Ștefan, și Milescu e nevoit să revină în țară.

In Moldova, domnea pe acea vreme Alexandru Iliaș, care trăise, înainte de a fi Domn, departe de țară și îi uitase obiceiurile, astfel că, revenind la domnie, intrase în conflict cu boierimea pământeană. Un om mândru și ambițios ca Spătarul Milescu, care cunoștea atâtea limbi și străbătuse atâtea țări, care legase prietenie cu diplomați însemnați, era firesc să caute a profita de neînțelegerea iscată între Domn și boieri și să aspire la tron.

In această epocă se va fi întâmplat acea dramă pe care ne-o descrie Neculcea în *O samă de cuvinte*. Cronicarul o așează însă în domnia lui Ștefăniță Vodă. El ne povestește că Milescu « a scris niște cărți viclene și le-au pus într'un băț sfredelit, și le-au trimes la Constantin Vodă cel Bătrân Basarab, în țara leșească, ca să vie să scoată pre Ștefăniță Vodă din domnie ». Constantin Vodă însă « au trimes bățul acel sfredelit, cu cărți cu tot, înapoi la Ștefăniță Vodă ». Acesta, văzând trădarea celui căruia îi arătase atâta încredere și prietenie, s'a mâniat « și au adus pre Milescu înaintea lui, în casa cea mică, și au pus pre călău de i-au tăiat nasul » [1].

Deși nu trecuse mai mult de o jumătate de veac dela această întâmplare, totuși se pare că cel puțin o parte din liniile ei adevărate au fost șterse din amintirea bătrânilor dela care cronicarul și-a cules știrile. Alte izvoare contimporane ne spun că episodul din vieața lui Milescu a avut loc pe vremea lui Iliaș. E mai probabil că atunci s'au petrecut lucrurile, întru cât Iliaș, care era străin de țară și stârnise nemulțumiri împotriva sa, a putut deștepta mai curând ambițiile Spătarului, pe atunci capuchehaie la Poartă. Prin intrigile lui, Iliaș este mazilit, dar înainte de a pleca din Moldova, Domnul pune mâna pe Milescu și-i taie cartilagiile dintre nări.

Această pedeapsă era o penalitate obișnuită în Orient. Ea venea la noi din vechiul drept bizantin și se aplica acelora care aspirau la domnie. Cel însemnat astfel nu mai putea trage nădejdea de a se urca vreodată pe tron.

Drama aceasta a schimbat cu desăvârșire cursul vieții Spătarului Milescu. Amărît și desnădăjduit, el apucă pentru totdeauna drumul pribegiei, — căutându-și aiurea norocul.

In Ianuarie 1671, se afla pe țărmurile Bosforului, pe lângă vechiul său prieten din timpurile de studii, ajuns acum Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului. După sfaturile acestuia, Milescu primește invitația de a se duce la Curtea Țarului din Moscova, unde se cerea cu stăruință un cunoscător de limbi străine, care să servească de tălmaciu pe lângă Ministerul de Externe și care să poată traduce, în același timp, din grecește, și cărțile teologice necesare în acea epocă de consolidare a Bisericei rusești.

El pleacă spre Moscova prevăzut cu o scrisoare de caldă recomandare a Patriarhului: « om foarte savant în latină, în « slavă, și mai ales în greacă; el va putea învăța repede și rusa « și să facă tot felul de traduceri. A străbătut multe țări și îm« părății ca să se instruiască și este ca un cronograf în care « sunt adunate toate lucrurile lumii. In zadar ați căuta un « alt om asemenea. Dumnezeu vi-l trimite ».

Cu asemenea recomandări, Nicolae Milescu este bine primit la Moscova. Este numit, în 1671, traducător pentru limbile: greaca veche și modernă, latina și româna, și ridicat la rangul de șef al corpului de tălmaci dela Consiliul Diplomatic (Posolski Prikaz).

Milescu își îndeplinește cu devotament sarcina și izbutește să câștige încrederea, simpatia și prietenia șefului său, Artemon Matveiev, unchiul Țarinei și unul din principalii factori ai curentului de primenire a vieții sociale ruse, sub influența culturii occidentale. Sprijinit astfel de Matveiev, Nicolae Milescu izbutește să fie admis în audiență la Țar, care rămâne așa de încântat de el, încât îi încredințează sarcina de a traduce și actele diplomatice secrete ale imperiului moscovit.

Patru ani mai târziu, în 1675, Milescu primește o misiune de mare încredere, aceea de a conduce o ambasadă rusească în China.

A străbătut, cu acest prilej, toată Siberia, prin regiunea pe unde trece astăzi trenul transsiberian și a ajuns, după nenumărate greutăți, la Peking. Amănuntele, destul de senzaționale, ale acestei călătorii prin Siberia în China, le vom vedea mai jos, când ne vom ocupa de ziarul călătoriei.

După trei ani de drum, Milescu se întoarce înapoi, însă spre marea lui mirare, căci, lucrurile se schimbaseră în Rusia, este oprit la hotarele Siberiei, împreună cu întreaga ambasadă.

In timp ce Nicolae Milescu se afla în China, murise Țarul Alexe Mihailovici, care-l trimisese în China, și în locul lui venise altul. Acela, ascultând de intrigile țesute împotriva lui Matveiev, l-a disgrațiat și l-a surghiunit la o mânăstire. Odată cu căderea lui Matveiev în disgrație, trebuia să cadă și prietenul său, Spătarul Nicolae Milescu.

Milescu mai era încă învinuit că deschisese scrisorile Țarului, înainte de a ajunge la curtea din Peking, că luase o parte din darurile destinate împăratului Chinei și că dăduse Chinezilor hărțile rusești. Insă un om ca Milescu, cu cunoștința atâtor limbi și cu inteligența lui vioaie, nu putea să fie lesne înlocuit în Rusia de atunci. De aceea nu i-a fost greu Spătarului să spulbere toate învinuirile aduse împotriva lui și să izbutească a fi repus în situația pe care o avuse mai înainte.

Curând după întoarcerea din China, Milescu ia parte la conflictul care împărțise lumea rusească în două tabere: curentul greco-ortodox și curentul latin ortodox.

Curentul latin ortodox, care venea din Polonia prin Academia teologică din Kiev a lui Petru Movilă, era bănuit în cercurile habotnice moscovite că este infectat de catolicism și atunci, pentru a i se pune o stavilă, s'a căutat, la Moscova, să se creeze un contra-curent, întemeiat pe tradiția greacă-ortodoxă. Cu sprijinul Patriarhiei din Constantinopol, se înființase în Moscova o Academie teologică, având ca bază limba de instrucție greacă, pentru care fuseseră aduși din Constantinopol câțiva mari teologi ai timpului. Insă nici curentul latin nu se lăsase mai prejos și, sub Țarul Teodosie, izbutise să întemeieze o Academie teologică, cu caracter latin. Intre aceste două curente s'a încis o luptă aprigă, la care a luat parte și Spătarul Milescu cu o operă intitulată: *Scurtă demonstrare că știința și limba eleno-greacă sunt mai necesare decât limba și știința latină și care sunt avantagiile pentru poporul slav*.

In această scriere, Milescu arată importanța cunoașterii limbii grecești pentru ortodoxie, întru cât Sf. Scriptură și toată literatura Sfinților Părinți — temelia ortodoxiei — sunt scrise în grecește. Limba greacă deschide apoi poarta către cea mai solidă cultură a antichității: filosofia și literatura elină. Totuși Milescu, care avea o solidă cultură latină, își încheie opera cu considerația că, « după ce a învățat cineva limba greacă, nu mai e nicio primejdie să învețe și latina ».

Această operă a lui Milescu a adus ruptura dintre el și prietenul său din copilărie, Patriarhul Dosofteiu, care era principalul factor de răspândire a culturii grecești în Răsăritul

[1] Neculcea continuă: « După aceea, Nicolae Cârnul au fugit în Țara Nemțească și au găsit acolo un doftor de-i tot slobozia sângele din obraz și-l boțіa la nas; și așa din zi în zi, sângele se închega, de i-au crescut nasul la locu, de s'au tămăduit. Iar când au venit aice în țară, la domnia lui Ilieș Vodă, numai de abia s'au fost cunoscând nasul că-i tăiat. Numai tot n'au șăzut în țară mult, de rușine, — ce s'au dus la Moscu, la marele împărat la Alecsii Mihailovici, la tatăl marelui Petru împărat ».

ortodox. Spătarul Milescu însă, adoptând atitudinea latinistă, era în deplină concordanţă cu curentul cel nou din Rusia, unde, în această epocă, se urcase pe tron Petru cel Mare. Nicolae Milescu, care cunoştea bine limba latină, care călătorise prin ţările de cultură latină şi care intrase în legătură cu mulţi erudiţi din Occident, nu putea să nu se asocieze la curentul de occidentalizare susţinut de Petru cel Mare. El n'a avut însă parte să vadă desfăşurându-se mai departe roadele reformei sociale şi culturale începute de Petru cel Mare, căci a murit la Moscova, în anul 1708, în vârstă de 72 ani.

Deşi împrejurări dramatice ale vieţii sale îl siliseră să părăsească Moldova şi, deşi mai bine din jumătatea vieţii sale (37 ani) a petrecut-o în slujba Ţarilor, totuşi Milescu n'a rupt legăturile cu neamul lui. In vremurile de cumpănă prin care trecea ţara sa de baştină, de câte ori Domnul, boierii şi Mitropolitul ei i-au cerut sprijinul pe lângă Ţarii Moscovei, Milescu a stat întotdeauna în ajutorul lor.

In 1673, Polonii înfrângând pe Turci la Hotin, aşează ca Domn în Moldova pe Ştefan Petriceicu. Din cauza turburărilor produse în Polonia prin interregnul ce a urmat, Polonii se văd nevoiţi să retragă garnizoanele din Moldova. Insă tocmai atunci vine vestea că Tătarii şi Turcii au strâns armată mare şi că se pregătesc să intre în Moldova. Sub impresia acestor svonuri, Ştefan Petriceicu, Mitropolitul Dosofteiu şi toată boierimea, trimit scrisori către Nicolae Milescu, cu rugămintea ca acesta să intervină pe lângă Ţar ca să trimeată ajutor Moldovenilor. In ele, Domnul numeşte pe Milescu « iubitorul nostru prieten »; boierii îl numesc « frate ». Ruşii se mişcară însă greu, în timp ce Turcii pătrunseseră în Moldova şi izgoniră pe Petriceicu.

După ce se întoarse din călătoria în China, Milescu are prilejul să vină iar, într'un moment greu, în ajutorul Moldovenilor, pe vremea lui Gheorghe Duca.

In 1679, Gheorghe Duca primise din partea Turcilor sarcina de a cârmui şi Ucraina. Turcii vroiau însă atunci să intre în negocieri de pace cu Ruşii şi pentru aceasta recurg la ajutorul lui Gheorghe Duca. Acesta, trimiţând soli pe lângă Ţarul Rusiei, i-a îndreptat întâiu către Nicolae Milescu.

Dar mai importantă decât laturea politică a activităţii lui Nicolae Milescu, este cea culturală. Cu prilejul soliei moldovene, care urmărea pacea între Ruşi şi Turci, Mitropolitul Dosofteiu a trimis o scrisoare către Nicolae Milescu, rugându-l să intervie pe lângă Patriarhul Moscovei, ca să trimită în Moldova material tipografic. Scrisoarea Mitropolitului învederează faima şi stima de care se bucura eruditul boier printre compatrioţii săi. Ea începe astfel:

« Onoratului şi bine preţuitului Domn Nicolae Spătarul, « nouă prea doritului, cerem dela Domnul Dumnezeu Atot- « ţiitorul pace, sănătate şi mântuire în mulţi ani. Deşi suntem « de tine despărţiţi prin spaţiu, totuşi suntem împreunaţi prin « Duhul Sfânt, căci te pomenim pe tine şi toată casa voastră, « la sfintele şi dumnezeeştile Taine...».

Dar faima lui Milescu nu s'a răspândit numai în Moldova şi în Rusia, unde a trăit aproape patru decenii, ci ea a trecut până departe în Occident. Numele său a răzbătut şi în cultura contimporană a Franţei, căci a scris, din îndemnul marchizului de Pomponne, o operă, care a fost folosită de marii jansenişti dela Port-Royal, în lupta deschisă de ei contra calvinilor.

Un agent diplomatic francez, Foy de Neuville, surprins în Rusia de revoluţie, spune despre Milescu că este « homme d'esprit et d'une conversation agréable », şi într'o carte a sa despre Rusia, îi închină un întreg capitol: *Recueil des conversations de Spatharus N. Milescu sur le voyage et le commerce de la Chine.*

Un învăţat istoric şi geograf suedez, Sparwenfeld, care călătorise prin toată Europa şi ştia 14 limbi, ne spune despre Milescu, cu care stătuse în strânse legături, în timpul unei călătorii în Rusia, că este « foarte erudit (pereruditus) ». Dela Milescu a căpătat, pe lângă multe manuscrise — între altele şi o relaţie a călătoriei în China — şi informaţii interesante, despre rămăşiţele de triburi gotice, aflătoare atunci în Crimeea.

Numele lui Milescu a ajuns până la marele filosof şi savant al timpului, Leibniz. Celebrul filosof german, care propusese lui Petru cel Mare planul unei Academii ruseşti, menită să aducă servicii importante culturii europene, prin explorarea vechilor civilizaţii din Extremul Orient, dorind să se informeze mai pe larg despre China, se adresează primarului din Amsterdam, care călătorise în tinereţea sa prin Rusia şi care găzduise pe Petru cel Mare în călătoria de studii a acestuia în Occident. Primarul din Amsterdam îi vorbeşte cu acest prilej de Spătarul Milescu, al cărui spirit şi cunoştinţe le laudă.

Astfel moldoveanul Milescu, care a colindat o lume întreagă, dela ţărmurile Seinei până în extremul Orient, a stat în relaţii cu oamenii de seamă ai timpului şi a izbutit să-şi creeze un nume care a trecut cu mult peste hotarele ţării sale.

Care a fost activitatea lui, în ce direcţii s'a îndreptat şi ce importanţă are ea pentru cultura noastră?

* * *

OPERA. Nicolae Milescu îşi desăvârşise instrucţiunea în marea şcoală a Patriarhiei din Constantinopol, un fel de universitate în care, pe lângă cultura teologică în forma bizantino-ortodoxă, străbătuse un puternic curent de cultură occidentală, adus de către profesorii greci care-şi formaseră cultura în Universităţile Italiei. Această şcoală a Patriarhiei prezenta lui Milescu, aşa dar, un interesant amestec de cultură occidentală şi de cultură orientală. Prin unele din scrierile sale cu caracter teologic, dogmatic, activitatea lui Milescu se apropie de cultura orientală şi este o continuare a literaturii religioase; prin altele — şi în special prin discuţia dacă cultura elină este superioară celei latine şi prin ziarul călătoriei în China — Milescu se apropie de cultura occidentală.

In activitatea lui Milescu deosebim două faze. In prima, activitatea lui s'a desfăşurat prin scrieri în limba maternă; după ce a trebuit să părăsească pentru totdeauna ţinuturile noastre, Milescu, intrând în serviciul Ţarilor, a desvoltat o activitate în limba slavonă.

I. ACTIVITATEA IN LIMBA ROMÂNĂ. Operele lui Milescu în limba română sunt următoarele:

1. *Istoria despre sfânta icoană a Prea sfintei noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu Maria, 1655.* S'a păstrat într'o copie a Mitropolitului Moldovei Ghedeon, din 1723, publicată de Melchisedec în *Cronica Romanului*, II, p. 87. Această operă cuprinde istoricul legendar al unei icoane ce se află în Mânăstirea Neamţu şi care ar fi fost dăruită, după Milescu, de Ion Paleologu lui Alexandru cel Bun. Pe timpul când Moldova lui Alexandru cel Bun, spune legenda, trimisese solii săi la consiliul din Florenţa, Ion Paleologu — pe atunci prinţ de coroană — a trecut prin Moldova, unde i-a ieşit înainte Voevodul moldovean cu clerul şi boierii săi. Fiul împăratului a rămas încântat de frumuseţea şi bogăţia ţării, de cuminţenia şi evlavia poporului şi, câţiva ani mai târziu, urcându-se pe tronul tatălui său, trimite ca dar lui Alexandru o coroană imperială şi o icoană făcătoare de minuni, ce se păstrează la Mânăstirea Neamţu.

2. O altă operă în limba română, cu caracter teologic, este o serie de *Intrebări şi Răspunsuri* traduse din limba grecească, după opera Patriarhului Atanasie al Alexandriei. Este un fel de Catehism al confesiunei ortodoxe, în care sub formă de întrebări şi răspunsuri se tratează despre problemele fundamentale ale dogmei precum: natura lui Dumnezeu, trinitatea, sfânta Fecioară; angeologie şi eshatologie: natura îngerilor şi

numărul lor, raiul, natura diavolilor, păcatele, etc. Opera se păstrează într'un manuscris al Academiei Române, publicat de C. C. Giurescu. In această scriere cu multe « întrebări de folos » se află între altele și următoarea frază interesantă privitoare la originea limbii noastre:

« Dumnezeu se zice pre limba grecească theos, iar pre limba « latinească deus, iar rumânește se chiamă Dumnezeu, care « nume este *luat dela latinie, în ce chip și mai jumătate de limbă « românească este luată dela Latini* ».

3. VECHIUL TESTAMENT. Opera de căpetenie a lui Nicolae Milescu pe tărâmul literaturii noastre religioase a fost traducerea de pe izvorul grecesc a Vechiului Testament, care lipsea până atunci. Se știe că Psaltirea face parte din ciclul primelor traduceri românești; se mai știe că Românii din părțile Banatului, atrași la calvinism încercaseră pe vremea lui Coresi o traducere a Vechiului Testament, dar din toate strădaniile lor, a apărut, în Palia dela Orăștie, numai primele două cărți: Crearea lumii și Ieșirea Evreilor din Egipt. O traducere integrală a Vechiului Testament nu aveam. Această operă grea a întreprins-o, la noi, pentru întâia dată, Nicolae Milescu. Din nenorocire, izvodul lui n'a ajuns până la noi — și nici măcar o copie de pe el. Dar avem dovezi indiscutabile de existența și circulația lui. O traducere, munteană după cum dovedește analiza limbii [1], făcută în a doua jumătate a veacului al XVII-lea și păstrată în colecția de manuscrise a Academiei Române, sub cota 4389, spune în *Cuvânt înainte către cititori* — că: « Am nevoit a prepune această sfântă carte a Legii Vechi, cară se chiamă *Biblia* toată cu toți prorocii (că Leagea Noaoă, adecă Evanghelia și cealelalte cărți ale Apostolilor, toate se află multe pren bogate locuri și cu mâna scrise și în tiparіu date pre limba noastră rumânească, iar de această cartia a Legii vechi *noi Rumânii foarte sintem lipsiți* » și stăruind mai departe asupra faptului că «Toată Cartea Legii vechi și cu toți proorocii pre limba rumânească până acum... nu foarte s'au aflat prepusă » adaogă imediat:

« Iară numai un izvod, scris cu mâna, care *l-au fost prepus Nicolae Spătariul Moldovan*, dascal și învățat în limba elinească, care l-au *izvodit de pre izvodul elinesc*, ce se-au fost tipărit la Frangofort (Frankfurt); ci însă și izvodul acesta pentru multa pripă a acelui prepuitoriu, care se-au grăbit curând a-și tălmăci și a-și scrie, aflatu-s'au... [2] și prea mare învăluială care era lucru foarte cu greu a în... acum și noi, nu doară pentru vreo știință a... desăvârșit a vrea unei limbi streine...

Pagina însă este ruptă, tocmai aci unde pasagiul este mai interesant, dar din știrile, pe care le găsim pe verso, rezultă că textul lui Milescu a stat continuu sub ochii noilor traducători, care l-au folosit, căci iată ce stă scris — reproducem aci pasagiul întreg, fiindcă nu a fost reprodus de nimeni din cei ce au semnalat manuscrisul:

« Insă și de aceasta-ți facem în știre, o iubite cetitoriu, ca să « știi că la Elini, adecă la Greci, cartea a treia a Ezdrei nu se află « scrisă, ce numai ce sint 2 cărți. Pentr'aceaia *nici în izvodul cel ru- « mânesc, care au fost prepus mai denainte de Nicolae Spătar* nu fu « scris, iar în izvodul cel slavonescŭ și cel lătinesc fiind și această « carte a treia a Ezdrei tipărită, acum, și noi o am prepus și aceaia « în stihuri [3]. Iară cartea a treia, a Macaveilor, în izvodul cel lăti- « nescu nu iaste, iar în cel slovenesc și în cel elinesc iaste, ce nič « ačasta... de noi încă nu se-au lăsat, ce se-au prepus. Iar aceștiia « stihuri pre margine la capete nu i se-au pus, ce așa se-au așezat « fără de stihuri, precum iaste la Slovani și la Elini și cum să află « și în *izvodul cel rumănesc cartea ačasta toată, tot fără de stihuri* ».

[1] Interesantă este și nota scrisă cu cerneală roșie pe ultima scoarță a manuscrisului: « Ana Știrbeica, fiica dumnealui răposatului Golescului, biv vel-spătar am scris. Mai 31, 1765, fiind de ani 45 ».

[2] Foaia ruptă

[3] Este vorba de citatele de pe margine.

Textul acestei traduceri muntene — pe care noi înclinăm a o atribui fraților Greceanu — a fost utilizat, precum a observat și colegul Șt. Ciobanu la noua retraducere a Bibliei din 1688. Dacă ținem seamă de faptul că Biblia lui Șerban a fost la noi continuu în circulație până la traducerea Părintelui Gala Galaction, atunci se va înțelege mai bine însemnătatea operii lui Nicolae Milescu, din nenorocire pierdută.

Cu acestea și cu traducerea unui mic *Molitvelnic*, conținând rugăciuni de seară, traducere făcută pentru nevoile sufletești ale Domnitorului Gheorghe Ștefan, pe când acesta trăia în exil, la Stettin, se încheie activitatea lui Milescu în limba română.

II. ENCHIRIDION. După trecerea în Rusia, Milescu intră în serviciul Țarilor și activitatea lui se desfășoară de aci înainte în limbi străine. Ca o punte de trecere între activitatea lui în limba română și cea de mai târziu în limba rusă, putem considera opera pe care a publicat-o la Stockhlom:

« *Enchiridion Εγχειρίδιον sive Stella Orientalis Occidentali « splendens, id est sensus ecclesiae orientalis scilicet graecae, de « transubstantione Domini aliisque controversiis, a Nicolao « Spadario Moldovalaccone (sic), barone ac olim generali Wal- « lachiae, conscriptum Holmiae* (Stockhom) *mense Februarii*, « sau pe românește: Manual *Steaua Orientului strălucind în « Occident*, adică felul cum înțelege biserica orientală orto- « doxă dogma transubstanțierii Domnului și despre alte contro- « verse, de Nicolae Milescu Spătarul moldo-valah și odinioară « general al Valahiei, scris în Stockholm în luna Februarie ».

Nicolae Milescu a scris această operă după stăruința agentului diplomatic al Franței la Stockholm, Arnauld de Pomponne, cu care se împrietenise. Arnauld de Pomponne era înrudit cu marele teolog și savant dela Port-Royal, Arnauld, una din figurile marcante ale culturii franceze din epoca lui Ludovic al XIV-lea. Arnauld scrisese, împreună cu Nicole, celebra Logică dela Port-Royal și a fost un apărător fanatic al jansenismului împotriva protestanților. El intrase într'o polemică aprinsă cu pastorul calvin, Jean Claude, pe chestia interpretării dogmei transubstanțierii și a altor puncte de divergență între catolici și calvini. Jean Claude susținea că, în privința acestei dogme, protestanții sunt alături de ortodocși. Atunci Arnauld a scris rudei sale, ambasadorului Franței la Stockholm, care s'a adresat pentru lămuriri lui Milescu. Din îndemnul marchizului de Pomponne, Milescu a scris astfel opera sa *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens* în limba latină și greacă. Marchizul a trimis apoi această operă, tipărită la Stockholm, lui Arnauld și Nicole, cari s'au folosit de ea, reproducând textul latin al lui Milescu în răspunsul pe care l-au dat lui Jean Claude, prin scrierea lor intitulată: *La perpétuité de la foy* (cap. IV).

III. ACTIVITATEA TEOLOGIC-ISTORICĂ DIN RUSIA. După aceasta, Milescu trece în Rusia unde, pe lângă însărcinarea de a traduce corespondența diplomatică de la ministerul de externe, e îndemnat să îmbogățească literatura rusească cu lucrări teologice și istorice, menite, în bună parte, să prezinte pe Ruși ca pe liberatorii popoarelor creștine de sub jugul Turcilor. Sub imboldul sferelor conducătoare ale Bisericii din Rusia, Nicolae Milescu traduce o bibliotecă întreagă de cărți cu caracter, în parte, teologic. Așa, de exemplu, traduce *Aritmologhion*, un curios tratat care caută să explice simbolica numerelor (3, 7, 9 etc.) si *Hresmologhion*, O alta carte, cu titlul *Culegeri de patru monarhii* sau *Profețiile lui Daniel*, tradusă după un manuscris grecesc al lui Paisie Ligaridis, este o operă în care se expun profețiile făcute de Daniel lui Nabucodonosor, asupra celor patru monarhii care aveau să stăpânească, succesiv, lumea (Haldei, Perși, Romani, Bizantini). Dar această

operă, într'un manuscris, copiat de Milescu însuşi pentru Petru-cel-Mare, se încheie cu un epilog care dădea glas nădejdilor pe care ai săi şi creştinii din Balcani le puneau în ridicarea Rusiei: « Rugăm (pe Dumnezeu) să ridice pe Ţarul nostru autocrat şi ales de Dumnezeu, Petru Alexievici... ca să poată cu mâna sa puternică şi braţul său răzbunător să distrugă şi să învingă mârşavul neam a lui Mahomet... şi să ridice semnul credinţei celei drepte ca odinioară Constantin cel Mare ».

O altă operă, *Sibilele,* tratează despre proorocirile Sibilelor privitoare la diferitele împărăţii care vor stăpâni, pe rând, lumea. Cartea cuprinde interesante aluzii la distrugerea împărăţiei turceşti prin Rusia, — ca de pildă: « Vai vouă Sara- « cinilor şi Arabilor, că vulturul cu două capete dela Nord — este « vorba de stema rusească — va distruge puterea voastră a Mu- « sulmanilor prin armele crucii. Impărăţia voastră va fi nimicită ».

Un alt manuscris, *Vasilologhion,* este un fel de istorie universală, cuprinzând biografiile împăraţilor perşi, apoi asirieni, romani şi bizantini, — un fel de cronograf care desvoltă ideea monarhiei de drept divin, idee foarte scumpă Ţarilor de atunci.

Un dicţionar grec-latin-rus, deşi pierdut, a intrat totuşi în compoziţia lucrărilor lexicografice de acest gen în Rusia.

In sfârşit, o altă operă se referă la construcţia bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol, dar această carte nu este, cum ne-am fi aşteptat, o scriere istorică, în care să ni se înfăţişeze împrejurările în care a avut loc zidirea bisericii, ci ea cuprinde mai mult legende populare despre minunile ce s'au arătat cu prilejul înălţării faimoasei biserici, scoase probabil dintr'un cronograf bizantin.

Mai târziu însă Milescu se emancipează din cercul acestor idei cu caracter religios şi istoriografic tendenţios şi se ridică, prin ziarul călătoriei în Rusia, pe culmi ne mai atinse până la el în cultura rusească.

IV. CĂLĂTORIA IN CHINA. Cea mai importantă dintre operele lui Nicolae Milescu, scrisă în timpul pribegiei sale în Rusia, este ziarul călătoriei prin Siberia, în China.

Nu ştim peripeţiile drumului dela Moscova până la Tobolsk, deoarece ziarul lui Milescu începe cu povestirea călătoriei dela Tobolsk înainte. Plecarea din Tobolsk se face în ziua de 2 Mai, 1675, într'o Duminică seara, pe râul Irtici, în vase vâslite cu lopeţi. Dela confluenţa cu Obi se îndreaptă spre răsărit, şi, urmând linia râurilor, merge către lacul Baical. De acolo trecând printre iurturi de Mongoli, urcând munţi, tăind ape de-a-curmezişul, străbate câmpii aproape pustii. Iarna îi apucă pe cale, în regiunile lacului Baical. Vânturile se deslănţue cu furie; ninsoarea şi sloata îi biciuie aspru. Drumul prin aceste ţinuturi necunoscute este din ce în ce mai anevoios: « Am stat « — scrie Milescu la 26 Decemvrie — lângă râul Argun toată « ziua, ca să se odihnească vitele, ca să le mai adăpostim « şi să le hrănim, deoarece caii şi cămilele stătuse în drum şi « ologise atât, încât a trebuit să le facem papuci de papură. « Lemne n'am avut decât de sălcii uscate ».

Din pricina frigului şi a oboselii, cămilele şi caii mor pe drum. Merindele se găseau anevoie. Populaţia nomadă din acele ţinuturi, cum îi zărea din depărtări, o lua la fugă cu turme cu tot; în alte părţi se pomenesc împresuraţi de Tunguşi îmbrăcaţi în zale şi înarmaţi cu arcuri. In sfârşit, cu multă greutate, izbutesc să-şi croiască drum, şi să repeadă înainte un sol, spre a da de veste autorităţilor chineze că soseşte ambasada rusă. Pe la începutul lui Ianuarie, pe coasta unui deal, Milescu întâlneşte, pe trimisul său însoţit de vreo 60 de Chinezi. « Slavă ţie Doamne! » notează el, uşurat, în ziarul său de drum.

Autorităţile chineze dela graniţă, după ce se interesează mai întâiu asupra intenţiunilor cu care vin — dacă aduc pace sau război — cer să li se prezinte scrisorile pe care le aveau asupra lor. Este aci începutul unei lungi controverse de protocol, care va dura tot timpul şederii lui Milescu în China. Chinezii vroiau să se convingă dacă într'adevăr Milescu este purtătorul unei scrisori a Ţarului şi, mai ales, dacă are la sine — precum anunţaseră solii — scrisoarea împăratului chinez către Ţarul Rusiei. In zadar încearcă Milescu să le demonstreze că el este ambasadorul Ţarului şi ca atare n'are să predea scrisorile decât în mâinele împăratului Chinei. Mandarinii nu se dau bătuţi. Şi numai după ce acesta le arată scrisoarea împăratului lor, într'o cutie acoperită cu mătase galbenă, mandarinii, cuprinşi de evlavie, cad în genunchi, fiecare punându-şi-o la cap, cum se obişnueşte la noi în biserică, în faţa altarului, la Sfintele Daruri.

Dar cu aceasta nu se curmă formalităţile chineze. Ambasada este oprită pe loc, până la sosirea din Peking a lui askaniama, al patrulea în rang din împărăţia chineză, reprezentantul Ministerului de Externe. Pe la sfârşitul lui Februarie, soseşte şi askaniama şi începe o discuţie lungă: care din ei trebue să facă vizită mai întâiu celuilalt?

După găsirea soluţiunii care a salvat demnitatea ambilor demnitari, începe o altă discuţiune. Askaniama pretindea să vadă scrisoarea Ţarului, ceea ce Milescu nu admitea nici în ruptul capului. Chinezul se vede nevoit să comunice aceasta la Peking. Pe la începutul lui Aprilie, askaniama primeşte ordinul să aducă în capitală ambasada rusească. In acest interval, Ruşii sărbătoresc Paştele. Chinezii urmăresc cu interes obiceiurile ortodoxe ale Ruşilor şi, încetul cu încetul, se face o apropiere sufletească între cele două tabere. Chinezii trimit lui Milescu orez, fructe şi legume. Milescu pune pe Cazacii săi să cânte cântecul lor popular: *Dunăre, Dunăre.*

La 26 Aprilie, din ordinul împăratului Chinei, caravana se pune în mişcare şi, trecând prin pustiul Gobi, unde caii şi cămilele se afundau în nisip până la genunchi, ajung, după multe alte greutăţi, la zidul cel mare al Chinei, unde li se deschid porţile de fier către Peking. Aci, din nou se reia discuţia de protocol, dela graniţă. Este interesantă lupta aprigă şi îndelungată — aproape o lună de zile — pe care o duce, pe chestie de etichetă, Milescu al nostru, zelos de a apăra demnitatea şi prestigiul Ţarului, cu mandarinii, cari ţineau cu sfinţenie să nu se ştirbească nimic din uzul consacrat din bătrâni.

Pentru ca petractările să poată merge mai uşor, mandarinii aduc un european, pe iesuitul Ferdinand Verbiest, originar din Olanda, care trăise 28 de ani în China. Acesta începe conversaţia în limba chineză, dar aflând că solul cunoaşte limba latină, continuă discuţia cu el direct în latineşte, spre marea uimire a mandarinilor.

In sfârşit, după discuţii prelungite o lună de zile, se ţine un mare consiliu de mandarini, în care se hotărăşte să se adopte o soluţie intermediară, menită să salveze onoarea celor doi împăraţi: Milescu trebuia să ducă la palatul imperial din Peking scrisorile de acreditare, pe care însă nu avea să le dea în mâna Marelui Han, ci să le depună în mâna marelui Kolai. Potrivit acestei înţelegeri, în ziua de 4 Iunie, din porunca împăratului, se pregăteşte la palat locul de primire al ambasadei. Inainte de răsăritul soarelui, se trimit, la conacul unde fuseseră găzduiţi solii Rusiei, cai. Ambasada încalecă şi Milescu depune scrisorile de acreditare înaintea marelui Kolai, care era rudă apropiată a împăratului şi mandarinul care guverna întreaga Chină. După aceasta, ambasada rusă se retrage, fără a spune un cuvânt. Trec apoi vreo 11 zile. Impăratul aştepta ca să se aşeze lună plină. In ziua de 15 Iunie, după ce se aşezase luna plină, împăratul chemă din nou ambasada la palatul său. Inainte de răsăritul soarelui, li se aduc cai, şi solul cu suita sa porneşte spre palat.

Milescu descrie apoi tot pitorescul exotic şi bogăţia feerică a curţii şi a tronului imperial din Peking. Insoţită de un întreg

alaiu, ambasada străbate drumuri pavate cu marmoră; merge printre pavilioane înalte de cărămidă roșie, acoperite cu țigle galbene și cupole aurite; traversează pârâiașe cu podețe fantastice de marmoră albă sculptată; se strecoară pe sub cinci rânduri de porți, trece prin grădini cu copaci mari și flori exotice și, în cele din urmă, ajunge la sala tronului. Aci, înaintea unei scări de marmoră, îi așteptau oameni de serviciu, îmbrăcați în haine roșii; arcași îmbrăcați în aur și ostași cu lănci uriașe și cu cozi de leoparzi.

Milescu notează cu amănunțime ceremonialul primirii solilor la curtea din Peking, ceremonial statornicit printr'o tradiție seculară, în forme de o fixitate aproape hieratică; el ne povestește, cu vioiciune, și încercarea lui de a înfrânge, în cinstea Țarului pe care îl reprezenta, protocolul chinez ce i se părea umilitor pentru un european și un ambasador.

Impăratul era un tânăr de 23 de ani. In jurul lui, stăteau frații săi, îmbrăcați în blănuri albe, și nobilii, cu pene de păun pe cap. Se servește ceai; împrejur cântă muzica, pe când în vase de bronz ard mirodenii. Recepția se sfârșește fără ca ambasada să spună un singur cuvânt.

Impăratul însuși este minunat de persoana ambasadorului și trimite, după a doua recepție, un pictor să-l zugrăvească în portul lui dela recepție, cu blana pe el și cu lancea și buzduganul în mână. Acest portret, trecut apoi ambasadei chineze din Paris, se păstra încă la începutul războiului mondial.

Câteva zile mai târziu, solia rusească este primită la masă. Impăratul adresează abia acum, prin interpret, cuvântul solului, interesându-se de vârsta, talia și anii de domnie ai Țarului.

Dar către sfârșitul lui August, relațiile dintre ambasadă și curtea chineză se răcesc, din cauză că Milescu nu voia să primească, după datină, darurile către Țar în genunchi și pentrucă scrisoarea împăratului chinez cuprindea termeni de mândrie, cari erau considerați de sol ca jignitori pentru demnitatea Țarului. Din această pricină, ambasada, luând darurile, primește ordinul să părăsească imediat Pekingul. La 1 Septemvrie, Spătarul Milescu pleacă, ducând cu el pentru Țar un splendid rubin, cumpărat dela un mandarin. Ambasada apucă pe același drum pe care venise. La 7 Iunie, sosesc la Ienisei, dar aci îi aștepta o surpriză neplăcută. Sunt opriți în cale din ordinul noului Țar, Teodor Alexievici; sunt percheziționați; li se confiscă lucrurile de preț, între altele un rubin mare, « diamantul cât un ou de porumb », de care vorbește Neculcea, cumpărat în China pentru Țar; dar, în sfârșit, li se îngădue drumul spre Moscova.

Intâmplările acestei călătorii au fost povestite de Milescu în formă de rapoarte oficiale în limba slavo-rusă. Opera este alcătuită din 3 cărți: despre traversarea Siberiei, a doua despre misiunea lui în China și a treia, o descriere generală a Chinei. Această ultimă carte este însă, după cum a arătat John F. Baddeley, o compilație — pe alocurea chiar traducere după opera scrisă în limba latină, a iezuitului Martini: *Atlas sinensis*. Era firesc ca Milescu, după ce a descris peripețiile drumului său până la Peking și misiunea lui la împăratul Chinei, pentru a satisface curiozitatea Țarului, să caute a-i prezenta și o înfățișare generală a Chinei din punct de vedere istoric și geografic. Dar cum el nu văzuse decât o parte restrânsă din teritoriul chinez, a recurs atunci la opera lui Martini pe care a tradus-o în rusește, intercalând și multe observații personale. Exceptând deci această parte de compilație, opera lui Milescu nu este numai ziarul plin de peripeții al unei ambasade trimisă în misiune diplomatică în China, ci este în același timp și o carte modernă de explorare științifică a unor ținuturi, până atunci puțin cunoscute Europenilor. Călătorind pe drumuri necunoscute, printre popoare de rase diferite, vâslind pe râuri pe care nu mai vâslise niciun european până la el, curiozitatea veșnic trează a acestui moldovean din secolul al XVII-lea se oprește asupra configurației solului; descrie în amănunțimi râurile pe care le străbate; notează aspectul particular al munților; face măsurători topografice, se oprește îndelung ca să observe țărmurile lacului Baical, « care nu s'a văzut nici de geografii vechi, nici de cei moderni. Au descris despre lacuri și bălți mult mai mici, iar despre Baicalsca, care este atât de mare, nu au pomenit nimica ». Pentru a-l descrie, străbate lacul, îl înconjoară, încearcă să-i măsoare adâncimea; descrie țărmurile stâncoase, vorbește despre munții cu frunțile acoperite veșnic de nea, despre ghiața lacului, groasă de un stânjen și care ține aproape o jumătate de an, despre pădurile de cedrii.

Dar pe Milescu nu-l interesează numai aspectul geografic al ținuturilor, ci și cel etnografic.

Privirea lui iscoditoare caută să prindă și vieața specific omenească pe care o trăesc populațiile așa de variate ca înfățișare, pe acele îndepărtate meleaguri: ocupația, armele, manifestările religioase, superstițiile. De pildă, despre Ostiaci, ne spune că: « Au meceturi în care sunt idoli sculptați, de argint, aramă și de lemn, de felurite forme »; că « se închină stând jos; cad în extaze și dănțuiesc; iar când ucid în pădure un urs, îl târăsc în curte și în casă și, trăgând cu arcurile, înfig în el săgeți și-l bat și sar și joacă zicând că se roagă lui Șeitan (diavolul), care, după cum cred ei, merge din curte în curte ».

Tot materialul acesta vast de observații variate este expus într'un stil plin de sobrietate și coloare, din care nu lipsesc uneori și accente de duioșie. Pe țărmurile Ieniseiului, la 7.000 km depărtare de Moldova, încântat, într'o zi de primăvară, de lanurile, înverzite care luceau în bătaia soarelui, gândul lui înviorat se întoarce spre plaiurile copilăriei și atunci, notează, mișcat, în ziarul de călătorie: « Partea locului este foarte mândră, aducându-mi aminte de Moldova, iar fluviul Ienisei, de Dunăre ».

Opera aceasta i-a câștigat pe drept lui Milescu un renume european. Un savant englez contimporan, vorbind despre el, îl caracterizează astfel:

« Situația și faima lui este unică. Nu poate fi mai ușor de « arătat cât de mare contrast era între acest învățat român și « între cazacii inculți, înaintașii lui, în cercetarea drumului « spre China. Ce a scris formează un întreg bogat de informațiuni « topografice asupra Asiei de Nord, remarcabil prin întindere « și preciziune. Pentru timpul când a fost scris, nu are compa- « rație în istoria literaturii rusești. Mai mult, dacă lăsăm la o « parte China, e fără comparație în literatura lumii ».

Din nenorocire, această operă a lui Milescu, scrisă într'o limbă străină, a circulat mai mult în lumea slavă, și greacă a ațâțat curiozitatea unor savanți din Occident, dar nu a rodit cultura noastră națională și nici până astăzi nu avem încă în limba română o traducere completă și corectă a ziarului de călătorie în China.

BIBLIOGRAFIE. Ziarul călătoriei în Siberia și China s'a păstrat în câteva copii msse în Biblioteca publică imperială din Petrograd și o alta în Bibliothèque Nationale din Paris (nr. 35, fond slav) copiat în 1685, « prin grija bunului prieten Ioan Gav. Sparvenfeldt », lângă Moscova. O versiune rusă, publicată de I. Arsenioff în *Zapiski Imperat. Russk. Georgraf. Obdtestva*, St. Petersburg, 1882, a fost tradusă de timpuriu în limba greacă de « tineri studioși din Moscova » și revăzută de Hrisant Notara, nepotul Patriarhului Dositei al Ierusalimului. In ms. grec din Biblioteca Academiei Române nr. 154 (f. 180 v. și urm.) are o dedicație către Constantin Brâncoveanu din Moscova, 1694. După un manuscris al versiunii grecești incomplet și plin de erori — după cum observă el însuși — G. Sion a tradus, prima parte: « *De la Tobolsk până în China. Note de călătorie de Spătarulu Nicolae Milescu*, 1675, traduse după unŭ textŭ grecescŭ » în *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom. X, Memoriile Secțiunii Istorice, Bucureșci, 1888. p. 89—181, Traducerea lui Sion a fost reprodusă de Miron Nicolescu, *Primul călător român prin Siberia și China*, București, 1905 (Extras din *Buletinul Geografic*, II, 1904). Fragmente din Descrierea Chinei (cap. 4 și 5) după codicele D. Russo în versiunea grecească și traducerea românească la C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul* în Analele Academiei Române, s. III, tom. VII, mem. 4, Buc., 1927, p. 26—50.

Textul întregei opere a lui Nicolae Milescu a fost publicat în traducere engleză de John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, 2 vol. Londra, 1919. O traducere

în limba română, după textul lui Baddeley, cu greșeli și omisiuni, a dat Em. C. Grigoraș, *Spătarul Nicolai Milescu în China*, București, 1926. Ed. Casa Școalelor; ed. II, 1941.

Un manuscris grecesc necomplet, cuprinzând textul călătoriei în China și păstrat în Biblioteca Universității din Iași (sub nr. 163), a fost semnalat de Lucian Predescu în *Adevărul Literar și artistic* pe 1930 (IX, seria II-a, nr. 476). O altă operă grecească despre « *Păgânul Mohamet și despre cele patru imperii după profetul Daniel*, publicată de N. Iorga sub titlul *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu* (Académie roumaine. Études et recherches, III) Bucarest, 1929, cu o prefață în limba franceză despre opera lui Nicolae Milescu și de un rezumat. Opera nu este însă a lui Milescu, ci a ieromonahului Anastasie Gordos, după cum a arătat D. Russo în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, București, 1939, p. 337—339. Istoria despre sfântă icoana (care a fost tradusă și în limba rusă), a fost publicată în *Cronica Romanului*, București, 1874, I p. 87—90, de Episcopul Melchisedec. Un fragment din opera *Carte cu multe întrebări* a fost publicat în anexa studiului: C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul, Contribuțiuni la opera sa literară*, Analele Academiei Române, Memoriile Secț. istorice, seria III-a, tom. VII, Mem. 7, București 1927, p. 51—53.

Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, Stockholm publicată în *Perpétuité de la foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie* (par A. Arnauld et P. Nicole), Paris, 1669, vol. 2, p. 50—54 și. V. Legrand, *Bibliographie hellénique du XVII-e siècle*, t. II, p. 248 III, 287 și.

Studii asupra vieții și operii lui N. Milescu: Lucrările de căpetenie asupra lui Milescu sunt azi: P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu* 1636—1708), Extrait des Mélanges de l'École Roumaine en France, 1925, I-ère partie, Paris, Gamber; C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul, Contribuție la opera sa literară*, Analele Academiei Române, secț. ist., seria III-a, tom. VII, Mem. 7, (în anexă se publică și un fragment din *Cărți cu multe întrebări*); București, 1927.

C. C. Giurescu, pe lângă informații noui, pune la punct și chestiunea privitoare la raporturile dintre ziarul călătoriei lui Milescu în China și opera iesuitului Martini, apărută la Amsterdam în 1655: *Atlas Siniensis*, însoțit de « *Situs provinciarum imperii Sinici* », pe care Milescu a cunoscut-o și a utilizat-o. (Dintre lucrările mai vechi menționez: B. P. Hașdeu, *Viața și opera lui Nicolae Spătarul Milescu*, în *Columna lui Traian*, II, 1870, numerile 7—9, 11—12, 14, 16. Studiul este neterminat; Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambasadeur du tsar Alexias Mihajlovic en Chine*, Paris, 1883. (Extrait des *Mélanges orientaux*) I. Hudiță, *Arhiva*, Iași, 1929, p. 87—103, I. G. Dimitriu în *Rev. Fundațiilor Regale*, VII, 1940. Despre vieața și călătoria în China: I. Simionescu, *Niculai Milescu în China*, București, Cartea Românească, 1925. Despre Biblia lui Milescu: V. Drăghiceanu în *Convorbiri Literare*, 1915, p. 1074, I. Bianu, Analele Academiei Române, seria II, tom. XXXVIII partea administrativă și desbaterile p. 5—6; N. Iorga, *In legătură cu Biblia dela 1688 și Biblia dela 1667 a lui Nicolae Milescu* în Analele Academiei Române, Mem. Secț. ist. s. II, tom. XXXVIII, București, 1915 întemeindu-se pe precuvântarea ms. 4389 B. A. R. și reluând o părere mai veche a lui Hașdeu (*Traian*, 1872, nr. 8, p. 32) primită și de E. Picot, *Notice biographique sur Nicolas Spatar Milescu*, susține că Milescu este traducătorul Bibliei lui Șerban. Paternitatea fraților Greceanu și a Stolnicului Const. Cantacuzino asupra traducerii Bibliei lui Șerban a fost restabilită de Const. Solomon, *Biblia dela București (1688), Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuciu, 1932, și N. Cartojan, *Epoca lui Const. Brâncoveanu*, curs litografiat ținut la Facult. de lit. București, 1936—1937, p. 220—234. O comparație între ms. 4389 din B. A. R., revenit de curând la Academie, și Biblia lui Șerban, ducând la concluzia că Biblia lui Șerban a utilizat versiunea ms. Șt. Ciobanu curs litografiat ținut la Fac. de lit. din București, 1940—1941, p. 347—356; Despre Molitvenic și alte lucrări: N. Drăganu, *Codicele pribeagului, Gheorghe Ștefan-Vodă* (Extras din *Anuarul Institutului de Istorie Națională* din Cluj III, p. 181—254) *Istoria lit. rom. vechi*, II; despre Milescu și legăturile lui cu Rinhuber: A. Bitay, *Contribuții la viața lui Nicolae Spătarul* în *Dacoromania*, III (1921), p. 786—787; C. I. Karadja, *Nouveaux détails sur le Spathar N. Milescu* în *Revue historique du Sud-Est européen*, I, 1924, p. 418 și urm.

Bibliografia completă a operelor rusești ale lui Nicolae Milescu în studiul amintit mai sus al lui P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, p. 169—174; tot acolo, p. 175—178, sunt amintite principalele studii rusești asupra lui Nicolae Milescu.

CRONOGRAFELE

Tranziția dela literatura religioasă la literatura istorică o formează cronografele, acele repertorii, de istorie universală care au fost alcătuite, după cum s'a văzut în tomul I, p. 9 și 12 în Bizanț. Ele începeau povestirea evenimentelor odată cu creațiunea lumii; încorporau toată tradiția biblică, împânzită cu legende apocrife, și continuau apoi cu istoria Evreilor, Asirienilor, Egiptenilor, Perșilor, Grecilor Romanilor, Bizantinilor, mergând până în vremea scriitorului. Începute în secolul al VI-lea cu Malalas, ele au fost necontenit amplificate, prescurtate, continuate, chiar în perioada neogreacă, până în secolul al XVII-lea la Dorotei al Monembaziei și la Cigala.

Cel mai popular cronograf a fost al călugărului Manasses, care și-a scris opera în versuri, pline de flori retorice și de inversiuni sintactice, ducând povestirea evenimentelor până la moartea împăratului Nichifor Botniatul (1081). Cronograful lui Manasses tradus în limba slavă, a fost răspândit în vechile noastre mănăstiri și a influențat, după cum s'a văzut, destul de intens, pe călugării cronicari din veacul al XVI-lea: Macarie și Azarie, și prin aceștia, indirect pe Ureche.

Prin materialul biblic prescurtat, prin numeroasele legende apocrife, prin anecdotele istorice interesante, prin bogatul strat folkloric și în sfârșit prin elementele de istorie universală, cronografele au fost mult răspândite și cetite la noi. Ele au deșteptat curiozitatea pentru lucrurile istorice și au stat pe masa de lucru a marilor cărturari din trecutul nostru ca Dosofteiu și Miron Costin.

CRONOGRAFE DE ORIGINE SLAVĂ

Cel mai vechiu cronograf cunoscut în limba românească a fost tradus în anul 1620, de călugărul oltean Moxa Mihail, cel care a tradus pe vremea lui Matei Basarab și Pravila dela Govora. El spune că scrie din îndemnul Episcopului Teofil dela Râmnic, care a ajuns mai târziu Mitropolit. Pe scoarța legăturei de lemn, îmbrăcată în piele, câteva note ne destăinue că manuscrisul fusese cândva al mănăstirei Bistrița. A fost cumpărat, pe vremuri, în București, de profesorul rus V. Gregorovici și se păstrează acum în Muzeul Rumianțov din Moscova. După o copie făcută de Gr. Tocilescu, cronograful a fost publicat în întregime, în caractere cirilice, de B. P. Hașdeu, în *Cuvente den bătrâni*. Moxa spune că tălmăcește din « cărți slavonești ». După isvoarele utilizate cronograful lui Moxa se împarte, după cum a observat I. Bogdan, în două părți. Prima parte merge până la Mihail unde călugărul compilator, dându-și seama că nu poate « afla adâncul scripturilor », după cum nu poate număra « stealele ceriului, nice năsipul mării », pune « odihnă condeiului » ca vâslașul, care ajuns în limanul mărei aduce corabia la țărm». « De-acum s'au scos dentr'alte izvoade ». I. Bogdan a identificat și publicat isvoarele slave din care și-a alcătuit Moxa a doua parte a compilației sale. Este așa numita « Arătare în scurt a celor întâmplate de la Adam până în zilele noastre » *(Skazanije vŭ kratcě ..)* care se găsește anexată ca introducere la analele sârbești din veacul al XV și al XVI și care a circulat și în mânăstirile noastre, copiată adesea la începutul analelor moldovenești în limba slavă. Prima parte și cea mai întinsă are la baza ei, precum au arătat Gregorovici, Hașdeu și Bogdan, cronograful lui Manasses tradus în limba slavă. Domnișoara Margareta Ștefănescu, ignorând studiul anterior al lui Bogdan, a arătat că în cronograful lui Moxa se găsesc pasagii întregi luate din Manasses, dar că în genere, el extrage ceeace convenea punctului de vedere religios și moral. Am arătat însă în altă parte că cronograful lui Moxa, « nu este o simplă traducere sau prescurtare după Manasses, căci pe lângă omisiuni însemnate și transpuneri de text, Moxa cuprinde numeroase elemente care lipsesc din Manasses, dar se regăsesc în alte cronografe bizantine ». Un asemenea adaos este, între altele, grațioasa legendă a Casiei — un ecou al folklorului bizantin — povestit concis, pe care o reproducem aci și ca o probă de limbă a timpului.

Cronograful începe prin a povesti că împăratul Teofil, vroind să-și găsească o soție, adună, prin crainici, în palatul său, toate fecioarele frumoase și înțelepte din împărăție. Cea aleasă trebuia să primească din mâna împăratului, ca și zeițele din mitul troian, un măr de aur. « El văzu — continuă apoi cronograful — o fată prea frumoasă și înțeleaptă. Deci grăi către

dânsa, cu ispită: « Pentru muiare au venit răul în lume ». Ea răspunse către dânsul: Adevară iaste; și pentru muiare au intrat și binele în lume, cum ai zice: Pentru Eva răul; și pentru Precista Maria binele. Auzi împăratul și se miră, de zise: « Eu mai înțeleaptă muiare de mine, nu voiu lua ». Și dede mărul cel de aur, ce era semn de nuntă, unii feate, anume Theodora. Casia zise cătră Theodora: Dobândiși împărăția lumească și eu voi nevoi să fiu împărătească. De acii se făcu călugăriță și s'au închis într'o chilie, de au petrecut vieața îngerească. Deaciia au dobândit împărăția lu Hristos. Theodora se cunună cu Theofil ».

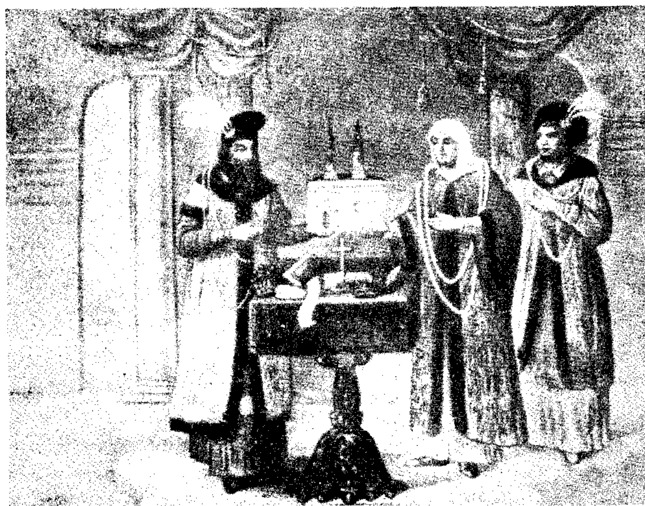
Casia, eroina din această legendă, este cunoscuta poetă care a alcătuit cele mai frumoase condace ale literaturii ortodoxe [1].

Originalul — slav — al cronografului lui Moxa era deci traducerea unei prelucrări în proză a lui Manasses cu omisiuni în unele părți, cu amplificări în altele, scoase din mai multe cronografe bizantine, și sporită, însfârșit, cu știri luate din cronicele sârbești. In partea finală, cronograful cuprinde și știri privitoare la istoria Românilor: despre Dan Voevod, despre Mircea cel Mare, de luptele lui « Iancul Voevod cu Turcii în Țara Rumânească la Ialovniță », despre « când s'au început a se descăleca țara Moldovei »; despre războiul lui Ștefan cel Mare la Racova: — « și periră atunce Turci mulți fără număr » — ; despre invazia lui Mohamed în Moldova: « și biruiră atunce Turcii, deci feaceră rău mare Moldovenilor », și în sfârșit despre luptele nefericite ale lui Ștefan-cel-Mare la Chilia și la Cetatea Albă.

Stilul cronografului, precum s'a putut vedea și din extrasul de mai sus, e concis, dar, traducerea e adesea plină de vigoare și uneori pitorească. Iată de pildă înfățișarea unui împărat războinic (Vasile, fiul lui Roman): «Coifurele, segcatele, sulițele, platoșele, toate armele lui erau mai dragi decât mease tinse, pline de veselie și de vin dulce. Sunetul armelor și răsunul coardelor de arc, mai iubia decât glas de alăute». Iată, prin contrast, și un portret de împărat desfrânat (Constantin, fratele lui Vasile): « nu iubea sunete de sabii și bucine, seamne de războie, nici chiote de gloate, nicie glas de oaste, ce numai ce bea și mânca cu mueri frumoase și cu fluere și alăute, jucări și cântece... » [2]. Iată acum și descrierea plastică a luptei lui Mircea cu Turcii, care a găsit ecou și în sufletul lui Eminescu, căci o citează în evocarea luptei dela Rovine: « Și fu războiu mare câtu se întuneca de nu se vedea văzduhul de mulțimea săgeatelor, și mai pierdu

[1] A se vedea mai pe larg despre această legendă în literatura românească, studiul nostru: *Fiore di virtù în literatura românească* în Analele Academiei Rom.

[2] Hașdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I p. 341.

Petru Șchiopul cu Doamna, Maria Amirali, și cu fiica sa Maria, căsătorită cu Zotu Țigara.

(După D. Russo, *Studii istorice greco-române*).

Baiazid oastea lui cu totul. Iară pașii și voevozii pieriră toți, așa de se vărsa sânge mult cât era văile crunte ».

Cronograful lui Moxa n'a avut însă, după cât se pare, răspândire, fiindcă până acum nu ne este cunoscut decât într'un singur exemplar — și acela la Moscova.

Mai multă răspândire au avut însă cronografele traduse din grecește.

CRONOGRAFE DE ORIGINĂ GREACĂ

CRONOGRAFUL LUI DOROTHEI AL MONEMBAZIEI.

Cronograful versificat al lui Manasses a fost prelucrat în proză și amplificat cu fragmente împrumutate din Theofan, Gheorghe Monahul, Cedren, Zonaràs ș. a. Astfel s'a format o cronică în limba greacă populară, care ducea povestirea evenimentelor până la anul 1570, cunoscută de bizantinologi sub numele de cronica dela 1570. Acest cronograf grecesc s'a păstrat în peste 25 de manuscrise, dintre care o versiune intitulată: Istoria politică a fost publicată de Martin Crusius în a sa *Turcograecia*, la Basel, în 1584.

O altă versiune de pe acest cronograf a fost adusă în Moldova de Ierotei, Mitropolitul Monembaziei. In 1588, Ierotei însoțea pe elevul său, Patriarhul Constantinopolului Eremia al II-lea, într'o călătorie prin Țara-Românească, Moldova și Rusia, întreprinsă cu scopul de a obține mijloacele necesare pentru a scăpa de datorii scaunul Patriarhiei. In Moldova domnea atunci Petru Schiopu, « învățat desăvârșit », cum ne încredințează Ierotei, « care știe limba turcă, greacă și română » și care ținuse în prima căsătorie o grecoaică din insula Rodos: Maria Amirali. Prelații sosesc la curtea din Iași pe vremea când Domnul sărbătorea asocierea la domnie a fiului său Petru și căsătoria fiicei sale Maria cu Spătarul Zotu Țigara, grec originar din Ianina. Manuscrisul cronografului a fost copiat din porunca lui Petru Șchiopu, sub supravegherea lui Zotu Țigara. Mai târziu, în 1631, când Zotu Țigara nu mai era în vieață, copia făcută în Moldova a fost tipărită la Veneția în 1631, sub titlul: Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας ... (Carte istorică cuprinzând pe scurt felurite și interesante istorii...). Cartea s'a tipărit pe numele Mitropolitului Dorotei al Monembaziei (« adunată — spune titlul mai departe — din diferite adevărate istorii și tradusă în limba populară de către prea sfințitul Mitropolit al Monembaziei chiar Dorotei »), cu spesele lui Apostol Țigara, fratele lui Zotu, și este închinată lui Alexandru Cuconul, Domnul Țării Românești (1623—1627).

Cronograful cuprinde între domnia lui Selim al II-lea și Murat al III-lea un capitol în care se descrie activitatea Mitropolitului Ierotei și petrecerea lui în Moldova, la curtea lui Petru Șchiopu. Textul merge cu povestirea evenimentelor până la domnia Sultanului Murat al III-lea.

Cronograful lui Dorothei a fost cunoscut de timpuriu la noi și a fost tradus, după datele pe care ni le dau câteva copii posterioare, de Grigore Dascălul Buză, (« scoasă după grecie pă limbă românească de Grigore Dascălul Buză »).

CRONOGRAFUL LUI CIGALA

Al doilea cronograf grecesc, care a circulat în literatura veche românească, a fost publicat și el la Veneția, în 1637, de Mathei Cigala din Cipru, paroh al bisericei grecești San — Giorgio din Veneția, sub titlul: Νέα σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν... (Noul compendiu de diferite istorii, începând dela zidirea lumei și ajungând până în anul de față... traduse în limba populară de către Mathei Cigala din Cipru [1].

Baza acestui cronograf este tot cronica dela 1570. Autorul a luat însă, într'o vreme când nu exista noțiunea de proprietate literară, pasagii întregi din Dorotei al Monembaziei. Dela

[1] Dăm titlul (prescurtat) după traducerea lui D. Russo *Studii ist. greco-rom.*, I, p. 87

1392 înainte, Cigala intercalează, desvoltând, Turcograecia lui Crusius. Cronograful se încheie la anul 1624, după care urmează o serie de capitole disparate: o listă a împăraţilor bizantini şi a Patriarhilor până la invazia Turcilor; un capitol despre « dispotaţia St. Silvestru cu vrăjitorul Zamvri », altul despre cele 7 sinoade ecumenice; despre întemeierea Veneţiei şi despre dogii care au stăpânit-o; despre demnităţile curţii imperiale a Bizanţului. Cronograful lui Cigala a ajuns în Moldova şi a fost tradus, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, de Pătraşco Danovici, ce a fost « supt vlăstia domniei Moldovei logofăt al treilea şi grămătic de scrisoare grecească ».

Ni s'a păstrat într'o mulţime de m-sse, dintre care cel mai vechiu se află în Biblioteca Academiei Române, sub cota nr. 86 şi a fost copiat în anul 1669, de către Gavril Diac ot Bălţăteşti « cu cheltuiala lui Ion Iorgachie Cantacuzino, sinŭ Toader Eordachie vel vistiernic », protectorul lui Miron Costin.

Din contaminarea cronografului lui Doroteiu cu cronograful Cigala s'a format în literatura noastră un al treilea tip de cronograf, — poate cel mai răspândit.

Ambele cronografe au fost utilizate de timpuriu de cărturarii noştri. Mitropolitul Dosofteiu a împrumutat, precum de altfel o spune singur şi precum a dovedit-o acum în urmă regretatul Iulian Ştefănescu, materiale pentru legendele sale hagiografice, şi din Cigala şi din Dorotei. Contimporanul lui Dosofteiu, Miron Costin era şi el un cititor pasionat al cronografelor. Cronica munteană, întitulată Istoriile Domnilor Ţării-Româneşti, atribuită lui Radu Popescu, a cuprins şi ea pasagii din Dorotei şi din Cigala.

Regretatul Iulian Ştefănescu a arătat că cele 25 de copii din această clasă de manuscrise se pot grupa în 5 familii, care toate derivă dintr'un prototip comun, păstrat mai bine în ms. nr. 3517, din Biblioteca Academiei Române.

Ceea ce este însă mai interesant: cronografele au pătruns, prin cărturarii mărunţi, în masele adânci ale poporului şi au lăsat în folklorul nostru, urme care dăinuesc până astăzi.

Cronografele bizantine cuprind în urzeala lor, un bogat material folkloric. O parte din acest material folkloric este alcătuită din legende religioase apocrife, care, pe cale orală sau scrisă, s'au revărsat asupra întregii lumi ortodoxe din Balcani şi din Răsărit. Altă parte este alcătuită din legende cu substrat istoric, plăsmuite în vremurile de agonie ale antichităţii clasice, şi, în sfârşit, câteva sunt teme de folklor, ce par să fi intrat în Bizanţ din lumea Orientului arab.

ELEMENTE DIN CRONOGRAFE ÎN FOLCLOR. Am analizat pe larg, în *Cărţile populare* vol. II, bogatul strat de legende apocrife al cronografelor privitor la: căderea îngerilor, numele lui Adam, Cain şi Abel, omorîrea lui Cain şi originea câinilor, uriaşii; Melchisedec, Avraam, Moise, Solomon; proorocul Eremia şi căderea Ierusalimului, Iosif şi Asineta; Avgar şi Mântuitorul; cei şapte cuconi din Efes. Am arătat cu acel prilej cât de întinse sunt ramificaţiile acestei literaturi apocrife în tezaurul tradiţiilor şi creaţiilor populare. De exemplu, cronografele lui Dorotei şi Cigala ne explică astfel numele lui Adam: « Acest nume al lui Adam se scrie în 4 slove: slova dintâi *A* arată partea despre Răsărit; iară slova a doua iaste D, arată partea despre Apus; iară slova a treia iaste A, arată partea despre Miază-Noapte; iară slova a patra iaste M, arată partea despre Miază-zi ». Textul românesc este însă aci confuz, căci nu se vede ce legătură este între literele care alcătuesc numele lui Adam şi punctele cardinale ale pământului. Legenda se luminează însă prin originalul grecesc: Prima literă din numele lui Adam vine dela 'Ανατολή (Răsărit); a doua D din Δύσις (Apus); a treia A din "Αρκτος (= Miază-Noapte); a patra Μεσημβρία (= Miază-zi) — aceasta pentrucă Dumnezeu, în chip simbolic, a făcut pe om cu elemente luate, de la toate punctele cardinale, pentru ca pământul să-l recunoască ca al său. Din acest pasagiu al cronografelor s'au inspirat cărturarii mărunţi ai satelor, care, în oraţiile de iertăciune, rostite la nunţi, după ce evocă creaţiunea omului, introduc următorul episod:

Ş'a mai trimes Dumnezeu
In *patru unghiuri de lume;*
Şi-au adunat *4 slove*
De-au făcut un nume;
Au trimes la Răsărit,
La Amiază şi la Asfinţit,
Şi la miez de Miază-noapte,
Şi adunară 4 slove din carte,
Şi-a tălmăcit *numele*
Strămoşului nostru *Adam.*

Aceste oraţii sunt rostite pretutindeni la nunţile ţărăneşti, de către vornic, înainte de plecarea mirilor la biserică.

ISTORIA TROADEI. Al doilea strat de materiale populare din cronografe este alcătuit din legende profane, greceşti sau bizantine. Astfel este ciclul de legende privitoare la luptele de sub zidurile Troiei, înfăţişate însă într'o altă lumină decât acea pe care o cunoaştem din poemele homerice.

Izvorul acestor legende din cronografe sunt două plăsmuiri apocrife din veacul al II-lea al erei creştine: Dictys Cretanul şi Dares Frigianul, doi pretinşi martori la războiul troian, care ar fi scris — unul din tabăra grecească, altul din tabăra troiană — originea şi peripeţiile luptelor la care au luat parte. Această *Istorie a Troadei* a plăcut mult în lumea veche românească; ea a fost extrasă din cronograful lui Cigala, unde povestirea este mai vie, mai colorată şi mai completă, — fiindcă cuprinde şi tragedia eroilor greci după întoarcerea în patrie — şi a circulat, extrasă a parte, în numeroase copii manuscrise.

Capitolele privitoare la Constantin cel Mare, care trebue să-şi fi găsit un mare număr de cititori, fiindcă le găsim extrase şi în copii aparte, cuprind şi ele multe elemente de folklor bizantin.

FOLCLOR ORIENTAL. Găsim însă şi material legendar, care a pătruns în folklorul bizantin din Orientul arab, ca de pildă episodul soţiei lui Theodosie cel Mic pe care cronografele ni-l povestesc astfel: Impăratul primise în dar un măr prea frumos, pe care-l trimise soţiei sale. Aceasta, admirându-l, îl dărui naşului ei, Pavlin, care neştiind că fusese în mâna împăratului, îl aduse acestuia.

Theodosie, intrând în bănueli, întrebă pe soţie ce a făcut mărul? Soţia se jură că l-a mâncat. Impăratul arătându-i mărul, porunci să se tae capul lui Pavlin, iar pe ea o isgoni. Femeea se duse la Erusalim, unde muri. Această legendă, într'o formă mai bine închegată, se găseşte încorporată în vestita colecţie de basme arabe: *O mie şi una de nopţi* şi este probabil de origine indică, deoarece îşi găseşte paralela cea mai veche într'o colecţie de poveşti sanscrite, *Vetala panciavinsati*, din secolul al VI—VII-lea.

LOCALIZĂRI. Unele elemente anecdotice din cronografe, ca de ex. episodul, încorporat în cronografe la împărăţia lui Tiberiu, despre un bolnav cu o rană plină de puroiu, pe care se aşezase muştele, de-l chinuiau, şi care opreşte pe un binefăcător, ce vroia să le gonească: « Lasă-le că sunt sătule acestea de nu mănâncă rău, numai ce ling, iară de vor încăpea nişte flămânde, mai rău vor mânca », a fost localizată şi la noi. In Moldova în satul Ţepu, din judeţul Tecuci, în centrul legendei apare poetul Conachi, care condamnă un slujitor vinovat să fie legat gol, în lunca Bârladului; în Basarabia, o legendă asemănătoare a fost pusă pe seama boierului Calmuţki.

BIBLIOGRAFIE. Cronograful lui Moxa a fost publicat de B. Petriceicu-Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I 1878. p. 313—443. Republicat în caractere latine (dar cu păstrarea unor litere chirilice) de N. Simache și T. Cristescu, *Hronograful lui Mihail Moxa, Buzău*, 1942. Prefața confuză nu rezolvă problema surselor care trebue pusă pe alte baze. Despre isvoarele cronografului: Ion Bogdan în *Archiv für slavische Philologie*, XIII, p. 501—502 Cf. și adaosele lui Const. Jireček XIV, p. 255—277. Textul slav al cronografului lui Manasses în *Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară făcută pe la 1350. de* I. Bogdan *cu o prefață de Prof. I. Bianu* București 1922. Pentru *Skazanije* cf. Bogdan *Arch. für sl. Phil* XIII p. 481—536; acelaș, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, București, 1835, p. 79—102. acelaș, *Letopisețul lui Azarie Analele* Acad. Rom. s. II ton. XXXI. Mem. sect. Ist. 1909 p. 6—19 și 65—89. XIV, 255 și urm; Margareta Ştefănescu, *Cronica lui Manasses și literatura românoslavă și română veche*, Iași, 1927. (Extras din *Arhiva*, Iași, 1927). Despre raporturile cu Manasses vezi și N. Cartojan *Legendele Troadei în lit. veche rom.*, Analele Acad. Mem. Secț. lit. s. III, t. III, mem. 3, 1925, p. 36—38.

CRONOGRAFELE GRECEŞTI (TIP DOROTEI ŞI CIGALA): D. Russo, *Studii istorice greco-române*, *Opere postume*, I, 1939, p. 53—100 (cronica dela 1570; Turcograecia lui Crusius; cronografele lui Dorotei ș Cigala; cronografele românești); Iulian Ştefănescu, *Cronografele românești de tipul Danovici* (studiu neterminat, publicat după moartea autorului) în *Revista istorică română*, IX, 1939, p. 1—77. Despre utilizarea cronografelor de Dosofteiu vezi Iulian Ştefănescu în *Revista istorică română* I, 1931, p. 251—297; de Radu Popescu în *Istoriile Domnilor Țării-Românești*, la Al. Vasilescu, în *Convorbiri Literare*, XLVIII, 1914, p. 1085—1092 și D. Russo, *op. cit*, p. 99. Despre Dorotei: V. Grecu în *Codrul Cosminului*, II-III, p. 535—556.

LEGENDA TROADEI. Textul publicat de M. Voileanu, *Codicele M. Voileanu*, Sibiu, 1891, p. 25—44 (după un ms. din 1748; de Leca Morariu, *Războiul Troadei* după *Codicele Popovici* (1796), Cernăuți, 1924; și de Dr. M. Gaster (după un cronograf) în traducere germană, în *Byzantinische Zeitscrift*, III, 1894, p. 528—552. Studii asupra legendei în legătură cu cronografele: Karl Praechter, *Original der rumänischen Troia* în *Byzantinische Zeitschrift*, IV, 1895, p. 519—546; W. Istrin, *Beiträge zur griechisch-slavischen Chronographie* în *Archiv für slavische Philologie*, XVII, 1895, p. 416—429; N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche românească*, Analele Acad. Rom., Mem. Secț. Lit. s. III, t. III, mem. 3, București, 1925, (tot aci p. 13—73 versiunea occidentală a lui Guido della Colonna în ms. 2183 din B.-l. Acad. Rom.). p. 9—35; D. Russo, *Studii ist. greco-rom.*, I, p. 92—93.

LEGENDELE SFÂNTULUI CONSTANTIN. Iulian M. Ştefănescu, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297, (legenda aparte în ms. 1433 din Bibl. Acad. Rom.).

EXTRASE DIN CRONOGRAFE. E. C. Grigoraș, *Povestiri din cronografe*, București, 1931. Casa Şcoalelor (legenda Sf. Cruci; legenda Sf. Sofii; legenda celor 7 cuconi); Vasile Grecu, *Legenda Maicii Domnului* în *Glasul Bucovinei* pe anul 1921, p. 145—148; Ovid Densușianu în *Revista critică literară*, III, 1895, p. 286—298 (după ms. din Paris, fond valah nr. 4); Aron Densusianu in *Revista crit. și lit.*, IV, 1896, p. 307—319; M. Demetrescu în *Convorbiri Literare*, XXIX, 1895, p. 657—663 și în *Arhivele Olteniei*, II, 1923, p. 347—353.

CRONICARII MOLDOVENI ÎN LIMBA NAȚIONALĂ

ASCENSIUNEA BOIERIMEI IN VIEAȚA DE CULTURĂ A NEAMULUI

Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, rostul cultural al clerului începe însă să decadă. Și atunci, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, mai ales în Moldova, clasa socială a boierimii dobândește un loc preponderant în vieața de cultură a neamului. Această ascensiune este rezultatul unor prefaceri adânci săvârșite în structura socială a poporului românesc, prefaceri pe care vom încerca să le schițăm în linii generale aci, pentrucă ea a avut o importanță deosebită în cultura noastră veche.

Nu avem acte din epoca întemeierii Principatelor, dar atât cât putem întrezări în negura vremurilor, din câteva documente posterioare, se pare că încă din epoca de închegare a principatelor noastre, forma obișnuită de proprietate — deși nu singura — era cea colectivă. Populația de agricultori, răsfirată în sate, stăpânea în devălmășie pământul pe care-l lucra, imașurile pe care-și păștea vitele, pădurea din care-și scotea lemnele trebuitoare pentru construcție și foc. Pământul era proprietatea colectivă a satului, care scobora dintr'un strămoș comun. Satul întreg, înrudit deci prin legături de familie, muncea în comun pământul, din recolta căruia apoi fiecare își trăgea partea lui și a alor săi, sub oblăduirea bătrânilor.

După întemeierea principatelor, Domnii pun stăpânire pe pământurile nemuncite și nelocuite, precum și pe cele confiscate dela « vicleni », adică dela « vânzătorii de țară », trădătorii. Din aceste pământuri, care alcătuiau domeniile coroanei, Voevozii dăruiau sfetnicilor lor de taină — boierilor de divan — precum și vitejilor cari își puseseră, pe câmpurile de luptă, vieața în primejdie pentru apărarea domniei, lanuri întinse. Aceste pământuri dăruite trebuiau însă puse în valoare, trebuiau cultivate; și pentru desțelenirea lor, era nevoie de brațe. In acest scop, stăpânul își coloniza moșia cu țărani — fie că îi atrăgea din satele răzeșești învecinate, unde creșterea populației împuțina rația de hrană, fie că îi aducea din depărtări, din țări străine. Țăranii, veniți astfel coloni pe moșia boierului, primeau dela acesta câteva pogoane de pământ, pe care-l munceau pentru hrana lor și a familiei lor, dar se învoiau, în schimbul pogoanelor primite, să dea proprietarului o parte din recoltă — dijma — și să lucreze un număr de zile pe an, pe pământul pe care proprietarul și-l rezervase sieși.

In chipul acesta a început să se diferențieze clasa țăranilor în două: o clasă de *țărani liberi*, băștinași, trăind fără nicio constrângere, ca răzeși sau moșneni, din moși strămoși pe pământul pe care-l stăpâneau ca proprietate colectivă, în devălmășie, — și alături, o altă clasă de *țărani clăcași*, cari primeau pământul anual din proprietatea boierului, obligându-se în schimb, prin bună învoială, la dijmă și la clacă.

Aceste două forme sociale au conviețuit multă vreme; dar în cursul veacurilor XVI—XVII, clasa țăranilor răzeși începe să se îngusteze, în timp ce crește din ce în ce clasa țăranilor clăcași.

Incepând dela sfârșitul veacului al XVI-lea, din pricina tributului pe care Domnii trebuiau să-l verse anual la Poartă, birurile apăsau din ce în ce mai greu populația rurală. Spre a face față acestei fiscalități excesive, vechii moșneni și răzeși încep să-și vândă boierilor de pe moșiile învecinate, sfoara de pământ ce li se cuvenea din proprietatea colectivă. Prin aceste vânzări, țăranii răzeși rămân din punct de vedere juridic fără pământ; zic din punct de vedere juridic, fiindcă, de fapt, boierul le ceda de cele mai multe ori pământul vândut, ca să-l lucreze mai departe pentru hrana lor, dar cu condiția ca, în schimbul pământului cedat, țăranul să dea o parte din recoltă, dijma, și să se oblige a munci un număr de zile pe an în moșia boierească, adică să facă claca. Prin aceasta țăranul răzeș intra într'o sferă juridică nouă: pământul lui trecuse, prin vânzare, în proprietatea boierului; dar boierul îi lăsase mai departe uzufructul pogoanelor vândute, în schimbul dijmei și al clăcii. Rămas fără pământul său propriu, țăranul răzeș sau moșnean, care-și vânduse partea lui de moșie, intra în rândurile țăranilor clăcași. Condițiile economice din ce în ce mai grele — mai ales în epoca domniilor fanariote — vor sili cu timpul aproape toată țărănimea liberă să-și vândă ocinele și să intre în condițiile juridice ale clăcașilor.

In secolul al XVII-lea, suntem tocmai în epoca în care procesul acesta social este în plină desfășurare. Boierimea își întinde necontenit hotarele moșiilor, absorbind proprietatea răzeșilor. Pe ruinele proprietății colective țărănești, se ridică, din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, o clasă de latifundiari puternici, care formează divanul și joacă un rol important în ridicarea și în surparea tronurilor, care colindă curțile străine pentru a consolida sau a intriga împotriva Domnilor.

Centrele importante în care se punea la cale întronarea și răsturnarea Domnilor noștri erau, în secolul al XVII-lea, Constantinopolul și orașele Poloniei.

In Constantinopol veneau periodic Domnii cu alaiurile de boieri, pentru a primi învestitura dela Poartă, la fiecare început de domnie. Dar în această metropolă de cultură a Orientului,

BIBLIOGRAFIE. Cronograful lui Moxa a fost publicat de B. Petriceicu-Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I 1878. p. 313—443. Republicat în caractere latine (dar cu păstrarea unor litere chirilice) de N. Simache şi T. Cristescu, *Hronograful lui Mihail Moxa, Buzău*, 1942. Prefaţa confuză nu rezolvă problema surselor care trebue pusă pe alte baze. Despre isvoarele cronografului: Ion Bogdan în *Archiv für slavische Philologie*, XIII, p. 501—502 Cf. şi adaosele lui Const. Jireček XIV, p. 255—277. Textul slav al cronografului lui Manasses în *Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară făcută pe la 1350. de* I. Bogdan *cu o prefaţă de Prof. I. Bianu* Bucureşti 1922. Pentru *Skazanije* cf. Bogdan *Arch. für sl. Phil* XIII p. 481—536; acelaş, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, Bucureşti, 1835, p. 79—102. acelaş, *Letopiseţul lui Azarie Analele* Acad. Rom. s. II ton. XXXI. Mem. sect. Ist. 1909 p. 6—19 şi 65—89. XIV, 255 şi urm ; Margareta Ştefănescu, *Cronica lui Manasses şi literatura românoslavă şi română veche*, Iaşi, 1927. (Extras din *Arhiva*, Iaşi, 1927). Despre raporturile cu Manasses vezi şi N. Cartojan *Legendele Troadei în lit. veche rom.*, Analele Acad. Mem. Secţ. lit. s. III, t. III, mem. 3, 1925, p. 36—38.

CRONOGRAFELE GRECEŞTI (TIP DOROTEI ŞI CIGALA): D. Russo, *Studii istorice greco-române*, *Opere postume*, I, 1939, p. 53—100 (cronica dela 1570; Turcograecia lui Crusius; cronografele lui Dorotei ş Cigala; cronografele româneşti); Iulian Ştefănescu, *Cronografele româneşti de tipul Danovici* (studiu neterminat, publicat după moartea autorului) în *Revista istorică română*, IX, 1939, p. 1—77. Despre utilizarea cronografelor de Dosofteiu vezi Iulian Ştefănescu în *Revista istorică română* I, 1931, p. 251—297; de Radu Popescu în *Istoriile Domnilor Ţării-Româneşti*, la Al. Vasilescu, în *Convorbiri Literare*, XLVIII, 1914, p. 1085—1092 şi D. Russo, *op. cit*, p. 99. Despre Dorotei: V. Grecu în *Codrul Cosminului*, II-III, p. 535—556.

LEGENDA TROADEI. Textul publicat de M. Voileanu, *Codicele M. Voileanu*, Sibiu, 1891, p. 25—44 (după un ms. din 1748; de Leca Morariu, *Războiul Troadei* după *Codicele Popovici* (1796), Cernăuţi, 1924; şi de Dr. M. Gaster (după un cronograf) în traducere germană, în *Byzantinische Zeitscrift*, III, 1894, p. 528—552. Studii asupra legendei în legătură cu cronografele: Karl Praechter, *Original der rumänischen Troia* în *Byzantinische Zeitschrift*, IV, 1895, p. 519—546; W. Istrin, *Beiträge zur griechisch-slavischen Chronographie* în *Archiv für slavische Philologie*, XVII, 1895, p. 416—429; N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche românească*, Analele Acad. Rom., Mem. Secţ. Lit. s. III, t. III, mem. 3, Bucureşti, 1925, (tot aci p. 13—73 versiunea occidentală a lui Guido della Colonna în ms. 2183 din B.-I. Acad. Rom.). p. 9—35; D. Russo, *Studii ist. greco-rom.*, I, p. 92—93.

LEGENDELE SFÂNTULUI CONSTANTIN. Iulian M. Ştefănescu, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297, (legenda aparte în ms. 1433 din Bibl. Acad. Rom.).

EXTRASE DIN CRONOGRAFE. E. C. Grigoraş, *Povestiri din cronografe*, Bucureşti, 1931. Casa Şcoalelor (legenda Sf. Cruci; legenda Sf. Sofii; legenda celor 7 cuconi); Vasile Grecu, *Legenda Maicii Domnului* în *Glasul Bucovinei* pe anul 1921, p. 145—148; Ovid Densuşianu în *Revista critică literară*, III, 1895, p. 286—298 (după ms. din Paris, fond valah nr. 4); Aron Densusianu în *Revista crit. şi lit.*, IV, 1896, p. 307—319; M. Demetrescu în *Convorbiri Literare*, XXIX, 1895, p. 657—663 şi în *Arhivele Olteniei*, II, 1923, p. 347—353.

CRONICARII MOLDOVENI ÎN LIMBA NAŢIONALĂ

ASCENSIUNEA BOIERIMEI IN VIEAŢA DE CULTURĂ A NEAMULUI

Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, rostul cultural al clerului începe însă să decadă. Şi atunci, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, mai ales în Moldova, clasa socială a boierimii dobândeşte un loc preponderant în vieaţa de cultură a neamului. Această ascensiune este rezultatul unor prefaceri adânci săvârşite în structura socială a poporului românesc, prefaceri pe care vom încerca să le schiţăm în linii generale aci, pentrucă ea a avut o importanţă deosebită în cultura noastră veche.

Nu avem acte din epoca întemeierii Principatelor, dar atât cât putem întrezări în negura vremurilor, din câteva documente posterioare, se pare că încă din epoca de închegare a principatelor noastre, forma obişnuită de proprietate — deşi nu singura — era cea colectivă. Populaţia de agricultori, răsfirată în sate, stăpânea în devălmăşie pământul pe care-l lucra, imaşurile pe care-şi păştea vitele, pădurea din care-şi scotea lemnele trebuitoare pentru construcţie şi foc. Pământul era proprietatea colectivă a satului, care scobora dintr'un strămoş comun. Satul întreg, înrudit deci prin legături de familie, muncea în comun pământul, din recolta căruia apoi fiecare îşi trăgea partea lui şi a alor săi, sub oblăduirea bătrânilor.

După întemeierea principatelor, Domnii pun stăpânire pe pământurile nemuncite şi nelocuite, precum şi pe cele confiscate dela « vicleni », adică dela « vânzătorii de ţară », trădătorii. Din aceste pământuri, care alcătuiau domeniile coroanei, Voevozii dăruiau sfetnicilor lor de taină — boierilor de divan — precum şi vitejilor cari îşi puseseră, pe câmpurile de luptă, vieaţa în primejdie pentru apărarea domniei, lanuri întinse. Aceste pământuri dăruite trebuiau însă puse în valoare, trebuiau cultivate; şi pentru desţelenirea lor, era nevoie de braţe. In acest scop, stăpânul îşi coloniza moşia cu ţărani — fie că îi atrăgea din satele răzeşeşti învecinate, unde creşterea populaţiei împuţina raţia de hrană, fie că îi aducea din depărtări, din ţări străine. Ţăranii, veniţi astfel coloni pe moşia boierului, primeau dela acesta câteva pogoane de pământ, pe care-l munceau pentru hrana lor şi a familiei lor, dar se învoiau, în schimbul pogoanelor primite, să dea proprietarului o parte din recoltă — dijma — şi să lucreze un număr de zile pe an, pe pământul pe care proprietarul şi-l rezervase sieşi.

In chipul acesta a început să se diferenţieze clasa ţăranilor în două: o clasă de *ţărani liberi*, băştinaşi, trăind fără nicio constrângere, ca răzeşi sau moşneni, din moşi strămoşi pe pământul pe care-l stăpâneau ca proprietate colectivă, în devălmăşie, — şi alături, o altă clasă de *ţărani clăcaşi*, cari primeau pământul anual din proprietatea boierului, obligându-se în schimb, prin bună învoială, la dijmă şi la clacă.

Aceste două forme sociale au convieţuit multă vreme; dar în cursul veacurilor XVI—XVII, clasa ţăranilor răzeşi începe să se îngusteze, în timp ce creşte din ce în ce clasa ţăranilor clăcaşi.

Incepând dela sfârşitul veacului al XVI-lea, din pricina tributului pe care Domnii trebuiau să-l verse anual la Poartă, birurile apăsau din ce în ce mai greu populaţia rurală. Spre a face faţă acestei fiscalităţi excesive, vechii moşneni şi răzeşi încep să-şi vândă boierilor de pe moşiile învecinate, sfoara de pământ ce li se cuvenea din proprietatea colectivă. Prin aceste vânzări, ţăranii răzeşi rămân din punct de vedere juridic fără pământ; zic din punct de vedere juridic, fiindcă, de fapt, boierul le ceda de cele mai multe ori pământul vândut, ca să-l lucreze mai departe pentru hrana lor, dar cu condiţia ca, în schimbul pământului cedat, ţăranul să dea o parte din recoltă, dijma, şi să se oblige a munci un număr de zile pe an în moşia boierească, adică să facă claca. Prin aceasta ţăranul răzeş intra într'o sferă juridică nouă: pământul lui trecuse, prin vânzare, în proprietatea boierului; dar boierul îi lăsase mai departe uzufructul pogoanelor vândute, în schimbul dijmei şi al clăcii. Rămas fără pământul său propriu, ţăranul răzeş sau moşnean, care-şi vânduse partea lui de moşie, intra în rândurile ţăranilor clăcaşi. Condiţiile economice din ce în ce mai grele — mai ales în epoca domniilor fanariote — vor sili cu timpul aproape toată ţărănimea liberă să-şi vândă ocinele şi să intre în condiţiile juridice ale clăcaşilor.

In secolul al XVII-lea, suntem tocmai în epoca în care procesul acesta social este în plină desfăşurare. Boierimea îşi întinde necontenit hotarele moşiilor, absorbind proprietatea răzeşilor. Pe ruinele proprietăţii colective ţărăneşti, se ridică, din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, o clasă de latifundiari puternici, care formează divanul şi joacă un rol important în ridicarea şi în surparea tronurilor, care colindă curţile străine pentru a consolida sau a intriga împotriva Domnilor.

Centrele importante în care se punea la cale întronarea şi răsturnarea Domnilor noştri erau, în secolul al XVII-lea, Constantinopolul şi oraşele Poloniei.

In Constantinopol veneau periodic Domnii cu alaiurile de boieri, pentru a primi învestitura dela Poartă, la fiecare început de domnie. Dar în această metropolă de cultură a Orientului,

în care se suprapusese trei civilizații diferite: bizantină, latină medievală și turco-arabă, Domni și boieri veneau în contact cu fruntașii plutocrației grecești, grupați în jurul Patriarhiei, din care radia vieața spirituală a întregului popor grec. Din secolul al XVII-lea, profesorii dela școala Patriarhiei, care își făcuseră studiile la colegiile din Roma, Veneția și Padova, introduseseră un avânt de vieață nouă din orizonturile Renașterii occidentale. Era imposibil ca boierimea noastră, care se vântura necontenit prin Constantinopol, să fie atrasă numai de pitorescul și strălucirea acestei cetăți pe care o cântaseră trouverii evului mediu francez. Contactul cu cercurile Patriarhiei a trezit în ei râvna după orizonturile mai largi ale culturii occidentale.

In mediul cosmopolit al Constantinopolului și în marea școală a Patriarhiei și-au făcut ucenicia științifică: acea bizară figură care e Nicolae Milescu, Domnul Constantin Duca, Stolnicul Constantin Cantacuzino și cea mai cuprinzătoare și mai erudită minte a trecutului nostru de cultură, Dimitrie Cantemir.

Un al doilea curent de cultură occidentală a venit în Moldova din Polonia, în împrejurările pe care le vom vedea în capitolul următor.

Contactul cu școlile Poloniei și cu lumea greacă din Constantinopol, înlesnește boierimii noastre să câștige un loc de frunte în cultura principatelor și deschide în același timp o eră nouă în istoria literaturii noastre.

BIBLIOGRAFIE. Pentru urmărirea mai pe larg a prefacerilor săvârșite în vieața socială a poporului nostru, în legătură cu cele expuse N. I o r g a, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a Românilor*, București, 1908. (Broșura alcătueștc volumul XVIII, 1, din colecția « *Studii și Documente cu privire la istoria Românilor* »).

Interesante contribuții aduc studiile documentate ale mult regretatului istoric C. G i u r e s c u: *Despre Rumâni*, *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom. XXXVIII, *Memoriile secțiunii istorice*, au. 1916. p. 191—247. A c e l a ș i, *Despre boieri*, București, Socec, 1920, o broșură de 128 pagini. Ambele chestiuni au fost reluate într'un cadru mai larg, în cursul pe care regretatul G i u r e s c u l-a ținut la Facultatea de litere din București, în anul școlar 1915—1916, sub titlul: *Organizarea socială în Țara Românească:* (o copie litografică din acest curs se păstrează în Biblioteca Academiei Române sub cota: II, 52358).

O expunere succintă a evoluției claselor noastre sociale la I. C. F i l i t t i, *Clasele sociale în trecutul românesc* (Conferință ținută sub auspiciile Institutului Social Român, la Fundația Carol, Duminică 25 Ianuarie 1925). Extras din *Convorbiri Literare* Februarie și Aprilie 1925 (23 pag.). Chestiunea a fost reluată de I. F i l i t t i și tratată mai pe larg, cu materialul documentar necesar, în *Arhiva pentru Știința și Reforma Socială*, București, 1925. Pentru informații privitoare la titlurile și funcțiunile boierilor, în legătură cu originea dregătoriilor și cu evoluția lor; a c e l a ș, *Oameni dependenți și cultivatori liberi în Principatele române în sec. XV—XVII*, București, 1933. Analele Acad. Rom. Mem. Secț. Ist. seria II. Form. XIII. mem. 18; a c e l a ș, *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*, București 1935 (« Fundațiunea Regele Ferdinand I ») C. C. G i u r e s c u, *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, București, 1925.

TINERETUL MOLDOVEAN LA STUDII ÎN POLONIA

Călugării, cari continuaseră în mânăstiri, din îndemnul domnilor și al boierilor, cronica lui Ștefan cel Mare, reprezintă în istoriografia Moldovei o decădere. Insufleţiţi de recunoştinţă faţă de voevozii cari, prin daniile lor, le-au asigurat vieața materială, ei le-au zugrăvit faptele într'un stil exaltat de pietate. Modelele cu care erau deprinși, legendele hagiografice, înfățișând viețile sfinților într'o bogată înlănțuire de incidente miraculoase și în lumină de apoteoză, i-au făcut să dea scrisului lor un pronunțat caracter panegiric. De altă parte, sbuciumările interne, luptele pentru apărarea Moldovei, zarva dela curtea domnească, a căror ecou ajungea până între zidurile mânăstirii stins, sunt înfățișate șters, fără interes, fără coloare.

In cronicele moldovenești, scrise de călugări în limba slavă, nu găsim, prin urmare, nici sentimentul național, nici simțul obiectivității. Meritul de a face din istorie un instrument al conștiinței naționale revine marilor cronicari moldoveni, cari grupați strâns în jurul voevozilor lor, și-au amestecat sângele cu pământul țării.

Boierii moldoveni, continuând letopisețele călugărilor, au pornit sub impulsul unui sentiment patriotic, pe care îl spun răspicat în predosloviile lor. Ei scriu, ca să afle « cap și începătură moșilor », ale căror fapte să servească drept norme pentru urmași: « ca să fie cele bune de învățătură, iar de cele rele să se ferească ».

Când cineva este însuflețit de asemenea idee, cea dintâi năzuință a lui trebue să fie adevărul. De aci, acel spirit de obiectivitate și de discernământ critic, pe care îl găsim la marii cronicarii moldoveni; de aci, și preocuparea lor de a scrie istoria, nu într'o limbă pe care masele populare nu o înțelegeau, ci în limba națională.

Este deci o mare deosebire și de concepție și de nivel între cronicile slavonești, scrise de călugări, și între cele alcătuite în limba română. de către boierii moldoveni.

Ca să ne putem explica această deosebire de nivel și de concepție, e necesar să căutăm a determina mai întâi mediul cultural în care s'au format sufletește, primii boieri cronicari.

PRIBEGI IN POLONIA. Moldova, dela începutul organizării sale politice, ținea capătul marilor drumuri de comerț, care uneau cetățile Poloniei cu cetățile de pe țărmurile Mării Negre, și prin ele avea legături, pe de o parte, cu marile căi maritime, care duceau spre Orientul îndepărtat, iar pe de o alta, cu marile centre de negoț ale Italiei medievale. Din timpurile vechi, negustorii poloni colindau drumurile Moldovei pentru a ajunge la porturile de pe coastele Mării Negre. Pe aceste vechi legături comerciale s'au grefat, cu vremea, relațiile politice și culturale. Alexandru cel Bun, intrând în legături cu vecinii săi, s'a căsătorit cu vara regelui, Ringala, și a împrumutat coroana Poloniei cu 5.000 de ruble, pentru care a primit în schimb, ca zălog, Pocuția. Aceste legături politice continuă și sub urmașii săi și, în războiul civil care se deslănțuie între fiii și urmașii lui Alexandru cel Bun, cei alungați din domnie se refugiau în Polonia.

In a doua jumătate a veacului al XVII-lea, se creează în Moldova două partide: un partid care ținea cu Turcii și un altul care nădăjduia să scuture, prin ajutorul Polonilor, suzeranitatea musulmană, devenită din ce în ce mai apăsătoare. In luptele înverșunate dintre aceste două partide, lupte în care era prinsă toată boierimea, cei ce se sprijineau pe ajutorul leșesc, învinși de Domnul adus de Turci, fugeau în Polonia, ca să-și scape vieața. Astfel și-au găsit refugiu în țara vecină: Alexandru Lăpușneanu și fiul său Bogdan, care avea prieteni în nobilimea polonă, întru cât surorile sale fuseseră măritate în Polonia. Când Petru Șchiopul a luat drumul exilului spre Tirol, boierii săi devotați s'au refugiat în Polonia. Acolo și-au găsit atunci adăpostul: familiile Stroici și Movileștii, la care s'a alăturat apoi marele boier Nestor Ureche, fugit la urcarea în a doua domnie a lui Aron Vodă.

Când norocul le surâdea, când nemulțumirile împotriva Domnului adus de Turci creșteau în țară, atunci pribegii se întorceau, sprijiniți de oști polone. Astfel, Zamoisky a făcut Domn în Moldova pe Ieremia Movilă și, după moartea acestuia, pe Constantin Movilă. In războiul civil care a urmat între veri, adică între fiii lui Ieremia și ai lui Constantin, totdeauna înfrânții își găseau adăpost pe pământul polon. Tot la vecinii dela Nord, s'a refugiat și Miron Barnovschi care, cu tot numele său slav, era moldovean de baștină, din neamul Movileștilor. Faptul că și-a schimbat numele dovedește, și el, o influență polonă.

Boierii aceștia, care se refugiau în țară străină, trebuind de multe ori să rămână acolo vreme îndelungată — nici ei nu știau dacă se vor mai întoarce cândva — ca să-și poată asigura

o şedere liniştită, cereau şi obţineau indigenatul polon. Astfel se constată documentar că au dobândit cetăţenia polonă: Movileştii — Gheorghe, Ieremia şi Simeon —; Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche; Luca Stroici — care ne-a lăsat « Tatăl nostru », scris cu caractere latine, sub influenţa polonă, şi care semna în documente alături de chirilice şi în caractere latine — Miron Barnovschi; Hatmanul Ioan Costin, tatăl lui Miron Costin, şi mulţi alţii.

Incetăţeniţi în regatul vecin şi ştiind că drumurile de întoarcere în ţară le sunt închise, boierii noştri trebuiau să-şi asigure un rost pentru vieaţă între streini şi, cum erau deprinşi din ţara lor cu agricultura, cei mai mulţi arendau moşii din domeniile coroanei. Documentele timpului ne indică boieri de frunte ai Moldovei, care cultivau în secolul al XVII-lea moşii în Polonia. Astfel Nestor Ureche arendase o moşie în starostia Zolkiew, Luca Stroici luase pe seama sa o moşie la Zwinigrad şi Vasile Ureche — fratele cronicarului — era arendaş la Zahajpole.

Aşezându-şi rostul vieţii lor pe vreme îndelungată, poate pentru totdeauna, în Polonia, era firesc ca pribegii moldoveni să caute legături de înrudire cu nobilimea cu care convieţuiau. O seamă de fiice ale marilor boieri moldoveni s'au căsătorit cu tineri poloni. Astfel şi-a măritat Ieremia Movilă cele patru fete ale sale; o soră a lui era căsătorită şi ea cu un polonez; Vasile Lupu a măritat pe fiica sa, Domniţa Maria, cu principele litvan Janusz Radziwill. Ca urmare firească a acestor legături de rudenie, o sumă de nobili intră în serviciul Domnilor moldoveni, când aceştia, venind din Polonia, se aşeză în tron, cu sprijinul oştilor polone.

Pe de altă parte, Domnii noştri aveau — pentru a face faţă împrejurărilor politice — la curtea lor, secretari pentru limba polonă, pe cari îi întrebuinţau în corespondenţa diplomatică ce o aveau cu regatul dela Nord.

Rezultatul acestor numeroase legături a fost că tinerimea moldoveană a început să frecventeze şcolile polone. E posibil ca o bună parte dintre tinerii noştri boieri, cari urmau şcolile acestea, să fi fost pregătiţi chiar în Moldova, în şcolile întemeiate de iezuiţi. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se găsesc în Moldova câteva asemenea şcoli în care, între limbile de predare, dacă nu chiar ca materie principală, figura şi limba latină. Aşa, de exemplu, ne este amintit colegiul iezuit din Iaşi, în care trebue să fi urmat şi mulţi români, fiindcă numai aşa ne explicăm sprijinul material pe care i-l acordă Iordache Ruset sau Miron Costin. Ar fi, într'adevăr, curios ca Moldovenii să fi sprijinit băneşte această şcoală, dacă fiii lor n'ar fi învăţat în ea. Tot în acelaşi timp se constată un seminar catolic la Cotnari, în care se pregăteau pentru cariera preoţească cei ce voiau să ocupe parohii catolice în Moldova. Un alt seminar se afla la Galaţi, condus, pe la a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de franciscanul Ressi.

Profesorii din aceste şcoli iezuite se pare că predau şi lecţii particulare în casele marilor boieri. Iezuitul Francesco Renzi, într'o scrisoare din 24 Iulie 1693, către Congregaţiunea de Propaganda Fide, spune textual că: « acum 15 ani am venit în Moldova şi am fost repartizat la Iaşi şi în toată ţara pe atunci nu era altcineva ca să vorbească sau să ştie limba latinească afară de Mironaşco Costin, care a fost mare logofăt... Astăzi toată floarea nobilimii vorbeşte latineşte şi mulţi dintre dânşii chiar sunt foarte învăţaţi. Actualul Principe, Constantin Duca, în vârstă de 23 de ani, este un elev al meu; Hatmanul — era atunci Nicolae Costin; Serdarul — era Ioan Costin, fratele lui Nicolae — şi secretarii domneşti pentru corespondenţa cifrată sunt şi ei *elevii* şi fii spirituali ai mei ».

In aceste şcoli se punea pe învăţământul limbii latine atâta preţ încât, după cum ne mărturiseşte un misionar franciscan, Marcu Bandini, trimis pe vremea lui Vasile Lupu să cerceteze bisericile catolice din Moldova, la sărbătorile Crăciunului, şcolarii veneau la curtea Domnului să-l salute şi să recite versuri ocazionale în limba latină.

Dragostea pentru cultura latină, răspândită şi prin aceste şcoli, a devenit cu vremea aşa de însemnată în Moldova încât, atunci când Vasile Lupu a înfiinţat în Mânăstirea Trei Ierarhi o şcoală superioară teologică, el a adus ca profesori pe cei mai de seamă reprezentanţi ai Academiei Teologice din Kiew, care avea în organizarea sa, după cum s'a văzut, o bază latină.

Dar în afară de această cultură latină, care începuse să se răspândească în Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea, tineretul nostru a căutat să-şi îmbogăţească învăţătura mergând peste hotarele ţării, la studii superioare în Polonia.

Istoricul polon Eugen Barwinski, care a publicat cu câţiva ani înaintea războiului o versiune latină a cronicei lui Miron Costin, ne dă o listă de vreo 20 de tineri moldoveni cari au urmat cursurile Universităţii din Cracovia, între anii 1405 şi 1503.

In Polonia, poate la Lwów, şi-a făcut studiile Grigore Ureche, pe la începutul veacului al XVII-lea, iar trei decenii mai târziu, Miron Costin urma cursurile colegiului din Bar, unde a văzut acea invazie de lăcuste pe care o povesteşte aşa de pitoresc în cronica lui.

Se constată dar, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, o remarcabilă afluenţă a tineretului moldovean spre şcolile din Polonia — unii veniţi din Moldova, alţii stabiliţi acolo cu părinţii, în urma vicisitudinilor din patria lor.

CULTURA LATINĂ IN POLONIA. Care erau însă, în această epocă, directivele culturii polone?

Polonia era o ţară catolică şi ca atare adoptase în biserică şi în cancelariile regale, limba latină. Această limbă, în care îşi scriseseră operele lor cei mai de seamă reprezentanţi ai culturii polone, era aci atât de înrădăcinată, încât un istoric literar slav spune că cei mai buni fii ai Poloniei aveau mai pronunţată dorinţa de cosmopolitism, decât dragostea pentru cultura lor naţională. In limba latină au fost scrise — după cum o să vedem mai târziu — o mulţime de cronici polone, care au fost cunoscute şi de cronicarii noştri.

Incepând însă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pătrund în Polonia, venind din Italia, razele renaşterii.

In secolul al XVI-lea, sub regii: Sigismund I (1506—1548), căsătorit cu o italiancă, Bona Sforza; Sigismund al II-lea (1548—1572) şi Ştefan Báthory (1575—1585), legăturile culturale dintre Polonia şi Italia se intensifică.

Reprezentanţi de seamă ai umanismului italian vin, în această epocă, să-şi caute norocul la curtea regilor şi a nobililor poloni. Unul dintre aceştia a fost Filippo Buonacorsi, care a trăit între 1437 şi 1496. Işi făcuse studiile la Roma; era membru al Academiei pomponiane şi stătea în corespondenţă cu Poliziano, Bartolomeo della Scalla şi cu Lorenzo dei Medici din Florenţa, cel care a acordat un sprijin aşa de preţios artelor, încât a fost supranumit Magnificul.

Un alt italian, adăpostit în Polonia, a fost Alessandro Guagnini, originar din Verona, decedat la Cracovia, în 1614. A fost ofiţer în armata poloneză, a luat parte la expediţii războinice în Moldova şi a scris o cronică, despre care ne vom ocupa în capitolul următor, întru cât a fost utilizată şi de cronicarii noştri.

Cultul pentru latinitatea clasică, ideile umaniştilor şi ale principalilor reprezentanţi ai Renaşterii, au fost transplantate în Polonia, nu numai de Italieni, ci şi de tineretul polon care se ducea să-şi desăvârşească studiile în şcolile şi în universităţile Italiei.

In fruntea acestora stă Ioan Zamoiski, marele cancelar, care n'a fost numai un mare talent militar şi un însemnat bărbat politic, ci şi un om de o cultură vastă. Işi făcuse stu-

diile la Padova şi păstra din timpurile copilăriei, petrecute în Italia, amintiri aşa de puternice, încât spunea prietenilor săi « Patavium virum me fecit », adică « Padova m'a făcut om ». Scria cu uşurinţă elegante versuri latineşti, citea şi gusta operele antichităţii clasice şi avea o profundă admiraţie pentru ştiinţe şi litere.

Tot în Italia a studiat cel mai de seamă scriitor al literaturii polone din epoca ei de aur: Ioan Kochanowski, pomenit mai sus, în legătură cu activitatea Mitropolitului Dosofteiu.

Sub influenţa bisericii catolice şi a legăturilor culturale cu Italia, Polonia ajunsese deci la o frumoasă înflorire literară către sfârşitul veacului al XV-lea, când boierimea moldoveană, expatriată, venea să se aşeze în oraşele ei, să arendeze moşii din domeniile regale şi să-şi trimită copiii în şcolile umaniste. Ce impresie făcea tineretul moldovean în aceste şcoli, se vede dintr'o mărturie contimporană a unui francez, Dupont, secretarul regelui Ioan Sobieski:

« Ils ne manquent point d'esprit, ce qu'ils font bien, lors- « qu'ils sont hors de leurs pays et ils trouvent des personnes « pour les cultiver et pour les instruire. Alors ils reussissent « très bien dans toutes les sciences » [1].

Dar, dintre toate disciplinele pe care le învăţau în şcolile polone, aceea care a avut o resfrângere mai puternică în sufletul tinerilor noştri cărturari, a fost istoria.

Care era stadiul istoriografiei polone atunci şi, mai ales, ce elemente din cronicele polone au trăit mai adânc şi au deşteptat vocaţiunea în sufletul tinerilor boieri moldoveni, iată chestiunile pe care le urmărim în capitolul următor.

ŞTIRI DESPRE ISTORIA MOLDOVEI ŞI LATINITATEA ROMÂNILOR IN ISTORIOGRAFIA POLONĂ

Incepând din anul 966, de când principele Mieszko I, căsătorit cu o principesă cehă, s'a creştinat împreună cu supuşii săi, Polonia s'a despărţit de tulpina popoarelor slave şi a intrat în zona de cultură a Bisericii catolice. Sub influenţa papalităţii au fost organizate şcoli pe lângă mânăstiri, parohii şi catedrale, după modelul celor din Occidentul medieval. In 1364, ia fiinţă Universitatea din Cracovia, care, reorganizată în 1400 de Vladislav Iagello, ajunse în curând un puternic focar ce împrăştia lumina culturii dincolo de hotarele Poloniei. Instrucţia se preda însă în şcoli şi în universitate — ca de altfel în tot Occidentul medieval — în limba latină, care era întrebuinţată şi în cancelaria de stat.

In limba latină a evului mediu catolic s'a început literatura polonă, încă din sec. al X-lea., cu analele Roczniki. Dar cu toată valoarea istorică, pe care o au cronicele polone din veacul al XII-lea (Anonimus Gallus), al XIII-lea şi al XIV-lea, ele nu prezintă interes pentru noi, întru cât nu conţin ştiri privitoare la neamul nostru. Trebue să trecem în secolul al XV-lea, la Długosz, ca să găsim date din trecutul Moldovei.

Jan Długosz (Johannes Longinus (1415—1480), a studiat la Universitatea din Cracovia şi a intrat în cler, unde a urcat toate treptele ierarhiei, dela canonic de Sandomir şi Cracovia, până la arhiepiscop de Lwów. Regele Cazimir al IV-lea l-a ales ca profesor de limba latină pentru fiul său, Ioan Albert, şi l-a însărcinat cu misiuni diplomatice pe lângă scaunul papal, pe lângă Ioan Huniade, pe lângă Matei Corvin şi pe lângă împăratul german. El a povestit, având ca model pe Titus Livius, istoria Poloniei, din epoca păgână până în anul care a precedat moartea sa, folosind, pentru aceasta, cronicele polone, ungare şi germane, precum şi hrisoave şi alte documente.

Długosz trăieşte în epoca războaielor sângeroase dintre fiii şi urmaşii lui Alexandru cel Bun şi apucă anii de glorie al lui Ştefan cel Mare, pentru al cărui geniu militar avea o sinceră şi mare admiraţie. Intru cât, începând cu Alexandru cel Bun, vieaţa Moldovei se împleteşte tot mai mult cu a Poloniei, cronica lui Długosz conţine o bogăţie de ştiri interesante din istoria Moldovei până la anul 1480.

Informaţiile lui Długosz privitoare la Moldova au fost împrumutate şi amplificate de Marcin Kromer, care trăieşte în aşa numita epocă de aur a literaturii polone, între 1512—1589, ca senator şi, mai târziu, episcop. Marcin Kromer este contimporan cu Kochanowski şi a petrecut o bună parte a vieţii lui la curtea regelui Sigismund August, care l-a însărcinat cu diferite misiuni diplomatice. Opera lui, *Polonia sive de Origine et rebus gestis Polonorum*, Libri **XXX**, tipărită la Basel în 1555, este considerată, prin spiritul critic de care e stăpânită, ca una din cele mai remarcabile scrieri ale timpului său. Ea servea chiar ca manual istoric în şcolile superioare, în epoca în care viitorii noştri cronicari îşi făceau cultura în Polonia.

Cronicele lui Długosz şi Kromer sunt continuate cu bogate ştiri privitoare la Moldova de Marcin Bielski (1495—1575), care şi-a petrecut vieaţa pe lângă voevodul Cracoviei şi a luat parte la războaiele din Moldova. Cronica lui Marcin Bielski a apărut în 1550, sub titlul: *Kronika wszytkiego świata* (Cronica lumii întregi) şi cuprinde, după modelul cronografelor bizantine, imitate în toată istoriografia medievală, un repertoriu al istoriei universale, începând dela creaţiune până în vremea autorului, încheindu-se la anul 1548. Cronica începe deci cu povestirile biblice, continuă cu istoria antică, trece la istoria bizantină, încorporează apoi ceva din istoria popoarelor europene şi pe acest fond se desfăşoară istoria Poloniei în legătură cu ţările învecinate.

Scrierea aceasta a avut pentru timpul ei un mare răsunet. Numai în răstimpul vieţii autorului a apărut în trei ediţii: I-a la 1550; a II-a la 1554 şi a III-a la 1564, cu multe adausuri şi schimbări.

In 1597, la 22 de ani după moartea autorului, fiul său, Joachim, republică din cronica tatălui său partea privitoare la istoria Poloniei, pe care o prelucrează şi o continuă, povestind evenimentele petrecute între anii 1548—1597, după amintirile sale personale şi după Reinhold Heidenstein, secretarul regelui Ştefan Bathory, şi alţi istoriografi poloni. In cronica astfel prelucrată de Joachim Bielski se găseşte o neînchipuită bogăţie de ştiri privitoare la istoria Moldovei: luptele fratricide dintre fiii şi urmaşii lui Alexandru cel Bun; amestecul Polonilor în afacerile interne ale Moldovei; domnia lui Ştefan cel Mare; luptele lui cu Turcii; relaţiile cu Polonii; înfrângerea din Codrii Cosminului unde, după mărturia cronicarului, a pierit toată şleahta polonă care a participat la luptă; moartea lui Ştefan cel Mare pe care, menţionează cronicarul, « din pricina vitejiei lui ne mai auzite, Moldovenii îl socoteau ca sfânt ». Cu acelaşi lux de amănunte e povestită şi domnia lui Bogdan.

Această cronică, apărută în 1597, era în plină faimă pe vremea când Grigore Ureche îşi făcea studiile în Polonia. Ea a fost aleasă, după cum vom vedea mai târziu, drept călăuză principală de cel dintâi cronicar al Moldovei în limba naţională, cunoscut până acum.

După Bielski, un scriitor care s'a bucurat de mult renume pe vremea când Miron Costin îşi petrecea tinereţea în Polonia a fost Pawel Piasecki, sau cu numele latin *Piasecius* (1578—1669). Acesta studiase vreme îndelungată la Roma, îşi luase acolo doctoratul în drept şi ajunsese protonotar apostolic, când fu chemat în Polonia, numit secretar regal şi însărcinat cu corespondenţa diplomatică. A avut însă în patria sa o vieaţă sbuciumată, fiindcă, îndreptându-şi verva sa satirică împotriva iezuiţilor, a fost atacat de aceştia cu înverşunare şi acuzat de

[1] Dupont, *Mémoires pour servir a l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski*, Varşovia, 1865, p. 201.

ambiție și trădare. Disgrațiat un moment, a fost apoi restabilit și numit episcop de Chelm (1640) și Przemysl (1644). Opera sa, *Chronica gestorum in Europa singulariorum*, a fost mult admirată pe timpul ei. Ea cuprinde povestirea evenimentelor petrecute în Europa între anii 1587 și 1638, cu prețioase știri privitoare la Ieremia Movilă; la războaiele lui cu Mihai Viteazul; la expediția lui Zamoiski în Țara Românească; la luptele lui Żołkiewski dela Țuțora; la originea Cazacilor și la răscoala lor contra Polonilor. Cronica lui Piasecki a oferit, după cum vom vedea la locul său, un material bogat de informație lui Miron Costin.

Contimporan cu Piasecki a fost Alexandru Guagnini, (Aleksander Gwagnin), italian de origine (născut la Verona în 1583), care a venit de tânăr în Polonia, distingându-se ca inginer militar. El a scris în limba latină o carte care cuprinde descrierea țărilor din răsăritul Europei și istoria Poloniei în legătură cu statele vecine, până la moartea lui Sigismund August (1572). Cartea a fost publicată la Cracovia, în 1578, sub titlul: *Sarmatiae Europae descriptio* (*Descrierea Sarmației Europene*) ; — prin Sarmați se înțelegea, în vechime, populațiile care locuiau între Marea Neagră și Marea Baltică și a făcut multă vâlvă, între altele și prin faptul că, după apariția ei, istoricul polon Matei Stryikowski, publicând a sa *Cronica Litvanilor*, a învinuit pe Guagnini de plagiat, pretinzând că i-ar fi furat manuscrisul Descrierii Sarmației.

Stryikowski nu s'a mărginit însă aci, ci s'a plâns chiar regelui; a adus martori în sprijinul acuzării sale și a obținut un decret prin care i se recunoștea dreptul de autor. Problema nu este încă definitiv clarificată în literatura polonă, deoarece lipsește un studiu critic. In 1611, cartea lui Guagnini a apărut într'o traducere polonă, mult amplificată, sub următorul titlu (în traducere): « *Cronica Sarmației Europene* în care se află « regatul Poloniei cu toate țările... de Alexandru Guagnini, « apărută întâiu în latinește la 1578, iar acum cu adausurile « regilor care nu se află în ediția întâia, precum și a rega« telor, statelor, insulelor, țărilor și provinciilor legate de « această Sarmație, ca Grecia, țările slave, Moldova, Panonia, « Boemia, Germania, Danemarca, Suedia, Scoția, etc. de « același autor și împărțită în 10 cărți. Tradusă după stăruința « autorului, din latinește în poloneză, de *Marcin Paszkowski* ».

Această ediție polonă cuprinde, pe lângă multe adause referitoare la istoria Poloniei, împrumutate din cronica lui Bielski — apărută în urma ediției latine a operii lui Guagnini — pe lângă știri prețioase despre războaiele polono-moscovite, și o serie de informații privitoare la Despot Vodă, la relațiile lui cu Laski, la expediția lui Laski în Moldova pentru întronarea lui Despot, la domnia acestuia, la răscoala lui Tomșa și la luptele lui cu Laski și Dimitrie Wiszniowiecki.

Aceste relatări, pline de amănunte pitorești, sunt cu atât mai prețioase cu cât Guagnini a fost martor ocular la evenimentele pe care le povestește și a luat parte la ele, fiind în oștirea lui Laski. Știrile lui privitoare la Despot Vodă au intrat în compilația lui Simion Dascălul, și, prin aceasta, în cunoscuta dramă istorică a lui Vasile Alecsandri.

Mai toate cronicele Poloniei cuprindeau astfel de știri interesante și bogate despre relațiile cu Moldova și frământările din principatul învecinat. E ușor de înțeles curiozitatea vie cu care tinerii feciori de boieri moldoveni, aruncați de valurile împrejurărilor pe limanuri străine, urmăreau în paginele cronicelor polone, sbuciumul strămoșilor lor. Când citeau de pildă în Długosz despre Ștefan cel Mare rânduri ca acestea:

« O bărbat minunat, cu nimic mai pre jos decât coman« danții eroici de cari atât ne mirăm! In zilele noastre câștigă el, « cel dintâi dintre Principii lumii, o strălucită biruință asupra « Turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se « încredințeze conducerea și stăpânirea lumii și mai ales cinstea « de comandant împotriva Turcilor cu sfatul, înțelegerea și « hotărîrea tuturor creștinilor, de vreme ce ceilalți regi și « principi catolici își petrec timpul numai în trândăvii sau în « războaie civile ».

— nu se putea să nu-și simtă sufletul tresărind de înviorare.

Departe de locurile pe care-și petrecuseră copilăria și de care le erau legate atâtea amintiri, evocarea țării și a neamului în cărțile străinilor a înduioșat sufletul pribegilor și a trezit în ei vocațiunea istorică.

Dar în afară de știrile privitoare la istoria Moldovei, tineretul moldovean a mai găsit în atmosfera istorică a Poloniei o idee care a avut un răsunet puternic în literatura noastră veche.

Este ideea originii latine.

Nu se poate spune că ideea unității neamului și a originei romane erau inexistente înainte de Ureche, primul din triada cronicarilor moldoveni cu studii în Polonia. Inaintea lui, Patriarhul Chiril Lucaris, în 1629, scriea răspicat lui Gavril Bethlen despre « legătura de sânge și de simțiri care trăește, deși în mod tainic, dar cu atât mai puternic, între Românii din Țara Transilvaniei și între locuitorii Țării Munteniei și ai Moldovei ». Inainte de Chiril Lucaris, către sfârșitul secolului al XVI-lea, italianul De la Valle culegea tradiția originei romane din gura călugărilor dela mânăstirea Dealu [1]. Cu mult înainte, după cum aflăm din analele dela Bistrița, la 1507, călugărul Maxim intervenise pe câmpul de luptă pentru a împăca pe Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare cu Radu, Domnul Munteniei, amintindu-le că sunt « creștini și de același neam ». O idee confuză a originei romane a fost înregistrată, precum s'a văzut, și în cronica anonimă, alcătuită în sec. XVI, în Rusia (cf. vol. I, p. 35), după izvoare românești. Ideea unității naționale trecuse și pe planul politic. Doar și pe ea se întemeiase campaniile lui Mihai Viteazul pentru cucerirea Transilvaniei și a Moldovei. Chiar pe vremea lui Gr. Ureche, Domnul Vasile Lupu scriind vizirului despre o eventuală campanie în Ardeal spunea: « în Ardeal mai mult de a treia parte sunt Români cărora făgăduindu-le libertatea, îi voiu ațâța, fără zăbavă, împotriva Ungurilor » [2].

Dar ideile acestea de unitate națională și mai ales de origine romană erau vagi; nu fuseseră fixate în scris; nu erau difuzate în masele populare. Cei dintâi care le răspândesc prin scris și-i dau tot relieful cuvenit sunt cronicarii moldoveni, care-și făcuseră studiile în Polonia.

Ideea romanității neamului a fost pusă în circulație, în lumea Occidentului medieval, de umaniștii italieni, care la rândul lor o găsiseră la scriitorii latini și la cronicarii bizantini. Prin misionarii catolici din Orient, origina romană a neamului nostru a fost cunoscută de timpuriu, în cercurile scaunului papal, și Papa Inocențiu al III-lea o amintește în scrisoarea către Asănești [3] dar, după cercetările întreprinse de Al. Marcu, această idee nu apare în literatura istorică sau geografică italiană, decât în secolul al XIV-lea.

Cel dintâi dintre umaniștii italieni, care a vorbit în Italia de latinitatea limbii noastre, a fost toscanul Poggio Bracciolini, (1380—1459), secretarul apostolic al Papei Bonifaciu al IX-lea. Intr'o operă a sa, publicată în 1451, *Disceptationes conviviales*, vorbind despre noi, spune textual:

« La Sarmații de Nord este o colonie dela Traian, care chiar « și acum, întru atâta barbarie, păstrează multe cuvinte latine, « notate de către Italienii care s'au dus pe acolo. Zic oculum « (ochiu), digitum (deget), manum (mână), panem (pâne): și « multe altele apar ca fiind dela acei Latini, care au fost lăsați

[1] N. Iorga. *Istoria Românilor prin Călători*, I, p. 76. Textul reprodus și la Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica*, p. 15.

[2] *Documentele Hurmuzaki*, IV, 1, p. 669, nr DXCV.

[3] «...populus terrae tuae, qui de sanguine Romanorum se asserit descendisse »...

« acolo ca coloniști, unde au rămas, și acea colonie s'a folosit « de limba latină » [1].

După Bracciolini, și alți eruditi italieni din vremea aceasta amintesc originea romană a neamului nostru, ca de pildă *Flavio Biondo* (1388—1463), un profund cunoscător al istoriei romane, secretar al multor principi italieni și al curții papale, care amintește într'un loc de Ioan Huniade, afirmând că este de origine română.

Cel mai interesant pentru noi este însă *Aeneas Sylvius Piccolomini* (1405—1464), un mare erudit, care, intrând în cler, după ce a îndeplinit sarcina de secretar pe lângă diferiți cardinali și pe lângă împăratul Frederic al III-lea al Germaniei, a ajuns, la vârsta de 53 de ani, să fie încoronat Papă, sub numele de Papa Pius al II-lea. In multele și variatele sale opere, el are prilejul să vorbească adesea despre Români, dar acolo unde insistă mai pe larg asupra originii poporului român este: *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio.*

In această operă, vorbind despre ținuturile dela nordul Dunării, spune: « Este un ținut așezat dincolo de Dunăre, pe care l-au locuit cândva Dacii, un popor sălbatec și însemnat prin multe pagube aduse Romanilor », — iar ceva mai jos:

« Valachia este un ținut destul de întins, începând din « Transilvania și întinzându-se până la Marea Neagră, aproape « toată un șes întins și neapt pentru râuri... Pe acest pământ au « locuit odinioară Geții, care au pus pe fugă rușinoasă și pe Da- « rius, fiul lui Histaspe, iar pe regele Lisimah l-au prins de viu în « puterea lor și au copleșit Tracia cu multe nenorociri. In cele din « urmă, au fost supuși și nimiciți de armatele romane. Iar colonia « Romanilor, care a înfrânt pe Daci, a fost condusă de un oarecare « comandant *Flaccus*, dela care a fost numită Flaccia. Și după « o lungă trecere de vreme, cuvântul s'a corupt, încât s'a zis (Vla- « hia) Valahia. Limba este până acum de familie romană, deși « în mare parte schimbată și puțin inteligibilă unui italian ».

In acest text al lui Aeneas Sylvius Piccolomini avem, după cum se vede, afirmate trei idei principale: 1) că Românii se trag din coloniștii aduși de Romani în Dacia supusă; 2) că limba română face parte din familia limbilor romanice, deși în mare măsură schimbată și 3) că numele etnic al Românilor, care pe acel timp era « Valah », vine dela numele unui comandant roman, Flaccus, care a înfrânt pe Daci.

Această ultimă idee — ca și celelalte două — a avut un puternic ecou în literatura istorică a timpului și a răsbătut până în istoriografia popoarelor catolice din preajma noastră.

De unde a luat Papa Pius al II-lea pe acest comandant dela care ar veni numele poporului nostru? Flaccus este amintit în elegiile pe care le-a scris în amarul zilelor de exil, petrecute departe de ai săi, între barbarii Sciți, pe țărmurile Mării Negre, poetul roman Ovidiu. In cartea a IV-a din *Ponticele* sale (Epistola a IX-a, către bunul său prieten Craecinus), Ovidiu pomenește astfel pe Flaccus:

Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus et ille
Ripa ferox Istri sub duce tuta fuit
Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli
Hic arcu fisso terruit ense Getas.

Aceste versuri, cunoscute și de cronicarii noștri, au fost traduse de Miron Costin în *De Neamul Moldovenilor* (p. 17, ed. C. Giurescu), astfel:

« Gheții ținea într'o vreme, acum Flacus ține,
« Ripa scumpă a Dunării, el singur cu sine,
« El a ținut Misia în pace cu credință,
« Pre Gheți i-au scos de aicea el cu biruință ».

[1] Apud superiores Sarmati colonia est ab Trajano ut aiunt derelicta, quaq nunc etiam inter tantam barbariem multa retinet latina vocabula, ab Italis, qui eo profecti sunt, notata. Oculum (ochiu) dicunt, digitum (deget), manum (mână), panem (pâine), multasque alia quibus apparet ab Latinis, qui coloni ibidem relicti fuerunt, manasse eamque coloniam fuisse latino sermone usam ».

Traducerea lui Miron Costin este liberă. Silit, la începuturile poeziei românești de necesitățile ritmului și ale rimei, el s'a îndepărtat de sensul textului. Iată, pentru o înțelegere mai clară sensul versurilor ovidiene:

« Grecine, odinioară Flaccus comanda aceste locuri și sub « stăpânirea lui a fost întreg malul sălbatic al Dunării. El a « ținut popoarele Misiei în pace statornică și cu sabia i-a înspăi- « mântat pe Geții încrezători în arcul lor ».

Această idee a Papei Piu al II-lea s'a răspândit apoi în toate țările catolice și a fost utilizată de cronicarii unguri și poloni.

In Ungaria a fost introdusă de istoriograful Anton Bonfiniu (1427—1502). Bonfiniu era italian, născut la Ascoli, și profesa umanitățile la Recanati, când a fost chemat la curtea regelui Matei Corvin pentru a scrie, în limba latină, istoria Ungariei. In opera sa *Decades rerum Hungaricarum*, scrisă după modelul lui Titus Livius, Bonfiniu citează în fruntea izvoarelor de care s'a servit, și opera Papei Piu al II-lea. Vorbind, într'un loc, despre Valahi, el spune textual:

« Valahii se trag într'adevăr din Romani, după cum mărtu- « risește până astăzi limba lor, deoarece, așezată între atâtea « limbi felurite ale barbarilor, n'a putut fi până acum extirpată. « Ei sunt urmașii legiunilor și coloniilor aduse în Dacia de « Traian și de ceilalți împărați romani ».

Aceeași idee a trecut apoi la istoricii sași, până ce a ajuns la *Laurențiu Toppeltin* din Mediaș, care a publicat la Lyon, în 1667, opera sa intitulată: *Origines et occasus Transylvanorum*. In acest opuscul, în care Toppeltin se ocupă de obârșia tuturor națiunilor din Ungaria, se găsește și un capitol privitor la Români. Dar asupra lui Toppeltin, care a fost unul din principalele izvoare ale lui Miron Costin în « Cartea pentru întâiul descălecat » (De Neamul Moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor), vom reveni într'un capitol viitor.

Ideile despre originea noastră romană, puse în circulație de umaniștii italieni și răspândite în istoriografia ungară, au pătruns și în Polonia. Le găsim exprimate cu destulă claritate în secolul al XVI-lea la Marcin Kromer (1512—1589), în opera sa despre care am vorbit. Citând pe Eutropius, el pomenește de războiul lui Traian cu Dacii și spune cum Dacia, fiind secătuită de bărbați prin războaie, Traian a adus o nouă populație « ex toto orbe romano » și că, din acești coloniști amestecați cu barbarii, au ieșit Românii, cari se folosesc de o limbă latină, coruptă cu elemente barbare. Ba, merge ceva mai departe și afirmă că Muntenii și Moldovenii sunt un singur neam, însă împărțit în două state. In privința numelui etnic de « Valahi », citează și el pe Aeneas Sylvius, dar observă că, sub numele de « Valahi », Polonii și Slavii cuprind pe toți Italienii.

Ideea aceasta se regăsește apoi la *Piasecki* — sau cu numele latinesc *Piasecius*.

Ideile despre originea romană a neamului și latinitatea limbii noastre, puse în circulație de umaniștii italieni, pluteau, așa dar, în atmosfera timpului, în vremea în care cronicarii moldoveni își făceau ucenicia în școlile polone. Acolo, printre străini, gândul că neamul lor se trage dintr'o obârșie așa de glorioasă, avea să le încălzească sufletul și să deștepte în ei mândria de neam:

« Caută-te dar acum, cetitoriule, ca într'o oglindă și te « privește de unde ești, lepădând dela tine toate celelalte basme... « câte unii au însemnat de tine, de neștiință rătăciți, alții de « zavistie, care din lume între neamuri n'au lipsit niciodată, « că ești drept Vlah, adică Italian și Râmlean », scrie Miron Costin în *De neamul Moldovenilor*.

Această conștiință a originii romane avea să le lumineze mai bine rostul neamului lor ca unitate etnică, deosebită, în mijlocul atâtor popoare de rasă diferită. Ea avea să deștepte în ei vocația istorică. Intorcându-se în zorile tinereții în

patria lor, după ce-și trăiseră anii copilăriei pe țărmuri străine, ei se străduiesc să confrunte știrile culese din istoriografia polonă, cu amintirile boierilor bătrâni și cu mențiunile din vechile cronici slavonești ale țării, pentru ca să afle, cum spun cu atâta duioșie, în graiul lor bătrânesc, « cap și începătură moșilor, de unde au izvorît în această țară ».

BIBLIOGRAFIE. Influența polonă asupra cronicarilor, semnalată mai dinainte, de Ștefan Orășanu, *Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea*, București 1899, p. 85–94 (la Ureche), a fost pusă în cadrul ei firesc de N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea* (1688–1821), București, 1901, vol. I (cu deosebire p. 19–25 (tratează chestiunea în general; trebuește însă urmărită și la fiecare cronicar în parte). Chestiunea a fost tratată, după N. Iorga, și de Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania, Studi e ricerche*, București, 1916, p. 6–18. Problema influenței polone a fost reluată, și adâncită în legătură cu opera lui Ureche, Simion Dascălul și Miron Costin, de P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Analele Academiei Române, Mem. Secț. Ist., s. III-a, t. IV, mem. 4, București, 1925. Despre suzeranitatea polonă C. Racoviță, în *Rev. ist. rom.* 1940, p. 237—332.

Ideile despre originea latină și neamului și a limbii noastre la umaniștii italieni au fost adunate de Alex. D. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *Ephemeris Dacoromana* (Annuario della Scuola Romena di Roma), I, 1923, p. 338–386. Știrile posterioare secolului al XV-lea la Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento*, București, 1929, Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine. Despre Aeneas Sylvius și țările românești v. și Marin Popescu-Spineni în *Revista geografică română*, I 1938.

Pentru ideea originii romane la umaniștii sași v. Dr. Karl Klein, *Rumänisch-Deutsche Literaturbeziehungen*, Heidelberg, 1929, capitolul: Humanismus und Reformation, p. 59 și urm.

Bibliografia edițiilor și studiilor asupra cronicarilor poloni la Gabriel Korbut, *Literatura Polska*, tom. I, ed. II, Warszawa, 1929 (indice).

GRIGORE URECHE

VIEAȚA. Cel dintâiu din șirul marilor cronicari moldoveni, a cărui operă a asimilat îndemnurile istoriografiei polone, a fost Grigore Ureche.

Scoborîtor dintr'o veche familie moldovenească, atestată documentar încă dela 1407, din vremea lui Alexandru cel Bun, sub forma *Urécle*, cronicarul e fiul lui Nestor, căruia i s'a atribuit într'o vreme și cronica.

NESTOR URECHE. Nestor, Nistur sau Nistor, cum se găsește în documente, a fost fiul lui Maxim Ureche și al soției sale Dumitra. Născut probabil în preajma anului 1550, fiindcă, în 1572, îl vedem începându-și cariera politică cu slujba de uricariu la logofeția cea mare, a fost unul din cei mai bogați și mai influenți boieri moldoveni dela sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea. El a jucat un rol așa de important în istoria epocii sale, încât unii istorici ai noștri au fost ispitiți într'o vreme să-i atribue lui, cronica scrisă de fiul său. In orice caz, în cronica fiului se strevăd amintirile tatălui.

O întâmplare fericită a făcut să răsbată, prin furtunile vremilor, până la noi, actul de împărțire a moșiilor rămase de pe urma lui Nestor Ureche și a soției sale, jupâneasa Mitrofana, atât « cele cumpărate cât și cele dela strămoși ». Actul a fost încheiat la 9 Martie 1643, înaintea divanului domnesc în frunte cu Mitropolitul Varlaam.

Ca să se vadă la ce imense latifundii putea ajunge în Moldova veacului al XVII-lea un mare boier, citez numai moșiile care au venit de partea lui Grigore Ureche[1]:

Dumbrăvița, cu loc de moară și heleșteu pe Șomuz; a opta parte din Ruguleni; a treia parte din Șoimărești pe Moldova, cu vad de moară în Ricča din ținutul Sucevei; Stroeștii, deasupra Cotnariului, ținutul Romanului; satul Goeștii și siliștea Mândreștii pe Bahlui; jumătate din satul Sârbi; părțile din Lungani, din Bănești, din Septicini, din Onești și din Bălțați și o bucată din hotarul Târgului Frumos, « cel stâlpit și hotărît » <hotărnicit>, toate din ținutul Cârligăturii; Schindeștii și Scocul și părțile din Colunești, din ținutul Sorocii; în ținutul Iașilor: Verdeșănii pe Lavnic și părțile din Botești și din Bogdănești; în ținutul Vasluiului: Căueștii; din ținutul Tigheciului: Vlădeștii cu a treia parte de baltă din Giemeni; a treia parte din Licin, din Răcariul și din Păcičani; în ținutul Lăpușnii: Drăculeștii, iar în ținutul Orheiului: Avrameni.

Cam tot atâtea moșii le-au venit și celorlalți doi moștenitori: Spătarului Neculai Ureche și lui Nistor Batiște. Și încă nu avem trecute în acest document toate proprietățile lui Nestor, fiindcă actul de împărțeală adaugă:

« așijdere și alti sati întregi și ocini cari nu-s pusă aicie, « pentruce-s <pentrucă sunt> de gâlceavă, de să vor desbate « și s'or așeza, să avem a li puni iar la mijloc, să le împărțim « în trei părți ».

După cum se vede, cei trei moștenitori ai lui Nestor Ureche își împărțeau averea părintească și le venea la fiecare câte 23 de sate, adică era o avere de aproape 70 de moșii.

Era firesc că un boier, cum era Nestor Ureche, cu o avere așa de mare, trebuia să joace un rol important și în vieața politică a țării sale. De fapt, în vremea lui Aron Vodă, îl găsim în divan cu rangul de mare logofăt, și când Domnul a fost silit să părăsească țara, din pricina pârilor, și să se ducă la Constantinopol, locțiitor de Domn a fost lăsat Nestor Ureche. In 1592, Aron Vodă, recăpătând tronul Moldovei dela Turci, scrie din Constantinopol lui Ureche, prin Oprea armașul, ca să pună mâna pe o seamă de boieri ce-i erau potrivnici și să-i țină în închisoare, până va sosi și el. Ureche Logofătul, care păzea scaunul domnesc, nevoind să se facă unealta Domnului, se preface că primește porunca domnească; ba, și sfătuește pe armașul care-i adusese scrisoarea Domnului să păstreze mai departe taina și să stea ascuns tot timpul în casele darabanilor, în vreme ce el « va oblici » gazdele pe unde se găsesc boierii scriși în « catastiful » Domnului și-i va închide. Pe când Oprea armașul stătea ascuns în curtea domnească, Ureche aflând — cum spune fiul său — « vreme și cale deschisă de a se depărtare », luându-și familia, pornește îndată și « gonind noaptea, toată nopatea, și ziua, toată ziua, » iese din țară în Polonia, pe la Soroca.

Acesta a fost un moment hotărîtor în vieața lui Nestor Ureche și el ne luminează în același timp împrejurările în care fiul său Grigore, primul cronicar moldovean, a fost adus să-și petreacă copilăria în țară străină și să vină în contact cu cultura umanistă a Poloniei.

In Polonia, Nestor Ureche se întâlnește cu ceilalți mari boieri, care pribegiseră din Moldova împreună cu Petru Șchiopul, — între alții: Lupu Stroici Logofătul și fratele său Simion, Andrei Hatmanul, Ieremia Movilă Vornicul cu fratele său Simion Paharnicul. Intre pribegii moldoveni se leagă o prietenie strânsă și, în așteptarea unor vremi mai bune, se grupează cu toții în jurul lui Ieremia Movilă. Aceste zile mai bune nu întârzie să se ivească și, în 1595, Ieremia Movilă, sprijinit de boierii din țară și ajutat cu oaste de guvernul polon, izbutește să ocupe tronul Moldovei. E o domnie pașnică și lungă de 12 ani, turburată numai de războaiele cu Mihai Viteazul.

Urcat în scaunul domnesc, după o pribegie îndelungată, Ieremia Movilă își încredințează funcțiile de cinste și de răspundere ale curții, boierilor cu care petrecuse anii exilului și care îl ajutaseră în planurile sale. Astfel: Lupu Stroici este mare logofăt, fratele său Simion, vistiernic; iar Nestor Ureche, mare vornic al țării de jos. De aci înainte vieața lui Nestor Ureche este legată de a Movileștilor. El păstrează vornicia mare și sub fratele lui Ieremia, sub Simeon Movilă, care a fost

[1]) *Ioan Neculce*. Buletinul Muzeului Municipiul Iași, director: Gh. Ghibănescu, fasc. 6, 1926–27, Iași, 1927, p. 271.

otrăvit de cumnata sa, precum și sub fiii lui Ieremia: Mihail și Constantin. Dar domnia lui Constantin Movilă, minată de lupte cu verii, n'a durat niciun an, căci Turcii, neavând încredere în Domnul adus și sprijinit de oștiri polone și care nici birul datorit nu-l plătise, au dat steag lui Ștefan Tomșa și au însărcinat pe Cantemir Bei, cu oardele lui tătărești, să-l instaleze în scaun.

Nestor, care își legase soarta de Movilești, pleacă din nou în pribegie cu Constantin Vodă: « Apropiindu-se Ștefan Tomșa de țară — ne spune Miron Costin — Constantin Vodă cu mumă-sa și cu frații au purces din Iași, și cu câțiva din boieri, între carii erau și Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche, care au scris Letopisețul țării până la Aron Vodă ».

Curând după aceasta, când Constantin Movilă cere ajutorul Polonilor și când cumnatul său, Ștefan Potoțki, strânge oaste din cetăți și dela neamurile sale și se pregătește, împotriva voinții regelui, să intre în Moldova, singurul dintre boierii pribegi care se ridică cu toată tăria împotriva acestei aventuri, este Nestor Ureche. Cu experiența lui de om pățit, el sfătuia: « să lase să se mai învechească domnia lui Ștefan Vodă, că acum fiind domnia nouă, Moldovenii sunt din hire pururea la domnie lacomi. Dar — adaugă Miron Costin — nu s'a ascultat sfatul lui Urechiă Vornicul, cum mai mult în lume sfaturi bune la domni nu se ascultă, ce apoi vin la primejdie și ei și casele lor » (Miron Costin, Cronica, Kogălniceanu, ed. II-a, p. 263).

Expediția se încheie cu sângeroasa înfrângere dela Cornul lui Sas. Constantin Movilă cade în mâinile unui Tătar și, pe când acesta îl ducea hanului, se înneacă amândoi în apele Nistrului; fratele său Alexandru Movilă și Potoțki cad în mâinile Turcilor și sunt duși la Constantinopol; boierii care îi însoțeau sunt toți prinși și decapitați, din porunca lui Ștefan Tomșa. Singur Nestor Ureche, care n'a vroit să vină, ci a rămas la Camenița pe lângă Doamna lui Ieremia Movilă, a scăpat cu vieață.

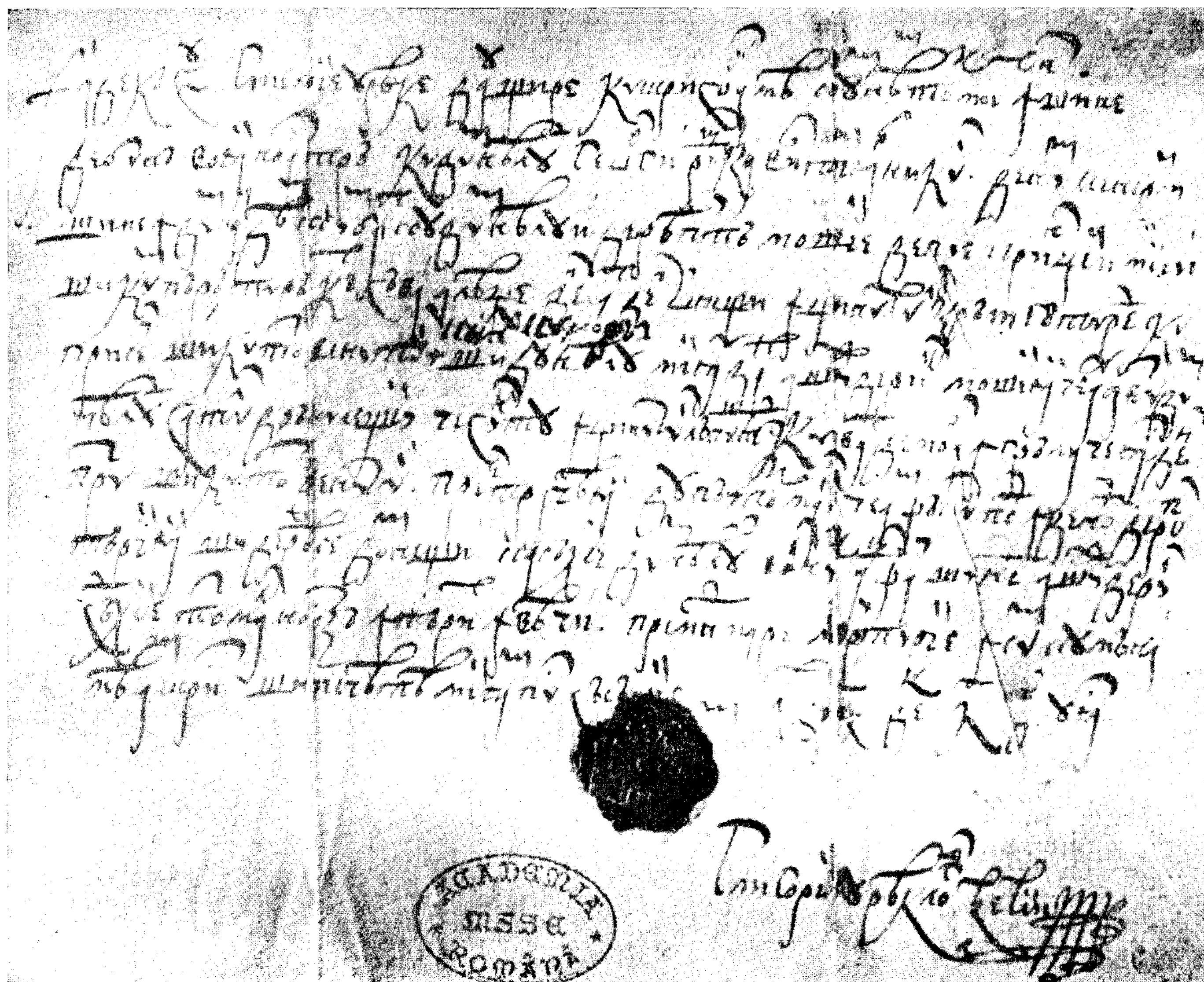
Din acest răstimp avem o serie de acte interesante, publicate de Dr. Eugeniu Barwinski, din care se constată că, în a doua pribegie în Polonia, Nestor Ureche luase cu arendă de 1.000 de galbeni poloni pe an, starostia de Rohatin, care-i fusese încredințată de starostele Adam Żołkiewski. In această vreme, apare în acte polone, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, și Grigore Ureche.

Vieața familiei Ureche pe pământ străin nu era însă fără griji. Ea era hărțuită tocmai din partea acelora dela care ar fi fost îndreptățită să se aștepte la mai multă solicitudine. Elisabeta, văduva lui Ieremia Movilă, care se dovedește din acte că ar fi fost o femeie rea și lacomă de bani, pe care-i strângea pentru a recuceri tronul Moldovei, pârăște pe Nestor Ureche că refuză să-i predea moștenirea lui Isaia Balica [1]; că nu ar fi

[1] Isaia Balica a fost pârcălab de Suceava. Era ginerele lui Nestor Ureche; ținea în căsătorie pe Anastasia, sora cronicarului.

Aierul dăruit mânăstirii Secu de jupâneasa Mitrofana Ureche, mama cronicarului.

Act scris și semnat de Gligori Ureche, logofăt, prin care face schimb de moșii cu Gheorghi Roșca Vistiarnicul.

plătit haraciul turcesc și că ar fi oprit pentru sine banii ce i-ar fi strâns ca administrator al Moldovei. Se pare însă că acest proces s'a stins repede și că lucrurile s'au împăcat, deoarece, curând după aceasta, când Doamna lui Ieremia Movilă împreună cu ginerii săi și sprijinită de oaste polonă, izbutește să așeze în domnia Moldovei pe cel mai mic dintre fiii săi, pe Bogdan, Nestor Ureche este sufletul întregei domnii. « Divanurile toate erau prin Nistur Ureche », zice Miron Costin.

Domnia lui Bogdan Movilă nu ține însă decât un an și se încheie cu o adevărată tragedie. Turcii intră în Moldova; Bogdan cade în mâinile lor, iar mama sa, Doamna Elisabeta, este prinsă, târîtă în captivitate și își sfârșește vieața într'un harem turcesc. Nestor Ureche scapă din nenorocire și, cu sufletul dornic de liniște și de mântuire, s'a retras în cucernicia ctitoriei sale dela Secul.

Cu toată râvna lui după avere și mărire, Nestor avea, ca toți contimporanii săi, un suflet adânc credincios. In 1602, după întoarcerea din pribegie, în semn de mulțumire Domnului, că i-a îngăduit să-și revadă moșiile părintești din Moldova, a ridicat mănăstirea Secul, pe care a înzestrat-o bogat cu o mulțime de moșii și sate, ca să fie de hrană călugărilor ce vor căuta în chiliile ei un liman de liniște și rugăciune. Ajuns în amurgul vieții și privind înapoi peste tot sbuciumul zadarnic al trecutului și cu gândul îndreptat spre cele veșnice, îmbracă rasa de călugăr și vine acum el însuși, în umilință, să caute un loc printre « rugătorii robi ai lui Dumnezeu », din ctitoria sa.

Soția sa, Mitrofana, a fost și ea o figură distinsă în galeria « jupâneselor » române din veacul al XVII-lea. Cu religiozitatea caracterului, unea un gust delicat pentru lucruri frumoase, migălite răbdător cu acul. Dela ea a ajuns până la noi un splendid aier, adus din Constantnopol și dăruit mănăstirii Secul.

GRIGORE URECHE. Vieața lui Grigore — sau Gligorașco Ureache, cum apare adesea în documente — departe de a putea fi reconstituită în trăsăturile ei caracteristice, are pentru noi încă multe puncte obscure: nu știm nici măcar data când s'a născut. Il găsim pomenit, pentru întâia oară, alături de fratele său Vasile, într'o inscripție de pe o biserică, la 1597, fără să se precizeze vârsta pe care o avea. Din alte conjecturi, pare să se fi născut pe la 1590. Il găsim apoi menționat în niște documente polone din 1616, când purta, în Lwów, în numele tatălui său care nu se afla de față, un proces cu un ceasornicar.

Miron ne spune despre Grigore Ureche că « a învățat literatura în școlile polone »; aceasta s'a întâmplat probabil între anii 1612—1617, pe când tatăl său se îndeletnicea cu munca agricolă pe moșia Rohatin, unde, după cum reiese din documente contemporane, avea o avere însemnată: o recoltă de

6330 de măsuri poloneze, pe lângă vie, pescării și velnițe. Grigore Ureche urma cursurile unei școli superioare în Camenița, sau poate în școala stavropighiei din Lwów. In Polonia, Nestor Ureche rămâne, cu o mică întrerupere în 1615, după cum s'a văzut, până la începutul anului 1617; la această dată se întoarce în Moldova și este posibil ca odată cu el să fi intrat în țară și Grigore Ureche.

Numele cronicarului apare întâiu în documentele noastre, la 20 Decemvrie 1628, ca tretilogofăt; iar în divanele boierești dela 1631 înainte, îl găsim cu rangul mai mic, de mare spătar. Marele spătar era, după cum aflăm dela quasi-contimporanii lui Ureche, Miron Costin și Dimitrie Cantemir, marele purtător de săbii al Domnului, șeful slujitorilor din spătărie. In zilele de sărbători, pășia imediat după Domn, îmbrăcat în haină aurită, cu un coif bătut cu pietre scumpe și ținea aninată de umăr, sabia în timp ce acela asculta slujba sau stătea la masă.

Grigore Ureche era deci mare spătar al Moldovei când sosiră, printr'un ceauș, cărți de mazilie lui Moise Movilă și se răspândi în Iași svonul că domnia s'a dat lui Alexandru Iliaș. Alexandru, care mai domnise în Moldova între anii 1620—1621, lăsase amintiri așa de neplăcute încât, la vestea că el a căpătat din nou domnia, o mare mâhnire și indignare cuprinse țara. Boierii, sfătuindu-se cu toții, aleg pe cei mai de frunte dintre ei și îi trimit cu jalbă la Țarigrad, să se plângă Porții de greul ce-l trage poporul din partea Domnilor necunoscători ai rânduielilor țării. In fruntea deputațiunii, alcătuită din 80 de boieri, se aflau, între alții: Vornicul Vasile Lupu, Postelnicul Ioan Costin — tatăl lui Miron Costin — și Spătarul Grigore Ureche. Boierii aflară pe Alexandru Vodă încă nepurces din Constantinopol. Aceasta primise învestitura și, neputând abate din hotărîrea ei delegația moldoveană, pune la cale, în taină, cu chihaia vizirului, derutarea ei. Câțiva din fruntașii boierilor sunt prinși și închiși în temniță. Prin această stratagemă, deputațiunea este intimidată și, în cele din urmă, silită să se împace cu Domnul, la Patriarhie, unde își fac reciproc jurământul de credință.

Dar abia fu instalat în domnie și Alexandru, uitându-și jurământul, hotărî să se scape de o seamă de boieri, între care de Vasile Lupu Vornicul și de Grigore Ureche. Aceștia însă prind de veste, printr'un om de casă, că Alexandru Vodă vrea să-i omoare în ziua de Paște și atunci răscoală în taină țara. «care fierbea de greutăți și netocmele». Din toate părțile se strânse atâta norod în Iași, încât nu mai încăpea pe uliți și umpluse dealurile Miroslavei. Domnul, se hotărî atunci să renunțe de bună voie la tron și, sub paza boierimii care abia putea potoli furia mulțimii, părăsi țara.

După scurta și tragica domnie a lui Barnowski Vodă, decapitat la Constantinopol și după domnia de câteva luni a lui Moise Movilă, care a fost silit apoi să se expatrieze în Polonia, a luat scaunul Moldovei vornicul Vasile Lupu.

In sbuciumul acelor vremuri de sângeroase lupte interne și de necontenite schimbări de domnie, stăpânirea lui Vasile Lupu aduce în vieața Moldovei o epocă de însenináre. Miron Costin, care se întoarce în Moldova în ultimii ani ai acestei domnii, o descrie astfel:

« Fericită domnia lui Vasile Vodă, în care, de au fost cândva
« această țară tot în bine cu belșug și plină de toată averea,
« cu mare fericire și trăgănată până la 19 ani ».

Urcându-se pe tronul Moldovei, era firesc ca Vasile Lupu să caute a se înconjura de boieri care împărtășiseră gândurile lui, care luptaseră alături de el și trecuseră prin aceleași griji și suferințe ca și el. Intre aceștia era și Grigore Ureche care, încă din timpul lui Barnowski Vodă, își reluase în divanul țării locul de mare spătar. Cu acest titlu îl găsim pe Ureche semnând în hrisoavele domnești până la 1642, când este ridicat în rangul de cinste pe care-l avuse și tatăl său Nestor, de vornic al țării de jos.

Petru Movilă.

Vornicul țării de jos era al doilea dintre dregătorii boieri; el avea, în timp de pace, sarcina de a administra Moldova dela Iași până la hotarele Munteniei, cu județele basarabene și Cetatea Albă, iar în timp de războiu conducea oștirea.

Ca mare vornic, Ureche a luat parte la acel sbuciumat divan care trebuia să hotărască asupra căsătoriei fiicei lui Vasile Lupu cu Principele Ianusz Radziwill, șambelanul marelui ducat al Litvaniei. Căsătoria fusese pusă la cale de Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, dar ea întâmpina mare împotrivire în unele cercuri din Iași. Multă vreme s'a frământat în sfatul domnesc această nuntă. Doi boieri de seamă ai Moldovei, Toma Vornicul și Iorgachi Vistiernicul, se împotriveau cu toată hotărîrea, argumentând: întâiu, că principele litvan trecuse la calvinism, — confesiune considerată în lumea noastră, în acea epocă a vestitului *Răspuns la Catehismul Calvinesc* al Mitropolitului Varlaam ca o mare rătăcire, ca o lege spurcată, și, al doilea, că această înrudire cu nobilimea polonă putea să indispună cercurile musulmane și să atragă urgia turcească asupra casei lui Vasile Lupu. Impotriva sfatului fraților Toma și Iorgachi Cantacuzino, se ridicau Logofătul Todirașco și, mai ales, Vornicul Grigore Urechiă. Sfatul lui Grigore Ureche

a căzut greu în cumpănă. Domniţa Maria însăşi îşi dă consimţământul, printr'o scrisoare către Principele Radziwill din 2 Septemvrie 1644 [1], redactată cu o simpatică modestie, în polonă. Nunta s'a făcut în anul 1645 şi a fost celebrată de către Petru Movilă, care s'a aplecat cu simpatie peste nevoile sufleteşti ale neamului din care vitregia vremurilor l-au smuls fără voia lui. Nunta a fost bogată şi frumoasă:

« N'au lipsit nimică din toate podoabele câte trebuiau la o « veselie ca aceea — ne spune Miron Costin — cu atâţia domni « şi oameni mari din ţări, zicături, giocuri şi de ţară şi străine, « curtea împodobită toată şi strânşi boierii şi căpeteniile ţării, « feciori de boieri, oameni tineri, la alaiuri pre cai turceşti, cu « podoabe şi cu peţiene la işlice. Şi aşa cu petrecanii tră- « gânând, s'au veselit câteva săptămâni; şi au purces cneaz « Ragivil cu Domna sa în Ţara Leşească, cu zestre foarte bo- « gată ».

In anul următor, regele Poloniei Vladislav, înteţit de Papa şi de Veneţieni, care erau în luptă cu Turcii pentru insula Cretei, pune la cale o alianţă a principilor creştini din răsăritul Europei contra Turcilor şi trimite, în acest scop, pe ginerele lui Vasile Lupu, pe cneazul Radziwill, să obţină participarea Moldovei. Demersul a fost primit şi aga, încredinţat de Poartă să primească haraciul, fusese trimis înapoi fără niciun ban, pe motivul că nu s'a putut strânge birul din pricina sărăciei oamenilor. Dar ruptura cu Turcii, hotărîtă de Divan în frunte cu Ureche, n'a putut fi menţinută, de teamă că Polonii nu vor putea împinge peste Dunăre stăpânirea turcească.

Grigore Ureche n'a apucat zile să vadă prăbuşirea domniei prietenului său. La 15 Aprilie 1647, el apare pentru ultima dată în documentele care au ajuns până la noi, ca mare vornic în ţara de jos. Două săptămâni mai târziu, el nu mai era în vieaţă. La 3 Mai, un hrisov arată chipul cum s'a împărţit averea cronicarului între urmaşii săi.

Un alt document, publicat în anii din urmă de d-ra Eftimiu, desvăluie un colţ interesant din vieaţa familiei lui Grigore Ureche şi proectează o lumină vie şi simpatică asupra fiicei sale, Antimia. Prin acel document, întărit de Gheorghe Ştefan, Antimia « fiica răposatului Ureche fost mare vornic, vroind — spune actul — să-şi facă pomenire ci şi părinţilor ei », a dăruit rudelor sale, slugerului Gavril Jora şi soţiei şi copiilor lor, satul Mândreştii din ţinutul Cârligăturii, « cu mori în fiinţă şi cu iazuri ». Şi, adaugă actul, — şi aci este trăsătura cea mai interesantă: « ea singură cu mâinile sale le-a făcut lor zapis, şi l-a subscris, ea *fiind în cărţi foarte învăţată* » [2].

Se pare dar, din acest act, că era o frumoasă tradiţie de cărturărie în casa lui Grigore Ureche.

Datele pe care le avem despre Grigore Ureche, despre vieaţa lui intimă şi despre rolul ce l-a jucat în vieaţa publică a Moldovei sunt, fireşte, foarte sumare ca să ne putem face din ele o icoană vie a personalităţii lui. Să vedem acum cum se pot limpezi — dacă se pot, în stadiul actual al materialului — trăsăturile personalităţii lui literare, din analiza cronicei.

CRONICA LUI GRIGORE URECHE

Cronica lui Grigore Ureche deschide pentru literatura noastră veche, alcătuită din texte religioase, din legende apocrife, din romane populare şi din cronografe, o eră nouă; dar acest început al unui nou gen literar, singurul în care s'a afirmat originalitatea neamului nostru în veacurile trecute, constitue încă astăzi o problemă complicată.

Cronica lui Ureche în forma ei primitivă, aşa cum a încercat Kogălniceanu să ne-o dea în colecţia sa de Letopisete, nu există. Nu numai că s'a pierdut originalul cronicei, dar nu avem nici măcar o copie directă după ea. Toate manuscrisele care au ajuns până la noi înfăţişează textul lui Ureche întreţesut cu interpolările adăugate ulterior de Eustratie Logofătul de Simion Dascălul şi de Misail Călugărul. După părerea răposatului Giurescu, aceste adause ale lui Simeon Dascălul sunt aşa de numeroase şi aşa fel îmbinate în urzeala lui Ureche, încât ar fi peste putinţă să se delimiteze precis ceea ce constitue fondul primitiv al cronicarului boier de ceea ce este suprapus de Simion Dascălul şi de ceilalţi.

Incercarea făcută de Kogălniceanu, în 1852, în *Letopiseţele Moldovei*, de a publica aparte ceea ce credea el că a fost la început cronica lui Ureche de ceea ce presupunea că a interpolat ulterior Simion Dascălul, cuprinde o mare doză de arbitrar: elemente care aparţin în chip evident lui Grigore Ureche au fost trecute pe seama lui Simion Dascălul şi părţi din adausele interpolatorului au fost atribuite cronicarului.

P. P. Panaitescu, în studiul: *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, a atacat problema pe altă cale. D-sa a căutat, mergând pe urmele regretaţilor I. G. Sbiera, Ştefan Orăşanu şi N. Iorga, să stabilească de aproape izvoarele polone întrebuinţate în prima cronică moldoveană, aşa cum a ajuns ea până la noi, şi apoi să delimiteze izvoarele utilizate de Ureche de cele care au stat la îndemâna lui Simion Dascălul.

Rezultatele la care s'a ajuns prin această confruntare a surselor polone cu textul cronicei sunt următoarele:

Cronica începe cu o « predoslavie a descălecării » care, după cum are grija însuşi Dascălul să ne-o ateste, este a lui Grigore Ureche. In acest scurt capitol Ureche explică numele de Flachia, pe care îl dau letopiseţe latineşti Moldovei, după numele « hatmanului râmlenesc » Flaccus, care a purtat războaie cu Sciţii şi a făcut primele cuceriri romane pe pământul scitic.

După capitolul despre descălecarea Moldovei, Ureche se ocupă de limba moldovenească, susţinând că e de descendenţă latină şi, lucru interesant, afirmaţia lui apare într'o formă apropiată de acea a lui Poggio Bracciolini, despre care ne-am ocupat mai sus:

«...dela Râm ne tragem... Dela Râmleni, ce le zicem « Latini: pâine, ei zic panis; carne, ei zic caro; găină, ei zic galina; muiere, mulier; femeie, femina; părinte, pater; al nostru, noster şi altele multe din limba latinească, şi de am « socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înţelege...».

Trecem peste adausele lui Simion Dascălul, pentru a ne mărgini, deocamdată, la redacţia aproximativă a lui Ureche. Intrând în istoria moldovenească cu capitolul « De începutul Domnilor ţării Moldovei şi de vieaţa lor », Ureche utilizează analele slavoneşti ale ţării, care au fost scrise, după cum spuneam, la curtea lui Ştefan cel Mare şi continuate de Macarie şi de Azarie. Pe Eftimie nu l-a cunoscut. Aceste anale fuseseră traduse în limba română, fiindcă din felul cum se fac citatele: « *letopiseţul nostru cel moldovenesc* », rezultă că acesta era scris în limba română. In genere, izvoarele cronicei sunt citate după limba în care sunt scrise: « letopiseţul cel leşesc »; « letopiseţul cel latinesc », « letopiseţul cel moldovenesc ». De altfel ni s'a păstrat din sec. al XVIII-lea în Biblioteca Academiei Române o versiune românească a acestor anale, publicată de I. Bogdan [1] după o copie descoperită de d-l Alex. Lapedatu. Prototipul acestei copii este, credem, o traducere făcută înainte de Ureche şi pe care a utilizat-o, şi acesta.

Deoarece pentru partea dela început, dela primii Domni ai Moldovei până la Alexandru cel Bun, nu găseşte nimic în

[1] *Documentele Hurmuzaki*. suplement, II, vol. III, fasc. I, 1900, p. 9.

[2] *Revista Arhivelor*, II, p. 370-372.

[1] *Letopiseţul lui Azarie*, Analele Acad. Rom. Seria II, tom XXI Mem. Secţ. ist. Bucureşti, 1909, p. 107—119. Bogdan credea că traducerea s'a făcut la sfârşitul sec. XVIII, dar numeroasele greşeli ar indica un prototip mult mai vechiu.

cronicarii poloni, Ureche e nevoit să dea lista de Domni întreagă, așa cum o găsește în analele interne ale țării, regretând că « scriitorii dintâi n'au aflat scrisori, ca de niște oameni neașezați și nemernici » și că « letopisețul nostru cel moldovenesc, așa de pre scurt scrie, că nici de vieața Domnilor care au fost toată cârma nu alege », iar ce au scris « au scris mai mult din basne și din povești ce au aflat unii dela alții ». Ultimele cuvinte ne îndeamnă să credem că vechile anale fuseseră amplificate cu tradiții populare.

Dela Alexandru cel Bun înainte, Ureche găsește în izvoarele polone știri din ce în ce mai numeroase privitoare la istoria Moldovei, și atunci completează datele unele prin altele, « lipind », cum spune el, informațiile din izvoarele străine la ale noastre, nu însă fără discernământ critic.

Izvorul polon pe care Ureche îl urmează de aproape, este cronica prelucrată și continuată de Ioachim Bielski, după textul tatălui său, Marcin Bielski. Cartea apăruse în 1597, sub titlul de *Kronika Polska* și deși, dintr'un sentiment de pietate, Ioachim o publicase sub numele tatălui său, ea este în bună parte opera sa personală. In această redacție a lui Ioachim, textul a fost cu mult amplificat, prelucrat și adăugit. De aci împrumută Grigore Ureche știrile privitoare la Moldova, pe care nu le găsește în izvoarele interne.

După moartea lui Ștefan cel Mare, înainte de a trece la urmașii săi, Ureche introduce, pentru o mai bună clarificare a istoriei moldovenești, câteva capitole privitoare la istoria popoarelor învecinate cu noi: Poloni, Tătari, Turci și Unguri: « Povestea și tocmeala altor țări ce sânt prin prejur ».

Panaitescu este de părere că Ureche a împrumutat aceste informații dintr'o scriere istorică și geografică asemănătoare cu aceea a lui Sebastian Münster, cunoscută sub numele de *Cosmografia Universală* și publicată în 1544, la Basel, în limba germană. Cartea a avut un mare succes pe vremea sa; a apărut în o mulțime de ediții — vreo 27. In 1550 a fost tradusă în limba latină, apoi în limba franceză, spaniolă, italiană și cehă. Ea a fost foarte răspândită în Polonia, unde Marcin Bielski o ia ca model pentru cronica sa.

Dar în aceste capitole Ureche dă știri despre împărăția tătărească și neamurile ei, care nu se găsesc la Sebastian Münster, dar se găsesc după cum arată C. C. Giurescu, într'o geografie latină a lui Io. Antonius Maginus Patavinus, apărută la Veneția, în 1596. Nu este exclus însă ca aceste știri împreună cu cele din Sebastian Münster să se găsească împreună într'o geografie — sau cum se numea atunci Cosmografie — mai desvoltată, încă neaflată până acum.

Impletind știrile aflate în izvoarele interne cu informațiile pe care le găsea în Bielski și în cosmografia nedescoperită încă, Ureche și-a scris cronica până la a doua domnie a lui Aron Vodă (1595). Ultimul capitol — din cronica rămasă neterminată — expune împrejurările pribegiei lui Nestor Ureche, înainte de sosirea la Iași a lui Aron Vodă, cu atâtea amănunte dramatice și în același timp precise, încât nu încape îndoială că scriitorul lor le cunoaște din amintirile bătrânului boier.

Cronica lui Grigore Ureche, scrisă se pare între 1642, data când el ajunge vornic mare, cum semnează predoslovia, și 1647 data morții — a intrat însă de timpuriu în mâna lui Simion Dascălul. In ce împrejurări, nu știm. Câmpul este aci deschis ipotezelor.

Am spus mai sus că Ureche a murit fără să vadă sfârșitul domniei lui Vasile Lupu. Se poate că, puțin timp înaintea morții, să fi împrumutat cronica neterminată încă lui Eustratie logofătul care era al treilea logofăt în divanul lui Vasile Lupu și cu care cronicarul era în strânse legături de prietenie — « frate și prieten » cum îl numește, împreună cu alți boieri din Divan, într'un document [1] din 1641. Eustratie logofătul a adăogat și el câteva știri și apoi cronica a fost încredințată lui Simion Dascălul, ca s'o transcrie; — Simion Dascălul a copiat-o, a amplificat-o și apoi, nu se știe cum, originalul lui Ureche a dispărut [2]. A dispărut de timpuriu, fără să lase nicio urmă, fiindcă nici Miron Costin, care scrie la câteva decenii după Ureche, nu are la îndemână decât tot compilația interpolatorului. In 1670, când Stolnicul Constantin Cantacuzino însoțește la Iași pe soția și fiica lui Brâncoveanu la căsătoria acesteia cu Gheorghe Duca, Domnul Moldovei, el dobândește o copie de pe cronica lui Ureche dela marele comis Ion Racoviță, dar acest izvod este tot compilația lui Simion Dascălul.

Simion Dascălul a utilizat, în interpolările sale, izvoare diferite de acelea pe care le-a folosit Grigore Ureche. El a avut la îndemână o versiune a letopisețelor moldovenești, deosebită de aceea pe care a întrebuințat-o Ureche. Izvoadele lui Simion Dascălul cuprindeau, între altele, și cronica lui Eftimie și mergeau până la domnia lui Vasile Lupu, după cum mărturisește el însuși. Din aceste letopisețe interne, Dascălul a luat unele știri, pe care le-a adăugat în textul lui Ureche, stângaciu, neîndemânatic, dând naștere la contraziceri.

Dintre izvoarele polone, Simion Dascălul nu a cunoscut pe Ioachim Bielski. Deși îl citează într'un loc în expunerea lui Ureche, totuși, din faptele pe care le pretinde că le ia din istoriograful polon, se vede bine că nu l-a cunoscut, căci aceste fapte nu se găsesc la el. Simion Dascălul a avut la îndemână pentru compilația sa numai opera lui Alexandru Guagnini: *Sarmatiae Europeae Descriptio*, în traducerea polonă a lui Paszkowski. Din această operă a luat toate acele amănunte pline de colorit privitoare la domnia lui Despot: falsificarea genealogiei; împrietenirea lui Despot cu Laski; încercarea lui Lăpușneanu de a-l otrăvi; fuga lui Despot în Polonia; prefacerea că e mort; simulacrul de înmormântare; răsturnarea lui Lăpușneanu tocmai când credea că a scăpat de Despot; domnia acestuia; răscoala lui Tomșa.

Simion Dascălul a mai introdus în cronica lui Grigore Ureche un capitol despre originea Românilor din tâlharii dela Rân, asupra căruia vom reveni îndată.

Crescută astfel cu interpolările lui Simion Dascălul, cronica lui Ureche, s'a răspândit în o mulțime de copii manuscrise.

In cronică, așa cum ne-o oferă ediția regretatului Giurescu, — cea mai bună, întru cât este singura care respectă tradiția unui text și ne dă în același timp variantele din celelalte manuscrise, necesare pentru a urmări istoricul textului, — se observă destul de clar două firi, două mentalități, două personalități cu totul deosebite.

O primă personalitate se caracterizează printr'o caldă dragoste de țară, printr'un deosebit simț de demnitate, printr'un spirit de măsură și claritate și printr'un fin discernământ critic.

---

[1] Ghibănescu, *Surete și isvoade*, III, p. 310. E o mărturie din Martie 1641 prin care Gr. Ureche atestă că a văzut când Lupul din Hârlău, cu soția Simiiana și copiii vând ocina și moșia lor cu heleșteu, pe apa Crivdei, în hotarul satnlui Fetești, « fratelui și prietenului nostru, lui Pan Eustratie biv logofăt ».

[2] Ulterior într'o copie interpolată de Simeon Dascălul, a mai adăogat interpolări și a mai făcut câteva schimbări un Misail Călugărul. Această versiune cu interpolările lui Misail Călugărul se păstrează în 4 manuscrise din Biblioteca Academiei Române (cf. C. C. Giurescu în *Convorbiri Literare*, LIII, 1921, p. 326 și bine în introducerea la *Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul Letopisețul țării Moldovei*, ed. II, Scrisul Românesc, p. LV—LVIII). Succesiunea interpolatorilor credem dar că este aceasta: Eustratie Logofătul, Simion Dascălul, Misail Călugărul. Ea concordă și cu ceea ce aflăm dela Miron Costin, care intrase în Moldova la vreo 4—5 ani după moartea lui Gr. Ureche, în *De neamul Moldovenilor, din ce țară au eșit strămoșii lor* (ed. Giurescu): « Iară cum am înțeles de câțiva boieri și mai ales din Neculai Buhuș ce au fost logofăt mare, pre acest *Simeon Dascălul, Istratie logofătul l-au fătat cu basnele lui și Misail Călugărul dela Simeon au născut*, cela fiu, cestălalt nepot » (p. 5). Neculai Buhuș moare în 1667. Sau « De ar fi acmu *Istratie logofătul și fiiu-său un Simion dascal și nepotu-său un Misail Călugărul*, cum s'ar apuca de această poveste cu basnele lor cele ce au scris...». Miron Costin nu văzuse însă letopisețul lui Eustratie logofătul: « ...că mi se pare, bine nu știu, că n'am văzut letopisețul lui Istratie...».

A doua personalitate se caracterizează printr'o râvnă de a se face cunoscută cu orice preț, printr'o tendință constantă de « a tinde poveștile mai larg », cu riscul de a cădea în prolixitate și incoherență chiar; printr'o totală lipsă de măsură și de simț critic.

Coexistența acestor două personalități atât de diferite, în cuprinsul aceleiași cronice, se relevă dela primele pagini.

Grigore Ureche este, în ceea ce privește persoana lui, de o discreție plină de demnitate; nicăcri în cuprinsul cronicei nu vorbește despre sine, nici chiar atunci când ar fi îndreptățit, când te-ai aștepta, când ai dori-o chiar. Pretutindeni el se identifică cu faptele povestite și nicăieri, nu iese la iveală, nici chiar atunci când făptașii sunt persoane care i-au stat aproape de suflet, cum se întâmplă cu tatăl său Nistor de care nu vorbește decât o singură dată. Incolo nicăieri nu vorbește despre sine și ai săi.

Simion Dascălul apare continuu în cuprinsul povestirii, mai ales când este vorba să-și asigure paternitatea adauselor sale:

« Acestea cercând cu nevoință vornicul Ureche scrie de « zice... După aceia și cu... Simion Dascăl, apucatu-m'am « și eu pre urma a tuturora a scrie aceste povești...».

« Ce această poveste a lui Laslău craiu, ce spune că au gonit « pre acești Tătari, nu o au scos Ureche Vornicul din letopisețul « cel latinesc, ci eu, Simion Dascălul, o am izvodit din letopi- « setul cel unguresc...».

« Ce această poveste nu se află însemnată de Ureche Vor- « nicul, iar eu n'am vrut să las nici aceasta să nu pomenesc ».

Ureche este un spirit critic. El are despre istorie o concepție pragmatică; ea trebue să dea norme de învățătură « feciorilor și nepoților, despre cele rele să se ferească... iară de pe cele bune să urmeze și să învețe și să se îndrepteze ». Dar, cine are despre istorie o asemenea concepție, își dă bine seama că primele condiții pe care trebue să le îndeplinească sunt: deplina obiectivitate în restabilirea adevărului. Grigore Ureche își dă seama de aceasta și de aceea el confruntă continuu izvoarele pământene cu cele străine, pentru ca, din noianul știrilor contradictorii, să poată culege grăuntele de adevăr pe care-l cuprind. Ureche o spune destul de limpede: « nu numai letopisețul nostru, « ce și cărți străine am cercat, ca să putem afla adevărul, ca « să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deșarte, ce de dereptate ».

Simion Dascălul este, dimpotrivă, o fire imaginativă. El e stăpânit mereu de preocuparea de a « tinde poveștile » cât mai pe larg, împletind, fără discernământ critic, fapte istorice consemnate în cronici, cu materialul legendar care circula în masele populare din vremea sa [1] și care intrase în bună parte în izvoadele pământene.

Intre istorie și folclor el nu face nicio demarcație. Ba ceva mai mult: modifică datele pe care le găsește în izvoarele sale, intervertește, cu o totală lipsă de simț critic, ordinea evenimentelor, schimbă unele pasagii și adaugă dela sine lucruri care nu se găsesc în izvodul său. Așa face, de pildă, la domnia lui Despot, unde adaugă la textul lui Paszkowski că Despot « s'a mutat la alt ostrov dela Roma ». Mai departe, Guagnini amintește de un nepot al lui Despot, cel al cărui nume l-a uzurpat o slugă, viitorul Domn al Moldovei. Simion Dascălul se oprește asupra detaliului morții nepotului în războiu, și face din această împrejurare punctul de plecare pentru falsificarea genealogiei lui Despot Vodă.

Ureche este apoi stăpânit de un suflu de patriotism, care, cu toată discreția, vibrează totuși în paginile cronicei sale. El scrie împins de curiozitatea de a « afla cap și începătură moșilor, de unde au izvorît în această țară și s'au înmulțit ». El, care văzuse înflorirea istorică a Poloniei, ținea « să nu se înnece anii cei trecuți și să ne asemănăm fiarelor și dobitoacelor mute ». Vorbește, în aceste simple cuvinte ale bătrânului cronicar, ceva din sufletul neamului întreg, care în acele vremuri turburi, ajunsese să-și lămurească ființa sa etnică deosebită. Deși « cerca cu nevoință » și « cărți străine », ca să poată afla adevărul, totuși el înlătură din cronica sa știrile din izvorul polon, care i se păreau exagerate și care, în același timp, jigneau mândria lui de moldovean. De pildă, scena în care Ioachim Bielski ne povestește cum Ștefan cel Mare, încolțit de Turci și nevoit să ceară ajutorul regelui polon, primește să-i recunoască suzeranitatea, să depună în cortul regal steagul Moldovei la picioarele regelui polon și să îngenunche înaintea lui, prestându-i omagiul de credință, în timp ce cortul se desfăcea pentru ca oștirea adunată în câmpia Colomeei să vadă umilirea marelui erou moldovean, este înlăturată de Ureche și redusă la atâta: Ștefan Vodă a venit la Colomeea și « toate ce au avut mai de treabă au vorbit și apoi l-au ospătat pe Ștefan Vodă ».

Mai înainte, la 1471, cronicarul polon spunea că Ștefan a trimis 28 de steaguri regelui polon. Ureche explică răspicat: « au trimis și lui craiu din dobânda sa, nu pentrucă doar au « fost datoriu să-i trimiță, cum zic unii că au fost supus « Leșilor, ci pentru ca să-l aibă prieten la nevoie și la treabă « ca aceea, de-i va veni asupră ».

Suflul sentimentului patriotic se vede la Ureche și în lumina de caldă duioșie, pe care o proiectează peste figura Domnilor, apărători de țară și dătători de legi și datini. Sunt adevărate portrete mici — lucrate cu artă în medalion — ca bunăoară:

« Bogdan Vodă cel Grozav, feciorul lui Ștefan Vodă cel « Bun (Mare) s'au pristăvit în ceasul dintâiu al nopții, în târg « în Huși, nu cu puțină laudă pentru lucruri vitejești ce făcea, că nu în beții, nici în ospețe petrecea, ci ca *un strejar în toate « părțile priveghia,* ca să nu se știrbească țara, ce-i rămăsese « dela tată-său »;

Sau portretul lui Petru Vodă Rareș: « ca un păstor bun ce străjuește turma sa, *așa în toate părțile străjuia* și priveghia și nevoia să lățească ce au apucat, că nimica după ce s'au așezat la domnie n'au zăbovit, ci de războae s'au apucat, și la toate-i mergea cu noroc ».

Sau, în sfârșit, portretul doamnei Ruxanda: « femeie destoinică, înțeleaptă, cu dumnezeire, milostivă și la toate bunătățile plecată »; și mai ales al lui Ștefan cel Mare de care ne vom ocupa pe larg, mai jos.

In contrast cu acești mari înaintași, el știe să încondeieze și pe domnii răi, stricători de lege și de datini, dărâmători de țară. Iată de pildă pe Iliaș Vodă, fiul lui Petru Rareș, pe care « firea și fața îl lăuda să fie blând, milostiv și așezătoriu, gândindu-se că va semăna tatâne-său, ci nădejdea pre toți i-au amăgit, că dinafară se vedea pom înflorit, iară dinlăuntru lac împuțit, că având lângă sine sfetnici tineri turci, cu carii ziua petrecea și se desmierda, iar noaptea cu turcoaice curvind, din obiceele creștinești s'au depărtat; în vedere se arăta creștin, iară noaptea în slobozie mahmetească se dedese ».

Sau chiar portretul lui Bogdan Lăpușneanu, fiul Doamnei Ruxanda, pe care ni-l înfățișează cu contrastele lui: « cumu-și era blând și cucernic, așa tuturora arăta direptate, de se vedea că nimica nu s'au depărtat de obiceiul tatâne-său. Nici de carte era prost. La călărie sprinten, cu sulița la halca nu pre lesne avea protivnic, a săgeta din arc tare nu putea fi mai bine. *Numai ce era mai de treabă domniei lipsia,* că nu cerca bătrânii la sfat, ci de la cei tineri din casă lua sfat și învățătură. Iubia să auză glume și măscării și jocuri copilărești. Mai apoi lipi de sine Leși, de-i era și de sfat și de a batere halca cu sulița, răsipind avuția cea domnească ».

Sbucnește în aceste ultime portrete durerea unui mare patriot din divanul Moldovei, care vedea cum se risipește țara lăsată de Ștefan cel Mare și Sfânt: « scăderea care se vede că au venit în zilele noastre ».

[1] De exemplu: Legenda lui Ețco prisăcariul ș.a.

In adausele lui Simion Dascălul, demnitatea sentimentului național este amorțită. Râvna de a «tinde poveștile mai pe larg» este la el așa de puternică, încât îl orbește și îl face să admită și să încorporeze până și o legendă ungurească, falsă, tendențioasă, despre descendența noastră din tâlharii scoși din temnițele Romei.

Aceste două temperamente atât de diferite, pe care le întrezărim în corpul compilației, se răsfrâng — cum de altfel este și firesc — și în structura stilistică a cronicei.

Stilul lui Simion Dascălul este de multe ori întortochiat, plin de repetiții, neclar. Iată, de exemplu, o probă din predoslovie chiar:

« *După aceia* și eu care sânt între cei păcătoși Simion « Dascăl, apucatu-m'am și eu *pre urma a tuturora* a scrie aceste « povești, ce într'înse spune cursul anilor și viața Domnilor, « *văzând și cunoscând* că scriitorii cei mai de demult, care au « fost însemnând aceste lucruri ce au trecut, s'au săvârșit, și « pre urma lor alții nu vor să se apuce, *văzând* noi aceasta, că se « părăsește această însemnare, socotit-am ca să nu lăsăm acest « lucru nesăvârșit <să> nu se însemneze înainte, carele mai « nainte de alții au fost început pre rând însemnat până « la domnia lui Vasilie Vodă, ca să nu ne zică cronicarii altor « limbi, c'am murit și noi cu scriitorii cei din ceput, sau că « doară suntem neînvățat...».

In acest exemplu — aşi putea cita întreaga predoslovie — se vede bine fraza lungă, greoaie, întunecată, încărcată de incidentale, plină de repetiții, ca o urzeală în care firele neorânduite bine încep să se încâlcească.

Stilul lui Grigore Ureche se caracterizează dimpotrivă printr'o concizie și precizie într'adevăr clasice; este un stil lapidar; pare că e săpat în piatră, ca o pisanie de biserică. Citez ca exemplu — fiindcă predoslavia este prea cunoscută din liceu — portretul lui Ștefan cel Mare.

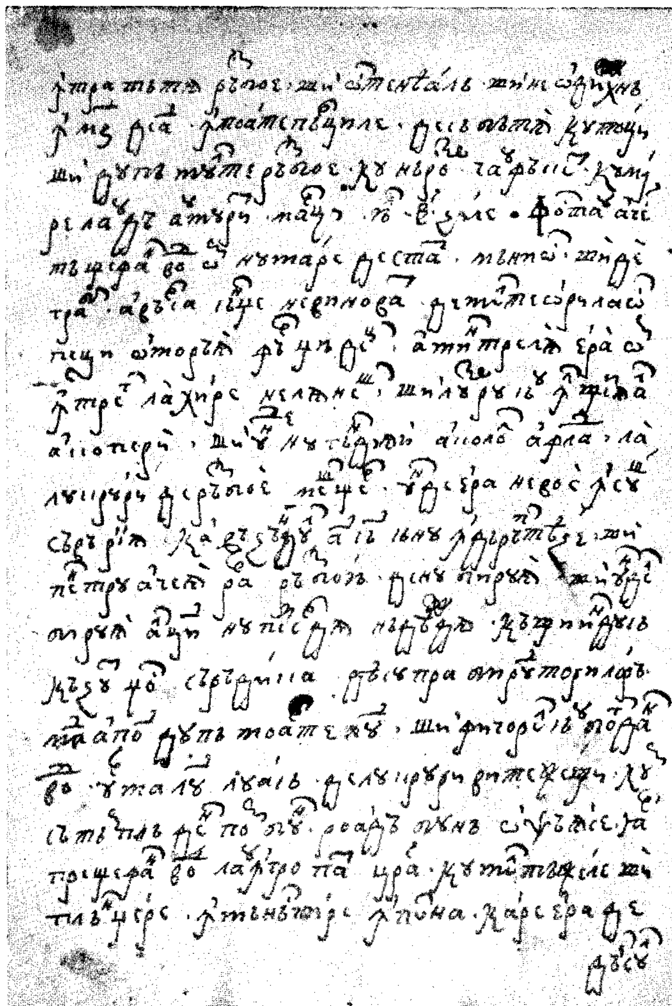
« Fost-au acest Ștefan Vodă om nu mare de stat, mânios « și de grab a vărsa sânge nevinovat; de multe ori la ospețe « omora fără județ. Amintrelea era om întreg la fire, neleneș, « și lucru său îl știa a-l acoperi, și unde nu gândeai, acolo îl « aflai. La lucruri de războae meșter, unde era nevoe însuși se « vâra, ca văzându-l ai săi să nu îndărăpteze, și pentru aceia rar « răsboiu de nu biruia, și unde-l biruia alții, nu pierdea nădejdea, « că știindu-se căzut jos, se rădica deasupra biruitorilor...

« Iară pre Ștefan Vodă l-au îngropat țara cu multă jale « și plângere în mânăstire în Putna, care era de dânsul zidită. « Atâta jale era, de plângea toți ca după un părinte al său, « că cunoștea toți că s'au scăpat de mult bine și de multă « apărătură. Ce după moartea lui până astăzi îi zic Sfântul « Ștefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mâna lui Dumnezeu, « că el încă au fost om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele « vitejești, carele nime din domni, nici mai nainte, nici după « aceia, l-au ajuns ».

Este cel mai clasic portret din literatura noastră veche. Nu lipsește nimic din ceea ce trebue pentru a ne evoca dinaintea ochilor portretul — mai ales sufletesc — al marelui Voevod; și totuși nici un cuvânt de prisos. Nimic nu se poate adăuga și nimic nu se poate suprima, fără a-i distruge farmecul literar. De remarcat în acelaşi timp cu câtă obiectivitate Grigore Ureche, care avea un adevărat cult pentru Ștefan cel Mare, recunoaște, alături de marile calități ale Domnului, și defectele; alături de părțile de lumină și cele de umbră (« mânios, de grab a vărsa sânge nevinovat, la ospețe omora fără giudeț »). Dar aci stă marele lui meșteșug de artist în ale scrisului că, după o scurtă trăsătură fizică, înșiră repede defectele, pentru a așeza apoi calitățile într'o gradație ascendentă care culminează printr'o frumoasă apoteoză («... Sfântul Ștefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mâna lui Dumnezeu... ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carele nime din Domni, nici mai nainte, nici după aceea, l-au ajuns »).

Deși stilul lui Ureche este de o precizie lapidară, totuși limba cronicei nu este lipsită de un pitoresc al ei particular. Aci însă nu se mai pot face distincții nete între Ureche și Simion Dascălul, fiindcă în unele părți amândoi au transcris aproape verbal izvoare interne, care nu ne mai stau astăzi la îndemână, iar, de altă parte, limba lor e creația colectivității moldovenești dela jumătatea veacului al XVII-lea, abia modelată de cărturari. Lăsăm la o parte aspectul ei fonetic și morfologic — nu pentrucă, fiind de esență filologic, îl socotim neinteresant din punctul de vedere al formării limbii literare, (dimpotrivă ne-ar interesa să știm și în ce măsură limba textelor coresiene a mlădiat scrisul marilor cronicari moldoveni), — dar pentrucă nu numai originalul lui Ureche s'a pierdut, ci și din prelucrarea lui Simion Dascălul nu avem decât copii târzii, care nu ne dau în această privință, cu precizia de care avem nevoie, textul autentic.

Lăsând deci la o parte această latură a ei, limba primei cronice moldovenești — creată de un popor de boieri și de țăran a căror vieață se împletea intim cu a naturei — nu se ridicase încă până la concepte abstracte. Dar este o limbă plină de vigoare, care păstrează frăgezimea naivă a imaginelor sugestive, formate în plin contact cu vieața satului ca de pildă: « Țara Ardealului înconjurată cu munți și cu păduri cum ar fi *îngrădită* »; « In vremea lui Petru Vodă Șchiopul au fost secetă mare și unde prindea *mai înainte pește, acolo ara plugul* »; « au *descălecat orașe* în țară »; « le-au *împărțit hotare* în

Cel mai vechiu manuscris din cronica lui Grigore Ureche, nr. 169 din Biblioteca Academiei Române. Pagina cu portretul lui Ștefan cel Mare.

ţara sa»; sau din priveliştea frământărilor naturii: «cum se ridică o *negură întunecată şi se răsipeşte* aşa şi Petru Rareş se curăţeşte de scârba ce-i zăcea la inimă»; «păgânii, carii în toate părţile *fulgerau şi trăsneau* cu armele lor»; «oştile s'au *vârtejit*»; ori luate din vieaţa păstorească: «ca *nişte lupi gata spre vânat ca să înece oaia neslobivă*»; sau Petru Rareş «ca un *păstăriu* bun *grijia de oile sale*» sau în sfârşit imagini din vieaţa stupilor de albine: «Turcii ca *un roiu de albine* înconjoară mânăstirea»; Petru Şchiopu blând ca *o matcă fără ac*»; «de s'ar învăţa cei mari... cumu-i *albina, că toate-şi apără căşcioara şi hrana lor cu acele şi cu veninul său, iară domnul lor, ce să chiamă matca*, pre nimenea nu vatămă, ci toate de învăţătura ei ascultă»; sau amintând interioare duioase de familie: «ales un om ca acela —hatmanul Arbore — ce *au crescut Ştefan Vodă pre palmele lui*»;

Asemenea imagini şi multe altele, evocând aspecte de vieaţă plugărească, de păstorit, de albinărit, de interioare de vieaţa patriarhală, de luptă între puterile naturei, stilizate în structura limbii, o înfloreazâ cu un colorit dulce, ca altiţele discrete de pe ţesăturile ţărăneşti.

* * *

Dintre adausurile făcute în cronica lui Ureche, unul a provocat o adevărată furtună de indignare în Moldova secolului al XVII-lea. Este capitolul privitor la «ijderenia Moldovenilor, de unde sunt ei de au venit pre aceste locuri». Capitolul ar fi fost tradus, după cum pretinde autorul însuşi, dintr'un letopiseţ unguresc, până acum nedescoperit. Se începe cu: «scrie letopiseţul cel unguresc» şi sfârşeşte cu: «Ce această poveste a «lui Laslău craiu, ce spune că au gonit pre aceşti Tătari, nu o au «scos Ureche Vornicul din letopiseţul cel latinesc, ci eu, Simion «Dascălul, o am izvodit din letopiseţul cel unguresc, care poveste «o am socotit, pre semne ce arată că poate fi adevărată».

E locul să ne ocupăm aci şi de acest curios adaus al lui Simion Dascălul. El începe prin a povesti că, înainte vreme, locuiau pe meleagurile Moldovei Tătarii, care, înmulţindu-se şi lăţindu-se, au trecut peste munţi în Ardeal, unde au împins pe Unguri din ocinele lor. Laslău — adică Vladislav — craiul unguresc, s'a ridicat şi s'a dus la împăratul Râmului, cerându-i oaste de ajutor împotriva vrăjmaşilor. Impăratul Râmului i-a răspuns că el, urcându-se pe tron, a jurat «să nu pice om de sabia şi de judeţul lui». Din pricina aceasta răufăcătorii s'au înmulţit aşa de mult în ţara lui, încât toate temniţele sunt pline de ei şi nu mai are ce le face. Ca să îşi cureţe ţara de ei, îi dărueşte craiului unguresc, dar cu o condiţie: să nu-i mai aducă înapoi. Şi atunci: «de sârg i-a strâns pe toţi de pretutinderea şi i-a însemnat pre toţi de i-au ars împrejurul capului, de le-au pârjolit părul cu un hier înhierbântat, care semn trăieşte şi până astăzi în ţara Moldovei şi la Maramureş, de se cehluiesc pregiur cap».

Dacă a luat acest ajutor de tâlhari dela împăratul Râmului, Laslău a venit în Ungaria şi, pe la Crăciun, cu toată puterea sa, a pornit contra Tătarilor, pe care i-a bătut şi i-a gonit, trecându-i munţii pe la Rodna, unde se şi văd în două locuri săpate în stânci semnele făcute de Laslău craiul. Urmărindu-i dincoace de munţi Laslău i-a fugărit într'una, până i-a trecut apa Siretului. Prin aceşti tâlhari cuprinşi în oastea lui Laslău, s'au descălecat apoi, pupă ce s'a mântuit războiul, ţara Maramureşului şi a Moldovei.

Interpolarea are câteva trăsături caracteristice, care o apropie de legenda păstrată într'o versiune a vechilor anale moldoveneşti copiată în Rusia şi cuprinsă în colecţia de cronici ruseşti, cunoscută sub numele de Voskresenskaja lêtopisĭ, (vezi vol. I, p. 35: invazia Tătarilor, ajutorul cerut de regele ungur Vladislav dela Râm; trimiterea unui ajutor alcătuit din Râmlenii ortodocşi; înfrângerea Tătarilor şi colonizarea Râmlenilor ortodocşi în părţile Crişanei şi ale Maramureşului). In acea legendă însă lipseşte nota infamantă a tâlharilor din temniţele Romei. Prin această notă infamantă şi prin alte amănunte interpolarea lui Simeon Dascălul se apropie de legenda pe care a cules-o chiar pe vremea lui Vasile Lupu din mediul Ciangăilor din Moldova, franciscanul Marcus Bandinus, trimes de Scaunul apostolic să cerceteze parohiile catolice din Moldova [1].

Personalitatea acestui ciudat adnotator nu ne este cunoscută. In afară de o notiţă scurtă, asupra căreia vom reveni îndată, păstrată de un copist aproape contimporan, niciunul din scriitorii noştri vechi nu ne dă lămuriri despre el şi nici în documentele vremii, câte au ajuns până la noi, nu e pomenit.

Din adnotările sale se poate deduce că venea de peste munţi, din regiunile în care era cunoscută limba ungară. In legenda asupra căreia ne-am oprit adineaori, el mărturiseşte că «eu, Simion Dascălul, o am izvodit din *letopiseţul cel unguresc*». Deşi un letopiseţ unguresc cu astfel de elemente nu s'a descoperit până acum, totuşi, faptul că legenda e scoasă dintr'o cronică ungurească, pare a o confirma nu numai caracterul ei tendenţios (Românii se trag din tâlhari), ci şi etimologiile cu caracter unguresc. Povestind, de exemplu, «ijderenia Moldovenilor», după ce arată că Laslău a alungat, cu ajutor primit dela Râm (Roma), pe Tătari, până i-a trecut apa Siretului, continuă textual: «Acolo Laslău craiu... stând în ţărmurile apei, au strigat «ungureşte: *seretem, seretem*, ce se zice româneşte: place-mi, «place-mi. Mai apoi dacă s'au descălecat ţara, după cuvântul «craiului, ce au zis: *seretem*, au pus numele apei Siretul».

In acelaşi timp, interpolatorul se vădeşte a fi şi un bun cunoscător al obiceiurilor ungureşti. Povestind, mai departe, cum Laslău craiul, întorcându-se biruitor din războiul cu Tătarii, în ziua de lăsatul secului, a cerut voie dela vlădicii săi să-l lase trei zile să se veselească cu doamnă-sa şi cu boierii, adaugă: «Şi aşa l-au blagoslovit de au lăsat sec Marţi cu toată curtea sa, *care obiceiu se ţine la legea lor şi până astăzi, de lasă sec Marţi în săptămâna postului celui mare dintâiu*».

Dacă, în sfârşit, mai ţinem seamă şi de faptul că interpolatorul era familiarizat şi cu obiceiurile ungureşti din Maramureş foarte vechi, atestate în decretele Sf. Ştefan, (...«care semn trăieşte şi până astăzi la Maramureş, de se cehluiesc prejur cap...»), atunci, poate că nu suntem departe de adevăr când presupunem că acest român ardelean era din părţile Maramureşului. Maramureşul, care ne-a dat, în secolul al XVI-lea, începuturile literaturii, ne-a trimis şi mai târziu cărturari. Chiar în vremea lui Vasile Lupu şi a lui Grigore Ureche, trăia la curtea boierului Pătraşcu Ciogolea, din Calafendeşti (sudul Bucovinei), ca dascăl de copii, un asemenea cărturar maramureşean, care ne-a lăsat un frumos centom hrisostomic, cu prilejul înmormântării jupânesei Sofronia, soţia nefericitului boier.

Printre cărturarii care treceau în Moldova se va fi aflat, probabil şi acest dascăl Simion. Dintr'o notiţă pe care ne-a păstrat-o un copist, aproape contemporan, se pare însă că el nu se bucura de prea multă stimă între boierii moldoveni, căci iată ce ne spune notiţa:

«Acest Simeon Dascal, ce el se numeşte aici, mai mult «se vede că au amestecat şi au turburat istoria decât «au lucrat cevaşi pentru Ureche Vornicul, carele au scris «acestea, a vesti că e domn învăţat şi înţelept, iar acesta «şi neştiut şi slab în minte, precum şi Todoraşcu Cantacuzin «vel Vist. în Moldova şi alţii, bine cunoscând pe acela, mi-au «mărturisit, că de multă neştiinţă şi de minte puţină era acel «om, precum iar el esă şi aici că (ce) au fost se arată şi pe lângă «altele face şi aceasta, că ale altora le face ale lui, adecă ce «au scris Ureche, el zice că au scris».

Interpolarea lui Simion Dascălul, privitoare la obârşia Românilor din tâlharii Romei, a stârnit o profundă indignare

[1] V. A. Urechi, *Codex Bandinus*, Analele Acad. Rom. s. II, t. XIII, Mem. S. ist. 1893—1894, p. 130, 307.

între cărturarii moldoveni din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

BIBLIOGRAFIE. I. EDIȚIILE CRONICEI. M. Kogălniceanu, *Letopisețele țării Moldovei*, Iași, 1852, I, p. 93—209. Această ediție este tipărită cu caractere chirilice. A doua ediție a apărut în 1872, cu caractere latine, și cuprinde și cronicele muntene. Poartă titlul: *Cronicele României sau letopisețele Moldaviei și Valahiei*. Cronica lui Ureche se află în tomul I, p. 127—242. Kogălniceanu, care-și făcuse studiile în Germania, unde a avut ca profesor de istorie pe Ranke, a încercat să dea — după mijloacele de atunci — o ediție critică. In acest scop s'a folosit de mai multe manuscrise și, publicând pe cel care i s'a părut mai bun, a introdus în textul lui, acolo unde bănuia că trebue să fie o alterare datorită copiștilor, lecțiuni din celelalte manuscrise, fără să indice însă nici lecțiunile pe care le introduce, nici manuscriptele din care le culege. In special la cronica lui Ureche, Kogălniceanu a încercat să reconstitue, din compilația lui Simion Dascălul, prototipul pierdut al lui Grigore Ureche, separându-l de adausele ulterioare. Textul presupus al lui Ureche a fost publicat sub titlul: « Domnii țerei Moldovei și viața loru de Grigore Ureche, vornic mare în Moldova », pe când interpolările lui Simion Dascălul au fost aruncate la sfârșitul primului volum, în apendice (« Apendix I; apendic VII și apendic IX »). Kogălniceanu a încercat să corecteze uneori și limba. Intre altele, găsind în cronici infinitivul lung alături de cel scurt și părându-i-se că forma curentă în secolul al XVII-lea a fost infinitivul lung, a înlocuit în textul publicat de el, în multe locuri, infinitivul scurt prin cel lung. Defectul unei asemenea metode s'a văzut atunci când filologul Meyer Lübke, într'un studiu asupra infinitivului în limba română, a luat de bună ediția lui Kogălniceanu și a clădit o întreagă teorie, întemeiată pe exemple care nu se găseau în manuscrisele cronicei lui Ureche. (Studiul lui Meyer-Lübke *Zur Geschichte des Infinitivs im Rumänischen* a fost publicat, în Abhandlungen Herrn I Prof. Dr. Adolf Tobler, Halle, 1895). Cu toate acestea meritul publicației lui Kogălniceanu, pentru timpul ei, este incontestabil, căci pe textele publicate de el s'a întemeiat progresul studiilor istorice la noi.

Textul cronicei lui Ureche din ediția lui Kogălniceanu a fost republicat de: Émile Picot, *Chronique de Moldavie, depuis le milieu du XIV-e siècle jusqu'à l'an 1594, par Grégoire Urechi*. Texte roumain avec traduction française, notes historiques, tableaux généalogiques, glossaire et table, Paris. Leroux, 1878.

O ediție populară, cuprinzând fragmente din Ureche, a fost publicată în editura Socec, în 1894, în *Autorii români vechi și contimporani*.

I. N. Popovici, *Chronique de Gligorie Ureche, avec un autographe d'Ureache et neuf fac-similés des manuscrits*, București, 1911. Popovici a dat o încercare mai meticuloasă de a desface opera lui Grigore Ureche de interpolările lui Simion Dascălul. Numele proprii, împrumutate de Ureche din Bielski și alterate de copiști, au fost restabilite cu ajutorul cronicei lui Bielski. Popovici a făcut însă greșala de a încerca să reconstitue și limba originalului pierdut al lui Ureche, după o metodă care este și ea astăzi perimată. Colaționarea manuscriselor nu-i putea ajuta lui Popovici în reconstituirea limbii lui Ureche, fiindcă toate manuscrisele decurg din copia defectuoasă a lui Simion Dascălul și resfrâng, prin urmare, mai mult limba acestuia decât a lui Ureche. Neputând scoate nicio lumină pentru problema care îl preocupa, Popovici încercă atunci alt drum. Grigore Ureche — observă el — trăiește pe vremea lui Vasile Lupu și este contimporan cu Mitropolitul Varlaam și cu Eustratie Logofătul. Graiul lui, trebue să fi fost asemănător cu al acestora. Plecând dela acest fapt, Popovici confruntă textul copiilor care ne-au păstrat cronica lui Ureche, cu operele lui Varlaam și Eustratie Logofătul — în special cu *Pravila aleasă* — și înlocuește toate formele moderne din manuscrisele cronicei lui Ureche cu formele arhaice corespunzătoare, din Varlaam și Eustratie Logofătul. Metoda lui Popovici cuprinde în sine mult arbitrar. O critică întemeiată a acestui procedeu la D. Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 29—30 (nota) reprodusă și în *Studii istorice greco-române*, București, 1939 vol. II p. 568 nota.

Cea mai bună ediție se datorește lui Const. Giurescu, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă* (1359—1595), *întocmit după Grigore Ureche Vornicul, Istratie Logofătul și alții, de Simion Dascălul*, București, 1916, (Comisia Istorică a României). In această ediție, regretatul Giurescu pleacă dela constatarea că, în toate manuscrisele textul lui Ureche este contopit în compilația lui Simion Dascălul, în așa fel încât nu poate fi separat, fără a cădea în arbitrar. De aceea el renunță la ideea de a reconstitui originalul pierdut al cronicei lui Ureche și, după ce a colaționat, a clasat și a fixat filiera manuscriselor, se mărginește să reproducă textul unei copii, care a păstrat mai bine versiunea interpolată a lui Simion Dascălul, adăugând în josul paginei variantele din celelalte manuscrise [1]. Lucrarea lui Giurescu este prima ediție critică științifică. Din nefericire, ca a apărut fără studiul premergător, pe care Giurescu îl pregătea răbdător, cu cunoscuta lui conștiinciozitate. Textul cronicei se afla cules la intrarea noastră în războiul din 1916—1918. Pe atunci, președintele Comisiei Istorice, I. Bogdan, temându-se ca « o întâmplare nenorocită, un neînsemnat episod al luptelor înverșunate, să nu prefacă în cenușe munca grea și onestă, pe care cu greu s'ar găsi cineva s'o refacă », a hotărît să publice ediția critică pregătită de Giurescu, fără introducerea obișnuită. Introducerea urma să apară într'o broșură separată dar, din nenorocire, Giurescu a fost răpit pe neașteptate cercetărilor istorice. Câteva lămuriri sumare au fost date de fiul său, C. C. Giurescu, în *Convorbiri Literare*, LIII, 1921, p. 322 și urm. Filiera manuscriselor, întocmită de Giurescu, tatăl, se poate vedea în studiul său: *Noui contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene*, p. 55.

Textul pregătit de regretatul C. Giurescu a fost reprodus într'o ediție populară, fără variante, de fiul său, C. C. Giurescu în colecția « Clasicii români comentați », sub titlul *Grigore Ureche și Simion Dascălul, Letopisețul Țării Moldovei*, Craiova, 1934.

II. *Studii asupra operei*. C. Giurescu, *Noui contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene. Letopisețul lui Eustratie Logofătul și Letopisețul latinesc, Cronicele lui Grigore Ureche, Simion Dascălul și Misail Călugărul*, București, Göbl, 1908. Studiul este întemeiat pe analiza atentă a manuscriselor. P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, în Analele Academiei Române, mem. secț. lit., s. III, t. IV, m. 4, București, 1925. P. P. Panaitescu stabilește izvoarele polone care se află atât la baza cronicei lui Grigore Ureche, cât și la baza interpolărilor lui Simion Dascălul.

Raporturile lui Ureche cu vechile cronici slavonești au fost studiate de Ion Bogdan în *Vechile cronice moldovenești până la Urechia*, București, 1891 p. 104—136; în *Letopisețul lui Azarie*. Analele Acad. Rom. s. II. tom. XXXI p. 42—51 și în *Cronice inedite atingătoare la istoria Românilor*, București, 1895 p. 28—32. Aceeași problemă a fost reluată de d-l I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, Extras din «Cercetări istorice », an. I, Iași, 1925. Acelaș, *Din istoria culturii românești*, Cercetări istorice, Iași, VII, 1932—1933. Acelaș, *Intre păreri și ipoteze. Cetind despre cronica lui Ureche*, în *Viața lui Românească*, XVII (1925), nr. pe Sept., p. 361 și urm., Oct., p. 93 și urm.; Noem. și Dec., p. 245 și urm. Minea pune ipoteza că Ureche și-a fi scris cronica în limba latină. G. Pascu, *Gligorie Ureache*, Iași, 1920 vezi însă critica lui C. C. Giurescu în *Convorbiri Literare*, LIII, 1921, p. 222—232 și 322—328. G. Pascu, *Grigore Ureche și Miron Costin* în *Revista critică*, an. VIII, 1934, p. 65—68.

Dintre studiile mai vechi: A. V. Gidei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea, din punct de vedere al limbei, metodei și cugetărei*, cu o prefață de V. A. Urechiă, București, 1898, cf. însă și recenzia interesantă pe care i-a făcut-o St. Orășanu, în *Convorbiri Literare*, XXXIII (1899), p. 256, 441, 508, 595, 726, 844 (și extras).

Despre interpolarea lui Simeon Dascălul: D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, București, 1901; același, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică* în *Lui Titu Maiorescu* Omagiu VX Februarie M.C.M. București, 1900, p. 620—631; Veres Andrei, *Notele la amănuntele ungurești din Letopisețul Țării Moldovenești al lui Grigore Ureche și Simion Dascălul* în *Revista istorică română*, III, 1933, p. 381—385. I. Șiadbei, *Cercetări asupra cronicelor moldovene*, I, Iași, 1939.

III. *Biografia lui Ureche*. I. Sbiera, *Grigoriu Urechie, Contribuiri pentru o biografie a lui*, în Analele Academiei Române, t. V, mem. secț. ist., București, 1881 p. 289—357 (și despre chestia paternității cronicii și de isvoarele ei). I. Tanoviceanu, *Genealogia familiei Ureche*, în *Arhiva*, Iași, IX (1898), p. 234 și urm. Biografia lui Nestor Ureche a fost reconstituită de Ștefan Orășanu *Cronicari moldoveni din secolul al XVII-lea*, București, 1899, p. 34—57. Tot acolo paternitatea lui Grigore asupra cronicei, p. 57—63. I. Tanoviceanu, *Contribuțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni*, în Analele Academiei Române, t. XXVII, mem. secț. ist., București, 1904—1905; p. 227—420; cuprinde notițe biografice în legătură cu chestiunea paternității cronicei. E. de Barwinski, *Știri nouă asupra familiei Ureche*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 197—211, cuprinde informații din arhivele polone, privitoare la pribegia lui Nistor Ureche și a familiei sale.

Costăchescu Mihai, *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche, cu ocazia unor știri într'un document dela Duca Vodă din 1671, Sept. 5*, în *Cercetări istorice*, an. IV, 1928, p. 37—47; D. Găzdaru, *O știre despre Gr. Ureche. Note și interpretări*, an. X, 1934, p. 352—353; I. Minea, *O știre despre Gligorie Ureche* în *Cercetări istorice*, an. VII—IX, 1932—1933, p. 104—112.

In afară de aceste studii și articole, s'au publicat în timpul din urmă o mulțime de știri, răspândite în diferite colecții de documente și reviste (cu deosebire în: Ghibănescu, *Surete și Isvoade* și în revista *Ioan Neculcea*). Știrile astfel împrăștiate au fost culese în cea mai mare parte într'un inventar, de Lucian Predescu, în *Arhiva*, Iași, 1930, p. 184.

N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II, București 1925, p. 285—313, și introducerea d-lui C. C. Giurescu la ediția cronicei, publicată în colecția « Clasicii români comentați », amintită mai sus.

Cronica a fost atribuită lui Nestor Ureche de B. P. Hașdeu în *Arhiva istorică a Rom.*, I p. 117 și *Columna lui Traian*, III, 1872, p. 274.

MIRON COSTIN

VIEAȚA. Miron Costin, continuatorul lui Grigore Ureche, este fiul lui Ioan Costin. Mama lui, Safta, fiica lui Miron Sulgerul era pe de o parte nepoată lui Isaia Balica, cumnatul lui Grigore Ureche, pe de altă parte nepoată și lui Miron Barnovski, Domnul Moldovei.

In domnia lui Miron Barnovski, Ioan Costin este hatman al Moldovei și, datorită legăturilor de rudenie, și omul de încredere al Domnului.

Barnovski, care trăia ca pribeag în Polonia, unde avea târguri și sate, fusese chemat de boieri în domnie, după detronarea lui Alexandru Iliaș (1633). Ducându-se apoi cu alaiu de curteni, boieri, preoți și călugări, la Constantinopol pentru ca, potrivit cu ceremonialul obișnuit, să sărute poala împărăției și să capete steag de domnie este închis, împreună cu toți boierii care veniseră cu el. Intre aceștia se afla și Postelnicul Costin. Miron Costin a notat, el însuși, zilele de

groază pe care tatăl său le-a petrecut la Constantinopol atunci.

Miron Barnovski este decapitat din porunca Vizirului și trupul lui stă atârnat înaintea curții împărătești o zi, umplând de vâlvă întregul Stambul. Spre seară, vizirul dă poruncă ceaușilor să scoată din temniță pe chehaia nenorocitului Domn. Este scos tatăl lui Miron Costin care, ridicând trupul lui Barnovski, îl duce la Patriarhie și acolo « pe scurt, cum au lăsat vremurile atunci, îl astrucă [1] » în Patriarhie. A treia zi, în toiul nopții, un caic, trimis din porunca Vizirului, la temniță, ridica pe Costin, Postelnicul. Spre groaza boierilor care credeau că-l duc noaptea să-l înnece ori să-l muncească pentru averile lui Barnovski Vodă, Costin Postelnicul e adus înaintea Vizirului, unde află porunca împăratului, că sunt slobozi să meargă să-și aleagă Domn pe cine vor voi. Costin, cu sufletul « întors de spaimă », se înapoiază la temniță, aducând vestea cea bună celorlalți boieri. Liberați, se adună cu toții și, ținând sfat, aleg ca Domn pe Moise Movilă.

Acest episod dramatic din vieața Postelnicului Costin a lăsat o întipărire neștearsă în sufletul lui și el constitue motivul principal care îl va determina, peste un an, să părăsească pentru totdeauna Moldova și să apuce calea exilului.

Domnia lui Moise Movilă (1633—1634) n'a fost norocoasă. Abia instalat, și în al doilea an de domnie Abaza Pașa intră în Moldova cu oaste turcească și muntenească; silește pe Domnul Moldovei și pe boierii săi să i se alăture și pornesc cu toții contra Poloniei.

La asediul cetății Camenița, se răspândește în tabăra turcească svonul, pus la cale de hatmanul Costin, că vine din spre pădurea Nadoborului o oaste căzăcească, în ajutorul Polonilor.

Abaza Pașa hotărăște retragerea peste Nistru și, în drum, atacă un târgușor - Studenica - a cărui garnizoană militară izbutește peste noapte, cu ajutorul Moldovenilor, să se strecoare din cetate.

Trecând Nistrul spre Iași, Abaza Pașa prinde de veste că a fost amăgit și, descălecând cu corturile în șesul Iașului, în preajma mânăstirii Balica, pune la cale să prindă a doua zi pe toți boierii moldoveni, să-i lege în obezi și să-i ducă la împărăție. Inștiințat de aceasta printr'un prieten turc, Postelnicul Costin, care simțise cu un an înainte fiorul morții la Constantinopol, fuge cu alți boieri la mânăstirea Pobrata și de acolo părăsește pentru totdeauna Moldova, refugiindu-se în Polonia, unde este bine primit. Aci, în 1638, dieta polonă « având în vedere — zice actul dietei — însemnatele servicii aduse regelui și Statului în diferite expediții războinice, primește ca « indigen polon și ca nobil polon, pe Iancu Costin cu fii săi: Alexandru, Miron și Potomir ».

COPILĂRIA IN POLONIA. E prima dată când cronicarul nostru apare menționat în acte. Tatăl, hatmanul Costin, moare în exil. Fiul său, Miron, era abia în vârstă de 5 ani la data când i se acorda indigenatul polon.

Primită în rândurile nobilimii, familia Costin și-a alcătuit, după datină, și un blazon, pe care un act contimporan polon ni-l descrie astfel: în câmp albastru, un înger îmbrăcat în armură cavalerească și ținând o spadă. Deasupra coifului, în coroană, o mână înarmată cu o spadă.

Ca toți exilații moldoveni, care obțineau cetățenia polonă, hatmanul Costin a căutat să-și facă și el un rost, arendând o moșie în starostia de Bar, Novosiilca-Nova. Astfel se lămuresc împrejurările în care Miron Costin este adus să petreacă vârsta copilăriei și să-și înceapă instrucțiunea în limba polonă, pe care va ajunge să o stăpânească așa de bine încât, mai târziu, va scrie o cronică întreagă în elegante versuri polone.

După propria lui mărturie, în 1646 urma cursurile colegiului iezuit din Bar, un orășel la granița Moldovei, cu un important depozit pentru vinurile aduse de negustorii moldoveni.

[1] Ingropă.

Colegiul din Bar — după cum ne lămurește P. P. Panaitescu — fusese deschis de iezuiți în 1636, într'o casă de piatră, cu grădină împrejurul ei, și era condus, pe vremea când Miron Costin își făcea studiile acolo, de rectorii Stanislav Witwinski, în 1646, și de Francisc Czarniecki, fratele unuia din cei mai glorioși hatmani ai Poloniei, Ștefan Czarniecki. Rectorii erau ajutați în instrucțiunea și educația elevilor de 8—12 preoți, de 3—4 magistri și de câțiva frați. Programul de studii trebue să fi fost acelaș ca și în celelalte colegii iezuite din Polonia. Cursul complet era împărțit în 5 clase: 3 de gramatică și 2 de umanioare, — între acestea era și retorica. Baza studiului era limba latină, care servea ca limbă de conversație între elevi, așa cum în unele pensioane din vremea noastră se întrebuința ca limbă de conversație franceza sau germana. In acest colegiu urma cursurile Miron Costin, în vara anului 1647, când pe vremea « secerei », în drumul dela sat — adică dela moșia părintească — spre oraș, a fost surprins de acea groaznică năvală a stolurilor de lăcuste, care a durat câteva zile și pe care avea s'o descrie cu atâta plasticitate, mai târziu, în cronica sa.

In vara anului următor, când, în marea răscoală a Cazacilor, oștile hatmanului căzăcesc Chmielniecki se apropiau de Bar, rectorul colegiului, Czarniecki, se refugiază cu profesorii și cu toată școala, la Camenița. Nu știm însă dacă și Miron Costin a urmat mai departe școala la Camenița. Barul a căzut în mâna răsvrătiților și a fost în parte distrus.

In acest timp, tatăl lui Miron Costin moare.

Doi ani mai târziu, în 1650, Miron Costin, care nu avea decât 17 ani, primește în arendă moșia Novosiilca-Nova. In 1651, se afla în oastea regelui polon, luând parte la luptele contra Cazacilor.

INTOARCEREA IN MOLDOVA. Curând după aceasta, în împrejurări puțin cunoscute, Miron Costin se întoarce în Moldova. Apariția acestui tânăr învățat, venit din Polonia, trebue să fi făcut senzație între rudele și vechii prieteni ai tatălui său. Doi dintre cei mai de seamă boieri ai timpului, Toma Cantacuzino Vistiernicul [1] — « cari capete ca acelea, ne spune Miron Costin, abia de au avut țara cândva sau de va mai avea » — îl îmbrățișează cu multă simpatie.

Vremurile în care Miron Costin se întoarce în Moldova sunt dintre cele mai turburi. Abia se încheiase nunta lui Timuș cu Domnița Ruxandra și domnia lungă, fericită și bogată a lui Vasile Lupu (1634—1653), măcinată de ambiția tânărului său boier Gheorghe Ștefan, începe să se năruie. Curând după intrarea cronicarului în Moldova, în săptămâna Patimilor, se răspândește în Iași svonul că oștiri ungurești și muntene au intrat în Moldova. O scrisoare a lui Ciogolea Spătarul către Vasile Lupu, trimisă în taină printr'un călugăr, desvăluie complotul urzit de Gheorghe Ștefan. Dar toate sunt prea târziu. Surprins între două focuri: frontul unguresc cu Gheorghe Ștefan, la Roman și cel muntenesc, dincolo de Focșani, Vasile Lupu se vede nevoit să se retragă cu toată casa și boierii de curte spre Hotin, de unde trimite după ajutor în Polonia, la ginerii săi și în Ucraina, la cuscrul său Chmielnicki, hatmanul Cazacilor.

In lupta deschisă atunci între Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, Miron se afla împreună cu protectorii săi, frații Toma și Iorgachi Cantacuzino, în tabăra lui Vasile Lupu. Când Domnul și curtea ajung la limanurile Nistrului, Miron Costin este însărcinat cu misiunea delicată de a cere ajutor starostelui de Camenița, Petru Potoțki, dela care era Vasile Lupu în drept să se aștepte la recunoștință, în urma sprijinului pe care i-l dăduse ca să scape din robia tătărască. Deși părinții cronicarului nostru

[1] Erau frați cu Postelnicul Constantin Cantacuzino din Țara Românească, marele boier al lui Matei Basarab și, deci, unchi ai fiilor acestuia, Șerban Cantacuzino Domnul (1678—1688) și învățatul cronicar Constantin Cantacuzino Stolnicul. Toma ținea în căsătorie pe sora mamei lui Miron Costin.

părăsiseră pentru totdeauna Moldova din pricina lui Vasile Lupu, totuși el și-a împlinit cu credință misiunea. Petru Potoțki nu se afla însă în Camenița și solul a trebuit să purceadă cale de trei zile mai sus, la niște ocine ale acelui. Starostele, aflând cele întâmplate, și-a lăsat treburile și a pornit îndată spre Camenița să sară în ajutorul Domnului moldovean. In acest răstimp însă, Vasile Lupu, împins de armatele lui Gheorghe Ștefan, a trecut Nistrul, lăsând cetatea Hotinului în mâna vrăjmașului.

Ce s'a întâmplat după aceasta, nu știm precis. La a doua încercare a lui Vasile Lupu de a-și recăpăta tronul, cu ajutorul ginerelui său Timuș — care avea să cadă în tranșeele din jurul Sucevei, răpus de o șrapnelă — Miron Costin se afla în tabăra lui Gheorghe Ștefan. La întâlnirea noului Domn moldovean cu cele două căpetenii ale oștirilor străine, venite în ajutorul său: Petki Istvan, «sărdarul lui Racoți», și Condracki, «polcovnicul» regelui polon, Miron Costin servește ca tălmaciu pentru limba polonă și are astfel prilejul să reproducă, cuvânt cu cuvânt, discuțiunea urmată între cele două căpetenii, cu privire la planul de atac al taberei lui Vasile Lupu, sprijinită de Cazacii lui Timuș.

Domnia lui Gheorghe Ștefan a fost norocoasă pentru Miron Costin: «dela el multă mila am avut», spune însuși. Gheorghe Ștefan era de altfel un Domn învățat și înțelept, — la curtea lui se afla și Milescu — și, după mărturiile boierilor mai bătrâni, era mai priceput la învățarea solilor și la răspunsul scrisorilor, decât Vasile Lupu.

Sub Gheorghe Ștefan, Miron Costin ia parte la expediția în Muntenia pentru potolirea Seimenilor, care se răzvrătiseră contra Domnului și amenințau liniștea țării. După o domnie de 4 ani însă, Gheorghe Ștefan este mazilit de Turci, deoarece n'a vroit să se ducă la Constantinopol ca «să sărute — după ceremonialul obișnuit — poala împărăției».

In domnia următoare, a lui Ghica Vodă (1658), Miron Costin are prilejul să-și lărgească cunoștințele despre neamul și pământul românesc. Vizirul Kiupruli, hotărît să înlăture din scaun pe Rákóczi, poruncește Domnilor români să secondeze campania întreprinsă de el în Ardeal. Ghica Vodă este astfel nevoit să pornească cu boierii și armata în Muntenia, unde se întâlnește cu celelalte oști și, împreunându-se cu Tătarii, intră în Ardeal, pe la Brașov; de-acolo răsbat prin Țara Bârsei spre Sibiu; se urcă în sus spre inima Ardealului; văd cum Tătarii dau foc și prefac în cenușe Alba-Iulia (Bălgradul) și cuceresc, în fine, Amlașul. Campania, care se încheie cu alungarea lui Rákóczi de pe tronul Ardealului, durează 5 luni, din August până târziu în Decemvrie, când Moldovenii se întorc, pe la Sf. Nicolae, în Suceava.

Patru ani mai târziu, în războiul încins între Turci și Germani, Moldovenii și Muntenii, după porunca Vizirului, sunt siliți să ia parte și la această campanie. Miron Costin, care era pe atunci pârcălab de Hotin, plecând cu Domnul său, Dabija Vodă, și cu oastea spre Ujvar, are din nou prilejul să colinde meleaguri românești și să privească, la Turnu-Severin, prin apa limpede a Dunării, pragurile podului lui Traian. Ce adânc răsunet au avut aceste ruine în sufletul veșnic curios și iscoditor al cronicarului, se vede din faptul că, 20 ani mai târziu, amintirea lor trăia încă puternic.

Aceste campanii, care duc pe cărturarul moldovean prin Muntenia și Ardeal, sunt pentru activitatea lui literară de o însemnătate deosebită; el a avut, în aceste călătorii, prilejul să cunoască și să simtă prin propria lui experiență, unitatea neamului românesc, pe care avea să o expuie, cu atâta căldură, mai târziu, în cartea: «De Neamul Moldovenilor».

Miron Costin, prin cultura lui largă, prin inteligența lui ascuțită, prin energia și prin sufletul său pasionat, s'a impus

Ruinele cetății Hotinul

După o fotografie din colecția Ministerului Propagandei.

Gheorghe Duca, Domn al Moldovei (1665—1666, 1668—1672, 1678—1683) după fresca din Mănăstirea Cetăţuia sec. XVII.
După o frescă din colecţia Comisiunii Monumentelor Istorice.

în divanurile domneşti şi a fost însărcinat deseori cu misiuni diplomatice grele. Astfel, în toiul luptelor dintre Turci şi Poloni, pe când Turcii atacaseră Cameniţa, Vizirul care comanda oştirile turceşti, a cerut lui Petriceicu Vodă (1672—1674) să-i trimită un boier cu care să discute unele chestiuni în legătură cu nevoile oştirii turceşti. Petriceicu a ales atunci, din toţi boierii ţării, « mai de treabă la voroavă » pe Miron Costin. Iată cum povesteşte Neculcea convorbirea dintre Vizir şi Miron Costin: « Şi mergând Miron Costin la cortul vezirului, « pusu-l-au vezirul de au şezut înaintea lui. Şi i-au zis vezirul « să-i spuie drept: pare-le lor bine că au luat împărăţia Came- « niţa, ori ba? Iară Miron au răspuns că se teme a spune drept. « Vezirul au zâmbit a râde şi i-au zis să grăiască, să nu se teamă. « Atunci Miron au zis: Sântem noi Moldovenii bucuroşi să se « lăţească împărăţia în toate părţile cât de mult, iar peste « ţara noastră nu ne pare bine să se lăţească. Atunce vezirul « iar au râs şi i-au zis: Drept ai grăit ».

Cu această francheţă de caracter, Miron Costin a câştigat inima Vizirului şi a fost de mult ajutor Moldovei, într'un ceas cumpănă. Vizirul intenţiona să lase oastea turcească să ierneze în Moldova, dar cronicarul l-a convins că ţara este săracă şi nu va putea birui oastea cu fân, grăunţe şi celelalte provizii, — iar de altă parte trupele turceşti ar fi necontenit hărţuite de podgheazurile polone.

In primăvara următoare, re'ncepe războiul între Turci şi Poloni, în jurul Hotinului. Petriceicu Vodă, Domnul Moldovei, înţelegându-se cu Grigore Ghica al Munteniei, trec de partea Polonilor şi Turcii sunt înfrânţi: Grigore Ghica însă, mai şiret, se duce la Oblucița unde se afla Vizirul, ca să se desvinovăţească, şi de acolo la Constantinopol, unde izbuteşte să-şi întărească tronul. Petriceicu Vodă, rămas credincios Polonilor, hotărăşte să se ducă spre Cernăuţi cu toată oastea moldovenească, pentru ca să iasă în întâmpinarea unui corp de armată polonă, ce se aştepta să vină în ţară. Momentele erau critice pentru Moldova. Armata turcească era numeroasă şi bine organizată. Muntenii trecuseră de partea Turcilor; la hotarele Nistrului, Tătarii aşteptau porunca să încalce şi să intre după jaf în Moldova. In acele clipe de mari frământări, boierii şi căpitanii slujitorilor se sfătuesc între ei şi se duc la Petriceicu, rugându-l să-i îngădue a se duce pe la casele lor să-şi pună soţiile şi copiii în siguranţă de invazia tătărască. Petriceicu le răspunde cu sumeţie şi-i opreşte să plece. Atunci se ridică din mijlocul tuturor, Miron Logofătul, care răspunde Domnului aceste cuvinte mândre: « Ori să fie voia Măriei Tale, ori să « nu fie, noi nu ne vom lăsa casele să le iee Tătarii; şi s'au « închinat şi au zis: să fii Măria Ta sănătos, şi au ieşit afară ».

Şi după el, toţi ceilalţi boieri şi căpitani, prinzând curaj, au venit să se închine Domnului şi au ieşit afară; apoi, încălecând pe cai, au plecat în jos, unde s'au întâlnit cu boierii rămaşi credincioşi Turcilor.

Această atitudine dârză a lui Miron Costin şi a celorlalţi boieri moldoveni a mântuit Moldova de o mare nenorocire. Polonii au fost învinşi, iar Petriceicu, cu Mitropolitul Dosoftei şi cu o parte din boierii pământeni, rămaşi credincioşi Polonilor, au trebuit să părăsească ţara. In locul lui Petriceicu este numit în domnie Dumitraşcu Cantacuzino (1674).

LEGĂTURILE CU POLONII. Imediat după înscăunarea noului Domn, Miron Costin a fost trimis, prin Ardeal şi Maramureş — fiindcă Nordul Moldovei era încă teatrul luptelor turco-polone — în solie, către Marele Hatman al Poloniei şi viitorul rege, Ioan Sobieski. La 10 Aprilie 1674, Miron era primit de Sobieski, la moşia acestuia, la Pielaszkowce. El cerea, în numele Domnului său, retragerea garnizoanelor polone din Moldova şi oferea mediaţiunea ţării sale pentru încheierea păcii între Poloni şi Turci. Cu acest prilej, Miron Costin intră în strânse legături cu Marcu Matczinski, prietenul lui Sobieski, căruia îi va dedica, mai târziu, cronica sa scrisă în limba polonă.

Legăturile cu Polonii continuară şi în anii următori. In 1677, un fruntaş al vieţii politice polone, Ioan Gninski, este trimis la Poartă ca să întărească pacea care pusese capăt războiului turco-polon. In Moldova, domnea Antonie Ruset (1675—1678). Miron Costin, care era mare logofăt, iese în întâmpinarea solului cu toată boierimea, călare, la o milă depărtare de oraş. Pe timpul cât este găzduit în Iaşi, legăturile dintre sol şi marele logofăt sunt continui şi familiare: Miron trimite pe fiul său, Ioan, să ţină solului o cuvântare în limba latină, iar solul trimite daruri cronicarului. La plecare, Miron Costin şi fiii săi însoţesc solia, două ore afară din oraş.

Ni s'a păstrat, din fericire, corespondenţa solului cu Miron Costin, din care se vede că Polonul era bucuros să discute cu marele boier moldovean, pentru binele creştinătăţii. Ziarul soliei, pe lângă latura politică, conţine şi ştiri privitoare la istoria Moldovei, pe care Gninski le-a cules de sigur dela Miron Costin.

PRIBEGIA IN POLONIA. Şapte ani mai târziu, Miron Costin este silit de împrejurările vieţii să se refugieze în Polonia. Era în 1683, după campania din jurul Vienei, la care Moldovenii şi Muntenii luaseră parte ca vasali ai Turcilor. Viena fusese despresurată de regele Poloniei, Ioan Sobieski. Domnul Moldovei, Duca Vodă, după o campanie care ţinuse mai bine de o jumătate de an, se întorsese cu oastea prin Ardeal şi se afla la moşia sa, Domneşti. O bună parte din boierime şi oştire se împrăştiase pe la casele lor, aşa că Domnul se afla cu câţiva boieri şi cu un număr restrâns de ostaşi. In răstimp, Petriceicu Vodă ajutat de Cazaci şi Poloni, ocupase Iaşul şi,

aflând că Duca Vodă se află la Domneşti, repede într'acolo un podgheaz. Domnul, sfătuit de hatmanul Buhuşi, voeşte să se retragă spre Focşani, dar Miron Costin, înşelându-se asupra situaţiei, îi spuse: « Ce putere au ei să vie asupra Măriei Tale? Să nu dăm locul, că pământul acesta e frământat cu sângele moşilor şi al strămoşilor noştri ».

Sfatul a fost însă fatal. Domnul şi boierii sunt prinşi şi duşi în Polonia, unde sunt ţinuţi în captivitate. La 21 Martie, hatmanul Andrei Potocki îi prezintă regelui Sobieski la Jaworów. Deşi documentele contimporane nu fac menţiune de aceasta, se pare totuşi că Miron Costin era şi el din suita Domnului prizonier. Regele avea atunci la inimă o expediţie împotriva Turcilor. Personalitatea lui Miron Costin, care ştia bine limba polonă şi care era « un foarte inteligent observator şi cunoscător al afacerilor turceşti », a făcut o impresie aşa de puternică asupra regelui, încât acesta în loc să-l trimeată, sub pază, cu Duca, la Lwów, l-a lăsat liber şi i-a dăruit ca locuinţă pavilionul regal de vânătoare dela Daszowa, lângă Stryi, unde Miron Costin s'a instalat în primăvara anului 1684.

Acest exil are o importanţă deosebită pentru activitatea literară a cronicarului, fiindcă în timpul acesta a plăsmuit el o poemă polonă, de care ne vom ocupa într'un capitol următor.

In Polonia, Miron Costin a stat până în Noemvrie 1685. In răstimp în Moldova se urcase pe tron Constantin Cantemir, un vechiu ofiţer al lui Ioan Cazimir, care comandase oştirile poloneze în luptele contra Suedezilor. La 17 Septemvrie 1685, Miron Costin primeşte dela fratele său Velişco o scrisoare în care acesta îi povestea că, la scena întâlnirii lui Constantin Cantemir cu Seraskerul Soliman Paşa, acesta stăruise de Velişco să scrie fratelui său să se întoarcă cât mai curând în Moldova, că nu va regreta. Miron Costin a trebuit să aştepte însă două luni până ce a obţinut consimţământul regelui.

Cronicarul se întoarce în Moldova, foarte scăpătat, după cum ne încredinţează Neculcea. Domnul, vroind să-l îndepărteze de graniţele polone, îl numeşte staroste de Putna, unde cronicarul se distinge prin energia cu care a distrus bandele de tâlhari care năpădiseră şi jefuiau atunci sudul ţării.

CONFLICTUL CU C. CANTEMIR. MOARTEA. Curând după aceasta, izbucneşte conflictul între Cantemireşti şi Costineşti. Cantemir Vodă era un Domn bătrân, care nu ştia carte şi era bucuros să se razime pe familiile boiereşti mai mărunte şi pe mazili, ceea ce a stârnit nemulţumirea marilor boieri. In atmosfera de harţă cu vechii boieri, Velişco Costin l-a înţepat în câteva rânduri, pentru neştiinţa lui de carte. Nici Miron Costin nu l-a cruţat. Neculcea ne spune că într'un rând, la ospăţ, i-ar fi zis: « Mai des cu paharele şi mai rar cu oblăduirile, că-i vrea Măria Ta să-ţi dai sama şi n'ai putea! ». Acestea au adus o înăsprire a raporturilor dintre cronicar şi Domn, dar se pare că, în cele din urmă, se împăcaseră, căci Domnul consimţise să logodească pe fica sa Safta, cu fiul lui Miron Costin, Pătraşcu. Familia Costineştilor se credea, prin această legătură cu Domnul, în deplină fericire, când se deslănţui tragedia ei.

Imprejurările nu ne sunt bine lămurite. Neculcea ne povesteşte că Velişco intrase într'un complot pentru răsturnarea lui Cantemir. Complotul a avut loc cu prilejul căsătoriei unui cumnat al lui Velişco. Unul din boierii care au luat parte la banchet, Ilie Ţifescu, pe care contimporanii l-au poreclit Frige-Vacă, a desvăluit conspiraţia.

Dimitrie Cantemir, care romanţează biografia tatălui său, ne povesteşte cu amănunte dramatice împrejurările în care tatăl său ar fi prins firele complotului. In solia trimisă la curtea lui Brâncoveanu, sub conducerea ginerelui său, Lupu Bogdan, a amestecat înadins pe unul din conspiratori, pe care însă l-a dat în grija celorlalţi ca să-i urmărească de aproape toate

Fig. 24. — Semnături pe un zapis din 1690 (al Alexandrei, fata lui Neculai Uriache, jupâneasa lui Alexandru Buhuş Hatmanul): Neculai Buhuş, Medelnicer, Az Velicico Costin vel Vornic iscal.
După Dan Simonescu, *Rev. Ist. Rom.*, IV.

mişcările în Bucureşti. La întoarcerea soliei, află că cel bănuit stătuse mai tot timpul în legătură cu Stolnicul Constantin Cantacuzino, unchiul lui Brâncoveanu. Constantin Cantemir tace. Dar într'o seară, înţelegându-se cu ginerele său, întinde o cursă boierilor bănuiţi, care sunt aduşi pe rând la palat, împreună cu solul dela Bucureşti. Li se cere tuturor să dea declaraţia asupra conspiraţiei. Solul — după spusele lui D. Cantemir — ar fi declarat că fusese trimes de Costineşti cu misiunea de a-i comunica lui Brâncoveanu că ei vor pune la cale uciderea lui Cantemir şi a casei sale, cu prilejul logodnei ce urma să aibe loc, şi-i cereau sprijinul pentru aducerea în domnia Moldovei a lui Velişcu Costin. Acesta, chemat, nu recunoaşte cele declarate, pe care le consideră de « copilării ». La insistenţele Domnului, el răspunde mândru că nu poate « mărturisi ceea ce nu ştie, chiar dacă Vodă îi porunceşte aceasta».

Atunci Cantemir, ne mai putându-şi stăpâni mânia, l-a lovit cu buzduganul în cap şi l-a închis în pivniţa palatului.

Familia Cupăreştilor, care era în rivalitate cu Costineştii, a sfătuit pe Domn să omoare pe Velişco, din moment ce l-a bătut cu buzduganul în cap. Atunci Domnul a poruncit ca Velişco să fie decapitat. La scena cumplitei pedepse, a asistat şi fiul Domnului, Dimitrie Cantemir.

După omorîrea lui Velicico, Cupăreştii au sfătuit pe Domn să pue capăt şi logofătului Miron, căci acesta nu i-ar ierta niciodată uciderea fratelui său. Cantemir Vodă, întărîtat, a trimis şi după Miron Costin. Neculcea, care povesteşte lucrurile la patru decenii după întâmplarea lor şi reprezintă astfel tradiţia opiniei publice de atunci, ne spune că Miron Costin nu era amestecat în complot.

In timp ce acestea se petreceau la Iaşi, cronicarul era la moşia sa, Barboşi, copleşit de o mare durere, căci îi murise soţia şi era ocupat cu pregătirile de înmormântare. Pe când aştepta preoţii din satele învecinate, ca să săvârşească prohodul înmormântării, sosesc împuterniciţii Domnului ca să-l ridice şi să-l ducă la Iaşi. Slujitorii trimişi în acest scop îl sfătuesc să fugă spre munţi, însă Miron Costin — şi aceasta e încă o dovadă de nevinovăţia lui — care se simţea cu cugetul curat, n'a vrut să se salveze, ci a cerut să fie dus la Iaşi, să se desvinovăţească în faţa Domnului său.

In timp ce era dus spre Iaşi, soseşte vătaful de aprozi, Macri, cu porunca de a-l ucide. Atunci — spune Neculcea — Macri, care « n'a voit să se gândească la sufletul Domnului său care era trecut de 70 ani », a dat poruncă să fie Miron Costin decapitat (1691). Astfel, din răutatea unui vătaf de aprozi, care altfel n'ar fi ieşit niciodată din anonimat, capul cel mai luminat, mintea cea mai cuprinzătoare pe care a avut-o Moldova până atunci, a căzut în zăpada drumului.

1. CRONICA

Cronica lui Grigore Ureche, în compilaţia lui Simion Dascălul, ducea istoria Moldovei dela al doilea descălecat până la domnia a doua a lui Aron Vodă (1594).

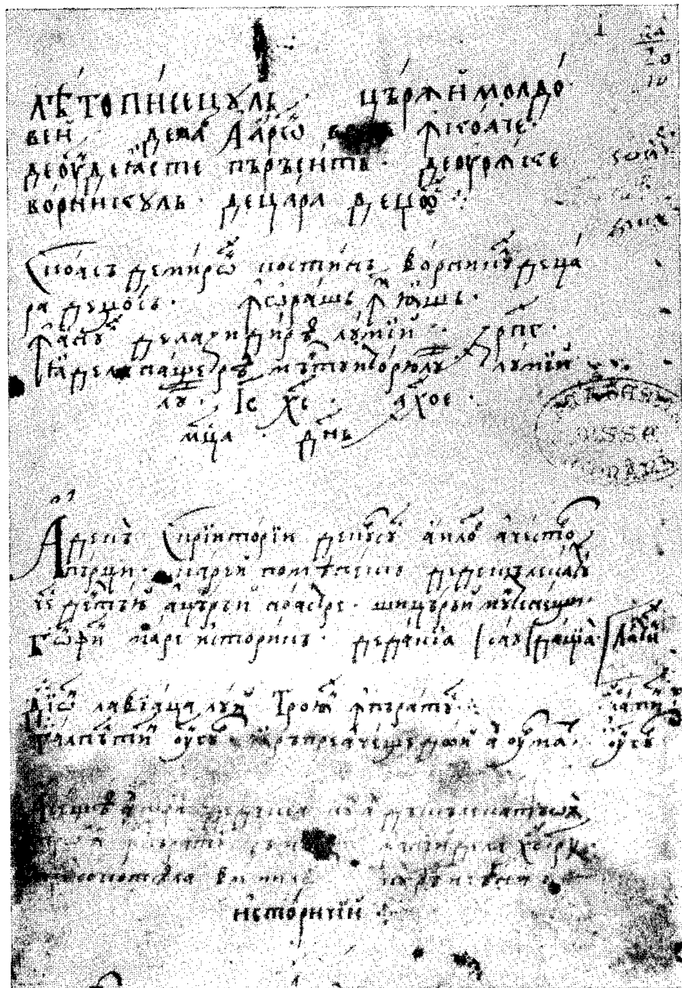
Ureche moare în 1647.

Treizeci de ani mai târziu, Miron Costin ia pana ca să continue istoria Moldovei de unde o lăsase Ureche. El avusese la început intenţia să urzească istoria Moldovei pe un plan vast, aşa cum văzuse în istoriografia polonă, dela originile neamului până în zilele lui:

« Fost-au în gândul meu, iubite cetitoriule, *să fac letopiseţul* « *Ţării Moldovei, din descălecatul ei cel dintâiu,* carele au fost « de Traian împăratul, şi urzisem şi începătura letopiseţului. « Ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu, de « nu stăm de scrisoare, ce de grije şi suspinuri. Şi la acest fel « de scrisoare când slobod şi fără valuri trebuiaşte, iară noi « trăim cumplite vremi şi cumpănă mare pământului nostru « şi nouă. Deci primeşte *această dată atâta din truda noastră,* « *ca să nu se uite lucrurile şi cursul ţării de unde au părăsit a* « *scrie răposatul Ureche Vornicul* ».

Din acest pasaj, se vede clar că Miron Costin urzise începătura unui letopiseţ dela descălecarea dintâiu, adică dela luptele lui Traian cu Dacii şi dela colonizare, dar că, din pricina cumplitelor vremi ce veniră asupra Moldovenilor — « de nu stăm de scrisoare » — adică războiul turco-polon (1672—76), a trebuit să-l părăsească. « Incepătura letopiseţului », de care vorbeşte în predoslovie, a servit mai târziu ca temeiu pentru scrierea: « De neamul Moldovenilor ». Până atunci Miron Costin se mulţumeşte să înfăţişeze contimporanilor săi cronica, de unde o lăsase Grigore Ureche:

«*Letopiseţul Ţării Moldovei dela Aron Vodă încoace, de unde este* « *părăsit de Ureche Vornicul de ţara de gios, scos de Miron Costin,* « *vornicul ţării de gios, în oraş în Iaşi, în anul dela zidirea lumii* « *7183, iar dela naşterea Mântuitorului lumii, lui Isus Hristos, 1675*».

Cel mai vechiu manuscris al cronicei lui Miron Costin B. A. R.

Cronica a fost deci concepută înainte de anul 1675, când autorul ei a dat-o unui copist «s'o isvodească», adică să o copieze pe curat. Evident că, după copiere, Miron a revenit asupra ei completând-o, amplificând-o, corectând-o. Ea îmbrăţişează istoria Moldovei pe un cuprins de 66 de ani, dela a doua domnie a lui Aron Vodă (1595), până la urcarea în domnie a lui Dabija Vodă (1661). Dela 1595, până către sfârşitul domniei lui Vasile Lupu, Miron Costin povesteşte evenimentele după izvoare polone şi după tradiţii interne; dela sfârşitul domniei lui Vasile Lupu, cronicarul povesteşte faptele la care el însuşi a fost martor şi părtaş. Această parte a cronicei are mai mult înfăţişarea unor memorii.

Miron Costin avea doar câteva luni când tatăl său, Hatmanul Ioan Costin, trecuse cu familia pentru totdeauna în Polonia. Tatăl murise în exil şi Miron Costin împlinise 20 de ani când, spre sfârşitul domniei lui Vasile Lupu, se întoisese în Moldova. Primit cu multă simpatie de fraţii Toma şi Iorgachi Cantacuzino, tânărul expatriat este dela început introdus la curtea domnească, unde, în timpul zilelor de restrişte, este însărcinat cu misiuni de încredere. După răsturnarea din domnie a lui Vasile Lupu, cronicarul rămâne în Moldova şi, urcând repede treptele ierarhiei boiereşti, este întrebuinţat continuu în războaie, ca tălmaciu pe lângă căpeteniile oştirilor polone, iar în timp de pace trimis în misiuni diplomatice la curtea regilor şi hatmanilor poloni. Prin rangurile boieriei sale (mare comis, paharnic, vornic al ţării de jos, mare logofăt), precum şi prin cultura lui latină şi polonă, Miron Costin este astfel necontenit pe câmpurile de luptă şi în sfatul intim al Domnilor, şi cuvântul lui are totdeauna greutate în divanurile care urzesc istoria Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Incepând deci dela sfârşitul domniei lui Vasile Lupu, când se întoarce în ţară şi intră în vieaţa publică, şi până la domnia lui Dabija Vodă, unde se opreşte pana lui, Miron Costin povesteşte evenimentele pe care el însuşi le-a trăit. Cronica lui are de aci înainte date — nu zicem mai interesante şi mai bogate în amănunte colorate — dar în orice caz mai sigure: « Ce se vede cu ochii nu încape să fie îndoială în cunoştinţă. Aşa şi nouă, iubite cetitoriule, cu mult mai lesne ne este a scriere de aceste vremi, în care mai la toate ne-am prilejuit singuri a fi ».

Dar spaţiul de timp din cronică, pe care el îl reconstitue după amintirile lui, cuprinde numai 8 ani (1653—1661).

Pentru partea anterioară venirii lui în ţară, până la Aron Vodă, unde se oprise letopiseţul lui Ureche, adică pentru partea cea mai întinsă a cronicei, care cuprinde 57 de ani (1595—1652) din 61, Miron Costin este nevoit să recurgă la tradiţia orală şi la cronicarii străini, fiindcă, după cum mărturiseşte singur: «. . . letopiseţ de moldovean scris nu se află ».

Izvoarele străine, pe care le-a utilizat Miron Costin în urzeala cronicei sale, au fost analizate pe larg de P. P. Panaitescu, în: *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin.* Sursa principală a lui Miron Costin pentru cronica sa a fost cronicarul polon Piasecki — sau cu numele latin Piasecius. Ca episcop timp de 17 ani (1627 — 1644), în oraşul de graniţă Cameniţa, cu care Moldova era în strânsă legătură a putut astfel să fie bine informat şi asupra celor ce se petreceau în ţara vecină.

Cronica lui, intitulată: *Chronica gestorum in Europa singulariorum,* apărută la Cracovia în 1648, cuprinde istoria evenimentelor europene dintre anii 1587—1638 şi se încheie cu un scurt rezumat asupra evenimentelor dintre anii 1638—1648.

Deşi lupta dintre episcopul de Cameniţa şi iezuiţi era în toiul ei pe vremea când Miron Costin îşi urma cursurile la colegiul din Bar, deşi aversiunile ridicate de cronică au supravieţuit multă vreme, totuşi Miron Costin, căruia de sigur nu i-a rămas necunoscută această luptă, n'a împărtăşit vederile şi duşmănia educatorilor săi. Cronica lui Piasecki a făcut dela

început senzație în Polonia și a fost considerată ca cea mai de seamă operă a timpului său. Regele Vladislav al IV-lea spune despre el: « Res non minus docte scriptas, quam gloriose et praeclare per eum gestas ».

Cronica lui Piasecki conținea o mulțime de știri interesante privitoare la istoria Moldovei, pe care Miron Costin le-a trecut în cronica sa, îmbinându-le adesea cu știri culese din alte izvoare polone, — pe care le vom vedea îndată, — şi din tradiția orală. Din Piasecki, a împrumutat Miron Costin știrile privitoare, la urcarea pe tron a lui Ștefan Radu Vodă, a lui Ieremia Movilă, a lui Ștefan Răsvan, precum și cele privitoare: la cucerirea Moldovei de către Mihai Viteazul; la luptele Polonilor cu Mihai Viteazul pentru înscăunarea lui Ieremia Movilă; la domnia lui Ștefan Tomșa; la luptele fiilor și ginerilor lui Ieremia Movilă pentru recucerirea tronului Moldovei; la expediția lui Żółkiewski la Țuțora; bătălia dela Hotin, — cu un cuvânt evenimentele moldovenești în care au fost amestecați și Polonii, până la 1621. Dela 1621—1633 nu se mai găsesc știri interesante la Piasecki privitoare la Moldova. La 1633 începe expediția lui Abaza Pașa în Polonia. La această expediție sunt siliți să ia parte și Moldovenii, a căror oaste este condusă de tatăl lui Miron Costin, care a fost în acele împrejurări, de mare ajutor Polonilor. Piasecki povestește pe larg această expedițiae turcească în Polonia și împrejurările morții lui Abaza Pașa, precum și evenimentele care au sguduit după aceea Polonia: răscoala Cazacilor și a Tătarilor din Bugeac.

In afară de Piasecki, Miron Costin a mai avut și alte izvoare polone. Pentru expediția Polonilor în Muntenia, împotriva lui Mihai Viteazul, Miron Costin s'a servit de o poemă polonă în versuri, scrisă de Iarosz Otwinowski, ajuns mai târziu secretar regal și care a luat parte personal la campania pe care o descrie. Poema poartă titlul pe care îl redăm — în traducerea românească — *Izbânda primejdioasă, dar fericită, a oștirii M. S. Regelui, condusă de Starostele Cameniței în Muntenia, descriere adevărată* apărut la Cracovia în 1601 și fost apoi reprodusă în întregime în ediția polonă a cronicei lui Guagnini: «Cronica Sarmației europene». Din această ediție polonă a lui Guagnini, dată de Paszkowski, a împrumutat Miron Costin multe știri privitoare la luptele dela Argeș, corectând unele erori și înlăturând, cu bun simț, umpluturile retorice.

Pentru răscoala Cazacilor dela pragurile Nistrului și a Tătarilor din Crimeia, care a turburat Polonia în ultimii ani ai șederii lui între străini, Miron Costin a utilizat o altă cronică în versuri, a lui Samuel Twardowski: *Războiul civil cu Cazacii și Tătarii, cu Moscova și apoi cu Suedezii și Ungurii, care a ținut 12 ani, sub domnia prea luminatului rege al Poloniei Ioan Casimir*, apărută în 1650. Această cronică rimată a lui Twardowski a fost mult gustată de contemporani — a fost de patru ori prelucrată în limba ruteană — și autorul ei este considerat până astăzi ca cel mai mare poet epic polon din veacul al XVII-lea. De sigur că Miron Costin, care pe vremea când a apărut poemul lui Twardowski se pregătea să se întoarcă în Moldova, a luat cunoștință și de această operă.

Trebue să subliniem însă faptul că Miron Costin, spre deosebire de Ureche, nu împrumută nicăiri și forma în care sunt povesttie evenimentele, ci el prelucrează materialul istoric împrumutat; ia numai faptele, pe care le redă într'o formă cu totul personală.

In afară de știrile pe care le culege din cronicele polone, Miron Costin se adresează și boierilor bătrâni de țară, pe care-i aduce de mai multe ori ca mărturie în cronica sa; el se servește dar și de tradiția orală.

Epoca înfățișată de M. Costin este o epocă de mari frământări în Orient, de lupte înverșunate între două civilizații cu totul diferite: Turcii care, sub Vizirul Kiupruli, se străduiau să-și croiască drum spre Occident; creștinii care, întețiți de Papă și de Venețieni, se sbăteau să alunge pe păgâni dincolo de Dunăre. In această mare încăierare, Moldova și Muntenia sunt silite și ele să ia parte — după vechile capitulațiuni cu Poarta — dar pe când Domnii noștri se găseau cu boierii și oștirea în tabăra turcească, gândurile și simțirea li se îndreaptă tainic către steagurile creștine. Această stare de lucruri împarte Moldova în două tabere: una care, urmând vechile tradiții poliitice, rămăsese credincioasă Turcilor; alta care, însuflețită de efemerele succese ale creștinilor, nădăjduia să scuture suzeranitatea turcească, prin ajutorul Polonilor. Abia se înscăuna în Iași un Domn cu ajutor turcesc, și, de dincolo de Nistru, boierii pribegi ridicau un altul, pe care-l aduceau în țară cu oaste polonă. Moldova este astfel teatrul unor lupte fratricide; multe capete de boieri cad în țărână și sunt înfipte în parii dela porțile cetății; multe familii boierești sunt silite, la fiecare domnie nouă, să plece în exil.

Vremurile pe care Miron Costin ni le înfățișează, cu un rar talent de povestitor, reprezintă în istoria Moldovei panta de decădere, epoca de agonie a ultimelor rămășițe de autonomie. Rareori se petrece în istorie, într'un timp așa de restrâns și pe un petec de pământ așa de mic, mai multă învălmășeală de evenimente, de oameni, de popoare, ca în Moldova din vremea lui Miron Costin. Vechi conflicte de rasă, de religie, de interese economice și politice, s'au ciocnit atunci la hotarele românești șiau cuprins în fulgerarea lor și țările noastre. In 1650, izbucnește în Polonia răscoala aprinsă de Cazacii dela pragurile Nistrului, uniți cu hoardele Tătarilor din Crimeia, și flăcările acestui războiu civil se întind curând și în Moldova, târând în robie tătărească nu numai țărani și răzeși, ci și multe case boierești. Abia se sting flăcările acestor vremi de răzmieriță — și se ridică, ațâțate de Papă și Venețieni, împo triva puterii crescânde a Turcilor, statele creștine amenințate: Poloni, Unguri, Germani și, mai târziu, Ruși.

In 65 de ani: 22 de domnii și niciuna nu se încheie în liniște. Miron Barnovski decapitat la Constantinopol; Vasile Lupu: închis în fioroasa temniță a celor 7 turnuri; Antonie Ruset: dus în fiare la Adrianopol și căznit cu fel de fel de munci. Iar pe deasupra: campamente de trupe turcești în țară, podgheazuri polone, și invazii tătărești după jaf și pârjol.

Această epocă furtunatică, pe care cronicarul însuși o caracterizează: « cumplite vremi, de nu stăm de scrisori, ce de griji și de suspine... cumpănă mare pământului nostru — și parcă printr'o tainică presimțire — și nouă »; această epocă sbuciumată oferea, prin diversitatea aspectelor, prin dramele pe care le scotea la iveală, un material uman dintre cele mai interesante, — și Miron Costin, care avea o viziune limpede a lucrurilor, o imaginație caldă și un mare talent de evocare, a știut să prindă și să fixeze în cronica sa, pentru toate vremurile, o frescă istorică plină de vieață.

Sunt în cronica sa, pagini în care, cu toată întorsătura limbii, nuanțată după sintaxa latină, palpită încă până astăzi fiorul tragediilor, care sguduiau vieața turbure a Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Iată de pildă domnia sângeroasă a lui Ștefan Tomșa care, după ce a decapitat pe toți boierii și slugile din casa lui Ieremia Movilă — între care și pe Hatmanul Balica, cumnatul lui Grigore Ureche — n'a vrut să cruțe, cu toată rugămintea boierilor săi, nici măcar pe un biet diac, « foarte de treabă de scrisoare », ci a răspuns hohotind: « Ha! ha! ha! Mai cărturar decât dracul nu este altul! ». După aceste asasinate, nimic nu evocă mai limpede domnia tiranică și caracterul sângeros al lui Ștefan Tomșa, decât familiaritatea dintre Domn și călău, pe care cu atâta simplitate și concisie ne-o înfățișează cronicarul: « Avea un țigan călău, adică perzător de oameni, gros « și mare de trup. Acela striga de multe ori înaintea lui, arătând « la boieri: « Doamne, s'au îngrășat berbecii, buni sunt de

« junghiat? » Ștefan Vodă, la aceste cuvinte, râdea și dăruia « bani țiganului ».

Risipa și ruina casei lui Ieremia Movilă este zugrăvită precis, în dramatica scenă de pe câmpul de luptă dela Drăcșani. Neliniștita și ambițioasa soție a decedatului Voevod, care avea să-și încheie zilele într'un harem turcesc, trece cu carul prin tabăra însângerată și, zărind pe bătrânii sfetnici ai soțului său, cu lacrămi în ochi suspină: « Boieri, boieri, rușinatu-m'a păgânul ».

Debandada oștirii lui Vasile Lupu, pe care Mateiu Basarab o surprinsese, împrăștiată prin podgorii, după pradă, în lupta dela Ojogeni, este și ea sugestiv redată într'un amănunt caracteristic. Vasile Lupu se afla șezând seara la masă, când i s'a dat veste că se apropie slujitorii lui Mateiu Basarab. « Indată dela masă s'au sculat, și într'o grădină peste gard au sărit, apucându-se de pre spatele a unuia din slujitori; și acolo i-au scos calul și au ieșit cu fuga den Brăila la Galați, lăsând toate în Brăila, câte nu rămăsese în Ojogeni ».

Revolta neputincioasă a țării împotriva birurilor împovărătoare ale Porții este admirabil întrupată în Petru Vodă Schiopul, care, strângând « boierii și țara, le-au zis că nu mai poate sătura pântecele Turcilor, cel fără fund și, luându-și ziua bună dela toți, au lăsat domnia și s'a dus prin țara Leșească la Veneția, unde și-au sfârșit și vieața, cu vecinică pomenire în țară ».

Trecând peste cotidianul banal, cronicarul știe astfel să utilizeze cu dibăcie amănuntul anecdotic, care scoate la suprafață esențialul omenesc, viabil peste timp și peste loc.

Plină de asemenea detalii de sensație, povestirea lui Miron Costin mai este înviorată prin numeroase descrieri și portrete, în care cronicarul nostru, care învățase în școlile Poloniei meșteșugul compoziției — în mssele lui s'a găsit un tratat de retorică — se vădește a fi un artist neîntrecut între contimporanii săi.

Este îndeajuns de cunoscută — din manualele de liceu — descrierea invaziei de lăcuste cu care a dat piept în Polonia. Incadrarea ei în timp «aproape de vremea secerei»; « eram pre atunci la școală în Bar, în Podolia; pre cale fiind, de la sat spre oraș »; comparația următoare: « numai ce văzui despre amiazăzi un nor unde se ridică ca o negură; ne-au părut că vine o furtună cu ploaie deodată, până ne-am tâmpinat cu un nor de lăcuste »; și în sfârșit toate acele detalii realiste prinse cu un rar dar de observație (unde cădeau la mas, ca albinele zăceau... și nu se porneau până nu se încălzea soarele bine... însă unde mâncau rămânea numai pământul negru împuțit; nice frunze, nice pae, ori iarbă, ori semănătură nu rămâneau...); fraza și întorsăturile ei arhaice bine adecvată la sinuozitățile tabloului, toate fac din ea cea mai frumoasă pagină de descriere din literatura noastră veche.

Uneori descrierea, în care se vădește un deosebit simț pentru farmecul idilic al naturii, servește ca termen de comparație pentru rânduieli omenești, sugerând astfel intima legătură dintre natură și vieață; « precum florile și pomii și toată verdeața pământului stau ovelite și împedecate de răceala brumei, căzută fără vreme, și apoi, după lină căldură a soarelui, vin iară la hire și frumusețile sale cele dintâiu, așa și țeara, după greutățile ce erau la Radu-Vodă... au venit fără zăbavă țara la hirea sa și până la anul s'au împlut de oameni și de tot bișugul ».

Portretele lui Miron Costin sunt simple, dar lucrate cu multă măestrie. Intre trăsăturile care individualizează figura, una, două, scoase mai bine în relief, sunt suficiente ca să-i dea conturul precis: « Era la hirea sa Barnovski Vodă foarte trufaș; « și la portul hainelor mândru, iară la inimă, foarte direpț « blând și nelacom. Mânăstiri și biserici câte au făcut în așa « scurtă vreme, niciun Domn n'au făcut. Făcut-au alți Domni « și mai multe, iară cu mai delungate vremi, unii în 40 de ani, « alții în 20 de ani, iară el în trei ani... *om cu frica lui Dum-« nezeu, de carele mărturisia Toma Vornicul, fiind Postelnic al « doilea la dânsul că în multe nopți l-au zărit pren miezul nopței « îngenunchiat înaintea icoanei la rugă cu mare osârdie* ».

Alteori o simplă apropiere, de ex. cu părintele fabulei grecești, este de ajuns pentru a evoca pe Ștefan, pârcălabul de Soroca așa de plastic, că-l vedem viu, trăind sub ochii noștri: « Om de mirat la întregimea lui de sfaturi și de înțelepciune « cât pre acele vremi abie de era pământean de potriva lui, cu « carele și Vasilie Vodă singur, osebi de boieri, făceau sfaturi « și multe ceasuri voroavă; așa era de întreg la fire. Iară la « statul trupului său era gârbov, ghebos, și la cap cucuiat, cât « puteai să zici că este adevărat Isop, la cap ».

In mijlocul atâtor drame ale trecutului românesc, imaginația, vioae a cronicarului se oprește, din când în când, pentru a ne înfățișa, cu umor, și câteva scene hazlii ale vremurilor sale, ca de pildă scena cu sluga lui Radu Vodă cel Mare, care slujise pe Domn din copilărie și care, văzând că stăpânul său, ajuns Domn, nu-și mai aduce aminte de el, se roagă de Mitropolit și de boieri, să grăiască pentru el, « fiindu-i slugă atâta vreme și așteptând în norocul stăpânu-său să fie și el întru oameni ». Boierii intervin și Domnul, care cunoștea firea slugii sale, dar nu voia să treacă peste cuvântul boierilor, îl cheamă a doua zi și îi dă vătăjia de Divan. Aprozii de Divan erau în mare cinste la Radu Vodă, « îmbrăcați cu urșinice și cu cabaniță de jder » și, când se duceau la vreun boier cu carte domnească, « boierul sta în picioare până se citea cartea ». N'a trecut însă o săptămână dela boieria slugii, și a și venit jalbă la Divan dela niște femei, că vătaful de aprozi le-a bătut în târg pe nedrept. Atunci Radu Vodă, privind spre boieri le-a zis: « Au nu v'am spus că acest om de boierie nu este ». Iar către el: « Eu, măre, măcar pe boierie n'am apucat a-ți zice ». Și a poruncit armașului să ia gărbaciul și să-i croiască 300 de toiege.

Pe alocurea, narațiunea cronicarului trece dincolo de hotarele genului istoric, și se apropie, prin gradația interesului și prin puterea dramatică cu care știe să înfățișeze lucrurile, de nuvelă și roman. Iată, de pildă, ce viu ne înfățișează scena plecării din Iași a lui Gheorghe Ștefan și zarva iscată, pe urma lui, la curtea lui Vasile Lupu:

« Iși trimisăse Ștefan Logofătul giupăneasa, la țară, în pildă « că o trimite pentru trebile casei; iară el, tocma în ziua când se « cântă în beserică canonul Sft. Andrei dela Crit, la 8 ceasuri de « noapte, gătindu-se Vasilie Vodă de beserică, încă nime den bo-« ieri nu venise la curte, au mânecat să-și ia ziua bună, dându-i « știre de acasă că-i este giupâneasa despre moarte, cu hârtie scor-« nită. Și întrebând Vasilie Vodă pe Postelnicei cine din boieri este « afară, i-au spus Postelniceii că este Logofătul cel mare, dvorește « să ia ziua bună; că i-au venit veste de boală foarte grea a giupâ-« nesei. Să fie zis Vasilie Vodă: « ce om fără cale Logofătul: știin-« du-și giupâneasa boleacă și a nu o ținere aice cu sine ». Și au zis « să intre să-și ia ziua bună. Intrat-au Ștefan Georgie Logofătul « cu fața scornită de mare mâhniciune, și și-au luat voe să « meargă spre casă-și. Spun, să fie zis Vasilie Vodă: « să afle « lucrul pre voia sa ». Neștiutor gândul omului spre ce mi-« nește. Indată, fără nimică zăbavă, ieșau cele cu grijă, și nu « cu fiece grijă au purces îndată de olac; și într'aceiaș zi au « sosit la Bogdana, la satul său, subt munte; și atunci era și « oaste ungurească, toată cu Kemeni Ianoș, pren potice, și « oaste muntenească la Râmna, cu Diicul Spătariul.

« Spun de Vasile Vodă că den beserică l-au lovit gânduri « de purcesul Logofătului, așa fără nădejde. Și așa, a doua zi « după purcesul lui, au început a suna aievea de Unguri și de « Munteni; la care sunet, văzându-se Ciogoleștii cuprinși și « lăsați de Logofătul cu care-și știau voroava, au stătut la « grijă ca aceea, cât pre pășitul lor și pre căutătură, cine le-ar « fi luat sama, le-ar fi cunoscut îndată vina. Ce, mirându-se « cum vor face să fugă să-și lase casele, care erau cu totul aice în

I.

II.

Ornamente din Slujbenicul slavo-român, scris pe vremea lui Matei Basarab, din porunca Mitropolitului Ștefan.
Sus litere inițiale: I. B (cu pelicanul care-și sfâșie pieptul pentru a-și hrăni puii, imaginea Mâtuitorului care s'a răstignit pe cruce pentru mântuirea omenirii); II. C
Jos: scena Răstignirii.

Ms. nr. 1790 din Biblioteca Academiei Române.

« Iași, cu greu, și a doua moarte este, și zilele lor sfârșite poate « hi, cum zice; s'au apucat de altă îndreptătură, scriind un « răvaș Ciogolea Spătariul, la Vasilie Vodă, într'acesta chip:

Milostive Doamne,

« Eu, unul deu slujitorii Măriei Tale cei străini, mâncând « pânea și sarea Măriei Tale de atâția ani, ferindu-mă de osândă « să nu-mi vie asupră pentru pânea și sarea Măriei Tale, « care o mânânc dentr'atâția ani, îți fac știre Măriei Tale pentru « Ștefan Gheorgie, Logofătul cel mare, că-ți este adevărat veclean, « și s'au agiuns cu Racoți și cu Domnul Muntenesc, și sânt gata « oștile și a lui Racoți și a lui Matei Vodă să vie asupra Măriei « Tale; de care lucru adevărat, adevărat să crezi Măria Ta că « nu este într'alt chip.»

« Și dacă au scris răvașul Ciogolea Spătariul, au chemat la « sine pre Iosaf, egumenul dela Aron Vodă, care era pre acele « vremi duhovnic tuturor boierilor, și cu ispovedanie giurând « pre egumenul să nu-l vădească cine este, și întâiu să arate « răvașul lui Iordachi vel Vistiernic, apoi la Domnie, l-au legat « cu mare giurământ așa să facă. Mirându-se călugărul de un « lucru ca acela, au mers cu răvașul acela la Iordachi Vistier- « nicul; care, dacă au înțeles, și știind cum s'au sunat aceste « și den alte părți, îndată au stătut la mare voie rea, ca un om « întreg la toată firea. S'au lepădat îndată de răvaș și au zis « egumenului numai să meargă să dea răvașul la Domnie. « Și au mers și l-au dat la Vasilie Vodă. Și îndată ce l-au înțeles, « s'au simțit cuprins de primejdie, și au stătut cu mare strân- « soare asupra egumenului să-i spuie dela cine au ieșit acel « răvaș. Au stătut dintâi călugărul foarte tare, primind și « moarte, iar a vădire nu poate, că era dat cu taină de ispo- « vedanie răvașul. Iar dacă s'au strâns boierii la sfat, și arătând « călugărului și munca, Vasilie Vodă, ca pentru un lucru ca « acela ce se atinge de Domnie și de atâtea case, deci, luându-și « egumenul și dela Vlădica Varlaam, ce era pre atunci Mitro- « polit, deslegare, au spus călugărul anume cine au dat răvașul. « Și îndată chemând Vasilie Vodă pre Ciogolea Spătariul, i-au « spus toate deamănuntul, și cum este și Ștefan Serdariul tot « într'acela gând și la acela sfat...».

Nicio mișcare a personagiilor, niciuna din acele expresii semnificative ale lor, care vădesc ceva din adâncul sufletului omenesc, nu scapă din vedere cronicarului. Viclenia marelui logofăt, care vine la curte pe neașteptate, înaintea tuturor boierilor, spre a-și lua rămas bun cu « hârtie scornită » că-i este jupâneasa bolnavă și care intră la Domn cu « fața scornită de mare mâhniciune »; bănuiala Domnului: « din biserică l-au lovit gânduri de purcesul logofătului, așa fără nădejde »; teama și sbuciumul sufletesc al complicilor; cari se văd amenințați « cât pre pășitul lor și pre căutătură, cine le-ar fi luat seama, le-ar fi cunoscut îndată vina »; grija marelui boier Iordachi Vistiernicul, care se leapădă de răvaș; și, în sfârșit, acea admirabilă figură a unui călugăr din alte vremuri, cu statornica lui credință în sfințenia cuvântului dat la spovedanie, «care foarte rău au stătut primind și moarte, iar a vădire nu poate că era dat cu taină de ispovedanie răvașul» și care cu toate stăruințele divanului și cu toate muncile grozave cu care era amenințat, nu a dat lucrul pe față decât după ce i-a dat deslegare Mitropolitul Varlaam, — toate aceste amănunte caracteristice, povestite concis, dramatizează narațiunea, dau vieață caracterelor și le fac să se miște sub ochii noștrii.

Drama prăbușirii lui Vasile Lupu se desfășura apoi repede, ca un film, cu episoade de un patetism încordat până la catastrofa finală. Figura lui Timuș, cazacul cu « firea de hiară

Vechile ruine ale Cetății Suceava.

(După o fotografie din colecția Ministrului Propagandei).

sălbatecă », este luminată din plin. Incăpăţânat, impulsiv şi ranchiunos. Asasinează pe pisarul polon al socrului său şi umblă cu sabia în mână după Iordache Visternicul şi Toma Vornicul pe care-i bănuia că au fost protivnici căsătoriei lui. Domnul « îşi frânge mâna de ginere ca acela ». « Mai bine mort să hie el, decât să hie boierii care-i are la inima sa cu toată credinţa, la atâta grijă». Boierii umblă «cu sfieală, şi tot pre ascuns. Noaptea, pre poarta despre casele Doamnei, veneau la curte ». Lupta dela Teleajăn e pierdută din pricina lui. Apoi se începe prada. Jefuesc mânăstirile; bat cu tunurile Dragomirna, «ruşinând Cazacii femei şi fete. . . mai rău ca păgânii ». Gheorghe Ştefan însă nu se lasă. Sub zidurile Sucevei, Cazacii sunt în mare strâmtore « pieile de pe cai morţi frigeau . . . opincile şi rădăcinele mâncau ». Şi, în sfârşit, ultimul act al dramei: Timuş e răpus « de un glonţ de tun, pe când dormea subt cortul său » în tranşee, iar, Vasile Lupu, silit să părăsească Moldova şi închis în temniţele Constantinopolului.

Presărată cu amănunte pitoreşti, cu portrete bine zugrăvite, cu descrieri plastice, povestirea lui Miron Costin e limpede, vioaie, captivantă. Comparaţii sugestive (Domnii care înfruntă urile ca şi « copacii cei mai înalţi », cari « mai multe vifore şi mari vânturi sprijinesc »; Rakoţi în cumpăna vieţii « ca cel ce se îneacă şi de sabie goală se prinde); proverbe plastice («Banii răscolesc în lume împărăţiile şi mari cetăţi surpă, cum zice un cuvânt leşesc: *sula de aur zidul pătrunde;* sau vorbind de rivalităţile dintre Matei Basarab şi Vasile Lupu: « *zece dervişi pe un covor pot încăpea, iară doi împăraţi într'o ţară nu încap* »; expresiuni pline de prospeţime luate din materialul concret al limbii (au *luat câmpii;* nu era *copt* în vârsta sa; umbla cu *capul a mână;* soarele era mai *sus de trei, patru suliţe;* pe *vremea secerei*), toate acestea laolaltă dau stilului său un colorit viu şi o savoare deosebită.

Chiar întorsăturile frazei deşi, modelate după sintaxa latină — după cum se vedea mai pe larg la sfârşit, când vom studia în bloc aportul cronicarilor la formarea limbei literare — îşi au la Miron Costin un ritm al lor particular.

2. DE NEAMUL MOLDOVENILOR, DIN CE ŢARĂ AU EŞIT STRĂMOŞII LOR.

A doua operă importantă a lui Miron Costin este scrierea intitulată de Kogălniceanu: *Cartea pentru descălecatul dintâi al ţării Moldovei şi neamului moldovenesc,* iar de regretatul C. Giurescu, care observă că titlul acesta dat de Kogălniceanu nu concordă cu cel original al autorului: *De neamul Moldovenilor, din ce ţară au eşit strămoşii lor.*

DATA. Data când a fost compusă această scriere—chestiune de care este legată o problemă interesantă privitoare la evoluţia personalităţii literare a cronicarului — este nesigură. Originalul lui Miron Costin s'a pierdut sau — ca să fim prudenţi faţă de surprizele pe care ni le scot din când în când la iveală arhivele şi bibliotecile ţărilor învecinate — nu s'a descoperit până acum. Toate copiile ajunse până la noi, începând cu cea mai veche, din 1712, nu cuprind nici în titlu, nici la sfârşit, nicio indicaţie de dată. Singurele ştiri pe care ni le dă cronicarul însuşi în « Voroava către cititori », cu care îşi începe letopiseţul dela Aron Vodă înainte, sunt vagi şi dau naştere la interpretări diferite. Iată ce putem afla dela însuşi cronicarul în această privinţă: « Fost-au în gândul mieu, iubite cetitoriule, să fac « letopiseţul ţării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintâi, « carele au fost de Traian Impăratul, şi urzisem şi începătura « letopiseţului; ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi « de acmu, de nu stăm de scrisori, ce de grije şi suspinuri. Şi « la acest fel de scrisoare gând slobod şi fără valuri trebuiaşte, « iară noi privim cumplite vremi şi cumpănă mare pământului « nostru şi nouă. Deci priimeşte această dată atâta din truda « noastră, ca să nu se uite lucrurile şi cursul ţării, de unde au « părăsit a scrie răposatul Ureche Vornicul. . . cu această făgă« duinţă, că şi letopiseţul întreg să aştepţi dela noi, de vom avea « zile şi nu va fi pus prea veşnicul sfat a puternicului Dumnezeu, « ţării aceştia ţenchiu şi soroc de săvârşire ».

Făgăduinţa dată de cronicar în aceste rânduri n'a putut-o îndeplini, căci, dacă Dumnezeu s'a îndurat şi n'a pus « soroc de săvârşire » — de sfârşit — ţării sale, zilele lui au fost tăiate brusc, în tragedia din 1691, prin uneltirile viclene ale vrăşmaşilor. Surprins astfel de moarte la vârsta de 58 de ani, el n'a putut pregăti acel « letopiseţ întreg », dela descălecatul dintâiu până în vremurile sale. Din toată strădania lui au rămas numai două fragmente: letopiseţul ţării dela Aron Vodă până la Dabija şi cartea « De neamul Moldovenilor ». Această din urmă este însă o lucrare neterminată, după cum se vede bine din analiza internă a textului. Intr'un loc cronicarul trimite la «capul—adică capitolul—care va scrie de graiul acestor ţări « şi în care intenţiona să arate » că şi limba este dovadă că « în graiul nostru până astăzi sunt cuvintele unele latineşti, iar altele italieneşti ». Acest capitol la care trimite Miron Costin n'a fost scris şi tot astfel a rămas nescrisă şi încheierea din capitolul al V-lea, în care voia să arate « de legea creştinească, de unde au luat-o ».

Caracterul acesta fragmentar al operei a îndreptăţit pe regretatul C. Giurescu să creadă că, Miron Costin, în pasagiul din «voroavă», în care, după ce arată că a avut în gând să scrie letopiseţul Moldovei dela descălecatul cel dintâiu, spune că urzise şi începătura letopiseţului făcând, prin aceasta aluzie la *Cartea pentru întâiul descălecat.* Incepătura letopiseţului, pe care cronicarul însuşi spune că o urzise este, după Giurescu, cartea *De neamul Moldovenilor.* Ea este într'adevăr neterminată şi astfel anterioară cronicei.

Insă din « predoslavia », adică din prefaţa cu care-şi deschide cartea, precum şi din planul şi factura operei « De neamul Moldovenilor », rezultă că această scriere are un caracter independent; nu este începutul unui letopiseţ, ci o monografie de sine stătătoare, cu o tendinţă polemică, destul de clar exprimată, menită să răstoarne « basna » lui Simeon Dascălul şi să lămurească originele neamului, atât de întunecate în Moldova timpului său. Unele aluziuni la o convorbire pe care cronicarul a avut-o în Iaşi cu un episcop italian, pe care P. P. Panaitescu îl bănueşte a fi Vito Pilluzo, numit episcop de Buzău abia în 1679, dovedesc că opera a fost scrisă după întoarcerea din exilul polon, adică după 1686.

La aceste argumente aduse de P. P. Panaitescu, trebue adăugat şi faptul că autorul semnează predoslavia: Miron Costin « *carele am fost logofăt mare în Moldova* », cuvinte ce nu cred că au fost interpolate posterior de copişti, întru cât n'aveau niciun interes să facă acest adaus. Or, din biografia pe care am schiţat-o în capitolul precedent s'a văzut că Miron Costin a ajuns logofăt mare în 1677; pe la începutul lui 1678 a fost scos din logofeţie de Antonie Ruset; dar în anul imediat următor el este din nou ridicat de către Duca Vodă la rangul de mare logofăt, funcţie pe care o păstrează până în 1684, când emigrează în Polonia şi când pierde pentru totdeauna marea logofeţie. Dacă el iscăleşte predoslovia cărţii: Miron Costin « carele am fost logofăt mare în Moldova », — înseamnă că a scris-o cel puţin după 1678 şi foarte probabil după 1684. Cu această vârstă oarecum înaintată—la 1686 Miron Costin avea 52 ani—cadrează de altfel şi unele pasagii din introducerea ca: « Eu, iubite cetitoriule, nicăeri n'am aflat nici la un istoric, nici latin, nici leah, « nici ungur, şi viaţa mea Dumnezeu ştie cu ce dragoste (era) « pururea la istorii, iată şi *până la această vârstă acum şi slăbită* ».

Aceste ultime cuvinte nu pot fi deci nici ele o interpolare, cum credea Giurescu, căci nu se vede ce anume ar fi putut îndemna pe un copist să le introducă în textul predosloviei.

In sfârşit, planul, compoziţia şi stilul lucrării, dovedesc în deajuns că avem a face cu o operă de maturitate a unui scriitor format, cu o producere târzie a urzelii începuturilor.

Originalul operii, după cum spuneam la început, s'a pierdut sau nu a fost încă descoperit. Textul ni s'a păstrat în 18 manuscrise, dintre care cel mai vechiu se afla înainte de războí în Biblioteca imperială din Petersburg și a fost copiat probabil de Axintie Uricarul, pentru Nicolae Mavrocordat, în 1712—1713. Această copie este nu numai cea mai veche din cele cunoscute până acum, dar în același timp și cea mai apropiată de originalul lui Miron Costin.

In afară de versiunea acestui manuscris, se mai cunoaște încă o a doua versiune, păstrată în manuscrise mai noui, care pe de o parte este defectuoasă, pe de alta sporită cu interpolări în capitolul V și cu alte două capitole adăugate de unul din fiii lui Miron Costin — care anume din ei nu s'a putut preciza, Pătrașcu sau mai probabil Nicolae Costin. Aceste adausuri au fost făcute cu intenția de a completa și a rectifica afirmările tatălui.

Regretatul C. Giurescu a publicat, într'o ediție critică, textul manuscrisului din Petrograd, copiat în 1712—1713 de Axintie Uricarul, — text care se apropie mai mult de prototipul pierdut. La acest manuscris, luat ca bază, a adăugat variantele din celelalte manuscrise, precum și adausurile din versiunea a II-a, publicate cu caractere mărunte (petit). E cea mai bună ediție critică a operii lui Miron Costin, ediție de care ne folosim și noi în analiza literară ce facem.

Scrierea lui Miron Costin este o operă polemică. Ea este menită să spulbere legenda pusă în circulație de Simion Dascălul, după care neamul românesc s'ar trage din tâlbarii trimiși dela Roma, în ajutorul craiului Laslău.

Miron Costin își dădea însă bine seama că în Moldova timpului, cunoștințele despre Daci și Romani — dacă existau — erau cu totul vagi și confuze.

Scopul operii lui este să probeze că noi ne tragem din coloniștii romani. Dar pentru ca ideea unei asemenea obârșii glorioase să aibe între contimporanii săi tot răsunetul cuvenit, autorul are nevoie de trei capitole inițiale: unul în care să se lămurească în ce parte a pământului se află Italia din care a venit Traian cu coloniștii romani; un al doilea în care să se expună pe scurt istoria romană și să scoată în relief mărimea și puterea împărăției romane, și în fine, al treilea capitol, consacrat strămoșilor Daci, cari au stăpânit meleagurile noastre până la epoca cuceririi romane.

După aceste noțiuni preliminare, cronicarul intră în miezul problemei: cucerirea și colonizarea Daciei.

Traian, pe care Miron Costin îl știe că era « de neamul său spaniol », urcându-se în scaunul împărăției și ne mai putând suporta decăderea, « slăbiciunea », la care ajunsese imperiul, « a așezat veniturile » statului și « apoi, îndată s'au apucat de oaste împotriva tuturor, care ieșiseră de sub ascultarea împărăției ». In fruntea acestora stăteau Dacii, cari, încă « din zilele lui Domițian, luau bir din vistieria Râmului, pentru ca să nu strice țările împărăției cu prăzi ».

Strângând o oaste de 600.000 de oameni, a purces din Italia spre părțile Dunării, pe la anul 120 — poate însă să fie o greșeală în manuscris, deoarece în numerotația chirilică 102 se poate confunda ușor cu 120: рв — рк. Decheval, cum îl numește Miron Costin, trecând cu oștile sale Dunărea, i-a ieșit înainte în țările Misiei — pe care cronicarul le identifică cu Dobrogea — și într'un războiu crunt a fost înfrânt.

După această izbândă, Traian a ajuns cu oștile la apele Dunării, unde, adunând din toate « acele părți și olate » lucrători, « au zidit acea mare minune a veacurilor »: turnuri cu pod de piatră peste Dunăre, « căruia cu ochii noștri am privit pragurile, prin apa limpede a Dunării, când am mers cu Dabija Vodă, cu oștile, la Uivar ».

După gătirea podului, Traian a trecut cu toată oastea în limanurile noastre și a sdrobit pe Daci într'un războiu crâncen, în care însuși « Craiul Decheval » a pierit.

Din expunerea făcută până aci, s'a putut observa că Miron Costin confundă cele două războaie ale lui Traian cu Dacii într'unul și că strămută primul războiu în Dobrogea. Aceste confuzii și altele, pe care le vom vedea, au făcut pe Kogălniceanu să spună în prima ediție a *Letopisețelor* că « în această bucată, Miron este mai mult decât slab în privirea cunoștințelor clasice ». Judecata este cam aspră, fiindcă, după cum vom vedea îndată, confuziile se datoresc în parte și izvoarelor ce i-au stat la îndemână.

După căderea lui Decheval, neamurile Dacilor s'au risipit. Populația care a rămas pe loc în Muntenia și Moldova, « prostime și țărani », toată a « scos-o Traian de pre aceste locuri peste munți, în Ardeal, unde se retrăsese și căpeteniile Dacilor cu casele lor ».

Semnătura lui: Miron «Costin» biv logofăt și Az «em» Ioan Costin serdar, pe un zapis al Alexandrei, fata lui Niculai Uriache. (După Dan Simionescu *Rev. ist. rom.* IV).

Pe meleagurile rămase libere de locuitori, dela Carpați și Dunăre până la Nistru și la Marea Neagră, adică în Țara Românească și Moldova, Traian a adus din Italia coloniști romani, « căsași și osteni ».

Asemenea colonii, Romanii obișnuiau să facă pretutindeni, căci este plină lumea de țări descălecate cu colonii romane, « și la Asia, Anadolul, și la Africa, Barberii, și la Hispania, și Franțoji și la Rumele, în țările grecești, un neam, ce le zicem Cuțovlahi, colonia Râmului este ». Miron Costin are astfel idee și de originea romană a Aromânilor dar, la epoca în care scria, noțiunile despre ei, ca o ramură din tulpina cea mare a latinității orientale, erau vagi.

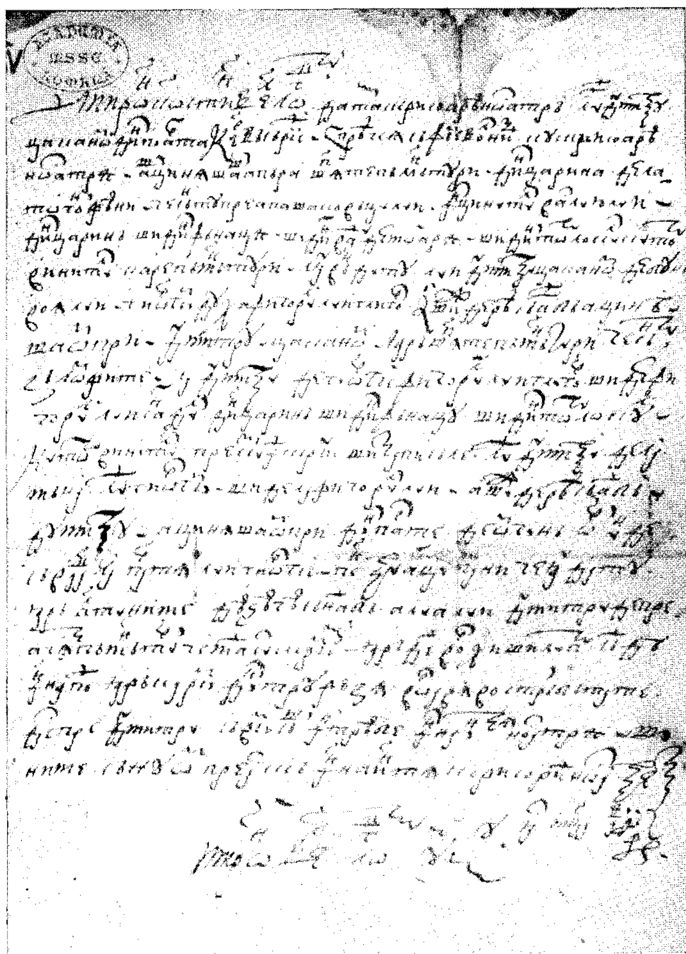
Cronicarul explică apoi obiecțiunea pe care ar ridica-o cititorii săi: de unde atâta mulțime de oameni și atâtea țări descălecate numai din Italia? El începe prin a reaminti marea întindere a împărăției romane, care cuprindea toată lumea dela Apus și aproape tot Răsăritul. Din cele mai îndepărtate colțuri ale imperiului, curgeau spre Italia și spre Roma valuri de populație. Când Italia se umplea de oameni, de nu mai biruia pământul cu hrana lor, scoteau cu sorți locuitori din orașe și din sate și-i strămutau în provinciile imperiului cu populație mai rară sau în țările cucerite, unde le împărțeau pământurile și întemeiau colonii, așezându-i alături de ostașii bătrâni, « veteranes ».

Ajuns aci, Miron Costin se oprește o clipă asupra basnei scornită de Simion Dascălul, că rădăcina neamului nostru se trage din temnițele Râmului, pentru a o spulbera prin următoarele argumente hotărîtoare:

1. Imposibilitatea de a alcătui o armată așa de numeroasă și de a coloniza o țară așa de întinsă, punând temeliile unui neam, cu tâlhari scoși din închisoare: « Din temnițe cu sutele « de mii de oameni, unde s'ar afla? Ș'apoi femei iară atâtea tâlhărițe?».

2. Anacronismul pe care e întemeiată întreaga legendă: « Deci unde este și cât vac este, când au venit Traian pe aicea « și când s'au bătut Laslău craiul ungurese cu Tătarii? Intre « Traian și Laslău craiu, 800 de ani sunt ».

3. Numele pe care îl poartă până astăzi urmașii coloniștilor Romani. După colonizare, provincia cucerită a fost împărțită, din punct de vedere administrativ, în Dacia superior și Dacia inferior și, sub acest nume de Dacia, mulți istorici și geografi contimporani cu Miron Costin, numeau țările noastre. Poporul însă — norodul — cum zice cronicarul, « nu ș'au schimbat numele său, ce tot Romanus, apoi cu vremea și (după îndelungate) veacuri, Români până astăzi ». Țările megieșe știu

Act scris și semnat de Miron Costin prin care întărește pământurile lui Dumitru Țicanom din poarta Chirvăsarie.

(Originalul în Bibl. Acad. Rom.).

că «neamul nostru a venit din Italia, fiindcă Italienilor le zic Vloh, tot astfel și nouă ne zic Vlahi, fiindcă din Italia împăratul Traian a pornit fără număr mulțime de norod și l-a așezat în aceste țări ale Daciei vechi».

4. In sfârșit, ca o mărturie, «peste veacuri trăitoare», de isprăvile împăratului Traian, care a înconjurat această parte de lume și a «descălecat neamul, seminția și limba noastră», stă șanțul Troianul, săpat de oștenii lui «în veșnică pomenire», începând din Muntenia și trecând peste Siret, Prut, Nistru, Nipru până la Don.

In capitolul al V-lea, autorul, continuând argumentarea romanității neamului, revine asupra numelui etnic de Român, «care stă ca un temeiu vechiu neclătit», pentru a explica, în lumina pe care o poate aduce, celorlalte neamuri, numele Moldova — dela apa Moldova — și Muntenia — dela munte sau dela Olt — crede cronicarul — fiindcă Leșii zic Muntenilor, Molteni.

Dela numele etnic, Miron Costin trece la o nouă dovadă: portul, — care nu este tot așa de concludent ca numele și limba, o recunoaște cronicarul însuși, căci: «portul stătătoriu ca numele și limba nu este». Totuși, unele particularități ale portului românesc, în special încălțămintea țăranilor noștri, opincile, înfățișează — după cum observase mai înainte Laurențiu Toppeltin — o mare asemănare cu încălțămintea ostașilor romani.

Capitolul al V-lea nu este însă terminat. In manuscrise el are titlul: «De numele neamului acestei țări și de portul și de legea creștinească, de unde au luat». Argumentul pe care Miron Costin dorea să-l scoată din religia creștină a neamului nostru, nu este expus în niciunul din manuscrisele ce ni s'au păstrat și de sigur că n'a fost scris, cronicarul fiind surprins de moarte.

Această operă a lui Miron Costin, ca să poată fi judecată din punctul de vedere al originalității ei, trebue să-i cercetăm mai întâiu izvoarele.

Miron Costin ne dă el însuși o listă de izvoadele, de istoricii pe care i-a consultat: «Dion, Evtropie, Carion, Cavație (Covacciosus), Bonfin ungur și Toppeltin de Mediaș», — la care adaugă o a doua listă de «historicii leșești cari au scris de lucrurile Moldovei: «Dlugoș, Crommer, Stricovskii, Piasesckii vlădicul de Premisla, Marțin Pașcovskii, Bilskii (Bielski)».

Regretatul Giurescu și, după el, P. P. Panaitescu, au arătat cu citate paralele, că Miron Costin a cunoscut cronicarii poloni pe care-i citează.

Giurescu susține că, în ce privește cronicarii latini și unguri citați, Miron Costin nu i-a utilizat direct, ci din opera scriitorului sas Lorenz Toppeltin din care el tradusese în tinerețea sa partea a II-a: *Revolutiones seu occasus Transsylvanorum* sub titlul *Istoria crăiei ungurești*. Opera lui Toppeltin — o cărticică mică în 8° — a apărut în 1667, la Lyon, sub titlul: «*Origines et occasus Transsylvanorum*» și expune originea, obiceiurile și portul naționalităților din Transilvania. Ea cuprinde, pe lângă multe lucruri bune pentru timpul său, și o largă parte de fantezie, mai ales privitor la originea popoarelor. Astfel de exemplu, pretinde că Sașii se trag din Sciți. Despre originea Românilor din Ardeal, în opera lui Toppeltin se găsește un scurt pasagiu în care se pomenește de luptele lui Traian cu Dacii, de cucerirea și colonizarea Daciei, de asemănarea dintre încălțămintea Românilor și încălțămintea ostașilor romani. Miron Costin împrumută câteva mici pasagii din Toppeltin, dar are totdeauna grija — ca cel mai scrupulos istoric modern — să citeze sursa: «Stă împotrivă... Topeltin din Mediaș, *anume zicând*...» sau «caută ce scrie de portul Românilor iscusitul istoric Lavrentie Topeltin din Mediaș. *Cuvintele lui ți le isvodesc*...».

In opera lui Miron Costin sunt însă capitole întregi care lipsesc din Toppeltin, dar de care cronicarul nostru avea neapărată nevoie pentru a introduce pe cetitorul său moldovean în problema așa de interesantă pentru el, a începuturilor neamului său.

In afară de știrile împrumutate din Toppeltin și din cronicarii poloni, Miron Costin a mai pus la contribuție cunoștințe istorice și geografice, precum și reminiscențe din cultura sa clasică, dobândită în școlile umaniste ale Poloniei. Astfel, vorbind de începuturile Romei, el redă tradiția virgiliană a fundării Romei, iar într'alt loc expune legenda sinuciderii Lucreției [1], aproape cuvânt de cuvânt după Titus Livius (cartea I-a, cap. XLVIII).

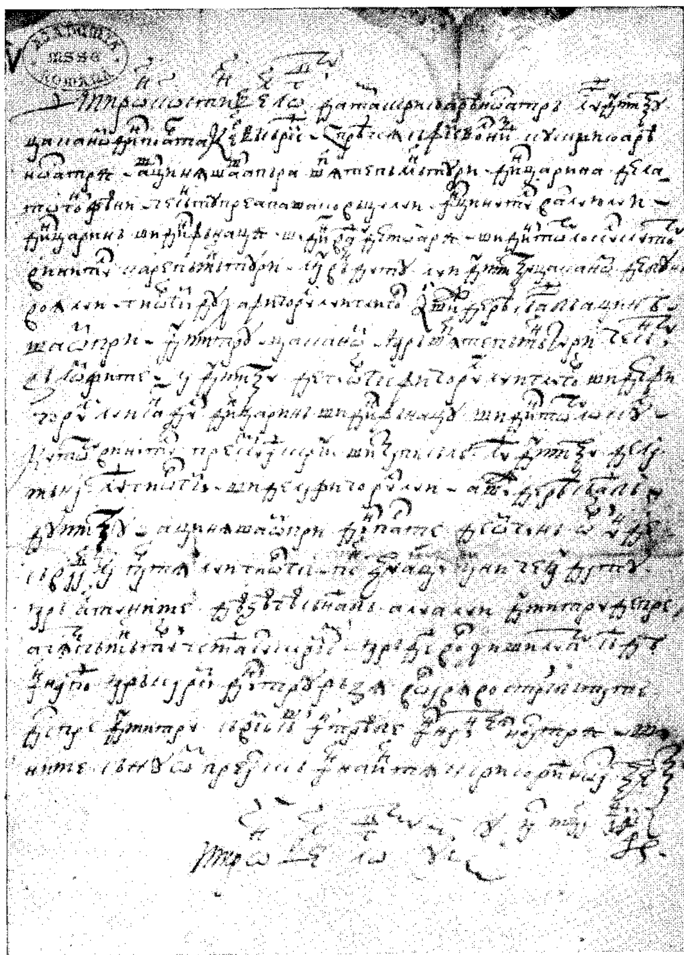
In opera lui Miron Costin se găsesc și erori. Ideile greșite că Sașii se trag din Geți, că Secuii sunt Sciți, se regăsesc însă și la Toppeltin; ideea că Litvanii se coboară dintr'o colonie romană, care a fugit din Italia și s'a așezat pe țărmurile Balticei în timpul lui Nero, este o idee pe care Miron Costin a împrumutat-o din cronicarii poloni Paszkowski, Bielski și Matei Stryikowski.

O bună parte din greșelile pe care le găsim în opera lui Miron Costin se explică dar prin stadiul în care se afla pe acea vreme istoriografia popoarelor vecine.

Trecând peste confuziile și greșelile ce nu sunt atât ale lui, cât ale timpului în care a scris, ceea ce ne interesează pe noi, cei de astăzi, în opera lui Miron Costin, este claritatea, relieful și mai ales căldura cu care, pentru întâiași dată în cultura noastră, marele boier moldovean pune problema latinității neamului.

Dela primele rânduri cronicarul izbutește să ne prindă și să ne înlănțuie atenția prin forma de o rară frumusețe literară,

[1] Ediția Giurescu, p. 21—22.

Act scris și semnat de Miron Costin prin care întărește pământurile lui Dumitru Ţicanom din poarta Chirvăsarie.
(Originalul în Bibl. Acad. Rom.).

că « neamul nostru a venit din Italia, fiindcă Italienilor le zic Vloh, tot astfel și nouă ne zic Vlahi, fiindcă din Italia împăratul Traian a pornit fără număr mulțime de norod și l-a așezat în aceste țări ale Daciei vechi ».

4. In sfârșit, ca o mărturie, « peste veacuri trăitoare », de isprăvile împăratului Traian, care a înconjurat această parte de lume și a « descălecat neamul, seminția și limba noastră », stă șanțul Troianul, săpat de oștenii lui «în veșnică pomenire», începând din Muntenia și trecând peste Siret, Prut, Nistru, Nipru până la Don.

In capitolul al V-lea, autorul, continuând argumentarea romanității neamului, revine asupra numelui etnic de Român, « care stă ca un temeiu vechiu neclătit », pentru a explica, în lumina pe care o poate aduce, celorlalte neamuri, numele Moldova — dela apa Moldova — și Muntenia — dela munte sau dela Olt — crede cronicarul — fiindcă Leșii zic Muntenilor, Molteni.

Dela numele etnic, Miron Costin trece la o nouă dovadă: portul, — care nu este tot așa de concludent ca numele și limba, o recunoaște cronicarul însuși, căci: « portul stătătoriu ca numele și limba nu este ». Totuși, unele particularități ale portului românesc, în special încălțămintea țăranilor noștri, opincile, înfățișează — după cum observase mai înainte Laurențiu Toppeltin — o mare asemănare cu încălțămintea ostașilor romani.

Capitolul al V-lea nu este însă terminat. In manuscrise el are titlul: « De numele neamului acestei țări și de portul și de legea creștinească, de unde au luat ». Argumentul pe care Miron Costin dorea să-l scoată din religia creștină a neamului nostru, nu este expus în niciunul din manuscrisele ce ni s'au păstrat și de sigur că n'a fost scris, cronicarul fiind surprins de moarte.

Această operă a lui Miron Costin, ca să poată fi judecată din punctul de vedere al originalității ei, trebue să-i cercetăm mai întâiu izvoarele.

Miron Costin ne dă el însuși o listă de izvoadele, de istoricii pe care i-a consultat: « Dion, Evtropie, Carion, Cavație (Covacciosus), Bonfin ungur și Toppeltin de Mediaș », — la care adaugă o a doua listă de « historicii leșești cari au scris de lucrurile Moldovei: « Dlugoș, Crommer, Stricovskii, Piaseskii vlădicul de Premisla, Marțin Pașcovskii, Bilskii (Bielski) ».

Regretatul Giurescu și, după el, P. P. Panaitescu, au arătat cu citate paralele, că Miron Costin a cunoscut cronicarii poloni pe care-i citează.

Giurescu susține că, în ce privește cronicarii latini și unguri citați, Miron Costin nu i-a utilizat direct, ci din opera scriitorului sas Lorenz Toppeltin din care el tradusese în tinerețea sa partea a II-a: *Revolutiones seu occasus Transsylvanorum* sub titlul *Istoria crăiei ungurești*. Opera lui Toppeltin — o cărticică mică în 8° — a apărut în 1667, la Lyon, sub titlul: « *Origines et occasus Transsylvanorum* » și expune originea, obiceiurile și portul naționalităților din Transilvania. Ea cuprinde, pe lângă multe lucruri bune pentru timpul său, și o largă parte de fantezie, mai ales privitor la originea popoarelor. Astfel de exemplu, pretinde că Sașii se trag din Sciți. Despre originea Românilor din Ardeal, în opera lui Toppeltin se găsește un scurt pasagiu în care se pomenește de luptele lui Traian cu Dacii, de cucerirea și colonizarea Daciei, de asemănarea dintre încălțămintea Românilor și încălțămintea ostașilor romani. Miron Costin împrumută câteva mici pasagii din Toppeltin, dar are totdeauna grija — ca cel mai scrupulos istoric modern — să citeze sursa: « Stă împotrivă... Topeltin din Mediaș, *anume zicând...* » sau « caută ce scrie de portul Românilor iscusitul istoric Lavrentie Topeltin din Mediaș. *Cuvintele lui ți le isvodesc...* ».

In opera lui Miron Costin sunt însă capitole întregi care lipsesc din Toppeltin, dar de care cronicarul nostru avea neapărată nevoie pentru a introduce pe cetitorul său moldovean în problema așa de interesantă pentru el, a începuturilor neamului său.

In afară de știrile împrumutate din Toppeltin și din cronicarii poloni, Miron Costin a mai pus la contribuție cunoștințe istorice și geografice, precum și reminiscențe din cultura sa clasică, dobândită în școlile umaniste ale Poloniei. Astfel, vorbind de începuturile Romei, el redă tradiția virgiliană a fundării Romei, iar într'alt loc expune legenda sinuciderii Lucreției [1], aproape cuvânt de cuvânt după Titus Livius (cartea I-a, cap. XLVIII).

In opera lui Miron Costin se găsesc și erori. Ideile greșite că Sașii se trag din Geți, că Secuii sunt Sciți, se regăsesc însă și la Toppeltin; ideea că Litvanii se coboară dintr'o colonie romană, care a fugit din Italia și s'a așezat pe țărmurile Balticei în timpul lui Nero, este o idee pe care Miron Costin a împrumutat-o din cronicarii poloni Paszkowski, Bielski și Matei Stryikowski.

O bună parte din greșelile pe care le găsim în opera lui Miron Costin se explică dar prin stadiul în care se afla pe acea vreme istoriografia popoarelor vecine.

Trecând peste confuziile și greșelile ce nu sunt atât ale lui, cât ale timpului în care a scris, ceea ce ne interesează pe noi, cei de astăzi, în opera lui Miron Costin, este claritatea, relieful și mai ales căldura cu care, pentru întâiași dată în cultura noastră, marele boier moldovean pune problema latinității neamului.

Dela primele rânduri cronicarul izbutește să ne prindă și să ne înlănțuie atenția prin forma de o rară frumusețe literară,

[1] Ediția Giurescu, p. 21–22.

în care ne înfăţişează motivele care l-au îndemnat să scrie; greutatea problemei şi lupta lăuntrică prin care a trecut până când, în cele din urmă: « *biruit-a gândul* »:

« Inceputul ţărilor acestora şi a neamului moldovenesc « şi muntenesc şi câţi sânt în ţările ungureşti cu acest nume « Români până astăzi, de unde sânt, şi din ce seminţie, de « când şi cum au descălecat aceste părţi de pământ, a scrie « multă vreme la cumpănă au stătut cugetul nostru. Să « încep osteneala aceasta după atâtea vacuri, dela descălecatul « ţărilor dintâi, dela Traian împăratul Râmului, cu câteva sute « de ani preste mie trecute, se sparie gândul. A lăsa iarăş « nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o samă « de scriitori, este inimii durere. Biruit-au gândul să mă apuc « de această trudă, să scot lumii la vedere feliul neamului, « din ce isvor şi seminţie sânt lăcuitorii ţării noastre Moldovei, « Ţării Munteneşti, şi Românii din ţările ungureşti, cum s'au « pomenit mai sus, că tot un neam şi odată descălecaţi sânt ».

Este de admirat cu câtă artă literară ştie să înfrângă tiparele obişnuite ale limbii, pentru ca să adapteze ritmul frazei la frământarea sufletească; cum subliniază fiecare nuanţă a cugetării, aşezând înainte, pe primul plan, motivele cumpănirii, lăsând la sfârşit ideea principală (« multă vreme la cumpănă au stătut cugetul nostru... se sperie gândul... este inimii durere »), până când izbucneşte deodată, descătuşată, hotărîrea: *biruit-a gândul.*

Miron Costin se vădeşte şi în această operă a lui o fire caldă şi comunicativă, care păstrează necontenit contactul cu cititorul său. Un minunat « causeur », « dintre toţi boierii Moldovei cel mai de treabă la voroavă » — cum ni l-a prezintat Neculce. Scoborîndu-se la nivelul de înţelegere al cititorilor săi Moldoveni, introduce trei capitole iniţiale pentru a-i lămuri unde vine Italia, care a fost întinderea şi puterea imperiului roman, cine au fost strămoşii noştri Daci. E un tip vizual, care transformă abstracţiunile în imagini concrete. Iată de pildă ce plastic ne redă noţiunile abstracte de punct cardinal şi de distanţă geografică: « Ţara Italiei de aicea dela noi derept spre apusul soarelui este, nu aşa depărtată de ţara noastră, că dela Belgradul, carele îl ştim mai toţi că este pe Dunăre, unde cade apa Savei în Dunăre, neguţitoreşte mergând cale de.. [1]) zile este până la Veneţia, Şi Veneţia este pe pământul Italiei ». Tot atât de concret este prezintată şi descrierea Italiei — o ţară pe care n'o văzuse: « Este, ţara Italiei plină, cum se zice, *ca o rodie* de cetăţi şi oraşe iscusite; mulţime şi desime de oameni, târguri vestite, pline de toate bişugurile. Pentru mari iscusenii şi frumuseţări, pământului aceluia i-au zisu-i raiul pământului, Italia, a căruia pământ, oraşele, grădinile, tocmelile la casele lor, cu mare desfătăciune traiului omenesc, n'are toată lumea. Văzduh supt ceriu blând, voios şi sănătos; nici călduri prea mari, nici erni grele. De grâu, vinuri dulci şi uşoare, untdelemn, mare bişug, şi de poame de tot feliul: chitre, nărămze, alămâi, şi zahăr » şi după ce descrie mai departe caracterul poporului, încheie descrierea cu o adevărată apoteoză: « Aceia ţară este acum scaunul şi cuibul a toată dăscălia şi învăţătura. Cum era într'o vreme Athina la Greci, acmu Padova în Italia—şi de alte iscusite şi trufaşe meştereşuguri » (se gândeşte de sigur la arta italiană)

Ceea ce constitue farmecul literar al operii lui Miron Costin este strălucirea stilului în care se strevede, pe de o parte sinceritatea adâncă şi convingerea nesdruncinată în adevărul pe care îl expune, iar pe de altă parte duioşia sentimentului naţional, care vibrează la fiecare pagină aproape, aci încălzindu-se de măreţia originii romane: « Caută-te dară acmu, cetitoriule, ca « într'o oglindă şi te priveşte de unde eşti, lepădând dela tine « toate celelalte basne, câte unii au însemnat de tine, de ne- « ştiinţă rătăciţi, alţii de zavistie, care din lume între neamuri « n'au lipsit niceodată... », dincoace revărsându-se într'o simpatie comunicativă, când vorbeşte despre Grigore Ureche, înaintaşul său în ale istoriei:

« Laud osârdia răposatului Ureche Vornicul, care au făcut « de dragostea ţării letopiseţul său... că numai lui de această « ţară i-au fost milă să nu rămâie întru întunerecul neştiinţei... »; dincolo izbucnind într'o ironie caustică împotriva interpolatorilor: « Pre acest Simeon Dascalul, Istratie Logofătul l-au fătat « cu basnele lui, şi Misail Călugărul dela Simeon au născut, « cela fiu, cestalalt nepot ».

Cu acest naţionalism se îmbină, într'un tot armonic, un accent de bătrânească şi familiară sfătoşenie, în care pare că o undă discretă de înfrăţire porneşte din sufletul boierului cărturar către cetitorul necunoscut: « Puternicul Dumnezeu, « *cinstite iubite cetitoriule,* să-ţi dăruiască, după aceste cum« plite vremi a anilor noştri, cândva şi mai slobode vacuri, întru care, pe lângă alte trebi, să aibi vreme şi cu cetitul cărţilor « a face iscusită zăbavă; că nu este alta şi mai frumoasă şi « mai de folos în toată viaţa omului zăbavă, de cât cetitul « cărţilor... » sau finalul predosloviei: « Ceteşte cu sănătate « această a noastră cu dragoste osteneală, de toate fericiri şi « daruri dela Dumnezeu voitoriu, Miron Costin »...

Ideea originii romane, pe care Miron Costin a susţinut-o cu atâta relief şi căldură, a avut un puternic răsunet în cultura noastră veche. Ea a fost reluată, cu multă erudiţie, e drept, dar nu şi cu mai multă pasiune, de Nicolae Costin şi Dimitrie Cantemir în Moldova şi de Stolnicul Constantin Cantacuzino în Muntenia.

Ea era de altfel aşa de scumpă cronicarului, încât el a mai desbătut-o în alte două opere, scrise în limba polonă.

3. CRONICA ŢĂRII MOLDOVEI ŞI A MUNTENIEI

In epoca în care Polonii luptau pentru creştinătate sub zidurile Vienei, Miron Costin a scris două opere în limba polonă — una în proză, alta în versuri — menite să dovedească latinitatea neamului său, pe care vitrege împrejurări politice îl sileau să urmeze steagurile turceşti împotriva creştinilor.

Deşi aceste opere nu fac parte din literatura românească, totuşi, pentru întregirea personalităţii literare a cronicarului şi pentru cunoaşterea adâncită a ideilor lui despre romanitatea neamului, ne vom opri pe larg şi asupra scrierilor lui în limba polonă.

Prima, scrisă în proză, poartă titlul: *Chronica ziem Moldawskich y Multanskich,* sau în româneşte: *Cronica ţării Moldovei şi a Munteniei,* şi este redactată într'o polonă — ne încredinţează Bogdan — « foarte corectă şi chiar frumoasă pentru un român care nu fusese între Poloni de mulţi ani şi care, în ţara lui, avea de bună seamă puţine ocaziuni să citească şi să vorbească această limbă ». Cronica începe cu o scrisoare către comisul coroanei polone, care, după preţioasele indicaţii date de Dr. Eugeniu de Barwinski, în ediţia latină a cronicei lui Miron Costin, publicată de «Comisia Istorică a României», este Marcu Matczynski. Acesta, deşi ieşit dintr'o familie săracă, totuşi prin calităţile sufleteşti, a atras din copilărie simpatia şi s'a bucurat de prietenia regelui Ioan Sobieski, ajungând să ocupe în stat demnitatea de mare comis al coroanei. Marcu Matczynski a îndeplinit această funcţie între 1676—1683; deci opera lui Miron Costin este scrisă în acest interval de timp.

Din felul cum vorbeşte în scrisoarea adresată marelui comis: « Socot de o deosebită fericire a mea, că o parte a cronicei « mele despre ţara Moldovei, înainte de a ieşi la lumină în « Moldova, va ajunge în mâinile unui bărbat atât de mare, în « urma cererii unei persoane cu care Domnia Ta ştii foarte « bine în ce strânse legături am fost totdeauna », se vede clar că această operă nu este alcătuită pentru marele comis, ci pentru altcineva, pentru « un bărbat atât de mare », care i-a cerut aceste informaţii printr'o altă persoană, cu care

[1]) Lacună în text.

el a fost totdeauna în strânse legături. Această persoană, dacă nu este — printr'o figură stilistică — însuşi Marcu Matczynski, este atunci solul polon Ioan Gninski, care, după cum s'a văzut mai sus, a fost trimis în 1677 la Poartă, pentru confirmarea păcii turco-polone. Miron Costin era atunci mare logofăt la curtea lui Antonie Ruset. Pe timpul petrecut de solia polonă în Iaşi, Miron Costin a fost în cele mai strânse legături cu Gninski; îşi trimiteau reciproc daruri; la plecare, Logofătul şi fiii săi întovărăşesc călări pe sol.

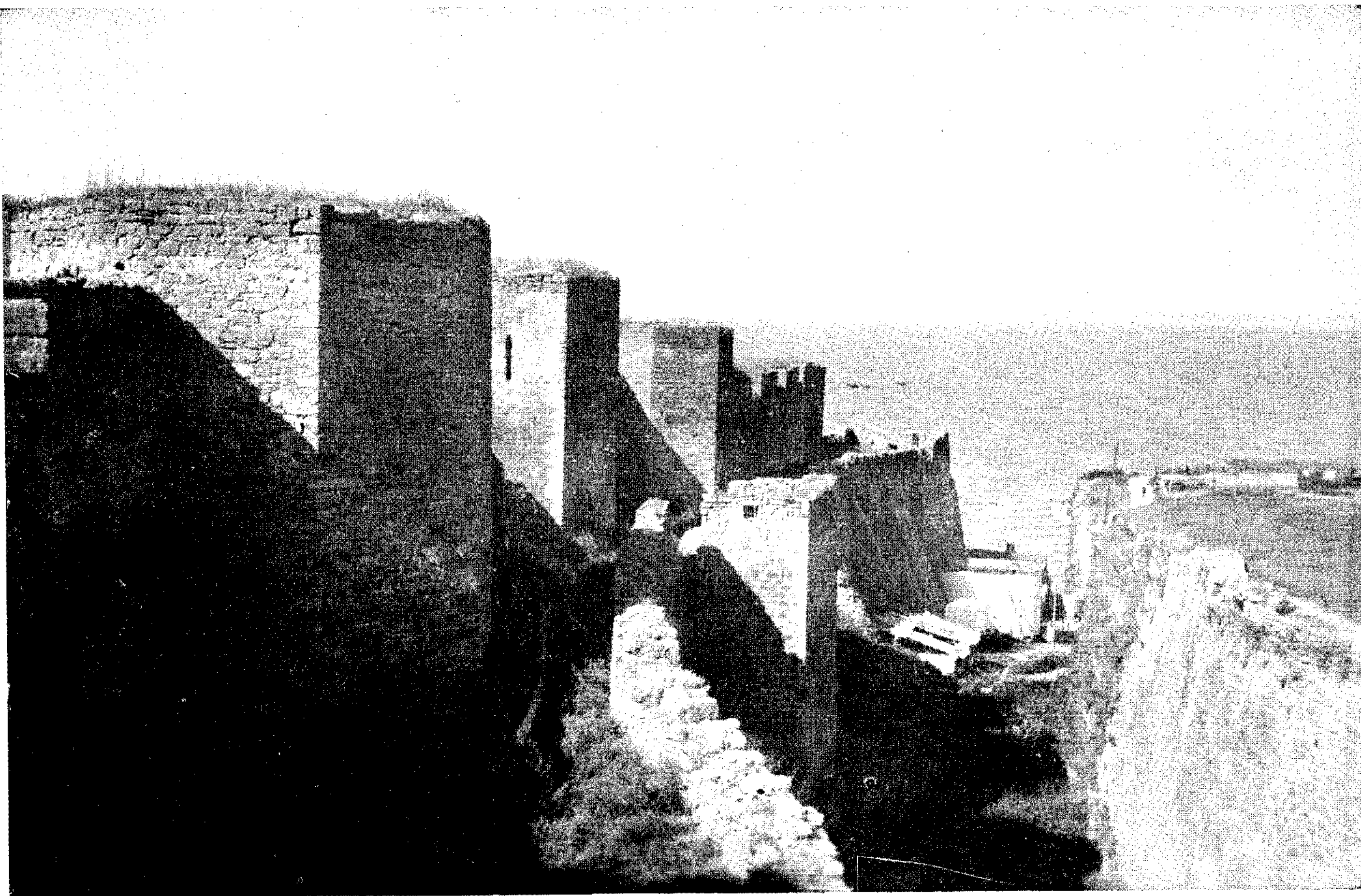
E probabil că pe timpul şederii sale în Iaşi, Ioan Gninski să fi cerut lui Miron Costin informaţiile despre Moldova, pe care acesta le trimite prin Marcu Matczynski, spre a « ajunge în mâinile unui bărbat atât de mare ». Acest « bărbat atât de mare » poate să fi fost însuşi regele Ioan Sobieski, căruia boierul nostru îi dedică mai târziu şi o poemă în versuri, de care ne ocupăm în capitolul următor.

Lucrarea este alcătuită din 19 capitole, dintre care primele 5 au un caracter istoric, pe când celelalte au un caracter linguistic, etnografic şi geografic. Părţile operei nu se îmbină însă într'un tot unitar; trecerea dela unele capitole la altele se face brusc; câteva dintre ele conţin o simplă înşirare de nume proprii. Exceptând partea de istorie, care alcătueşte într'adevăr un bloc întreg şi despre care autorul spune că este fericit că va ajunge în mâinile unui bărbat atât de însemnat, înainte de a vedea lumina în Moldova, restul — capitolele finale cu informaţii etnografice şi geografice — neînchegate bine între ele şi reduse uneori la o simplă listă de nume proprii, fac mai mult impresia unor anexe, adăugate pentru a satisface curiozitatea şi a răspunde, poate, unor informaţiuni cerute.

In primele cinci capitole, autorul înfăţişează istoria poporului român dela origine până la al doilea descălecat, având, însă ca idee centrală, chestiunea latinităţii neamului. Incepe cu primii locuitori ai ţinuturilor româneşti, Dacii, pe care autorul, după concepţia istorică a vremii lui, îi crede a fi de aceeaşi rasă cu Tătarii. Povesteşte pe scurt invazia Dacilor în ţinuturile romane dela sudul Dunării: Misia, Tracia, Iliria; ridicarea podului peste Dunăre; luptele lui Traian cu Dacii, căderea lui Decebal şi colonizarea Daciei. După ce povesteşte mai departe cum Traian a ridicat în Dacia cetăţi pe care le-a umplut cu soldaţi, aşezând în ele *domini*, de unde numele pe care îl poartă — zice el — până azi principii români, expune repede campania lui Traian în Asia şi încheie primul capitol cu moartea lui Traian în Egipt, la 120.

In capitolul al II-lea se ocupă de valul lui Traian, care este « cel dintâiu semn de graniţă » ridicat de cuceritorul Daciei după aşezarea Romanilor în aceste părţi. Trece apoi la cetăţile întregi sau ruinate, din Moldova. Unele ar fi, după el, foarte vechi, zidite de Daci, ca de pildă: Hotinul sau Cetatea Albă, « unde a trăit bietul Ovidiu, poetul surghiunit pentru nişte versuri necuviincioase ». Despre altele, ca de exemplu Suceava, Neamţu, Tighina, spune că nu se poate şti dacă sunt din vremea Dacilor sau a Romanilor. Despre câteva, ca bunăoară: Turnul lui Neoptolem de pe apa Cogâlnicului şi Tătar-Bunar, crede că ar fi făcute de Bizantini. Toate însă au fost refăcute şi înconjurate cu ziduri de Domnii moldoveni, mai ales de « vestitul Domn, bătrânul Ştefan Vodă ».

După aceste mici digresii, autorul, reluând în capitolul IV firul istoric, povesteşte cum la 100 de ani după colonizare,

Zidurile Cetăţii Albe.

(După o fotografie din colecţia Ministerului Propagandei).

împăratul Adrian, neputând opri invaziile barbarilor, a surpat podul de pe Dunăre. Coloniştii romani, ne mai fiind în stare a se împotrivi singuri, s'au retras, unii peste Dunăre, în spre Italia, alţii în Maramureş, în mijlocul munţilor, sau în masivul Carpaţilor dela izvoarele Oltului.

Invaziile au dăinuit 1.000 de ani. Dintre popoarele năvălitoare, numeşte, după Atila şi ordiile sale, pe Sloveni şi, în sfârşit, pe Unguri. Aceştia au trecut munţii, s'au luptat cu Românii şi i-au supus. Românii se aflau sub Unguri, când năvălirä Tătarii, care se întinseseră până în Ardeal, peste Unguri. Laslău, craiul unguresc, ne mai putând suferi pe Tătari, strânse oaste, îi alungă din Ardeal, îi urmări peste munţi şi-i bătu din nou crâncen, mai jos de Roman. Aci intercalează legenda eponimă a Siretului, pe care o cunoaştem dela Simion Dascălul. Laslău, văzând pe Tătari dând buzna în Siret şi înecându-se, a zis: «Seretem, Seretem!» (Aşa-mi place, aşa-mi place!); de aci numele Siretului. După această înfrângere, Tătarii se retraseră mai departe în câmpii, iar pe locurile de sub munte, coborîră Românii: mai întâiu Muntenii cu Domnul lor, Negru Vodă, şi apoi Moldovenii din Maramureş, cu Domnul lor, Dragoş Vodă.

După această parte istorică, urmează două capitole în care ni se explică numele poporului şi al ţărilor româneşti. Ideile ne sunt cunoscute din analiza pe care am făcu operei «De Neamul Moldovenilor». Românii se numesc între ei cu numele strămoşilor Romani. «Când vrei să întrebi pe cineva dacă ştie moldoveneşte, îi zici: ştii româneşte?, tot atât cât: scis romanice?». Străinii îi numesc cu acelaşi nume cu care numesc şi pe Italieni, recunoscând astfel latinitatea poporului român. Teoria că numele de Vlah vine dela Flaccus, hatmanul Râmlenilor, o respinge şi aci, ca fiind poveste.

Explică apoi numele Munteniei dela «muntean, adică podgorean», ţara muntenilor, fiindcă descălicătorii stătuseră atâta vreme în munţi. Pentru a lămuri numele Moldovei, reia, după Ureche, legenda lui Dragoş — «fiul unui dominus din vremurile vechi» — care, luându-se după un zimbru, l-a ucis; i-a pus capul spre amintire într'o ţeapă, lângă râu, şi «de aci cel dintâiu sat, întemeiat de ei, se chiamă până astăzi Bourenii». După numele căţelii şi-a luat mai întâiu numele râul Moldova, nume ce s'a extins apoi asupra ţării întregi. Despre numele Basarabiei nu are ştiri; n'a putut afla cu niciun chip de unde să-şi fi luat început această numire», dar o pune în legătură cu familia domnitoare din Muntenia, a Basarabilor, pentru a explica «de unde s'a luat cel ce a scris mai întâiu despre Basarabia: că aceasta ar fi ţara muntenească».

După ce lămureşte mai departe marca din pecetea domnească a celor două principate româneşti: zimbrul în Moldova şi corbul în Muntenia, şi după ce arată titlurile vechi ale Domnilor din hrisoave, trece, în două capitole deosebite, la limbă şi religie, insistând cu acest prilej asupra obârşiei romane, pentru ca apoi să încheie lucrarea prin câteva note descriptive, cu caracter geografic: despre judeţele Moldovei, despre ţinuturile luate de Turci dela Moldova (Chigeciul, Chilia şi Cetatea Albă); despre ţinuturile Munteniei şi, în sfârşit, despre râurile şi oraşele din ambele ţări.

Deşi aceste notiţe geografice sunt prea sumare, uneori reduse la o simplă înşirare de nume proprii, totuşi ele sunt interesante pentru istoricul şi geograful de azi, fiindcă ne ajută să reconstituim împărţirea administrativă de altă dată, ca de pildă: judeţul Săcuieni din Muntenia, care venea pe lângă Râmnic; oraşe de odinioară, azi decăzute în stare de sate, ca de pildă Cerneţul, care la începutul veacului trecut era încă reşedinţa judeţului Mehedinţi, dar care a decăzut după ridicarea Turnu-Severinului; tot astfel oraşele Cornăţelul (poate cel din Dâmboviţa) şi Grădiştea din Muntenia; sau, în Moldova, Piscul, azi sat în judeţul Covurlui.

In întregul concepţiei lui Miron Costin despre problema romanităţii neamului, opera aceasta înfăţişează un interes deosebit, fiindcă nicăeri în alte lucrări ale sale, chestiunea latinităţii limbii nu este desbătută mai pe larg şi tratată cu mai mult relief ca aci. Un întreg capitol din această operă este consacrat limbii, luată ca mărturie a descendenţei romane.

«Dovada cea mai vădită despre obârşia acestui popor — zice el — este limba lui», care a păstrat până astăzi factura latină. Deşi, în cursul veacurilor, limba s'a corupt şi a împrumutat numeroase elemente din limbile popoarelor învecinate — mai ales dela Slavi, mai puţine dela Unguri şi Turci —, totuşi «temeiul vorbirii este până astăzi din limba latină». Şi pentru a invedera aceasta, el dă o listă de 87 de etimologii, (57 substantive, 30 verbe), unele nu tocmai uşoare, dar toate exacte, precum:

supercilia	= sprâncene
oculus	= ochiu
manduco	= mănânc
trasmitto	= trimet
occido	= ucid
scribo	= scriu, etc.
autumnus	= toamnă
primum ver	= primăvară
stella	= stea
nox	= noapte

In afară de aceste lucruri preţioase pentru timpul acela, se găsesc, cum de altfel era de aşteptat, în opera lui Miron Costin şi naivităţi: Cuţovlahii, vrea să zică «şchiopii, fiindcă din oastea romană au rămas acolo numai şchiopii şi bolnavii». Se găsesc şi erori: «Dacii au fost un popor tătăresc din marea Tartarie»; sau afirmaţia că Traian, după colonizarea Daciei, a înaintat cu oştile peste câmpuri, a trecut Donul, a intrat în marea Tartarie şi s'a lăsat prin Bactria în Siria, pe când, de fapt, campania lui Traian împotriva Armenilor şi a Parţilor e independentă de campania împotriva Dacilor şi a avut loc în 114; sau aserţiunea că Traian a murit în Egipt la 120, pe când, de fapt, Traian a murit în Cilicia, la 117; confuzia între titlul herzeg din pecetea Domnilor munteni şi Haţeg (ţinutul): «Voevod — zice el — şi Domn al ţării Ungrovlahiei, Almaş, Făgăraş, Herceg» (în loc de Haţeg) ş.a.

Dar, trecând peste naivităţile şi erorile, care sunt mai mult ale timpului, partea interesantă a acestei opere, adresate străinilor, este conştiinţa clară a unităţii neamului în toată întinderea lui. Moldovenii, Muntenii, Românii ardeleni şi chiar Macedoromânii — Cuţovlahii, cum îi numeşte el — sunt ramuri răslete din trunchiul unui singur neam. Convingerea obârşiei comune este la el atât de puternică, încât îmbrăţişează laolaltă, într'o singură privire, istoria ţărilor surori şi, în notele finale, după fiecare capitol geografic privitor la Moldova, urmează un altul privitor la Muntenia.

Conştiinţa limpede a unităţii naţionale îl face să vadă în Munteni, cu care ai săi au fost adesea în vrajbă şi războaie, nişte adevăraţi fraţi. Şi este într'adevăr interesant să vezi cum acest mare boier din divanul Moldovei, care stătea dârz înaintea Domnilor săi, vorbeşte străinilor despre Munteni, nu cu resentimente, ci dimpotrivă, cu înduioşare frăţească. Amintind într'un loc naiva părere a unora dintre contimporanii săi, că Muntenii ar fi bruni, fiindcă boierii au obiceiul de a-şi da copii să fie alăptaţi de doici luate dintre ţigance, el adaugă cu bun simţ: «Eu unul nu pot lăsa să treacă acest lucru despre ei,

ca despre niște rude și frați ce-mi sunt, având și ei aceeași soartă și aceleași suferințe cu noi ».

Conștiința obârșiei comune și a unității neamului avea astfel darul să deschidă calea unei apropieri sufletești între cele două țări surori, care până atunci trăiseră în rivalități și lupte.

2. POEMA POLONĂ DESPRE MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

Poema în versuri polone despre Moldova și Țara Românească cuprinde mai puține știri istorice decât Cronica polonă, dar în schimb, prin lirismul ei mișcător și prin pitorescul legendelor, îi este superioară ca valoare literară. Unul dintre cei mai competenți istorici ai literaturii polone, Al. Brückner, o așează printre cele mai bune produse de acest gen ale literaturii polone din secolului al XVII-lea.

Opera a fost scrisă în anul 1684, pe timpul când Miron Costin a fost nevoit să stea în Polonia, urmând în captivitate pe Duca Vodă. In Polonia Miron Costin, câștigând aprecierea deosebită a regelui Sobieski, căruia i-a fost prezentat împreună cu Duca Vodă, a fost găzduit, împreună cu copiii săi, la Daszow, în castelul de vânătoare al regelui, în timp ce nefericitul său Domn își târa zilele în închisoare.

In răstimpul acestei găzduiri, Miron Costin a scris *Poema polonă*, în versuri de câte 13 silabe. Genul cronicelor rimate — de obiceiu în versul eroic, de 13 silabe — era pe atunci la modă în Polonia. Miron, urmând unui îndemn mai vechiu, venit din partea regelui Ioan Sobieski—om de cultură rafinată, care dorea să cunoască trecutul Țărilor Românești — și-a prelucrat *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei* în frumoase versuri polone.

Poema începe cu o dedicație către rege, prin care boierul moldovean mărturisește că se rușinează de « muza sa sarmată », « nu pentrucă ea n'ar fi la înălțimea celor mai înalte subiecte... ci din pricina neîndemânării lui în această limbă ». Această neîndemânare, spune mai departe, provine din faptul că, de mai mult de 10 ani n'a mai întrebuințat decât foarte rar polona. Poema ni s'a păstrat de fapt în două manuscrise, care reprezintă două redacții diferite, și într'unul din acestea, cel destinat regelui, autorul a reluat poema vers cu vers, a corectat greșelile gramaticale, a îndreptat unele expresii, căutând termeni poloni, plini de evocare; a refăcut adesea versuri întregi, pentru a corecta măsura ori rima.

El arată apoi în prefață motivele care l-au îndemnat să se apuce de acest lucru: « Mai întâiu geniul regelui, care caută să afle atât despre țările mari și întinse, cât și nu mai puțin despre cele mici ». Al doilea motiv este faptul că istoricii poloni pomenesc în cronicele lor ceva și despre Moldova și menționează că poporul român se trage din Italia, dar nu amintesc nimic despre vremea când s'au așezat la țărmurile Dunării, ale Nistrului și ale Mării Negre. Pentru a îndeplini dorința regală și pentru a umple această lacună a istoriografiei polone, marele logofăt al Moldovei își instrună lira ca să cânte, cum spune el: « patria înlăcrămată și pe bieții locuitori ai țării Moldovei ».

Poema e brodată pe aceeași canava pe care fusese lucrată și Cronica polonă. Ea cuprinde cam acelaș material istoric, orânduit în acelaș plan; numai că tendințele literare ale scrierii și simțul poetic al autorului îl silesc să înlăture amănuntele de erudiție greoaie, să introducă elemente descriptive și să dea mai multă desvoltare legendelor populare.

Poema este împărțită în trei părți inegale, dar bine distincte, având fiecare câte un titlu separat.

Prima parte are ca titlu: « Despre neamul moldovenesc; despre prima lui descălecare de către Traian » și pleacă dela ideea unității neamului. Romanii — spune el — « au colonizat odinioară amândouă Daciile dela valurile lui Traian, până ce vremea îndelungată i-a împărțit în trei. Cei dintâi au fost sub Unguri, în Țara Celor Șapte Cetăți (Transilvania), unde, aduși de Traian, trăiseră împreună cu Dacii. Iar Moltanii, care își trag numele dela Olt, numiți și Munteni dela « munți », au făcut și o a doua descălecare, după cea dintâiu a lui Traian. A treia ramură e cea din Moldova, numită așa după râul Moldova, descălecată din peșterile maramureșene spre malurile joase ale mării. Atât aceștia cât și ceilalți, poartă numele vestit de Rumâni. Deci nimeni să nu pună la îndoială că se trag dela Roma.

După ideea unității naționale, cronicarul povestește cucerirea Daciei, colonizarea, descrie granițele nouii provincii romane, cetățile, valul lui Traian și încheie prima parte cu expediția lui Traian în Asia, moartea lui în Egipt și cu apoteoza marelui împărat:

« Și acum fiecare să privească o astfel de putere! Veacurile
« de acum nu au una asemănătoare, nici un astfel de monarh,
« care în câțiva ani, într'un singur marș, într'un singur războiu,
« să înconjure lumea, nepărăsind nicio clipă câmpul de luptă.
« De ce se mai minunează cineva de războaiele purtate de Turci,
« care țin numai 6 luni... Roma l-a făcut pe Traian nemuritor.
« Prin veșnica lui columnă, a arătat lumii că gloria voastră
« este veșnică, monarhi slăviți! ».

Partea a doua poartă titlul: « De risipirea coloniilor lui Traian de către Tătari și de locuințele Romanilor în munți ». Reluând firul povestirii, spune cum, după Traian, imperiul roman intră în decadență și Adrian, ne mai putând ține piept invaziilor barbarilor, distruge podul de peste Dunăre. Coloniștii se retrag atunci pe linia munților, în țara Făgărașului, în regiunea Hațegului, în Maramureș și în munții Gurghiului și ai Ciucului. In curgerea veacurilor, limba lor latină s'a corupt: din dominus și deus s'a format cuvântul dzeu, Dumnezeu; din meus = al meu; coelum = cer; homo = omul; frons = frunte; angelus = îngerul. La cuvintele latine s'au adăugat apoi împrumuturi din ungurește și slavonește.

Pe când ținuturile dunărene erau în părăsire, năvăliră Ungurii, care supuseră pe Români. Cu tot traiul lor îndelungat prin munți, Românii n'au pierdut elementele civilizației romane, fiindcă natura cea dintâi a lucrurilor nu piere: « prima materia non corrumpitur ». Ungurii, sub regele Vladislav, pornesc împotriva Tătarilor care se așezaseră în Moldova, îi bat cumplit mai jos de Roman și, în locurile rămase libere, urmează a doua descălecare.

Partea a treia: « Despre a doua descălecare a Moldovei și a Munteniei după alungarea Tătarilor », este cea mai frumoasă, deoarece conține o serie de legende populare pline, de farmec în liniile lor simple și naive. Cartea se deschide cu povestirea legendelor privitoare la întemeierea Moldovei.

In Maramureș, în satul Cuha, se afla Dragoș, fiul lui Bogdan, care ardea de dorința de a arăta ceea ce poate înfăptui. Mama lui l-a împiedecat multă vreme să plece în lume după isprăvi vitejești, dar într'o zi, ivindu-se în sat un zimbru, Dragoș a socotit aceasta ca un semn prevestitor și, alegând repede 300 de tineri înarmați, a plecat cu ei în căutarea zimbrului. Ei merg necontenit de-a-lungul râului, călăuziți de cățeaua Molda, care adulmeca pretutindeni urmele fiarei. Urcând coastele Carpaților, ajung pe culmea muntelui, de unde privesc desfășurându-se în vale « atât cât ochiul poate cuprinde... până în întinderile fumurii — sunt expresiile cronicarului — luncile Prutului, pământul viitoarei Moldove ». Aci amintirea pribeagului se înduioșează și, în vreo 80 de versuri următoare, el evocă, într'un colorit bucolic, frumusețile patriarhale ale țării sale. « Peste tot câmpii mănoase, pășuni întinse, care alte pământuri se pot asemăna în lume cu acestea? », maluri joase la vaduri, asemenea labirintelor de grădini pe ape: « Egiptul nu întrece luncile Prutului în bogăție. Aci o jumătate de copeică produce șapte măsuri de grâu... în anii roditori, ovăzul, secara, dau unsprezece măsuri, iar meiul peste douăsprezece ». « Țară

roditoare şi «câmpii pline de flori, asemenea raiului», se întind până la Nistrul cel măreţ, care, «chiar acolo unde desparte în două Podolia, curge între stânci sculptate natural, ca şi cum ar fi fost lucrate de mână de om».

Vânătorii privesc minunaţi această ţară şi, scoborînd din ceaţa munţilor, aud într'o pădure deasă lătratul căţelei. Cronicarul poet povesteşte apoi, după liniile cunoscute ale legendei, uciderea zimbrului, moartea căţelei şi numirea râului Moldova.

După uciderea zimbrului, Dragoş şi ai săi nu mai vor să părăsească locurile acelea atât de pitoreşti şi se leagă prin jurământ să rămână acolo. Ei aşează capul zimbrului pe un stâlp, ca semn prevestitor de bine şi întemeiază primul sat, *Bourenii*, «căci zimbrul se numeşte pe moldoveneşte bour», şi aleg ca pecete a noului stat, capul de zimbru.

După ce se aşează, cercetând împrejurimile pustii, zăresc deodată «un punct cenuşiu, care se ridica dimineaţa, în zorile liniştite, ca un stâlp drept până la nori». Rămân înmărmuriţi şi, curioşi să vadă cine locuieşte în asemenea pustietăţi, pornesc în spre fum. Mergând într'acolo, dau într'o dumbravă rotundă şi veselă, pe ţărmul unei ape, «peste roiuri de albine şi peste un bătrânel încărcat de ani. El acoperea stupii şi umbla în jurul lor să dreagă câte ceva, să vadă dacă vreo matcă îşi scoate albinele, sau să îndrepte fagurii, să ia ceara, asemenea chihlimbarului, căci — adaugă cronicarul într'o glosă marginală — în ţara Moldovei se află în stupi ceară cu miros de chihlimbar». Pe când bătrânul «îşi îndemna albinele la muncă mai zeloasă», tovarăşii lui Dragoş îi dau: «bineţ ome». Tresare bătrânul. Ii pun întrebări. El răspunde în ruseşte: «Nu pricep, pe Dumnezeu!» Incearcă să se înţeleagă cu el prin semne şi, în cele din urmă, află printr'un tălmaciu că este Iaţco din Sniatyn. «M'am aşezat de câţiva ani aci şi am o prisacă mică. Afară de voi n'am văzut pe nimeni». Dragoş îi întăreşte stăpânirea şi îl trimite să-şi aducă neamurile din Sniatyn.

Pentru a lămuri originea principatului muntean şi a explica imaginea corbului din stema ţării, Miron Costin reproduce o altă legendă, culeasă în Muntenia, şi care are în tot întregul ei factura populară.

Era, zice autorul, pe vremea când poporul locuia încă pe apa Oltului, o romancă frumoasă, pe care o îndrăgi Principele Ardealului. Rămânând grea, principele îi dete un inel spre credinţă şi o trimise la părinţi, spunându-i că, îndată ce va naşte, să vie cu pruncul şi cu semnul la dânsul. Romanca, născând copilul, plecă împreună cu fratele ei către curtea Principelui. Pe drum, istoviţi de mers, se aşezară să se odih-

Portretul presupus al lui Miron Costin şi Teodor Movilă, bunicul soţiei lui Miron Costin pe o frescă din biserica Mănăstirii Teodorenii dela Burdujeni.
(Vezi însă şi Ion Nistor, Analele Acad. Rom. Mem. sect. ist., s. III, t. XXIV, 1942, p. 277—288).
(După S. Fl. Marian *Portretul lui Miron Costin*).

nească la marginea unei păduri de stejari. Aci mama, ca să potolească plânsul copilului, îi dădu inelul princiar să se joace cu el. Pe când copilul sburda vesel, un corb, zărind de pe creanga unui stejar că străluceşte ceva în mâna copilului şi luându-l drept o bucată de carne, cum era chinuit de foame, se repede ca un fulger, răpeşte inelul de aur şi-l înghite cu lăcomie. Copilul ţipă, sgâriat de ghiarele corbului, mama sare în picioare şi fratele, deşteptându-se, vede cu uimire că « inelul e pierdut şi odată cu dânsul şi cuvântul Principelui ». Atunci se ia după corb, care se aşezase pe o cracă, îl ocheşte cu săgeata şi-l ucide.

Episodul acesta al răpirii inelului de o pasăre de pradă este un element de folklor foarte răspândit, precum am arătat în altă parte [1], şi se regăseşte destul de des în literaturile medievale (bunăoară în romanele Pierre de « Provence et la belle Maguelonne » « Giulia e Ottinello » şi chiar în « O mie şi una de nopţi »).

Apoi — urmează povestea — fără să scoată inelul din gâtlejul corbului, porniră cu toţii la drum. Ajunşi la curtea Principelui, îi prezintară copilul şi inelul în gâtlejul corbului, ca un semn dumnezeesc. Principele ia copilul; îl ridică în rang, făcându-l Domn peste ţinutul Făgăraşului; şi-i dă ca stemă, corbul. Copilul acesta este Negru Vodă, descălecătorul Ţării Româneşti, şi dela el a rămas corbul ca stemă a Principatului muntean.

După aceşti descălecători de ţară, autorul trece repede peste domniile următoare, fără să amintească decât pe Roman, pe care îl consideră ca frate al lui Dragoş, şi se opreşte mai mult asupra lui Alexandru care — spune el — a fost asemenea unui rege, încât amintirea lui o slăvesc locuitorii până azi, « numindu-l cel bătrân şi bun ».

Poema în versuri polone nu aduce ceva nou în chestiunea originei latinei a neamului faţă de celelalte două lucrări de care ne-am ocupat până acum. Dimpotrivă, multe date istorice au fost aci cu totul reduse sau chiar lăsate la o parte; în schimb, au fost introduse elemente descriptive şi a fost desvoltat materialul legendar.

Scopul lui Miron Costin n'a fost însă să facă din această poemă o operă de erudiţie, ci una poetică, uşoară şi plăcută, care să câştige sufletul cititorului său regal pentru frumuseţea pământului moldovenesc şi pentru interesanta obârşie a poporului român. Faptul că, în vremea noastră încă, unul din cei mai buni istorici ai literaturii polone, Al. Bruckner, consideră opera cronicarului ca un produs de seamă în literatura polonă a veacului al XVII-lea, dovedeşte că Miron Costin şi-a ajuns ţinta.

VIAŢA LUMII

In afară de meritele lui pentru istoriografia moldovenească, Miron Costin mai are şi pe acela de a fi printre iniţiatorii liricei româneşti. El este primul cărturar care a încercat la noi poema filosofică. Inainte de el, compusese în Moldova Mitropolitul Varlaam câteva versuri stângace la stema ţării, publicate în *Cartea Românească de Invăţătură*, din 1643.

Contimporan cu Miron Costin, Mitropolitul Dosofteiu s'a străduit să traducă, după modelul lui Kochanowski şi, uneori, sub influenţa poeziei populare, *Psaltirea în versuri*, pe care a publicat-o la Uniew, în 1673. Deşi chiar la sfârşitul acestei tipărituri poetice a marelui Mitropolit, găsim, ca o frumoasă dovadă de înfrăţire culturală între cărturarii lumii vechi, adaose şi 18 versuri în care se vorbeşte despre mândria originii noastre latine, cu exemple vădite ca podul lui Traian dela Turnu-Severin, versuri datorite « prea cinstitului vornic mare în ţara de jos, Miron Costin », — importanţa activităţii poetice a lui Miron Costin stă în altă scriere a sa. Inainte de 1673, Miron Costin a alcătuit un mic poem filosofic: *Viaţa lu*[m]*ii* care ni s'a păstrat în manuscris cu o predoslovie către citit[ori].

Prefaţa prezintă pentru noi, care urmărim evoluţia lite[ra]turii vechi româneşti, o importanţă deosebită, fiindcă este [de] fapt un mic tratat de versificaţie, — primul de acest fel [în] literatura noastră. Din el se vede că Miron Costin avea o noţiu[ne] destul de clară despre versificaţie, care, după el, trebuia [să] îndeplinească următoarele condiţii:

1. *Măsura :*

« Stihul iaste nu ca alta scrisoare deslegată, ci iaste legat « de silave cu număr... Deci de aceaste silave, stihurile ceast[e] « ce scriu într'aceastā cărţulie au 13 silave, iară se pot şi î[n] « 9 şi în 7 a face, şi sânt şi într'alte chipuri stihuri la alt[e] « limbi, cum iaste elineasca şi letineasca ».

2. *Rima :*

«...deci are şi altă datorie stihul: cuvintele ceale <dela> « sfârşitul stihului a doauă stihuri să se întocmească într'un « chip, pe o slovă să se sfârşească, cum iaste: aţa — viaţa; « frunte — munte; spume — lume ».

La aceste două cerinţe fundamentale, Miron Costin mai adaugă câteva observaţii privitoare la evitarea hiatului, prin contopirea, coliziunea şi eliziunea vocalelor:

«...unde se vor prileji trei slove, cărora le zicem uno- « glasnice — adică « de un glas » (vocală) — cum iaste a, e, i, o, « aceastea de se vor prileji trei alăturea, să lipsească una, cum « iaste: nice o avuţie. Aice caută că *o* iaste între *e* şi între *a*, « deci *o* piere şi vei citi: nice-avuţie iproci. Alta: pentru « această slovă *ĭ*, când va avea înaintea sa iar o slovă unoglas- « nică, se întunecă, cum veţi găsi între stihuri un stih într'acesta « chip: *mari împăraţi şi vestiţi*, care nu-l citi: *mari împăraţi*... « ci: *mar' împăraţi* ».

Un singur element, într'adevăr important al versificaţiei moderne, îi scapă: ritmul. Versurile lui, ca şi ale tuturor contimporanilor săi, păcătuesc tocmai prin ritmul defectuos; sunt versuri şchioape.

Predoslovia se încheie cu recomandaţia pentru contimporani să nu se lase furaţi de muzicalitatea versului: « mai vârtos să înţelegi ce citeşti, că a citi şi a nu înţelege este a vântura vântul şi a fierbe apa ».

Pentru a da o pildă că se pot scrie versuri şi în limba noastră, Miron Costin a alcătuit poema *Viaţa lumii.*

Tema acestui mic poem filosofic este concluzia la care ajunge totdeauna sufletul omenesc, după ce scoboară de pe culmea maturităţii către amurgul vieţii şi simte apropiindu-se marea noapte care ne învăluie: « Deşertăciunea deşertăciunilor... ...toate sunt deşarte ».

Această amară înţelegere a enigmei vieţii constitue un motiv poetic din cele mai răspândite în literatura universală. Difuziunea motivului a fost urmărită de d-l Ramiro Ortiz, în interesantul studiu: *Fortuna labilis* (soarta alunecoasă).

Poema lui Miron Costin are într'adevăr afinităţi şi cu unele accente din lirica epicureană a lui Horaţiu:

Eheu fugaces, Postume, Postume,
Labuntur anni; nec Pietas moram
Rugis et instanti senectae
Adferet indomitaeque Morti
Eheu fugaces [1]

[1]) *Cărţile populare*, II, p. 341–342.

[1] In traducerea liberă a d-lui N. Herescu:
Hei Postume, Postume 'n aprigă fugă
Se spulberă anii şi 'n van e-orice rugă,
Căci, nici bătrâneţii ce vine grozavă,
Nici morţii neînfrânte, n'aduce zăbavă.

Tema apare însă cu mai mult relief la Ovidiu care, exilat departe de Roma și de ai săi, pe care-i lăsase cu lacrimile în ochi, în noaptea fatală în care a fost smuls din mijlocul lor, își trăia zilele amărîte pe țărmurile viforoase ale Pontului Euxin, între sălbaticii Sciți.

In cartea a IV-a epistola III-a din *Pontice*, după ce vorbește de *fortuna, dea non stabili* (soarta, zeița nestatornică), gândul lui se duce cu melancolie spre atâția mari eroi ai lumei, pe care norocul nestatornic i-a prăbușit din culmea gloriei și a mărirei:

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo,
Et subito casu, quae valuere, ruunt
Divitis audita est cui non opulentia Croesi?
Nempe tamen vitam captus ab hoste tulit.
Ille Syracosia modo formidatus in urbe,
Vix humili duram repulit arte famem.
Quid fuerat Magno maius? tamen ille rogavit
Submissa fugiens voce clientis opem: [1]...

Tema aceasta a nimicniciei vieții omenești în fața morții eterne, care apare și în lirismul Sfinților Părinți ai Bisericii ca de exemplu la Sfântul Ioan Hrisostomul — și întărită mai ales prin evocarea marilor glorii ale omenirii, înmormântate în noianul vremurilor, a trecut apoi în arta și în literatura latină a evului mediu, unde a fost exploatată necontenit:

Ubi Plato, ubi Porphirius,
Ubi Tullius aut Virgilius,
Ubi Thales, ubi Empedocles,
Aut egregius Aristoteles?
Alexander ubi rex maximus?
Ubi Hector Trojae fortissimus...
Ubi Helena Parisque roseus?
Ceciderunt in profundum ut lapides;
Quis scit an detur eis requies?

Din latina medievală, motivul s'a prelungit în literaturile romanice și și-a găsit, între altele, o interpretare delicată și duioasă în lirica sbuciumatului François Villon, la începutul veacului al XV-lea. Ecoul acestui « ubi sunt? » se strevede în drăgălașa *Ballade des Dames de jadis,* în care farmecul se înbină din evocarea discretă a frumoaselor din alte vremuri « polies, soueves et précieuses », fiecare cu o trăsătură distinctivă a personalității sale: « la très sage Helloïs, la reine Blanche comme le lys; Flora, la belle Rommaine... », și din suavul refren, care ne poartă gândul dela frumusețile ce au încântat vremurile cavalerismului, către zăpezile fragede, ce se topesc pe pajiștele jilave, la începutul primăverii: *Où sont les neiges d'antan?* (Unde sunt zăpezile din anul trecut?).

In literatura italiană, ecoul acestei teme s'a răsfrânt până târziu în lirica religioasă a veacului al XVI-lea. In Biblioteca Marciana din Veneția, am găsit tipărite la sfârșitul unor broșurele populare de mistere religioase, versuri ca acestea:

Voi che cercate in questo mondo honore
Vedete il fin di vostra humana gloria
Vostro *fumo*, e speranze, e vostra boria
In un punto è fiorita e presto muore
Volano i mesi, gli anni, e volan l'hore
è spenta in breve spazio ogni memoria
. . . .
e alla fine ogni nato si muore.
Se'l debol filo, onde sospesa pende
Mirabilmente ancor *mia fragil vita*....

[1] Toate cele omenești atârnă de un fir subțire și toate cele ce au fost se prăbușesc printr'o neașteptată cădere. Cine n'a auzit de averile bogatului Cresus? Și totuși, căzut prizonier, își primește vieața dela vrăjmași. Acel care era așa de temut în cetatea Siracusei (tiranul Dionis) abia își poate potoli foamea cea aspră printr'un meșteșug umil. Cine a fost mai mare decât Pompei? Și totuși, acela rupând-o la fugă, imploră cu voce umilită ajutorul unui client....

Din literatura italiană, aceste locuri comune au putut trece prin studenții polonezi din universitățile italiene în literatura regatului vecin și printr'un model polon — până acum neidentificat — fără să negăm și modelele clasice latine, a putut ajunge la Miron Costin.

Poema lui Miron Costin înfățișează o formă mai complexă ieșită din îmbinarea acestor teme înrudite. Ea începe cu versurile amare de invocare a fragilității vieții omenești, atât de amăgitoare în aparențele ei, versuri care reamintesc ideea ovidiană, « Omnia sunt hominum pendentia filo » (sel debol filo):

A lumii cânt cu jale cumplită *viață*
Cu primejdii, cum *este o ață*
Prea subțire și 'n scurtă vreme trăitoare.

Poema continuă pe tema nestatorniciei lucrurilor omenești, a fugii necontenite a vieții, care se rostogolește mereu pe albia timpului, fără să se oprească niciodată:

Trece veacul desfrânat [1], trec anii cu roata,
Fug vremile ușoare, fug și nicio poartă
A le opri nu poate...

Cu aceste idei se împletește motivul așa de exploatat în literatura latină a evului mediu: a norocului orb care necontenit urcă și scoboară pe scara lumii (Passibus ambiguis fortuna volubilis errat — a lui Ovidiu). Norocul, spune cronicarul poet:

Este cela ce pre mulți cu amar afumă:
El suie, el coboară, el viața rumpe.
Norocul la un loc nu stă; într'un ceas schimbă pasul;
Anii nu pot aduce ce aduce ciasul!
Vremea le începe țările, vremea le sfârșește.

Poema capătă apoi mai multă amplitudine. Privind în lungul veacurilor, gândul cronicarului se oprește asupra marilor cuceritori ai lumii, cari au uimit popoarele cu zarva faptelor lor și pe cari neantul i-a înghițit « ca pe niște spume ». Ca și poetul evului mediu latin (Alexander ubi rex maximus?), Miron Costin se întreabă:

...unde 's cei din lume,
Mari împărați și vestiți?
Unde 's ai lumii stăpâni? unde este Xersis,
Alexandru Machedonu? Unde-i Artaxerxes?
Augustu, Pompeiu și Kesariu, ce au luat lume?
Pre toți vremea sportu ca pe niște spume.
Fost-au Kiros împăratu vestitu, cu răsboaie,
Cu avere preste, toți plecându-și sub voie
Pre Perși, Haldei, Tătarii și Asia toată.
Caută la ce l-au adus înșelătoarea roată;
Prinsu-l-au o fămeiă, i-au pusu capu 'n sânge:
« Satură-te de moarte, o Kiros, și te stinge
De vărsarea sângelui »...

Și, în sfârșit, revenind la gândul morții eterne care seceră necontenit viețile omenești, încheie cu îndemnul creștin al faptei bune, care singură cucerește sufletului un loc de fericire în lumea viitoare și un loc de cinste în vieața pământească:

Ia aminte dar, oame, cine ești pe lume,
Ca o spumă plutitoare rămâi fără nume;
Una fapta ce-ți rămâne bună te lățește
In cer cu fericire, în veci te mărește.

Ritmul poemei este însă greoiu și pe alocurea defectuos. Am văzut de altfel mai sus că în micul său tratat de versificație, Miron Costin îi dă puțină atenție —; ideile se repetă uneori în chip obositor; dar cu toate aceste defecte, din bălăria ideilor

1) neoprit, fărăî râu.

comune se ridică ici și colo câteva flori de imagini frumoase (« și voi lumini de aur: soarele și luna »; cele omenești: « fum și umbră sunt, visuri și păreri »; omul « ca spuma plutitoare »; moartea: « culege cu sacul » viețile omenești...), care dovedesc — lucru ce l-am văzut și din poema polonă și din cronică chiar — că Miron Costin avea o pronunțată înclinare către poezie. Dar el nu a stăruit să-și cultive această înclinare înăscută și însuși ne spune că a scris poemul său ca să se arate că: « poate « și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare, ce se chiamă « stihuri și nu numai aceasta, ci și alte dăscălii și învățături « ar putea fi pre limba rumânească, de n'ar fi covârșit vacul « nostru cel de acum de mari greutăți și să fie și spre învă- « țăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țărei noastre « voie ».

In șirul marilor cronicari moldoveni, Miron Costin ocupă, prin cultura lui largă și prin puterea personalității sale, un loc proeminent. Lăsând la o parte pe Dimitrie Cantemir, care poate fi considerat ca un istoric în adevăratul înțeles al cuvântului, Miron Costin este cel mai cult dintre cronicarii moldoveni. Aruncat, prin vicisitudinile familiei sale, pe limanuri străine, el și-a petrecut toată copilăria, până în anii primei tinereţe, în Polonia, unde a avut norocul să se adape adânc din cultura umanistă a colegiilor iezuite, precum și din rafinata cultură polonă a timpului său.

Este singurul cronicar moldovean care scrie într'o limbă străină pentru a desvălui originea glorioasă a neamului, trecutul sbuciumat și nădejdile ce țara sa le punea în acele vremuri de cumpănă, în marele rege care despresurase Viena și în vecinii creștini. Cu operele în limba polonă. el depășește hotarele literaturii românești și, prin frumusețea lirismului descriptiv, prin farmecul legendelor populare și prin eleganța cu care mânuiește versul eroic polon, a izbutit să cucerească — după cum o recunosc înșiși istoricii literari străini — un loc de cinste în literatura istoriografică polonă a timpului său.

Orizontul larg de cultură pe care — spre deosebire de contimporanii săi moldoveni — și-l agonisise în anii tinereții, se vede pretutindeni în opera lui: din bogăția de informații privitoare la țările învecinate, din reminiscențele literaturii clasice, din citatele și din corespondența lui latină, din mapele geografice pe care nu odată le utilizează, din claritatea cu care pune și discută problema originei romane.

In al doilea rând, Miron Costin cutreerase — ca Eminescu mai târziu — în lung și lat pământul românesc. Străbătuse cu oștirea lui Duca Vodă întreg Ardealul; trecuse pe la Alba-Iulia; fusese de mai multe ori în Muntenia și privise, prin apele limpezi ale Dunării, pragurile podului lui Traian; colindase, în sfârșit — cu prilejul unei solii în Polonia — Maramureșul, unde aflase leagănul Moldovei și văzuse hrisoave dela Dragoș.

Nimeni până la el nu a fost, și din punctul de vedere al culturii și ca experiență sufletească, mai bine pregătit să pătrundă problema unității neamului. Și nimeni dintre toți contimporanii săi, nu era în măsură să vadă mai bine, cât de falsă și de jicnitoare era basna, împrumutată dintr'o cronică ungurească, de bietul Simion Dascălul.

Cu aceeași mândrie și pasiune cu care stătea dârz dinaintea vizirului (« suntem bucuroși noi Moldovenii, să se întindă împărăția...) și înaintea Domnilor săi pentru apărarea pământului și drepturilor poporului său, — marele logofăt al Moldovei a luat pana să spulbere ocara cu care fusese înfundat neamul său.

Opera sa « De neamul Moldovenilor » are într'adevăr greșeli de amănunte; uneori confuzii; nu merge direct la sursele pe care le citează după alții. Acestea sunt însă defecte ale timpului, dar datele fundamentale ale problemei, așa cum le-a fixat el: cucerirea romană, colonizarea, unitatea neamului, continuitatea în Dacia, latinitatea limbii, — au rămas până astăzi nesdruncinate.

Relieful pe care l-a dat chestiunii, căldura convingerii și dragostea de neam — am putea zice *pasiunea* — cu care el a pus și a discutat problema, a încălzit într'atât sufletul cărturarilor din epoca sa, încât ideile aduse în circulație de el au avut un puternic răsunet în opera lui Dimitrie Cantemir și a Stolnicului Constantin Cantacuzino.

Deși în vieața de cultură a unui neam ceea ce contează sunt înfăptuirile, și nu intențiile, totuși nu putem pierde din vedere că Miron Costin concepuse planul unei vaste istorii care, pornind dela originea romană, să îmbrățișeze istoria neamului până în vremurile sale. Planul nu l-a putut îndeplini din pricina vremurilor turburi, — « aceste cumplite vremi, de nu stăm de scrisoare, ci de grije și suspine ». Abia se așeza la masa de scris, și ștafeta dela curtea domnească îl silea să lege paloșul la brâu și să încalece pentru drumuri depărtate. Din planul său, el n'a putut aşterne pe hârtie, în afară de urzeala începutului — de cartea pentru întâiul descălecat — decât acele memorii pline de savoarea lucrurilor văzute și trăite intens. Dar nici acestea n'au putut fi terminate, căci ele merg abia până la Dabija Vodă. Tocmai când se credea, în amurgul vieții, ajuns la un liman de liniște și fericire prin căsătoria apropiată a fiilor săi, s'a prăbușit asupra familiei sale, ca un fulger, înfiorătoarea tragedie care i-a pus capăt vieții și l-a învăluit în acelaș mormânt cu soția sa.

BIBLIOGRAFIE. CRONICA a fost publicată întâia dată de M. Kogălniceanu în *Letopisețele Țării Moldovei*, vol. I, Iași, 1845 (cu caractere chirilice) **p. 211—348** și republicată în ediția II-a (sporită cu cronicele Munteniei) apărută sub titlul: *Cronicele României sau letopisețele Moldovei și Valahiei* (cu caractere latine), București, 1872, vol. I, p. 243—373. Cele spuse cu prilejul cronicei lui Ureche despre ediția lui Kogălniceanu, se referă și la cronica lui Miron Costin.

O ediție critică a operelor lui Miron Costin a încercat V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete după manuscripte, cu variante și note, cu o recensiune a tuturor codicelor cunoscute până astăzi*. Ediție tipărită sub auspiciile Academiei Române, în două volume. București, 1886—1888. Urechiă arată că pentru lucrarea lui a avut 32 de codice de letopisețe aflătoare în țară și 11 codice aflătoare peste hotare. Publică textul cronicei, adăugând « în josul fiecărei pagine un număr foarte mare de lecțiuni din diversele codice și numeroase note explicative, apoi citațiunile originale din scriitorii utilizați de Miron Costin ca izvoare la cronicele lui ». Ediția lui Urechiă nu corespunde însă cerințelor criticei moderne. C. Giurescu a arătat că U echiă nu reproduce exact textul unui arhetip, luat ca ms. de bază, ci el introduce in text lecțiuni din alte manuscrise ce i se par mai bune și aruncă în josul paginei, ca variante, elementele textului, pe care-l reproduce. O bună ediție critică a cronicei lui Costin ne lipsește până acum.

Despre raporturile msselor cf. A. Iordănescu, *Observațiuni critice asupra cronicii lui Miron Costin* în *Revista istorică română*, III, p. 259—265.

O versiune latină a cronicei lui Miron Costin (tradusă poate de Nicolae Costin) a fost descoperită în muzeul Principelui Czartoryski din Cracovia și publicată de către Dr. Eugeniu Barwinski, *Mironis Costini Chronicon Terrae Moldavicae ab Aarone Principe*. Comisia Istorică a României, București, 1912. G. Pascu, *Letopisețul Țării Moldovei, scrierea românească și traducerea latinească*, Iași, 1921. cf. și *Cronicarii moldoveni Gligorie Ureche și Miron Costin* și urm. Iași, 1936. p. 30—119. V. Bogrea, *Pasagii obscure din Miron Costin* in *Anuarul Institutului de istorie Națională*, I, 1921—22, Cluj, 1922, p. 310—317; Al. Ciorănescu, *Dela gesta franceză la Miron Costin* în *Revista Fundațiilor Regale*, I, nr. 5 (Mai) 1934, p. 384—394 (parale e franceze medievale la episodul soliei lui Sbaraz în Constantinopol).

Pentru influența polonă asupra lui Miron Costin, opera importantă e: P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice, s. III-a, t. IV, mem. 4, București, 1923.

Dintre lucrările mai vechi, poate fi încă utilă pentru analiza stilului: A. V. Gâdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din punct de vedere al limbei metodei și cugetării* București, 1898.

DE NEAMUL MOLDOVENILOR. A fost publicată întâia dată de M. Kogălniceanu în *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valachiei*, a doua ediție, București, 1872. O încercare de ediție critică, neizbutită, a dat V. A. Urechiă în *Miron Costin: Opere complete* (tipărită sub auspiciile Academiei Române), București, 1866, tom. I, p. 371—431.

Cea mai bună ediţie este aceea pe care a dat-o regretatul C. Giurescu, *De Neamul Moldovenilor, din ce ţară au eşit strămoşii lor* (în publicaţiile îngrijite de Comisia istorică a României), Bucureşti, 1914. Ediţia lui Giurescu este însoţită de o prefaţă privitoare la: manuscriptele operii; clasificarea lor; redacţiunea interpolată (Giurescu stabileşte că redacţiunile publicate de Kogălniceanu şi Urechiă sunt interpolate); arhetipul operei; cuprinsul scrierii; izvoarele ei; data scrierii şi ediţiile anterioare, ale lui Kogălniceanu şi Urechiă. Prin critica internă a textului, Giurescu ajunge la constatarea că *De Neamul Moldovenilor* ni s'a transmis în două redacţiuni deosebite: una, păstrată într'un singur manuscris, copiat în 1712—1713, de Axinte Uricariul şi păstrată în Biblioteca imperială din Petersburg (printre manuscrisele Bibliotecii Zaluski). Ea cuprinde interpolări în capitolele IV şi V precum şi două capitole noui, care lipsesc în celelalte. Ia capitolul V se găsesc adăogate ştiri despre felul tunsorii la Români, despre graiul şi slovele lor, precum şi despre obiceiurile dela mese, ospeţe şi înmormântări. « Dintre capitolele noui — observă Giurescu — unul priveşte originea cetăţilor din Principate, iar celălalt soarta coloniştilor lui Traian după moartea întemeietorului ». In sfârşit, în această redacţiune, textul din pasagiile în care Miron Costin vorbeşte în mod personal, în cealaltă redacţie *(cercat-am câteva... am aflat; cu urechile mele am auzit)* a fost modificat şi redat în chipul următor: « răposatul tatăl meu Miron... tatăl nostru... răposatul tatăl nostru Miron Logofătul ». A doua redacţiune, reprezentată prin toate celelalte manuscrise cunoscute până acum, nu cuprinde aceste interpolări, dar are şi ea greşeli de transmisiune. Din aceste constatări şi altele, Giurescu trage concluzia că redacţia păstrată în manuscriptul din 1712—1713, este o redacţie interpolată de unul din fiii lui Miron Costin (Pătraşcu sau Nicolae). Atât manuscrisul din 1712—1713, copiat de Axinte Uricarul, cât şi celelalte — deci ambele redacţiuni — pornesc dela un prototip care nu este originalul lui Miron, ci o copie defectuoasă a acestuia. Textul publicat de Giurescu reprezintă « partea comună a manuscriptelor cunoscute, redată în forma pe care o are în manuscriptul din 1712—1713 al lui Axinte Uricariul, păstrat în biblioteca din Petersburg, cea mai veche copie şi cea mai apropiată ca limbă de originalul lui Miron Costin, din toate copiile cunoscute până acum ». Pasagiile interpolate în acest manuscris au fost publicate de Giurescu cu litere petit. Variantele din celelalte manuscrise au fost adăogate în josul paginei.

In ce priveşte datarea operei, a se vedea şi părerea argumentată a regretatului N. Iorga în *Revista istorică*, I (1915), p. 4—9 şi 226—229. C. Giurescu în *Buletinul Comisiunii istorice a României*, vol. II, Bucureşti 1915 p. 103—132. Cf. şi G. Pascu, *Miron Costin, De Neamul Moldovenilor scrierea românească şi prelucrările leşeşti.*

OPERELE IN LIMBA POLONĂ. *Cronica ţării Moldovei şi a Munteniei: Chronika ziem mołdawskich y multanskich.* S'a păstrat într'un manuscris al bibliotecii Załuski, care înainte de războiu era încorporată în Biblioteca imperială din Petersburg. Ea a fost descoperită şi publicată de Ion Bogdan, în originalul polon şi în traducere românească, cu un studiu interesant în *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor, adunate şi publicate cu traduceri şi adnotaţiuni* p. 139—204.

POEMA POLONĂ. Ni s'a păstrat în două copii manuscrise. Primul, provenit din fosta bibliotecă Załuski, a fost adus la Varşovia din Petersburg, între manuscrisele retrocedate în urma păcii dela Riga (1921). Al doilea manuscris se păstrează în biblioteca Czartoryski din Cracovia şi are la p. 57 următoarea notă interesantă, pe care o dau în traducere românească: « 10 Septemvrie anul 1700, mi s'a dăruit această carte în Iaşi, în timpul soliei în Turcia, pentru informaţie asupra Ţării Munteneşti de către Wargalowski, pisarul gospodarului Constantin Cantemir ». Notiţa se încheie cu patru versuri în limba polonă, a căror traducere e aceasta: « Dacă Moldova nu va ridica nobilul ei cap de sub jugul turcesc, pentrucă Polonul, gata de luptă, nu-i dă sfat de mântuire, atunci vecinul Sarmat va trage la acelaş jug ». O copie de pe acest manuscris al bibliotecii Czartoryski, copie făcută de Stoica Nicolaescu, se păstrează în Biblioteca Acad. Române. Panaitescu ajunge la concluzia că, redacţia din primul manuscris (al fostei Biblioteci Załuski din Varşovia) se apropie mai mult de versiunea pe care Miron Costin a ţinut să o dăruiască lui Ioan Sobieski. Andrei Załuski, întemeietorul Bibliotecii din Varşovia, în care s'a găsit copia poemei, a fost un sfetnic al regelui Ioan Sobiesk . Manuscrisul din Varşovia prezintă o redacţie revăzută şi corectată în ce priveşte rim , măsura, alegerea cuvintelor.

Poema polonă a lui Miron Costin a fost pentru prima dată publicată cu destule greşeli, în colecţia postumă a scrierilor lui Iosif Dunin Borkowski, *Pisma (Scrieri)* I, Lemberg, 1856 p. 239—274. Textul publicat de Dunin a fost apoi reprodus între anexele de documente publicate de Leon Rogalski, *Dzieje księztw naddunaiskich* (Istoria Principatelor Dunărene) I, Varşovia, 1861, II, p.758—784. După această ediţie a publicat Haşdeu o traducere românească, cu numeroase greşeli, *Arhiva istorică a Românilor*, I, 1, Bucureşti, 1865, p. 159 şi urm. Textul dat de Rogalski, însoţit de traducerea românească a lui Haşdeu, au fost reproduse de M. Kogălniceanu în ediţia a II-a a *Cronicelor sau Letopiseţelor*, vol. III, Bucureşti, 1874, p. 487 şi urm.

V. A. Urechiă, în *Miron Costin, Opere complete*, Bucureşti, 1888, vol. II, p. 70—142, publică, după copia păstrată în Bibl. Academiei, versiunea din manuscrisul bibliotecii Czartoryski. Textul polon al lui Urechiă, plin de greşeli de tipar, este însoţit de traducerea făcută de Haşdeu, corectată în partea finală cu o traducere făcută de Lt.-col. şi inginer Colinski, care nu era familiarizat cu termenii privitori la vechea organizaţie a Moldovei.

Cea mai bună ediţie este aceea pe care a dat-o P. P. Panaitescu, *Miron Costin, Istorie în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească* (1684), în Analele Academiei Române, Mem. Secţ. Ist., s. III-a, t. X, Bucureşti, 1929. D-sa a luat ca bază manuscrisul din Biblioteca Bzatuski. La aceasta a adăogat variantele din manuscrisul bibliotecii şi a însoţit textul polon de traducere şi de introducere Czartoryski.

VIAŢA LUMEI. A fost publicată întâia dată de Haşdeu, în *Satyrul* pe 1866 (Aprilie), după o copie defectuoasă; apoi de V. A. Urechiă, în *Miron Costin, Opere complete*, t. II, Bucureşti, 1888, p. 501—507 (cu un mic studiu introductiv, p. 487—500). O analiză a poemei în legătură cu istoricul motivului în literatura universală: Ramiro Ortiz, *Fortuna labilis, Storia di un motivo poetico da Ovidio al Leopardi*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1927, p. 56, 74 .145—147; N. I. Herescu *Non omnis moriar sau Soarta lui Horaţiu în literatura românească* în *Arta şi tehnica grafică*, caetul 6, Dec. 1938, p. 38—49.

Despre versificaţia lui Miron Costin: I. N. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine* (XVII et XVIII siècles), Paris, 1909, p. 32—44.

Cele 18 versuri ale lui Miron Costin, adaose la sfârşitul *Psaltirii în versuri* a Mitropolitului Dosofteiu (f. 265), se găsesc reproduse în I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia veche romanească*, I, p. 213—214.

TRADUCERI: *Istorie de crăia ungurească de când şi cum au căzut pre mânile Turcilor* în V. A. Urechiă, *Miron Costin, opere complete*, II, p. 19—71. Este o traducere după Toppeltin, *Origines et occasus Transylvanorum*, Lyon, 1667, Partea II-a Appendix, *Revolutiones seu occasus Transylvanorum*, cu omisiuni şi adaose. Cf. P. P. Panaitescu, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin* în *Analele Acad. Rom.*, Mem. secţ. ist., s. III-a, t. XVII, mem. 11.

T. Holban, *Un tratat de retorică de Miron Costin* în *Revista istorică* XXI. 1935, p. 213—215;

BIOGRAFIA. Ştiri interesante despre Miron Costin se găsesc în cronica lui, şi mai ales în Neculcea (vezi în deosebi ediţia publicată de Alexe Procopovici în *Clasicii români comentaţi*, indicele dela sfârşitul vol. II) precum şi la D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyri* (vezi ediţia II, dată de N. Iorga, *Viaţa lui Constantin-Vodă Cantemir text latin revăzut şi traducere românească*, Buc. 1923, p. 57—63, 75—79, 85—101 din textul românesc).

O biografie detailată a lui Miron Costin a dat V. A. Urechiă în vol. I din *Miron Costin, Opere complete*, Bucureşti, 1886, p. 282—368; pentru întregirea biografiei trebue însă cercetate şi notele dela p. 684 şi urm. Datele biografice ale lui Urechiă completate şi retificate de: I. Tanoviceanu, *Marele Spătar Ilie Ţifescu şi omorirea lui Miron şi Velişco Costin*, Analele Academiei Române, t. XXXII, Mem. Secţ. Ist., Bucureşti, 1910; Vladimir Ghica, *Câteva documente despre Costini aflate în arhivele romane*, în *Convorbiri literare*, anul XLI (1907), p. 468—482; Sever Zotta, *Ştiri despre Costineşti*, în *Revista Istorică*, XI (1925), p. 73-78 numerile 10-12 (Octomvrie—Decemvrie). Ştirile sunt privitoare la: indigenatul Costineştilor, la soţia lui, la inscripţii costineşti şi la ultimii reprezentanţi ai familiei; P. P. Panaitescu, *Ştiri noui despre Miron Costin şi familia lui*, în *Omagiu lui I. Bianu*, Bucureşti, 1927, p. 227—284. Este vorba de solia în Polonia a lui Miron Costin. Ştiri despre vieaţa lui Miron Costin în Polonia, după ce a părăsit ţara cu Duca Vodă, la Czeslaw Chowaniec, *Miron Costin en Pologne*, în *Inchinare lui N. Iorga* Cluj, 1931, p. 113 şi urm.; acelaşi, *Wyprawa Sobieskiego do Moldawje* w. 1686 r. Varşovia, 1932; (Despre campania lui Sobieski în Moldova la 1686), cf. o, recensie sumară de P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, III, p. 293; acelaş *Influenţa polonă* p. E. de Barwinski, *Mironis Costini Chronicon Terrae Moldaviae ab Aarone Principe* (intoducerea); Despre moartea fraţilor Costin cf. D. Găzdaru, *O relaţiune italiană contimporană despre sfârşitul lui Velicico şi Miron Costin* în *Cercetări istorice*, V—VII, 1930, p. 366—367; I. Minea *Despre Miron Costin i fratele său Iancu* în *Cercetări istorice*, an. XIII—XIV, nr. 1—2 Iaşi 1940, p. 651—669 1930, p. 375—376.

Ştiri răzleţe se mai găsesc în Ghibănescu, *Surete şi isvoade*, mai ales în volumul V.

In afară de studiile citate mai sus şi de privirile de ansamblu din N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. II-a, p. 315—346; şi Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române*, epoca veche, ed. II-a, p. 132—138, 235—236; se găsesc detalii asupra operii lui Miron Costin la: Cornelia Şerbu-Lavronschi, *Ideile politice din Letopiseţul lui Miron Costin*, în *Cercetări Istorice*, sub direcţia I. Minea, IV (1928), p. 64—75; S. Fl. Marian, *Portretul lui Miron Costin, mare logofăt şi cronicar al Moldovei*, Bucureşti 1900; O expunere a vieţii şi operei: Ion I. Nistor, *Miron Costin* (cuvântare festivă) Analele Academiei Române, Mem. Secţ. ist. seria III, tom. XXIV, mem. 9, Bucureşti, 1942.

ILUSTRAŢIILE LA VOLUMUL II

Matei Basarab şi Doamna Elina, miniaturi lucrate de călugărul contemporan Anton Ieromonahul din Ianina pe paginele unei Evanghelii mai vechi 92–93
Petru Movilă, Mitropolitul Kievului 93
Scrisoarea lui Eminescu către Ministrul Instrucţiunii Publice din 1875, cerând dotarea Bibliotecii din Iaşi cu manuscrise de literatură veche, după originalul din Biblioteca Universităţii din Iaşi 94
Stema lui Petru Movilă, Mitropolitul Kievului « Domn al Ţării Moldoveneşti » pe o carte din tipografiile sale . . 95
Chiril Lucaris, Patriarhul Constantinopolei 96
Gramata Patriarhului Parthenie prin care întăreşte hotărîrile Sinodului din Iaşi 96–97
Rânduri dintr'o scrisoare a Doamnei Elina, soţia lui Matei Basarab, către Sibieni, cerând un « chirurgus » . . 97
O pagină din Evanghelia Ieromonahului Porfirie din 1633 98
Ornamente din Slujebnicul slavo-român, scris pe vremea lui Matei Basarab din porunca Mitropolitului Ştefan (litere iniţiale) 98–99
Chindia şi ruinele Palatului domnesc din Târgovişte 99
Stema Mitropoliei Ţării Româneşti după cartea Mystirio apărută la Bucureşti în 1651 100
Bălgradul (Alba-Iulia) 104
Noul Testament dela Bălgrad 1648 (titlul) 105
Inceputul unei ode latineşti a lui Mihail Halici, închinată prietenului său, poetului sas Frank von Frankenstein 106
Prima odă în limba românească a lui Mihail Halici 107
Mănăstirea Trei Ierarhi, frescă cu tabloul ctitorilor de Lecomte de Noüy (Vasile Lupu cu soţia sa, Doamna Tudosca, Regina Elisabeta, Regele Carol I şi fiica lor) 108
Mitropolitul Varlaam, după o frescă din Mănăstirea Trei Ierarhi, renovată de arhitectul francez Lecomte de Noüy, după o fotografie de D. Constantinescu-Iaşi 109
Portalul Mănăstirii Trei Ierarhi 110
Semnătura Mitropolitului Varlaam 111
Sacosul Mitropolitului Varlaam 111
Taina Botezului, gravură din Cele şapte taine 112
Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc de Mitropolitul Varlaam 112
Biserica Stella din Târgovişte, zidită de Vasile Lupu după împăcarea cu Matei Basarab 114
Mitropolitul Dosoftei 116
Semnătura lui Dosofteiu ca Episcop de Roman 117
Adresa lui Eminescu prin care propune Ministerului Instrucţiunii cumpărarea pentru Biblioteca din Iaşi a operelor lui Varlaam, Dosofteiu şi D. Cantemir (copie fotografică după originalul păstrat în Biblioteca Universităţii din Iaşi, comunicată de d-l Prof. Dan Simonescu) 118
Pagină din Psaltirea ms. a lui Dosofteiu (ms. nr. 446 din Biblioteca Academiei Române) 119
Mitropolitul Dosofteiu: Pagină din Vieţile Sfinţilor cu închinare către Duca « Domn, Ţării Moldovei şi Ucrainei » 121
Dosofteiu: Vieţile Sfinţilor, 1688: « Mâceniia » Sfântului Ioan cel Nou, Patronul Moldovei 121
Pagină din cronica rimată a lui Dosofteiu în Molitvenicul din 1681, cu pasajul despre Ştefan cel Mare 123
Ruinele cetăţii Suceava 125
Mănăstirea Dragomirna, ctitoria Mitropolitului Anastasie Crimca 127
Petru Şchiopu cu Doamna Maria Amiralis şi cu fiica sa Maria, căsătorită cu Zotu Ţigara (după D. Russo, Studii istorice greco-române) 136
Aierul dăruit mănăstirii Secu de jupâneasa Mitrofana Ureche, mama cronicarului 145
Act scris şi semnat de Grigore Ureche, treti logofăt, prin care face schimb de moşii cu Gheorghi Roşca Vistiarnicul 146
Petru Movilă 147
Cel mai vechiu manuscris al cronicei lui Grigore Ureche, nr. 169 din Biblioteca Academiei Române 151
Ruinele cetăţii Hotinul 155
Gheorghe Duca, Domn al Moldovei, după fresca din Mănăstirea Cetăţuia, sec. XVII 156
Semnăturile pe un zapis din 1690 (al Alexandrei, nepoata lui Grigore Ureche): Neculai Buhuş, Medelnicer; Az<eu> Velicico Costin, vel Vornic, iscal 157
Cel mai vechiu manuscris al cronicei lui Miron Costin, Biblioteca Academiei Române 158
Ornamente din Slujebnicul slavo-român, scris pe vremea lui Matei Basarab din porunca Mitropolitului Ştefan (litere iniţiale şi scena Răstignirii) în colori 160–61
Vechile ruine ale cetăţii Suceava 161
Semnătura lui: Miron « Costin » biv logofăt şi Az <eu> Ioan Costin serdar, pe un zapis al Alexandrei, fata lui Niculae Uriache. 163
Act scris şi subscris de Miron Costin prin care întăreşte pământurile lui Dumitru Ţicanom din poarta Cărvăşăriei 164
Zidurile Cetăţii Albe 166
Portretul lui Miron Costin şi Teodor Movilă, bunicul soţiei lui Miron Costin, pe o frescă din biserica mănăstirii Teodorenii dela Burdujeni 169

TABLA DE MATERII LA VOL. II

EPOCA LUI MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU: Priviri generale 91

UN CĂRTURAR MOLDOVEAN MITROPOLIT AL KIEVULUI: PETRU MOVILĂ 93

Petru Movilă şi activitatea lui. Mărturisirea ortodoxă şi Sinodul dela Iaşi 95. Bibliografie 96.

LITERATURA RELIGIOASĂ IN EPOCA LUI MATEI BASARAB 97

Cultura 97. Doamna Elina 97. Udrişte Năsturel 97–98. Tipografiile 98. Literatura religioasă 99. Pravilele 101. Bibliografie 102.

CULTURA IN TRANSILVANIA 103

Instalarea tipografiei şi cărţile tipărite 103. Catehismul calvinesc 104. Simeon Ştefan şi prefaţa la Noul Testament 105. Lirica religioasă de nuanţă calvină 105. Mihail Halici 106. Influenţa catolică: Gavril Ivul, Gh. Buitul, Ioan Kajóni de Kis-Kajon 107. Bibliografia 107.

LITERATURA RELIGIOASĂ IN MOLDOVA 108

Cărturarii: Logofătul Eustratie; Toader Diacul şi cuvântul la înmormântarea jupânesei Sofronia Ciogolea 109. Mitropolitul Varlaam 109. Colegiul şi imprimeria 110. Activitatea literară: Cartea românească de învăţătură 111. Cele şapte taine 112. Răspuns la Catehismul calvinesc 113. Pravila 113. Bibliografie 115.

MITROPOLITUL DOSOFTEIU 115

Personalitatea lui 115. Vieaţa 116. Activitatea literară: Traducerea cărţilor liturgice 117. Psaltirea în versuri 117. Vieţile Sfinţilor 120. Poema istorică 123. Dosofteiu în Polonia şi moartea lui 124. Bibliografia 125.

CARACTERELE GENERALE ALE CULTURII ROMÂNEŞTI PÂNĂ IN SECOLUL AL XVII-LEA...... 126

Mitropolitul Dosofteiu — punctul culminant al literaturii religioase din Moldova 125. Obiecţiuni aduse literaturii religioase 126. Literatura liturgică reprezintă valorile poeziei sacre bizantine. Prin literatura religioasă s'a creat la noi limba literară 126. Clerul — pătura cultă a neamului. Privire retrospectivă: traducerea sfintelor scripturi 126. A legendelor hagiografice şi a celor apocrife 127. Influenţa literaturii religioase asupra folklorului şi a artei vechi 127. Formarea unei mentalităţi religioase care se resfrânge în acţiunea marilor voievozi şi a boierimii în concepţia şi scrisul cronicarilor 128. Consecinţele acestei mentalităţi 128.

UN MARE CĂRTURAR MOLDOVEAN CĂLĂTOR IN CHINA: NICOLAE MILESCU 129

Vieaţa 129. Opera 131. I. Activitatea în limba română 132. Istoria despre Sfânta icoană 131. Intrebări şi răspunsuri 132. Vechiul Testament. II. In limba latină: Enchiridion sive stella Orientalis Occidentali splendens 132. III. Activitatea teologică-istorică din Rusia 132. IV. Călătoria în Rusia 133. Bibliografia 134.

CRONOGRAFELE 135

Cronografe de origine slavă: Moxa 135. Cronografe de origine greacă: Cronograful lui Dorothei al Monembaziei 136. Cronograful lui Cigala 136. Elemente din cronografe în folklor 137. Istoria Troadei 137. Sf. Constantin 137. Folklor oriental 137. Localizări de legende din cronografe în Moldova şi Basarabia 137. Bibliografia 138.

CRONICARII MOLDOVENI IN LIMBA NAŢIONALĂ 138

ASCENSIUNEA BOIERIMII IN VIEAŢA DE CULTURĂ A NEAMULUI 138

Proprietatea colectivă. Proprietatea individuală a boierilor. Ridicarea proprietăţii boiereşti prin danii domneşti 138. Ruinarea proprietăţii ţărăneşti, în urma fiscalităţii excesive şi creşterea proprietăţii boiereşti latifundiare 138. Rolul politic important al boierimii în vieaţa ţării şi luptele în jurul tronului 138. Emigrarea boierimii. Constantinopolul şi Polonia, două centre prin care se deschide pentru cultura noastră o fereastră către Occident 138. Bibliografie 138.

TINERETUL MOLDOVEAN LA STUDII IN POLONIA 139

Boieri pribegi în Polonia 139. Cultura latină în Polonia. Ştiri despre istoria Moldovei şi latinitatea Românilor în istoriografia polonă 141. Bibliografie 144.

GRIGORE URECHE 144

Vieaţa: Nestor Ureche 144. Grigore Ureche 145. Cronica lui Grigore Ureche pierdută în forma ei originală 148. Izvoarele ei interne şi polone 140. Adaosele lui

Simeon Dascălul 149. Personalitatea lui Ureche și a lui Simeon Dascălul 149. Portretele lui Ureche 150. Stilul lui Ureche și al lui Simeon Dascălul 151. Limba cronicei 151. Adaosul lui Simeon Dascălul despre ijderenia Moldovenilor 152. Bibliografie 153

MIRON COSTIN 153

Vieața 153. Copilăria în Polonia 154. Intoarcerea în Moldova 154. Legăturile cu Polonii 156. Pribegia în Polonia 156. Conflictul cu C. Cantemir. Moartea 157. Opera: 1. *Cronica* 157. Datarea și caracterele ei generale 158. Izvoarele polone 158. Trăsăturile ei literare 159. 2. *De neamul Moldovenilor din ce țară au eșit strămoșii lor.* Data 162. Tradiția manuscriselor 163. Caracterul și cuprinsul operei 163. Izvoarele 164. Erori 164. Caracterul literar 164. 3. *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei* în limba polonă 165. 4. *Poema polonă despre Moldova și Țara Românească* 168. Vieața lumii 170. Personalitatea lui Miron Costin 171. Bibliografia 172.

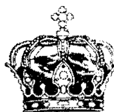

N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din București
Membru al Academiei Române

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

III

CRONICARII MOLDOVENI
EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO
ȘI A LUI CONST. BRÂNCOVEANU

FUNDAȚIA REGELE MIHAI I
39, B-dul Lascăr Catargi, 39
BUCUREȘTI, 1945

PARTEA I

CRONICARII MOLDOVENI:

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN: VASILE DAMIAN, TUDOSE DUBĂU, NICOLAE COSTIN, ION NECULCE

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN

Problema, pe care o ridică felul cum s'a transmis cronica lui Grigore Ureche în compilația lui Simion Dascălul și a celorlalți interpolatori, nu este singura enigmă a istoriografiei moldovene.

In tomul al II-lea din colecția sa de cronici, Mihail Kogălniceanu publică o compilație cu titlul: « Letopisețul țerei Moldovei dela Ștefan sin Vasile Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin Logofătul, de pre išvoadele lui Vasile Damian, ce au fost treti Logofăt, a lui Tudosie Dubău Logofătul și altora », pe care-l atribuia lui Nicolae Costin « carele au fost Logofăt mare în Moldova ».

Acest letopiseț duce povestirea evenimentelor petrecute în Moldova, dela urcarea în domnie a lui Eustratie Dabija Vodă, în anul 1662, adică de unde se încheia cronica lui Miron Costin, până la urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat, adică până la anul 1711. Regretatul C. Giurescu, supunând unei critici atente acest letopiseț, a dovedit, într'un memoriu prezentat Academiei Române, că el este o compilație alcătuită din două letopisețe deosebite. Din aceste două letopisețe, numai ultimul, care cuprinde doar trei ani din istoria Moldovei și anume: domniile lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir dela 1709–1711, este într'adevăr opera lui Nicolae Costin. Prima parte și cea mai întinsă, cuprinzând evenimentele petrecute în 47 de ani, în răstimpul dela Dabija Vodă până la Nicolae Mavrocordat, este un alt letopiseț, de o factură cu totul deosebită. Autorul acestei compilații nu se poate identifica. Este deci o cronică anonimă.

In titlul ei se spune însă că a fost alcătuită « din isvodul lui Vasile Dămian, ce-au fost treti logofăt » și de pre isvodul lui « Tudosie Dubău logofătul și altora ». Din aceste indicații, ar rezulta că primii cronicari după Miron Costin, primii boieri cari au reluat firul povestirii, rupt prin moartea tragică a lui Miron Costin, și înnodându-l l-au tors mai departe, au fost *Vasile Damian* treti logofătul și *Tudosie Dubău*, logofătul.

Cine au fost aceștia și care este partea lor de muncă în istoriografia moldovenească?

VASILE DAMIAN

Biografia lui Vasile Damian a fost reconstituită, în linii mari, de regretatul C. Giurescu. După datele pe care ni le dă Giurescu, Vasile Damian era fiul lui Damian, vornic de Dorohoiu, și al Anghelinei, fata lui Dănăilă, care avea părți de moșie în satul Turbătești, din ținutul Cârligăturii, unde își avea cea mai mare parte din moșiile sale și cronicarul Grigore Ureche. O mătușe a mamei sale Anghelina, Anisia, era căsătorită cu Vasile Corlat, uricarul lui Vasile Lupu și a avut un fiu, pe Pascal Corlat, care a îndeplinit și el sarcina de uricar pe lângă curțile Domnilor moldoveni.

Vasile Damian avea deci în familia sa cărturari, care trăiseră în intimitatea curților domnești, și era dar în măsură să cunoască evenimentele desfășurate în Moldova.

El s'a născut probabil pe la jumătatea secolului al XVII-lea, căci la 1680 îl găsim căsătorit de curând cu Ilinca, fata lui Nacul Murguleț, dintr'o familie veche și bogată. Din aceeași familie făcea parte și mama lui Tudosie Dubău, care ne este indicat în titlul compilației ca un al doilea cronicar. Cei doi isvoditori de letopisețe după Miron Costin erau deci înrudiți între ei. Prin soția sa, Ilinca Murguleț, Vasile Damian intra în legături de rudenie și cu familia domnitoare a Ghiculeștilor, deoarece soacra sa, mama Ilincăi, ținuse în prima căsătorie pe fiul lui Gheorghe Ghica, Ionașco Postelnicul.

La data când lua în căsătorie pe Ilinca Murguleț, Vasile Damian era numai vătav; curând după aceasta, îl găsim semnând într'un act din Decemvrie 1681 ca logofăt al treilea. La 8 Februarie 1685, unchiul său despre mamă, uricarul Pascal Corlat, neavând copii, îi dăruiește părțile lui din jumătatea de sus a ocinei strămoșești: Turbăteștii. Vasile Damian își păstrează dregătoria de treti logofăt până sub Constantin Cantemir, în 1688, când este înlocuit prin Nicolae Costin. De aci înainte nu i se poate urmări firul vieții. Ultima știre pe care o avem despre el este din 28 August 1689, când obține dela Constantin Cantemir o carte, prin care i se dă împuternicirea de a-și căuta vecinii fugiți din moșia de zestre a soției sale, Lămășenii.

La 1702, el era decedat de mult, după cum reese aceasta dintr'un proces ale fiicei sale Safta și soțului ei, comisul Gheorghe Fratița.

Biografia lui Vasile Damian, astfel schițată, are multe puncte obscure și ea nu ne dă nicio lămurire despre ideile lui politice și despre legăturile cu Domnii sub care și-a îndeplinit dregătoria de treti logofăt. Ea nu ne ajută deci să descurcăm partea care-i aparține din compilație. Delimitarea isvodului lui Damian, care se află la baza prelucrării atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, este cu atât mai greu de făcut, cu cât izvodul lui Damian este amintit numai în titlul compilației: « Letopisețul țerei Moldovei, dela Ștefan sin Vasile Voevod... de pre isvoadele lui *Vasile Damian* ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul și altora ». Nicăeri, în cuprinsul compilației, isvodul lui Damian nu se mai găsește citat; el a fost deci absorbit în compilație, fără să lase nicio urmă.

TUDOSIE DUBĂU

Vieața lui ne este mai bine cunoscută. Schița biografică, întocmită acum 15 ani de regretatul C. Giurescu, trebue completată prin materialul documentar publicat în anii din urmă.

Tudosie Dubău a fost unul din marii boieri latifundiari, care a avut în vieaţa politică a Moldovei un rol proeminent, ajungând până la înalta sarcină de caimacam — adică locţiitor de Domn. Era fiul lui Vasile Dubău şi al Nastasiei, fata lui Ieremia Murguleţ, dintr'o veche şi bogată familie. Tatăl, către amurgul vieţii, renunţase la bunurile sclipitoare ale lumii pământeşti şi îmbrăcase rasa de călugăr, pare-se în mănăstirea Dobrovăţul, căreia, în 1673, copiii îi închinau ca danie partea cuvenită lor din moşia Rădueştii, în judeţul Vaslui. Tudosie se născuse probabil pe la 1630. Pentru întâia dată îl întâlnim în acte la 24 Septemvrie 1638, când naşul Toader Şoldan, dăruia finilor săi, «cuconilor lui Vasile Dubău», partea lui de moşie din satul Vartici. Unde şi cum şi-a făcut instrucţia, nu ştim, dar din numeroasele acte şi zapise scrise ordonat şi frumos de mâna lui, se pare că era un boier cărturar. A intrat în vieaţa publică sub Ştefăniţă Lupu, fiul lui Vasile Lupu şi prietenul intim al lui Nicolae Milescu, când îl găsim îndeplinind dregătoria de pârcălab în ţinutul Cârligăturii. La 1670 semnează ca biv spătar pe un act, alături de Ştefan Petriceicu — viitorul Domn — pe atunci vel pitar. In 1671, sub Duca Vodă, el ajunge logofăt al doilea; iar în 1673, sub Petriceicu Vodă, este înălţat în importanta dregătorie de mare vistiernic — am zice azi: ministru de finanţe. Nu ştim însă sigur dacă, în lupta deschisă atunci între Poloni şi Turci în jurul Hotinului, Dubău, marele vistiernic, a fost alături de boieri şi de Domnul care-l ridicase dintr'odată la o treaptă aşa de înaltă pe scara dregătoriilor şi care trecuse pe faţă de partea Polonilor. Fapt este că, dacă nu însoţeşte pe Petriceicu Vodă în exilul polon, în care plecase şi Mitropolitul Dosofteiu, totuşi, sub Domnii următori, Dumitraşcu Cantacuzino şi Antonie Ruset, el este ţinut fără nicio dregătorie, ceea ce înseamnă că era măcar bănuit, dacă nu compromis în trădarea lui Petriceicu faţă de Turci. Probabil că această înlăturare dela curte l-a îndemnat să se asocieze cu Buhuş Hatmanul şi cu Miron Costin şi, după întoarcerea Moldovenilor din campania în Polonia, să se plângă Vizirului împotriva Domnului Antonie Ruset. In urma acestor plângeri, Antonie Ruset a fost mazilit la Chişinău şi dus în lanţuri la Constantinopol. Complotul pus la cale cu ştirea lui Duca Vodă, Domnul Ţării Româneşti, se încheie cu strămutarea acestuia în Moldova.

Sub Duca Vodă, Dubău este mare spătar şi păstrează dregătoria doi ani. In primăvara anului 1679, atitudinea lui Duca Vodă se schimbă faţă de Dubău şi de ceilalţi boieri. In aceste timpuri, Domnul isbutise să obţie hatmania Ucrainei, cucerită de curând de Turci şi, în dorinţa de a o păstra, se apucase să-şi întemeieze acolo ferme cu gospodării înfloritoare, stupi de albine, velniţe de horilca (rachiu), de bere şi de mieduri. Năzuind să-şi refacă averea închisă în asemenea întreprinderi, a pus biruri grele pe ţară. «Strânsoare mare pentru bani făcea tuturor şi «boierilor şi neguţătorilor şi a toată ţara, muncindu-i şi căz«nindu-i pre toţi în toate chipurile, pre unii cu închisori pedep«sindu-i, pre alţii cu muncă şi bătăi cu buzduganul până la «moarte ucigându-i. Nu cruţa nici boier, nici sărac, nici ţăran, «nici femei».

Boierii din divanul domnesc zăceau în temniţă luni de zile, legaţi în lanţuri şi bătuţi cu toiegile la tălpi; alţii erau legaţi de stâlp în pielea goală şi unşi cu miere de-i mâncau muştele şi albinele. Această urgie deslănţuită asupra boierilor, ca şi asupra ţăranilor, l-a atins şi pe Tudose Dubău, care a fost închis de seimeni şi pus în fiare; însă, într'o noapte, el isbuteşte să fugă din Iaşi, împreună cu câţiva tovarăşi şi, deşi urmăriţi de gonaşi lipcani, reuşesc să treacă în Polonia. In pribegie, Dubău stă până la 1683, când victoria lui Ioan Sobieski în lupta cu Turcii, sub zidurile Vienei, dădu curaj lui Petriceicu să se reîntoarcă cu oaste polonă în Moldova. Intre boierii refugiaţi, care veniră sub steagurile lui Petriceicu, a fost şi Dubău. Dar Dubău nu luă parte la expediţia moldovenească împotriva Tătarilor din Bugeac şi de aceea nu-l urmă pe Petriceicu în noul său exil. El rămase în Moldova şi Domnul adus de Turci, Dumitraşcu Cantacuzino, îl făcu mare logofăt în locul lui Miron Costin, care plecase cu Duca Vodă. Această însemnată dregătorie o îndeplineşte Dubău şi pe lângă Constantin Cantemir, chiar după întoarcerea lui Miron Costin în Moldova.

După moartea lui Constantin Cantemir, Dubău joacă un rol important sub Constantin Duca, destăinuindu-i intenţiile unui capigi-başa trimis să spioneze mişcările Domnului şi care pretindea că are la sine şi un firman de mazilire. Turcul, cerând informaţii dela Dubău, acesta îl dădu de gol Domnului. Măsurile stângace luate de Domn şi de cumnatul său Nicolae Costin, aduc înlocuirea lui Duca Vodă prin Antioh Cantemir.

Până la venirea în Iaşi a lui Antioh, Dubău este însărcinat cu caimăcămia, alături de Manolache Ruset. Sub Antioh Cantemir, nu mai ocupă nicio dregătorie. Poate că s'a retras singur. Intre 1698 şi 1700 a murit.

Neculce, care l-a cunoscut de aproape, fiind coleg de divan cu el, ne spune că «fiind om de treabă, era dvoreală după vel logofăt», ceea ce indică o minte aşezată şi cu tact.

Care este partea de contribuţie a lui Dubău în cronicele moldovene?

In compilaţia atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, isvodul lui Tudosie logofătul mai este citat, după cum observă regretatul Giurescu, în afară de titlu, şi în cursul povestirii, la domnia lui Constantin Cantemir:

«Scrie la izvodul lui Tudosie Dubău, ce-au fost vel logofăt «la Cantemir Vodă, cum până la al patrulea an al domniei «lui Cantemir Vodă... cu multă nevoinţă au silit Şerban Vodă «de i-au scos domnia».

Izvodul lui Tudosie Dubău mai este citat şi în alte letopiseţe şi anume: într'o copie a compilaţiei lui Simion Dascălul, făcută de un copist interpolator. Amplificând compilaţia lui Simion Dascălul, copistul adăogă, într'un loc:

«Fără cât numai ce însemnează la un letopiseţ ce este izvodit «de Dubău logofătul...;

într'altul:

«Insă la un letopiseţ al lui Dubău logofătul însemnează».

Din locurile unde este menţionat (domnia lui Iuga Vodă şi a lui Alexandru cel Bun) se vede că letopiseţul lui Dubău cuprindea istoria Moldovei dela descălecat până la sfârşitul veacului al XVII-lea. Acest izvod al lui Dubău ni s'a păstrat şi el a fost descoperit prin cercetările minuţioase ale regretatului Giurescu, în două manuscrise din Biblioteca Academiei Române: unul (nr. 169), scris în Moldova la începutul sec. al XVIII-lea de un necunoscut; altul (nr. 2506), copiat în Ţara Românească de Radu Popescu, logofătul de divan sub Nicolae Mavrocordat. Ambele manuscrise, după o predoslovie, parte rimată, parte în proză, cuprind compilaţia lui Simion Dascălul într'o versiune interpolată; letopiseţul lui Miron Costin (1595—1661) şi o cronică sumară a Domnilor dela Istratie Dabija până la Constantin Cantemir.

In «predoslovia către toţi cititorii cei români», în care autorul, după câteva rânduri de slavă, încearcă să facă apologia Moldovei, «ţară mult desfătată» şi primitoare de străini, se găsesc şi următoarele rânduri revelatoare:

Că al tău sânt, Doamne, cu totul
Theodosie Dubău logofătul,
Din pământul din Moldova
Precum arată slova;
Ţara cea mult desfătată
Cumu-i de toţi lăudată
Cheia ţărilor se ziçe,

Aceste versuri nu se potrivesc însă — cum a arătat regretatul C. Giurescu — cu un pasagiu din predoslovie, în care, pe lângă unele lucruri comune, spuse într'o formă confuză, se găsește și următoarea informație prețioasă:

« Intr' acest chip și noi cu vrerea lui Dumnezeu și cu *îndemnarea* « *dumisale* cinstit și al nostru de mult bine făcătoriu, *dumnealui* « *Theodosie Dubău*, ce-au fost logofăt mare, și aducând aminte « de toate câte mai sus scrisem, *ne-am apucat să scriem letopisețul* « țării moldovenești, întru carele sânt scrise viețile Domnilor « țării Moldovei. Și izvodul am luat de pre un letopiseț a lui « Simion Dascălul, carele și Simion l-au izvodit de pre un izvod « al lui Ureche Vornicul, ce și Ureche l-au scos de pre cronicariul « leșesc și ungurесс, potrivind alăturea și cu acest scurt moldo- « venesc, și așea den toate au scos ș'au ales, arătând în carele « cât scrie, au pre larg, au mai pre scurt ».

Rezultă dar, din aceste rânduri, că Dubău nu este autorul, ci numai cel care a îndemnat să se facă letopisețul. De altfel și forma cu totul schematică și searbădă pe care o are cronica, nu cadrează nici cu trăsătura personalității sale, pe care ne-o desvăluie Neculce și nici cu strălucita lui carieră politică. Este o înșirare seacă a Domnilor, fără vieață, fără coloare; unii abia sunt amintiți cu anii de domnie și o scurtă apreciere. Ceva mai mult, se oprește asupra lui Duca, unde se povestește asediul Vienei și prinderea Domnului la Domnești, precum și asupra lui Constantin Cantemir, asupra vrajbei lui cu Șerban Vodă din cauza Cupăreștilor și asupra ocupării cetăților moldovenești de garnizoane polone.

Textul acesta, păstrat în cele două manuscrise din Biblioteca Academiei Române, prezintă, într'adevăr, unele pasagii identice cu părțile corespunzătoare din compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin. In genere însă, compilația înfățișează o redacție mai desvoltată. Cine este însă prelucrătorul, nu putem ști, în actualul stadiu al cercetărilor.

Cronica aceasta anonimă a fost absorbită în cronica lui Neculce, dar câtă deosebire între izvodul searbăd și între cronica, plină de vieață și de coloare a timpului, a lui Neculce!

BIBLIOGRAFIE. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Damian)*, în An. Acad. Rom., XXX, Mem. Secț. Ist., s. 2, București, 1907. Dovedește că, compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, este alcătuită în realitate din două părți și că numai partea ultimă, cuprinzând povestirea evenimentelor dintre 1709—1711 (domnia lui N. Mavrocordat și D. Cantemir), este opera lui Nicolae Costin. Partea dela început, cuprinzând istoria Moldovei dela 1661 (Dabija-Vodă) până la 1709 (Nicolae Mavrocordat), este o cronică anonimă, alcătuită în 1712, după izvoade deosebite, pe care le citează sub numele de: « izvodul lui Vasile Damian; izvodul lui Tudosie Dubău logofătul; izvodul lui Miron logofătul ». C. Giurescu, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Demian*. Extras din *Buletinul Comisiunei Istorice a României*, I, București, 1914 (cu biografia lui Tudosie Dubău și Vasile Demian). Un izvod al lui Miron Costin, povestind evenimentele petrecute dela Dabija-Vodă înainte, n'a existat; este o confuzie a compilatorului. Pentru biografia lui Tudosie Dubău a se vedea și datele noui pe care le aduce hrisovul lui Gr. A. Ghica-Vodă pentru Zaharieşti ot Suceava, publicat de Ghibănescu în *Revista Arhivelor*, I, nr. 2, Bucureşti, 1925, p. 275—284, în care se lămurește neamul lui Tudose Dubău, care se trage din Marica, fata lui Ion Hăra Vornicul și unde se pomenește și ginerele lui Tudosie Dubău: logofătul Gavril Miclescu.

Despre acești continuatori ai lui Miron Costin, a se vedea și N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. II (1925), vol. I, p. 341—346.

NICOLAE COSTIN

Dintre cei trei fii ai lui Miron Costin, Ioniță, Nicolae și Pătrașcu, Nicolae a fost cel mai învățat și cel mai însemnat prin rolul pe care l-a jucat în vieața publică a Moldovei. Pătrașcu, fiul mai mic, menit a se căsători cu fiica lui Constantin Cantemir, a emigrat, la moartea tatălui său, în Muntenia și a murit, se pare, în pribegie; iar cel mai mare, Ioniță Costin, nu s'a putut ridica niciodată în rangul marilor boieri.

Nicolae, mijlociul, s'a născut probabil pe la 1660 și, după ce și-a început studiile la Iași, sub supravegherea tatălui, cu iezuitul Renzi — care a fost și profesorul viitorului Domn C. Duca — le-a continuat împreună cu frații săi în Polonia, după cum ne încredințează Dimitrie Cantemir. Astfel a dobândit o instrucție aleasă și o cunoștință așa de solidă a limbii latine, încât de copil ținea discursuri în limba latină, precum și la curtea domnească în zilele de sărbători [1]. Vorbea în același timp și limba polonă și probabil că știa și ceva grecește, căci a fost trimes în diferite rânduri în solii, la Constantinopol și purta corespondență cu Alexandru Mavrocordat Exaporitul [2].

Nicolae Costin trecuse de 20 de ani, când, în 1684, a însoțit pe tatăl său în exilul polon, dobândind găzduire în castelul regal de vânătoare din Daszow. Din pribegie s'au întors la începutul domniei lui Constantin Cantemir. Neculce ne spune că Miron logofătul venise « din țara leșească foarte scăpătat » și că « l-au avut Cantemir Vodă în milă și în cinste », boierindu-i copiii și logodind pe fiica sa, Domnița Safta, cu Pătrașcu. Nicolae Costin, ajuns în aceste împrejurări logofăt al treilea, urma să se logodească în curând cu fiica lui Constantin Duca, a cărui familie trăia atunci la Constantinopol.

Dar zilele bune nu durară mult, căci în curând se deslănțui asupra Costineștilor urgia domnească. Nicolae se afla la Bârlad, în drum spre Țarigrad, unde pornise să-și aducă logodnica în țară, când veni, pe negândite, tragedia familiei sale: mama muria la Barboși, iar capul tatălui cădea sub toporul călăului.

Din porunca lui Constantin Cantemir, Nicolae Costin, care nu bănuia nimic din toate acestea, este arestat pe drum, adus la Iași și închis în beciul din curtea domnească, împreună cu frații săi și cu alți boieri bănuiți a fi implicați în presupusul complot al lui Miron și Velișco Costin.

După ce s'a potolit însă zarva în Moldova, Cantemir a liberat pe feciorii lui Miron Costin, pe chezășia unor boieri de frunte. Dar dacă au scăpat din temniță cu vieață, n'au scăpat de năpăști. Vrăjmașul înverșunat al tatălui lor, Iordache Ruset, vistiernicul lui Cantemir, arunca necontenit asupra lor, sub felurite pretexte, biruri peste biruri, încât, spune Neculce: « nu mai puteau prididi ». Văzând că n'au altă scăpare, « că se tot învățase vistiernicul de le cumpăra odoarele și satele, fără preț, că-i tot îngreuna cu dăjdiile », se hotărăsc să fugă pe ascuns. Cantemir, care prinsese de veste, repede steaguri de slujitori ca să-i prindă. Dar era prea târziu; feciorii lui Miron Costin izbutiseră să ajungă la cetatea Neamțului, unde se aflau în siguranță, apărați de garnizoana polonă, care străjuia cetatea. De acolo plănuiau să se furișeze în Polonia, când, în acele zile de restriște pentru ei, se întâmplă moartea lui Constantin Cantemir.

După domnia scurtă, de o lună de zile, a lui Dimitrie Cantemir, fugarii se întorc la vetrele lor, fiindcă apucase scaunul Moldovei Constantin Duca, pe a cărui soră a ceruse în căsătorie Nicolae Costin. Duca era tânăr, « ca de șeasesprezece, șaptesprezece ani », ne spune Neculce, dar — adaogă cronica anonimă, « măcar că era om tânăr, iar foarte înțelept și prea învățat la carte elinească, negrabnic la mânie, nerăstitor ».

Constantin Duca primise domnia în primăvara anului 1692, (Martie 17) și, prins în preparativele logodnei sale cu Domnița Maria, fiica lui Brâncoveanu, zăbovește la Constantinopol mai bine de două luni. La începutul lui Iunie intră în Moldova și

[1] A se vedea discursurile reproduse la V. A. Urechiă, *Miron Costin*, vol. II, p. 157—159.

[2] Despre o scrisoare a lui Mavrocordat către el, v. în Νέος Ἑλληνομνήμων, III, 1906, p. 452.

își alcătuiește un divan numai din boieri tineri. In acest divan, Nicolae Costin, care înainte de uciderea tatălui său pornise spre Constantinopol, ca să ia în căsătorie pe sora lui Constantin Duca, capătă dregătoria însemnată de hatman al Moldovei. Curând după aceasta, se aduce la îndeplinire și proectul, zăbovit prin urgia lui Constantin Cantemir: căsătoria lui Nicolae Costin cu Domnița Elena, sora Domnului. Neculce, care pe atunci era și el tânăr postelnic și a luat parte la căsătorie, ne spune că « a fost nuntă frumoasă domnească » și că « a luat parte și Doamna Anastasia, a răposatului Ducăi Vodă celui bătrân », mama Domnului, « cu alte fete mai mici ». In toamnă, se celebrează și căsătoria tânărului Domn cu fiica lui Brâncoveanu la Iași, unde « boierimea a două țări nuntiră trei săptămâni cu mari pohvăli și podoabe și cu feluri de feluri de muzice și cu pehlivănii de mirare în târg, în Iași ». La această nuntă, a luat parte, din partea miresei, alături de mama ei, Doamna Marica, și unchiul, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino.

Din pricina risipei necugetate, domnia lui Constantin Duca merge însă greu și el este nevoit să arunce biruri noui peste țară. Nemulțumirile răsună până la Poartă, unde se adaogă și pâra boierilor pribegi. Deci Turcii trimiseră un capegi-bașa, ca să strângă birurile, dar și ca să culeagă informații. Trimisul, scăpă vorba în Iași, că are asupra lui și «firman de mazilirea Domnului». Atunci, în ceas de cumpănă, Domnul, cuprins de spaimă, chemă în grabă pe cumnatu-său Nicolae Costin hatmanul și, înțelegându-se amândoi, aleseră — ne spune Neculce — « sfat rău ». Și într'adevăr, proverbul « unde nu este un bătrân la sfat, să-l cumperi », se adeveri și de data aceasta. Cei doi tineri — Domnul și hatmanul — trimiseră în taină ștafetă la cetatea Neamțului, unde se afla o garnizoană polonă, condusă de un moldovan, Moise Serdarul. Acesta, după îndemnul Domnului și al hatmanului său, se repede într'o noapte la Iași, cu 400 de joimiri, ca din propriul său imbold; lovește în faptul zilei pe neașteptate pe capegi-bașa; îi taie capul și pradă carvasăria [1] turcească. Dar taina n'a putut fi păstrată, mai ales că în cetatea Neamțului se aflau, ca pribegi, doi dușmani înverșunați ai Domnului: Iordache Ruset vistiernicul și Bogdan hatmanul, cumnatul lui Antioh Cantemir. Aceștia umplu lumea cu svonuri, povestind isprava lui Duca Vodă, și vestea ajunge până la Poartă.

Duca Vodă, dându-și atunci seama de greșeala făcută, se mânie pe cumnatul său, Nicolae Costin, și-l scoase din hatmanie. In zadar încearcă apoi să dreagă lucrurile, prinzând un reimentar din oastea polonă de graniță, pe moldoveanul Turculeț, care ținea drumul Cameniței și pe care Turcii îl urmăreau de multă vreme, căci tocmai când, de bucurie, poruncise să « zică surlele, să bată tobele și să se sloboadă puștile »,sosi un alt capegibașa, care puse să se închidă porțile și înfățișă firmanul de mazilire.

Noul Domn, hotărît de Poartă, era Antioh Cantemir. Duca Vodă fu dus la Constantinopol, iar Nicolae Costin, care la vechea ură a Cantemireștilor mai adăoga acum și faptul că era cumnatul Domnului mazil, nu mai putu rămâne în Moldova. El apucă drumul exilului și se oploși la curtea lui Constantin Brâncoveanu, socrul cumnatului său. Acolo a stat patru ani, (Dec. 1694—Sept. 1699) uneltind la Poartă, împreună cu Brâncoveanu și cu ceilalți pribegi moldoveni, răsturnarea lui Antioh Cantemir și readucerea în domnie a lui Constantin Duca. Intrigile, țesute cu dibăcie și cu pungi de bani, izbutesc să aducă din nou la domnie, în toamna anului 1701, pe Constantin Duca. Nicolae Costin se întoarce atunci în Moldova și își reia scaunul de hatman în divanul domnesc.

A doua domnie a lui Duca Vodă este însă și mai puțin norocoasă decât întâia. Soția sa, Doamna Maria, murise de ciumă la Constantinopol, și Brâncoveanu cerea stăruitor ginerelui său să-și achite datoriile. Dăjdii noui, impuse țării, îl fac impopular și Duca Vodă, minat de datorii, de uneltirile Cantemireștilor, ale boierilor fugari și ale lui Brâncoveanu, este, pentru a doua oară, răsturnat din domnie, în 1703, și înlocuit cu Mihail Racoviță, vărul lui Iordache Ruset, cel ce pusese la cale omorul Costineștilor.

Sub acest Domn, Nicolae Costin care, în afară de animozitatea lui Iordache Ruset, mai era bănuit și din pricina legăturii lui de rudenie cu Domnul mazil, este scos din divanul domnesc și înlocuit prin Lupu Costache.

Domnia lui Mihail Racoviță durează numai doi ani și, în urma împăcării lui Brâncoveanu cu Cantemireștii, obține domnia Moldovei, în 1705, Antioh. Aflând de această numire, Nicolae Costin — care avea motiv să se teamă de uri ce veneau dela părinți și de răfuiala unor vechi socoteli de pe timpul când, fugar la curtea lui Brâncoveanu, a uneltit pentru răsturnarea lui Antioh Cantemir din prima domnie — fuge din Iași la Hangu, împreună cu solul muntenesc, aflător atunci în Moldova, Toma Cantacuzino, și cu vărul acestuia, paharnicul Ilie Cantacuzino.

Dar, până la sosirea sa în Iași, Antioh Cantemir institue ca locțiitor de Domn — caimacam, cum se zicea atunci — pe cumnatul său, Bogdan vornicul. Acesta, care pare să fi fost, după cum reese din paginile cronicei, un om cu mintea așezată, repede cărți la Hangu, îndemnând pe Toma Cantacuzino să se ducă liniștit în țara lui, iar pe Nicolae Costin și pe ceilalți boieri fugari să se întoarcă fără nici o grije la casele lor, că-i ia el pe seama lui. Acultând de acest îndemn, Nicolae Costin se întoarce în Iași și e înălțat de Antioh Vodă la rangul de vel vornic al țării de sus. Astfel, prin mijlocirea caimacamului Bogdan vornicul, se face împăcarea definitivă între fiii lui Constantin Cantemir și ai lui Miron Costin.

Nicolae Costin păstrează dregătoria în divanul Moldovei pe tot timpul domniei lui Antioh Cantemir; o pierde în 1707, la urcarea în domnie a lui Mihail Racoviță. Dar în 1710, după ce luase Nicolae Mavrocordat locul lui Mihail Racoviță, Nicolae Costin este chemat din nou în slujba țării. Nicolae Mavrocrodat abia îmbrăcase caftanul de domnie, când se întâmplă să moară tatăl său, Alexandru Exaporitul — marele tergiman, cum îi ziceau ai noștri — care încheiase pacea dela Carlovitz între Turci și Creștini. Nevoit să mai zăbovească la Constantinopol câtva timp, până la înmormântarea tatălui său, Nicolae Mavrocordat însărcinează cu căimăcămia Moldovei pe Nicolae Costin, alături de Antohie Jora și de Ioan Buhuș logofătul. Astfel, Nicolae Costin ajunge acum pe treapta cea mai înaltă a vieții sale publice.

La 25 Ianuarie, Nicolae Mavrocordat sosește în Moldova și în prima Duminică, eșind dela biserica domnească, dela utrenie, și-a boierit, după obiceiu, boierii cei mari, făcându-l pe Nicolae Costin vornic mare de țara de jos. Contimporanul său, Axinte Uricarul, ne spune despre cronicar: « acel vestit carele era și din părinți blagorodnic și dintru sine cu adevărat împodobit cu învățătură », că îl avea Nicolae Vodă « întru deosebită dragoste și socotință ».

Pentru cultura lui deosebită și pentru cunoștințele de limbi, pe care nu le aveau ceilalți boieri de divan, Nicolae Costin este însărcinat totdeauna cu primirea solilor.

Astfel, în primăvara anului 1710, trecând spre Poartă ambasadorul Franței, marchizul Désalleurs, Nicolae Costin « pentru limba latinească — ne spune cronica —, ieșindu-i mai sus de Copou înainte, cu slujitori, l-au petrecut până aice în oraș la gazdă ». Solul e primit apoi cu mare cinste în divan și petrecut de Domn și de oamenii săi până la Tighina. In același an, Iosif Potoțki, voevodul Haliciului, întorcându-se din Ardeal,

[1] Biroul vamal turcesc, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri.

unde fusese în slujba lui Rákóczy, după ce-și lăsase oastea la Cernăuți, vine spre Iași. Aci Mavrocordat, care avea să-i facă și lui o primire frumoasă, trimite înainte-i pe Nicolae Costin vornicul, ca să se înțeleagă cu el în limba polonă. Când voevodul din Kiev lăsă 3.000 de ostași să ierneze în capitala țării, Mavrocordat însărcinează tot pe Nicolae Costin să ia contact cu judecătorul oștirilor polone, pentru descurcarea plângerilor ce le aduceau necontenit târgoveții ieșeni.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat durează însă numai un an. Aversiunea dintre Ruși și Turci avea să se deslănțuie în curând într'un războiu, și Turcii aveau nevoie în Moldova de un om devotat, care să cunoască în același timp rostul și obiceiurile țării, cu legături vechi și trainice în boierimea pământeană, și care să fie în stare să supravegheze mișcările lui Brâncoveanu. Acest om era Dimitrie Cantemir, vechiul adversar al lui Brâncoveanu.

Intrând în Moldova și alcătuindu-și divanul, Dimitrie Cantemir încredințează lui Nicolae Costin înalta dregătorie de vel logofăt.

Domnia lui Dimitrie Cantemir a fost însă prea scurtă pentru ca cei doi cărturari ai timpului, despărțiți prin ura părinților lor, să se poată apropia sufletește. Nicolae Costin a trăit și el fiorul zilelor tragice pe care le-a îndurat Moldova întreagă, cu prilejul primului războiu al Rușilor cu Turcii. Dimitrie Cantemir, care fusese martor la dezastrul Turcilor, încheiat cu pacea dela Carlovitz și care era convins că Turcii se află pe panta decăderii, punea mari nădejdi în Petru cel Mare. Acoperindu-și toate mișcările, ca să nu fie simțit, și străduindu-se să păstreze mai departe încrederea Turcilor, el se sfătuiește numai cu boierii mai tineri din divanul său — între alții și cu Neculce, pe care îl făcuse atunci hatman — și intră în trative cu Petru cel Mare.

Deși în cronica sa, Nicolae Costin îl face pe Dimitrie Cantemir singur răspunzător de năpasta adusă « cu socoteala lui cea grabnică » asupra Moldovei, năpastă care, credea el, « nu se va îndrepta mai în veci », totuși, din felul cum se apără Neculce, învinuit de contimporanii săi că el a sfătuit pe Cantemir să treacă de partea Rușilor, rezultă că toată boierimea nutrea gândul de a mântui țara de Turci, prin ajutorul creștinilor.

Nicolae Costin va fi luat și el parte la primirea lui Petru cel Mare; a venit și el cu ceilalți boieri ai țării la ospățul dat de Cantemir în cinstea Țarului « de s'a împreunat cu Țarul și le-au dires împăratul cu mâna lui tuturor câte un păhar de vin » de Cotnar cu pelin, care a plăcut așa de mult Muscalilor; a văzut și el pe Petru cel Mare, cercetând pe jos mănăstirile Iașului și, în sfârșit, a luat, și el parte la lupta dela Stănilești. Războiul s'a încheiat, după cum se știe, cu înfrângerea Rușilor și aceasta a silit pe cel mai mare cărturar al trecutului nostru să apuce, pentru totdeauna, drumul exilului. Numai câțiva dintre boierii săi — tineretul, care fusese dela început inițiat în planurile sale — l-a urmat în acest exil. Ceilalți boieri, între care și Nicolae Costin — unii înainte, alții după dezastrul dela Stănilești — au plecat în risipă, spre munte ori spre codri, pe unde-și trimiseseră familiile. Pe urma lor, cete de Tătari și Turci se revarsă peste Moldova, jefuind, robind, mistuind în flăcări sate și conace boierești. Această dureroasă pagină din istoria Moldovei se încheie cu venirea în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat, cel ce, după cum știm, îl prețuia mult pe Nicolae Costin.

In noul divan al Moldovei, Nicolae Costin își păstrează locul dat de Dimitrie Cantemir, de mare logofăt, dar n'a avut parte să se bucure multă vreme de prietenia lui Mavrocordat, căci, după un an, mai precis, în Septemvrie 1712, ieșind în țară să-și cerceteze moșiile și bucatele, s'a bolnăvit și în câteva zile și-a plătit și el, cum zice cronicarul în graiul lui bătrânesc: « datoria cea obștească ».

LETOPISEȚUL ȚĂRII MOLDOVEI DELA ZIDIREA LUMII PÂNĂ LA 1601

Miron Costin, întorcându-se în Moldova după vreo 20 de ani de exil, cu sufletul plin de iluzii, urzise planul de a scrie o vastă istorie a țării Moldovei dela descălecat până în timpurile sale; dar vitregia timpului prin care a trecut — « aceste cumplite vremi de acmu », — nu i-a îngăduit să-și îndeplinească în întregime planul, și atunci, în asfințitul vieții, văzând că timpul îi scapă, a trebuit să-și concentreze sforțările către două obiective: cartea *De neamul Moldovenilor din ce țară au eșit strămoșii lor* și continuarea letopisețului, de unde-l lăsase Ureche, până în timpurile sale. Moartea l-a surprins — am putea zice: cu pana în mână — muncind la închegarea definitivă a lucrărilor sale.

Cronica a rămas neterminată tocmai când venea la rând povestirea vremurilor sbuciumate și a evenimentelor dramatice la care el însuși luase parte activă; ultima pagină scrisă cuprinde domnia lui Ștefăniță Vodă, fiul lui Vasile Lupu, mort de lingoare (febră tifoidă) la Tighina. Cartea « De Neamul Moldovenilor » a rămas și ea neîncheiată. Capitolul al V-lea, penultimul: « De numele neamului acestor țări și de port și de legea creștinească de unde au luat » a rămas neterminat, iar al VII-lea: « Cât au trăit aceste locuri cu oameni după descălecarea lui Traian cu Romanii dela Italia », n'a fost scris nici el.

Opera lui Miron Costin trebuia deci reluată și ea avea nevoie, în orice caz, de o continuare și o încheiere. Această sarcină și-a luat-o cel mai învățat dintre fiii săi, Nicolae.

Apucându-se de lucru, Nicolae Costin a reluat ideea care muncise pe tatăl său în tinerețe, de a îmbrățișa istoria neamului dela origine până în timpurile sale, dar în același timp s'a gândit să lărgească planul, încadrând începuturile neamului în istoria universală, începând — de unde ne-am fi așteptat mai puțin — dela *creațiunea lumii*. Evident că astăzi, după atâtea veacuri de evoluție a istoriografiei, această uriașă sforțare a lui Nicolae Costin ne apare stranie. Dar nu trebue să pierdem din vedere că cele mai bune modele pe care el și contimporanii săi le avuseseră dinainte în școlile umaniste ale Poloniei — cronicile lui Długosz, Cromer, Bielski — atât de admirate atunci, începeau istoria Poloniei, după ce determinau mai întâi spița poporului între semințiile lumii dela creațiune. De altfel, toată istoriografia medievală, scrisă de oamenii Bisericii în limba latină, urmând modelele date *de cronografele bizantine*, se simțea datoare să lege istoria națională de istoria sacră.

Nenorocul lui Nicolae Costin a fost că, la două veacuri după ce Renașterea — întemeindu-se pe cele mai bune modele antice ale genului — împrăștiase erudiția teologică bizantină și pe cea a scolasticei medievale, el mai credea încă în trăinicia unui sistem care, încorporând istoria națională în istoria universală, dela zidirea lumii, căuta să fixeze locul pe care îl ocupă poporul respectiv în arborele genealogic al neamurilor dela creațiune.

Să-l urmărim deci pe Nicolae Costin în expunerea acestui arbore genealogic luat, și în bună parte tradus, după Stryjkowski....

Incepe prin a înfățișa, în primul capitol, care privește zidirea lumii, ideile filosofilor și poeților păgâni: Ovidiu, Thales din Milet, Eraclid, Aristotel, Corneliu Agripa — din care citează întrebarea: « oare ouăle sau păsările s'au făcut întâiu, de vreme ce nici ouăle fără păsări, nici păsările fără ouă, nu s'au putut naște? » — pentru ca, trecând prin filosofii theiști, — în frunte cu Plato — să ajungă la Biblie și să expună creațiunea lumii după Sfânta Scriptură. Povestește potopul după Biblie, dar cunoaște și admite și alte potopuri, căci pune la contribuție și mitologia antică și se oprește mai îndelung povestind, după *Metamorfozele* lui Ovidiu, mitul lui Deucalion și Pira.

După ce, într'un al doilea capitol, se ocupă de « turnul Vavilonului » și de « împărțirea limbelor », trece la semințiile celor trei feciori ai lui Noe: Sim (cap. III), Ham (cap. IV) și Iafet (cap. V). Din Iafet, prin diferiți scoborîtori, se trage Iavan « din care sunt ieșiți tot neamul Grecilor, iară Iavan pe jidovie se înțelege amăgitor sau viclean, ; pentru aceea Grecii sunt de neamul lor vicleni și amăgei »; pe de altă parte, dintr'un alt fecior al lui Iafet, din Gomor, se trag Sarmații, Geții și Dacii, « de unde suntem noi Moldovenii ».

După această lungă și complicată genealogie etnică, în care cele mai multe știri sunt luate din cronicarul polon Stryjkowski și de care autorul ei se simte mulțumit, cu toată truda ce i-a răpit, căci spune el: « ni se pare că am scris deplin, care nici la un letopiseț a țării noastre nime n'au amelițat măcar cât de puțin din aceste ce am scris noi, cu multă osteneală, din oarecâte cărți străine », trece, în capitolul al VI-lea, la Daci, strănepoții îndepărtați ai lui Iafet.

La acest capitol despre Daci, Nicolae Costin împrumută textul respectiv din opera tatălui său, pe care-l amplifică însă cu o mulțime de date mărunte, scoase în bună parte din Bonfiniu. Vorbește despre Geți; observă că numirile de cetăți dace se terminau în *dava;* descrie invaziile Dacilor în sudul Dunării; luptele lor cu Domițian; pomenește de Aurelius Fuscus — « Avrilie Fuscu » — și termină cu condițiile umilitoare impuse de Daci lui Domițian pentru încheierea păcii.

Capitolul VII: « Pentru împărăția Râmului și pentru hotarele ei », reproduce cuvânt de cuvânt capitolul II din opera lui Miron Costin. Capitolul VIII: « Pentru Italia, de unde au ieșit neamul Moldovenilor, după risipa Dacilor din locurile acestea », este în întregul său jumătate din capitolul prim al operei lui Miron Costin, pe când cealaltă jumătate alcătuește capitolul IX (« Pentru numele Moldovenilor și a Muntenilor, după ce au descălecat Traian »).

Tot astfel și capitolul X (« Pentru Traian împăratul Râmului și pentru oștile lui ce au venit asupra lui Decebal, craiul Dacilor; și la ce vreme »), este o reproducere a capitolului IV din Miron Costin, însă cu rectificări și cu adaose. El așează astfel începutul războiului dacic — după Bonfiniu — la 102; știe că au fost două războaie cu Decebal; pomenește de Longin, care a urmărit sfărâmăturile Dacilor în retragere; cunoaște versiunea după care Decebal s'a otrăvit ca să nu cadă de viu în mâna Romanilor, dar, adaogă mai departe că: « eu am cetit cartea lui Marcu Aurelie, împăratul Râmului, pe urma lui Traian al patrulea împărat, în anii dela Hristos 161, și scrie cum să-l fi dus la Râm pe Decebal craiul împreună cu un fecior al lui, arătându-se Traian împărat biruitor asupra lui » [1]. Primește — mai departe — dela tatăl său, amplificând-o însă, legenda despre originea romană a Litvanilor, aducând mai multă precizie în citate: « scrie Stricovskie la cărțile II a istoriei sale, cap. V, De Litva, aducând martur istoriei sale pe Długosz și Cromer, la cartea III, fila 61 ». Pomenește apoi, după Bonfiniu, de columna ridicată de Traian în Roma « întru pomenirea acei biruințe asupra Dacilor »; îi dă dimensiunile și știe că pe ea este săpată toată istoria Dacilor. Incheie, pomenind de « o piatră de marmură, în zilele lui Constantin Duca, cu slove săpate latinește », pe care pretinde că a descrifrat-o astfel: « Impăratului, Cesarului, bunului, fiului a Nervii, lui Traian fericitului... »

Trecând, într'un alt capitol — al XI-lea — la cetăți, Nicolae Costin rezumă și prescurtează capitolul al V-lea din cartea tatălui său, adăogând doar după « Bonfin, istoricul ungur, în cartea X, capitolul II, De lucru Ungurilor », că: « Ludovic, craiul unguresc, ca să poată stăpâni fără de grijă pământenii », a pus de a zidit cetatea Severinului, care era risipită, precum și o alta pe Prut, pe care n'o poate identifica.

In cartea lui Nicolae Costin, capitolul respectiv despre cetăți, din scrierea tatălui, este în așa fel rezumat și prescurtat, încât apare ca ceva străin, care nu s'ar îmbina organic în structura operei. Intr'adevăr, el vorbește aci de Chilia și Cafa, care au fost zidite de Genovezi; de Turnul Neoptolemul, înlăturând identificarea făcută de tatăl său cu Tatar-Bunarul de pe Cogâlnic și care ar fi fost ridicat de Neoptolem, fiul lui Mitridate; amintește, în sfârșit, de rezidirea Severinului prin Ludovic al Ungariei, dar înlătură — cel puțin judecând după singura ediție pe care o avem dinainte, a lui Kogălniceanu — tocmai partea cea mai importantă: inscripțiile și monetele romane, găsite în vechile cetăți și care toate constituesc o dovadă palpabilă despre vechimea cetăților, ca rămășițe ale așezării și culturii romane în țările noastre și deci despre latinitatea neamului.

Capitolul al V-lea din Miron Costin: « Despre numele neamului acestor țări și de port », până la pasajul unde se vorbește despre limbă, a intrat și el cuvânt de cuvânt în prelucrarea fiului său, dar Nicolae Costin a găsit cu cale ca, după dovezile despre romanitate, scoase de tatăl său din numirile poporului și din port, să adaoge o scurtă istorie a împăraților romani dela Traian, — luată după *Analele eclesiastice* ale cardinalului Baronius, un scriitor de mare valoare, care trăise cu un veac mai înainte (1538—1607). Această parte istorică merge până la Gallian, când Dacia este bântuită cu furie de invazii. Ea nu este însă bine prinsă în osatura operei și face impresia unor lucruri străine de concepția fundamentală.

In capitolul următor (al XIII-lea): « Pentru risipa Daciei ce era de Traian descălecată », cronicarul trece la invaziile barbarilor în Dacia. Vorbește mai întâiu de Goți, « care au venit din părțile de Miază-Noapte în câmpii dintre Nipru și Volga, gonind pe Ruși și pe Poleați »; primește din cronica ungurească o bizară și naivă legendă despre descendența Hunilor din Faunii și Satirii pădurilor; povestește invazia Hunilor; amintește pe Atila, « biciul lui Dumnezeu, spaima lumii », și încheie cu invazia Bulgarilor, cu trecerea și așezarea lor în sudul Dunării și cu ridicarea zidului de piatră prin porunca împăratului bizantin Anastasie... « și până astăzi se cunosc une semne de ale acelui zid ». In încheierea capitolului, revine asupra lui Atila, povestind năvălirea Hunilor asupra Romei.

In antepenultimul capitol (XIV), revine la textul tatălui său și, după ce arată retragerea populației romane peste Dunăre, din ordinul lui Aurelian, socotește timpul cât a trecut dela retragerea populației, până la descălecatul lui Dragoș, răstimp în care țările noastre ar fi rămas pustii. Capitolul următor (XV) prezintă, după cronicele leșești, întemeierea Poloniei, iar ultimul (XVI) povestește decălecatul al doilea al țării Moldovei.

Din expunerea sumară pe care am făcut-o acestei părți din opera lui Nicolae Costin, se poate vedea și metoda lui de lucru și scopul pe care el îl urmărea. La problema începuturilor neamului, el ia pedeantregul textul tatălui său, cuvânt de cuvânt, intervertind însă ordinea capitolelor astfel:

Miron Costin:	Nicolae Costin:
I. Italia	VIII
	IX
II. Râmul ...	VII
III. Dacia	VI
IV. Traian ...	X
V. Cetățile...	XI
VI. Numele, portul, legea	XII

La cele 6 capitole ale lui Miron Costin, Nicolae a mai adăogat încă 9, dintre care primele 5 sunt menite să lege originea popo-

[1] Citatul e luat din Ceasornicul Domnilor a lui Guevara, pe care N. Costin l-a tradus în românește.

rului român de creațiunea lumii și să stabilească locul pe care, prin strămoșii săi Daci și Romani, îl ocupă în arborele genealogic al semințiilor dela Adam și Eva. Cele 4 capitole finale se referă la împărații Romani până la părăsirea Daciei; la invazia barbarilor în Dacia; la descălecarea Poloniei și la începuturile statului moldovenesc prin descălecatul lui Dragoș, adică a vrut să lege cucerirea Daciei de descălecarea Moldovei.

Dar această prezentare a materialului moștenit dela tatăl său într'o nouă orânduire și mai ales adausele făcute la început și la sfârșit, ne luminează mai bine năzuința lui Nicolae Costin, cu totul deosebită de a tatălui său. Miron Costin, apucându-se să prelucreze începutul letopisețului său dela Traian, pe care-l urzise în tinerețe, voia să dea, în amurgul vieții, o operă de caracter polemic, să răstoarne basna lui Simion Dascălul și să ilustreze contimporanilor din Moldova obârșia strălucită a neamului lor. Nicolae Costin urmărea altceva. El avea ambiția să scrie, după modelul pe care i-l ofereau cronicele Ungariei și ale Poloniei, o vastă operă istorică, sortită să fixeze rostul neamului în istoria lumii dela origine, adică dela creațiune.

Dacă acesta este punctul său de vedere, atunci deosebirile dintre el și tatăl său în tratarea aceleiași probleme sunt firești și explicabile: la Miron Costin materialul este strâns închegat în jurul ideii centrale: spulberarea legendei jicnitoare pusă în circulație de Simion Dascălul; reconstituirea adevărului istoric și dovedirea originei romane. De aceea, din pana lui Miron Costin, svâcnește indignarea împotriva bârfitorilor neamului, uneori sub forma unei caustice ironii. La Nicolae Costin, caracterul polemic dispare, iar argumentarea originei romane devine în chip firesc mai deslânată, prin îngrămădirea materialului menit să lege istoria națională de istoria universală, căci el urmărește o operă de erudiție. Acest caracter de erudiție al operei lui, se vădește și în mulțimea și varietatea surselor utilizate. El citează în opera sa o mulțime de izvoare antice, medievale și moderne, — latine, ungare și polone: Herodot, Ovidiu, Cicero, Berosius (Flavius Iosephus), Iulius Capitolinus, Baronius, Bonfinius, Laurentius Toppeltinus, Ioan Magnus, Arhiepiscop de Upsala, Długosz, Bielski, Paszkowski, Stryjkowski, Kromer, Miechowski și mulți alții, pe care de multe ori îi traduce verbal. Citatele sunt la el mai totdeauna indicate precis.

In concepția lui Nicolae Costin, « Cartea pentru întâiul descălecat » este deci începutul unei mari istorii a neamului — ceva asemănător cu modelele polone, care i-au stat la îndemână. Ea este continuată, în manuscrise, prin istoria Moldovei; dar cum materialul privitor la răstimpul dela al doilea descălecat încoace fusese adunat și prelucrat de Grigore Ureche și de Miron Costin, Nicolae Costin se mărginește și aci să copieze numai cronicele predecesorilor săi, amplificându-le însă mult cu știri și capitole noui, luate din izvoare pe care aceia nu le avuseseră la îndemână.

Pentru istoria Moldovei dela întemeiere până la Aron Vodă, Nicolae Costin a luat cronica lui Grigore Ureche în compilația lui Simion Dascălul, la care însă a făcut adaose, omisiuni sau completări. Astfel, suprimă capitolul despre descendența Românilor din tâlharii dela Roma, atacat cu atâta vehemență de Miron Costin; adaogă, la domnia lui Alexandru cel Bun, unde se povestea că Domnul moldovean a trimis ajutor regelui polon contra ordinului Teutonilor, un întreg capitol despre « Crijaci », menit să explice ce era ordinul Teutonilor. Povestind apoi alegerea succesorului lui Ioan Albert la tronul Poloniei, Costin introduce un alt capitol nou despre ceremoniile ce se obișnuiau în Polonia la alegerea și încoronarea regilor: « Obiceiuri la craiu nou ». Tipicul acestui original își are originea într'o colecție de texte medievale *Ordo Romanus*, alcătuită sub auspiciile Bisericii papale, și răspândită în toate țările catolice, adaptându-se firește la tradițiile și condițiile naționale.

In Polonia textul a fost tradus și adaptat de ilustrul episcop al secolului al XV-lea Zbigniew Olešniski. Nicolae Costin l-a încorporat în cronica sa după versiunea polonă a cronicei lui Alexandru Gwagnin, eliminând însă unele molitve lungi și plicticoase.

Dela domnia lui Despot Vodă înainte, adaosele lui Nicolae Costin sporesc în mod considerabil și îmbogățesc — după cum recunosc înșiși istoricii — cu elemente de informație nouă și interesantă, istoria Moldovei.

In același chip amplifică el și partea din cronica tatălui său, până la anul 1601, unde se oprește compilația lui Nicolae Costin.

Pentru adaosele sale, Nicolae Costin s'a folosit de izvoare polone neutilizate de predecesorii săi — în primul rând de Miechowski pentru secolul al XV-lea și de doi compilatori unguri, cari acum erau utilizați întâia dată, pentru istoria moldovenească: Wolfgang Bethlen și Istvánffy.

Adaosele făcute de Nicolae Costin în opera predecesorilor săi nu sunt totdeauna fericite, fiindcă uneori ele nu se îmbină armonic în restul materialului. Cu deosebire excursiile în istoria universală, prea lungi, deviază subiectul și vădesc erudiția scriitorului, dar nu dau pe față talentul lui literar. Ceea ce scade cu mult valoarea acestei opere istorice a lui Nicolae Costin, este faptul că el încorporează în lucrarea sa cronicele lui Ureche, în compilația lui Simion Dascălul și a lui Miron Costin cuvânt de cuvânt. El nu prelucrează materialul predecesorilor săi, ci îl copiază, amplificând numai acolo unde poate. Cu alte cuvinte, el nu este aci un istoric original, ci un *compilator*. Este drept, că pe vremea sa noțiunea de proprietate literară nu avea sensul pe care-l are astăzi; — (amintim aci procesul lui Stryjkowski cu Guagnini, vezi vol. II, p. 142). Dar pentru a da judecata definitivă asupra operei lui trebue să ținem seamă de faptul că Nicolae Costin n'a avut norocul și timpul să dea forma definitivă compilației sale, fiindcă vieața lui a fost destul de sbuciumată, iar moartea l-a surprins înainte de vreme, la vârsta de 50 de ani.

Pentru a caracteriza mai precis personalitatea sa literară, trebue să examinăm mai pe larg, partea originală din opera rămasă dela el: *Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir.*

CRONICA DOMNIEI LUI NICOLAE MAVROCORDAT ȘI A LUI DIMITRIE CANTEMIR. Nicolae Mavrocordat era fiul marelui dragoman, Alexandru Exaporitul, care înainte de a intra în slujba Porții, își făcuse studiile la Padova, unde învățase medicina și care a lăsat mai multe scrieri științifice — una despre circulația sângelui. In casa părintească, unde domnea astfel râvna pentru cultură Nicolae Mavrocordat a primit, împreună cu frații săi, o instrucție, aleasă; o soră a lui a studiat și ea medicina. A fost un Domn iubitor de cultură. Sulzer ne spune că avea o bibliotecă în valoare de 600.000 lei; între volumele de preț, se aflau și multe rarități, precum o Biblie coptă din veacul al III-lea. Ii plăcea să se simtă înconjurat de cărturari, pe care-i căuta și-i aducea la curtea sa și, urmând pilda tatălui său, a fost el însuși un scriitor erudit de opere cu caracter filosofic-moral.

Era deci firesc ca învățatul Domn și cărturarul Nicolae Costin, care se împărtășise și el din erudiția timpului său în școlile umaniste ale Poloniei, să se apropie sufletește.

Și de fapt, dintre toți Domnii sub care a slujit Nicolae Costin, Mavrocordat a fost acela care l-a prețuit mai mult. Faima despre cultura lui Nicolae Costin ajunsese până la Mavrocordat, încă înainte de a nu pleca din Constantinopol. Inainte de a se urca în scaunul Moldovei, silit să zăbovească în Țarigrad cu împrejurările triste ale morții și înmormântării tatălui său, Nicolae Mavrocordat trimite cărți în Moldova pentru a însărcina pe Nicolae Costin cu căimăcămia. După sosirea în Iași, Mavro-

cordat, constituindu-şi divanul domnesc, încredinţează lui Costin dregătoria cea mai însemnată, de mare vornic al ţării de jos, şi, în tot cursul primei sale domnii, Nicolae Costin este însărcinat, — nu numai pentru cunoştinţele lui de limbi străine, ci şi pentru încrederea pe care Domnul o avea în el, — cu primirea solilor străini.

Luând asupră-şi sarcina de a scrie letopiseţul domniei lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin a făcut-o nu fără iubirea şi stima pe care o avea pentru Domnul care-i arătase atâta preţuire: « Era cinsteş om şi în filosofii şi în istorii — spune el « despre Mavrocordat — şi într'altele ce se cade a şti un Domn, era « deplin învăţat; ştia şi câteva limbi... şi om dumnezeesc, « păzea tare Biserica; la mâncare şi la băutură foarte puţin; « spre sfintele biserici şi mănăstiri scăpătate, milostenie făcea; « spre săraci şi spre văduve cu milă era. Dară era grabnic la « mânie, şi mai ales asupra acelor ce-i cunoştea că mâncau banii « Vistieriei şi spre cei ce făceau strâmbătăţi şi supărări săracilor « şi spre cari erau neascultători la poronci. Era fără preget şi « cu priveghere la trebile ce erau a ţării; gata şi cu nevoinţă a « plini poroncile împărăteşti...».

Şi încheie acest portret: « Nu odată se seamănă şi se seceră « şi nu odată se altoieşte pomul şi se culege dintr'însul rodul; « aşa şi noi, toată averea noastră o am cheltuit în trebile ţării « şi avem răbdare. Trebue şi dumneavoastră să rugaţi pe « Dumnezeu să trăim şi noi în domnie şi pe urmă veţi cu- « noaşte şi dumneavoastră şi placul ostenelelor voastre şi în- « temeierea caselor dumilor voastre...».

Deşi domnia lui Nicolae Mavrocordat a fost o domnie paşnică şi cronicarul nu are de înregistrat decât doar câteva primiri de soli şi hărţuieli cu boierii, pe care Domnul străin de ţară îi bănuia de necredinţă şi care, în acelaşi timp, asupreau ţara cu autoritatea dregătoriei lor, totuşi Nicolae Costin a moştenit ceva din darul de povestitor al tatălui său şi ştie să prezinte cu interes fapte care pun în lumină tactul lui Nicolae Mavrocordat.

Cu deosebire este dramatic povestită întemniţarea trufaşului boier Iordache Ruset vornicul, care înălţase şi răsturnase mai mulţi Domni în Moldova, intrigase împotriva boierilor, stinsese mai multe case, numai pentru ambiţia de a-şi menţine influenţa. Cronicarul începe prin a arăta cum, la început, boierii, văzând pe Iordache vornicul, « nelipsind din voroave cu Nicolai Vodă », intraseră la grije, zicând: « Săracii de noi, iar au încăput Iordache vornicul şi la acest Domn ». Pomeneşte apoi cum Iordache Ruset urzea intrigi şi cum îndemnase pe Turcii din carvasaraua din Iaşi să se plângă la Poartă împotriva lui Mavrocordat şi cum într'o zi, venind un agă din Constantinopol, Iordache a crezut că aduce firmanul de mazilire a Domnului şi a trimis ca să vadă « ce se lucrează » la curte, oamenii săi, între care şi pe nepotul său Iordache Aga, care era ţarigrădean şi ştia turceşte. Feciorii vornicului au avut cutezanţa de a intra chiar în « casa cea mare », în care turcul avea să se întâlnească cu Nicolae Vodă. Aflând această îndrăzneală şi mai având şi alte motive, Domnul a poruncit vătafului de aprozi să închidă pe Iordache Ruset şi pe nepotul său Iordache Aga. In acelaşi timp, a trimis şi pe postelnicul său în spătărie, ca să ia toiagul lui Antiohie Jora, socrul lui Iordache Aga, şi « să-l pună şi pe el la popreală » în Vistierie. Boierii aflaţi atunci la curte, văzând aceste neaşteptate arestări, rămân încremeniţi şi, sfătuindu-se îndesine, purced fără zăbavă la Domn şi se roagă pentru hatmanul Antiohie. Domnul îl iartă şi îl sloboade; patru zile mai târziu, liberează şi pe ginerele aceluia, Iordache; numai Ruset rămâne întemniţat. Pentru a potoli nedumirirea boierilor, câteva zile după aceasta, îi cheamă la curte « în casa cea mare » şi li se destăinuie astfel: « Intre voroavele ce aveam cu Iordache vornicul, — începe Domnul — niciodată de bine de dumneavoastră nu mi-a grăit, văzându-vă pre dumneavoastră de noi traşi cu dregătoriile curţii ». Şi urmează apoi povestirea unei scene într'adevăr patetice, când Domnul, ridicând puţin işlicul în mână, se adresează pe rând boierilor astfel: « Martur pui pe Dumnezeu, cum dumitale acest fel de hulă îţi da; dumitale aşijderea, fel de fel de hulă (înşirând pre câţi erau boieri chemaţi la acea voroavă) de sta cu voroavele lui, Iordachi, să vă depărtez pre dumneavoastră de lângă mine ». Apoi Domnul scoate cărţile găsite la casa lui în ziua arestării şi în care fratele său Scarlatache din Constantinopol îi scria că « el nu doarme, ci umblă tare pentru ca să mazilească pre Nicolai Vodă ». Aceasta dă curaj celor asupriţi de Iordache vornicul să se plângă şi, în curând, în divanul cel mic, fiind şi ţara câtă se tâmplase, se citeşte cartea iscălită de boieri prin care se plâng cum Iordache şi fraţii săi, străini de ţară, « fiind el vreme îndelungată puternic aice în ţară, învrăjbitor de Domni, de nu se mai satură cu vremea, au supus toate casele boiereşti şi au stins şi câteva ». Citindu-se acestea toate în divan, a întrebat Nicolae Vodă pe Mitropolitul, care era de faţă în divan, ce fel de pedeapsă prevede pravila pentru vinovăţia lui Iordache Ruset. Şi după ridicarea divanului, ducându-se Mitropolitul acasă şi cercetând pravila, « a scris cu slova lui », din dosul cărţii de pâră contra lui Iordache, pe care i-o dăduse Domnul, « cum pravila scrie: dovedindu-se aceste asupra lui Iordachi Vornicul: moartea! ».

Mavrocordat trimite cartea de pâră cu sentinţa scrisă de Mitropolit lui Iordache Ruset, în temniţă, să o citească şi să-l întrebe ce are de răspuns. Dar trufaşul boier, în loc să se cuminţească şi să răspunză cu blândeţe — căci, adaogă cronicarul: « cu blândeţe, ca bumbacul se moloşează şi se îmblânzesc inimele Domnilor » — răspunde semeţ, că toate sunt minciuni. Aflând acest răspuns, Domnul se mânie foc şi, chemând de sârg pe buluc-başa, porunceşte să-i taie limba. Dar intervenirea boierilor de divan, care se aflau la curte, îl scapă pe urgisit de această pacoste.

Cronicarul domnesc povesteşte apoi în jurul acestei drame, un alt episod senzaţional, care de data aceasta pune în lumină clemenţa Domnului străin de ţară. Pe când Iordache zăcea închis în odaia buluc-başei, un căpitan de seimeni, Horopceanu, trecând prin dreptul odăii — « poate să fi fost şi beat », lămureşte cronicarul — strigă: « Să ni-l dea Vodă să-l ucidem cu petre pe Iordachi; sau vom strica răţezile şi-l vom ucide acolo în odaie, că ne-au mâncat şi ne-au sărăcit el cu fraţii lui, şi nu se mai satură de Domni ». Aceste cuvinte, ajungând până la urechile Domnului, « îndată au poroncit de-l puse la închisoare pre Horopceanu şi pre alţii ce fusese cu dânsul ». Şi, deşi atunci şi boierii stăruiau să nu iasă cu zile Iordache Vornicul, totuşi Neculai Vodă, « nevoind să-şi împlânte mâinile în spurcat sângele lui » şi « socotind dintr'acele cuvinte a Horopceanului să nu se facă vreo năvală asupra lui Iordachi să-l omoare ţara, au poruncit de l-au mutat înlăuntru în curte, la odaie, sub scări despre casele Doamnei ». Acolo a zăcut închis ticăitul boier până la mazilirea lui Mavrocordat, care este iarăşi povestită cu amănunte interesante, ca dela un martor ocular:

« Era într'o joi la divan, Nicolai Vodă. Şi acolo, judecând « două rânduri de oameni, văzură boierii, care se tâmplase la « divan, cum au venit un copil din casă de au spus Postelnicului « celui mare, cum au intrat doi Turci drept la odaie, unde este « închis Iordachi Vornicul, de au sfărâmat răţezile şi au intrat « înlăuntru, la Iordachi. Aceste, spuindu-le acel copil de casă « Postelnicului în taină, şi Postelnicul cel mare au şoptit lui « Nicolai Vodă. Şi îndată s'au sculat dela divan, însă nemică « schimbat din faţă; iară boierii, care se tâmplase la divan, îndată « au priceput mazilirea domniei, şi o seamă au ieşit pe poarta « despre Sfântul Nicolai, că celelalte porţi acmu erau închise ».

A doua zi, strângându-se boierii la curte, au aflat caimacamii puşi de noul Domn, Dimitrie Cantemir, şi anume: Iordache

Vornicul, cel care stătuse până atunci în temniță, Antiohi Jora Hatmanul, — cuscrul lui Iordache, — și Dabija Paharnicul. Lui Mavrocordat i-a fost însă cruțată umilința de a i se citi firmanul de mazilire la divan, « în iveala tuturor ».

Cronicarul nu uită să înregistreze apoi toate acele fapte mărunte, care proiectează o lumină simpatică peste acest Domn țarigrădean, străin de țară și de neam. El ne spune bunăoară cum, luându-și ziua bună dela boierii care l-au petrecut, « au « zis, jurându-se, cum n'au avut gând rău, nice spre boieri, nice « spre țară, iară cine i-au greșit să fie toți iertați ». După ce a « ieșit cu mazilia din Iași spre Țarigrad, în apropiere de Galați, « la Piscu, i-au ieșit înainte oamenii, care trăiau în pribegie prin « țări vecine și pe cari Nicolae Vodă îi adusese în țară, cu « cărți « de tocmeală ». Ei se duc înaintea lui Iusuf Aga, turcul care ducea pe Domn la Poartă, plângându-se de strâmbătatea ce s'a făcut: « — Era un Domn de se ținea de cuvânt; ne-au adus cu cărțile sale; ne-a așezat în țară; acmu ne vor risipi alții ». La Galați îi sosesc scrisori dela prietenii dela Poartă « precum să nu-și facă inimă rea de mazilie, căci așa această dată au împins vremile; iară fără zăbavă va fi iar Domn ».

Și după ce zugrăvește portretul sufletesc al Domnului, pe care l-am expus mai sus, încheie, arătând cum încă dela întoarcerea lui în Moldova, a luat apărarea celor obijduiți cu strâmbătăți, cum după cei cari nu voiau să vie de față la divan, trimitea « oameni domnești cu ciubote », de-i aducea fără voia lor; cum, văzând divanurile strașnice, cei vinovați, când îi apucau cei asupriți cu « haide la divan! », fie că erau « mai de frunte din boieri », fie că erau « mai de gios, scoteau banii din buzunar de se împăcau ». « Numai mâncătorii — adaogă cronicarul — aveau voe rea, că nu puteau mânca, ca în zilele denainte altor Domni ».

Cu totul în altă lumină este înfățișată domnia lui Dimitrie Cantemir. Nicolae Costin recunoaște că noul Domn era « om isteț și știa carte turcească bine », — dar atât. Este într'adevăr curios că acești doi erudiți ai Moldovei nu s'au putut apropia sufletește și nu s'au înțeles. Am putea zice, parafrazând o vorbă a lui Miron Costin: « Mai curând pot încăpea pe un covor zece derviși, decât doi cărturari români din veacul al XVIII-lea ».

Erau însă — trecând peste erudiția lor de sursă cu totul diferită — multe lucruri care-i despărțeau.

Mai întâiu, Dimitrie Cantemir era încă tânăr pentru domnie, — abia avea 36 de ani, — pe când Nicolae Costin trecuse de 50 de ani. Apoi, Dimitrie Cantemir, care fusese de față la dezastrul turcesc încheiat cu pacea dela Carlovitz și care, în debandada fugii, își pierduse « agarlâcul », simțise decăderea Turcilor și, în mediul cosmopolit dela Constantinopol, avusese prilejul să se informeze despre puterea crescândă a Rușilor. Apucând domnia în preajma primului războiu dintre Ruși și Turci, el intrase în țară urmărind planuri mari și îndrăznețe, pentru care se cerea puterea convingerii și avântul cald al tinereții. El nu se putea încrede, pentru planurile sale care abăteau dintr'odată cursul istoriei moldovenești într'o direcție cu totul nouă, în bătrânii boieri, prea cuminți pentru inovații îndrăznețe, și încă în cei ce fuseseră sfetnicii de credință ai rivalului său din Constantinopol, Nicolae Mavrocordat. El păstrează o bună parte din divanul lui Mavrocordat; îl ridică pe Nicolae Costin la rangul de mare logofăt al Moldovei, îi dă toată cinstea cuvenită unui mare boier, dar se păzește de a-i încredința gândurile. Pentru confidențe, el își alege pe boierii cei mai tineri din divan și, în primul rând, pe agerul Ioan Neculce. După ce dibuiește terenul și hotărăște să treacă de partea Rușilor, Dimitrie Cantemir încredințează dregătoria de mare hatman lui Ioan Neculce și trimite pe cumnatul acestuia pe Ștefan Luca Vistiernicul, la Petru cel Mare, ca să întărească alianța prin jurământ. Numai după ce Rușii au trecut Prutul la Zagarancea, Cantemir a destăinuit planul său boierilor mai sprinteni din divan, care rămăseseră pe lângă el, în Iași.

Era firesc deci ca Nicolae Costin să nu vadă cu inimă ușoară cum Domnul trece peste el, marele logofăt, și peste ceilalți boieri mai în vârstă: « Dumitrașcu Vodă taine numai cu sfetnicii săi cei tineri, ca și dânsul, făcea », notează cu acrime Nicolae Costin.

Amărăciunea față de Domn se vede și din chipul cum ține să vorbească despre colegul lui de divan, hatmanul Ioan Neculce: « Dumitrașcu Vodă îndată au luat cu sine pre hatmanul său, pre Ioan Neculce », sau: « Și au purces Dumitrașco Vodă decuseară cu Ioan Neculce hatmanul, sfetnicul său ». Iar când povestește ruina întinsă peste Moldova, după înfrângerea dela Stănilești, isbucnește în imprecația: « Să plătească Dumnezeu sfetnicilor care au cârmuit pe Dumitrașco Vodă ».

Privind domnia lui Dimitrie Cantemir sub acest unghiu de vedere și ținut departe de gândurile intime ale Domnului, cronica lui Nicolae Costin nu înfățișează același interes pe care îl prezintă cronica lui Ioan Neculce, care a fost sfetnicul de încredere al lui Dimitrie Cantemir. Dar, deși privește lucrurile de departe și cu sentimente turburi, totuși el prinde și fixează amănunte interesante, care întregesc cunoașterea personalității lui Dimitrie Cantemir, sau contribuiesc la reconstituirea domniei sale. Așa de exemplu, ne spune că Dimitrie Cantemir, după ce a intrat în Iași și au venit boierii — după obiceiu — să-i sărute mâna și poala în divanul cel mare, « le-a făcut voroavă singur la toți » căci, adaogă cronicarul, « era slovednic la aceste, zicând să fie unii către alții întru dragoste, poftind pre cei bătrâni ca pre niște părinți, pre cei de vârsta sa ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătând ce ar fi folosul unirei boierești ».

Interesant povestită este scena întâlnirii lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare în Iași:

« Și în curte la scări s'au adunat cu împăratul, de i-au sărutat « mâna și împăratul l-au sărutat pe cap, luându-l în brațe și « ridicându-l sus cu o mână, fiind Dumitrașco Vodă om scund « și împăratul om de fire întru toate șifaeși ».

Nicolae Costin a luat și el parte la masa pe care țarul a dat-o, la conacul său, în cinstea lui Dimitrie Cantemir și a boierilor săi și unde boierii s'au legat și au iscălit « universalul », prin care primeau ca Domn veșnic « pe Dumitrașco Vodă și pe seminția lui », dar — adaogă cu răutate: « Iară măcar că au fost postul lui Sfeti Apostol Petru, cu toții au mâncat carne și mare benchet au făcut toată ziua aceiași, și acolo au mas; iară peste noapte aceea n'au scăpat fără pagubă mai niciun boier și nefurat de Moscali: cui pistoale, cui rafturi, cui epingele, nice boier, nice slugă ».

După ce povestește sfârșitul nenorocit al luptei dela Stănilești, Nicolae Costin insistă cu deosebire asupra pârjolului care s'a abătut atunci asupra Moldovei: invazia neașteptată a Tătarilor, cari au surprins oamenii pe câmpuri, ieșiți la secere; i-au târît în robie cu duiumul; au prefăcut în scrum și cenușe casele; au prădat și jefuit până și mănăstirile: « n'au rămas la sfintele mănăstiri nice clopote, nice uși, nice un her și până în jilțuri și sfintele icoane le-au fărâmat și le-au ars de istov, cu foc. Iară târgul Bârladului și mai rău au pățit, că au rămas numa pajiște... țara de gios au căzut toată la robie, care povestesc bătrânii, că mai au covârșit prada care au fost în zilele lui Vasile Vodă » Și încheie, după acest tablou al prăbușirii, — cum era de așteptat: « Acest bine au agonisit țării Dumitrașco Vodă cu socoteala lui cea grabnică, de nu se va îndrepta mai în veci ».

CEASORNICUL DOMNILOR

Nicolae Costin a îmbogățit literatura românească și cu prelucrarea unui roman spaniol, cel dintâi roman occidental care apare în literatura noastră. Romanul este opera marelui

scriitor al veacului al XVI-lea, Antonio de Guevara, episcop de Cadix şi predicatorul lui Carol Quintul, şi poartă titlul în originalul spaniol: *Il libro aureo del grand Emperador Marco Aurelio con el Relox de Principes* (Cartea aurită a lui Marcu Aureliu cu Ceasornicul Domnilor). Autorul pretinde în prefaţă că ar fi descoperit manuscriptul operei sale, după îndelungate cercetări, în biblioteca din Florenţa, printre cărţile greceşti lăsate de Cosma de Medicis.

Povestea unui manuscris grecesc descoperit în Florenţa, era o mistificare literară asemănătoare cu aceea de care au făcut atâta uz, în vremurile apropiate de noi, romanticii.

Pretinzând că opera sa are la bază un manuscris grecesc şi revendicând numai paternitatea stilului, Guevara a voit să treacă toate ficţiunile imaginaţiei sale ca fapte reale şi să atragă atenţia asupra operei, care ar fi înfăţişat vieaţa istorică şi actele autentice ale împăratului roman. Opera cuprinde vieaţa romanţată a marelui împărat, în care însă sunt încadrate sfaturi privitoare la educaţia tinerilor principi şi la normele de călăuzire în conducerea familiei şi a statului.

Vieaţa lui Marcu Aureliu, în liniile ei mari, este expusă într'un prim capitol, după care urmează o serie de scrisori ale împăratului către diferite persoane, de pildă: una către prietenul său Pollion, privitoare la creşterea pe care a primit-o în anii copilăriei dela profesorii săi; o alta către tovarăşul său de studii, regele Siciliei, şi multe altele.

Sunt şi câteva scrisori galante, presupuse că ar fi fost adresate de înţeleptul împărat în ceasurile de libertinaj, curtezanelor romane — Bohemia şi altele — în societatea cărora şi-ar fi petrecut anii tinereţii. Aceste rânduri de dragoste, în afară de cămin, care n'au niciun temei în realitatea istorică şi diformează personalitatea stoicului împărat, au plăcut aşa de mult societăţii spaniole din vremea lui Carol Quintul, încât, chiar după ce Guevara le-a scos din opera sa — regretând chiar că le-a plăsmuit — ele au fost copiate cu mâna după ediţii mai vechi şi adăogate la textele autorului.

Scrisorile lui Marcu Aureliu sunt despărţite între ele prin istorioare şi anecdote referitoare la vieaţa împăratului, menite să scoată mai bine în relief caracterul şi virtuţile lui. Aşa, de pildă, e discuţia dintre Marcu Aureliu şi soţia sa, Faustina, care dorea să pună mâna pe cheia dela cabinetul de lucru, pe care împăratul îl ţinea închis, pentru ca nimeni să nu pătrundă înăuntru şi să răvăşească scumpele lui cărţi. Această discuţie contradictorie între soţi — unul subliniind defectele femeii, cealaltă defectele bărbaţilor — este ca un mic tratat filosofic asupra căsătoriei.

In această vieaţă romanţată a lui Marcu Aureliu, Guevara a introdus capitole de sfaturi privitoare la educaţie şi cârmuire. Aceasta l-a determinat să-şi intituleze opera «Ceasornicul Principilor», care, explică el, «nu e nici de nisip, nici cadran solar, nici indicator de ceasuri; căci toate celelalte ceasuri servesc să indice ziua şi noaptea, pe când acesta ne învaţă ce trebue să facem în fiecare ceas al zilei şi cum trebue să ne orânduim vieaţa».

Şi fiindcă acest ceasornic al vieţii are în vedere în primul rând pe Principe, el l-a numit *El relox de principes* — sau cu titlul tradus de Nicolae Costin: *Ceasornicul Domnilor*.

Opera lui Guevara este secţionată în trei cărţi: Prima parte cuprinde normele de care trebuie să se călăuzească în vieaţă Principele, pentru ca vieaţa şi faptele lui să fie în conformitate cu idealul unui bun creştin. Cartea a doua cuprinde sfaturi cum trebuie să se poarte un Prinţ în interiorul căminului său faţă de soţie şi faţă de copii. Cartea III-a arată cum să se poarte pentru ca să dea supuşilor săi, prin vieaţa lui proprie, un model de demnitate şi virtute.

Această parte a romanului, cu tot caracterul său didactic, este uneori interesantă şi cuprinde colţuri de moravuri contimporane, ca bunăoară atunci când Guevara vorbeşte despre creşterea şi educaţia copiilor şi se ridică împotriva obiceiului ce-l luaseră femeile spaniole din societatea înaltă, care ţineau să aibă păsări în colivie, maimuţe la fereastră şi să poarte câini în braţe, dar îşi trimeteau copiii la ţară, ca să-i crească slugile. De asemeni sunt interesante şi au încă un caracter de actualitate, în vremurile turburi de azi, paginele în care se ridică împotriva războaielor ofensive, purtate numai pentru cuceriri şi acelea în care Guevara face apologia păcii ca drum pentru propăşirea civilizaţiei umane — evocând legendarul «veac de aur când toţi în pace vieţuiau, când fiecare la locurile sale ara, ale sale măsline altoia, ale sale ţarini secera, şi ai săi feciori hrănia».

Dintre numeroasele povestiri întreţesute în cuprinsul romanului, una, prelucrată şi de Lafontaine, a devenit celebră; este *El villano del Danubio* (ţăranul la Dunăre). Episodul are de scop să scoată în relief caracterul plin de clemenţă, de bunătate şi de dreptate al marelui împărat. Scena se deschide prin povestirea împrejurărilor în care Marcu Aureliu, din pricina unei groaznice epidemii de ciumă, se strămutase cu toată curtea lui de sfetnici, oameni învăţaţi şi filosofi, în Campania. Acolo, se iscă într'o zi discuţia asupra cauzelor care au adus invazia corupţiei în stat şi răsturnarea din temelie a societăţii romane cu străvechile ei virtuţi şi cu obiceiurile ei simple şi patriarhale. Şi atunci, Marcu Aureliu, făcând semn tuturor să tacă, le povesti cum, la începutul domniei lui, s'a pomenit odată cu un ţăran sălbatec, depe ţărmurile Dunării, cu ochii afundaţi în cap, cu barbă groasă, cu picioarele în opinci, cu haine de păr de capră, cu ciomag în mână, cu pieptul gros şi păros — un adevărat urs scăpat din bârlog. Şi fiindcă împăratul primia întâi ostaşi săraci şi apoi asculta «poftele celor bogaţi», ţăranul fu introdus mai întâi, în senat. Şi intrat înăuntru, ţăranul acela depe ţărmurile sălbatice ale Dunării aruncă în senatul Romei strigătul de durere, de desnădejde şi de revoltă al neamului său oprimat, împotriva cupidităţii şi rapacităţii judecătorilor romani. Citez, în traducerea lui Nicolae Costin:

«O părinţi adunaţi — începe el — o neam ferice! Eu, ţăranul Milan, lăcuitorul oraşelor şi râpelor Dunării, vouă sfetnicilor râmleni care sunteţi adunaţi într'această curte mă închin şi mă rog Dumnezeilor celor nemuritori ca şi limba mea astăzi să o îndrepteze şi să o chivernisească cum spre a moşiei mele, cele ce se cuvine, a le grăi...».

Şi după ce se roagă zeilor ca să-l inspire pentru a da glas soliei de suferinţă şi de sbucium a neamului său, evocă, într'o admirabilă antiteză, în contra strigătelor biruitoare ale învingătorilor Romani, ţipătul de sfâşietoare obidă al Germanilor învinşi:

«... Pe vremea în care strigătorii voştri, înaintea carelor celor de veselie strigând: Vieţuiască! vieţuiască! Roma cea nebiruită! Iară cei pedepsiţi, prinşi într'alt chip! Din adâncul pieptului meu suspinând, la Dumnezeu voi zice: Dreptate! Dreptate!...

«Voi, Romanilor, pe steagurile şi semnele voastre, în loc de simbol, aveţi aceste cuvinte: «(a) Romanilor datorie este (de) a ierta pre cei supuşi şi a supune pre cei mândri», iar mai drept aţi zice aşa: a Romanilor datorie este pre cei nevinovaţi a jecui, că nimica alta voi Romanilor nu sunteţi, fără numai a noroadelor odihnitoare turburători şi apucători.

«Intreb pe voi, Romanilor, ce lucru v'au îndemnat pre voi, cei ce sunteţi născuţi la apa Tibrului, de aţi venit împotriva noastră, carii în pace locuiam la râpile Dunării. Au prietenii vrăjmaşilor voştri am fost; au gândul nostru de vrăjmăşie a arăta spre voi l-aţi văzut? Au auzit-aţi în Râm,

vestindu-se, precum am lăsa lăcaşurile noastre?... Sau venit-a cineva la Râm din moşia noastră arătându-vă vouă, ca unor duşmani, gătire de răsboi? Au vreun crai, în ţările noastre murind, ne-ar fi lăsat pre noi cu testament vouă moştenitori, ca cu voia aceea să ne supuneţi stăpânirii voastre?... ».

Şi după ce înşiră răutatea şi lăcomia nesăţioasă a judecătorilor romani, trimişi în patria lui, judecători cari trăiesc numai în desfrânări, cari impilează pe cei săraci, cari « orice pot pre ascuns, apucă, strâng şi fură »; după ce le arată că zadarnice au fost plângerile Germanilor cutropiţi, în senatul Romei şi după ce le spune că de 15 zile, de când a intrat în Roma, a văzut numai viţiul şi desfrâul, se reculege şi-şi încheie solia astfel:

« După ce am plinit eu pofta mea şi otrava inimii mele, după obiceiu ce am isprăvit de v'am vătămat pre voi cu limba mea, iată-mă's aşternut la pământ; aştept bătaie, că mai mult voi, dându-mă morţii, să agonisesc laudă, decât voi, răpindu-mi viaţa, să o dobândesc pre dânsa ».

După ce şi-a încheiat astfel cuvântarea sa plină de miez, ţăranul s'a aruncat la pământ şi a zăcut acolo un ceas, aşteptând să fie ucis în bătăi, în timp ce senatul se uita înmărmurit la el. Atunci, împăratul Marcu Aureliu, recunoscând că prin ţăranul acela noduros grăise necazurile unui neam întreg obidit, şi, surprins de frumuseţea plină de demnitate a cuvântării lui — ca un trandafir între spini — porunci să fie ridicat de jos şi, iertându-l, îl primi în rândul celor bătrâni, adică al senatorilor; îi dete « uric », ca să fie hrănit din Visteria împărăţiei şi puse « să se scrie voroava lui în cărţi ».

Opera aceasta a lui Guevara, scrisă într'un stil patetic, plin de vervă oratorică, cu fraze simetrice şi adesea ritmate, cu imagini îndrăzneţe şi numeroase antiteze, a fost, cum spune cel mai competent istoric al novelisticei spaniole, Menéndez y Pelayo, « *la biblia y el oráculo de los cortesanos*. (Biblia şi oracolul curtenilor).

Primul majordom al palatului a împrumutat manuscrisul dela împărat şi l-a transmis împărătesei; dela aceasta a trecut la alţi curteni, cari şi-au scos copie după ea şi în felul acesta autorul s'a pomenit că apare o ediţie la Sevilla, în 1528, şi altele curând, fără numele său. Atunci Guevara se grăbi să-i dea forma definitivă şi o tipări în 1529. Cartea s'a răspândit repede şi a avut un succes enorm; numai în Spania a cunoscut 33 de ediţii. Ea a trecut de timpuriu peste hotarele Spaniei, căci la doi ani după ediţia definitivă dată de Guevara, în 1531, ea a fost tradusă în limba franceză, şi tipărită în numeroase ediţii, care au avut o întinsă circulaţie şi au exercitat o influenţă apreciabilă.

O soartă nu mai puţin norocoasă a avut romanul şi în literatura engleză unde a fost împământenit cam în acelaş timp cu prima traducere franceză.

Romanul a călătorit de timpuriu şi în celelalte literaturi ale Occidentului; în 1540 apare la Veneţia prima traducere italiană; la 1544, la München prima traducere germană şi în 1606 romanul este tradus şi tipărit în limba latină, de un mare umanist al timpului M. Wanckelius, sub titlul: « *Horologii Principum sive de vita M. Aurelii imperatoris, libri 3 de lingua castelana in latinam linguam traducti* ».

Traducerea latină a operei lui Guevara s'a răspândit în toate ţările catolice, care aveau ca limbă de cancelarie şi de biserică, latina. Astfel romanul a pătruns şi în Polonia, unde a ajuns la cunoştinţa lui Nicolae Costin, pe timpul când îşi făcea studiile acolo. El străbătuse până atunci un drum victorios şi era celebru în literatura europeană a timpului prin caracterul său istoric şi didactic, a plăcut aşa de mult tânărului moldovean, încât — mai târziu — s'a apucat să-l prelucreze în limba română, pentru a-l împărtăşi contimporanilor săi. Pornind din năzuinţa de a da o formă mai unitară materialului întins al povestirii, Nicolae Costin a schimbat ordinea capitolelor şi a cărţilor, a înlăturat unele părţi fastidioase, discuţii dogmatice, concentrând economia operei într'o expunere mai închegată. Din 153 de capitole ale lui Guevara, N. Costin a păstrat numai 81, iar aceste 81 de capitole le-a distribuit în patru cărţi în loc de 3. Ultima carte a lui N. Costin, încheie cadrul istoric al romanului povestind moartea împăratului filosof într'o aureolă de bunătate patriarhală. Traducerea lui N. Costin este clară, vioaie şi păstrează — după cum s'a putut vedea din citatele pe care le-am făcut — chiar în ritmul frazei, ceva din armonia şi cadenţa originalului, lucru care a îndemnat pe un cercetător să creadă că Nicolae Costin a tradus unele părţi ale romanului în versuri.

Nicolae Costin a fost tot atât de nedreptăţit în istoria literară, pe cât, a fost de sbuciumat în viaţă.

Când tatăl şi mama sa erau înmormântaţi în aceiaşi groapă, el zăcea închis în temniţă. A dus apoi o viaţă de pribegie şi când ajuns pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti şi se deschideau şi pentru el zări mai senine, l-a prins moartea din urmă. In istoria literară, el a fost categorisit ca erudit sec, « inimă de pergament ». Erudit fără îndoială că a fost, un precursor al lui Dimitrie Cantemir. Cunoştea adânc limba latină, cum n'o cunoştea nimeni altul pe atunci în Moldova şi o vorbea cu uşurinţa cu care chiar azi, nu sunt mulţi cărturari s'o vorbească. Ştia bine limba polonă şi probabil şi greacă.

Dar ponosul de erudit sec, « inimă de pergament », vine dela faptul că el a încercat să dăruiască culturii moldoveneşti o operă similară acelora cu care se glorifica istoriografia polonă şi care încadrau istoria naţiunii polone în istoria universală, de la creaţiunea lumii. Desigur, că în secolul care se anunţa a fi al «luminilor», această concepţie istorică — rămăşiţă a cronografelor bizantine — era vetustă. Dar Nicolae Costin nu scria pentru cititorii Occidentului, ci scria pentru Moldovenii săi din vremea lui Cantemir, despre care Neculce scrie « carte nu ştia, ci numai iscălitura învăţase de o făcea ». Este apoi în încercarea lui de sinteză foarte mult material înădit din împrumuturi luate dela alţii. Dar Nicolae Costin, care îşi prelucra opera, căci ne-a lăsat-o în două redacţiuni, a murit de timpuriu, înainte de a-i fi putut da forma definitivă. In partea cronicei însă, în care povesteşte evenimente contimporane, în memoriile sale asupra domniei lui D. Cantemir şi începutul domniei lui N. Mavrocordat, se vede că el moştenise dela tatăl său darul de a captiva interesul cititorului prin episoade interesante pe care le înfăţişează dramatic. El are apoi meritul de a fi deschis drumul literaturii moderne a Occidentului în cultura noastră. Celebrul roman spaniol al lui Guevara, *Marco Aurelio con el Relox de Principes*, pe care el l-a împământenit în literatura noastră printr'o prelucrare abilă, este cel dintâi roman modern la noi. In sfârşit, traducerea lui vioaie, plastică, într'un ritm cu cadenţe armonioase, vădeşte strădania de a modela structura limbii după tiparele sintaxei latine, pentru efecte estetice.

BIBLIOGRAFIE. Cartea pentru întâiul descălecat, a lui Nicolae Costin, a fost publicată de M. Kogălniceanu, în *Letopisețele țării Moldovii*, vol. I, Iaşi, 1845 şi republicată, cu caractere latine, în ediţia a II-a: *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei şi Valahiei*, I, Bucureşti, 1872. In volumul I al colecţiei de cronici a lui Kogălniceanu, au fost publicate, la anexe şi capitolele adăogate de Nicolae Costin la cronicele lui Ureche—Simion Dascălul şi Miron Costin.

Cronica privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir, se găseşte în volumul II din colecţia lui Kogălniceanu, încorporată în « Letopisețul țării Moldovei dela Ştefan sin Vasile-Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin Logofătul, de pre isvoadele lui Vasile Damian ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie

Dubău Logofătul şi altora », pe care Kogălniceanu îl atribuia în întregime lui Nicolae Costin. După analiza critică făcută de răposatul Giurescu, numai ultima parte: domnia lui Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir, este opera lui Nicolae Costin (a se vedea Kogălniceanu, *Cronicele României*, ed. II, vol. II, p. 70—117, sau ed. I, *Letopisețele Țării Moldovii*, vol. II, p. 78—130). Un fragment (din compilația dela zidirea lumii până la Aron-Vodă) a publicat, după o redacție diferită, tipograful Ioanid în *Istoria Moldo-României*, Bucureşti 1858, vol. I, p. 1—286. O ediție completă în ambele versiuni cunoscute (una pentru cetitori, alta închinată Domnului Nicolae Mavrocordat) a dat Ioan Şt. Petre, Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei, dela zidirea lumii până la 1601*. Fundația Regală pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1942.

Pentru studii asupra cronicelor lui Nicolae Costin: C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene* (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Demian), extras din *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXX, Mem. secț. ist., Bucureşti, 1907. Concluziunile din acest studiu trebue completate cu C. Giurescu, *Isvoadele Tudosie Dubău, Miron Logofătul şi Vasile Demian*, extras din *Bul. Com. Ist. a Rom.*, I, Bucureşti, 1914. G. Pascu, *Axinte Uricarul şi N. Costin*, în *Arhiva*, 1922, p. 489.

Ştirile risipite în diferite publicații documentare au fost culese de Ioan Şt. Petre, *Nicolae Costin — Viața şi opera*, (Teză de doctorat la Facultatea de litere din Bucureşti), Bucureşti, 1939.

Pentru capitolul despre încoronarea regilor poloni la Nicolae Costin, a se vedea studiul lui Ion Const. Chițimia, în *Cercetări literare*, publicate de N. Cartojan, Bucureşti, vol. IV, 1940, p. 139—163. Textul a fost publicat de Kogălniceanu în anexe la *Letopisețele*, I, p. 143 şi *Apendicse*, 26-29 şi în ed. II *Cronicele României*, I, p. 177 şi 400—403.

Din *Ceasornicul Domnilor* au publicat câteva fragmente: Dr. M. Gaster, *Literatura populară română*, Bucureşti, 1883, în *Apendice*, p. 559—570; şi anume cap. I, partea IV-a; « Voroava a prea înțeleptului Garamantilor (Brahmanilor) către marele Alexandru, în care dovedeşte că mai mult pot cei cari cu măsură socotesc de sine şi moştenesc puține, decât Alexandru, care moşteneşte multe şi cu mândrie socoteşte de sine; şi că pre mare nebunie easte a-ş vrea a stăpâni lung şi lat, care are scurtă căruță a vieții sale »; Em. C. Grigoraş, cu greşeli de transcriere şi lectură: *Țăranul dela Dunăre*, în *Convorbiri Literare*, Iulie-August 1930, p. 753—767. Problema a fost reluată în ultimul timp de N. Cartojan, *Ceasornicul Domnilor de N. Costin şi originalul spaniol al lui Guevara*. Bucureşti, 1940. (Extras din *Rev. ist. rom.* 1933 şi din *Cercetări Literare*, IV, 1940 p. 121). Pentru studii asupra vieții şi operei întregi a lui Nicolae Costin a se vedea şi N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, vol. II, ed. II, Bucureşti, 1926, p. 89—124.

INFLUENȚA LATINĂ IN STILUL CRONICARILOR MOLDOVENI

Marii cronicari moldoveni Ureche şi mai ales Costineştii au nu numai meritul de a fi creat în literatura românească genul istoric cu nuanțe apropiate de genul memoriilor, ci şi pe acela de a fi introdus inovații în limba literară a timpului. Cultura lor largă, erudiția lor, preocupările după forme literare mai alese, după un ritm armonios, după versificație chiar — toate acestea îi îndemnau să nu se mulțumească cu vocabularul şi tiparele sintactice pe care li le punea dinainte limba scripturilor sfinte şi a vechilor cazanii.

Ureche şi Costineştii introduc în scrisul lor noțiuni noui, pentru care — spre a le circumscrie precis — aveau nevoie de cuvinte noui. Şi acestea le-au împrumutat uneori din limba polonă, pe care şi-o însuşiră în mediul şi în şcolile polone în care şi-au făcut instrucția. Alteori termenii de origine turcească au fost luați din vorbirea contimporanilor, cari se vânturau continuu pe țărmul Bosforului, într'o vreme în care influența orientală începea să se reverse asupra vieții din Principatele noastre, ca: *ceauş*, *ceambur*, *celebiu*, *derviş*, *divan*, *olac*, etc.

Dar alături de aceşti termeni turceşti, care dau scrisului lor un uşor colorit oriental, ei introduc — şi aci este partea de contribuție proprie a lor — mulți termeni de cultură de origine latină, precum: *istoric*, *poetic*, *orator*, *ritor*, *comedie*, *filosofie*, *cozmografie*, *gramatică*, *silave*, *răpublică*, *consilium*, *pretorian*, *prințipe*, *primani*, *secundani*, *terțiani*, *senat*, *țensor*, *monarhie*, *tiran*, *imperator*, *colonie*, *obsides*, *testament*, *tractat*, *veterani*, *fantastic* ş. a.

Aceste cuvinte latine pe care Ureche şi Costineştii le introduc în limba literară — neologisme pentru vremea aceea — marchează începutul unei direcții noui: revenirea la matca latină a limbii.

Influența latină — mai ales în opera Costineştilor — se vede însă mai ales în structura limbii. Miron şi Nicolae Costin se străduesc să croiască pentru limba timpului lor, după modelul latin, tipare sintactice noui. Ei modelează structura frazei, pe de o parte pentru a-i da rezonanțe noui, capabile să exprime nuanțe felurite de cugetare şi simțire, pe de alta pentru a-i imprima un ritm mai armonios. Când de pildă Nicolae Costin în Ceasornicul Domnilor, forțând puțin uzanțele limbii vorbite, urma sinuozitățile intermediarului latin, aşezând la început subiectul cu incidentalele sale, apoi obiectul cu determinările sale şi lăsând abia la sfârşit verbul, ca de ex.:

« O părinților adunați, o niam ferícit, *eu* țăranul Milan, lăcuitorul oraşelor râpilor Dunării, *voao* sfiatnicilor Râmliani carii sunteți adunați într'acastă curte, *mă închin* », — o face aceasta, nu pentrucă el, care vorbea cu uşurință limba latină, era într'atâta stăpânit de topica frazei latine, încât nu se putea desbăra de ea nici când scria româneşte, ci o face pentrucă el urmărea în scrisul său efecte artistice. Urmărea pe de o parte să redea în limba sa ceva din muzicalitatea originalului latin, iar pe de altă parte să sublinieze efectul constrastului dintre cele două membre adverse ale frazei: *eu*, țăranul... *vouă* sfetnicilor Romei... Aceloraşi nevoi de ritmică şi de subliniere a sensurilor sunt subordonate şi celelalte inversiuni topice, ca de ex. aşezarea negațiunii la început şi despărțirea ei de verb: *nu* dintr'acei ce ar fi mai harnici a face dreptatia, ce dintr'acei ce au în Râm mai mulți priitori *trimiteți*. Pentru acelaşi cuvânt aşează complimentele înaintea verbului pe care-l lămuresc: Dumnezeii *grija lucrurilor omeneşti* au lepădat; determinările adjectivale înaintea substantivului: pentru *nepărăsite a noastre* răutăți; utilizează construcții brachiologice syllepse: că fără vrearia şi socoteala Dumnezeilor nici binele a agonisi, nici de rău a ne feri nu putem; hipperbate (separarea de cuvinte care din punct de vedere gramatical sunt unite): tu *ale noastre* ai strămutat *obiceiuri*.

Costineştii, cari vorbiau cu uşurință limba latină, s'au deprins cu asemenea inversiuni ale părților de propoziție, încât, în căutarea unui efect de armonie ritmică sau în necesitatea de a sublinia un sens, le-au utilizat şi în opera lor originală. Găsim, bunăoară, în cronica lui Miron Costin, expresii în care verbul este aruncat la sfârşitul propoziției: « să fie spre învățăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țării noastre *voie* »; sau altele în care atributul este despărțit de substantiv şi verbul de compliment prin intercalarea altor părți de propoziție: « multe *obiceiuri* întru acest neam trăiesc *a Italianilor* până astăzi »; « au fost a resipei casei lui Vasile Vodă *pricină* »; ori cu complementul direct sau cel indirect aşezate înaintea verbului de care depind: « *puştilor apucase* Cazacii de le stricase roatele » ş. a. ş. a.

Cronicarii moldoveni sunt dar premergătorii şcoalei latiniste şi în ceea ce priveşte punerea în circulație a ideei de latinitate a neamului şi în ceea ce priveşte năzuința de a împământeni în limbă construcții sintactice latine.

Ei au deschis astfel drumul în limba literară inversiunilor topice, pe care aveau să le mânuiască cu atâta artă marii lirici ai veacului al XIX-lea.

BIBLIOGRAFIE. N. Cartojan, *Ceasornicul Domnilor de Nicolae Costin şi originalul spaniol al lui Guevara* (extras din *Revista istorică română*, 1933, p. 159—171 şi din *Cercetări Literare*, IV, 1940, p. 1—21). I. Cazacu, *Influența latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin* (lucrare în Seminarul nostru de literatura veche românească) în *Cercetări Literare*, V, p. 41—64. Influența latină asupra cronicarilor a mai fost semnalată de: A. V. Gâdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVII din punct de vedere al limbii, metodei şi cugetării*. Bucureşti, 1898, p. 194 şi urm.

ION NECULCE

Colegul de divan al lui Nicolae Costin, Ion Neculce, ocupă, prin resursele nesecate ale darului său de povestitor, locul cel mai de frunte pe linia ascendentă a cronicarilor moldoveni.

Tatăl său, Ienachi Neculce, care se găsește amintit în documente pe la 1679—1685 ca grămătic, era un om cult pentru vremea lui, căci un act al fiicei sale Sanda, ne destăinuie că « avea cărți grecești » și că era « om spudeos (σπουδαῖος = serios, grav, important), precum îl știe toți ». Aceste și alte calități sufletești, l-au ajutat să ia în căsătorie pe fiica marelui boier dela curtea lui Vasile Lupu, Iordache Cantacuzino, despre care vorbește cu atâta admirație Miron Costin (« cap ca acela abea de au avut țara cândva sau de va mai avea »). Catrina Cantacuzino aducea ca zestre soțului său 25 de sate.

Cronicarul este singurul băiat născut din această căsătorie; a mai avut două surori, dintre care una s'a măritat cu Ștefan Luca, vistiernicul lui Dimitrie Cantemir și tovarășul de exil al cronicarului, alta măritată în Țara Românească cu Done Visticrul.

Ion Neculce era numai în vârstă de 14 ani, când familia sa a fost sguduită de o groasnică nenorocire. In 1686, când Ioan Sobieski se întorcea dela despresurarea Vienei și când podghiazuri polone cutreerau Moldova, jefuind și dând foc, a fost prădat și ars conacul familiei cronicarului din Prigoreni, iar tatăl, Ienachi Neculce, care era pe atunci vistier cămăraș de ocnă, a fost tăiat de Poloni în Târgul Ocnei. Atunci familia, îngrozită, pleacă împreună cu bunica, văduva lui Iordache Cantacuzino și cu fiul acesteia, Iordache Stolnicul, la rudele lor din Muntenia, familia Stolnicului Const. Cantacuzino. In acest exil, bunica moare. După 4 ani de pribegie, când în domnia lui Constantin Cantemir lucrurile se mai liniștesc în Moldova, pribegii se întorc la căminurile lor.

In anul următor, 1691, Neculce apare între micii slujbași dela curtea domnească. In toamna anului, când fiica lui Constantin Brâncoveanu, Maria, logodită la Constantinopol cu Constantin Duca, veni la Iași, însoțită de mama sa și de Stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru celebrarea căsătoriei, Neculce făcea și el parte din alaiul tânărului mire. « Atunce, pre acé vreme și eu, Ioan Neculce, vel vornic, eram tânăr postelnic și mergeam cu alți postelnici împreună, cu toiage a mână, pre gios, înaintea Domnului », care-i urma călare, cu surguciul pe cap.

In vara anului 1700, sub Antioh Cantemir, când Moldovenii primiră firmanul — îmbucurător pentru ei (« se învoieșă toată țara pentru acea veste ») — de a se retrage garnizoana turcească din Camenița și a se preda cetatea Polonilor, Neculce, care înaintase vătaf de aprozi, se afla cu Domnul său la Nistru.

In acest timp, el se căsătorește cu nepoata de soră a Domnului, cu Maria, fiica lui Lupu Bogdan biv-hatman, care îi aducea ca dotă: 5 sate în Hotin și Dorohoiu, câteva salașe de țigani și o sumedenie de vite: o herghelie de cai, 40 de vaci, 20 de boi, 100 de oi, 200 de stupi. In anul următor, învoindu-se « frățește » cu cumnatul său Ștefan Luca și cu sora sa mai mică, Sanda, înaintea Mitropolitului și a verilor lor, el primește din partea « de comând » a mamei sale: 7 sate și 4 fălci de vie la Cotnari și la Nicorești.

Astfel, fără să ajungă în moșii pe Grigore Ureche, Neculce era și el — ca și Miron și Nicolae Costin — unul dintre marii proprietari de pământuri ai Moldovei.

Neculce nu s'a putut bucura multă vreme de rudenia cu Domnul, căci în toamna anului 1701, Antioh Cantemir este înlocuit cu Constantin Duca.

In 1705, el este însă în suita lui Antioh Cantemir la Constantinopol și este față la pâra pe care boierii Moldovei, din îndemnul noului Domn, o aduc împotriva lui Mihail Racoviță. Intrând în Moldova cu Antioh Cantemir, Neculce este ridicat la rangul de mare spătar și, în această calitate, este trimis ca sol — el, care petrecuse o parte din copilărie în Muntenia — la curtea domnească din București, cu prilejul nunții fiului mai mare al lui Brâncoveanu, Dinu, cu fata vornicului Ion Balș din Moldova. A fost o nuntă bogată și plină de fast « care să zicem — spune Neculce — nu era nuntă domnească, ce putem zice crăiască ».

In anul următor, când Antioh Cantemir, din porunca Turcilor, pleacă, împreună cu toată boierimea și cu salahori, să întărească cetatea Tighinei, Neculce, împreună cu Ilie Cantacuzino și Ilie Catargiu, este lăsat de Domn în Iași, caimacam, ca să poarte grijă de trebile țării. Dar încrederea pe care i-o arată unchiul soției sale îi este fatală, căci Antioh, fiind înlocuit, încă de pe când se afla la Tighina, cu Mihai Racoviță, acesta îl trece și pe el într'un izvod de boierii care trebuiau prinși și închiși înainte de sosirea lui în Iași. Neculce însă până a nu sosi seimeni la gazda lui, simțindu-se în cumpăna morții, încalecă repede și fuge în Polonia. Acolo a stat câtăva vreme — el nu precizează cât — până când și-a « făcut pace cu domnia » și s'a întors la casa lui, având cinste și căutare din partea Domnului.

Sub celălalt unchiu al soției sale, sub Dimitrie Cantemir, Neculce este din nou ridicat în fruntea treburilor publice ale Moldovii: « Iară mai de credință și mai ales toate trebile domniei erau după mine, Ioan Neculce, vel spatar », mărturisește el însuși. De aceea, când Dimitrie Cantemir încheie alianța cu Petru cel Mare și se hotărește să se arunce în vâltoarea războiului, trebuind să-și acopere primele mișcări, ca să nu fie simțit de Turci și de boieri, el încredințează postul important atunci, de mare hatman — am zice azi: ministru de războiu — lui Neculce. Cronicarul, învinuit mai târziu de colegii săi de divan, că el, prin sfaturile lui, a adus dezastrul Moldovei, se apără susținând că el n'a știut — deși încheierea alianței se făcuse prin cumnatul său — de legăturile lui Cantemir cu Petru cel Mare, decât atunci când Rușii au sosit la Prut. « Atunce am știut și eu că au fost scris Dumitrașco Vodă să vie Moscalii, că eu tot gândeam că vom purcede în gios spre Huși, precum sfătuisem; iară dacă am înțeles că au sosit Moscalii la Prut, mult m'am mirat și am zis lui Vodă să scrie să se întoarcă Moscalii înapoi... și să se lase de Moscali, că poate să-i bată Turcii, și Tătarii or robi țara. Pui pre Dumnezeu martur că așa i-am zis și tare am stătut, că doar l-oi întoarce, și n'am putut ». Dimpotrivă, Cantemir mâniat i-ar fi răspuns: « că voi toți vă chivernisiți cu toții ca să rămâneți la creștini, și numai eu singur să rămâi pentru voi la păgâni, că v'am văzut eu credința voastră, că ați fugit toți ». Intr'adevăr, boierii temându-se că Turcii vor intra în Iași, după un svon, răspândit într'adins de Dimitrie Cantemir, fugiseră. Dar unii dintre ei intraseră mai demult în tratative cu Rușii, peste capul Domnului. Când Cantemir cheamă boierii, cari mai rămaseră cu el în Iași, și le comunică alianța cu Rușii, aceștia, bucuroși, se grăbesc să răspundă: « Bine ai făcut Măria Ta, de te-ai închinat ». După aceasta, Dimitrie Cantemir, încălecând, a plecat în tabăra rusească dela Prut, ca să rânduiască cele necesare, iar pe Neculce l-a lăsat de paza Doamnei în Cetățuie, temându-se să nu lovească Turcii pe Doamnă, în urma lui.

Neculce a fost astfel și părtaș la drama care a urmat și a trăit, cu toți contimporanii săi, fiorul acelor zile de înviorare sufletească, în care mișcările și freamătul oștirilor și zăngănitul armelor rusești pe pământul Moldovei, trezise nădejdea mântuirii de sub vitrega stăpânire păgână.

El a fost martor la intrarea lui Petru cel Mare în Iași; la primirea lui în palatul domnesc; la masa pe care a dat-o Domnul

în cinstea împăratului; a închinat și el cu Petru cel Mare un pahar de vin franțuzesc la ospățul pe care împăratul l-a dat în tabăra sa, Domnului și boierilor moldoveni, și în sfârșit, ceea ce este mai important, el a condus pe câmpul de luptă operațiile corpului de armată moldovenesc. Astfel a avut prilejul să cunoască de-aproape pe țarul care a deschis o eră nouă în istoria Rusiei și al cărui portret avea să-l zugrăvească așa de sugestiv în opera lui. Descrierea luptei pe care a dat-o în cronica sa este un izvor istoric de care s'au folosit și istoricii ruși pentru epoca lui Petru cel Mare. De altfel, fragmentul a fost pus la îndemâna istoricilor străini încă din 1845, de M. Kogălniceanu, într'o foarte bună traducere franceză.

La un moment dat, împăratul, răslețit cu un mic pâlc de armată de trupul cel mare al oștirii rusești și încolțit de Turci și Tătari, cheamă pe hatmanul Neculce și-l întreabă dacă cutează, cu 200 de dragoni și 100 de moldoveni, să-l scoată pe el și pe împărăteasa, călări, în Țara Ungurească. Neculce, cumpănind împrejurările, îi arată că este un lucru « prea cu grijă mare a ispiti să nu cadă la vreo primejdie », dar cu bunul lui simț practic izbutește să-l scape pe împărat din încurcătură. Pornesc călări în toiul nopții, pe întunerec, « de nu se vedea nici mâna », pe malul Prutului, pe când coastele dealului și câmpul tot până la Huși erau luminate de focurile Turcilor și ale Tătarilor și, mergând toată noaptea, ajung în zorii zilei să se împreune cu tabăra rusească dela Stănilești. Lupta, începută cu însuflețire, este însă nenorocită pentru creștini, care, copleșiți de numărul mare al Turcilor, sunt în cele din urmă încolțiți și înconjurați. Cu toate stăruințele generalilor nemți, care cereau continuarea războiului și cu toate rugămințile lui Dimitrie Cantemir și a boierilor moldoveni, Petru cel Mare, sfătuit de împărăteasă și de generalii ruși, se vede nevoit să ceară pacea.

Turcii cereau pe Dumitrașco Vodă, dar izvoare rusești ne informează că Petru cel Mare ar fi spus, cu un desăvârșit simț de loialitate, că « mai bine voiu ceda Turcilor țara mea până la Cursc, decât pe Principele care, din iubire față de mine, și-a pierdut țara ». Turcii stăruind, Rușii le răspund că din războiul dintâiu nu se știe ce s'a făcut, perit-a sau a fugit, că ei bănuiau că a trecut la Turci.

PRIBEGIA. Cu Dimitrie Cantemir, care nu mai avea să se întoarcă niciodată între ai săi, pleacă în pribegie și boierii care-i fuseseră devotați, urmați de popor, între care și hatmanul Neculce. Erau 448 de boieri și slujbași, urmați de 4.000 de oameni din popor, bărbați și femei.

In Rusia, Petru cel Mare dăruiește Moldovenilor puși sub autoritatea lui Dimitrie Cantemir, sate și moșii în regiunea Harcovului. Dar acolo, pe pământ străin, departe de căminurile lor, încep fricțiuni între Domn și boieri. Desamăgit și amărît de prăbușirea planurilor sale, Dimitrie Cantemir își schimbase firea: « Dumitrașco Vodă — ne spune Neculce — nu vrea să țină pe Moldoveni cu dragoste, ca pe niște străini ce și-au lăsat casele și s'au înstrăinat pentru dânsul; el vrea să-i ție mai aspru decât în Moldova, că i se schimbase firea într'alt chip, nu precum era Domn în Moldova, ce precum era mai înainte, pre când era beizadea tânăr, în zilele frăține-său Antioh Vodă, încă și mai rău, și iute la beție, și se scârbia de fiece, și ușa îi era închisă... ».

Neculce nu se putea apoi împăca nici cu vieața din Rusia « unde nu sunt oamenii slobozi să meargă unde le este voia, nici la împărăție, fără ucaz; și ucaz nu vor să facă, ca pentru să nu facă cheltuială împărăției ».

Doi ani de zile Neculce a trăit cu amărăciune la Harcov, pe lângă Dimitrie Cantemir, stăruind necontenit să i se îngăduie întoarcerea în țară. In cele din urmă, i se învoește înapoierea la căminul său.

Despărțirea de Dimitrie Cantemir și de boierii moldoveni este înduioșetoare. Domnul, Doamna, boierii, cu toții îl sfătuesc să mai rămâie, că « nu și-o putea face pace și va pieri de Turci ». Domnul se îndatora să intervină pe lângă împărat pentru el; generalul Șeremetiev însuși, cel care condusese armatele rusești la Stănilești, făgăduia să-i obțină dela Țar sate și moșii, dar Neculce, cuprins de nostalgia țării și de grija copiilor săi pe care-i avea cu sine («... vieața mea îmi era cum era, dar mai mult îmi era pentru copiii mei la ce vor rămânea...»), stă neclintit în hotărîrea sa. El își ia astfel inima în dinți și, plecând din Harcov, intră în Polonia și ajunge la hotarele Moldovei. Dar aci îl așteptau alte surprize.

După înfrângerea dela Stănilești, țara fusese dată pe mâna hoardelor de Tătari, care jefuiau, robiau și dădeau foc satelor, încât — zice un act contimporan: «mai ‹ că › era sfârșitul acestui pământ de istov ». In acele împrejurări — grăește mai departe actul: « fratele nostru Lupu Vornicul, văzând pieirea noastră a tuturor », înfruntând primejdia, « s'a dus cu capul a mână », în tabăra turcească și a căzut la picioarele Vizirului și ale Hanului tătăresc, cerând iertare pentru țară. Din cronica lui Neculce, știm că, în timpul luptei dela Stănilești, Lupu, presimțind dezastrul, se despărțise de Cantemir, își făcuse o tabără aparte și intrase în legături cu Turcii. Vizirul și Hanul, mustrând pe Lupu pentru hainlâcul țării, se înduplecă, potolesc prada, întorc robii și-l însărcinează pe Lupu cu caimacamia țării. Lupul însă, apucându-se să impileze pe slujitorii și căpitanii ce fuseseră în tabăra Rușilor, este pârît la Vizir, care nu eșise încă din Moldova și care, mâniat, poruncește ca Lupul să fie pus în lanțuri și dus la Varna, unde stă închis doi ani. Scăpând din închisoare și întorcându-se în Moldova sub Nicolae Mavrocordat, el se plânge în divanul domnesc că a fost în « mare primejdie de cap » și că toată năpasta lui și a țării a venit din pricina sfetnicilor lui Dimitrie Cantemir, Ioan Neculce hatmanul și Ștefan Luca Vistiernicul, « care au fost umblat de au adus pre țarul moschicesc cu oști și au luat și bani de au făcut oaste ». Divanul a considerat faptele celor doi pribegi ca viclenie — trădare, cum am zice azi — și, potrivit vechiului drept românesc, moșiile lor au fost confiscate și trecute pe seama domniei, pentru ca apoi să fie dăruite, în parte, lui Lupu, pentru serviciile pe care pretindea că le-a adus țării.

Dela marginea țării unde ajunsese, Neculce roagă pe Mavrocordat să intervie pentru el la Poartă, ca să obțină firmanul prin care să i se îngăduie întoarcerea în patrie. Domnul intervine, dar Vornicul Lupu, care pusese mâna pe moșiile pribeagului, « sta de zi și de noapte de-i făcea împiedicături și turburări despre Turci și despre alții, ca să nu vie în pământul său », ci să piară între străini. Până la obținerea firmanului Neculce, după sfatul Domnului, trimite în țară pe « giupâneasa sa »; dar din pricina lui Lupu, femeia trebue să « stea tăinuită în țară, mai mult prin păduri ».

Tocmai se obținuse dela Turci firmanul de iertarea lui Neculce, când Mavrocordat este strămutat în Muntenia, și atunci, prin stăruințele Vornicului Lupu, firmanul se rătăcește. Curând apoi, zările se turbură din nou în Moldova: cătane unguresti și ciambururi tătărești pătrund în țară și o pradă, iar pe urma lor se întinde foametea și ciuma.

Abia peste 7 ani se ivesc împrejurări mai prielnice pentru întoarcerea lui Neculce, și este într'adevăr mișcător să vezi cum, în contrast cu răutatea și lăcomia hapsânului său coleg de divan, Neculce găsește un ocrotitor statornic în Domnul străin de pământul țării, Nicolae Mavrocordat. Iată cu ce bunătate sufletească răspunde el la un răvaș al pribeagului, în 9 Iunie 1719:

« Cinstitului și al nostru priiaten, dă bine voitoriu, dumnealui « Hatmanul, dela Dumnezeu sănătate pohtim dumitale. Priete-

« neasca scrisoarea dumitale, încă fiind pe cale, o am luat...
« scrisele toate le-am înțeles... iar acum nu lipsim a încredința
« pre dumneata ca să știi că te avem pre dumneata în dragostea
« noastră, și, cu ce s'ar putea spre folosul dumitale nu vom lipsi,
« fiindu-ne milă dă streinătatea dumitale. Că și în domnia noastră
« dintâiu, n'ai fost uitat dumneata de noi, ci încă și ferman atuncea
« am fost scos dela stăpâni, ca să vii dumneata în patria dumi-
« tale. Și acel ferman au fost la Iamandi și ne mirăm cum n'au
« venit la mâna dumitale — [motivele le cunoaștem acum].
« Despre părțile acele orice s'ar înoi, pohtim pe dumneata să nu
« lipsești a ne înștiința... ».

INTOARCEREA IN MOLDOVA. Cu sprijinul lui Nicolae Mavrocordat, care domnea atunci în Muntenia și cu ajutorul lui Mihail Racoviță, noul Domn al Moldovei, Ioan Neculce, după o pribegie de 9 ani de zile, se poate întoarce în sfârșit la căminul părintesc, în 1720, și are atunci în divanul domnesc un lung proces cu văduva Vornicului Lupu și cu fiul acestora, Iordache Vel Căpitan de Codru, pentru redobândirea moșiilor răpite. Din fericire, au răsbătut până la noi actele procesului, care luminează în chip neașteptat nu numai un colț din vechea vieață juridică a Moldovei, ci și o latură din personalitatea cronicarului, întrucât actele reproduc pe larg apărarea lui în divanul domnesc.

Neculce începe prin a spulbera învinuirea ce i se adusese în lipsă și care dăinuia încă la sosirea lui, că el ar fi adus pe Ruși în Moldova. Nu putea « fi el harnic » și nici « Dumitrașco Vodă să ridice împărăția Moscului » asupra Porții, ci războiul între Ruși și Turci izbucnise cu două-trei săptămâni mai înainte de intrarea lui Dumitrașco Vodă în scaun, din pricina lui Carol al XII-lea, fugit atunci la Tighina. In ce privește învinuirea că el și cumnatul său au sfătuit pe Cantemir să se închine lui Petru cel Mare, « dumnealor — spune actul — deteră samă cu frica lui Dumnezeu, cum ei nu l-au sfătuit, nici l-au îndemnat să se închine, numai slugi au fost; n'au putut taina lui, după ce au văzut-o, să o vădească ». « Eu taina stăpânului — spune el și în cronică — căruia i-am mâncat pită, n'am putut-o descoperi, uitându-mă la Sfânta Scriptură ». Dar — adaogă el mai departe, în apărarea sa — « toată boierimea au fost bucuroși Muscalilor și greșiți Porții ». Când Luca Vistiernicul s'a dus cu cărți dela Dimitrie Cantemir la Petru cel Mare, a găsit acolo soli trimiși mai dinainte de boieri, fără știrea lui Dumitrașco Vodă și, zicând acestea, Neculce scoate « un vrav de cărți » ale Sfinției Sale Părintelui Mitropolitului, chir Ghedeon, ale lui Antohi Hatman și ale lui Savin Banul și ale altor mulți, toți chemând pe Ruși cu « înbunături deșerte ». Insuși Vornicul Lupu, care pretindea că a rămas singur credincios Porții, « când au început a trece Vizirul Dunărea în această parte, îndată au repezit la împăratul Moscului de i-au dat de știre, cum că Vizirul trece Dunărea... Dacă au fost dumnealui drept Porții, pentru căci ‹ce› au dat știre Moscalilor că trec Turcii Dunărea? » Nu-i adevărat apoi că Lupul s'a dus cu «capul a mână» la Vizir pentru țară, ci a fost adus cu sila, iar dacă pe urmă a fost dus în lanțuri la Varna, aceasta s'a întâmplat din pricina lăcomiei lui. Și răspunzând acestea — spune conceptul procesului — « dumnealui Ion Hatmanul cu glas mare — mai exact ar fi fost: mișcat — înaintea noastră și a tot sfatul nostru, cu blăstăm au grăit, de-l va lua Sfinție Sa Părintele Mitropolitul și cu toți boierii sfatului nostru asupra sufletelor lor, precum este numai el singur vinovat... și alții nici au fost bucuroși, nici au fost amestecați, nici sânt vinovați; atunce nu numai de Boian (satul lui Neculce) să fie el păgubaș, ci și de vieață să fie pierdut ».

Aceste cuvinte ale pribeagului, care trecuse prin atâtea suferințe, au făcut o adâncă impresie și au trezit în sufletele colegilor săi de odinioară, înfundați cu propriile lor « cărți », amintirile trecutului și conștiința dreptății. Și atunci — încheie actul —: « Sfinția Sa Părintele Mitropolitul și toți boierii sfatului îndată ș'au mărturisit înaintea noastră cum toți au fost vinovați și amestecați și bucuroși Moscalilor și greșiți prea luminatei Porți, niciunul nu s'au cutezat să-l ia cu sufletele sale ». Domnul însuși, deși Iordachi Lupu Costachi îi era rudă — căci, se spune în același act că ținea în căsătorie « o nepoată de frate » — totuși, mărturisește în hotărîrea sa, că: « el, care a fost de trei ori Domn din vreré lui Dumnezeu », n'a pomenit « să ia Domnul moșiile altor boieri să le dea altora, fără de vină ». Astfel se recunoaște în divanul domnesc nevinovăția lui Neculce și este repus în drepturile sale.

Un act scris și semnat de « Ion <Neculce> biv vornic ».

Cronicarul avea atunci 48 de ani. Cariera lui politică nu era încă încheiată. In 1727, Neculce făcea parte din divanul lui Grigore Ghica Vodă, ca vel vornic al țării de jos — dregătorie pe care o avusese mai înainte și Grigore Ureche. Legăturile dintre el și Domn erau așa de prietenești încât, în 1733, el primește pe Domn, ca oaspe, la moșia sa, Prigorenii din ținutul Dorohoiului. In a doua domnie a lui Grigore Ghica, Neculce, înaintat în vârstă — avea peste 60 de ani — este numit judecător în Iași dimpreună cu boierii cei mari « la toate trebile și judecățile să fie nelipsiți ». Totuși suferințele nu i-au fost cruțate nici la bătrânețe. In 1740, pe timpul intrării Rușilor în țară, rămânând în Iași împreună cu copiii săi, a fost pârît de « ciocoi și alți neprieteni », Domnului Grigore Ghica, care l-a închis câteva zile, dar pe urmă, convingându-se de nevinovoția lui, l-a pus în libertate.

A murit între 25 Februarie 1745 și 12 Ianuarie 1746, în vârstă de 73 de ani.

CRONICA LUI ION NECULCE

Vieaţa lui Ion Neculce e plină de elemente dramatice în întorsăturile ei neaşteptate: aci caimacam de Domn, conducând în Iaşi treburile ţării, în vreme ce Domnul se afla cu boierii la Nistru; aci silit — în cumpăna morţii — să încalece repede şi să fugă în Polonia; aci mare hatman al Moldovei, închinând cu Petru cel Mare la masă şi conducând apoi pe câmpul de luptă armata moldovenească; aci pribeag în suita lui Dimitrie Cantemir prin Sudul Rusiei; aci la graniţele ţării, gata să treacă Nistrul şi să-şi revadă plaiurile părinteşti; aci din nou amărît, văzând că i se închid 9 ani, drumurile întoarcerii în ţară şi că moşiile îi sunt răpite. Rareori o vieaţă omenească a cunoscut drumuri atât de întortochiate cu suişuri şi coborîşuri neaşteptate, cu bucurii şi satisfacţii scurte şi cu suferinţe îndelungate. Dar toate aceste reversuri ale soartei, dacă i-au măcinat iluziile tinereţii, în schimb i-au întărit şi lărgit personalitatea, căci nimic nu desfundă mai bine puterile care zac latent în adâncul sufletului, decât ciocnirile continui cu realităţile vieţii. Reintrând în Moldova la vârsta de 50 de ani, după o vieaţă svânturată, Ion Neculce era un om format, cu o bogată experienţă a lumii şi cu o largă înţelegere a celor omeneşti.

Târziu, după pragul a 60 de ani de vieaţă, când patimile s'au domolit şi s'au aşezat la adânc, ca mâlul pe prundişul unei ape limpezi, fostul hatman al lui Dimitrie Cantemir s'a apucat să scrie «cele câte s'au tâmplat în vieaţa» sa şi pentru care n'avea nevoie de istoric străin, căci erau scrise în inima lui. In precuvântarea cronicei, Neculce ne spune că este biv vel vornic — adică fost mare vornic al ţării de sus. Neculce a ajuns vornic mare la 1731—1733, în domnia lui Grigore Ghica. Dacă el semnează «fost mare vornic», urmează că a scris cronica după 1733, adică după vârsta de 61 de ani.

N. Iorga a adunat, în *Istoria literaturii româneşti*, volumul II, toate datele din cronica lui Neculce, în care bătrânul boier face aluzie la vieaţa sa şi care pot servi ca puncte de sprijin pentru datarea operei. Din toate reese că Neculce şi-a scris cronica după 1733 şi că până în ultimii ani ai vieţii, mâna tremurândă aşternea pe hârtie, pentru urmaşi, letopiseţul ţării. Povestind, la vârsta de 66 de ani, purcederea Domnului Grigore Ghica la Nistru, ca să ridice puştele pe care le îngropase Muscalii şi să le ducă la Tighina, el adaogă: «Aceste toate s'au lucrat într'acest an, dela Noemvrie la veleat 7246 (1738) pân la istovul lui Noemvrie la veleat 7247 (1739), şi *ce s'a mai lucra, s'a scrie la rândul său*». Reluând, după un scurt răgaz, pana, el continuă imediat: «Iară acum am început a scrie că în anul 7247, după ce au mers Grigore Vodă în Iaşi, ciuma s'au mai potolit». Il surprindem deci pe bătrânul cronicar, aşezat la masa lui de scris, în liniştea patriarhală a moşiei sale, înmuind pana în cerneală ca să însemne cronica zilei. Astfel a scris până la capăt; ultimele rânduri sunt din 20 Iulie 1743: urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat. Doi ani mai târziu, Neculce închidea ochii pentru totdeauna.

Cronica lui Neculce cuprinde istoria Moldovei dela Dabija Vodă (1661), de unde o părăsise Miron Costin, până la 1743; un răstimp de 82 de ani.

Asupra izvoarelor, cronicarul însuşi ne dă următoarele indicaţii:

«Iară dela Dabija Vodă înainte îndemnatu-m'am şi eu Ioan «Neculcea biv vel vornic de ţara de sus a scriere întru pomenirea «Domnilor: însă până la Duca Vodă cel Bătrân, l-am scris de «pe nişte *izvoade* ce am aflat la unii şi alţii şi din auzitele celor «bătrâni boieri, [Izvoadele sunt, după cum s'a văzut, p. 177—179, «letopiseţul lui Damian-Dubău] iară dela Duca Vodă cel Bătrân «înainte, continuă Neculce, până la domnia lui Ioan Mavro«cordat, nici de pre un izvod a nimărui, ce am scris singur «dintru a mea ştiinţă, câte s'au tâmplat de au fost în vieaţa mea».

Aşezându-se să scrie, ca un moşneag înţelept şi sfătos ce era, toate cele trecute, pentru ca «fraţii săi cetitori» să ştie «a se ferire de primejdii», Neculce are, în ciuda vârstei, un suflet cald, în care amintirile păstrează toată prospeţimea lor. Timpul ştersese mărunţişurile vieţii, lipsite de interes, dar icoanele şi păţaniile care-l impresionaseră mai puternic, se desprind din amintire, vii, ca în clipa în care le-a văzut de aproape sau le-a trăit intens.

Cronica lui Neculce, în continuarea cronicei lui Miron Costin, înfăţişează una din fazele cele mai dramatice ale istoriei moldoveneşti: epoca de prăbuşire a domniilor moldoveneşti şi începuturile domniilor fanariote. In deslănţuirea războaielor crâncene dintre creştini — Germani, Poloni şi Ruşi — de o parte şi Turci de altă parte, domniile moldoveneşti cad ca frunzele vânturate în furtuni. Sunt pagini încordate de intrigi, de decădere naţională, de umilinţă deprimantă, pe care le simţim din tablourlle sumbre pe care ni le înfăţişează cronicarul. Iată bunăoară într'un loc pe Domnul Moldovei şi pe cel al Ţării Româneşti chemaţi la sfat în cortul paşei la Hotin, pentru ca Paşa să răcnească la ei şi să «scoată hangerul ca să-i lovească». Iată într'alt loc, pe Antonie Vodă, care a făcut mult bine ţării, închis şi chinuit de Turci în temniţă «şi l-au bătut şi l-au căznit în fel de fel de cazne; până şi tulpanuri subţiri îl făcea de înghiţea şi apoi le trăgea înapoi, de-i scotea maţele pe gură. Şi l-au făcut de au dat o mie de pungi» ca să scape. Şi «după ce l-au slobozit Turcii şi s'au apropiat de casă, şi numai ce au văzut că-i arde şi casa». Uneori tragicul se împleteşte cu comicul ca în dramele shakespeariene. Boierii munteni, plângându-se vizirului împotriva lui Grigore Ghica, în timp ce acesta «după perdeaua vizirului asculta toate. Şi vizirul zisu-le-a: Alegeţi-vă un domn dintre voi, pe cine vă va plăcea şi veniţi mâine dimineaţă să vi-l fac». Când a doua zi boierii se duc cu Drăghici Cantacuzino, fratele lui Şerban, în frunte, la vizir «să-l îmbrace cu caftan şi au intrat în casă, la vizirul», rămân încremeniţi. Vizirul le scoate înainte pe Grigore Ghica căftănit.

Rareori într'un tablou sumbru din aceste vremuri pătrunde o rază de soare, ca atunci când ne înfăţişează pe Iliaş, feciorul lui Alexandru Vodă — care murise «sărac şi la mare lipsă şi cu datorii multe» — mergând pe uliţele Constantinopolului, «după oasele tatâne-său, la îngropare, cu multă grijă şi frică de datornicii tatâne-său, să nu-l prinză, să-l închiză». Este deodată ridicat şi dus, fără să ştie de ce şi unde («foarte rău să spăriesă»), «la saraiu, de l-au îmbrăcat împăratul cu caftan de domnie, de l-au pus domn în locul Ducăi-Vodă». Iată-l mai departe şi pe Duca, în a doua domnie, după ce gătise podul peste Nistru şi «aştepta pentru slujba adusă oştirilor turceşti să fie răsplătit cu caftan domnesc, că este ridicat pe sus, la un semn al împăratului, şi «l-au dus de l-au închis la baş-ceauş». «Atunci s'au văzut Duca Vodă că este mazil... şi l-au bătut împărăţia şi au cheltuit mulţi bani şi era să piară». Dramele de domnie se împletesc cu suferinţele şi durerile ţării în scene de un realism crud. Scena în care ne înfăţişează pe Duca Vodă, când după ce a stors ţara pentru a plăti biruri turceşti, este ridicat de Poloni şi dus — pentru totdeauna — pe drumul exilului, impresionează cu atât mai puternic, cu cât este mai concis povestită; dus «într'o sanie cu doi cai *unul alb* şi *unul murg* [1] şi cu *hamuri de teiu*, ca vai de dânsul! Ocări şi sudălmi, de auzea cu urechile. Şi agiungând spre Suceava la un sat, au poftit puţintel lapte să mănânce iar femeia, gazda, i-au răspuns: N'avem lapte să-ţi dăm, că au mâncat Duca Vodă vacile din ţară. De l-ar mânca viermii iadului cei neadormiţi! Că nu ştia femeia aceea că este

[1] Pentru a simţi puterea acestei imagini a desperecherii cailor, trebue să ne transpunem în epocă şi în sufletul cronicarului latifundiar, care primise, în dotă, o herghelie de cai.

el singur Duca Vodă! Iar Duca Vodă, dacă au auzit aşa, au început a suspinare şi a plânge cu amar ».

Scenele povestite de cronicar sunt pline de mişcare, ca de pildă, aceea a răsvrătirii poporului împotriva Grecilor, în care cronicarul vădeşte şi un deosebit simţ pentru psihologia maselor şi un rar dar de a evoca.

Ura norodului revoltat împotriva Grecilor cu prilejul mazilirii lui Dumitraşco Cantacuzino, când târgul întreg se strânsese la curtea domnească şi, căţărat pe ziduri, huia, aruncând cu pietre şi cu beţe, este admirabil conturată într'un episod final. Gloata umpluse uliţele Iaşului şi fremăta de indignare. In acest vălmăşag, Fliondor Armaşul surprinde la gazdă pe un grec, Mavrodin Paharnicul, pe care prinsese ciudă poporul şi — povesteşte Neculce: — « L-au bătut şi l-au desbrăcat, de l-au lăsat numai cu cămeşa, şi l-au pus pe un cal, îndărăt, cu faţa spre coada calului, şi-i dedese coada în mâini de o ţinea în loc de frâu, şi-l ducea prin mijlocul târgului la Copou, la primblare, şi-l privea tot norodul ziua amiază zi mare, şi-i ziceau feciorii ce-l duceau: « Zii, Grece, cal murg la fântâna Bordii ». Iară el nu putea zice cal murg la fântâna Bordii, ce zicea: « Alogo [1] murgo sto [2] funtina Bordii ». Iară slugile lui Fliondor îi dau palme şi-i ziceau: « Zii, Grece, bine, nu zice aşa! ». Acest fel de zeefet frumos i-au făcut ».

Miezul istorisirii lui Neculce îl formează însă domnia lui Dimitrie Cantemir. Deşi din 83 de ani cât îmbrăţişează cronica, domnia lui D. Cantemir n'a durat decât 9 luni, totuşi în economia operei ea ocupă a şasea parte din întreg.

După vremurile « de cumpănă mare » pentru pământul românesc, pe care le-a înfăţişat în toată dramatica lor încordare Miron Costin, scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir păru, un moment, că deschide o epocă nouă. Până la el, Turcii, care puseseră un picior în Buda şi un altul în cetăţile polone dela graniţa de Sud, păreau că sunt de neînfrânt prin straşnica lor organizare militară. Dar victoriile câştigate sub zidurile Vienei, dădură avânt nou creştinilor şi Turcii păreau că apucă pe panta decăderii şi a prăbuşirii finale. Aceste evenimente aduc o înseninare şi în vieaţa românească.

Românii — până atunci târîţi cu sila pe câmpurile de luptă după steagurile turceşti, apăsaţi de biruri grele şi istovitoare, îngroziţi la fiecare clipă de şovăială de ciambururile tătăreşti, care aşteaptau la Nistru porunca din Stambul pentru a încăleca şi a se resfira în ţară după pradă, robi şi pârjol — Românii, zic, răsuflau acum mai liniştiţi. Triumful creştinătăţii părea că aduce şi desrobirea lor din vechile capitulaţii.

La această răscruce de drum în istoria românească, apare personalitatea lui Dimitrie Cantemir, care trăise o tinereţe întreagă în mediul Constantinopolului. El văzuse cu ochii dezastrul Turcilor, aflase de strălucitele campanii ale lui Petru cel Mare şi, înainte de a se înscăuna în Moldova, intrase în legături cu Ţarul, prin contele Tolstoi, ambasadorul rus la Constantinopol.

Cu Dimitrie Cantemir era însă aproape toată boierimea Moldovei, după cum am spus. Răspunsul boierilor, când D. Cantemir le comunică pactul cu Muscalii: « Bine ai făcut Măria Ta... ». dovedeşte că Domnul era în acord cu instinctul poporului său şi cu năzuinţele spre liberarea de sub capitulaţiile păgânilor. Scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir a fost astfel ca un fulger în furtuna vremurilor. Un strigăt de desnădejde al unui popor oprimat care tânjia după libertate. Dar nenorocita luptă dela Stănileşti a spulberat toate iluziile şi a nimicit, pentru multă vreme, aspiraţiile spre libertate.

[1] ἄλογος (ὁ), în greaca modernă — cal.

[2] στὸ în greacă — la.

Mişcătoarea dramă, pe scena căreia apar cele mai mari personalităţi ale veacului al XVII-lea din răsăritul european: Petru cel Mare, Carol al XII-lea şi Dimitrie Cantemir — dramă care a pus capăt domniilor pământene în Moldova — este înfăţişată de Neculce pe larg şi cu toate acele detalii, care alcătuiesc coloritul specific al vremii.

Iată, mai întâiu, portretul lui Dimitrie Cantemir, care, în tinereţe se arătase « nerebdător, mânios, zlobiv la beţie » încât îi ieşise « numele de om rău », dar, care, căpătând domnia « ştiu să-şi piarză numele cel rău căci — spune Neculce — doară mai la vârstă venise, au doară chivernisise vieaţa lui unde nu era pace, că aşa se arăta de bun şi de blând, că tuturor le era uşile deschise, şi nemăreţ, de vorovea cu toţi copiii, încât începuseră toţi a se lipi de el şi a-l lăuda ».

Tot astfel, în câteva linii concise, dar admirabil prinse, este schiţat şi portretul lui Petru cel Mare:

« Impăratul era un om mare, mai înalt decât toţi oamenii,
« iară nu gros, rotund la faţă şi cam smad, oacheş şi cam arunca
« câte o dată din cap fluturând şi nu cu mărire multă şi cu poh-
« vală mare ca alţi monarhi şi umbla de multe ori ca un om
« de rând pe jos, fără alai, numai cu două trei slugi ».

Intâlnirea lui Petru cel Mare cu Dimitrie Cantemir şi înfrăţirea Ruşilor cu Moldovenii, care vedeau în vecinii ortodocşi dela nord, mântuirea patriei lor, este înfăţişată viu, cu toate notele ei pitoreşti care făcuseră senzaţie pe timpul acela:

« Iară atâta dragoste arăta împăratul către Dumitraşco Vodă,
« unde văzuse că s'au închinat de bună voie lui, că să tindea
« cu amândouă mâinile şi cuprindea pre Dumitraşco Vodă de
« grumaz şi-l săruta pe faţă, pe cap şi pe ochi, ca un părinte
« pre un fiu al său ».

La masa pe care Cantemir a dat-o în cinstea împăratului în « casa cea mare » din curtea domnească, împăratul n'a vrut să şează cu niciun chip în capul mesei, « ce au şezut în scaun, lângă masă, iar în capul mesei au pus pre Dumitraşco Vodă... şi se veseleau prea frumos cu vin de Cotnari şi lăudau vinul foarte, şi încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin, şi mult se mirau cum spre partea lor nu se face vin cu pelin aşa bun ». Povestind astfel intimitatea mesenilor, Neculce nu uită să adaoge că « după ce s'au sculat dela masă, au venit şi boierii ţării de s'au împreunat cu împăratul, şi le-au dires împăratul cu mâna lui tuturor câte un pahar de vin ».

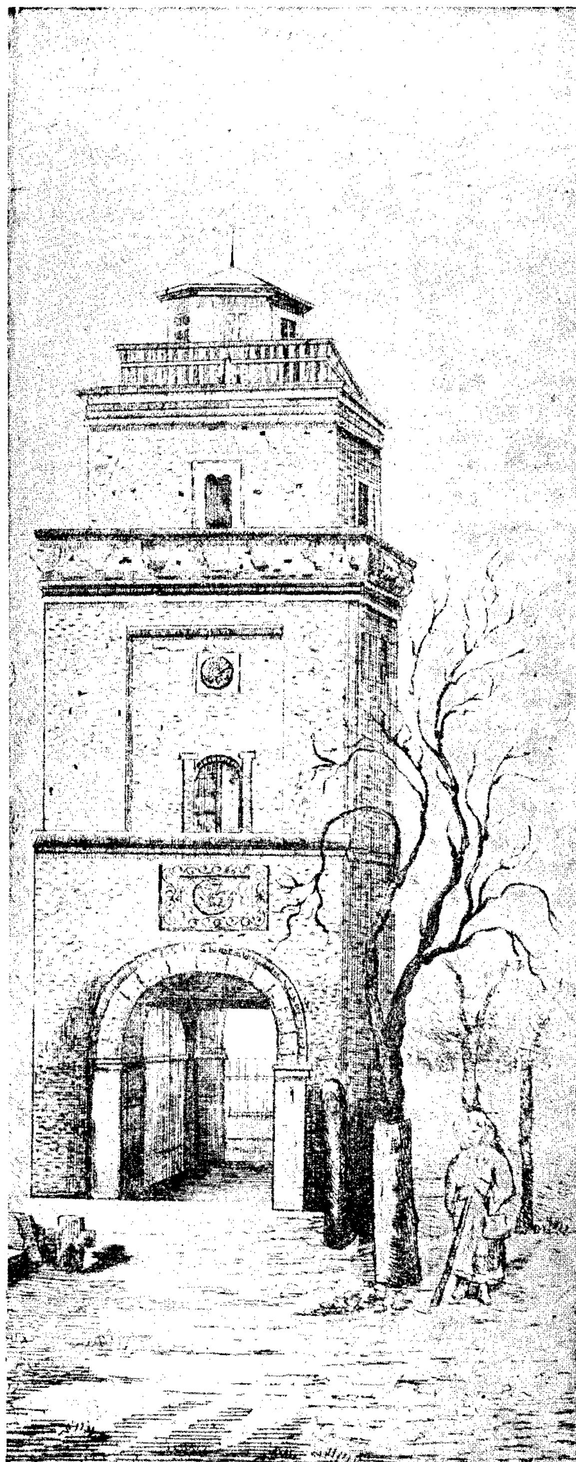
Neculce povesteşte apoi pe larg, cu amănunte interesante, cinstea cu care Petru cel Mare a primit pe Dimitrie Cantemir şi boierii moldoveni în tabăra dela Prut, în ajunul Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel. Oastea era înşirată de jur împrejur şi, după ce Mitropolitul Ghedeon a slujit liturghie, Ruşii au început să sloboadă tunurile — 52 la număr — unul câte unul, toate pe rând; după aceea a venit rândul dragonilor, cari erau înşiraţi pe 5 rânduri şi cari au început « a slobozire flintele, însă nu totdeodată, ce începuse a slobozi deoparte, mergând focul, slobozind din om în om împregiur, ca şi cum ar merge fulgerul ». De acolo au trecut la conacul împăratului, unde se aflau întinse vreo 5—6 corturi, iar sub corturi se afla întinsă, pe iarbă verde, masa, dar — ne spune Neculce — se săpase şi « şanţ pentru slobozitul picioarelor în jos ». Şi s'au aşezat acolo la masă împăratul şi cu Dimitrie Cantemir şi cu toţi generalii, brigadirii, polcovnicii, căpitanii şi boierii « moschiceşti », între care erau încadraţi şi cei 15 boieri ai Moldovei, « toţi de-a-rândul, cineş după cinstea şi boieria sa »:

« ...Şi era într'o Miercuri — continuă Neculce — şi au
« mâncat tot carne pentru libovul împăratului creştinesc şi i-au
« cinstit împăratul prea bine şi frumos şi mai pre urmă ne-au
« închinat singur împăratul cu nişte vin a lui dela Franţuji,
« care îndată cum au băut, cum au mărmurit toţi de beţi, bând

« de acel vin și n'au mai știut cum au dormit într'acea noapte « și Domnul și boierii ».

Dar, după vinul acesta al Rușilor, care le-a vrăjit mințile, Domnul și boierii aveau să se trezească în curând înaintea teribilei realități.

Neculce are un extraordinar dar de a prinde psihologia maselor în mișcare. Se străvede în scrisul lui ochiul ager al hatmanului de oștire moldovenească, atent la toate mișcările și la toate situațiile, prinzând din învălmășeala mulțimilor tot ceea ce poate da povestirii sale contur și coloare. E neîntrecut în descrierea bătăliilor. Lupta dela Stănilești este ca un adevărat ziar plin de detalii senzaționale. Dela deschiderea ostilităților

Turnul Colței, zidit după tradiție, de soldații lui Carol al XII. Azi dărâmat.

cu răscoala mahalalelor și a slujitorilor din casele boierești împotriva Turcilor din Iași (tăierea negutătorilor și spargerea prăvăliilor: « băcăliile sta vărsate pe ulițe de era sătui și copiii; strafide, smochine, alune era destule pre la toate babele ») până la tragicul act final când Moldovenii, văzând din obuzul rusesc Tătarii încărcați de pradă, se « slobozea asupra lor, ca să-și scoată robii » și când « ghinărarul Șeremet » îi împiedica « să se bată cu Tătarii, că ei au făcut pace» cu ei, spre desnădejdea Moldovenilor (« Deci Moldovenii au început a strigare și a-l blăstemare și a zicere cum n'or merge ei să se bată, că ei își văd părinții și femeile și feciorii lor robi la Tătari, de-i auzea cu urechile, cum îl blestema ») — dela început până la căpat, Neculce evocă scene de un dramatism încordat. Toate mișcările și toată zarva luptei defilează ca într'un film colorat subt ochii cititorului: dispozitivul de bătae al armatelor creștine, tactica de luptă a Rușilor și a Turcilor, erorile de strategie comise și viclenia lui Lupu Costachi care se înțelesese pe ascuns cu Turcii; desfășurarea atacului, bravura « gheneralului neamț Vitman, care a căzut răpus de o «pușcă turcească», pe când își îmbărbăta grenadirii la atac; împresurarea armatei creștine; înflămânzirea Rușilor; tatonările păcii; stăruințele depuse de ghenerarii nemți, de Dumitrașco Vodă și de boierii moldoveni pe lângă țar ca să continue lupta; condițiile păcii, acceptarea lor — și, în sfârșit, exilul Moldovenilor.

Lui Neculce nu-i scapă niciunul din acele amănunte care însuflețesc narațiunea și câștigă interesul cititorului. Astfel, povestind acele zile de frământări, când Dimitrie Cantemir, prin legământul încheiat în scris cu Țarul — și boierii săi — erau convinși că au croit un drum nou Moldovei și au asigurat viitorul dinastic al familiei, privirea iscoditoare a bătrânului cronicar reînprospătează un mic incident, nebăgat în seamă la început, dar care a fost ca o prevestire fatală a celor ce aveau să se întâmple. Era după sosirea oștirilor rusești la Prut. Cantemir îndemna pe feldmareșalul Șeremetev să scrie « o carte » în limba turcească Sultanului, că se închină Porții și el și tot Bugeacul. Și atunci Șeremetev, gândind că nu e rea ideea lui Cantemir, a pus pe un copil al lui, care știa bine turcește, să scrie. Cantemir însă, neavând încredere în cunoștințele de limba turcească ale copilului, a zis să scrie întâiu « pre o țidulă mică » vreo două rânduri, să vadă cum scrie...

« ... Iară acel copil — povestește Neculce — fiind telpiz bun, « au scris pre o țidulă așa că: « Nu este mai mare blestemat în « lume decât omul cela ce are o fărâmă de pâne în mână și o « leapădă pre aceea și cearcă să afle alta mai mare », și a dat-o « lui Dumitrașco Vodă; iară Dumitrașco Vodă cetind, au zis « copilului: « Hia gidi cahpolu » și n'au mai spus lui Șeremet ce au « scris copilul, fiindu-i rușine; numai ce au zis că au putut scrie» .

Prăbușirea lui Dimitrie Cantemir care, după ce se sbătuse să facă a se recunoaște pentru familia lui dreptul la tron, își vede, după lupta dela Stănilești, soția și copiii în primejdia de a cădea în mâna Turcilor, este înfățișată și ea cu încordare.

Neculce și alți boieri îl sfătuiseră să nu-și lase Doamna în Iași, ci să o trimită la Hotin sau la Camenița, dar Dimitrie Cantemir, sigur în isbânda Rușilor, le-a răspuns mâniat că: « să-și ia el muierea, de se teme, și să o trimită unde i-i voia, dar el pre Doamna din Iași n'a clăti-o nicăeri ». După ce a văzut înfrângerea dela Stănilești și a văzut că Turcii au înconjurat obuzul, gândind la ai săi, care rămăseseră în Iași, s'a speriat « și plângea și întreba în toată oastea cine s'ar afla un voinic să iasă pre furiș să se sloboadă la Iași să dee știre Doamnei să fugă... și nime nu cuteza să se apuce să meargă. Apoi Dumitrașco Vodă, văzând că nu se găsește nime, se ispitea el singur să meargă și cu Brahă Căpitan de darabani, și își găsise și cealmale și haine turcești, să se îmbrace și să iasă noaptea din obuz, să intre în oastea turcească, că doară ar putea străbate la Iași, la Doamnă-

sa, să o iee și să fugă ». Norocul lui a fost însă că Muscalii nu lăsau pe nimeni să iasă din tabără fără ucaz, și că Petru cel Mare n'a voit să-i dea ucazul, temându-se, cu drept cuvânt, să nu cadă în mâna Turcilor și să fie omorît.

Figura romantică a regelui Carol al XII-lea apare și ea fugar, prinsă însă în trăsăturile ei caracteristice: curajul și cavalerismul. Lupta dela Tighina e ca un mic fragment de chanson de geste. Pașa dela Tighina, care primise poruncă dela Țarigrad ca să-l scoată din Basarabia, de nu cu voie, atunci cu silă, neavând încotro, înconjurase cu ieniceri casele dela Varnița unde se afla regele. Carol al XII-lea refuză să părăsească conacul, mobilizează garnizoana suedeză și deschide focul. Nici chiar după ce Turcii au dat foc conacului, regele, ca un adevărat paladin medieval, nu se predă. Abia după ce a omorît câțiva ieniceri și după ce a fost el însuși rănit, a căzut prins.

Neculce are un mare talent de povestitor; știe să găsească totdeauna cuvântul potrivit pentru fiece situație și să concentreze tot interesul povestirii în jurul unui eveniment, al unei stări sociale sau al unei personalități pe care o evocă cu toată limpezimea.

Predilecția hatmanului cronicar pentru aspectul dinamic al vieții, de care am vorbit mai sus, se vădește și în portretele sale. Notele prin care individualizează portretele nu sunt atât calități sufletești sau trăsături fizice, cât mișcarea. Portretul lui Petru-cel-Mare, pe care l-am reprodus mai sus, capătă vieață proprie tocmai prin prinderea ticului: « cam arunca câte odată din cap fluturând », și prin acțiune: « umbla de multe ori ca un om de rând, pe jos fără alai, numai cu două, trei slugi... și atâta dragoste arăta... către Dumitrașco Vodă..., că se tindea cu amândouă mâinile și cuprindea pre Dumitrașco Vodă de grumaz și-l săruta pe față, pe cap și pe ochi, ca un părinte pe un fiu al său ».

Dela început ne captează interesul prin trăsăturile simple, dar precise, în care prinde icoana Domnului Dabija Vodă, ridicat din boierimea putneană și care ținea cu îndărătnicie la obiceiurile patriarhale apucate din bătrâni. Două apucături ale lui sunt suficiente ca să-l individualizeze în ceea ce firea lui avea mai caracteristic. Bea vinul — ne spune Neculce « mai mult din oală roșie decât din pahar de cristal, zicând că-i mai dulce vinul din oală decât din pahar ». Apoi « mai avea obiceiul, când ședea la masă și vedea niscaiva oameni săraci, dvorind prin ogradă », trimitea « câte două — trei blide de bucate din masa lui și pâine și vin și le trimitea acelor oameni, de mâncau în ogradă ». Și spunea boierilor care priveau aceasta nedumiriți: « de mult or fi dvorind ei și or fi flămânzit, neavând de cheltuială ».

Caracterul orgolios al Domniței Maria, fiica lui Brâncoveanu și soția lui Constantin Duca Vodă — un adolescent de abia 20 de ani — este bine fixat cu un surâs de ironie într'o atitudine din timpul mazilirii. Plecând cu 5 slujitori și cu mult calabalâc spre Țarigrad, prin fața norodului care îi blestema soțul pentru birurile puse, «fata Brâncoveanului Vodă, fiind tânără și desmerdată de tată-său, se bocea în gura mare muntenește, de zicea: « Aolio, aolio, că va pune taica pungă dă pungă din București până în Țarigrad și zeu nu ne va lăsa așa, și iar ne vom întoarce cu domnia îndărăpt ».

In această înfățișare vie, dar senină, a faptelor, nedeformate de aburii patimei, sufletul bătrânului, sub povara amintirilor, svâcnește adesea în sfaturi înțelepte pe care le oferă cu duioșie comunicativă, din prisosul unei vieți bogate în experiențe, ori de câte ori se ivește prilejul, « iubiților săi cititori tineri » sau « fraților săi Moldoveni »: « Ce fraților Moldoveni, rogu-vă să luați aminte — își încheie el povestea amarului zilelor de exil — să vă învățați și să vă păziți. Oricât îi fi în cinste la vreun Domn, bine este să-i slujești cu dreptate, că și dela Dumnezeu ai plată. Iară cu domnul niciodată să nu pribegești, măcar cum ar hi. Și nu numai în țară străină, ce nici în Țarigrad cu dânsul să nu mergi, fiind tu Moldovan, ce să-i slujești în țara ta, căci străinii caută numai pre domn să-l miluiască și să-l cinstească și iară pre boierii ce sânt pribegi cu domnul într'o nimică sânt... Și apoi domnul se visează că este tot puternic ca la țara lui, când este domn... și nu socotește slujba ce i-au făcut, că s'au înstreinat, ce nimică învoială nu-i face. Nădejdea domnului este ca săninul cerului și ca încetul mării; acum este sănin și se face nour, acum este marea lină și se face furtună »; sau povestind grija după familiile lăsate în Iași, când au simțit că frontul rusesc dela Prut se clatină:

« Rugăm pre dumneavoastră, iubiților cetitori tineri, să luați « sama acestei scrisori, că de s'ar tâmpla vreodată să mai vie « niște lucruri ca aceste în țara noastră a Moldovii să vă știți « chivernisi, să nu pățiți și voi ca noi » etc.

Alteori, sufletul său, sub povara amintirilor, îndurerat de decăderea Moldovei sale, se revarsă într'un lirism mișcător, care ne prevestește ceva din arta lui Sadoveanu. Zugrăvind, în trăsături dinamice, dar expresive, figura bătrânului Dumitrașco Cantacuzino, de un realism impresionant prin contrastul dintre meremeturile disgrațioase ale senilității, « care de bătrân ce era, dinți în gură nu avea, dimineața îi încleea de-i punea în gură, iară seara îi descleea cu uncrop » și pasiunea vicioasă a tinereții, căci își lăsase soția la Țarigrad și trăia în Iași cu Anița, fiica unei rachierițe de pe Podul Vechiu, « și o purta cu sălbi de galbeni și cu haine de șahmarand și cu șlic de sobol... și o trimitea cu careta domnească, cu seimeni și cu vornici și cu comiși, ziua amiaza mare, pe uliță, la feredeu și pe la mănăstiri... și făcea și pre boieri de-și trimiteau giupânesele cu dânsa », — sufletul îndurerat al cronicarului isbucnește într'un oftat adânc, în care se revarsă din plin toată indignarea lui și a bătrânilor de seama sa, împotriva decăderii vieții sociale a vremurilor noui:

« Oh! Oh! Oh! Săracă țeară a Moldovei, ce nenorocire de « stăpâni ca acesta ai avut? Ce sorți de vieață ți-au căzut! Cum « au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atâtea « spurcăciuni de obiceiuri ce se trag până astăzi în tine, Mol- « dovă! Și din vreme în vreme tot s'au mai adaos spurcatele « obiceiuri ».

Asemenea accente lirice, care dau pe față patriotismul sincer al lui Neculce, se regăsesc adesea în cursul narațiunii sale.

O SEAMĂ DE CUVINTE. La începutul letopisețului său, Neculce a adăogat: « *O seamă de cuvinte ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni și în letopisețe nu sunt scrise* ». E o serie de 42 legende istorice: despre altarul mănăstirii Putna, despre mama lui Ștefan cel Mare și Daniil Sihastru, despre Petru Rareș ca pescar, despre Alexandru Lăpușneanu, Despot Vodă și mulți alții, legende pe care Neculce nu le-a prins în urzeala cronicei, ci le-a strâns laolaltă, pentrucă, zice el: « Cine va vrea să le creadă bine va fi, iară cine nu le va crede, iarăși bine va fi; cine cum îi va fi voia, așa va face ».

Câteva din aceste legende sunt simple transcrieri de note istorice ca de pildă nr. 21: genealogia, fraților Nicolae și Constantin Mavrocordat, sau nr. 27: căderea lui Vasile Lupu, povestită pe larg de Miron Costin. Altele au un sâmbure de adevăr, prelucrat poate de imaginația populară, ca de ex. legenda nr. 5 cu originea neamului Movileștilor și cu aprodul Purice, care în lupta dela Șcheia, văzând că a căzut calul cu Ștefan Vodă a oferit Domnului calul său. « Și nu putea în grabă încăleca Ștefan Vodă, fiind om mic. Și au zis Purice Aprodul: « Doamne, eu mă voiu face o moviliță și vino de te sue pe mine și încalecă ». Și s'au suit pe dânsul Ștefan Vodă și au încălecat pre cal. Și au zis atuncea Ștefan Vodă: « Sărace Purice, de oiu scăpa eu și

tu, atuncea ţi-ei schimba numele din Purice, Movilă ». Purice din această anecdotă istorică nu este legendar, ci este o figură istorică, amintită şi în cronica scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare, în versiunea germană a lui Hartmann Schedel, din 1502.

Altele sunt împrumutate din cronicarii străini, ca de ex. nr. 16, cu legenda începuturilor umile ale lui Despot Vodă, care au fost slugă la Despot cel Mare în Veneţia şi care, la moartea stăpânului său, ar fi luat « scrisorile şi hrisovul cel de la Carol împăratul nemţesc şi cu acele scrisori au făcut meşterşug, de au agiuns de au fost domn ». Sursa acestei legende, relatată şi de Grigore Ureche, este cronica polonă a lui Alexandru Guagnin [1].

Dar sunt şi legende care par să fie teme folklorice. Legenda sa, *Dumbrava Roşie*, are, precum a arătat Bogrea, o paralelă în folklorul rus, unde este pusă pe seama cneazului Smolenskului, Roman, care prinzând mulţi robi Lituani, « *i-au înjugat în plug şi ca cu nişte boi au arat în jurul Chievului* » [2]. Intr'un interesant articol publicat în *Cercetări Literare* V, (1943, p. 65 şi urm.) d-na Laetiţia Cartojan-Turdeanu a precizat că tema Mama lui Ştefan cel Mare, cântată în secolul al XIX-lea de Asachi, Hrisoverghi, Bolintineanu, Costache Negri şi alţii, se regăseşte într'o legendă medievală privitoare la Teodoric Gotul, într'o poemă franceză din veacul al XII-lea *Alicamps*, într'o legendă cehă în care eroul este regele boem Otokar şi, în sfârşit, se resfrânge în poema provensală a lui Mistral *Calendal* [3]. Din punct de vedere istoric, ne pare puţin probabil ca marele erou, « atletul lui Hristos », cum l-a numit Papa... « cel mai vrednic, să i se încredinţeze conducerea şi stăpânirea lumii şi mai ales cinstea de comandant împotriva Turcilor », cum scria cronicarul polon Dlugosz, să fi avut un moment de slăbiciune şi, descurajat, să fi căutat adăpost în cetatea unde se afla soţia şi mama sa. Autoarea are deci dreptate când pune întrebarea: dacă nu trebue să vedem în legenda românească, relatată pentru întâiaşi dată de Cantemir, « un ecou al poemelor medievale occidentale », căci, observă dânsa, D. Cantemir era în strânse legături la Constantinopol cu ambasada franceză şi, într'un rând, când uneltirile lui Brâncoveanu erau gata să-l piardă, a stat ascuns la ambasadorul francez Férriole, mai multă vreme. Nu ar fi dar exclus ca în mediul francez de-acolo, Cantemir să fi aflat legenda pe care a localizat-o şi a prelucrat-o în stil antic. Dela Cantemir, dacă legenda nu circula mai înainte în Moldova, venită pe altă cale, a aflat-o, poate, Neculce, hatmanul şi tovarăşul de exil al lui Cantemir.

Aceste scene ale trecutului românesc, dintre care unele vin din tradiţia bătrânilor, altele din fondul legendar al poporului — poate şi din cântecele bătrâneşti — au format un izvor nepreţuit de inspiraţie, pe care l-a desfundat epica şi drama istorică românească din secolul al XIX-lea şi al XX-lea.

LIMBA. Cronica lui Neculce înfăţişează însă un interes deosebit şi din punctul de vedere linguistic. In evoluţia limbii noastre literare ea croeşte un drum nou. Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin şi după ei Dimitrie Cantemir, au căutat să creeze un stil savant cu o structură sintactică modelată după tipare latine. Neculce, însă, care n'a avut parte să-şi petreacă copilăria şi tinereţea în şcolile iesuite ale Poloniei, fiindcă pe vremea când putea să o facă, îngrozit de decapitarea tatălui său, se afla pribeag în Ţara Românească, scrie în limba bătrânească a timpului său, uşor influenţată de limba înaintaşilor cronicari, dar cu rădăcini adânci în limba populară. Stilul lui nu are acea simetrie a părţilor, acel ritm armonios, acele inversiuni călcate după topica latină pe care le întâlnim la Costineşti şi mai ales la Dimitrie Cantemir. La el nu găsim acea abundenţă de determinări adjectivale aşezate înaintea substantivului, acele construcţii *brachilogice*, acele *syllepse*, acele construcţii *hyperbate* (cu separarea cuvintelor, unitare însă din punct de vedere gramatical). In cronica lui Neculce limba curge limpede ca izvorul de munte, pe albia vorbirii populare, ca la Ispirescu şi la Creangă, obţinând prin simetria părţilor un ritm armonios. Cugetările lui aci se înşirue senin, pe acelaşi plan orizontal, legate între ele prin coordonare cu conjucţia *şi*:

Şi l-au scos la câmpu / *şi* l-au culcat la pământ învălit într'un harasisc / *şi* l-au sărit de trei ori cu calul — sau:

Era un boier anume Nicolai Milescu spătar, de la Vaslui de moşia lui... / *Şi* era mândru şi bogat / *şi* îmbla cu povodnici înainte domneşti, cu buzdugane şi cu paluşe, cu soltare tot sirmă la cai. / *Şi* lui Ştefăniţă Vodă îi era prea drag / *şi-l* ţinea prea bine / *şi* se giuca în cărţi cu dânsul;

aci se frâng tumultuos, ideile secundare irumpând deodată, împreună cu determinările şi precizările lor, în miezul cugetării principale:

Iară mai pre urmă, ridicându-se Petru împărat, fiul lui Alecsii Mihailovici, / carele au venit aice în ţară, *în Moldova*, / de s'au bătut cu Turcii la Prut, la *Stănileşti, din gios de Huşi, în ţinutul Fălciului*, / agiuns-au Cărnul din Sibir cu cărţi la dânsul, la Impăratul Petru Alecsievici, / de i-au făcut ştire de toate ce au făcut şi cum este surgun.

Dar limba lui Neculce, atât de apropiată prin structura sintactică, de limba populară în care începuse să invadeze turcismele [1]), capătă o savoare deosebită şi prin mulţimea imaginelor sugestive împrumutate din cadrul vieţii rustice şi a proverbelor în care se găseşte concentrată înţelepciunea populară: « Tătarii au intrat în ţară ca *lupii într'o turmă* »; « s'au strâns toată boierimea şi oastea la Dumitraşco Cantacuzino, care luase caftanul *ca puii de potârniche* »; « aşa dă Dumnezeu: *pasărea vicleană dă singură în laţ* » ; « « *pasărea în cuibul său piere* »; « *mielul blând suge la două maice* »; « când trăgeau Ruşii cu puştile cădeau Turcii « *ca cum ar cădea nişte pere coapte dintr'un păr când îl scutură oamenii* »; Constantin Cantemir *i-au dat cheia ţării în mână* lui Iordache Vistiernicul »; Constantin Duca, şi cumnatul său N. Costin, punând la cale o acţiune care va aduce mazilirea Domnului: « *au stins bine focul cu paie* »; Mihai Racoviţă « se făcea a nu-i place să primească domnia *ca şi fata ceea ce zise unui voinic: Fă-te tu a mă trage şi eu oi merge plângând* »; Muscalii credeau să sdrobească pe

[1] Vezi traducerea pasajului din Guagnin, în paralelă cu textul lui Ureche, la P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, p. 191 şi următoarele.

[2] V. Bogrea, în *Anuarul Inst. de Istorie Naţională publicat de Al. Lapedatu şi Ioan Lupaş*, III, 1924-25, Cluj, 1926, p. 505—506. Pentru o formă mai veche a legendei în literatura polonă, la Stryjkowski, v. P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, X, 1940, p. 108.

[3] Paralelismul între balada lui Bolintineanu — mai ales în versiunea franceză, publicată în *Les Brises d'Orient* — şi între episodul respectiv din Mistral, este aşa de surprinzător, în cât am fi înclinaţi să credem că Bolintineanu ar fi fost influenţat de Mistral, dacă n'am şti că *Les Brises d'Orient* au apărut în 1866 la Paris, prefaţate elogios de Philarète Chasles, profesor la Collège de France şi critic de seamă al timpului, iar poema lui Mistral, *Calendal*, cu un an mai târziu, 1867 (cfr. articolul d-nei Laetiţia Cartojan-Turdeanu, p. 89—91).

[1]) Cele mai multe privitoare la sfera militară şi administrativă în legătură cu Poarta, precum: *caimacam* — reprezentantul Domnilor noştri la Constantinopol; *caplan* — un fel de ostaş; *caplan paşa*; *bulucbaşa* — comandantul unui *buluc*, grup de armată; *capegiu* — portar al saraiului imperial; *capegibaşa* — căpetenie capegiilor; *silihtar* — demnitar militar turc; *cazascher*, *cadiascher* — judecător militar; *ulama* savant teolog şi jurisconsult; *geabhane* — explosiv de războiu; *subaş* — şef de poliţie; *tubulhana* muzică militară; — *hazna* tezaur de bani (pentru întreţinerea unei garnizoane); *carvasara* — localul vămei turceşti, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri; *oturac* — popas; *olac* poştă; *mecet* — geamie; *arz* sau *harz* — plângere; *agarlâc-calabalâc ferman* sau *firman*; dovà — rugăciune la Turci, *zorbalâc*, *zorbà*, *zurbà* — răscoală etc., etc.

Interesante sunt, de asemenea, la Neculce, polonismele din sfera militară: *rohmistru* din germ. Rottmester — comandantul unei roate de soldaţi, subofiţer, *hatman-polnii* ajutor de hatman; *podgheaz* — incursiune militară; *recipospolita* — reprezentanţii statului; *podan* — supus, rob; precum şi unii termeni ruseşti ca *stupai* — înainte, (strigătul de năvală pe câmpul de luptă).

Turci « *ca cum ar lua oarecine cârpa unei femei din cap*, așa țineau ei că ar lua și or bate puterea împărăției turcești »; « și așa au ținut de bine această pace, *cum țin câinii Vinerile* ». « Hatmanul cu oastea... *fiind Grec cu piele de iepure la spate, au fugit toată noaptea* »; Ilie Cantacuzino și Grecul Morona « *se potriveau amândoi într'o fire* după cum se zice: *calul răios găsește copaciul scorțos* ». Duca Vodă... s'au *îmbrăcat cu cămașa de ghiață*.

Semnificativ în psihologia limbii din vremea lui Neculce și caracteristice pentru acea epocă de mari furtuni, este mulțimea expresiilor plastice pentru a reda ideea de primejdia vieții, — « în cumpăna pierii » cum zice el — toate în legătură cu cuvântul *cap* : Lui Duca Vodă boierii stau *să-i mănânce capul*. Boierii se temeau să strice țara că pe urmă *a cadea greu în capetele lor*; și-a *băgat capul* pentru voia banilor; *a plăti cu capul; și-a pus capul;* Lupul Vornicul s'a dus cu *capul a mână* în cortul vizirului; un altul și-a *adus capul la poala împărăției;* o blană de Mosc neagră *i-a scos capul lui* Duca Vodă, căci împăratul *l-a ertat de cap;* boierii pribegi se duc să-și *prinză capetele printr'alte țări* ». Sunt expresiuni din enunțul vieții în care tresare fiorul morții. Este tragedia Moldovei de la începutul veacului al XVIII-lea transcrisă în limbă.

Ureche și mai ales Costineștii prin factura sintactică a stilului lor căutaseră să apropie limba literară de matca latină. Marele hatman Neculce a isbutit să o apropie de limba vorbită a timpului său, de limba vie a lumii din satele pe care el le-a condus pe câmpul de luptă. Pe această linie s'a desvoltat proza noastră mai ales în secolul al XIX-lea, la cei mai de seamă scriitori. De aceea cronica lui Neculce cu frământările și tragediile pe care le evocă, așa de plastic, cu lirismul duios pentru Moldova cronicarului, cu caracterul sfătos cu umorul ei sănătos și, pe alocurea, cu ironia caustică, are o puternică rezonanță în sufletul cititorilor de azi.

Am apropiat mai sus pe Neculce de marele romancier istoric Sadoveanu. Intr'adevăr este o afinitate sufletească între boierul cronicar dela începutul veacului al XVIII-lea și între cel mai de seamă povestitor al vremurilor noastre. Sadoveanu însuși, care avea să găsească în paginele lui Neculce viziunea multor romane ale sale, în discursul de recepție la Academia Română, mărturisea această afinitate, punând alături de Neculce pe Ion Creangă, printre precursorii săi. Cu intuiția lui artistică, Sadoveanu a avut dreptate alăturând pe cei doi mari povestitori cari, prin factura lor stilistică și prin caracterul limbii lor, stau mai aproape de popor. Incheindu-și cuvântarea de recepție, Sadoveanu făcea următoarea destăinuire:

« Simțindu-mă al acestui popor și al trecutului și ucenic al acestor doi mari înaintași, lor le închin clipa solemnă de acum, în care o adunare așa de aleasă pe ei îi cinstește în umila mea operă ».

BIBLIOGRAFIE. OPERA. *Letopisețul Moldovei dela Dabija Vodă până la Ioan Vodă Mavrocordat* împreună cu *O seamă de cuvinte ce sânt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni și în letopisețe nu sânt scrise* au fost publicate de M. Kogălniceanu în *Letopisețele țării Moldovii*, vol. II, Iași 1845, p. 193—464 și republicate cu caractere latine, în ediția II-a: *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, II, București. 1872, p. 175—421. Textul publicat de Kogălniceanu, cu introducere, note, indice de cuvinte și nume proprii și cu două hărți, a fost republicat de Al. Procopovici în colecția *Clasicii români comentați*, Scrisul Românesc, Craiova, ediție nouă întregiă, 1942, 2 volume. O veche ediție populară: *Ioan Neculcea, Letopisețul țării Moldovei* în *Autorii români vechi și contimporani*, București, Socec, 1894.

BIOGRAFIA. Multe date privitoare la viața sa, se găsesc în cronică. Alte dată interesante într'o scrisoare a cronicarului către Domnitorul Mihai Racoviță publicate de I. Tanoviceanu, *Câteva notițe biografice asupra cronicarului Ion Neculce* la *Arhiva*, Iași II (1890—1891), p. 330—332, precum și la Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, în *Buletinul comisiei istorice a României*, vol. IV. București 1925, p. 1—104 (interesante date privitoare la procesul avut în divanul domnesc cu văduva și fiul vornicului Lupu pentru redobândirea moșiilor răpite). Alte date la I. Tanoviceanu, *Contribuțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni*, în *Analele Academiei Române*, XXVII, mem. secț. ist. s. II, 1905, p. 240—246. G. Ungureanu, *Transcriere de documente* în *Anuarul Liceului și al școalei comerciale M. Kogălniceanu*, Iași 1933. Despre mormântul lui Neculce la moșia Prigoreni, vezi articolul lui Ioan Stupcanul în *Universul*, 1935, nr. 118: *Unde e mormântul cronicarului Ion Neculce ?*.

PARTEA II

EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

1. EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO

Slăbit de boală şi de bătrâneţe, într'o dimineaţă de Aprilie 1654, Matei Basarab îşi dădea sufletul întins pe un jilţ, în cerdacul palatului său din Târgovişte. Bătrânul Domn, care luptase victorios pe atâtea câmpuri de luptă, care zidise în ţară atâtea mănăstiri, care, ajutat de cumnatul său Udrişte Năsturel, dăduse un puternic impuls culturii naţionale, închidea pentru totdeauna ochii, amărît. Soţia lui, Doamna Elina, care-l ajutase cu dragoste, credinţă şi energie, murise cu un an mai înainte. Rana dobândită la Finta se înveninase. Dorobanţii şi seimenii pe care el îi dusese la atâtea biruinţe şi pe care-i ţinuse în mare cinste, lacomi după lefuri mari, se răsvrătiseră împotriva lui.

După moartea lui Matei Basarab, până la înscăunarea lui Şerban Cantacuzino, adică timp de 24 de ani, se schimbă pe tronul Ţării Româneşti şase domni — niciunul cu o domnie mai lungă de patru ani. Invazia Ungurilor în ţară; răscoala sângeroasă a armatei de mercenari, alcătuită din seimeni sârbi şi din dorobanţi, în care îşi văzură moartea câtiva boeri de frunte, — între alţii Drăghici fiul Papei Vistierul, nepot prin mamă al lui Mihai Viteazul şi Papa Brâncoveanu, tatăl viitorului Domn — precum şi lupte sângeroase între partidele de boeri (a Bălenilor şi Cantacuzenilor, despre care vom vorbi îndată), — au turburat adânc ţara.

Dacă la acestea mai adăogăm: participarea Ţării la campaniile turceşti, birul către Poartă din ce în ce mai apăsător — atunci înţelegem de ce împrejurările n'au fost prielnice pentru munca de cultură.

In vâltoarea vremurilor neprielnice, tipografiile instalate cu atâta grijă de Matei Basarab se irosiseră. Dela Matei Basarab nu se mai cunoaşte nicio carte tipărită în Muntenia, decât tocmai în epoca lui Şerban Cantacuzino, pe când în Moldova, tipografia, adusă prin grija Mitropolitului Dosoftei, îşi începuse activitatea în 1673 şi se încheie cu captivitatea lui Dosofteiu în Polonia, la 1688, dată care coincide în Muntenia cu moartea lui Şerban Cantacuzino.

In primul an al domniei lui Şerban Cantacuzino, 1678, apare, în Muntenia, după un lung popas, prima carte tipărită după epoca lui Matei Basarab: *Cheia Inţelesului.*

Domnia lui Şerban Cantacuzino deschide astfel în Ţara-Românească începutul unei epoci noui de cultură, care culminează în domnia lui Constantin Brâncoveanu. Este o epocă în care elemente de cultură veche, intrate în descompunere încă din epoca lui Matei Basarab, dispar, iar altele, care abia mijeau, ajung acum la deplină înflorire. Cultura slavă din Biserica noastră — cu toată străduinţa Mitropolitului Antim Ivireanu de a o reînvia — dispare. In locul ei îşi croeşte drumul influenţa grecească. Procesul de naţionalizare al serviciului divin, început pe timpul lui Matei Basarab şi Vasile Lupu cu cetirea Cazaniei în limba română la strană, face un pas înainte sub Şerban Cantacuzino şi se continuă cu intensitate sub Constantin Brâncoveanu. In sfârşit, rolul de protectori ai creştinătăţii ortodoxe din Răsărit, pe care şi-l luaseră Domnii români după prăbuşirea Bizanţului şi a statelor slave sud-dunărene, dobândeşte la începutul veacului al XVIII-lea o strălucire deosebită. Cultura românească radiază departe peste hotarele ei până la Arabii din Siria şi până la Ivirii din munţii Caucazului.

Epoca aceasta are două faze: una de zece ani: domnia lui Şerban Cantacuzino; alta de 26 de ani: domnia lui Brâncoveanu.

Şerban Cantacuzino a fost un domn « de o statură uriaşe, cu ochii mari şi vocea de tigru », care introduse în ţară ordinea şi liniştea, urmărind cu străşnicie — ne încredinţează Del Chiaro — « împărţirea dreptăţii, îndrăsneţ în hotărîri, nemilos în executarea poruncilor — trecând în această privinţă chiar peste stăruinţele mamei sale. A pus repede capăt intrigilor şi desbinărilor interne prin străşnicia dură cu care a urmărit partida Bălenilor. Dar la capătul unor înverşunate prigoniri, urmează un act final de generozitate, de împăcare generală: căsătoria fiicei sale Smaranda cu Grigore Băleanu, fiul celui care condusese partida vrăşmaşă.

A domnit zece ani de frământări, fiindcă ţara era cuprinsă între două mari focuri: luptele dintre Turci şi creştini.

A fost un domn cu ambiţii mari, năzuind, ca şi Mihai Viteazul, să scuture jugul turcesc, să cucerească raialele Dunării, să îndemne la revoltă popoarele creştine din Balcani şi să reînfiinţeze vechiul imperiu bizantin. Păstra prin capuchehaiele sale din Constantinopol bune relaţii cu Poarta, dar, după înfrângerea Turcilor la Mohacs, intrase în legături cu împăratul Austriei, Leopold, care-i dăduse lui şi întregei sale familii, titlul de baron al imperiului.

Nutrind ambiţii şi plănuiri imperialiste mari, dar vâslind cu precauţie între Turci şi creştini, Şerban Cantacuzino a ţinut cârma Statului zece ani. In istoria culturii româneşti, epoca lui este caracterizată pe tărâm religios, prin triumful grecismului asupra slavonismului şi prin un pas mai departe în procesul de introducere al limbii române în biserică. Cultura slavă, care încă din epoca lui Matei Basarab intrase în agonie, este acum stinsă. In 1680, Mitropolitul lui Şerban Cantacuzino, Teodosie, constată: « că mulţi preoţi şi alalt cin bisericesc — adică « călugării », nu « sunt putincioşi » « de a cunoaşte orânduelile şi ţeremoniile, nici cum a să sluji trebue », din pricina « neînvăţăturii şi neînţelegerii limbii slavone ». Este deci clar

Şerban Cantacuzino, Domnul Ţării Româneşti.
(Arhiva fotografică a Fundaţiei Regele Mihai I).

că în Ţara Românească, ca şi în Moldova şi în Ardeal, clerul nostru nu mai cunoştea limba slavă în care era chemat să oficieze ritualul.

Un singur cap luminat în această epocă vedea limpede drumul pe care trebuia să meargă cultura noastră religioasă. Era Mitropolitul Dosoftei. Acesta, sprijinindu-se pe textele Sfintelor Scripturi şi ale Sfinţilor Părinţi, lucra cu osârdie în Moldova la tălmăcirea cărţilor de ritual în limba română. Dar, fie că în acele vremuri turburi opera Mitropolitului moldovean nu trecea Milcovul, fie că Muntenii, dintr'o mândrie fără rost, nu ţineau să apuce pe drumul Mitropolitului moldovean — fapt este că opera lui Dosoftei nu a avut răsunet în Ţara Românească. A trebuit să vie, pe vremea lui Brâncoveanu, un străin de neam — Mitropolitul Antim Ivireanul — pentru ca şi Muntenii să înceapă temeinic munca pentru naţionalizarea serviciului divin. Mitropolitul muntean Teodosie scria, cu gândul la obârşia romană, că Muntenii şi Moldovenii «tot dintr'o fântână cură». El oftează mai departe că «norodul nostru românesc carele odată şi el numărat era întru putearnicile neamuri..., iară acmu atât de ocărît iaste, nice învăţătură nice ştiinţă nice armă nice legi... întru tot rodul ce să pomeneşte astăz rumân nu iaste, ce... înfăşurându-să dela streini şi dela varvarie, doară şi dela vrăşmaşii rodului nostru, cer şi să împrumutează... O grea şi dureroasă întâmplare». Şi cu toate acestea, Mitropolitul nu se încumetă să facă mai mult decât să *întoarcă*, cum zice el, adică să traducă indicaţiile tipicului, «de pre isvod grecesc», în limba românească. Atât. Textul însă — rugăciunile — pe care preotul sau diaconul trebuia să le rostească, acelea le-a lăsat mai departe în acea limbă slavonă pe care clerul o citea, dar n'o înţelegea. «Iară liturghia toată a o prepune pre limba noastră şi a o muta, nice am vrut, nice am cutezat».

Muntenia rămăsese astfel pe vremea aceea în urma Moldovei. Pe când Moldova cu Mitropolitul Dosoftei făcea un pas înainte în munca de introducere a limbii române în altar, Muntenia rămânea mai departe statornică în tradiţia păstrării limbii slave în biserică. Abia către sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino, din iniţiativa Domnului, se face un pas înainte în procesul de introducere a limbii române în Biserică.

INTRE SLAVISM ŞI GRECISM. DRUMURI SPRE MOSCOVA. Focarele de cultură slavă din sudul Dunării, erau de multă vreme stinse. De acolo nu putea veni nimic pentru întărirea şi pentru înviorarea cultului în limba slavă.

Singurele centre slave ortodoxe, de unde se puteau aduce texte şi cărturari, erau atunci în Rusia, care în urma cuceririi Ucrainei dela Poloni, se apropiase de graniţele româneşti.

Cele dintâi legături datează de pe vremea lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, când pe scaunul Mitropoliei din Kiev se urcase un fiu de domn român — moldovean şi muntean — Petru Movilă. In anul 1665, stareţul mănăstirii Glavaciocul din Vlaşca, Varlaam, pornea pe drumul pe care alţii îl bătuseră înaintea lui. Din această călătorie, el a adus cu sine opera arhimandritului ucrainian Ioanichie Galeatowski, care îşi făcuse studiile în Academia lui Petru Movilă şi care era, din 1665, rector în şcoala în care el îşi desăvârşise studiile.

In chiar anul în care stareţul vlăşcean sosea la Kiev, Galeatowski publicase la Lwów, cu ajutorul material al Anei Movilă, fiica lui Ieremia Movilă şi deci vara Mitropolitului Petru, o carte «Нєбо новоє», adică *Cer nou*, sau ca să dau titlul complet în româneşte: «*Cer nou făcut cu stele noi*, adică prea blagoslovita Fecioara Maria Născătoare de Dumnezeu cu minunile ei, alcătuit prin truda ieromonahului Ioanichie Galeatovski, rectorul şi egumenul Frăţiei din Kiew». Cartea are o prefaţă cu o dedicaţie către Ana Movilă, măritată cu nobilul polon Potocki, şi poartă stema Movileştilor.

Această carte, conţinând minunile Maicii Domnului, era destinată de autor să fie citită «de preoţi în biserică, la utrenie, pentru învăţătura oamenilor şi spre lauda Prea Sfintei Bogorodiţe şi la prasnicile Maicii Domnului. Pot să le citească şi călugării în biserici». Stareţul Varlaam a adus cu sine la întoarcerea în ţară, un exemplar după această operă şi a îngrijit să se facă traducerea în limba română.

Cinci ani mai târziu, la 1673, stareţul Varlaam este ridicat pe scaunul mitropolitan al Ţării Româneşti şi prima lui grijă este să aducă din Rusia, tipar şi meşteri tipografi. Astfel, cu material nou şi cu «dascăli de tipografie» se reînfiinţează imprimeria în Bucureşti, pe vremea lui Şerban Cantacuzino.

In această tipografie s'a tipărit în anul 1678, traducerea Mitropolitului de pe prima parte din opera lui Galeatowski, «*Cheia înţelesului*», care cuprinde o serie de 18 predici pentru Dumineci şi sărbători mari (Botezul Domnului, Intâmpinarea, Vinerea Patimilor). La atât se reduce aportul rusesc în această vreme. Mai mult nu se putea aştepta atunci din această parte a ortodoxiei.

Activitatea culturală a lui Petru Movilă dăduse de sigur roade. Biserica rusă era sguduită atunci de mişcarea rascolnicilor şi de lupta dintre Ţar şi Patriarhul Nicon, care luase partea raskolnicilor, luptă care se încheie prin depunerea Patriarhului.

Abia către sfârşitul domniei lui Brâncoveanu, când Domnul român, atras de faima lui Petru cel Mare, este prins şi el în

planurile ruseşti, încep ai noştri să bată din nou drumurile spre Moscova. In aceste împrejurări a ajuns în Muntenia şi o copie a *Sinopsisului* dela Kiev, un fel de manual de şcoală tipărit întâiaş dată la 1674 în Kiev de Inochentie Ghizel, un german rusificat, elev al lui Petru Movilă. Textul care începe cu originea Slavilor şi se continuă cu istoria Kievului până la anul 1679, a fost tradus în limba română în această epocă. Tot în vremea lui Brâncoveanu s'a tradus şi *Patericul de la Lavra Pacerska* din Kiev, care cuprinde minunile Sfinţilor din Kiev, Pateric atribuit legendarului cronicar rus Nestor, şi tipărit de acelaş Inochentie Ghizel. Textul românesc cel mai vechiu se păstrează într'un manuscris din 1705, copiat de ieromonahul Silvestru de la mănăstirea Sinaia.

Influenţa rusească era însă contrabalansată la noi de influenţa grecească. Numeroşi egumeni şi patriarhi greci, care veneau în ţările noastre după milă şi ajutoare — mulţi dintre ei cu studii făcute în universităţile italiene şi călătoriţi prin Occident — aduceau cu ei toată prestanţa culturii teologice greceşti şi orizonturile largi pe care le dădea contactul cu cultura Apusului. Urcarea pe tronurile ţărilor noastre a unor Domni, cunoscători de carte grecească — cum a fost în Muntenia Şerban Cantacuzino şi Const. Brâncoveanu — a fost hotărîtoare în această privinţă. Intre slavism şi grecism, cumpăna s'a plecat în chip firesc, spre grecism.

CURENTUL INFLUENŢEI GRECEŞTI. Influenţa grecească este veche şi s'a înfiltrat la noi treptat. Incercările lui Basarabă şi ale lui Mircea cel Bătrân de a înoda legături directe cu Bizanţul, n'au durat mult şi n'au putut da roadele aşteptate, fiindcă, la trei decenii după ce a închis ochii Mircea cel Bătrân, Constantinopolul a căzut sub loviturile Turcilor şi cu el se prăbuşeşte întreg imperiul bizantin.

Mai târziu, când cucerirea turcească s'a oprit la Dunăre şi Principatele române se consolidează sub suzeranitatea turcească, o parte din pribegii greci, care îşi părăseau căminurile şi rosturile lor din pricina apăsării turceşti, încep să se îndrepte şi către limanurile noastre. Cu deosebire, fruntaşii clerului grec, mulţi chemaţi chiar de Domnii români, vin în Principatele dunărene ortodoxe, unde găsesc ospitalitate generoasă, unde iau parte activă la opera de organizare a Bisericii şi participă chiar la vieaţa culturală a neamului. Doi dintre ei, Gavril, Protul Muntelui Athos, şi Matei, Mitropolit al Mirelor, au avut după cum s'a văzut, un rol activ în istoriografia ţării.

O altă împrejurare, care a înlesnit în mare parte afluxul călugărilor greci în ţările noastre, a fost obiceiul închinării mănăstirilor. In năzuinţa pioasă de a da un nimb de sfinţenie mai mare fundaţiunilor lor şi de a pune la adăpost de vicisitudinile vieţii turburi din Principate, daniile, ctitorii mănăstirilor le-au închinat Sfântului Munte sau Patriarhiilor din Răsărit. Obiceiul acesta este însă şi el foarte vechiu la noi, după cum s'a văzut (vol. I, p. 16) mai sus. Incă din 1391, îl întâlnim în Maramureş. Inchinarea mănăstirilor s'a făcut însă pe o scară mai întinsă în Principate, unde zelului credincios al boierilor se adăogau ctitoriile numeroase şi daniile bogate ale Domnilor, pornite din năzuinţa de a-şi chivernisi, peste slava lumească, fericirea vieţii viitoare. Atât de mult se răspândise acest obiceiu, încât pe la jumătatea secolului al XIX-lea, aproape 1/5 din pământul Principatelor Române se afla sub stăpânirea Patriarhiilor din Orient [1].

Titlul cărţii *Cheia Inţelesului*, tradusă din ruseşte şi tipărită la Bucureşti în 1678.

Pentru administrarea mănăstirilor închinate vin la noi, în număr din ce în ce mai mare, călugări trimişi de Patriarhiile Orientului sau de Muntele Athos. Ei introduc în mănăstirile noastre, mai cu seamă în epoca fanariotă, o activitate literară în limba greacă; aduc din centrele de cultură ale Răsăritului ortodox manuscrise şi cărţi greceşti ieşite din teascurile veneţiene şi, adăogând daniile făcute de Domni şi boieri, întemeiază biblioteci bogate, nu numai în cărţi necesare serviciului divin, ci şi în operele profane ale antichităţii clasice. Ni s'au păstrat cataloagele câtorva biblioteci din mănăstirile noastre, ca de exemplu catalogul, alcătuit în 1725, al bibliotecii instalată de Nicolae Mavrocordat în mănăstirea Văcăreşti, din care se poate vedea ce bogăţie de cultură grecească se ascundea în chiliile acestor vechi locaşuri de rugăciune şi cărturărie.

O altă cale, pe care a pătruns cultura grecească la noi, înainte de epoca fanariotă, a fost contactul direct al Domnilor şi boierilor noştri cu lumea greacă din Fanar.

Potrivit vechilor capitulaţiuni, voevozii Principatelor române trebuiau să se ducă cu suitele lor de boieri la Constantinopol, ca să obţină învestitura dela Poartă. După ce erau mazilţi de pe tron, cei mai mulţi apucau tot drumul Stambulului,

[1] Cu timpul mănăstirile închinate, conduse prin egumeni greci, deveniseră un fel de stat în stat, destul de puternic, fiindcă în 1863, când Kogălniceanu aduce legea secularizării averilor mănăstireşti, Patriarhiile — susţinute de călugării greci din ţară — izbutiseră să câştige de partea lor guvernele Rusiei, Austriei. Prin secularizare, averile mănăstireşti au intrat în proprietatea statului, care a luat în sarcina sa întreţinerea şcolilor şi a spitalelor.

care putea să-i ducă ori la moarte, ori din nou pe tronurile pierdute. In Constantinopol, veneau însă în contact cu aristocrația greacă din Fanar, care prin vaza și trecerea de care se bucura la Poartă, putea să-i ajute în intențiile lor. Dar în rândurile acestei aristocrații se aflau mulți — mai ales printre dregătorii care intraseră în serviciul otoman — cu o cultură temeinic formată, fie în școala Patriarhiei, fie chiar în Universitățile Apusului. Astfel, Domni și boieri au prilejul, în Constantinopol, să prețuiască superioritatea culturii grecești și să caute a o transplanta la noi, într'o vreme în care cultura slavonă intrase în agonie. Așa se explică ființarea învățământului grecesc în școlile, întemeiate la noi, înainte de epoca fanariotă. Vasile Lupu însuși adusese pentru Academia sa teologică din Iași, doi mari cărturari greci: Nicolae Kerameus și Pantelimon Ligaridis, originar din Hios, care-și făcuse studiile în Institutul gregorian, « De propaganda fide », din Roma, obținând acolo, doctoratul în teologie și filosofie.

Domnii și boierii încep, cu timpul, să caute profesori greci pentru copiii lor. Duca Vodă a adus la Iași pentru educația fiului său Constantin, viitorul ginere al lui Brâncoveanu, pe Ioan Comnen (mai târziu călugărit și ajuns Mitropolit al Dristrei), pe Azarie Cigala din Santorini și pe Spandoni dicheofilax și, pe urmă, retor al Patriarhiei și profesor în școala din Fanar. Aceștia au făcut din el: « cel mai distins dintre învățați, care posedă pe lângă domnie, studii, erudițiune și râvnă pentru eleganță în stil », cum scrie Alexandru Mavrocordat Exaporitul [1]. Bătrânul Domn Constantin Cantemir, a adus și el la Iași pe Eremia Cacavela, originar din insula Creta, care-și făcuse studiile la Leipzig și care — ne spune un contimporan — « era știuitor de limbă elină, latină, ebraică și italiană, instruit în științele profane și mai ales în Sfânta Scriptură și foarte apt în arta elocvenței și amvonului ». Cacavela a fost profesor și la curtea domnească și a îndrumat primii pași ai lui Dimitrie Cantemir în studiul clasicității elene și al teologiei ortodoxe, cu atâta succes, încât a inspirat cea dintâi operă a tânărului Principe român, apărută la Iași în 1698.

Prin acești profesori greci se deșteaptă în tinerele vlăstare ale boierimii noastre, dragostea pentru studiul clasicismului elen și nostalgia după școlile superioare ale Constantinopolului, pe care încep să le cerceteze cu râvnă. Încă dela începutul secolului al XVII-lea, Radu Mihnea, înainte de a se îndrepta către limanurile Veneției, și-a desăvârșit cultura în mănăstirea Iviron din Muntele Athos. Nicolae Milescu a cercetat în tinerețea sa, școlile din Constantinopol, unde a avut ca profesor pe Gavril Vlasie « sapiens vir ac pius », cum îl numește el mai târziu. Stolnicul Constantin Cantacuzino, înainte de a-și îmbogăți cultura în Universitatea din Padova, a stat la Constantinopol, unde a avut ca profesor pe renumitul Gherasim Vlahos din Creta. In sfârșit, după cum se va vedea la locul său, și Dimitrie Cantemir, după instrucția grecească primită în casa părintească, și-a desăvârșit cultura în mediul cosmopolit al Constantinopolului.

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ajung ai noștri să privească dincolo de zările ortodoxiei slave, către culmile înalte ale ortodoxiei bizantine și dincolo de ea, către cultura clasică grecească.

Conștiința aceasta despre superioritatea culturii clasice grecești era puternic înrădăcinată la curtea domnească din București în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, când scaunul țării era ocupat de Șerban Cantacuzino și de nepotul său Constantin Brâncoveanu, amândoi cunoscători de carte grecească [1]. Ea este clar exprimată prin glasul celui mai mare cărturar muntean al timpului — care este în același timp fratele Domnului — Stolnicul Constantin Cantacuzino:

«...Oarecând în vremile vechi, ei prea mari oameni au fost « și atâta întru învățătura cărților și a științelor au fost pro- « copsiți și atâta întru vitejii au fost ispitiți și aleși, și atâta « întru înțelepciunea (filosofia) lumească de iscusiți, cât niciun « neam, nicio limbă pe lume, niciodată ca ei n'au stătut, precum « singur Pavel Apostolul de înțelepția lor mărturisește la *Corin- « teni*, poslania întâi [2], cap. I-iu, zicând: « Iudeii semn cer și « Elinii înțelepciune caută », și dela carii nu numai alte roduri « au luat învățături și obiceie, ci și acei Romani... au trimes « la Atena de au luat legi și orânduială, ca să știe cum să poată « ocârmui politica și domnia lor. De acolo dară, întâiu și dela « aceia vrednicie a lor eșise acel cuvânt și aceia ce se zice că tot « cine nu este Elin, este varvar » . . .

« Odată toți feciorii oamenilor celor mari și a domnilor romani « mergeau, trimițindu-i părinții lor, în Elada, la Atena, de « învățau carte grecească, și în științe acolo se procopseau desă- « vârșit, și mulți oameni mari și domni, un Pompeiu ăl Mare și « Țiteron și alții nenumărați, și împărați, cum August Cezar, « Traian, Adrian..., etc....».

Tărâmul era astfel pregătit în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, pentru o adâncă prefacere în vieața culturală a neamului nostru.

Limba greacă deschidea deci pentru poporul nostru, ale cărui zări de cultură fuseseră până atunci închise în pâcla slavonismului, o largă perspectivă, către filosofia și literatura clasicității eline, care în Apus alcătuia, alături de cultura latină, temelia renașterii.

Elenismul apărea dar pentru Orientul ortodox, ceea ce fusese latina pentru Occidentul catolic, și, precum în Apus învățământul se preda în colegiile iezuite în limba latină a Bisericii, tot astfel urma ca și în Orient, învățământul să se predea în limba greacă.

O încercare de renaștere pe temeliile elenismului — aceasta a fost probabil intenția pentru care fratele Stolnicului, Domnul Șerban Cantacuzino, care știa și el bine grecește, a creat la București în 1679, o Academie cum o numesc documentele timpului, în care limba de predare era limba greacă. Școala funcționa în mănăstirea Sfântul Sava, pe locul unde se găsește astăzi statuia lui Mihai Viteazul, în fața palatului Universității. Avea profesori vestiți în lumea Orientului grec, plătiți cu salarii din fondurile visteriei, precum: Ion Comnenul, care făcuse studii de teologie și medicină în Italia, care a tradus din limba latină în limba greacă Θύρα μετανοιας = Ușa pocăinții, și care mai târziu, călugărindu-se, a ajuns Mitropolit al Dristrei sub numele de Ierotei. El preda științele fizico-naturale. Un altul, poate chiar directorul școalei, a fost Gherman de Nissa, fost mai înainte director al Academiei grecești din Constantinopol, pe care a părăsit-o într'o atmosferă de intrigi, dar care a găsit la curtea lui Șerban Vodă înțelegerea și prețuirea cuvenită, căci el este « prea înțeleptul dintre dascăli ales și arhiereu », care a ajutat la traducerea Bibliei din 1688.

Pe această linie a elenismului se desvoltă cultura românească și subt Brâncoveanu, care întărește, cu forțe noi Academia grecească.

---

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, II, p. 424. Tot acolo despre operele teologico-filosofice ale lui Duca, păstrate în ms. 1183,17 din Biblioteca Mănăstirii Lavra dela Sf. Munte.

[1] Șerban Cantacuzino, ca și ceilalți frați ai săi, primise în casa părintească o aleasă instrucție în limba greacă, pe care o mânuia elegant, după cum se vede din scrisul său, în care se strecoară uneori și o aleasă duioșie, ca de ex. în scrisoarea adresată unui prieten, la moartea unei vechi simpatii a tinereții sale, Doamna lui Duca Vodă, care murise la Constantinopol, părăsită de toți: ***Oare numai pentru fericire trăește prietenia și în nenorocire piere?*** (*Hurmuzaki*, XIV, partea I, p. 259).

[2] *Scrisoarea Apostolului Pavel către Corinteni.*

II. EPOCA LUI BRÂNCOVEANU

Epoca lui Brâncoveanu deşi este, în multe privinţe, continuarea epocii lui Şerban Cantacuzino, aduce totuşi elemente noi de împrospătare şi reprezintă culmea cea mai înaltă a culturii vechi româneşti în Muntenia.

Constantin Brâncoveanu a fost ales Domn în anul 1688, după moartea neaşteptată a lui Şerban Cantacuzino. Un cronicar contimporan ne-a zugrăvit, cu detalii interesante şi pitoreşti, împrejurările în care Brâncoveanu s'a urcat pe tronul Ţării-Româneşti. Trupul lui Şerban Cantacuzino zăcea încă neîngropat, când boierii cu mitropolitul ţării, Teodosie, şi cu Patriarhul Ierusalimului, Dionisie, se întruniră la sfat în spătăria cea mică, «care-i zic cu stele», ca să aleagă un nou Domn. Teama ca nu cumva în luptele crâncene dintre Nemţi şi Turci să se ivească turburări în jurul scaunului domnesc şi să aducă pagubă şi pustiire ţării, i-a unit pe toţi într'un singur gând şi i-a făcut să se oprească, în alegerea lor, asupra lui Brâncoveanu, care se trăgea din neamul lui Mateiu Basarab şi era, după mamă, nepotul Domnului decedat.

«Il chemară — povesteşte cronicarul — pe Constantin Logofătul Brâncoveanu dela curte, că rămăsese acolo, şi poruncíră să aducă comisul al doilea, cal domnesc. Şi îndată ce sosi acolo, ziseră cu toţii: «Logofete, noi cu toţii pohtim să ne hii Domn». El zise: «Dar ce aş vrea eu cu domnia? De vreme ce ca un Domn sânt la casa mea, nu-mi trebueşte să fiu». Iară ei ziseră: «Ne rugăm nu lăsa ţara să intre alţi oameni sau răi, sau nebuni, să o strice, ci fii». Şi-l luară de mâini, şi-l împingeau de spate, şi acolo fiind şi un capegiu pentru trebi împărăteşti, îl duseră şi pe el la Mitropolie. Acolo l-au îmbrăcat cu caftan, şi după ce s'a îndeplinit slujba cuvenită în asemenea împrejurări, întorcându-se cu alaiul domnesc, cu scutari, cu trâmbiţaşi domneşti şi turceşti, a descălecat la palat, dinaintea bisericii domneşti. Intrând apoi în biserică şi urcându-se în scaun, a luat cuvântul, zicând: «Dumneavoastră, bine ştiţi toţi că eu am fost la casa mea ca un Domn; trăit-am cum am vrut, nimica lipsindu-mi, şi domnia aceasta eu nu o pohtesc ca să-mi înmulţesc grijile şi nevoile, ci Dumneavoastră m'aţi pohtit şi fără voia mea m'aţi pus Domn, în vremi ca acestea turburate, înconjurate de oşti şi de vrăjmaşi. Ci dar acum trebuieşte să fie cu voia tuturor». La acestea toţi cei de faţă au răspuns: «Toţi vroim, toţi pohtim!» Şi solemnitatea se încheie cu jurământul de credinţă al boierilor faţă de noul Domn.

Domnul, care îşi începea astfel cârmuirea, cu stăruinţa boierilor ţării, şi-a împlinit nădejdile puse în el.

Vremurile erau într'adevăr vitrege: Turcii stăpâneau, după cum spune Grigore Ureche, «două părţi de pământ», adică Asia, Africa şi o bună parte din Europa; la malurile Nistrului, Tătarii abia aşteptau porunca să se reverse în ţară după jaf, pârjol şi robi; iar la graniţele ţării pâlpâiau flăcările războiului încins între creştini şi Turci, războiu care s'a terminat în folosul Casei de Austria, prin pacea dela Carlovitz (1699). Ca şi contimporanul său cronicarul Miron Costin, care ofta pentru aceste: «complite vremi de acum», Brâncoveanu, prins de adâncă îngrijorare pentru ţara şi poporul său, caracterizează şi el într'o scrisoare timpul său: «nu ne gândim să hie mai fost vreodată greu pământului acestuia ca acum» [1].

Conştient de primejdiile care pândeau ţara între cele două tabere uriaşe, el a dus o politică înţeleaptă: păstrând relaţiile tradiţionale cu Poarta, se străduia totuşi, să întreţină legături de prietenie cu ţările creştine, de care-l apropia comunitatea credinţei. In 26 de ani, cât a domnit, a isbutit, cu mici excepţii, să păstreze pacea şi liniştea în ţară şi să-i asigure prosperitatea.

[1] *Hurmuzaki*, X, p. 1518. Scrisoarea din 1704.

Constantin Brâncoveanu, după un portret aflat in Mânăstirea Muntelui Sinai. (După Marcu Beza)

Din punct de vedere cultural, epoca lui Brâncoveanu care reprezintă punctul culminant al unei evoluţii de două veacuri, înfăţişează o interesantă încrucişare a două influenţe diferite: una venită direct din Occidentul catolic şi romanic: influenţa italiană, iar alta venită din sud-răsăritul ortodox: influenţa grecească.

INFLUENŢA ITALIANĂ. Legăturile noastre cu Italia sunt fireşte mai vechi. Lăsând la o parte umaniştii, geografii şi călătorii italieni, care au colindat şi prin meleagurile noastre şi care au adus în Italia ideea originei noastre romanice şi, mărginindu-ne numai la contactul nostru cu pământul şi cultura Italiei, trebue să pomenim mai întâiu, delegaţia lui Alexandru cel Bun la consiliul din Florenţa, în frunte cu popa Grigore, ajuns mitropolit al Moldovei, protopopul Constantin şi boierul Neagoe. Se cunosc apoi relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Senatul Veneţiei; studiile lui Radu Mihnea în Veneţia, sub supravegherea mătuşei sale Marioara Adorno Valarga; drumurile lui Petru Cercel, poet şi pretendent la tron, şi, în sfârşit, pribegia lui Petru Şchiopul cu fiul şi fiicele sale, căsătorite în cetatea lagunelor.

Dar relaţiile politice şi culturale ale ţărilor noastre cu Veneţia, n'au fost niciodată aşa de accentuate ca pe vremea lui Brâncoveanu.

Solii lui băteau drumurile mereu până la Viena, şi până în Italia. In 1701, Papa Clement al XI-lea asigura într'o scrisoare pe Domnul român despre preţuirea lui deosebită şi despre buna lui voinţă; iar ambasadorii veneţieni în Constantinopol, Lorenzo Soranzo şi Bailo Ascanio Giustiniani, comunicau dogelui, în 1703, excelentele lor legături cu Brâncoveanu. In bogata

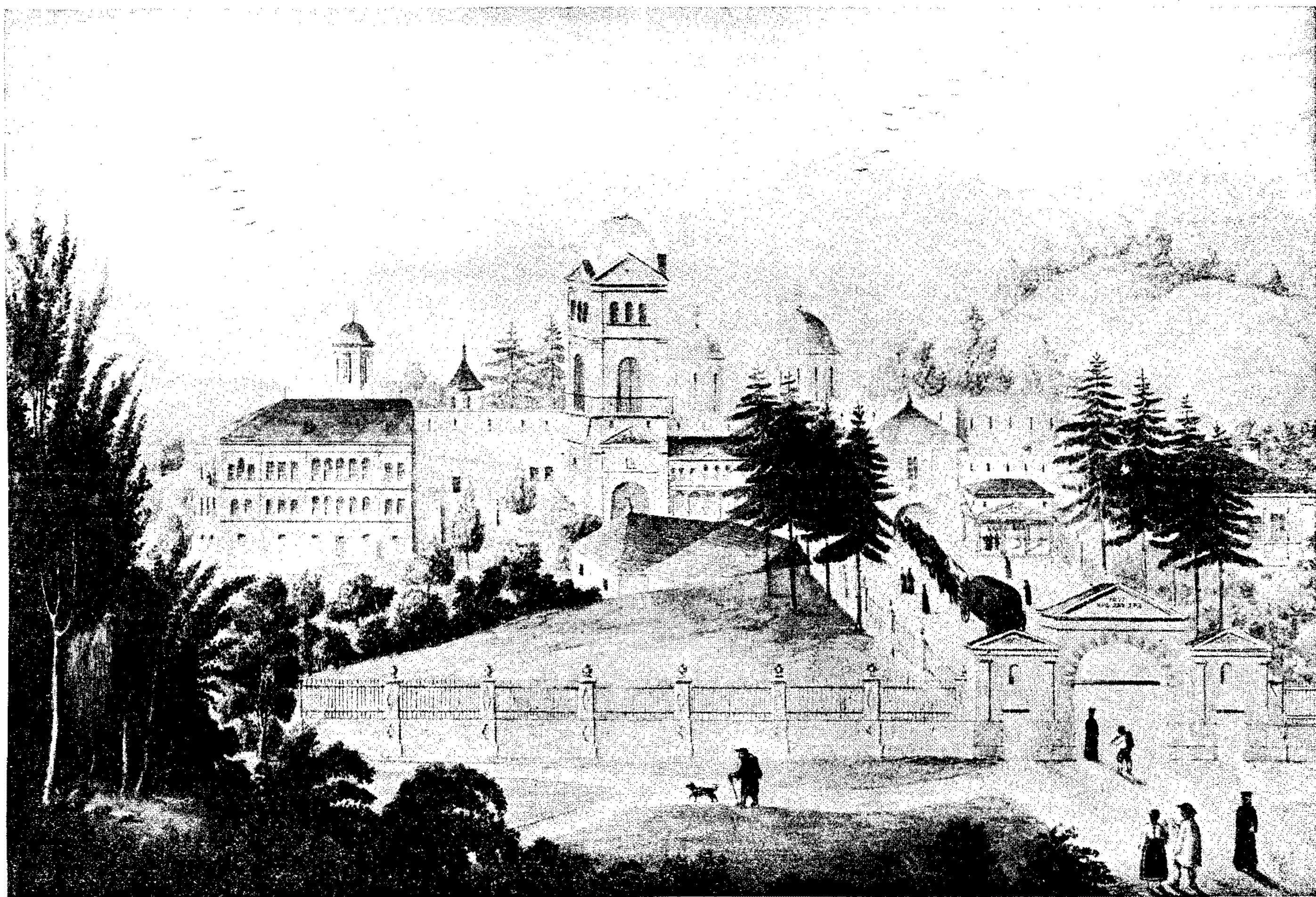
și puternica cetate a lagunelor, unde avea, de altfel și un agent al său, își trimisese Brâncoveanu, în ultimii ani grei ai domniei sale, când se simțea pândit de lăcomia vizirilor și minat de intrigile a lor săi, o bună parte din avere: peste o jumătate de milion de taleri, depuși la Banca Publică a Veneției, cu o dobândă de 3% și 4%. Corespondența lui cu creștinii se făcea prin Venețieni. Depeșile la curtea austriacă, le trimeteau ai noștri prin dragomanul venețian la Viena, Marcantonio Mamucca della Tore, cu care se pare că Brâncoveanu se și înrudia, iar legăturile cu Principele Eugeniu de Savoia se făceau tot printr'un italian, Aloise Volde, tâlmaciu de limba turcă și greacă la Viena.

In palatul din București al Domnului, pe lângă boierimea pământeană îmbrăcată în lungi straie orientale, se întâlneau și câțiva reprezentanți ai culturii italiene, îmbrăcați după moda orientală în caftane de atlaz — ca să nu trezească privirile bănuitoare ale Turcilor ce veneau aprope zilnic la curte — dar care păstrau totuși, după moda occidentală: peruca, pălăria, cravata și bastonul indian.

Acești străini se aflau în serviciul permanent al Domnului și erau mai toți oameni de cultură serioasă pentru vremea lor. Astfel doctorul Pylarino, recomandat lui Brâncoveanu de către bailul Veneției, era cunoscut prin lucrările sale științifice, publicate în limba latină și italiană; cea mai însemnată este un tratat publicat în limba latină la Veneția (1715), despre altoirea împotriva variolei. Se pare că este primul care a practicat această metodă. Pylarino se stabilise în București; se însurase la noi și devenise protomedicul curții lui Brâncoveanu, punând în această calitate, subt influența venețiană, bazele primului spital românesc, Colțea. A însoțit pe Brâncoveanu în 1703, în călătoria la Adrianopol, unde fusese chemat de Sultan, și a stat în serviciul Domnului român până în 1711, când a luat asupră-și sarcina de consul venețian la Smirna. N'a stat însă mult în această funcțiune, fiindcă la 1715, îl găsim la Veneția, tipărindu-și cartea despre altoirea împotriva variolei, iar 3 ani mai târziu, moare la Padova. Succesorul său a fost doctorul Bartolomeo Ferrati, care purta și titlul de conte și a cărui familie se întâlnește în documentele noastre, până la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

O altă figură interesantă dela curtea lui Brâncoveanu era George Maiota, un grec cu studii făcute în Roma și Veneția și care ajunsese profesorul de limba latină și greacă al copiilor lui Brâncoveanu.

La aceștia, se adăoga fostul paroh al coloniei grecești din Veneția, Ioan Abramios, scoborîtor dintr'o familie de corfioți, care tipărise acolo în limba greacă un ciclu de cărți bisericești și, adus de Brâncoveanu, îndeplinea misiunea de predicator al curții și profesor la Academia grecească din București. În sfârșit, figura cea mai interesantă era: secretarul de limbi occidentale al Domnului, florentinul Anton Maria del Chiaro, pe care șugubeții săi contimporani îl porecliseră, pentru fața lui roșcovană: « curcanul ». El a publicat mai târziu, după uciderea lui Brâncoveanu, în 1718, la Veneția, în atelierele cunoscutului tipograf Antonio Bortoli, interesantele lui memorii: « *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia, con la descrizione del paese; natura, costumi, riti e religione degli abitanti; annessavi la tavola topografica di quella provincia...* ».

Mănăstirea Hurez din județul Vâlcea, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu.
(După o stampă din Biblioteca Academiei Române)

Prin aceştia, şi mai ales prin unchii săi, Constantin şi Mihail Cantacuzino, Brâncoveanu aflase despre frumoasa înflorire culturală şi artistică a Italiei, unde a trimes pentru studii şi câţiva bursieri.

Documentele timpului ne-au păstrat numele unora din aceşti bursieri, care se pare că erau foşti elevi ai Academiei greceşti din Bucureşti: Răducanu Cantacuzino, nepotul său (fiul lui Const. Cantacuzino), Palade Damian Românul, care a devenit apoi un latinist de seamă al timpului său, închinând lui Brâncoveanu o poemă latină, şi doi greci Anton Stratigos şi Gheorghe Hypomenas din Trapezunt, care a făcut studii strălucite de medicină la Padova cu celebrul Prof. Dr. Vallisnieri. Hypomenas — după cum aflăm dela Del Chiaro — după sguduitoarea dramă, care a pus capăt vieţii lui Brâncoveanu şi a copiilor săi, a rămas credincios, cu primejdia vieţii, pe lângă nenorocita Doamnă şi îndureratele principese şi a luat drumul Apusului, pentru a salva ceea ce se mai putea, din averea depusă la băncile din Viena şi Veneţia.

Năzuinţa de a trimite tineretul să se lumineze în ţările de cultură ale Apusului, mai ales în Italia, prinsese rădăcină şi în sufletul boierimii noastre. Unul din colegii de studii la Constantinopol ai Stolnicului Constantin Cantacuzino, Mateiu Creţulescu, lăsa cu limbă de moarte în diata lui către urmaşi « ca să-mi facă acest mare bine ce-l doresc din tot sufletul mieu ca să-mi înveaţe copilaşii şi să-i striinezc pentru carte, de să va putea... aşa mă rog, pentru mare numele Domnului Hristos, să mi-i pedepsească [1] mai vârtos la latinească şi la *italienească* [2] ».

[1] *A pedepsi*, din grecescul παιδεύω, însemna în limba veche *a instrui*.

[2] N. Iorga, *Documente privitoare la fam. Cantacuzino*, p. 206–207.

Ca o consecinţă firească a acestor legături cu Italia, se vădeşte, în epoca lui Brâncoveanu, o uşoară undă de influenţă italiană în arta şi în literatura noastră.

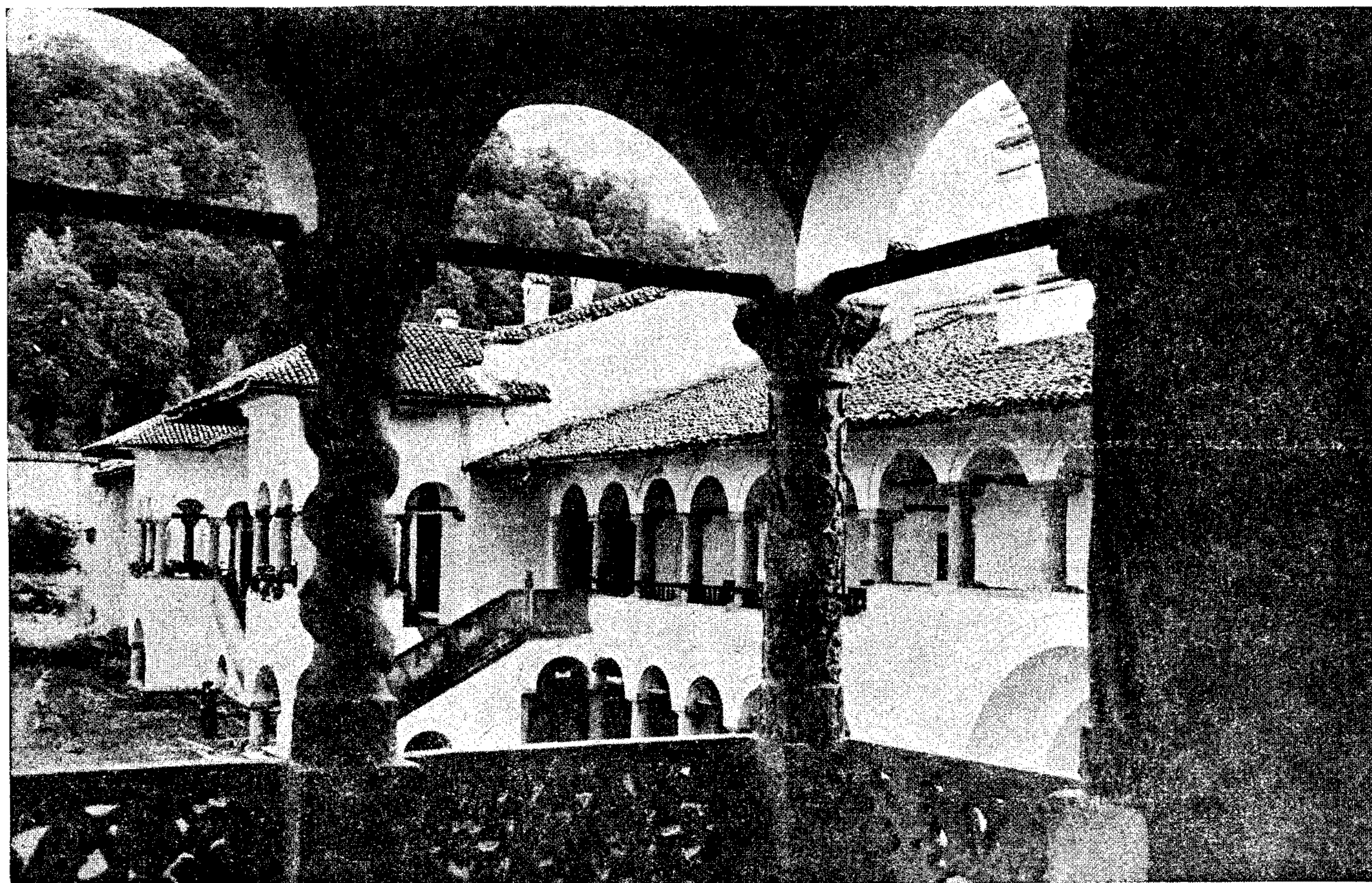
ARTA. Se ştie că Brâncoveanu, care avea o avere imensă, a fost un mare iubitor de artă şi ziditor de biserici şi palate; amintim doar pe cele mai însemnate: mănăstirea Hurez, biserica Sft. Gheorghe, palatul dela Potlogi, dela Mogoşoaia, dela mănăstirea Brâncoveni şi cel dela Doiceşti.

Cei ce au studiat arhitectura clădirilor din epoca lui Brâncoveanu au găsit, cu toată varietatea acestor clădiri, un « armonios stil original », pe care l-au denumit *stilul brâncovenesc* şi în care au surprins, pe vechiul fond bizantin, o influenţă italiană, în special a stilului baroc, caracterizat prin mulţimea ornamentelor.

Clădirile lui Brâncoveanu nu mai sunt, ca cele vechi, nişte adevărate fortăreţe cu ziduri greoaie şi înalte, cu ferestre mici şi strâmte, ca să ferească pe cei din interior de gloanţele duşmanilor, ci sunt clădiri spaţioase, cu ferestre largi care aduc lumină şi aer proaspăt şi care deschid ochilor perspectiva unui peisagiu sau a unei grădini de încântare şi de linişte odihnitoare.

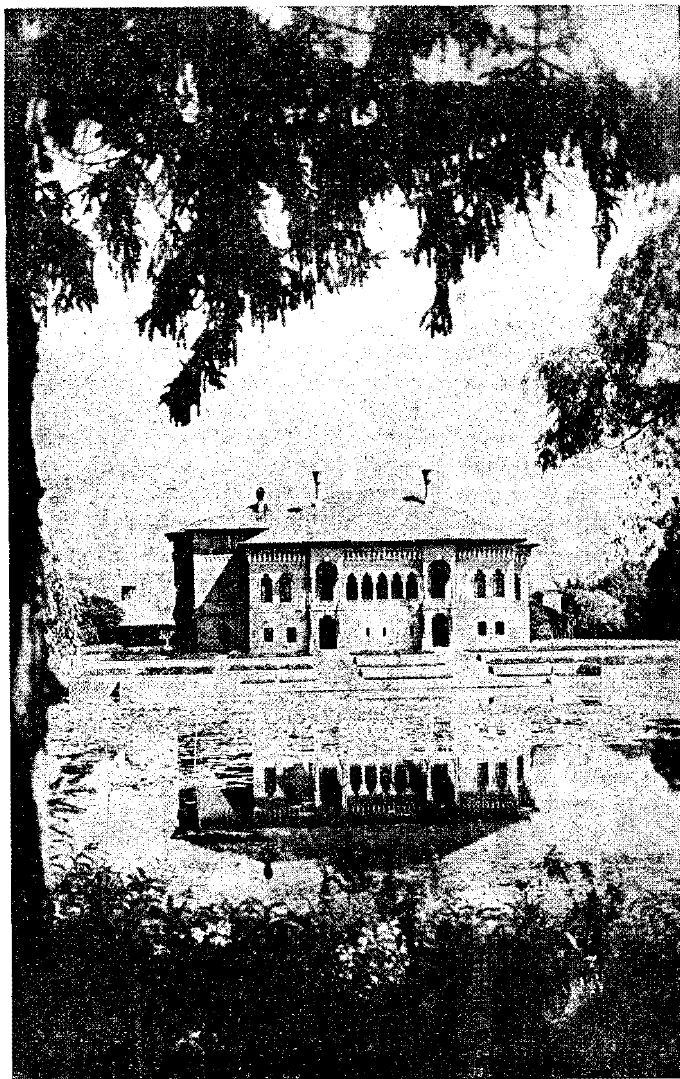
Del Chiaro, descriind palatul lui Brâncoveanu, clădit din piatră, cu o impozantă scară de marmoră, cu săli mari boltite, cu pridvor susţinut la mijloc de un rând de coloane, ne vorbeşte şi de grădină, care e de toată frumuseţea şi are formă pătrată, în *stil italian*. In mijlocul ei, Brâncoveanu clădise « un foişor, unde lua prânzul şi-şi făcea siesta după masă, înconjurat de straturi de flori ».

Clădirile lui, mănăstiri şi palate, se disting prin frumuseţea şi eleganţa ornamentelor: sub straşina de şindrilă, brâne înflo-

Pridvorul Mănăstirii Hurez, ctitoria lui Brâncoveanu.

(Arhiva fotografică a Fundaţiei Regele Mihai I)

Palatul dela Mogoșoaia în starea actuală (renovat).

rite, ferestre încadrate în podoabe de frunze, flori și fructe și — ceea ce denotă tot o influență occidentală în arhitectura palatelor lui: loggiile în stil italian.

Chiar și în decorarea interioară a palatelor se resimte influența italiană. Unchiul Domnului, Stolnicul Constantin Cantacuzino, în anii tinereții sale de student la Padova, văzuse în palatul Dogilor, zugrăvite, pe pereții sălilor, scenele importante din ascensiunea republicei lui San Marco și admirase cu deosebire cadrul în care Veronese imortalizase gloria Veneției, copiind în carnetul său de student inscripția: « Robur imperii ». Brâncoveanu, după întâlnirea cu Sultanul din 1703, când i se părea că domnia lui este definitiv așezată și că vor urma zile senine de pace și glorie, puse să i se zugrăvească și lui pe zidurile palatului dela Mogoșoaia: scena plecării sale la Adrianopol, întâlnirea cu Sultanul și întoarcerea spre București.

Se pare că influența picturii italiene era pe vremea aceea ceva mai răspândită în Muntenia. Del Chiaro pomenește de fratele unui negustor muntean, cunoscut în Veneția, fiindcă exporta acolo mărfuri din Valahia, care copiase pe timpul șederii sale în cetatea lagunelor așa de bine unele picturi bisericești, că întorcându-se în țară, a zugrăvit diverse icoane, între care pe Sft. Francisc îngenunchiat, primind stigmatizarea. « Această icoană — adaogă Del Chiaro — se poate vedea pe altarul bisericii catolice din Târgoviște ».

LITERATURA. La curtea lui Brâncoveanu se mai afla și un astrolog, Ioan Romanul, sau Ioan Frâncul care avea sarcina de « a se închina » Domnului, la fiecare început de an, cu câte un calendar de preziceri privitoare la evenimentele politice ce se vor desfășura, — alcătuit după acele « *Foglietti novelli* », de care era plină Italia secolului al XVII-lea și care se aduceau în țară prin Stolnicul Const. Cantacuzino.

Și nu erau aceste calendare singurele cărți de obârșie italiană la curtea lui Brâncoveanu! In 1700, apare în tipografia dela Snagov, *Floarea Darurilor*, după un text grecesc adus din muntele Athos, de un boier al lui Brâncoveanu. Prototipul acestei cărți este, după cum s'a văzut (v. I, p. 72) una din cele mai răspândite opere medievale de sfaturi morale și povești, alcătuită în sec. XIII-lea, în Bologna, de către un călugăr franciscan Tommaso Gozzadini; *Fiore di Virtù*.

In 1713, se tipărește tot la Snagov, vestitul roman fantastic al lui Alexandru cel Mare — *Alexandria* — care deși tradusă într'o epocă anterioară din sârbește, cf. mai sus V. I. p., are însă la baza ei o versiune italiană. Și în sfârșit, în același an, apare la Snagov, o altă carte, *Pilde Filosofești*, o colecție de maxime care fusese tradusă în italiană de Del Chiaro, după un text original francez; din italiană în grecește, de unul dintre reprezentanții coloniei grecești din Veneția, adus la curtea lui Brâncoveanu, predicatorul Ioan Abramios și din grecește în românește de Mitropolitul Antim Ivireanul, însuși.

Dar aceste legături cu Occidentul nu puteau fi nici prea multiple, nici prea intense. Nu puteau fi, fiindcă pe de o parte, bănuit de Turci că stă în legătură cu creștinii, Brâncoveanu se simțea spionat în mișcările sale, iar pe de altă parte, ortodoxismul nostru îl lega mai mult de elenismul scaunelor patriarhale din Orient.

INFLUENȚA GRECEASCĂ. In a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, se petrecu o adâncă prefacere în vieața de cultură a neamului nostru.

Slavonismul din principatele dunărene intrase în agonie, ne mai fiind alimentat de focarele de cultură din Sud, care se stinseseră sub apăsarea turcească. Dar la acea răspântie din vieața Bisericii noastre, nu toate cărțile de ritual se găseau transpuse în limba națională și nu fuseseră transpuse încă, fiindcă problema traducerii se complica, după cum vom vedea mai târziu, cu o problemă de ordin liturgic și muzical. Ne găsim dar, într'o epocă de tranziție, în care, limba română, nefiind deplin pregătită să ia locul limbii slavone, se simția nevoia de a se introduce în biserici serviciul divin în forma grecească, ceea ce părea cu atât mai firesc, cu cât liturghia greacă era izvorul liturghiei slavone.

A răspândi cunoașterea limbii grecești în poporul nostru, însemna deci, pentru acea vreme, în primul rând, a întări Biserica și vieața religioasă a poporului.

De altfel, Brâncoveanu putuse afla, prin Stolnicul Constantin Cantacuzino, de ce mare cinste se bucura limba și cultura greacă chiar în Italia catolică. A pune bazele elenismului la noi însemna dar în al doilea rând, a ridica nivelul poporului, introducându-l în ritmul culturii clasice.

Sub impulsiunea acestor două preocupări, Brâncoveanu reorganizează, în al doilea an al domniei sale, școala grecească din București, întemeiată de Șerban Cantacuzino în mănăstirea dela Sft. Sava, pe locul unde se află astăzi Universitatea noastră și statuia lui Mihaiu Viteazul.

Pentru conducere, el aduse în București, pe însuși directorul școalei grecești din Constantinopol, pe Sevastos Kimenitul, originar din Trapezunt, fost elev al lui Alexandru Mavrocordat [1]

[1] Tatăl primilor domni fanarioți.

în școala Patriarhiei din Constantinopol, își desăvârșise studiile în Universitățile din Italia. Brâncoveanu îl prețuia așa de mult pentru cultura lui, încât, ne spune un contimporan, îl așeza la masă «mai sus de toți boierii», «cinste — adaogă Daponte — pe care un alt Domn la un alt profesor n'a dat și nici nu dă». Sevastos Kimenitul, care supraveghea imprimarea cărților grecești de slujbă, care a redat, în greaca vulgară, Tratatul despre virtuți și vițiì al lui Aristotel și a alcătuit «Invățături dogmatice a Bisericii Răsăritului» în limba greacă (1703), a cârmuit școala până la anul 1702, când a murit.

După hrisovul dat de Brâncoveanu în Septemvrie 1702, numărul profesorilor trebuia să fie de 3, «reputați prin religiozitate și moravuri bune». Hrisovul ne-a transmis și programul acestei școli, din care se poate vedea caracterul instrucțiunii pe care o căpăta în această școală superioară, tineretul de acum mai bine de 200 ani. Invățământul avea mai întâi un caracter filosofic. Primul profesor trebuia să predea: logica, retorica, psihologia și metafizica. In al doilea rând, școala avea un caracter filologic și istoric, căci se cerea să se citească și să se interpreteze: tragediile lui Sofocle și Euripide, discursurile lui Demosthenes; Plutarh, Tucidide, Xenofon, fabulele lui Esop. Școala avea apoi și un caracter științific, fiindcă se mai preda: astronomia, acustica fizică, fizica, metafizica: «despre nașterea lucrurilor și desfacerea lor» și matematica lui Pythagora. Programul școalei vădește, în sfârșit, preocuparea de a așeza în același timp cultura tineretului pe o serioasă bază de educație religioasă, căci impunea: Evanghelia, Faptele Apostolilor, cuvântările Sft. Grigore de Nazians, Apologia religiunii creștine a lui Agapet, ș. a.

Pentru întărirea acestei școli, menită pe de o parte să introducă clasicismul elin la noi, iar pe de alta, să întărească ortodoxia, Brâncoveanu a adus dascăli greci renumiți, cu studii făcute în Occident. In afară de Sevastos Kimenitul — pe care l-am amintit, erau: Maiota, predicatorul curții și dascălul copiilor lui Brâncoveanu; Ioan Comnenul, profesorul de științe fizice și matematici, care își făcuse studiile în Padova și care a publicat o serie de epigrame grecești și de cărți teologice, iar după ce s'a călugărit la Muntele Athos și a ajuns Mitropolit al Dristrei (Silistra), un *Proschinatariu* al Sfântului Munte (la Snagov) în care sunt pomenite donațiunile făcute de Voevozii noștri, mănăstirilor din muntele Athos — și, în sfârșit, urmașul lui Ioan Comnenul, Panait Sinopeus, tot un elev al universităților italiene.

Constantin Brâncoveanu și cei 4 fii ai săi: Constantin, Ștefan, Radu și Mateiu — decapitați la Constantinopol în 1715 (după o gravură din opera lui Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută în Veneția în 1718).

Icoana Sf. Constantin, gravură din cartea grecească *Cuvânt panegiric la Sfântul Constantin*, a lui Constantin Brâncoveanu, fiul Domnitorului, apărută la București, 1701.

COPIII LUI BRÂNCOVEANU ȘI CULTURA LOR CLASICĂ. Astfel, sub impulsiunea dată de Domn, se răspândește la noi cultura grecească. Chiar copiii lui Brâncoveanu își însușiseră așa de bine limba greacă, încât se încumetau, cu prilejul zilelor onomastice ale părinților și al marilor sărbători ale Bisericii, să rostească, în limba greacă, panegirice în cinstea sfinților, care au și fost tipărite de Antim Ivireanu. In 1701, a apărut la București, *Cuvântul panegiric la Sfântul Constantin*, scris în limba greacă de Ștefan Brâncoveanu și rostit în palatul domnesc, de fratele al treilea Radu. Cuvântul este afierosit «prea blândului său părinte», «ca un mic rod al minții sale». In anul următor, apărea tot în imprimeria Mitropoliei, un *Cuvânt panegiric la Martirul Ștefan*, rostit probabil de autor, a treia zi de Crăciun, și închinat Sfântului său patron, a cărui protecție o cerea «pentru înaintarea mea în știință și învățătură». In 1703, Ștefan Brâncoveanu alcătuia un alt *Cuvânt panegiric la Adormirea Născătoarei de Dumnezeu*, rostit tot de fratele său, Radu, și afierosit «mamei lor cea prea blândă», Doamna

Maria Brâncoveanu. In 1704, Radu Brâncoveanu se încumeta și el cu o *Cuvântare la Patima cea Mântuitoare* (Invierea Domnului), pe care o prezintă ca omagiu « Prea fericitului și Prea înțeleptului Stăpân », Patriarhul Dosithei al Ierusalimului, care, spune tânărul autor, « se luptă nu cu o hidră, ci cu atâția câți sunt urîtori de Dumnezeu, vrăjmași ai ortodoxiei ». In 1704, fratele mai mare Constantin, despre care Antim Ivireanu ne spune în prefața cărții că era și el « învățat între prea învățați », « orator și adânc cugetător », stimulat de succesul fraților săi — Cuvântul la Sf. Constantin și cel la Martirul Sf. Ștefan, avuseseră repede o a doua ediție, în 1702 — și animat de o nobilă ambiție, publică și el, după stăruințele Mitropolitului, în 1704, *Viețile paralele grecești și romane* ale lui Plutarh Chersoneul, traduse în greaca modernă.

Oricât de mare ar fi fost dorința lui Antim Ivireanu de a spune un lucru plăcut tatălui, totuși era un pic de adevăr în cuvintele pe care el le scrie într'o predoslovie către Domn, că « fiii săi sunt râvniți în lume și invidiați pentru marea lor virtute prematură ». Acești tineri eleniști, care aveau, se pare și o temeinică cultură latină, ar fi fost o frumoasă speranță pentru părinții lor și pentru neamul nostru, dacă n'ar fi căzut sub iataganul gealatului pe țărmul Bosforului.

PATRIARHI ȘI CĂRTURARI GRECI LA CURTEA LUI BRÂNCOVEANU. Atrași de sprijinul dat de Brâncoveanu culturii grecești, marii Patriarhi și Mitropoliți ai Răsăritului, vin la curtea lui bogată, ca să obțină milă și ajutor pentru bisericile lor strivite sub stăpânirea turcească și ca să lupte în libertate, pentru întărirea ortodoxiei. In fruntea tuturor stă, prin cultura lui largă, prin munca neobosită și prin zelul cu care a apărat ortodoxia, atacată de curentele de reformă și de catolicism, Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului, adus de Brâncoveanu din Iași, și mai târziu nepotul acestuia, învățatul Hrisant Notara, care studiase la Padova, călătorise în Franța și Germania, adusese, din Rusia, de la Nicolae Milescu, o copie a Descrierii călătoriei în China și a fost și el unul din profesorii copiilor lui Brâncoveanu, înainte de a succede unchiului său în scaunul Patriarhal al Ierusalimului. Brâncoveanu dăruise bătrânului Patriarh Dosofteiu hanul dela Sft. Gheorghe, « cu apartamente încăpătoare » și cu multe prăvălii închiriate neguțătorilor, care aduceau un venit anual de peste 20 de pungi, hărăzite de Domn Sfântului Mormânt.

Patriarhul Dosofteiu este, de fapt, în timpul lui Brâncoveanu conducătorul ortodoxiei. Pentru a înlătura atacurile îndreptate de calvini, lutherani și catolici, se publică la noi sub auspiciile lui, un ciclu de cărți grecești, menite să facă cunoscute normele dogmatice ale ortodoxiei. Astfel se tipărește opera lui Meletie Sirigul, îndreptată împotriva catehismului atribuit lui Chiril Lucaris; Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă; Manual împotriva schismei papistașilor; Manual împotriva rătăcirii calvine, ș. a.

O încercare a lui Brâncoveanu de a întemeia o tipografie grecească pe lângă scaunul patriarhal din Constantinopol nu isbutise [1]. Atunci Domnul român și ai săi s'au străduit să consolideze tiparul și Academia grecească din Muntenia astfel în cât să poată rivaliza cu tipografiile și școlile grecești din Veneția. « Se fălea mult sprânceana occidentală, mai nainte, cu toată înțelepciunea și cu tiparul, că editează cărți orientale. Pentru amândouă acestea au răsărit acum harul creștinilor și aicea, și în învățături și în tipografii — prin osârdia și cheltuiala mânei tale celei mărinimoase și inspirate de Dumnezeu, Domnitorule cel mai perfect între credincioși, Constantine prea mare ... » scrie Sevastos Kimenitul, profesorul de științe al Academiei grecești din București, într'o prefață [1] închinată lui Brâncoveanu.

Sub auspiciile Patriarhului Dosofteiu și a celorlalți prelați și profesori greci ai Academiei, s'au imprimat în tipografia domnească a lui Brâncoveanu, între 1690 și 1716, 31 de cărți grecești, toate destinate nevoilor Bisericii și întăririi ortodoxiei.

Sprijinul dat de Brâncoveanu ortodoxiei în forma grecească a avut între fruntașii clerului grec contimporan, un puternic răsunet, după cum se vede chiar din prefețele care însoțesc publicațiile grecești ieșite din teascurile tipografiilor brâncovenești. Brâncoveanu este comparat mereu cu « Ptolomeu, vrednic de cununile cerești ». O prefață spune: « Toate ale « Elenilor se cuvin Domnitorului filelin și toate câte fiii iubi- « torilor de muze ai Eladei scriu ori inventează cu mintea, « toate se datoresc Măriei Tale, care ești cel mai zelos sprijinitor « al învățăturii grecești și binefăcătorul cel mai uman al Ele- « nilor.

« Ce datorie nu avem către a ta darnică generozitate noi, « fiii Grecilor și Grecia mama noastră de obște, ... In acești « prea fericiți ani ai Domniei Tale înflorește iarăși acea glorie « strălucită ce, din vechimea ei dela început, a câștigat neamul « nostru, cu înțelepciunea lui, până la marginile lumii ».

Nu sunt în aceste cuvinte numai laude mieroase, ci și sentimente sincere, care traduc o realitate a timpului. « Am venit și eu aci, Prea fericite Patriarh, *la adăpostul de obște al neamului nostru nenorocit* », scria din București, la 17 Decemvrie, 1709, către Patriarhul Hrisant Notara, fostul paroh al coloniei grecești din Veneția, Ioan Avramie, care fusese silit să părăsească cetatea lagunelor și care ajunsese predicatorul curții lui Brâncoveanu [2]. Până și în Ianina, unde Brâncoveanu sprijinea școlile grecești, elevii alcătuiau versuri omagiale pentru Domnul român.

BRÂNCOVEANU ȘI ORTODOXIA DIN ARDEAL. Adăpostul acordat de Brâncoveanu marilor patriarhi greci, precum și sprijinul dat pentru imprimarea cărților de dogmatică și polemică religioasă, corespundeau de altfel, și unei necesități de ordin național: apărarea unității religioase a neamului românesc. In 1690, Transilvania, smulsă dela Turci, căzuse în mânile Austriacilor. Guvernul austriac, trimețând misionari catolici, care să făgăduească preoților români din satele ardelene o situație similară cu aceea pe care o avea clerul celorlalte culte, isbutise să câștige aderenți printre preoți pentru unirea cu Biserica Romei. Brâncoveanu și sfetnicii săi au sprijinit pe toate căile rezistența Românilor ortodocși împotriva tentațiilor catolice și calvine. Mai întâi, fiindcă după încetarea tipăriturilor din Bălgrad, inițiate între 1683 și 1689 de Protopopul Ioan Zoba din Vințul de jos, omul calvinilor și dușmanul Mitropolitului Sava Brancovici [3], s'a întâmplat să-i lipsească atunci « neamului nostru rumânesc, aici în Ardeal, meșter pentru lucrul tipografiei » — Brâncoveanu, « ca un patronaș adevărat al Mitropoliei din Ardeal », trimete la Alba Iulia, pe cel mai harnic dintre ucenicii lui Antim Ivireanu, în arta tiparului, pe Mihail Ștefanovici sau Ișvanovici, cum semnează el de aci înainte. Acesta începe în Ardeal revizuirea în sens ortodox și tipărirea cărților de școală și de slujbă bisericească. Munca se începe în 1699 cu o *Bucoavnă* pentru copii (care cuprindea și simbolul credinței, cu cele 10 porunci și cu explicarea ortodoxă a celor

[1]) *Documentele Hurmuzaki, XIV*, partea III, p. 52—53.

[1] *Bibl. rom. veche*, I, p. 380.
[2] *Hurmuzaki*, XIV, partea III, p. 60.
[3] Dintre cărțile tipărite de Ioan Zoba, unele erau traduse din ungurește și conțineau norme calvine, ca de exemplu, *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, tradusă după Matkó de Kézdivásárhely și apărută în 1685. Celelalte cărți tipărite de Zoba sunt: *Sicriul de aur*, carte de propovedanie, Sas-Sebeș, 1683; *Ciaslovăț*, Bălgrad, 1687; *Molitvenic*, Bălgrad, 1689.

Biserica din Sâmbăta de Sus (Transilvania), ctitoria lui Constantin Brâncoveanu.
(Arhiva fotografică a Fundației Regele Mihai I)

7 taine) și o carte de predici: *Chiriacodromion*[1]. A trimes oamenii săi în Transilvania pentru propagandă ortodoxă, între aceștia David Corbea, care apăra cu zel politica lui Brâncoveanu. A intervenit pe lângă guvernul austriac și chiar pe lângă Petru cel Mare, cerând sprijin pentru Românii ortodocși din Ardeal. Când la începutul anului 1698, noul Mitropolit al Transilvaniei, Atanasie Anghel, a venit la București—după datini—ca să fie hirotonisit de Mitropolitul Țării-Românești, acesta i-a cerut să declare că va păzi neschimbate «toate tocmelele» ortodoxe pe care le are scaunul Ungrovlahiei. Cu acest prilej, Patriarhul Ierusalimului, Dosofteiu, a întocmit o lungă și importantă învățătură în care erau cuprinse normele de călăuzire pentru păstrarea dogmei ortodoxe, pe care Atanasie a semnat-o. Dar guvernul austriac nu-l recunoaște decât în Martie 1701, după ce a fost chemat la Viena și « purificat », declarând în scris că primește unirea. Sinodul întrunit la 25 Iunie 1701, în Bălgrad, în care marea majoritate a preoților ardeleni a hotărît unirea cu Roma, a aruncat mărul discordiei confesionale între Români, ale cărei fructe amare mai dăinuesc și azi, deși atenuate de lumina conștiinței naționale. Trebue însă să recunoaștem că unirea a dat putința tineretului ardelean să pătrundă în școlile înalte din Viena și Roma și că viziunea Romei imperiale a trezit în el instinctul rasei și a provocat mișcarea de redeșteptare națională, care a grăbit cu o jumătate de veac mai de vreme intrarea poporului românesc în comunitatea spirituală a rasei latine.

[1]) Unirea Bisericii ardelene cu Roma, întâmplată în 1701, îl va îndemna să se întoarcă înapoi. Nu credem că el este tipograful cărții *Pâinea Pruncilor*, apărută la Belgrad în 1702, căci, precum a arătat I. Mușlea, în *Omagiul Profesorului Ioan Lupaș* (și extras), București, 1941, p. 617–631, cartea a fost alcătuită de Paul Baranyi, catolic.

BRÂNCOVEANU SPRIJINITOR AL CULTURII ORTODOXE IN RĂSĂRIT. Politica creștină a lui Brâncoveanu — urmând liniile trase de înaintașii săi Basarabi — s'a extins asupra întregului Răsărit ortodox, asupra căruia a revărsat darurile lui, fără nicio intenție ascunsă, cu o generozitate pe care — trebue să o subliniem — n'o mai întâlnim la nici un popor ortodox, căci nici unul nu a trăit așa de intens ideea creștină, precum au trăit-o ai noștri.

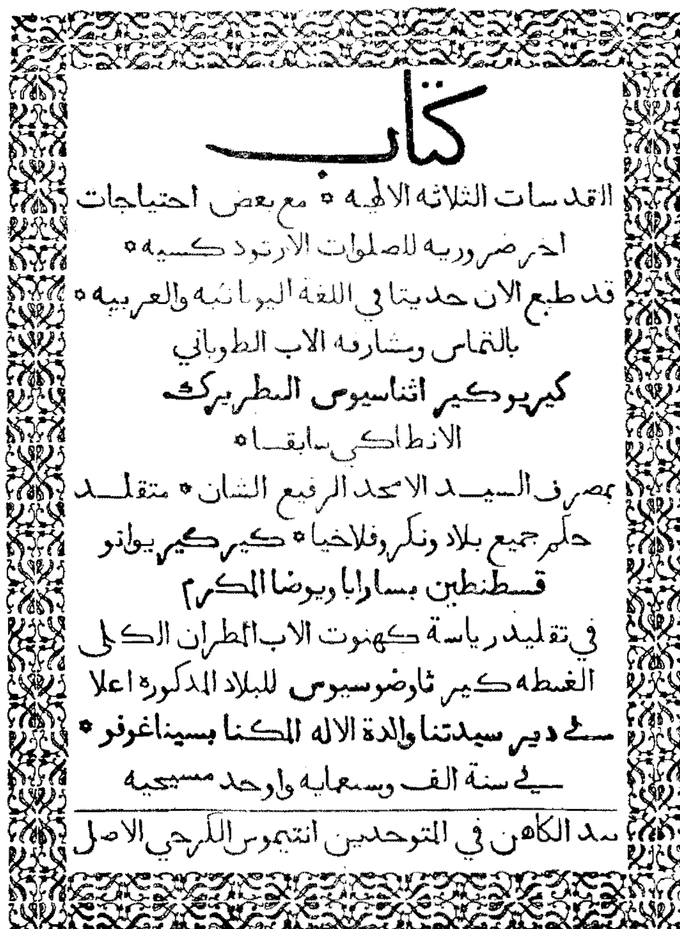
Merită în deosebi să fie subliniate aci, pe lângă darurile în bani și în cărți, mai ales manuscrisele iluminate, căci se pare că Brâncoveanu avea pentru această artă minoră o adevărată pasiune. Liturghierul grec, copiat de ieremonahul Calinic, în fine trăsături caligrafice și împodobit cu minunate miniaturi de evangheliști și cu frontispicii, chenare și inițiale de flori și de păsări stilizate poate fi socotit ca unul din cele mai frumoase exemplare ale genului.

Vestea despre bogăția și generozitatea lui Brâncoveanu trecuse peste hotarele țării și se răspândise în tot Orientul musulman, unde Domnul român era supranumit *Altin Bei — Prințul Aurului*.

Era dar firesc, ca în acele vremuri, creștinii, cari, sub stăpânire turcească, se vedeau amenințați să-și piardă credința, să-și îndrepte privirile către curtea strălucitoare a lui Brâncoveanu și să ceară dela el ajutor, pentru nenorocirile lor. Și Domnul român, înțelegea să li-l dea în cea mai largă măsură.

Darurile lui Brâncoveanu s'au răspândit departe în Orient, până la creștinii din Asia Mică.

Pe la începutul veacului al XVIII-lea, venise la curtea domnească din București Patriarhul Antiohiei, Athanasie IV Dabbas, și Domnul român, aflând dela Patriarh că preoții creștini din

كتاب
القداسات الثلاثه الالهيه ٭ مع بعض احتياجات
اخر ضروريه للصلوات الارثودكسيه ٭
قد طبع الان حديثا في اللغة اليونانيه والعربيه ٭
بالتماس ومشارفه الاب الطوباني
كيريو كير اثناسيوس البطريرك
الانطاكي سابقا ٭
بمصرف السيد الامجد الرفيع الشان ٭ متقلد
حكم جميع بلاد ونكرو فلاخيا ٭ كير كير يوانو
قسطنطين بسارابا ويوضا المكرم
في تقليد رياسة كهنوت الاب المطران الكلي
الغبطه كير ثاوضوسيوس للبلاد المذكوره اعلا
في دير سيدتنا والدة الاله الكاينة بسيناغوفو ٭
في سنة الف وسبعمايه وواحد مسيحيه
بيد الكاهن في المتوحدين انثيموس الكرجي الاصل

Liturghierul greco-arab, tipărit la Snagov de Antim Ivireanu, din porunca lui Brâncoveanu, la 1701.

Arabia nu-și pot împlini misiunea lor și nu pot oficia, după cuviință serviciul divin, din pricina sărăciei și a lipsei de cărți, a pus pe ieromonahul Antim Ivireanu, din mănăstirea Snagovul, să sape litere arabe și să tipărească pe cheltuiala domniei, cărți de ritual, cu rugăciunile în limba arabă și eofosinele (cântările) în limba greacă, așa cum cereau necesitățile cultului, pentru credincioșii din Arabia. La 1701, au apărut, de sub teascurile tipografiei din Snagov, un *Liturghier*, iar în 1702, un *Ceaslov*, ambele în limbile greacă și arabă, și ele s'au trimis în dar, din porunca domnească, bisericilor din Arabia.

Pentru a veni și mai mult în ajutorul acestor creștini năpăstuiți, Brâncoveanu a dat ajutor de s'a instalat tipografie arabă — prima tipografie — în Alep, unde în 1706, s'a tipărit cea dintâiu Psaltire arabă, având pe dosul titlului stema Țării Românești, înconjurată cu inițialele grecești ale lui Constantin Brâncoveanu, și la început, o precuvântare de închinare și mulțumire, în care Domnul român este comparat cu Constantin cel Mare, cu Moise și cu Solomon, pentru înțelepciunea, spiritul și dărnicia lui.

Tipografia brâncovenească, transportată de Mitropolitul Atanasie Dabbas la Alep, a trezit creștinii din Arabia la o viață spornică de cultură. Ea a funcționat acolo până la moartea Mitropolitului, întâmplată în 1724. După această dată este mutată, în parte la mânăstirea Balamand, în parte — mai târziu — la mânăstirea Sf. Ioan din Saeg, în Sudul Libanului, unde, reînoită și organizată, publică și azi cărți bisericești și școlare.

Faima despre munca spornică a tipografiilor din Țara Românească și despre generozitatea lui Brâncoveanu a ajuns departe în Răsărit, până la Ivirii din Munții Caucazului.

Regele Wakhtang al IV-lea, cuprins și el de râvna creștinească de a înzestra bisericile sale cu textele necesare serviciului divin, a trimis solie la curtea lui Brâncoveanu și a obținut, împreună cu litere de tipar, turnate de Mitropolitul Antim, el însuși georgian de origine, o echipă de lucrători sub conducerea tipografului român ardelean, ipodiaconul Mihail Ștefanovici, care lucrase până atunci, la tipografia de pe lângă scaunul eparhial din Râmnic. Cu aceste litere de tipar s'au scos la Tiflis, cele dintâi cărți georgiene: o *Evanghelie* și un *Liturghier*.

In epilogul Liturghierului, apărut în 1710, tipograful român, cu gândul la plaiurile țării sale, își încheia acolo munca sa închinată lui Dumnezeu, cu următoarele șase versuri românești, în caractere georgiene, o mărturie discretă a expansiunii culturale brâncovenești, până la acele îndepărtate hotare ale Răsăritului ortodox:

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Precum cei străini doresc moșia să-și vază,
Când sunt într'alte țări, de nu pot să șază,
Și ca cei ce-s pre mare bătuți de furtună
Și roagă pre Dumnezeu de liniște bună,
Așa și tipograful, de-a cărții sfârșire,
Laudă neîncetată dă și mulțumire.

Astfel, sub Brâncoveanu, Țara Românească ajunge focarul din care radia lumina culturii în tot Orientul ortodox, aflat sub apăsarea musulmană.

Prin râvna cu care el a sprijinit și întărit credința ortodoxă până departe în Răsărit, prin bunătatea și generozitatea sa, pe care nu contenesc de a i le recunoaște până și străinii pripășiți la curtea lui, prin lupta pe care a dat-o pentru a menține neștirbită unitatea religioasă a Românilor ardeleni și prin imboldul dat culturii, Brâncoveanu a meritat deplin cele două trăsături caracteristice, pe care le-a subliniat în personalitatea lui, anonimul poet popular:

Brâncoveanu Constantin,
Boer vechiu și Domn creștin...

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al epocei lui Șerban Cantacuzino și Const. Brâncoveanu: N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, București 1939; N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, ed. II, București, 1929, vol. I. p. 375–386 și II, p. 9–18; același, *Byzance après Byzance*, Bucarest, 1935 p. 181–200. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, 1, București, 1940, p. 157–206; util încă A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. III, îngrijită de I. Vlădescu, vol. VIII, București, Cartea Românească, 1929, p. 181–249; interesant prin detalii contemporane: Anton Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718, precum și cronicile naționale contemporane, pentru care vezi mai jos, p. 231–258. N. Iorga, *Viața și Domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, București, 1914 (în *Studii și documente cu privire la Ist. Rom.* XXIX). Pentru literatura epocii în general: N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, ed. II, București, Pavel Suru, 1925; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930 (utilă mai ales prin bibliografie); G. Pascu, *Istoriea literaturii și limbii române*, sec. XVII, Iași, Viața Românească, 1922; Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, 1508–1830, tomul I, 1508–1716, București, 1903, cf. și vol. IV (Adăogiri și îndreptări de I.

Bianu și Dan Simonescu) București, 1944. Pentru legăturile cu lumea ucraineană și traducerile din Galeatovski, Șt. Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucraineane. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche. Analele Acad. Rom.Mem. Secț. lit.*, seria III, tom. VIII, mem. 8. Pentru Sinopsisul de la Kiev și Patericul de la Lavra Pecerska: P. P. Panaitescu, *Istoria Slavilor în românește* în *Revista Istorică Română* X, 1940, p. 100–129. Pentru influența grecească: D. Russo, *Studii istorice greco-române*, Opere postume, tom. I-II, București, 1939, cu deosebire articolul *Elenismul în România*, tom. II, p. 487–542 (publicat pentru întâia dată în 1912) vezi și indicile dela vol. II. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935. Utilă încă: C. Erbiceanu, *Bărbații culți greci și români* .... *Anal. Acad. Rom., ist.*, s. II, tom. XXVII (1904–1905). p. 141–182, Dumitru Stăniloae, *Viața și activitatea Patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului și legăturile lui cuȚările românești*, Cernăuți, 1929. N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Const. Vodă Brancoveanu* ..., *An. Acad. Rom.* Mem. ist. s. II, tom XXXVII, București. 1915. N. Iorga, *L'Académie de Bucarest* în *Revue Historique du Sud-Est Europ.*, București, 1929, p. 1–11; Pentru influența italiană în epoca lui Brâncoveanu: Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, București, 1916; Mario Ruffini, *L'influenza italiana in Valacchia nell'epoca di Constantin-Vodă Brâncoveanu* (1688–1714) Milano s. a. Pentru textele literare de origine italiană: N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, București, 1929, p. 180–187 și 195–208; despre *Floarea Darurilor :* N. Cartojan, *Fiore di Virtù în literatura românească*, *Analele Avad. Române, Mem. secț. lit.*, seria III, tom. IV, mem. 2, București, 1928; acelaș, *« Fiore di virtù » dans la littérature roumaine* in *Archivum Romanicum* vol. XII, 1928, p. 501–514. Pentru calendarele lui Brâncoveanu de origine italiană cf. și Ramiro Ortiz, *op. cit.*, p. 198–206. Textele au fost publicate și studiate mai în detaliu de Emil Vîrtosu, *Foletul Novel, Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, 1693–1704, București, 1940. Calendarele an fost semnalate pentru întâiaș dată de A. Odobescu în *Revista Română*, I, 1861, p. 657–660.

Pentru sprijinirea culturii ortodoxe în Ardeal: N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, București, 1929, vol. I, p. 387–391; Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, vol. I, Sibiiu 1935, p. 300–333. Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul* XVIII, 2 vol. Sibiu, 1920 și 1930. Pentru darurile făcute de Brâncoveanu popoarelor ortodoxe: Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre Români și Jugoslavi* în *Cercetări Literare* publicate de N. Cartojan, III, 1939. acelaș, *Legăturile românești cu mânăstirile Hilandar și Sf. Pavel dela Muntele Athos* în *Cercetări Literare* IV, 1940, p. 94–99 (și extras). M. Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, ed. II mărită, București, 1937; Gheorghe Cioran, Σχέσις τῶν Ρουμανικῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω... Athos, 1938 (pentru Brâncoveauu vezi indicele); Preot Dr. Teodor Bodogae, *Ajutoare românești la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941 (cf. indicele).

Pentru chestiuni mai detaliate a se vedea bibliografia de la capitolele respective.

I. Bianu *Din cărțile vechi*, în *Lui D. A. Sturdza*, București. Dan Simonescu și Emil Muracade, *Tipar românesc pentru Arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 1-32 (și extras).

Pentru arta epocii: G. Balș et N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922, p. 188–258; N. Iorga, *Pictor străin la curtea lui Brâncoveanu* în *Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice*, 1929, p. 44; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, 2 vol., I 1934 și II 1936, Bucarest. V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Museul de Artă Religioasă*, București, 1939; V. Drăghiceanu, *Curțile domnești brâncovenești* în *Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice*, 1909, p. 101 și urm.; acelaș, *In amintirea lui Constantin Brâncoveanu 1714/1914. Locașurile Voevodului și vieața lui*, București. 1914.

LITERATURA RELIGIOASĂ

Literatura românească, înviată după un sfert de deceniu de secetă, se desvoltă în epoca lui Șerban Cantacuzino și a lui Brâncoveanu pe două târâmuri: religios și istoric.

Pe târâm religios, era aceasta înseamnă piatra de hotar a unei direcții noi: întoarcerea la sursele pure grecești. Ca o urmare firească a transplantării elenismului la noi și a ivirii cărturarilor români, cunoscători buni de carte grecească, traducerile cărților sfinte nu se mai fac de azi înainte după intermediare slavone, care conțineau pasagii neclare, confuzii și erori de traducere, ci direct după originalele grecești.

Traducătorii care se înhamă la această uriașă muncă sunt: Iordache Cantacuzino, fratele Domnului, frații Radu și Șerban Greceanu, Stolnicul Constantin Cantacuzino, la care recurgeau tălmăcitorii când se încurcau în redarea subtilităților dogmatice și, cel mai harnic dintre toți, Mitropolitul lui Brâncoveanu, Antim Ivireanu.

Prin străduințele tuturor s'a pregătit în această epocă drumul pentru introducerea limbii române în biserică, s'a ajuns la încununarea străduințelor de aproape trei veacuri ale neamului nostru de a traduce Biblia integral și în sfârșit s'a creat, prin Antim Ivireanu în chip strălucit pentru această vreme, predica românească originală.

Vom urmări pe rând toate aceste aspecte și vom lumina, în măsura importanții lor, personalitățile care au adus partea lor de contribuție la zidirea culturii românești.

Incepem cu procesul de introducere a limbii naționale în Biserică.

Se credea într'o vreme la noi, sub influența lui Xenopol, că Matei Basarab și Vasile Lupu au introdus limba română în biserică. Această concepție se mai răsfrânge și azi în unele manuale de liceu, deși în 1904 Ion Bianu, în remarcabilul său discurs de recepție în Academia Română, a arătat în chip indiscutabil că nu s'a introdus limba română în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, deoarece în acea vreme nu numai că nu s'a tipărit nicio carte de slujbă bisericească în limba română, ci dimpotrivă cărțile de slujbă bisericească tipărite (Liturghie, Molitvelnic, Mineiu, Triod, Penticostar) sunt în limba slavonă, iar în prefață se spune răspicat că sunt tipărite pentru « evlaviosul neam al patriei noastre ».

Pentru a înțelege mai bine procesul de introducere a limbii române în Biserică, trebue să se știe că serviciul divin este alcătuit din trei părți: 1. Liturghia pe care o oficiază preotul în altar; 2. citiri din Evanghelii și Faptele Apostolilor și din Epistolele lor, citiri făcute de preot sau de diacon și, în sfârșit, o a treia parte care este rezervată dascălului în strană: lectura Cazaniei, care cuprinde explicarea textului din Evanghelie citit în ziua respectivă, cu desvoltarea ideilor de edificare morală — un fel de predică. In epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu s'au tipărit în românește numai Cazanii (sau « Carte de învățătură » cum o numea Varlaam). Acestea sunt deci singurele cărți care s'au introdus în biserici pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Sunt cărțile care țineau locul de predici și care, întru cât se adresau poporului și țînteau la moralizarea maselor, nu aveau nicio noimă să fie citite într'o limbă necunoscută credincioșilor. Erau texte citite la strană pentru întărirea virtuților creștinești. Restul serviciului divin: oficierea liturghiei cu citirea Evangheliei și a Faptelor Apostolilor, a rămas în limba slavă. Era de sigur în primul rând în aceasta puterea tradiției. Dar era, cred, și un alt gând nemărturisit. Pentru a susține ortodoxia, singura legătură puternică ce unea strâns toate ramurile neamului răslețite sub stăpâniri străine, ai noștri s'au arătat intransigenți pe chestiunea limbii în biserică. O cedare pe acest teren putea atrage după sine pierderea Românilor din Transilvania în masele Ungurilor calvini. De aceea Matei Basarab ia inițiativa de a se tipări toate cărțile necesare serviciului divin — afară de Cazanii — în limba slavă adresându-se, cum ne spune în prefețe: « drept credinciosului și evlaviosului neam al patriei noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și având acelaș vestit dialect slavonesc ca limbă, *Ungrovlahilor, Moldovlahilor* ».

Ideea solidarității naționale prin Biserică în limba slavă este clară. Epoca lui Șerban Cantacuzino reprezintă în această privință un pas înainte, căci în această epocă se introduce în serviciul divin citirea Evangheliilor și a Faptelor apostolilor în limba română. Evangheliile și Faptele apostolilor tipărite până în epoca lui Șerban Cantacuzino cuprindeau în întregime materia celor patru evangheliști așezată în ordinea tradițională începând cu Matei și sfârșind cu Ioan. Dar aceste Tetraevanghelii

Sfântul Ioan Evanghelistul, gravură din Evanghelia tipărită la București, în 1682.

nu sunt potrivite pentru săvârșirea cultului divin. Evanghelia ca și Faptele Apostolilor sunt prea întinse ca să poată fi citite în cursul unui serviciu divin. De aceea ele sunt împărțite în pericope — părți mai mici — care sunt astfel alese și potrivite ca să se citească fiecare într'o zi și să fie adaptate evenimentului care se comemorează. Fiindcă anul bisericesc începe în ziua Invierii Domnului, în prima zi, Luni, se citește din Evanghelia lui Ioan capitolul I, versetul 18—19, dar Marți se citește din Evanghelia lui Luca capitolul XXIV, versetul 12—35, pentru ca Miercuri să se revină la Evanghelia lui Ioan.

Pentru lectura cursivă obișnuită a materiei evanghelice textele coresiene și Noul Testament — Tetraevangheliul — erau foarte bune, dar pentru nevoile Bisericei era mai necesară o Evanghelie cu materia așezată pe pericope și distribuită pe zilele de serviciu bisericesc.

Evanghelia (1682) ca și Faptele Apostolilor (1683), tipărite în epoca lui Șerban Cantacuzino, sunt din această a doua categorie; sunt cărți adaptate serviciului Liturghiei și care nu pot servi la o lectură de edificare a mirenilor. Dar tocmai de aceea au o importanță deosebită în evoluția literaturii religioase — la noi: ele marchează a doua treaptă în procesul de introducere a limbii române în biserică și constitue o dovadă indiscutabilă că pe vremea lui Șerban Cantacuzino, în timpul serviciului religios, pericopele din Evanghelii se citeau de preoți și de dascăli, în mijlocul bisericei în limba română.

Acum apar clare și cuvintele Domnului Șerban Cantacuzino din prefața adresată cititorilor, « tuturor celor ce se vor întâmpla a ceti ». Prefața ne destăinuie numele celui ce a purtat greul orânduirii și traducerii cărții: « ne-am nevoit de am săvârșit acest lucru dumnezăesc, svânta aceasta evanghelie, care *nefiind mai denainte tocmită la slovenie* să să citească după rânduiala zilelor și sărbătorilor celor domnești și ale svinților, *poruncit-am fratelui nostru Iordachie Cantacuzino, vel stolnic*, de o au îndereptat și o au așazat precum *umblă cea elinească* și întru toate asemenea, după orânduiala Beserecii Răsăritului, alcătuindu-se și svintele cuvinte, spre mai aleasă înțeleagere a limbii rumânești ». Aceeași idee revine și în Faptele Apostolilor. «. . .Derept aceea poruncit-am a știinților și învățaților cari s'au întâmplat dascali, de au tâlcuit Sfânta Scriptură cea noao spre bună înțelegirea limbii noastre și o au așazat după orânduiala și urmarea grecescului tipic ». Cărțile erau destinate serviciului divin precum confirmă prefețele: « s'au dat dintru mică osteneala noastră dar Besericilor Țării noastre, Ungrovlahiei *întru folosul preoților* și tuturor credincioșilor, cari se roagă pentru a noastră spăsenie și a tot creștinului norod și întru pomenire vecnică a noastră și a părinților ». Dar numai aceste două cărți se citeau în această epocă în românește. Liturghia însă se săvârșea încă în limba slavă, fiindcă tot pe vremea lui Șerban Cantacuzino, în 1680, se tipărește o *Liturghie* în care tipicul este în limba română, iar textul rugăciunilor este în limba slavă. Prefața semnată de Mitropolitul Teodosie explică astfel pentru ce nu s'a dat și textul rugăciunilor în românește:

« Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră, nice am « vrut, nice am cutezat ».

Munca de a traduce în limba națională cărțile de ritual, cu scopul de a le utiliza în oficierea cultului, se reia, și capătă un avânt puternic în epoca lui Constantin Brâncoveanu, prin străduința neobosită a lui Antim Ivireanu. Inainte de a o urmări mai departe ne oprim aci la o mare operă, care încunună activitatea religioasă din epoca lui Șerban Cantacuzino și inaugurează domnia lui Brâncoveanu: *Biblia*.

BIBLIA LUI ȘERBAN CANTACUZINO (1688). Primele încercări de traducere ale Bibliei în limba română s'au făcut în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Maramureș. Atunci s'au tradus pentru întâia dată Evanghelia, Faptele Apostolilor cu Epistolele lor și Psaltirea. Traducerile au ajuns până la noi în copiile făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: Codicele Voronețean (care cuprinde numai Faptele Apostolilor) și Psaltirea. Textele traduse în Maramureș au fost puse sub tipar în 1560, 1563 și 1570 la Brașov de diaconul târgoviștean Coresi, care a revizuit limba, înlocuind particularitățile dialectale maramureșene cu graiul vorbit în Muntenia și în părțile sud-răsăritene ale Transilvaniei. Către sfârșitul epocei coresiene, la 1582 în Banat, la Orăștie se traduc și se tipăresc de Românii trecuți la calvinism, primele două cărți ale Bibliei: Creațiunea și Ieșirea. Atât s'a tradus și tipărit din Biblie în epoca coresiană. In epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, în afară de Psaltire (dela Govora 1637), nu s'a tipărit nimic din Biblie în Principate. Numai în Ardeal Mitropolitul Simion Ștefan tipărește în 1648, la Bălgrad, Noul Testament — care are în cultura noastră o importanță deosebită prin strădania Mitropolitului de a alcătui o limbă literară comună pentru întreg neamul românesc — și în 1652 o Psaltire, care pretinde în prefață a fi fost tradusă din originalul ebraic, fiindcă « apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decât în păraie ».

După epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu până în epoca lui Șerban Cantacuzino, exceptând Psaltirea lui Dosoftei, nu se mai tipărește nimic din textele biblice în toate Țările Românești. La 1688 în primele luni de domnie ale lui Constantin Brânco-

LITURGHIERUL GRECESC AL LUI BRÂNCOVEANU,
pentru pomenirea lui şi familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. Inceputul liturghiei Sf. Vasile cel Mare.
După Victor Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Museul de Artă Religioasă*

LITURGHIERUL GRECESC COMANDAT DE BRÂNCOVEANU,
pentru pomenirea lui şi a familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. In margine monograma Domnului
După Victor Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Museul de Artă Religioasă.*

veanu se termină de tipărit Biblia pusă la cale de Șerban Cantacuzino. Intre Biblia lui Șerban și tipăriturile amintite mai sus se interpune însă o traducere integrală a Bibliei făcută de Nicolae Milescu. Din nenorocire manuscrisul lui Nicolae Milescu, care ne-ar ajuta să deslegăm o problemă interesantă de istorie literară, s'a pierdut. Avem însă două mărturii prețioase în această privință. Una este o notiță a Mitropolitului Gheorghe de Neamț, scrisă pe o carte referitoare la viața cuviosului Paisie, publicată la Mănăstirea Neamțu și care glăsuește astfel:

«In zilele lui Ștefan Gheorghe Voevod s'au întâmplat de au «mers la Mănăstirea Neamțului și Nicolae Grămăticul fratele «lui Postolache Milescu, căruia i-au tăiat nasul Ștefan Voevod, «carele *au tălmăcit și Biblia din limba elinească pre limba română*«*nească*, când au fost la Constantinopol capuchehaia lui Gri«gore Voevod Domnul Țării Românești, *pre care scriere o au «dat-o și în tipar Șerban Voevod Cantacuzino*, Domnul Țării «Românești...».

A doua mărturie este a lui Dimitrie Procopiu din Moscopole, care, într'o scriere publicată la Hamburg în 1730 *(Succinta eruditionum superioris et praesentis saeculi Recensio conscripta mense a Iunio anno Christi 1720, transmissa Bucaresto et nunc primum edita cum latina versione)*, spune textual: «Nicolaus ex Moldavia ducis Moldaviae Protospatharius sive prim'armiger... sacras scripturas ex graeca in vernaculum Dacorum et Hungarorum linguam transtulit quam in ecclesiis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus.

Intemeindu-se pe aceste mărturii, Hașdeu susținea că Nicolae Milescu a tradus Biblia pe timpul cât se afla la Constantinopol ca agent diplomatic — capuchehaie cum se zicea atunci — al Domnului Grigore Ghica, în prima sa domnie în Muntenia (1660—1664); că manuscrisul a intrat apoi în mâna prietenului său, Șerban Cantacuzino, și că acesta, ajungând Domn, a pus mai *mulți bărbați de au revăzut-o și au tipărit-o*. Această părere a lui Hașdeu, precum și mărturiile pe care el se sprijină, sunt contrazise de afirmația Florentinului Anton Maria Del Chiaro, fostul secretar de limbi occidentale la curtea lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brâncoveanu. Del Chiaro întors în Italia după tragedia lui Brâncoveanu și a lui Ștefan Cantacuzino, la începutul erei fanariote, a publicat la Veneția, în 1713, o carte: «*Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*» în care, trecând în revistă cărțile tipărite pe timpul șederii sale la curtea Domnilor români, spune textual:

«Intre alte lucrări tipărite până azi în Valahia sunt și următoarele: Vechiul și Noul Testament, după versiunea celor «70, *tradusă în românește de doi frați boieri români din familia «Greceanu*, — unul din ei fu tatăl Principesei Pauna, care trăiește acum în Veneția — (e Principesa Păuna soția lui Ștefan «Cantacuzino, fiul Stolnicului, care a urmat pe tron lui Brâncoveanu). Tipărirea acestei opere s'a început sub domnia lui «Șerban Cantacuzino, în jurul anului 1688 și s'a terminat după «câțiva ani sub domnia lui Brâncoveanu» [1].

Iată în această privință și mărturia lui Ion Filstich, fost rector al gimnaziului sas din Brașov:

«Autorul acestei istorii, *Radul logofătul din Greci, cu fratele «său Șerban, au tradus Biblia din grecește în limba română*. De«asemenea acest Radu a transpus în limba română, din grecește, «Catechismum Graecae Ecclesiae (Mărturisirea Ortodoxă). De «asemeni o scriere a lui Ioan Hrisostomul, care a fost numită

[1] Tra le altre opere, che al giorno presente vedonsi stampate nella Valachia, vi sono le seguenti; cioè: *Vecchio e Nuovo Testamento*, secondo la versione de'LXX tradotto nella valaca lingua, per opera di due fratelli nobili valachi della famiglia Greciani (uno di questi fu Padre della Principessa Pagona che ritrovasi presentemente qui in Venezia) cominciossi la stampa di questa opera circa l'anno 1688, essendo Principe di Valachia Scerbano Cantacuzeno, e si terminò dopo alquanti anni sotto il Principato del Brancovani... (p. 43).

Stema Țării-Românești din Noul Testament, tipărit la București în 1703.

«Mărgăritare, despre virtuțiile și vițiile oamenilor. Și încă multe «alte opere a tradus».

Ținând seamă de mărturia lui Del Chiaro și de epilogul cu care se încheie Biblia lui Șerban și asupra căruia vom reveni îndată, N. Iorga în *Istoria literaturii religioase a Românilor* și în alte părți, a susținut că traducătorii Bibliei sunt frații Radu și Șerban Greceanu. Părerea lui Iorga, admisă de toți, părea că închide definitiv controversa în favoarea Grecenilor. Dar în 1915, regretatul Bianu a achiziționat pentru Biblioteca Academiei Române un mss. (păstrat la secția manuscriselor sub cota 4389), scris de un muntean, după cum reese din particularitățile de limbă și dintr'o notiță de pe scoarța lăsată de — «Ana Știrbeica, fiica domnului răposatului Golescului biv spătar, am scris, Mai 31, 1765, fiind de ani 45». Acest manuscris, care cuprinde o parte din Vechiul Testament, are un «Cuvânt înainte către cititori» în care, între altele, spune și aceasta:

«Am nevoit a propune această sfântă și de Dumnezeu su«flată carte, care se cheamă Biblia, adecă toată cartea legii «vechi și cu toți prorocii, pre limba românească nu foarte «se-au aflat prepusă, fără numai un isvod scris cu mâna, care «*l-au fost prepus Nicolae Spătariul Moldovean, dascăl și în«vățat în limba elinească, care l-au isvodit de pre isvodul «elinesc ce se-au fost tipărit în Frangfort*. Ce însă și isvodul «acesta, pentru multă pripă acelui prepuitor, care se-au grăbit «curând a o tălmăci și a și scrie, aflatu-s'au multe greșele «și pre mare învăluială, care era lucru foarte cu greu a «înțelege».

Pagina este ruptă tocmai aci, unde pasagiul este mai interesant, dar din datele care se pot citi clar, rezultă că traducerea Bibliei lui Milescu era cunoscută în Muntenia. Descoperirea acestui manuscris l-a silit pe Iorga să renunțe la părerea sa și să revină într'un memoriu academic: *In legătură cu Biblia dela 1688 și*

[1] «Der Autor dieser Historie, Radul Secretarius aus Graetschan, mit seinem Bruder Scherban haben die Biebel aus dem Griechischen ins Walachische übersezt. Auch hat dieser Radul den Catechismum Graecae Ecclesiae aus dem Griechischen ins Walachische transferieret. Auch eine Schrift des Chrisostomi die da genennet wird Margarit, von den Tugenden und Lastern des Menschen, wie auch andere mehrere Tractat ferfertiget hat».

Biblia dela 1667 a lui Nicolae Milescu (Analele Acad. Rom. Seria II, tom. XXXVIII, Mem. sect. ist., 1915) la părerea lui Hașdeu, că Milescu este traducătorul Bibliei dela București. După Iorga, Milescu nu s'a putut gândi la traducerea Bibliei în timpul domniei lui Gheorghe Ghica bătrânul și nici sub Ștefăniță Lupu, care trăia atunci ca pribeag la Stettin. Trimes ca agent politic la curțile din Stockholm și Paris, Nicolae Milescu a cunoscut în aceste drumuri și ediția grecească a bibliei din Frankfurt.

In 1935, Constantin Solomon, a dat publicității o veche lucrare de seminar, pusă la punct, în care a adunat toate dovezile care militează pentru paternitatea lui Radu Greceanu, strângând de-aproape argumentarea. Pentru a lămuri această problemă așa de controversată, dar care privește monumentul cel mai important al literaturii noastre religioase, este necesar să plecăm dela ceea ce ne spun în prefața și în epilogul cărții, cei care au lucrat la tipărirea Bibliei. Ori, iată ce citim în prefața cu care se deschide cartea scrisă în numele lui « Ioan Șărban Cantacuzino Basarabă Voevod, den mila lui Dumnezău Domnu și biruitoru a toată Ungrovlahia » către cei « ce să află locuitori supt stăpânirea noastră, Prea Sfințitului Mitropolit chir Theodosie, iubitor de Dumnezău episcopi, prea cuvioșilor egumeni, smeriților preoți, blagorodnicilor boiari și tuturor celorlalți pravoslavnicilor creștini »:

TRADUCĂTORII BIBLIEI. « Și aciasta am făcut la tălmă- « cirea acestii sfinte scripturi, făcând multă nevoință și destulă « cheltuială. Despre o parte puind dascăli științi foarte den « limba elinească, pe prea înțeleptul cel dintru dascăli ales și « arhiereu *Ghermanonissis*, și, după petrecerea lui, pe *alții care « s'au întâmplat*; și despre altă parte *ai noștri oameni ai locului* « nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limbă eli- « nească având știință ca să o tălmăcească; carii *luând lumină « și dentr'alte izvoade vechi* și alăturându-le cu cel elinesc al celor « 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău o au săvârșit precum « să vede ».

Stema lui Șerban Cantacuzino Voevod, din Biblia dela 1688.

Cine sunt acești tălmăcitori așa de laconic pomeniți în introducere, dar totuși așa de discret cum cere de altfel umilința creștină într'o mare operă a scripturilor sfinte? Arhiereul Ghermanonissis este Mitropolitul Ghermanos de Nissis, care fusese mai înainte director al Academiei grecești din Constantinopol, unde un rival al său, care avea pretenția că este un mare cărturar, dar care, afirmă Ghermanos, nu știa nici spiritele să le așeze cum trebue la locul lor în cuvintele grecești, i-a răzvrătit elevii pentru a-l înlocui. Adus în Țara Românească, a luat conducerea Academiei din București întemeiată de Șerban Cantacuzino. Era — se poate spune — un cărturar de seamă.

Colaboratorii români « ai noștri oameni ai locului nu numai *pedepsiți* (în limba veche pedepsiți grec. παιδεύω = a instrui, însemna instruiți) întru a noastră limbă, *ce și de limbă elinească având știință ca să o tălmăcească* » sunt pomeniți în epilog: « Tipăritu-s'au această sfântă carte în oraș în București, însă cu cheltuială Prea luminatului, Prea creștinului și Prea cuviosului Domnului și Stăpânului nostru Ioan Șerban C. Basarab Voevoda, biruitorului și obláduitorului a toată Ungrovlahia. Iară în nevoința și îndreptarea celor ce s'au întâmplat dascăli și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dentru slugile Mării Sale *Șărban biv. 2 Logofet i brat ego* ‹ și fratele lui › *Radul Logofăt* ».

După cum se vede dar din acest epilog, care consună cu spusele lui Del Chiaro secretarul de limbi occidentale al lui Șerban Cantacuzino și Brâncoveanu și ale lui Filstich — traducătorii români sunt frații Șerban și Radu Greceanu, ambii logofeți în cancelaria domnească și cunoscuți prin cunoștințele lor de limbă grecească, fiindcă au mai tradus din grecește într'o frumoasă limbă românească: Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă și Mărgăritarele Sfântului Ioan Hrisostom ș. a. publicate mai târziu în epoca lui Brâncoveanu.

Predoslovia Bibliei ne mai dă o știre prețioasă privitoare la chipul cum au lucrat traducătorii: « luând lumină și *dintr'alte izvoare* și alăturându-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău, o au săvârșit ». Care sunt aceste izvoare pe care traducătorii le-au avut la îndemână și pe care le-au confruntat cu Septuaginta izvorul grecesc?

După colaționările făcute de colegul Ciobanu, și după dânsul, și de noi, rezultă că pentru Vechiul Testament un izvor sigur a fost Palia dela Orăștie — fără să putem determina deocamdată dacă Palia a fost folosită direct sau indirect printr'un intermediar. Pasagii din textul Paliei corespund întocmai cuvânt de cuvânt cu textul Bibliei lui Șerban.

Un al doilea izvor a fost probabil Biblia lui Nicolae Milescu, dar în ce măsură traducerea Spătarului moldovean a fost utilizată de traducătorii Bibliei din 1688 nu putem preciza, deoarece ms. lui Milescu s'a perdut. Dar din comparația făcută în anii trecuți de d-l Ciobanu [1] între ms. 4389 și Biblia lui Șerban, rezultă că traducătorii Bibliei au avut la îndemână și acest izvor.

Pentru Noul Testament traducătorii s'au folosit de textul Evangheliarului și al Apostolilor, tipărite la începutul domniei lui Șerban Cantacuzino, precum și de Noul Testament al lui Simion Ștefan și chiar de tipăriturile lui Coresi.

Dar această utilizare a izvoarelor anterioare nu scade cu nimic valoarea și semnificația Bibliei lui Șerban în cultura românească Dimpotrivă i-o ridică, fiindcă, în felul ei, reprezintă rezultanta unei munci asemănătoare cu aceea îndeplinită în evul mediu de generații întregi de artiști — care s'au trudit, în umbra anonimatului, să ridice, pentru gloria lui Dumnezeu pe pământ, minunele natcatedrale gotice. Biblia lui Șerban este sinteza tuturor

[1] Noi n'am putut-o face în 1936, când am făcut un curs despre epoca lui Brâncoveanu, fiindcă ms. intrat în Bibl. Acad. Rom. în 1915, fusese trimis în timpul războiului din 1916—1918 în Rusia și nu ne-a revenit decât prin intervenția lui N. Titulescu, în anii din urmă.

sforțărilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Țările Românești, pentru a înveșmânta cuvântul Domnului în haina limbii naționale. Din confruntarea tuturor textelor anterioare cu originalul grecesc, ei au îndreptat erorile de sens și au ales cuvintele care, înțelese în toate ținuturile românești, aveau mai multă rezonanță în suflete și care în același timp exprimau cu mai multă exactitate noțiunea originalului grecesc. Este o limbă vie românească, cu frumoase cadențe ritmice.

Iată de pildă cum se deschide Biblia:

« De'nceput a făcut Dumnezău ceriul și pământul. Iară pă-« mântul era nevăzut și netocmit. Și întunearec zăcea de-asu-« pra preste cel fără de fund. Și duhul Domnului se purta « de-asupra apei. Și zise Dumnezeu să se facă lumină și se făcu « lumină ».

Sau începutul Evangheliei lui Ioan:

« La început era cuvântul și cuvântul era la Dumnezău și Du-« mnezău era cuvântul. Acesta la început era la Dumnezău. « Toate printr'însul s'au făcut și fără de dânsul nimic din ce-i « făcut nu s'a făcut. Intr'însul era vieață, și vieața era lumina « oamenilor, și lumina luminează în întunerec, și întunerecul n'a « cuprins-o. Fost-au trimes dela Dumnezeu un om, numele căruia « era Ioan ».

Este, după cum se vede, limba literară de azi.

TRADUCĂTORII

FRAȚII GRECEANU ȘI ACTIVITATEA LOR RELIGIOASĂ

VIEAȚA. Biografia lui Radu Greceanu nu a fost până acum reconstituită. Datele pe care le avem sunt puține și nesigure. Până în anii din urmă, el era confundat cu un omonim al său, logofăt mic sub Șerban Cantacuzino și fiul lui Tudor Șătrarul din satul Greci al județului Olt. Acum 4 ani, în Revista Istorică Română (1934, p. 65), d-l Ioan C. Filitti a arătat, întemeindu-se pe documente contimporane, că Radu cronicarul ca și fratele său Șerban, amândoi traducători ai Bibliei lui Șerban, se trag din satul Greci de lângă Găești, astăzi în județul Dâmbovița, iar pe atunci în județul Vlașca. Pe vremea aceia, Vlașca se întindea mai în spre nord decât astăzi și cuprindea în hotarele sale și Găeștii care erau capitala județului. Numele tatălui celor doi frați cărturari la curtea lui Brâncoveanu, este necunoscut. D-l Filitti crede că era un « modest proprietar dela Grecii din Dâmbovița ».

Radu Greceanu a rămas toată vieața lui un cărturar modest. Știrea pe care ne-o dă Cronica Anonimă, că în 1695, Radu Greceanu era stolnic și că împărțea cu Radu Popescu misiunea de a supraveghea repararea fortificațiilor Orșovei, de a strânge zahereaua — adică proviziile cerute de Turci — și de a curăți drumurile de tâlhari, nu pare să fie exactă. Nu pare, fiindcă în cronica sa Radu Greceanu însuși ne spune că aceste însărcinări date de Brâncoveanu le-a îndeplinit cu Radu Popescu nu el, ci Radu Isvoreanu, vel Stolnic.

Fratele său Șerban, dimpotrivă, s'a căsătorit cu Ilinca fiica Vistiernicului Papa Greceanu dela Grecii din Ilfov, care a avut zestre moșia Dragomirești și a intrat în boerimea țării, urcând repede treptele marilor dregătorii: 1685 până la 1694 vtori logofăt; 1695 vel vistier în divan; 1704 mare logofăt. El a avut mai mulți copii, dintre care Șerban a luat în căsătorie pe însăși fiica lui Brâncoveanu, pe Ilinca, primind între altele ca zestre, moșia Cornești, de unde și numele urmașilor săi Greceanu — Cornescu, sau Dragomirescu după moșia de zestre a mamei sale.

E curios însă că în cronica sa Radu Greceanu, care notează amănunțit toate evenimentele mărunte dela curtea lui Brâncoveanu, trimiterea haraciului, preumblările Domnului, conacele lui, nu găsește nicăeri prilejul să vorbească despre sine și ai săi. Pretutindeni în cronică, atunci când este vorba de fratele său, el îl numește Șerban Greceanu — numai în cuvântul către Domn din Pravoslavnica Mărturisire, tipărită în 1691, el vorbește de « alte (cărți) ce am prepus și am mai scos, împreună cu fratemeu Șerban al doilea logofăt ». Pe nepotul său îl numește: « ginerele Măriei-Sale, Șerban Greceanu, vel logofăt, sau « Șerban Greceanu, vel stolnic ». Niciodată nu-l numește ca nepot. Se pare deci că a fost cu toată netăgăduita lui cultură, o fire modestă de cărturar harnic, care și-a trăit vieața în umbra cărților sale.

TRADUCERILE. Activitatea literară a lui Radu Greceanu începe încă din epoca lui Șerban Cantacuzino, când în tovărășia fratelui său, el traduce Biblia tipărită la 1688. Ea se desfășură însă cu mai multă intensitate în timpul domniei lui Brâncoveanu, prin prețioase traduceri din limba grecească.

In 1691, frații Greceanu traduc și tipăresc sub titlu așa de sugestiv: *Mărgăritare*, minunatele cuvântări ale celui mai mare predicator din Răsăritul ortodox: Sft. Ioan Hrisostomul.

Sft. Ioan, a fost fiu al unui general roman, crescut de mama sa în cele mai severe virtuți. Instruit în toată cultura timpului, de profesori vestiți, ajunsese în Constantinopol, la vârsta de 20 de ani, un avocat de frunte. Episcopul Antiohiei, a fost inițiat în dogmele religiunii creștine, către care s'a simțit așa de mult atras încât, renunțând la vanitățile lumii pământești, se retrase în liniștea și singurătatea munților, trăind în comunitatea călugărilor asceți. Hirotonisit apoi diacon, s'a distins prin zelul prin care propovăduia creștinismul și prin atacurile îndreptate împotriva obiceiurilor corupte ale societății contimporane. Faima lui de predicator era așa de mare, încât împăratul Adrian l-a înălțat la demnitatea de Patriarh al Constantinopolului.

După îndemnul lui Brâncoveanu, Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban, a tălmăcit cuvântările rostite de marele predicator de pe amvonul bisericii în zilele de mari sărbători, pentru ca cei însetoșați de mântuirea sufletului să se poată adăpa din ele, ca « din apa isvorului vieții de veci ».

Cartea a apărut în 1691. Având mai întâi 8 versuri la stema țării, în limba română, închinate Domnului de Radu Greceanu, cartea se continuă cu două prefețe, una închinată « Prea Luminatului și Inălțatului și Slăvitului Io Costantin Basarab. . .» alta adresată « către de bine voitoriul cititoriu ». Aci, găsim alături de căldura stilului, în care sunt prezentate ideile, și diverse informațiii privitoare la acele vremuri.

Contribuția bătrânului și învățatului Stolnic Cantacuzino, în cultura timpului, se vede limpede și aici:

« La a căror nevoințe avut-am îndreptătoriu pe cinstitul bla-« gorodnicul și prea înțeleptul dumnealui *Constandin Cantacu-« zino*, biv vel stolnic; însă la cele mai adânci filosofești și bogo-« slovești noimata ce s'au aflat, pre dumnealului ca pre un epi-« stimon și știutoriu l-am avut lumină și dezlegare întru toate « și a noastră adevăr osteanala aciastă, iară osârdia, porunca « și multa cheltuială, la altele toate ce trebuesc și ales la tipariu, « a Mării Sale milostiv mai sus pomenit stăpânului nostru « (Brâncoveanu) iaste ».

In același an 1691, apare de sub teascurile tipografiei din Buzău, o nouă traducere a lui Radu Greceanu. Este *Pravoslavnica*

Mărturisire, pregătită de Petru Movilă cu prilejul sinodului din Iași, la 1644, (operă de care ne-am ocupat pe larg în volumul II, p. 95—96). Opera fusese revăzută și tradusă în limba greacă de Meletie Sirigul — un grec din insula Creta, care-și făcuse studiile superioare în universitatea din Padova și care fusese trimis de Patriarhul Parthenie ca delegat al scaunului patriarhal din Constantinopol, la sinodul din Iași. Opera aceasta normativă pentru biserica ortodoxă, devenise de actualitate în acele vremuri, când în Ardeal calvinii și iezuiții se străduiau să rupă românimea prigonită dela credința strămoșească.

La 1693, Radu și Șerban Greceanu publică *Evanghelia greco-română*, pe 2 coloane cu text grecesc și românesc, care începe, după obiceiul vremii, cu versuri la stema țării semnate de Șerban și cu o prefață plină de note interesante, unele din ele referitoare la răspândirea Evangheliei, și la necesitatea ca ea să pătrundă cât mai adânc în masele populare.

In sfârșit, în 1698, Radu Greceanu aduce la îndeplinire o altă operă cu caracter religios, cerută imperios de necesitățile cultului: *Mineele*, apărută în tipografia de la Buzău de subt oblăduirea Episcopului Mitrofan care în prefață înșiră greutățile tipăririi adesea și în timpul nopții «că și noaptea o am făcut-o în unele vremi în loc de zi».

S'a spus mai sus (p. 213—214) că epoca lui Șerban Cantacuzino și a lui Brâncoveanu reprezintă o fază importantă în evoluția literaturii noastre religioase, fiindcă din bogata literatură tradusă până atunci, într'o frământare de mai bine de două veacuri, încep să pătrundă timid în biserică, și în românește, textele care alcătuesc partea cetită în serviciul divin. In aceste vremuri, Radu Greceanu traduce în limba strămoșească partea din Minee, care era cetită și care servea la edificarea morală a maselor. Mineele sunt texte liturgice, în care viețile de sfinți — prescurtate — sunt întrețesute cu imnuri de slavă în cinstea sfântului (icoase, irmoase și condace), rânduite apoi pe luni și adaptate astfel pentru serviciul divin al fiecărei zile în parte. Mineele lui Radu Greceanu au fost traduse cu intenția de a fi întrebuințate în biserici și Mitropolitul țării, Teodosie, lămurește astfel această destinație:

«Pentrucă era învățăturile tipicului și ale orânduialelor la «Mineiu scrise cu mâna, pre limba slovenească, iar preoții noștri «de pre la sate nici decum înțelegând limba aceia, orânduialele «besearecei nu se făcea deplin, nici viețile sfinților să citia, «ascultătorii neînțelegând . . . ».

In Mineiul tradus de Radu Greceanu *s'au păstrat* însă imnurile (icoasele, irmoasele și condacele — care în originalul grec sunt în versuri, pentru a fi cântate) în *limba slavonă*, deoarece traducerea lor era legată de o problemă de ordin muzical. Ritmul versificației, cerut de necesitățile melodiei bisericești — care trebuia să rămână neschimbată — nu era ușor de iscodit în limba română. Abia peste trei sferturi de secol, Mitropolitul Grigorie transpune în românește și cântările, dar în Mineele tipărite de el, între 1776—1780, partea de sinaxar — adică textul privitor la viețile sfinților — reproduce cuvânt de cuvânt traducerea lui Radu Greceanu, care de altfel a rămas până în zilele noastre în uzul bisericii. Mineele actuale reproduc cu mici schimbări textul lui Radu Greceanu, pentru partea biografică, a sfinților, și versiunea Mitropolitului Grigorie, pentru imnuri.

Spuneam mai sus că din compararea Bibliei lui Șerban cu celelalte traduceri ale Grecenilor se pot scoate lumini noui în chestiunea atât de discutată a rolului pe care l-au avut Grecenii în traducerea Bibliei dela 1688. O asemenea cercetare trebue să pornească dela originalele grecești și, urmărind traducerile românești, să vadă dacă în felul în care sunt redate ideile din textul grecesc, în cuvintele românești pe care le alege, în ritmul frazei, nu se desvăluie același traducător. Până la o asemenea lucrare de adâncire, mă mărginesc să pun dinainte două pasagii, unul din *Biblia dela 1688*, altul din *Mărgăritare*.

Iată, de exemplu, parabola semănătorului, după *Biblia din 1688* (Evanghelia lui Matei, 13), pag. 759:

«In zioa aceia eșindu Isus den casă, ședea lângă mare. Și «să adunară mulțime multă către dânsul, cătu-i fu lui a intra «în corabie să șază și toată gloata sta pe țărmure. Și grăi lor «multe în pilde, zicându:

«Iată eși semănătoriul să samene. Și sămănându elu, unele «căzură lângă cale și veniră pasErile și le mâncară pre ele. Iară «altele căzură pre pietriși, unde nu avia pământu multu, și «numai cât răsăriră, pentrucă nu avia de pământu adâncare. «Deci răsărindu soarele, să păliră și pentru căci nu avia de «pământu adâncare. Deci răsărindu soarele, să păliră și pentru «căci nu avia rădăcină, să uscară. Altele căzură pre spini și cres-«cură spinii și le înecară pre iale. Iară altele căzură în pământu «bun și da rodu, una o sută, alta șasczeci, iară alta treizeci. «Cela ce are urechi de auzirea să auză».

Iată acum și un pasagiu din *Mărgăritare*:

«Dulce lucru iaste la un om plugariu să tragă plugul său ca «să curățiaze țarina sa, și să facă brazdă și să desrădăcineze «mărăcinii și să samene sămânța, neavând arătura mărăcini «cari strică sămânța. Iară nu mult mai dulce iaste la cela «care iaste învățătoriu când aruncă pildele lui întru auzire, «care iaste neturburată. Pentru aceea dară, cu multă bucurie «începem învățătura, că vedem arătura aceasta, adecă auzul «vostru, curățit. Căci măcar că gândul vostru nu-l vedem, «iară văzând ochii voștri că sânt deschiși și auzul vostru că-l «aveți rădicat ca să ascultați; aciasta îmi dă semnu că și gândul «vostru iaste așăzat și gata să auză, pentrucă la inima voastră «nu pociu să intru să văz, ce văzând ochii voștri rădicați în sus, «îmi dau, că nu iaste la gândul vostru nicio turburare, ce-mi «zici cu pohtă samănă sămânțele. Că îngăduim și primim orice «vei semăna pentru nădejdea rodului, pentrucă toată grija «lumească am gonit din gândul vostru. Drept aceia și văzân-«du-vă așa, cu osârdie încep tot învățături și pilde mai înainte «nădăjduindu-mă întru blagovodniia țarini, adecă a gândului «vostru».

Nu aș vrea să anticipez asupra cercetării de comparare a Bibliei din 1688 cu celelalte traduceri ale Grecenilor, — comparare care, făcută cu toată competența și grija necesară, ar fi poate concludentă, — dar din claritatea și armonia frazei, din limba plină de miez a pasagiilor de mai sus, căpătăm oarecum impresia că avem dinainte aceiași traducători: frații Greceanu.

BIBLIOGRAFIE. Ioan Bianu, *Despre introducerea limbii românești în Biserica Românilor*, Discurs de recepțiune în Academie, București, 1904; A. Lapedatu, *Dascălul Damaschin*; N. Cartojan, *Introducerea limbii române în Biserică*, (comunicare citită la Academia Română, încă netipărită). Pentru Pravoslavnica Mărturisire a se vedea vol. II al lucrării de față, p. 95—96 și bibliografia dela pag. 96. Pentru Minee, N. Cartojan, *Legenda lui Avgar în literatura veche românească*, extras din *Convorbiri Literare*, LVII (1925, p. 243—261) și Iulian Ștefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română* in *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251.

Despre Biblia din 1688, susțin paternitatea lui Nicolae Milescu: B. P. Hașdeu în revista *Traian*, 1870 (Nr. 8), p. 32; Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spatar Milescu, ambasadeur du Tzar Alexis Mihailovici en Chine*, Paris, 1883. Sbiera în *Mișcări culturale și literare la Românii din stînga Dunării în răstimpul dela 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 54, admite în parte ipoteza lui Hașdeu: «Opiniunea aceasta (B. P. Hașdeu) poate să fie întemeiată deplin sau numai în parte». N. Iorga în *Istoria literaturii religioase a Românilor*, întemeindu-se pe indicațiile din epilog, arată rolul fraților Greceanu în traducerea Bibliei; însă, după descoperirea unei copii muntene a Bibliei, anterioară tipăriturii din 1688 (a se vedea despre acest manuscris o comunicare de Ioan Bianu în *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXXVIII, p. 5, partea administrativă și desbaterile), N. Iorga a atribuit traducerea Bibliei lui Nicolae Milescu, în studiul: *In legătură cu Biblia dela 1688 și Biblia dela 1687 a lui Nicolae Milescu; prefața Bibliei elinești din Veneția 1687 un manuscript necunoscut al lui Nicolae Milescu; câteva*

prefețe grecești necercetate; publicat în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secțiunii Istorice, seria II, tom. XXXVIII, București, 1915.

Tot lui Nicolae Milescu atribuie traducerea Bibliei, P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu, (1636—1708)*, extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1925, I, p. 50—52. Chestiunea este reluată de d-l Const. Solomon, *Biblia dela București (1688). Contribuțiuni noui istorico-literare*, Tecuci, 1932, aducând în sprijinul fraților Greceanu argumentele analizate mai sus; N. Iorga, *Biblia lui Șerban Vodă* în *Revista istorică*, XXIV (1938), p. 193—196. Părerea lui N. Iorga susținută și de G. Pascu, *Note despre Milescu*, în *Revista Critică*, IV, 1930, p. 90—97.

Despre raporturile Bibliei cu celelalte traduceri anterioare, Șt. Ciobanu *Istoria literaturii române vechi*, II, curs litografiat ținut la Facultatea de litere din București 1939—1940, p. 344—363.

Despre toate traducerile lui Radu Greceanu a se vedea: Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București 1903, unde textele tipărite sunt descrise, cu extrase din prefețe și epiloguri și cu facsimile (la anii respectivi). Vezi și adaosele din I. Bianu și D. Simonescu, *Bibliografia rom. veche*, vol. IV, București 1944.

Pentru bibliografia fraților Greceanu și opera istorică a lui Radu Greceanu, a se vedea mai jos, p. 250—254.

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANU

Antim Ivireanu este cel mai de seamă dintre Mitropoliții munteni, prin munca lui neobosită în cultura religioasă a neamului, prin cuvântările lui îndrăsnețe, dar pline de suflu moral, pentru societatea și timpul lui, și prin strălucirea pe care a știut să o dea scaunului mitropolitan din București.

Vieața lui are încă pentru noi, câteva puncte obscure; cu deosebire sunt puțin cunoscute împrejurările copilăriei și tinereții lui, până la stabilirea în Țara-Românească.

Se pare că era vlăstarul unei familii înstărite de georgieni din părțile Azovului, care pe vremea aceea se aflau sub stăpânire turcească. Căzuse din tinerețe în sclavie, fără să știm însă în ce împrejurări și nici cum a isbutit să-și recapete libertatea. Del Chiaro, care l-a cunoscut personal, ne spune că era « înzestrat cu talente rare », că « cunoștea sculptura, pictura și broderia » și că « ridicase la perfecțiune arta tipografiei ». Isbutise să-și asigure prin aceste calități o situație independentă, probabil în Constantinopol, când Brâncoveanu l-a adus în țară. « Eu aci în țară — amintește el — n'am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă ». Adus în țară de Brâncoveanu, fu însărcinat cu direcția tipografiei domnești dela Mitropolie. Fără nicio legătură cu lumea, în atmosfera religioasă dela Mitropolia Bucureștilor, se călugări și își alese ca loc de umilință creștinească și de muncă sihăstria retrasă în marginea Bucureștilor, ridicată pe o insulă liniștită a lacului Snagov. Acolo, departe de svonul lumii, retras în mijlocul apelor, călugărul Antim, ales ca egumen al mănăstirii, a instalat o tipografie și a început o spornică activitate de imprimare, dând la lumină, în acea epocă în care elenismul începuse să-și ia sborul la noi, o sumă de cărți grecești, unele cu caracter religios, necesare serviciului divin, altele cuprinzând norme de îndreptare în credința ortodoxă și, în sfârșit, câteva cu caracter didactic și moral. Alături de aceste texte grecești, Antim, care în răstimpul cât îl petrecuse în țară, învățase limba, pune sub tipar și câteva cărți românești, între care și Floarea Darurilor — Fiore di Virtù.

In primăvara anului 1705, Antim Ivireanu este ales ca episcop de Râmnic, în locul lui Ilarion, care fusese depus din scaun, fiindcă se abătuse dela canoanele bisericești, de un sinod de arhierei, prezidat de Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului. Luând în primire episcopia Râmnicului, Antim introduce o nouă vieață, instalând și acolo tipografie. Această tiparniță întemeiată de Antim Ivireanu, cu mici întreruperi, a funcționat pe lângă scaunul eparhial din Râmnic până aproape de vremurile noastre și, cu ajutorul ei, Antim a continuat munca de cultură începută la Snagov. La Râmnic, Antim a stat numai 3 ani.

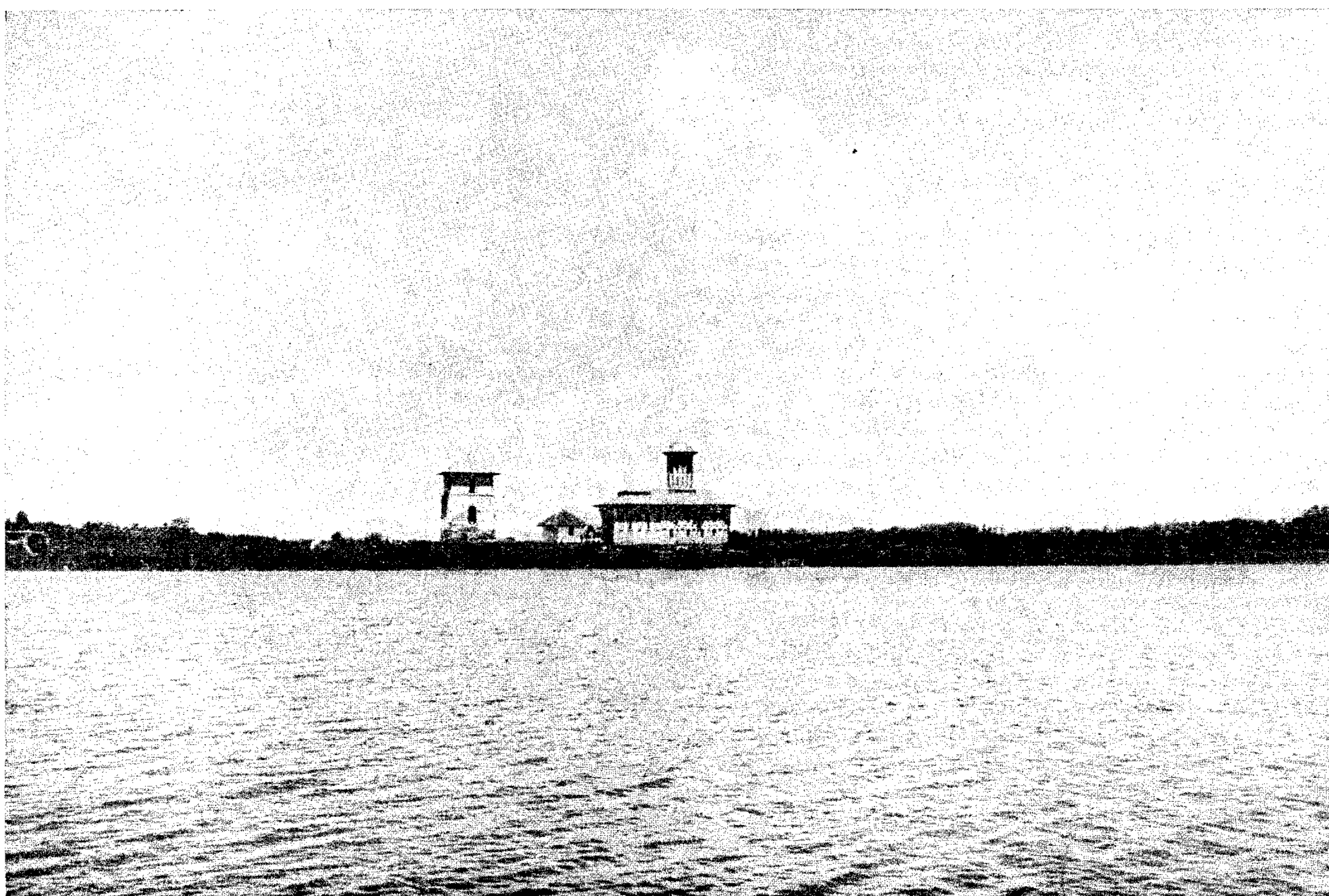
In Ianuarie 1709, bătrânul mitropolit Kir Teodosie, după ce păstorise țara 40 de ani, a închis ochii « de slăbiciunea bătrânețelor, cât și de altă osebită a trupului boală », spune Greceanu, lăsând pe patul de moarte « diată », ca să fie ales în locul lui ca vlădică al țării, Antim episcopul de Râmnic. După înmormântarea Mitropolitului Teodosie, Brâncoveanu, patriarhii, arhiereii și toată boierimea, adunându-se în casa Mitropoliei, hotărăsc, urmând ultima voință a celui răposat, să aleagă Mitropolit pe Antim. Obținându-se consimțământul Patriarhiei din Constantinopol, ceremonia se îndeplinește în ziua de 22 Februarie, în Dumineca ortodoxiei, oficiind liturghia Patriarhul Alexandriei, în prezența Domnului însuși. Radu Greceanu în cronica sa ne povestește consacrarea lui Antim, cu amănunte care nu sunt lipsite de coloritul epocei. După oficiarea liturghiei: « . . . au « trimes Măria Sa pe Ștefan Cantacuzino Marele Postelnic — « acesta era fiul Stolnicului și Domnul de mai târziu — cu « caråta cea frumoasă domnească și cu alaiu frumos la Sfânta « Mitropolie de l-au proscalisit să vie la curte, pe carele adu- « cându-l pre scara cea mare, pre Divan, s'au împreunat cu « Măria Sa Vodă, sărutându-i mâna și făcându-i frumoasă orație « de păstoria ce i s'au dat, iproci.

« După aceea, șezând puțin la voroavă, au poruncit Măria Sa « de au mers toți boiarii în casă-i și, bând vutcă și sinaharisindu-l, « au mers toți boiarii de i-au sărutat mâna, iar mai sus pome- « nitul Vel Postelnic au mers cu Sfinția Sa de l-au dus iar la « Sfânta Mitropolie ».

Ni s'a păstrat și cuvântarea pe care Antim Ivireanu a rostit-o cu prilejul urcării sale pe scaunul mitropolitan — și care este un model de umilință creștinească. Evocând icoana Mântuitorului, noul Mitropolit amintește ascultătorilor săi că Dumnezeu ori de câte ori a voit să întoarcă lumea dela calea răutăților, a nelegiuirilor și a vițiilor, nu a trimis asupra ei fulgerele mâniei, nici n'a trimis îngerii săi din cer în toată strălucirea lor, ci a ales ca instrumente ale voinței sale divine, oameni simpli, din cele mai de jos straturi ale poporului: din rândul păstorilor sau al pescarilor. Din pescarii de pe țărmurile lacului Genisaret și-a ales Mântuitorul apostolii săi și i-a trimis în toate unghiurile pământului, ca să « arunce mrejile în adâncul necredinței », care « înecase toată lumea » cufundată « în valurile drăcești » — și să culeagă sufletele oamenilor pentru credința în evanghelia mântuitoare. Și, întorcându-se apoi la evenimentul zilei — ridicarea lui în scaunul mitropolitan — cu acea umilință a călugărilor din trecutul de muncă culturală a mănăstirilor noastre, el îndreaptă către boierime aceste mișcătoare cuvinte:

« Pentru acea dar nu este minune, iubiții mei ascultători și « cinstiți și de bun neam boieri, de m'au rânduit și pre mine « Dumnezeu și m'au pus, om mic fiind și smerit, păstor mare. . . « N'au căutat Dumnezeu — spune el mai departe — la micșo- « rarea și netrebnicia mea, nu s'au uitat la sărăcia și străinătatea « mea, n'au socotit prostia și neștiința mea, ci au căutat la bo- « găția și noianul bunătății sale; și au acoperit de către oameni « toate spurcăciunile și făr de legile mele, cari sunt mai multe « decât perii capului meu și decât nisipul mării, și m'au înălțat, « nevrednic fiind, la această stepănă [1] și mare vrednicie a arhie- « riei, și m'au trimes la Dumneavoastră să vă fiu păstor, părinte « sufletesc, rugător către Dumnezeu pentru sănătatea și spăsenia « Dumneavoastră și a cinstitelor caselor Dumneavoastră, purtă- « toriu de grije la cele ce ar fi spre folosul mântuinței, și să vă « fiu de mângâiere la *scârbele robiei cei vavilonești a lumii aceștia* ».

[1] stepănă = treaptă.

Mânăstirea Snagov, ridicată de Vlad Țepeș pe o insulă, din lacul Snagovul, lângă București — unde a tipărit cărți Antim Ivireanu.

In aceste ultime cuvinte era de sigur o discretă aluzie la starea nenorocită în care se aflau atunci țările românești sub suzeranitatea turcească, — căci într'alt loc, căutând să ridice avântul religios al norodului său, el laudă dreapta credință a poporului, pe care acesta și-o păzește « *curată și nescurtată, fiind înconjurați și îngrădiți între hotarele celor străini de feliu și împresurați de atâtea nevoi și scârbe, ce vin totdeauna neîncetat dela cei ce stăpânesc pământul acesta* ». Asemenea aluzii transparente la suferințele și durerile pe care le îndura țara din partea Turcilor, care nu se mai săturau urcând necontenit birurile și angaralele, trebue să fi găsit, cu toate discreția lor, un adânc răsunet în sufletul contimporanilor.

Incheindu-și cuvântarea de înscăunare arhierească, blagoslovenia asupra Domnului și *boierilor*, Mitropolitul își îndeamnă ascultătorii ca să înfăptuiască « toate câte sunt adevărate, câte sunt cinstite, câte sunt drepte, câte sunt curate, câte sunt iubite, toate câte sunt cu nume bun și lăudate » pentru ca, după petrecania acestei vieți, să se învrednicească cu toții — păstorul sufletesc și norodul — a auzi glasul Mântuitorului: « Slugă bună și credincioasă, preste puțin ai fost credincios, preste multe te voiu pune; intră întru bucuria Domnului tău ». Această simbolică evocare a cuvântului din parabola evanghelică, în ziua în care urca treptele scaunului mitropolitan, au servit într'adevăr ca o deviză de muncă pentru tot restul vieții sale. Nu și-a cruțat nici timpul, nici vârsta, ci a continuat cu mai multă râvnă munca tipografică, încurajând, stimulând, lucrând el însuși la sporirea cărților necesare pentru serviciul divin și pentru edificarea morală a poporului. Cinci tipografii lucrau neîntrerupt în țară și multe cărți se împărțeau în dar bisericilor și mănăstirilor. Din când în când, rodul muncii lui Antim mergea, prin dărnicia lui Brâncoveanu și la creștinii ortodocși de peste granițe, până departe în răsărit, la Arabi și la Georgieni.

O altă latură importantă din activitatea de edificare morală a lui Antim Ivireanu, este propovedania. In zilele de mari sărbători creștinești, Mitropolitul, după ce săvârșea serviciul liturgic, se urca în amvonul Mitropoliei, de unde în cuvântări pline de avânt, după ce slăvia evenimentul religios, se îndrepta către poporul său, pe care se străduia să-l înalțe sufletește către puritatea moralei creștine.

Și nu se mulțumea numai să răscolească sufletele prin cuvinte bine gândite și mișcător spuse, ci cu acea râvnă pe care o găsim numai la acei ce trăesc adânc în sufletul lor credința pe care o propovăduiesc, cu acea deplină consecvență între vorbă și faptă, Antim Ivireanu a întrebuințat toată agonisita unei vieți de muncă fără răgaz, în opere de binefacere. « Antim făcu în București — ne spune Del Chiaro — șase edificii din fundament, o măreață mănăstire cu o prea frumoasă biserică în onoarea tuturor sfinților ». E vorba de biserica Antim. In « așezământul cu care înzestrează mănăstirea, el înfățișează cu smerenia obișnuită, munca și năzuințele vieții lui, în cuvinte care vibrează din adâncul celor două veacuri trecute:

« N'am lipsit — spune el — până acum, după putința noastră « a învăța turma cea cuvântătoare, cele de folos și mântuitoare, « și cu laptele cel dulce al cuvântului a o hrăni. Așijderea și « spre ridicarea, adausul și podoaba sfintelor lăcașuri, multă « poftă și râvnă dumnezeească am avut... că din ostenelele mele cele multe, din tipăritul cărților și din milosteniile « îndurătorilor creștini, ne-am învrednicit de am înălțat din « temelie — și se lămurește aci o senină satisfacție sufletească « —biserică frumoasă aci în București... zidit-am și împrejurul

«ei chilii destule și alte lăcașuri pentru odihna egumenului și «acelora ce vor vrea să aleagă vieața sihăstrească».

Pentru întreținerea mănăstirii, Antim a adăogat danii numeroase de «moșii, mori, stupi și dobitoace de tot feliul».

Și pentru a se vedea ce frumoase și înalte gânduri creștinești se frământau în sufletul acestui străin, care se alipise prin împrejurările vieții așa de strâns de neamul și pământul românesc, citez acum dispozițiile pe care, cu limbă de moarte, le-a lăsat în testamentul lui:

«Să se afle pururea la casa bisericii 14 oameni pentru slujba «bisericii...

«Să se facă milostenie la săraci în toate Duminicile.

«Să aibă oarecare milă în toate Sâmbete cei ce vor fi în «temniță.

«Să se îmbrace în ziua de Joi-mare trei săraci și trei fete «sărace.

«Să se înzestreze pe an o fată săracă, a doua zi de Sft. Dimitrie.

«Să se odihnească în trei zile streinii nemernici cu mâncare «și sălășluire peste toată vremea.

«Să se îngroape cu cheltuiala casei săracii ce-i scot prin ulițe «morți, cerșind milă pentru îngroparea lor.

«Să se hrănească *trei copii ce ar învăța carte* și dascălul lor «să-și ia plata ostenelei din mănăstire.

«Să se ție *două tipografii*: una grecească și alta românească, «pentru folosul obștei și pentru agoniseala casei».

Față de atâți episcopi și vlădici, ieșiți din durerile neamului nostru care, fără munca trudnică a lui Antim, au strâns averi ce s'au irosit fără urmă, icoana acestui vlădică, străin de origine, dar care s'a identificat cu neamul nostru, se desprinde din cadrul patriarhal al trecutului, ca o mustrare și ca o pildă vie de virtuți creștinești, de energie, de muncă și de iubirea aproapelui.

Cu toată strălucirea pe care Antim a dat-o domniei lui Brâncoveanu, prin neobosita activitate desfășurată de el pe tărâmul culturii religioase, cu tot devotamentul și dragostea pentru neamul pe care-l ridicase la o treaptă așa de înaltă, totuși raporturile dintre el și Domn se turburară în preajma anului 1713.

Era pe timpul războiului dintre Ruși și Turci. Brâncoveanu, care, în scrisorile sale către Brașoveni, se plânge de lăcomia turcească («Ne-au încărcat cu dările cât este peste putința săracilor și nu mai contenesc cu cerutul») intrase și el în legături cu Petru cel Mare, în care cea mai mare parte din boierimea noastră vedea un mântuitor de sub jugul turcesc. Dar potrivit liniei politice, pe care Domnul român și-o trăsese cu sfatul bătrânilor săi boieri, el nu înțelegea să-și expună țara urgiei turcești și tătărești, trecând fățiș de partea creștinilor, înainte ca aceștia să sfărâme puterea turcească.

Mitropolitul Antim ca vlădică ortodox, hrănit cu literatura canoanelor și a polemicelor dogmatice, avea — de altfel în conformitate și cu dispozițiunile pravilelor bisericești și cu sentimentul general al țării — o puternică aversiune împotriva păgânilor. De aceea, el nu putea să vadă decât cu ochi buni desfacerea țării de Turci și alăturarea ei de popoarele creștine, sub scutul crucii. Brâncoveanu însă se simțea stânjenit de activitatea Mitropolitului său, care ieșea din sfera strictă a atribuțiilor sale de păstor sufletesc și încălca domenii ce aparțineau numai Domnitorului. Făcându-se exponentul partidei care ținea cu creștinii, Antim primise prin Vlasie Stegarul, universalul Țarului — adică tratatul de alianță — precum și cererile de zaherea (provizii), pe care le prezentase lui Brâncoveanu. Curând după aceasta, când spătarul Toma Cantacuzino, cu vreo câțiva boieri mai îndrăsneți, nesocotind indicațiile Domnului, trecură fățiș de partea Rușilor și atacară Brăila cu generalul Reut, circulă svonul că Mitropolitul însuși intrase în această înțelegere ascunsă. Radu Popescu pretinde că însuși Antim ar fi îndemnat pe Toma Cantacuzino și pe ceilalți boieri să treacă fățiș de partea Rușilor și să atace Brăila.

Biserica Antim, zidită de Antim Ivireanu în București.

Brâncoveanu nu se putea împăca în cugetul său, cu această activitate a Mitropolitului. Ecoul nemulțumirii lui se străvede limpede în cronica pe care o scria la curte, sub ochii lui Brâncoveanu, logofătul Radu Greceanu. Povestind primirea universalului de către Mitropolitul Antim, cronicarul domnesc ține să sublinieze greșala acestuia astfel:

«O! cât iaste fără de cale și fără de cuviință părții cei bisericești a se amesteca în «lucrurile cele politicești, și în politia și «eparhia ce se află a se arăta zavistnic și turburător; și turmei ce-i încredințase lui de «bine, carele în stepena și cinstea vlădiciei «l-au adus și l-au înălțat, vrăjmaș și impotrivnic — lucru foarte neplăcut și lui Dum«nezeu și oamenilor».

Cu tactul lui deosebit, Brâncoveanu nu a vroit să dea proporții acestui conflict cu Mi-

Semnătura Mitropolitului: «Anthim al Ungrovlahiei».

tropolitul, în acele vremuri nesigure, când Turcii îl acuzau că, din îndemnul lui, Toma Cantacuzino a trecut de partea Rușilor.

Dar nemulțumirea Domnului, care mocnea ascunsă în adâncul sufletului, crește dospită și prin « răutatea și zavistia care — spune Ivireanu în apărarea lui către Domn — nici a lipsit, nici va lipsi din lume, pentrucă este pornit omul din tinerețele lui spre cele viclene și nu se părăsește a nu zavistui binele și cinstea altuia ». Antim pretinde că « pre cei ce sunt pricina răutății îi știu cine sunt, cum mă știu pre mine însumi ». Unul dintre aceștia pare să fi fost duhovnicul Domnului, călugărul din Athos, ajuns Mitropolit de Nisis, Mitrofan Tasitul. Acesta, care se pare că râvnea locul lui Ivireanu, vine într'o Duminecă din Ianuarie 1713, « pe vremea chindici » — notează Ivireanu — la Mitropolie și-i cere, în numele Domnului, să demisioneze de bunăvoie, adică să facă, cum se zicea în limba timpului « paretesis », — că, dacă în 15 zile nu renunță singur la scaunul mitropolitan, Brâncoveanu va cere Patriarhiei să-l caterisească. După două zile de sbucium, Mitropolitul Antim se înfățișează într'o zi de Marți, seara, la curtea domnească și, discutând în taină învinuirile ce i se aduceau, declară că se va retrage de bunăvoie din vlădicie, dar înmânează în același timp Domnului apărarea sa. Din această apărare, aflăm care erau capetele principale ale acuzării.

Era mai întâi vechea pâră că a viclenit — a trădat cum am zice azi — pe Domn; și apoi altele mai nouă: că este străin de țară, că a împovărat casa Mitropoliei cu datorii.

Antim spulberă punct cu punct învinuirile aduse. De-a viclenit pe Domn, « să fie sub legătura cea grea a afurisenieі ». Dacă a grăit în biserică propovăduind cuvântul lui Dumnezeu, « au afară în taină, sau de față înaintea Domnului », vreun cuvânt care să nu fi fost pe placul lui, aceasta a grăit-o — zice el — « din datorie, ca un păstor sufletesc ». In țară n'a venit « de bună voia lui, nici de vreo sărăcie sau lipsă », nici mănăstirea Snagovului nu a luat-o cu sila; la Episcopia Râmnicului « nici în vis nu s'a gândit să ajungă arhiereu », iar la Mitropolie n'a ajuns « nici cu silă, nici cu mite, nici cu rugăciuni ». In ce privește acuzarea că ar fi îndatorat prin conducerea lui casa Mitropoliei, el amintește cu multă discreție operele de binefacere îndeplinite: « De vei zice Măria Ta pentru ce am îndatorat casa, de am făcut cele ce am făcut, am multe de mi s'ar ținea în seamă, carele nu sunt făr de cale ». Și amintind că a cheltuit ca la o casă a lui, adaogă:

« Pre aceste vremi cine nu este dator, din câți ne fierbem « într'această ticăloasă de țară? Că întâi și pre Măria Ta te auz « totdeauna zicând că este datoare țara cu 200 și mai bine de « pungi. Oare acea datorie Măria Ta o faci, au întâmplările « vremii? Și acestea au adus și pre alții și pre mine la « datorie ».

Brâncoveanu, citind apărarea Mitropolitului, nu dă niciun răspuns. Răgazul celor două săptămâni se scurge, fără ca Antim să cunoască intenția Domnului. In ziua de 3 Februarie, el prezintă Domnului o a doua scrisoare, prin care el anunță că nu va ieși din porunca lui. Roagă însă pe Domn să facă chivernisealа pungilor de bani cu care e datoare Mitropolia, să ridice zapisele dela datornici și să i le dea în mână lui, ca să se pună capăt scandalului și să poată face « paretesis ». Incheindu-și apărarea, el face un discret apel la conștiința Domnului, în aceste mișcătoare cuvinte:

« Iar Măria Ta fă ca un Domn creștin și milostiv și nu mă « lăsa să ies obidit și cu lacrămile pe obraz, că va fi păcat; și « precum nu te pripești la cele politicești a face răsplătire, pentru « cinstea domniei, așa nu te pripi nici la cele bisericești, pentru « cinstea lui Dumnezeu, că răul a se face este lesne, iar a se « desface este cu anevoie ».

Brâncoveanu, care avea ca mai toți domnii din trecutul nostru, o puternică conștiință religioasă — e de amintit aci cuvintele cu care și-a îmbărbătat copiii în clipa în care, pe țărmul Bosforului, călăul se îndrepta spre ei cu sabia în mână: « Copiii mei, fiți curagioși; am pierdut tot ce am avut în această lume; cel puțin să mântuim sufletele noastre și să ne spălăm păcatele în sufletele noastre » — Brâncoveanu, care avea o asemenea conștiință religioasă, aducându-și aminte de tot ceea ce țara datora lui Antim Ivireanu, a cumpănit lucrurile drept și a închis definitiv acest incident dureros.

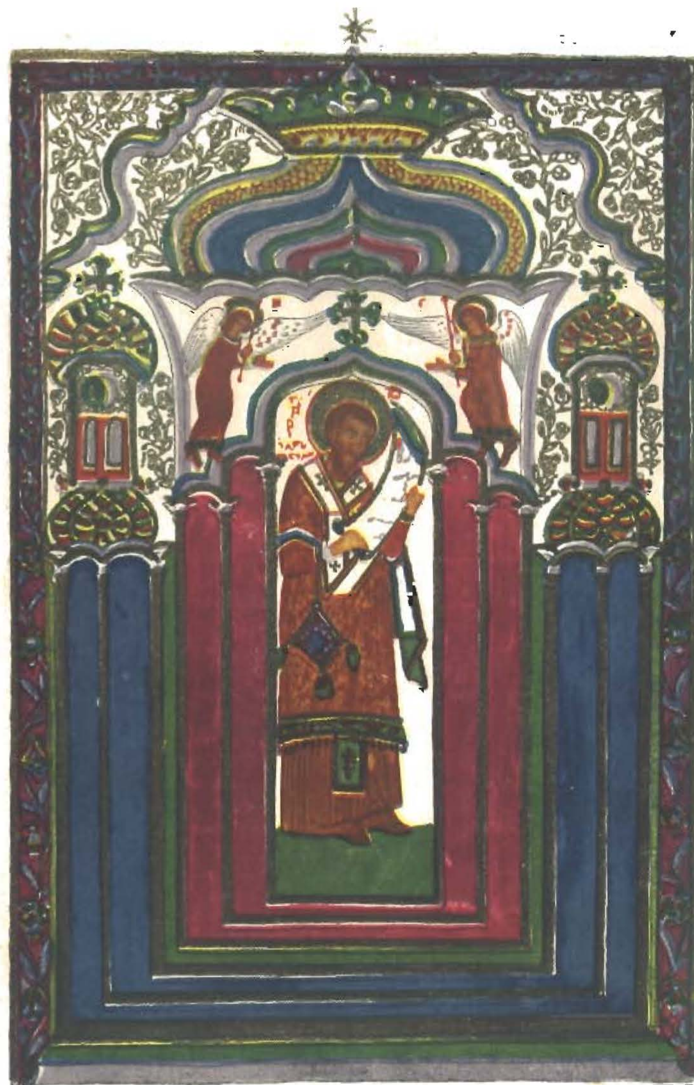
Antim continuă să conducă biserica Țării Românești cu aceeași râvnă, dar curând după sguduitoarea moarte a lui Brâncoveanu, veni și sfârșitul marelui său Mitropolit.

Sub domnia lui Ștefan Cantacuzino, Antim își văzu liniștit de vlădicia lui, dar sub Nicolae Mavrocordat lucrurile se turburară.

Nicolae Mavrocordat, primul Domn fanariot trimis de Turci, nu era pe placul boierimii pământene. Câțiva dintre fruntașii ei, refugiați în Ardeal, intraseră în legătură cu imperialii peste capul Domnului și isbutiseră să aducă, în toamna anului 1716, o mică frântură de oaste germană în țară. O companie dintr'un regiment de cătane germane — după cum spune un contimporan — trecu hotarul munților și, scăpând vama din Câineni, prinse slujitorii domnești care strângeau dăjdiile. Vameșii și căpitanii dau de știre Domnului și, în îngrijorarea care cuprinsese curtea domnească, deodată se întinde panica în populația Bucureștiului, care alerga năucită pe străzile orașului, strigând: Nemții! Nemții! Mavrocordat, surprins de acest svon, își face repede bagajele și cu boierii devotați pornește spre Giurgiu, ca să aștepte desfășurarea evenimentelor. In puterea nopții, ajungând la satul Odaia din jud. Vlașca — spune Del Chiaro, care făcea parte din cortegiu — poposesc în bordeiul unui țăran, ca să odihnească puțin caii. Intre acestea, Mitropolitul Antim, cere voie de a se întoarce în București, susținând că datoria lui de păstor sufletesc îi impune să nu-și părăsească turma în împrejurări așa de nenorocite ca acelea. In toiul discuției, Mitropolitul este chemat afară, unde i se înmânează o scrisoare, trimisă din București, de către preotul ortodox venit din colonia grecească a Veneției, Giovani Abrami, predicatorul curții lui Brâncoveanu, prin care este înștiințat că principele Gheorghe Cantacuzino a intrat în țară, cu 12.000 de ostași, ca să ocupe scaunul. Aducând această veste Domnului, Antim, care nu mai credea că Mavrocordat se va întoarce pe tron, hotărește să se întoarcă în București, iar Mavrocordat, cuprins de spaimă, pornește în grabă spre Giurgiu, unde ajunge în revărsatul zorilor. Turcii din Giurgiu, surprinși de sosirea neașteptată a Domnului și a boierilor și aflând cele petrecute, sunt cuprinși de panică; se strâng cu toții în cetate și se îmbulzesc să treacă Dunărea spre Rusciuc, în bărci și corăbii. Intre acestea, curierii, sosiți din București, aduc vestea liniștitoare că niciun neamț nu se află acolo.

Mavrocordat, care fusese investit la urcarea sa pe tron și cu titlul de serascher al ținuturilor sud-dunărene, ceru pașilor din cetățile de pe malul Dunării să-i pună la dispoziție câteva sute de Tătari și Turci, cu care intră în București, în ziua de 10 Septemvrie.

Răsbunarea lui împotriva boierilor, care uneltiseră împotrivă-i, fu cruntă. Brezoianu, care ațâțase pe boieri împotriva lui Mavrocordat și vroise să se proclame Domn în lipsa lui, fu tăiat în bucăți, la fântâna lui Radu Vodă. Alții au fost închiși, bătuți la tălpi și impuși la biruri grele. Bălăceanu, torturat spre a plăti mai curând amenda impusă, fiindcă se rugase lui Dumnezeu ca să vie odată Nemții să scape țara de jugul aspru, a fost decapitat, și abia i s'a îngăduit de a fi spovedit înainte de moarte și de a i se face înmormântarea, după datină, ca pentru moarte

LITURGHIERUL GRECESC COMANDAT DE BRÂNCOVEANU,
pentru pomenirea lui și a familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. Sf. Ioan Gură de Aur.
După Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Museul de Artă Religioasă.*

LITURGHIERUL GRECESC COMANDAT DE BRÂNCOVEANU,
pentru pomenirea lui și a familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. Sf. Vasile cel Mare.
După Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Museul de Artă Religioasă.*

naturală. De această urgie, nu scapă nici Mitropolitul care refuzase să-l urmeze pe Domnul refugiat în fuga lui și se întorsese în București în mijlocul norodului, unde — pretinde Radu Popescu — ar fi uneltit cu boierii împotriva Domnitorului.

Din porunca lui Mavrocordat, Antim fu adus la curte, dar pe când scobora din rădvan ca să urce scările palatului, fu năpădit de Turci, care erau cât p'aici să-l ucidă. Cu toată stăruința lui de a fi dus înaintea lui Mavrocordat, fu ridicat pe sus și închis în beciurile palatului, împreună cu predicatorul curții, Ioan Abrami, cel care-i comunicase, pe când se afla cu Mavrocordat pe drumul Giurgiului, știrea falsă că Gheorghe Cantacuzino este gata să intre în București.

In beciurile închisorii, Mitropolitul este ținut mai multă vreme. In răstimp, Mavrocordat silește pe Antim, prin amenințări, să-și dea demisia din demnitatea de Mitropolit și alege în locul lui, pe fostul duhovnic al lui Brâncoveanu, Mitrofan. Dar lucrurile nu se mărginesc aci. Mavrocordat obținuse între acestea dela Patriarhul din Constantinopol, de care atârnau pe atunci mitropoliile noastre, caterisirea lui Antim. Astfel Antim este despopit, sub acuzarea de vrăjitorie; i se puse un potcap roșu în locul mitrei de Mitropolit; i se ridică numele monahal de Antim și i se redă numele său laic de Andrei și, în sfârșit, i se citește sentința prin care e condamnat la închisoare pe vieață, în mănăstirea din Muntele Sinai.

Pentru a preîntâmpina o eventuală revoltă a populației, Antim fu ridicat și pornit în miez de noapte, « cu carul sub paza unor Turci ». Aceștia trecură, cu el, Dunărea și ajungând în « Galipoli, lângă râul Dulcia, care trece prin Adrianopol » — de fapt știrea o culeg din Del Chiaro — îl uciseră și-l aruncară în râu.

Astfel, printr'o stranie coincidență a destinului, marele Mitropolit, care prin râvna lui culturală a dat o strălucire deosebită curții lui Brâncoveanu, și-a încheiat vieața ca și protectorul său, între păgâni, prin moarte silnică.

ACTIVITATEA LUI ANTIM. TRADUCEREA CĂRȚILOR DE RITUAL. Epoca lui Șerban Cantacuzino impusese citirea în biserici a Evangheliei și a Apostolului în limba română — pe lângă Cazania care se citea din vremea lui Matei Basarab. Serviciul liturgic se oficia însă mai departe în limba slavonă. Deși un vlădică luminat ca Mitropolitul Dosofteiu afirmase, întemeindu-se pe textele Sfintei Scripturi, drepturile limbii naționale și începuse opera de tălmăcire a cărților de ritual, totuși limba română nu putea încă să ia locul limbii slavone în Biserică. Nu putea să-l ia, fiindcă nu se găseau traduse în limba noastră toate cărțile de ritual necesare serviciului divin.

Opera de traducere a cărților de ritual nu era o chestiune ușoară. Dimpotrivă, ea era legată de o problemă dificilă.

Nu era destul să se transpună cuvintele slave pe românește, fiindcă unele părți trebuiau cântate în cursul serviciului divin, pe o melodie care nu se putea schimba, iar cuvintele românești trebuiau astfel alese și orânduite, încât să aibă ritmul cerut de necesitățile melodice ale muzicei bisericești. Problema traducerii se complica astfel cu o problemă de ordin muzical. In sfârșit, se adaogă faptul că nu era ușor a găsi în limba română de-atunci termeni corespunzători pentru subtilitățile dogmatice.

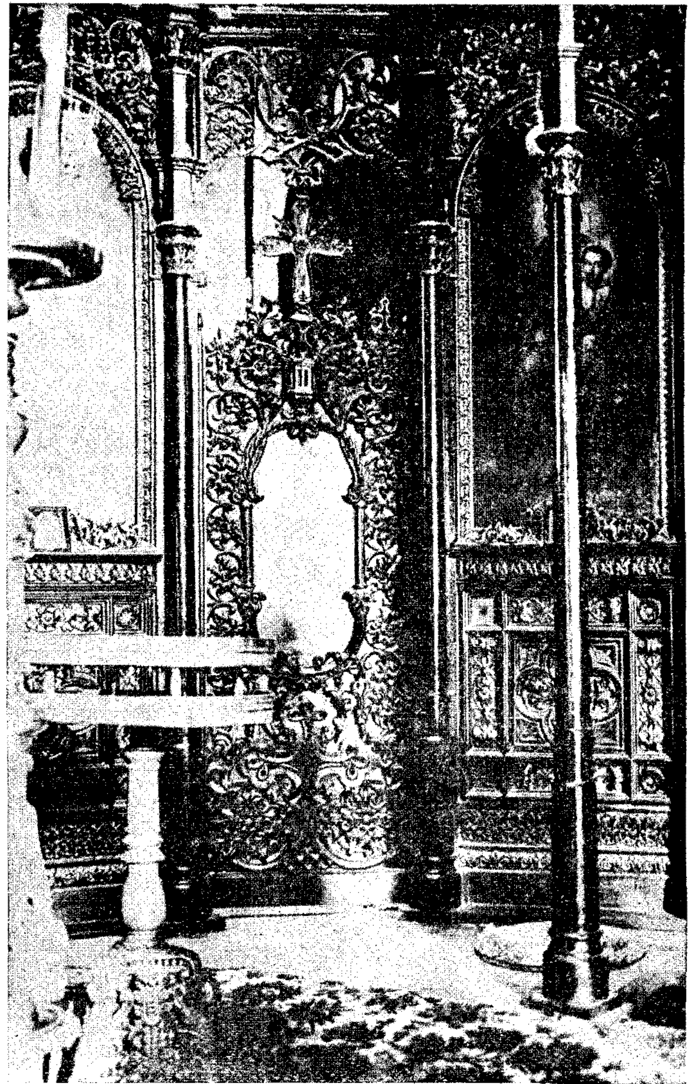
Ne aflăm dar în domnia lui Brâncoveanu într'o epocă de tranziție. Limba slavă nu mai era înțeleasă de cler, iar limba română nu era încă deplin pregătită să-i ia locul.

De aceea, în epoca lui Brâncoveanu, inovația introdusă mai înainte de Mitropolitul Ștefan, de a tipări cărțile de slujbă cu tipicurile în românește și cu rugăciunile în slavonește, continuă. Tipografia din Buzău, pusă sub conducerea episcopului Mitrofan, este prinsă între anii 1697 și 1702, aproape exclusiv cu tipărirea acestui fel de cărți de ritual bilingve [1]. In predosloviile cărților, Episcopul Mitrofan lămurește astfel năzuințele muncii sale:

«... Deoarece (cărțile) mai dinainte tipărite nu sunt cu tipicul « românesc, drept aceea m'am îndemnat de am tipărit cu toate « învățăturile românește, pentru înțelegerea tuturor ».

In procesul de introducere a limbii române în biserică, textele acestea de slujbă reprezintă un stadiu intermediar între epoca slavonă și epoca limbii naționale.

Pentru a ridica, măcar vremelnic, nivelul bisericii și al clerului, Brâncoveanu întemeiase, într'adevăr, o școală pentru învățarea limbii slavonești de către « copiii de vârstă fragedă ».

Ușa dela altar a bisericii Sf. Apostoli, ctitoria lui Antim Ivireanu.
(Din Arhiva fotografică a Fundației Regele Mihai I)

[1] Iată, pentru documentare, lista cărților bilingve tipărite la Episcopia din Buzău, unde păstorea Mitrofan:

1697 — Triod
1698 — Mineiu
1699 — Molitvenic
1700 — Octoih și Triod
1701 — Molitvenic
1701 — Penticostar
1702 — Liturghier
1702 — Molitvele vecerniei. O altă ediție, se pare, în 1703, I. Bianu și D. Simonescu, *Bibl. rom. veche*, IV, (Adăogiri și îndreptări), p. 29, nr. 38.

Antim Ivireanu însuși tipărește la Snagov, în 1697, o *Gramatică slavonească*, pe care o găsește cu atât mai necesară cu cât:

«...în bisericile dumnezeești — zice el în prefață — noi «ne-am obicinuit a ceti slavonește; dar necunoscând această «limbă, care ne este străină, nu a noastră, putem de multe ori «să cădem în greșeli...».

Dar toate încercările de a reînvia un trecut mort au rămas infructoase. Limba slavă nu mai putea dăinui multă vreme în bisericile noastre, nici chiar sub forma cărților bilingve.

In aceste vremuri de răscruce, când clerul nu mai putea mânui slavona, iar limba maternă nu era încă pregătită să pătrundă în altar, începe să se introducă în unele biserici, de sigur sub influența marilor patriarhi și cărturari greci dela curtea domnească, serviciul divin în limba greacă. La curtea lui Șerban Cantacuzino și a nepotului său de soră Constantin Brâncoveanu, întemeietori ai Academiei grecești și sprijinitori ai ortodoxiei în Orientul oprimat sub stăpânirea turcească, vin cei mai de seamă prelați ai Răsăritului grecesc, în frunte cu marele cărturar și luptător pentru păstrarea normelor de credință pravoslavnică Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului. Sub influența acestor mari cărturari ai ortodoxiei s'a introdus, la început în unele biserici, slujba religioasă în limba grecească.

Gravură din *Apostolul* dela Buzău, 1704.

Era o încercare de a întări biserica, îndrumând-o direct către izvorul Evangheliei și al Liturghiei, căci se știa de mult la noi, că sursa scripturilor sfinte este limba grecească:

«Apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor de cât în «păraie, că de ce să departă apa de izvor, totu-i mai înmestecată «și mai turbure; așa-i și izvoditul scripturei sfinte, totu-i mai «curată în limba ce-au grăit Duhul Sfânt... în Testamentul «Nou, grecească», spusese, încă din 1651, Simeon Ștefan, în predoslovia Psaltirei sale.

Dar limba greacă nu era nici ea înțeleasă nici de masele poporului și nici de cler. Academia întemeiată de Șerban Cantacuzino și de Brâncoveanu nu avusese vreme să-și dea roadele. Limba română trebuia să-și croiască drumul către altar și să devină limba bisericii. De fapt, pe timpul lui Brâncoveanu — ca și mai înainte — se citeau, în unele biserici, în limba poporului, cărțile fundamentale ale credinței: Evanghelia, Faptele Apostolilor și Cazania, pe când liturghia cu partea cântată se oficia în slavonește sau în grecește. Aceasta ne-o confirmă și pastorul anglican, Edmund Chistbul, care a însoțit pe ambasadorul englez din Constantinopol în drumul spre patrie și care a fost oaspetele lui Brâncoveanu și al Stolnicului Constantin Cantacuzino.

Munca începută astfel în veacul al XV-lea, în ținuturile muntoase ale Maramureșului și continuată în toate provinciile românești, dusese la introducerea parțială a limbii române în biserică. Ea trebuia cu vremea să triumfe definitiv. Cărțile de ritual trebuiau transpuse și în limba poporului și în această strădanie, se desfășoară dela o vreme activitatea lui Antim Ivireanu. El retipărește Evanghelia (1705) Apostolul (1704) adoptate serviciului divin din vremea lui Șerban Cantacuzino.

Incepând din 1706, Antim Ivireanu, pe atunci episcop de Râmnic, văzând că limba slavă nu mai poate fi menținută în biserică și, pe de altă parte, nici limba grecească nu putea fi introdusă, începe patronarea muncii grele de traducere și tipărire a textelor de ritual.

Din această activitate, au ajuns, până la noi, următoarele cărți:

1706 — Molitvenic.
1706 — Octoih.
1712 — Octoih.
1713 — Liturghie.
1713 — Molitvenic.
1715 — Ceaslov.
1715 — Liturghie.

Aceste cărți erau destinate să fie întrebuințate în serviciul bisericii. Prefețele sunt în această privință, concludente:

«Cum ca alte toate ce s'au scos românește, acum spre *tre-«buința preoților și a norodului* au fost de folos foarte, iară încă «și aceasta — este vorba de Molitvenicul din 1706 — mai tare «a fi căce nu e ca alte cărți bisericești a sluji în vremi rânduite, «ci putem zice în tot ceasul».

Molitvenicul din 1713 conține o altă dovadă hotărîtoare: «Mărturie cum că *nu iaste oprită a sluji liturghia fieștece pravoslavnic în limba sa*». Mărturia este textul din scrisoarea Apostolului Pavel către Romani, «la capitolul III, stih 29», pe care se întemeiase mai înainte Patriarhul Antiohiei «Kyr Theodor Valsamon», când la întrebarea Patriarhului de Alexandria

dacă este cu putință ca Armenii, Sirienii și alte neamuri « să slujească sfânta liturghie pre limba lor », răspunse: « de nu vor ști limba elinească, să slujească în limba lor ».

Impulsiunea dată de Antim Ivireanu pentru introducerea limbii naționale în biserică, deși înăbușită în timpul domniilor fanariote, a sfârșit totuși prin a birui.

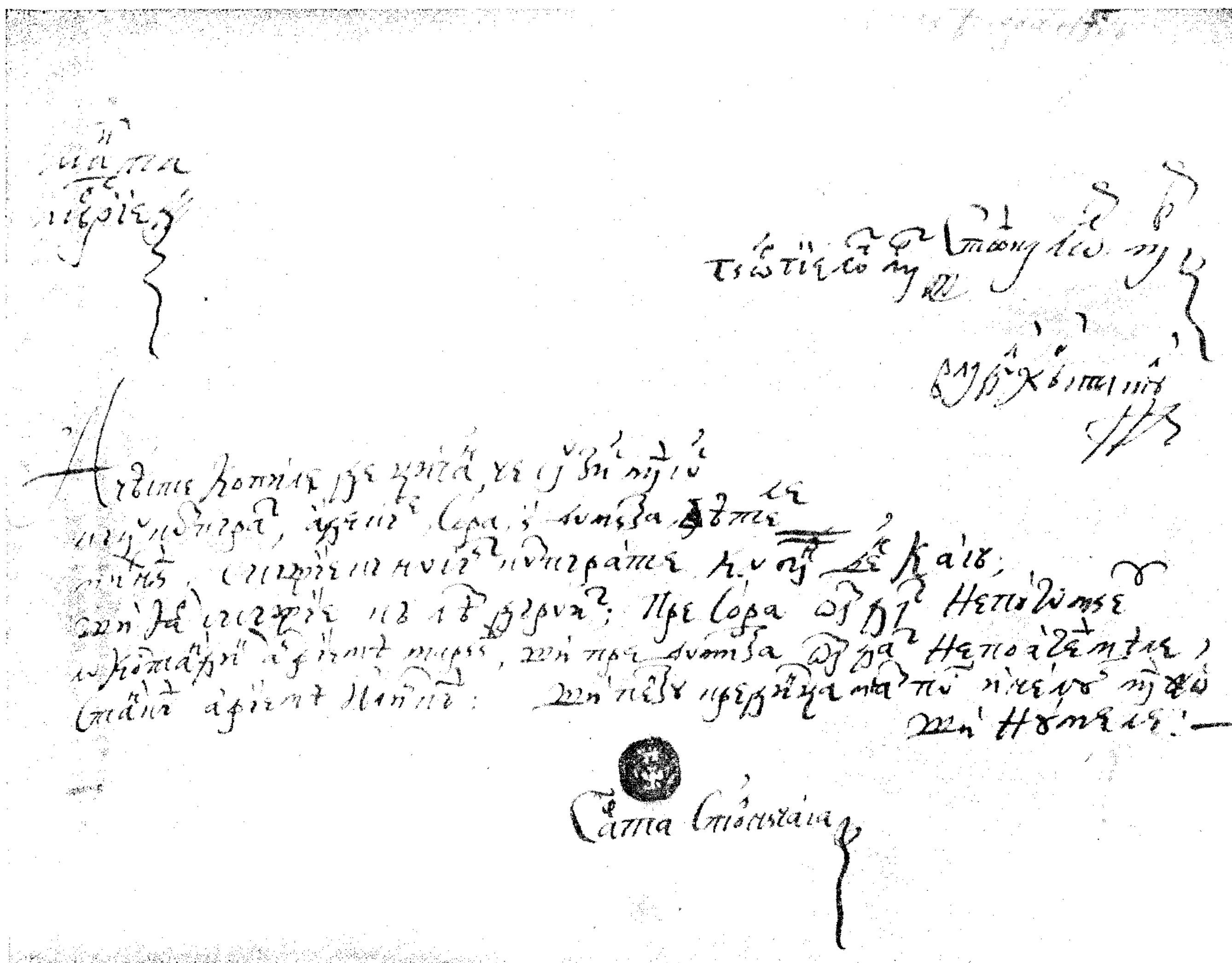
Dar meritul cel mare al lui Antim Ivireanu, în istoria literaturii noastre, îl formează *Didahiile* sale.

DIDAHIILE. Mitropolitul Antim este, după cât știm până acum, primul care, rupând cu tradiția, se urcă în amvonul Mitropoliei, în zilele marilor sărbători, ca să grăiască poporului său drept dela suflet la suflet. Până la el, în Biserica noastră, locul predicei îl ținea *cazania*; dar cazaniile, alcătuite cu multe veacuri în urmă, cuprindeau explicarea textelor evanghelice în linii general-omenești, ca pentru toate vremurile și pentru toate societățile, pe când societatea românească dela începutul secolului al XVIII avea nevoie de o învățătură vie, adaptată la nevoile ei duhovnicești, la suferințele ei, la durerile ei. Mitropolitul Antim a înțeles acest mare adevăr și, de pe înălțimea amvonului, el a știut să găsească cuvinte mișcătoare de mângâiere, care răsunau adânc în suflete, alinând necazurile unui neam întreg, ca de pildă acele discrete aluzii la lăcomia nesățioasă a Turcilor, care nu mai conteneau cu biruri și angarale.

Ce impresie puternică trebue să fi produs asupra Domnului și boerilor, adunați în biserica Mitropoliei, clipa solemnă când Vlădica, ridicând spre cer privirea rugătoare, cerea Sfintei Fecioare, în ziua în care se comemora Adormirea Ei, să « dea luminatului nostru Domn puterea » că să apere țara, « *de lupii cei văzuți și nevăzuți* » și să păzească « această boierime de toate primejdiile și de toate vicleșugurile vicleanului și să le dea dragoste, uniciune, sporiu și ajutor întru toate ».

Ca un adevărat « vraciu [1] al sufletelor » — cum se numește singur — subliniază calitățile și defectele societății pe care o călăuzea, și, cu o dragoste creștinească nețărmurită uneori, cu energie nebiruită alteori, caută să înfrâneze răul și să promoveze binele. Genul oratoriei religioase, tot atât de vechiu ca și creștinismul, cultivat cu ardoare în toate Bisericile Răsăritului și Occidentului, a ajuns firește la teme, imagini și formule consacrate, care s'au impus și au trecut dela un predicator la altul. De sigur că în cuvântările Mitropolitului Antim se găsesc imagini ca: « și când ieșim dela biserică, să nu ieșim deșerți, ci să facem cum face ariciul că, după ce merge la vie, întâi să satură el de struguri, și apoi scutură vița de cad broboanele jos și să tăvălește pre jos de se înfig în ghimpii lui și duce și fiilor », imagini ce pot veni dela Sf. Ioan Damasceanul [2]. Vor

[1] « vraciu » insemna în limba veche « doctor ».
[2] D. Russo, *Studii și critice*, p. 24, nr. 1.

Un act dela Safta Stolniceasa, soția lui Constantin Cantacuzino Stolnicul

Mitropolia din Bucureşti, unde a ţinut predicile sale Antim Ivireanu

mai fi de sigur şi altele, — poate chiar dela contemporanul său Ilie Miniat —, dar valoarea didahiilor lui Antim Ivireanu stă în claritatea planului, în precisia ideei şi a formei, şi în vioiciunea stilului, — şi mai ales în legătura lor cu societatea timpului. Este o predică vie pentru contemporanii săi.

Didahiile sale ne desvăluie, cu multă căldură, colţuri interesante din patriarhala vieaţă românească de altădată, care cu toată simplitatea ei, avea şi trăsături etice, pline de duioşie:

« Am înţeles — grăieşte el marilor boieri — cum că este obi-« ceiul de vă adunaţi seara în divan şi faceţi puţină oraţie înaintea « Domnului şi după aceea cereţi iertăciune. Şi măcar că nu mi « s'au întâmplat până acum să văz cu ochii, iar foarte mi-au « plăcut şi am fericit obiceiu bun ca acesta, că este lucru cuvios « a cere iertăciune dela stăpân şi unul dela altul şi nu numai « mai marii noştri, nu numai întru această zi, ce vom să intrăm « în zilele sfântului post, ci pociu zice că să se cuvine să « cerem iertăciune în toate zilele ».

Atenţia Mitropolitului se îndreaptă însă, cu deosebită grije, spre năravurile rele care duceau societatea românească a timpului său la decădere şi pe care se străduia din răsputeri să le stârpească. Privirea atentă a Mitropolitului nu scapă acel nărav urît al poporului nostru, care a impresionat neplăcut pe străini: sudalma. Contimporanul său, Del Chiaro, ne înfăţişează în memoriile lui, cu oarecare admiraţie, îndemânarea cu care « băieţi de 7—8 ani conduceau grupe de cai la adăpost »; dar adaogă imediat că:

«. . . dacă vreun cal se abătea din grup, băiatul îl striga reche-« mându-l cu înjurături triviale, iar dacă nu izbutea, începea « să plângă, continuând totuşi pomelnicul de înjurături obscene, « fără să cunoască înţelesul lor. In popor, părinţii înşişi deprind « copiii cu înjurături şi se delectează când aceştia descurcă pri-« mele silabe din expresii triviale, măgulindu-se chiar când com-« bină noui înjurături. In timpul celor 7 ani de şedere în Va-« lahia, n'am avut ocazia să aud ca cineva să fi fost pedepsit « pentru înjurături, fie de către instanţele judiciare sau de cele « bisericeşti ».

Cu adâncă indignare, Antim se ridică în predicele sale, rostite de pe înălţimea amvonului Mitropoliei, împotriva acestui nărav care ne scobora înaintea străinilor:

« Ce neam — întreabă el — înjură ca noi de lege, de cruce, « de cuminecătură, de morţi, de pomene, de lumânare, de mor-« mânt, de suflet, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de « botez, de cununie şi de toate tainele sfintei biserici? Şi ne « ocărîm şi ne batjocorim înşine legea; cine dintre păgâni face « aceasta? ».

Se pare că autoritatea Bisericei începuse să scadă, în parte — trebue s'o spunem; reiese aceasta chiar din unele predici ale Mitropolitului — şi din pricina clerului, care nu era totdeauna la înălţimea misiunii sale. Lumea se ducea mai des « pre la cărciume, pre la hore şi pre la jocuri » decât la biserică, iar când venea la « sfintele biserici », în loc să asculte slujba şi să se împărtăşească cu « hrana cea duhovnicească », « vorbesc şi râd şi fac cu ochiul unul altuia, mai rău decât pe la cărciume ».

Combătând cu energie această lipsă de respect faţă de cele sfinte, el atacă apoi făţărnicia şi bigotismul acelor boieri, care găsiseră mijlocul de a ocoli taina spovedaniei, având « câte doi

duhovnici, unul la țară și altul la oraș: la cel dela țară, ca la un om prost, spune păcatele ce le socotește el că sunt mai mari, iar la cel dela oraș spune păcatele ce le socotește că sunt mai mici, — negutătorind și meșteșugind taina ispovedaniei ».

Nici pe frumoasele jupânese din vremea lui Brâncoveanu, îmbrăcate după moda grecească și iubitoare de lux, nu le cruță. Intr'adevăr, năzuința după podoabe a jupâneselor dela curtea lui Brâncoveanu uimise și pe străini. Același Del Chiaro ne semnalează astfel luxul din timpul său:

« In zile de sărbătoare — spune el — se gătesc cu haine bo- « gate și juvaeruri scumpe, cu salbe de monede de aur de diferite « mărimi, până la valoarea de 10 galbeni una ».

Mitropolitul Antim, într'o predică, ține să scoată în lumină și această ușurință a cochetelor contimporane și luând ca pildă pe Sara, soția lui Avraam, care nu se sfia să-și primească oaspeții frământând pâine, întreabă:

« Oare să fie acum vreuna așa? Ba, căci ia scoate mâna « Sarei! O văd plină de cocă. Scoate și mâna unei mueri de acum! « O văd plină de inele și de scule. Caut și văd fața Sarei, plină de pielm [1]. Văd și fața unei muieri de acum, plină de fleacuri « drăcești ».

Dar ceea ce este de admirat la acest Mitropolit străin ca origine de neamul nostru, este energia cu care, ridicându-se la înălțimea vremurilor sale, pune degetul pe rana de care sângera poporul său. In epoca în care el a păstorit, luptele sângeroase dintre partidele boierești și patimile deslănțuite de ele, deși păreau domolite prin cârmuirea înțeleaptă și blândă a lui Brâncoveanu, totuși mocneau în adânc și aveau să târască în curând, în volbura lor, nu numai persoana și copiii Domnitorului, ci și autonomia țării. In acea atmosferă de patimi, de ură, de invidie și de comploturi, Mitropolitul Antim, cu autoritatea morală pe care i-o dădea nimbul de sfințenie al misiunii sale, adresa boierilor în ziua în care Biserica comemora Schimbarea la Față, cuvinte de înfruntare ca acestea:

« Hristos zice: « Pacea mea o dau vouă », iar noi nu voim să « avem pace între noi, ci ne turburăm pururea pentru fieștece, « ca valurile mării când le suflă vântul. Hristos zice: « Nu jude- « careți ca să nu vă judece », iar noi de ar fi cu putință să nu « ne treacă nici zi, nici ceas, cu judecarea și cu grăirea de rău, « nu numai pre cei ce-i știm, ci și pre cei ce nu-i știm. Hristos « zice: « Precum pohtiți voi să vă facă vouă oamenii, faceți și « voi lor »; noi pohtim să ne cinstească toți, să ne dea toți plo- « coane și daruri, să ne dea de să ne fericească, să ne grăiască de « bine, să ne facă toți după pohta noastră, să nu ne stea nimeni « împotrivă, nici să ne zică nimica de am face verice rău. Iar « noi pohtim să osândim pre toți, să nu dăm nimănui nimica, « să nu facem nimănui niciun bine, nici să se folosească nimenea « de noi; pre toți îi hulim, pre toți îi grăim de rău, pre toți îi « pârîm, pre toți îi luăm în râs și în batjocură; tutora le zicem « că sunt nebuni și fără nicio socoteală; numai pre noi înșine, « voiu cuteza a zice, ne facem și mai înțelepți decât Dumnezeu ».

Revenind asupra aceleiași teme, într'o altă predică, el caută să sgudue adânc conștiințele, subliniind, cu toată vigoarea, fățărnicia contimporanilor:

« Ce folos a fi galben și ofilit de post, iar de pismă și de ură « a fi prins? Ce folos este a nu bea vin și a fi beat de vinul mâ- « niei? Ce folos este a nu mânca carne și cu hule a rupe carnea « fraților noștri? ».

Pentru a întinde ramura de măslin celor ce se învrăjbeau și se urau, el evocă — într'o imagine, plină de plasticitate, prin gradație și contraste și de resonanțe melodice prin simetria părților — scena din Evanghelie, când corabia care purta pe apostoli și pe Mântuitorul adormit, este surprinsă de furtună:

[1] Făină albă ce se presară pe pâine.

Regele Wachtang al Ivirilor din Caucaz, care a introdus tiparul în Iviria, cu material și meșteri trimeși de Brâncoveanu.

« Mi se pare ca și când aș vedea înaintea ochilor mei chipul « ei: de toate părțile să se afle vânturi mari, să se strângă împre- « jurul vântului nori negri și deși, toată marea să spumege de « mânie și pretutindenea să se înalțe valurile ca niște munți. « Mi se pare că văz corabia Apostolilor că se luptă cu multă săl- « bătecie în turburarea mării: de o parte o bat valurile, de altă « parte o bat vânturile și o turbură; de o parte o ridică spre « ceriu, de altă parte o pogoară la iad. Mi se pare că văz pe « fețele Apostolilor... moartea zugrăvită... și toți cu suspi- « nuri și cu lacrămi cerea cu rugăminte ajutor dela Hristos ce « dormea: Doamne! mântuiește-ne că pierim! »

Și explicând apoi minunea liniștirii valurilor, numai prin credința cu care apostolii uniți într'un singur suflet și într'un singur glas, s'au rugat Domnului: « Doamne! mântuiește-ne că pierim », el face o discretă aluzie, la suferințele și la durerile țării: («...Toți pătimesc, toți sunt în scârbă [1], toți suspină sub jugul cel greu al nevoiei... Și cum dar se va mântui norodul, cum se va scutura această ticăloasă de țară de sarcina cea grea a relelor ce o supără?...»), pentru ca într'o frumoasă perorație să îndemne la unire și la dragoste.

Dar glasul Mitropolitului răsuna în pustiu.

Cuvântările lui, menite să răscolească puternic sufletele, nu au avut darul să potolească patimile și să stingă un obiceiu

[1] « Scârbă » însemna, în limba veche, « mâhnire ».

înrădăcinat din părinți. Și atunci, Antim se vede nevoit să purceadă dela vorbă la faptă:

« Și cine are acel obiceiu — revine el într'o altă didahie — de « pârește pe fratele său creștin, pentru ca să-l păgubească și « să-l sărăcească, să se lase de acel lucru, că toate păcatele câte « va face, după ce se va ispovedi și-și va face canonul ce-i va da « duhovnicul, i se vor ierta, iar acel păcat al pârei nu se va ierta « nici cu un mijloc, că este *mai mare decât uciderea*. Și iată că « *vă poruncesc și vouă preoților :* cine ar veni la voi să se ispo- « vedească și va avea acel păcat al pârei, de va da acel om « înaintea voastră făgăduială și se va chezășui cum că nu va « mai pârî pe nimeni în vieața lui, voi să-i dați iertăciune, dar « să-l și canonisiți, apoi să se și cuminice; *iar de nu va vrea să « se părăsească, să-l lipsiți de sfânta taină* ».

Și tot astfel, se vede nevoit să ia măsuri represive și împotriva negutătorilor, care lăcomindu-se la câștig, nesocoteau sărbătorile și călcau pravilele:

« Iată vă zic, iubiților mei, și vă învăț cu frica lui Dumnezeu, « ca un părinte sufletesc și păstor ce vă sunt, să veniți în fire și « să vă căiți de lucrurile cele necuvioase... Și vă poruncesc « tuturor, câți sunteți cu meșteșug și cu negutătorii, veri de ce « breslă, ca de acum înainte Duminicile și sărbătorile cele mari, « ce se numesc domnești,... să vă închideți prăvăliile și nici « să vindeți, nici să cumpărați, nu numai dela creștini, ci nici « de alte limbi, ce nu sunt de legea noastră, nici să lucrați. Și « precum zic să faceți, că nefăcând, să știți bine că vă voiu pe- « depsi bisericește ca pravila... și încă și pre cei cari se vor « arăta semeți și tari de cap și nu se vor supune direptății și « poruncii bisericești, îi voiu pedepsi și cu domnia ».

Asemenea cuvântări, care scormoneau conștiințele și răneau susceptibilitățile prin măsurile represive, au creiat nemulțumiri. Astfel, aceste înfruntări ale Mitropolitului în loc să aducă pe cei rătăciți pe calea dreaptă, au stârnit dimpotrivă, animozități, într'o societate care nu mai prețuia după cuviință ordinea bisericească. Ecoul acestor animozități l-am văzut, în conflictul dintre Antim Ivireanu și Brâncoveanu.

După detronarea lui Brâncoveanu, în ultimul an al păstoririi sale, Antim Ivireanu a publicat un volum de *Sfaturi creștine politice* în versuri grecești, influențate și în bună parte împrumutate, din literatura parenetică bizantină.

In evoluția literaturii vechi, Antim Ivireanu are meritul de a fi stimulat introducerea limbii materne în bisericile din Țara Românească și de a fi fost inițiatorul predicei — o predică vie adaptată nevoilor societății și timpului, de o mare înălțime morală și o reală frumusețe stilistică. El a dat o strălucire deosebită domniei lui Brâncoveanu, fiindcă l-a ajutat ca, potrivit unei tradiții mai vechi a Domnilor Basarabi, să ia sub oblăduirea lui creștinătatea ortodoxă oprimată sub vitrega stăpânire a Turcilor. Prin osârdia lui Antim Ivireanu, darurile tipografiilor noastre domnești mergeau — până departe la Arabii din Siria și la Ivirii din munții Caucaz.

Unul dintre discipolii săi, care a învățat dela el meșteșugul tiparului și care a îndeplinit pe plaiurile Caucazului munca, pentru slava Domnului, de a da Ivirilor primele tipărituri ale scripturilor sfinte, ardeleanul Mihail Ștefanovici, a găsit pentru el următoarele cuvinte de dreaptă prețuire:

«...ca pre un mărgăritariu scumpu, legatu cu aur întru vin- « dere oarecând fiind prețuit, și din țara ta scos, și în partea « locurilor noastre adus și nemerit, ai strălucit ca o rază lumi- « noasă »

BIBLIOGRAFIE. *Vieața Mitropolitului Antim Ivireanu.* Date contemporane se găsesc la: Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718; reeditat de N. Iorga în 1914, la Văleni, tradus în românește de S. C. Cristian, după textul italian sub titlul: *Revoluțiile Valachiei de Anton Maria del Chiaro Fiorentino*, Iași, « Vieața Românească », 1929. Radu Popescu, *Cronica*, publicată în *Magazinul istoric pentru Dacia* al lui N. Bălcescu și Treb. Laurian, tom. IV, p. 49—51. Un alt izvor contimporan este cronica grecească a Țării Românești scrisă de Mitrofan Grigoras, publicată în textu original grecesc, cu traducere românească și cu un studiu introductiv de D. Russo în *Revista Istorică Română*, IV, 1934, p. 1—43 și reprodusă în *Studii greco-române, opere postume*, tomul II, p. 409—461. C. Erbiceanu, *Un document dela Mitropolitul Ungro-Vlahiei, Antim Ivireanul*, în *Biserica ortodoxă română*, anul XV (1891), p. 60 și urm. și XVII (1893—94), p. 130 și urm., 225 și urm. C. Erbiceanu, *Invățătura bisericească a Vlădicei Antim*, în *Biserica ortodoxă*, XVI (1892—1893), p. 769 și urm. Șt. Dinulescu, *Vieața și activitatea Mitropolitului Țerei Românesci Antim Ivireanul* (1708—1716), Cernăuți, 1886. Tipărit separat din *Candela* (vechea revistă bucovineană). Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir Mitropolitain de Valachie*, în *Nouveaux mélanges orientaux*, Paris, Imprimerie nationale, 1886, p. 515—560. La sfârșit, se dă o descriere a cărților publicate de marele Mitropolit. Informațiuni prețioase se găsesc și în studiul cu caracter de popularizare al lui N. Dobrescu, fost profesor de Istoria Bisericii Române la Facultatea de Teologie din București: *Vieața și faptele lui Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1900 (Biblioteca Steaua, nr. 20).

B. Iorgulescu, *Omorîrea Mitropolitului Ivireanu* în *Literatură și Artă*, IV (1889), pag. 772 și urm. C. Erbiceanu, *Ceva despre Antim Ivireanu*, în *Biserica ortodoxă*, XXX (1906—1907), p. 1346 și urm. N. Iorga, *Mitropolitul Antim Ivireanu în luptă cu Ierusalimul* în *Acad. Rom., Anale* tom. LV, 1934—1935, p. 29 (mențiune); același, *Intre Antim și Mitrofan Mitropoliții Țării Românești*, în *Biserica ortodoxă română*, 1935, p. 1—5, 113—117; același, *Despre uciderea Mitropolitului Antim, ibidem*, p. 225.

OPERA. Textele tipărite de Antim Ivireanu se găsesc descrise pe larg, cu extrase din prefețe și epiloguri și uneori cu facsimile, în I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, p. 481, 584, 482, 485, 489, 492, 495, 497 ș. a. (vezi indicele) cf. și completări la I. Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV. Buc. 1944, C. Erbiceanu *Cel dintâiu Octoih imprimat în Valachia în românește*, în *Biserica ortodoxă*, anul XVI (1892—1893), p. 800 și urm.

Didahiile lui Antim Ivireanu ni s'au păstrat în manuscrise.

Primul manuscris a fost descoperit de Episcopul Melhisedec, în anul 1871, în biblioteca Episcopului de Buzău — atunci decedat — Dionisie. Manuscrisul fusese copiat la 27 Iulie 1781, de Arhimandritul Grigorie Deleanul. Acest manuscris a fost dăruit Academiei Române, în ședința dela 18 Martie 1886, unde a fost catalogat sub numărul 549 și publicat de Ioan Bianu, *Predice făcute pe la praznice mari de Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungro-Vlahiei* (1709—1716), publicate după manuscrisul dela 1781... cu notițe biografice... de P. S. S. Episcopul Melchisedec, București, 1886. In editarea predicelor, Bianu a grupat la un loc predicele referitoare la aceeași sărbătoare, de exemplu: două privitoare la Adormirea Maicii Domnului, două la Sf. Dumitru, două la Crăciun, cinci la Florii etc.

Manuscrisul original al Didahiilor lui Antim a fost descoperit în biblioteca Mănăstirii Căldărușani, în anul 1881, de C. Erbiceanu și dăruit Academiei Române, unde se păstrează sub numărul 549. El a fost publicat de C. Erbiceanu, *Didahiile ținute în Mitropolia din București de Antim Ivireanu, Mitropolitul Ungro-Vlahiei, 1709—1716,...* cu notițe biografice de P. S. S. Episcopul Melhisedec, București, tipografia Cărțile Bisericești, 1888. C. Erbiceanu, întemeindu-se pe manuscrisul original, a urmat ordinea cronologică a Duminecilor și sărbătorilor. După P. Haneș, Erbiceanu, deși are dinainte originalul lui Antim, reproduce însă în multe părți textul ediției din 1886 al lui Bianu (vezi P. V. Háneș, *Antim Ivireanu, Predici*, p. XXIX, notă). Textul original al lui Antim Ivireanu a fost publicat de Petre V. Haneș, *Antim Ivireanu, Predici*, cu o prefață și indice de cuvinte, București, Minerva, 1915. Haneș grupează didahiile în două: *a) Predici*, așezate în ordinea edițiunii din 1888, care este și a originalului și *b) Cuvântări funebre.* Un manuscris interesant a fost semnalat de St. Berechet în articolul: *Incă un manuscris al lui Antim Ivireanu* (1709) în *Neamul românesc literar*, II (1910), pag. 216 și urm., 232 și urm. articol reprodus în broșura: *Documente slave de prin arhivele ruse*, București, 1920, p. 17—26. Ms-ul are titlul: *Chipurile Vechiului și Noului Testament* și cuprinde o « rodoslovie » (genealogie) a prorocilor, patriarhilor și regilor de la Adam până la Hristos. Este închinat lui Brâncoveanu și este scris frumos, împodobit cu chenare și ilustrații de mâna Mitropolitului Antim Ivireanu în Târgoviște, la 1709. Se păstrează în Muzeul Academiei Imperiale din Kiev (nr. 529), unde a fost dus din consistoriul de la Chișinău, în 1884. După cum ne încredințează Berechet, « este cea mai însemnată capodoperă de caligrafie și zugrăveală eșită din mâinile lui Antim ». Are 515 portrete și 3 schițe care, « în combinarea așa de artistică a culorilor și în finețea trăsăturilor, arată în Antim un artist desăvârșit ».

Episcopul Melhisedec a publicat în 1889, volumul II de predici, după un manuscris păstrat apoi la Academia Română, sub nr. 525: *Didachiile Mitropolitului Ungro-Vlahiei Antim Ivireanul, 1709—1716, făcute pentru toate Duminecile, începând dela Dumineca Fariseului și pentru toate sărbătorile anuale, mari și mici;* dar argumentele aduse pentru paternitatea lui Antim, nu sunt convingătoare.

O ediție populară a dat Dr. I. Cornoi, *Antim Ivireanu, Din Didahiile ținute în Mitropolia din București*, cu notițe bibliografice, în colecția « Autori români vechi și contemporani », București, Socec, 1895.

Pentru *Sfătuiri creștine-politice*, cf. descrierea la Ion Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 498—499. Cf. și Const. Erbiceanu în *Biserica ortodoxă română*, XXX, p. 1201.

UN TRADUCĂTOR IN VERSURI AL PSALTIRII, LA CURTEA LUI BRÂNCOVEANU: TEODOR CORBEA

Intre cărturarii oploşiţi la curtea lui Brâncoveanu se aflau şi fiii Popei Ion Corbea, gocimanul (epitropul) bisericii Şcheilor din Braşov. Popa Ion Corbea, venit la bătrâneţe în Muntenia, s'a călugărit, iar fiii săi au intrat în slujba lui Brâncoveanu. Amândoi ştiau bine latineşte şi au fost folosiţi de Domnitor pentru solii.

Cel mai mare, David, primul intrat în serviciu, a fost trimes de Brâncoveanu în Ardeal, pentru a înteţi rezistenţa Braşovenilor împotriva unirii; în Moldova, pentru a duce tratative cu Turculeţ, comandantul podgheazurilor polone, şi în cele din urmă în Rusia, la curtea lui Petru cel Mare. Ţarul a rămas aşa de mulţumit de solul lui Brâncoveanu, încât în 1707 l-a cerut şi l-a reţinut la Petersburg, ca ajutor al lui Nicolae Milescu, care ajunsese în asfinţitul vieţii. Abia intrat în serviciu, David Corbea a fost trimes într'o misiune diplomatică pe lângă Francisc II Rakotzi, căruia Ţarul vroia să-i ofere coroana Poloniei. Intorcându-se din această misiune, se îmbolnăveşte şi moare la Varşovia în vara anului 1707.

Fratele mai mic Teodor a mers şi el pe căile înaintaşului său. A intrat în slujba Cantacuzenilor. A trecut apoi în serviciul lui Brâncoveanu şi a fost trimes, în locul fratelui său, cu solii în Rusia. El a încheiat tratativele dintre Brâncoveanu şi Petru cel Mare, prin care Ţarul garanta lui Brâncoveanu şi urmaşilor săi tronul Munteniei. După izbucnirea războiului dintre Ruşi şi Turci, când Brâncoveanu oscila, Teodor Corbea, aprobând atitudinea lui Toma Cantacuzino, a trecut cu acesta făţiş de partea Ruşilor. După înfrângerea Ruşilor a fost silit, împreună cu Toma Cantacuzino, să plece în Rusia. Aci s'a aşezat definitiv, a luat locul pe care-l avusese mai înainte fratele său şi a obţinut din partea Ţarului, câteva moşii luate dela hatmanul Mazepa.

Teodor Corbea a fost un cărturar de seamă. Dela el ne-a rămas un vocabular latin-român *Lexicon latino-roman tradus de Todor Corbea sin Ieromonah Ioasaf din Braşov* sau sub titlu latin: — *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, alcătuit după modelul dicţionarului latin-ungar al lui Albert Molnar (prima ediţie 1611). Este primul dicţionar latin-român în cultura noastră şi la alcătuirea lui a fost îndemnat şi sprijinit materialmente de Episcopul Mitrofan al Buzăului (1691—1703).

Mai important însă pentru literatura românească este Psaltirea versificată şi dăruită de el însuşi bisericii româneşti din Braşovul, unde oficiase serviciul divin tatăl său, după cum aflăm din nota finală: « S'a dăruit sfintei biserici a Braşovului de dumnealui Pan Theodor Corbea vel pisariu i canţilar al prea puternicii imperatorii moschiceşti, în anu 1725, luna Mai 10 dni (zile) ».

Cartea are două prefeţe în versuri, una în româneşte, alta în ruseşte, închinate lui Petru cel Mare: « prea maiestatului celui împărătesc, prea milostivul meu stăpân », în care cărturarul braşovean vedea mântuirea neamului său de jugul turcesc şi de mrejile catolicismului.

Teodor Corbea întrebuinţează şi el, ca şi Dosoftei, în traducerea sa versuri de diferite lungimi, dela versul de 13 silabe până la versul popular de 5 silabe; are şi el uneori imagini fericite, izbuteşte să redea, în genere, în traducerea lui ideea orginalului, în chip fericit, ca de pildă psalmul 49:

Al Dumnezăilorŭ Domn Dumnezău au strigat,
Şi dela răsăritul soarelui au chiemat
Până la apus, de grabă, lumea şi pământu
Ca să le descopere voia-şi şi cuvântu
A frămseţei lui iaste bunăcuviinţă
Din Sion, în adevăr, cu bunăcredinţă
Dumnezău la aiave va veni arătat,
Cu seamne, ca un mare şi straşnic împărat.
Cu măriri şi cu slave Dumnezăul nostru
Va veni, şi n'a tăcea, nici ş'a închide rostu [1]).

dar înclinarea spre diluare, care nu câştigă nimic în adâncime şi pe care o găsim în versurile de mai sus (n'a tăcea, nici s'a închide rostu), capătă uneori proporţii aşa de mari încât se pierde în prolixităţi supărătoare:

Iubit-am foarte
In zi şi'n noapte
De nădejde prinsŭ
Că Domnul de susŭ
Al rugei-mi glasŭ
Oŭi în care časŭ
Il va auzi
Strigându-l în zi.
Că el a plecat
Dintr'al său înalt

Uréchia-şi mie
Cu miil'o mie
Şi într'a méle
Eu zile gréle
L'oi chema pre dânsŭ
Cu plânsŭ într'adinsŭ
A morţii dureri
A méle puteri
De tot au cuprinsŭ
Ah şi le-au supusŭ

pentru textul biblic atât de precis <ps. 116 trad. Gala Galaction>: 1—3 Iubesc pe Domnul, căci el aude glasul meu şi strigarea mea, că pleacă urechea lui spre mine, în ziua în care îl chem când mă cuprinseseră laţurile morţii.

Psaltirea lui Corbea a rămas însă în manuscris şi nu a trezit în literatura orală a poporului ecourile pe care le-a trezit — desigur prin mijlocirea dascălilor de biserici — Psaltirea lui Dosoftei.

BIBLIOGRAFIE: Vieaţa lui Corbea a fost reconstituită în parte de Scarlat Struţeanu, *Doi umanişti ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în revista *Ramuri*, Craiova, 1941, p. 40—55.

Operą lui: Pentru *Dictiones latinae cum valahica interpretatione*, păstrat într'un manuscris din Biblioteca din Blaj, cf. Grigore Creţu, *Cel mai vechiu dicţionar latino-românesc*, Bucureşti, 1905 şi Göbl László, *A magyar szótárir dalom hatása a z oláhra.* (Influenţa ungurească asupra lexicografiei româneşti), Budapesta 1932, extras din *A Nyelvtudományi Közlemények* XLVIII. Kötetébŏl, p. 4—22. Originalul dicţionarului se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj, sub nr. 46 IV. Şt. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 51.

Originalul Psaltirei versificate se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj (v. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj 1939, p. 52, nr. 79). O copie de pe original în Biblioteca Academiei Române, secţia mss., sub nr. 200, făcută de A. Petruţ, în Bucureşti, la 1885, v. Ion Bianu, *Biblioteca Academiei Române, Catalogul manuscriptelor româneşti*, tom I, Bucureşti 1907, p. 442, nr. 200, unde se reproduc şi prefeţele româneşti. Câteva fragmente (psalmii: 49, 50, 114, 126), au fost reproduse de Prot. I. Bianu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei*, Bucureşti, 1887, p. – XLIX—LV.

[1]) Iată textul biblic în traducerea lui Gala Galaction (psalmul 50): Dumnezeul cel prea înalt, printre dumnezei, grăeşte şi la sine cheamă pe locuitorii pământului, de la răsăritul soarelui şi până la apusul lui. Din Sion — desăvârşita frumuseţe — Dumnezeu se arată prea luminos, Dumnezeul nostru vine şi nu tace ».

X

ISTORIOGRAFIA IN EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONST. BRÂNCOVEANU

COMPILAŢII ŞI CRONICI DE PARTID PE VREMEA LUI ŞERBAN CANTACUZINO

Istoriografia munteană înfăţişează probleme tot aşa de grele — dacă nu mai grele — ca istoriografia moldovenească. In vicisitudinile prin care a trecut vieaţa de cultură a Ţării Româneşti, originalele vechilor cronici s'au pierdut şi n'au răsbătut până la noi decât còpii târzii, imperfecte, pline de lacune şi fără nume de autori.

Dar ceea ce complică şi mai mult lucrurile şi îngreunează cercetările, este faptul că aceste cronici nu ni s'au păstrat ca individualităţi de sine stătătoare, independente, ci în compilaţii legate una de alta în corpuri de cronici, fără să se vadă totdeauna clar distincţia între ele.

I. VECHILE ANALE PĂMÂNTENE. — Am arătat mai sus (vol. I, p. 81), că, înainte de a se începe în Ţara-Românească marile compilaţii de cronici din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, trebue să fi existat letopiseţe pământene, care însă nu ni s'au păstrat — sau cel puţin nu s'au găsit până acum în forma lor primitivă. Compilaţia lui Radu Popescu face, precum s'a văzut, deseori aluzie la aceste anale naţionale în termeni care nu dă loc la îndoială, ca de pildă vorbind de Vladislav Vodă, « de carele nici o istorie nu se află scrisă de cinevaş, fără cât zice că au perit de sabie în Târşor, iar nu *scrie*, în războiu, de au avut cu cineva, sau de vreun vrajmaş al lui, sau de nescareva oameni de ai casei lui... ci numai zice că au perit de sabie în Târşor. După aceasta se *cunoaşte ce fel de oameni au fost Rumânii* noştri *care nici-un lucru deplin n'au scris! Zice aceasta* că au făcut bisearica din Târşor care se şi veade ». La aceste anale pământene — probabil, şi nu la compilaţiile contimporane — face aluzie şi Stolnicul Constantin Cantacuzino, în răspunsurile sale la întrebările generalului conte Fernando Marsigli şi în catalogul Domnilor Valahiei pe care i-l trimete în anexă: « Natali di questo Negro (Legendarul Negru Vodă), *negl'annali di Valacchia* non si fa mentione (Naşterea acestui Negru, în analele Valahiei, nu se face menţiune); sau pomenind victoria lui Mircea cel Mare împotriva Turcilor — come *gl'annali valachi narrano* [1]). In a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aceste anale pământene au fost adunate, înnodate şi prelucrate într'un corp complet de cronică, cuprinzând istoria completă e Principatului muntean, de doi compilatori, cari, după toate probabilităţile, sunt: Stoica Ludescu şi Radu Popescu. Aceştia au adăugat evenimentele contemporane la care ei au fost martori.

Pentru partea contemporană însă nici Stoica Ludescu, nici Radu Popescu nu s'au ridicat la nivelul înalt al istoriografiei, la care se ridicaseră cronicarii moldoveni. Aceştia, pornind dela concepţia pragmatică a istoriei — historia magistra vitae — pe care o cunoscuseră în colegiile iezuite ale Poloniei, din sursele clasicităţii latine şi din cele mai bune modele ale istoriografiei regatului vecin, se străduiseră să confrunte ştirile pentru a reconstitui adevărul istoric: « ca să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deşarte, ce de dreptate », cum zicea Ureche.

Stoica Ludescu şi Radu Popescu trăiesc într'una din epocele cele mai turburi ale istoriei muntene, epocă de desbinări adânci în pătura conducătoare, de patimi cari clocoteau în adânc şi cari mocnesc până în epoca lui Brâncoveanu. Este o epocă nenorocită care se încheie cu prăbuşirea domniilor pământene şi cu instaurarea epocei fanariote. Boierimea era împărţită în două partide vrăjmaşe care se urau de moarte: partida Cantacuzenilor şi partida Bălenilor. Postelnicul Constantin Cantacuzino boier de seamă la curtea lui Matei Basarab, căsătorit cu fiica Domnului Şerban Basarab, domniţa Elina, a avut 7 băieţi şi 5 fete. Băieţii primiseră în casa părintească o instrucţie aleasă; Şerban a ajuns Domn, Iordache era un cărturar, care a ajutat la traducerea sfintelor scripturi, Stolnicul Const. Cantacuzino s'a dus până la Padova ca să-şi desăvârşească cultura, Matei care avea înclinări artistice, era ctitor de mănăstiri frumoase — ca cea dela Sinaia — ceilalţi Drăghici şi Toma au luat parte activă în vieaţa politică. Fetele s'au căsătorit cu reprezentanţii de frunte ai boierimii pământene: Stanca, căsătorită cu Papa Brâncoveanu, este mama viitorului Domnitor. Era firesc ca această înrădăcinare a Cantacuzenilor în vieaţa publică a ţării şi ascensiunea lor politică să nu fie pe placul celor ce simţeau că infuenţa lor este stânjenită. Aceştia s'au grupat într'un partid, condus de marele logofăt Ivaşcu Băleanu, vornicul Stroe Leurdeanu şi Vistierul Hrizea — tatăl lui Radu Popescu.

In toiul luptei de întrigi ţesute cu dibăcie, de asasinate crude şi de răzbunări sângeroase — trageri în ţeapă, aruncări

[1]) Nu putem accepta ultima părere a regretatului N. Iorga, după care Stoica Ludescu ar fi utilizat pentru primii Domni « vechile notiţe de pomelnice pe care le avea la îndemână sau care i se încredinţaseră de patroni » *(Istoria lit. rom. I ed. II revăzută şi larg întregită,* Bucureşti, 1925, p. 357), pentrucă pomelnicele nu cuprindeau şi anii de domnie ai voevozilor (Mihaiu Vodă au domnit ani 19; Dan Vodă au domnit ani 23) şi încă mai puţin sfârşitul lor tragic (Dan Vodă... l-au ucis Şuşman Vodă, Domnul Sârbilor, când era cursul anilor 6864) (1356), sau războaele purtate de domni, ctitoriile lor, etc.

în ocna părăsită, spânzurări în poarta casei — şi-au scris cronica Stoica Liudescu, care era logofătul familiei Cantacuzino şi Radu Popescu, un exponent de frunte al partidei adverse. Patimele trăiesc prea adânc în sufletul cronicarilor ca să se poată desface de ele. In povestirile lor evenimentele sunt prea calde de pasiunea care alterează adevărul.

Preludiul luptelor dintre cele două grupări a fost strangularea Postelnicului Constantin Cantacuzino din porunca Domnului Grigoraşco Ghica. Inainte de a intra în analiza compilaţiilor lui Stoica Ludescu şi Radu Popescu, vom căuta să descurcăm iţele acestei drame după un izvor literar contemporan.

POVESTEA DE JALE DESPRE MOARTEA POSTELNICULUI C. CANTACUZINO

Moartea tragică a Postelnicului Constantin Cantacuzino — care a deschis o eră de lupte sângeroase între partidele boiereşti — a fost povestită pe larg mai întâi într'o poemă în versuri greceşti, tipărită la Veneţia, « de un prea bun şi scump prieten » al Postelnicului. Poema grecească s'a răspândit în ţară şi a fost cunoscută şi de Stoica Ludescu care o utilizează. Mai târziu, în domnia lui Constantin Brâncoveanu logofătul Radu Greceanu, cronicarul domnesc, a tradus-o în versuri româneşti, închinând-o « prea cinstitei

Portretul Postelnicului Constantin Cantacuzino, tatăl Stolnicului

jupânesei Stancăi Cantacuzino », fiica Postelnicului şi mama Domnitorului. Traducerea românească s'a tipărit înainte de 1699 — data morţii Doamnei Stanca. Până acum nu s'a găsit însă niciun exemplar nici din originalul grecesc, nici din traducerea românească tipărită. Dar o copie manuscrisă de pe traducerea românească a lui Radu Greceanu, făcută de Dumitru logofătul, fiul lui Anastase Sufragiul, la 4 Fevruarie 1735, se păstrează actualmente în Biblioteca Centrală din Blaj. Ea a fost semnalată de Şt. Manciulea în catalogul Bibliotecii şi publicată apoi de d. Emil Vîrtosu. Această versiune românească, alcătuită din stihuri rimate de câte 15 silabe, poartă titlul: *Poveste de jale şi pre scurt asupra nedreptei morţi a Prea cinstitului Costandin Cantacuzino, marelui Postelnic al Ţării-Româneşti* şi începe, ca în threnosurile greceşti, cu o încercare de a capta compătimirea şi indignarea cititorilor pentru marea nedreptate săvârşită:

Pământule şi ceriule, stealele şi tu, lună
Boiari striini şi rudelor, s'ascultaţi dimpreună
Impăraţii şi Prinţipii şi toată politia
De la mare pân la mic, să vedeţi istoriia,
Pentru ca să vă minunaţi de marea strâmbătatea....
Şi toată ticăloasa Ţara această Rumânească
Cu toate mănăstirile împreună să jălească
Pre Costandin Postialuicul, pre Cantacozinescul,
Pre marele acela omu şi prea înţeleptul!

Firul dramei se începe dela Mihnea Vodă, « scârba pustietăţii », care a închis 16 boeri mari, «şi într'o noapte i-au omorît şi casele li-au stins » şi care l-a silit pe Postelnic să pribegească, cu toată casa lui, în Moldova, la fraţii săi. Acolo, « în casa lor, şapte luni şezut-au, cu totul slăviţi ». In răstimp, Mihnea, grămădind asupra lui la Constantinopol, pâri de viclenie, căptuşite cu pungi de aur, Postelnicul este cerut cu mari ameninţări de Sultan şi Marele Vizir dela Domnul Moldovei. Neavând încotro, Postelnicul pleacă la drum, lăsându-şi familia în Moldova. A luat cu sine numai pe nepotul său de frate, pe Dumitraşco, care rămas orfan, « sărac, lipsit, nenorocit», din « mahala de la Fener (Fanar), tocma de lângă mare, se aciuiase în casa Postelnicului, unde fusese primit cu cinste.

Autorul se opreşte aci pentru a face portretul nepotului, care avea să joace un rol sinistru în uciderea unchiului. «Era desfrânat şi fără de ruşine », când a intrat în casa Postelnicului, şi totuşi acesta îl iubea « ca pe un fiu » şi « să nevoia cu învăţături, ca să-l înveţe minte ». Silindu-se « să-l scoaţă la cinste », « l-a curtenit la Constantin Vodă şi l-a rânduit la cămara domnească. Dar aci şi-a dat în petic, căci « Arapul, cu spălatul nu poate să să albească ». « Necurăţii şi curvării şi multe furtişaguri » l-au silit pe Domn să-l gonească. Dar Postelnicul a intervenit, « i-au scos capul dăn moarte », « şi iarăş, ca pre un fecior, de pururea îl iubea ».

Cu acest nepot, Cantacuzino pleacă la drum şi, ajungând la Ţarigrad, au intrat, noaptea, în casa Dragomanului « Panaiotoc », « care ajutor creştinilor pururea să arăta ». « Ca la un bun prieten, la el au năzuit ». Acesta îl primeşte cu cuvinte de îmbărbătare, îl ţine ascuns în casa sa până domoleşte mânia Vizirului şi apoi îl prezintă Vizirului. Postelnicul izbuteşte să câştige prietenia Turcului, care nu primeşte pungile lui Mihnea, « iar de la el mai puţintel, mai şi de jumătate ». Mihnea Vodă este mazilit, iar Const. Cantacuzino izbuteşte să aşeze în domnie pe Ghica Vodă. Dar acesta nu poate rămânea multă vreme pe scaunul ţării, fiindcă, neputând plăti haraciul este mazilit. In acel timp, Constantin Postelnicul, aflându-se la Poartă şi-a dat toată truda ca să aşeze

în scaun, în locul Domnului mazilit, pe fiul acestuia, pe Grigore, care însă avea să-i fie fatal:

Ci pre Grigorie au pohtit, de i s'au dat domnia,
Pre acesta ce l-au omorît, pentru prietenia.
Aşa fac şi năpârcile mumânile-şi omoară.
. . . .
Că atunci el de ar hi lipsit, n'ar hi luat domnie,
Nici tată-său n'ar hi scăpat atunci den puşcărie.

Intraţi în ţară, Postelnicul a povăţuit cu înţelepciune pe noul Domn până şi-a întemeiat bine domnia şi apoi s'a retras la satele lui, unde « cu lunile şădea », căci « iubea pustiul ca şi o turturea ».

— Eu, zice, am bătrânit, ce mai voi eu în lume?
Că părticiaoa ce mi-au fost, eu mi-am luat din lume!
Nu-mi trebuiaşte boerie, nici să fiu la Curte,
Feciorii mei că vor sluji Domnului, la Curte.
Eu să-mi păzesc bisearica şi să mă pocăescu
Şi să-mi postescu sufletul, de moarte să gândescu!

Intre acestea domnul pleacă cu oştile la Uivar (azi Ocna Mureşului). Nepotul Postelnicului, Dumitraşco Vistiernicul, rămas ispravnic al scaunului, cuprins de lăcomie, aruncă biruri şi napăşti pe bieţii creştini, trimiţând bani nenumăraţi la Ţarigrad. Bătrânul, cuprins de îngrijorare, se duce la el şi-l ia de scurt:

— Bre, Dumitraşco, ce lucrezi? Bre strângeţi mintea 'n cap,
Şi socoteşte cea de apoi ce-ţi va veni la cap!
Că tu ştii ţara aceasta, că mulţi ca tine-au pus,
Şi Dumnezeu pre cei ce sânt răi la bine nu i-au dus!...

Dumitraşco, turburat, dându-şi seama de calea cea rea pe care a apucat şi temându-se ca nu cumva slujitorii să se plângă Postelnicului şi acesta să vădească Domnului ce « a lucrat acest câine turbat » şi să-l lipsească de prilejul de a-şi strânge avuţie, se hotărăşte să se cotorosească de bătrân. El scrie atunci Domnului că Postelnicul îi este vrăjmaş, că nu lasă săracii să plătească dăjdiile şi samănă svonul: « că 'n locul lui Grigorie, pre Şărban au făcut » Domn. Inspăimântă şi pe Doamnă, sfătuind-o să fugă la Turci dăcindea (dincolo), că « bătrânul Costandin» cu Rumânii s'au unit şi au făcut răscoala». Doamna, crezându-l, scrie soţului. Acesta se porneşte cu urgie împotriva celor trei copii ai Postelnicului ce erau la oaste. Ii înfruntă; îi suduc; le vorbeşte împotrivă, fără nicio pricină. Acum apare în scenă un personagiu nou: Caragea, grec ţarigrădean, care se făcuse « prieten şi fârtat» cu Dumitraşco, ca « să mănânce pe bătrân ». Acesta vîră intrigi în oştire. « Altele zice către Domn», altele cătră fiii Postelnicului. Aduce mărturii false din oştire. Il aţâţă pe Domn şi-l aduce de porunceşte să-i scoată din boierie şi să-i «trimeată pre la sate». Ceea ce urmează ştim acum din cronici. Bătrânul iese înaintea Domnului şi caută să-i potolească mânia. Totul e zadarnic. Ajuns la scaun, sare Dumitraşcu care aţâţă din nou pe Domn, sfătuindu-l să omoare pe bătrân. Domnul trimete atunci, noaptea, un căpitan, care ridică fără veste pe C. Cantacuzino într'un car şi-l duce la mânăstirea Snagov. Dumitraşco intervine din nou cu intrigi, spunând că feciorii Postelnicului vor să răscoale satele, ca să scape pe tatăl lor. Atunci Domnul, întărâtat, dă ordin căpitanului, la mânăstire, ca de grabă «să-i facă pieire». Căpitanul porunceşte egumenului ca, « foarte de grabă », să se toace, deschide biserica şi trezeşte din somn pe bătrân. Acesta îşi dă seama că nu este încă vremea utreniei, dar vede că biserica este deschisă, « vede făclii şi lumânări, că toate erau aprinse », se închină, se roagă, « varsă lacrămi neîncetate », când i se spune:

— Jupâne, mergi ,mergi să te priceştueşti
Că viiaţa ceasta putredă vei să o priimeneşti.

Bătrânul se spovedeşte atunci la părintele duhovnic. « Toată noaptea stă la rugă, cu multă osârdie şi dimineaţa s'au aflat la sfânta liturghie ». Işi ia iertăciune dela toţi, se priceştueşte cu sfintele taine şi resemnat în faţa morţii nu spune decât — Fie numele Domnului de acum blagoslovit. Eşind din biserică şi, intrând în casă, egumenul porunceşte «să facă ospăţu boiarului ca să-l mai îmbuneze ». Dar Postelnicul se aşează la masă, după orânduială. «Nimic din obşte n'au ieşit », « dar din masă n'au luat nimic »:

— Ce zice: — Eu am ospătat pâinea cea îngerească
Şi păhăr eu am primit să-mi dea viiaţă cerească,
Mâncat-am trupul lui Hristos, nu voiu altă mâncare,
Şi sângele lui am băut, să nu aib însetare.
Vriadnică iaste hrana ceasta dă saţiu ca să-mi ţie,
Şi altă mâncare nu pohtescu, măcar cum să fie.

Aci, tocmai când era momentul culminant al tragediei: strangularea bătrânului de stâlpul trapezăriei, se încheie poema în singurul manuscris cunoscut până acum. Ritmul de 15 silabe, în care e scrisă, e greoiu în limba românească; versurile sunt uneori schioape, dar rima e bogată şi variată, iar acţiunea bine înodată, cu momentele dramatice scoase ingenios în relief. In literatura noastră ea îşi are însemnătate deosebită căci este începutul unui gen literar nou. care va fi bogat reprezintat în epoca următoare, a Fanarioţilor: cronica rimată.

BIBLIOGRAFIE. Textul poemei se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj subt nr. 216, f. 104—113 şi a fost indicat de Şt. Manciulea în *Catalogul Bibliotecei Centrale din Blaj*, Blaj, 1939. Textul a fost tipărit de Emil Vîrtosu, *O povestire inedită în versuri despre sfârşitul Postelnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1940. Titlul poemei este: *Poveaste de jale şi pre scurt asupra nedreptei morţi a prea cinstitului Costandin Cantacuzino marelui Postelnic al Ţării-Rumâneşti, făcută dă prea bun şi scumpu priiatnic al său, întru semnare a dragostii şi a ostenealii, tipărindu-se cu a sa cheltuială, însă grecească fiind. Şi acum pre limba rumânească scoasă* de Radul logofătul Greceanu, *tot în viersuri tocmită aseamene ca şi cea grecească. Cu care mică şi nevrednică osteneală, ca în loc de plecată şi smerită slujbă, mă închin dumneaei prea cinstitei jupâneasăi Stancăi Cantacuzino a acestuiaş răposat C (ostantin) C (antacudino) iubită fică fiind şi maică prea luminatului şi prea creştinului stăpânului nostru Ioan Constandin B (asarab) B (râncoveanu), Voevod... Leat 7243, mesiţa Fevruarie 4. Insă scoasă după tipar şi scrisă cu mâna de Dumitru Logofăt sinŭ Anastase Suf(r)agiul, în zilele prea luminatului domn Io Grigorie Ghica Voevod, trecând doi an(i) dăn domnia Mării Sale, la Paşte.*

I. Bianu şi *Dan Simonescu, Bibliografia românească veche*, vol. IV, p. 25 nr. 32, aşează tipăritura românească între anii 1696-1699, Snagov.

STOICA LUDESCU

VIEAŢA. Stoica Ludescu, cum semnează el pretutindeni în acte, era logofătul familiei Cantacuzino, omul lor de casă, « bătrâna slugă», cum însuşi semnează în unele acte şi se numeşte în cronică. Era cărturarul familiei, care scria actele şi care poate a îndrumat în casa Postelnicului primii paşi către slovele chirilice ale copiilor. Testamentul din 1681 al Doamnei Elina, soţia Postelnicului, prin care, înainte călătoria la Sfântul Mormânt, dispunea de averea ei după de moarte, este scris de el şi «Catastiful de toate satele şi moşiile, rumânii, viile şi ţiganii pe care le cumpărase încă mai dinainte pe vreame când au fost Măria Sa < Şerban Vodă > în cinste boiariu, cu ale Măriei Sale dirept câştig» este scris tot de el, « bătrâna slugă a cinstitei sale case ».

Ca om al casei, Stoica Ludescu, a avut de împărtăşit, cu stăpânii săi, suferinţele prigonirilor şi bucuriile triumfului. In vara anului 1672, când Grigore Ghica, hotărît « să surpe casa » Postelnicului Constantin Cantacuzino, « a pus la opreală mare în turnul clopotniţei pe fiii Postelnicului — afară de Şerban, care se afla atunci în Turcia, împreună cu socrii lui Matei şi Şerban, a trimes la ocnă mare şi pe Stoica Ludescu « care a fost slugă bătrână la casa răposatului Costandin

Postelnicul ». Ludescu a stat închis doi ani fără două luni, până în Decemvrie 1674 când venind în domnie, cu stăruința lui Mihai Cantacuzino, Duca Vodă, a trimes de l-a pus în libertate. Șerban Cantacuzino, după ce a apucat scaunul domniei, recunoscător pentru devotamentul bătrânului logofăt al familiei, i-a încredințat sarcina de judecător al scaunului din Târgoviște. In această situație, Ludescu a ridicat din temelie, cu ajutorul Domnului, biserica din Ludești, pe valea Potopului, lângă Târgoviște. In tinda bisericii, Virgil Drăghiceanu a descoperit, acum câțiva ani, mormântul în care se aflau osemintele soției lui Ludescu, cu două fiice ale lor. Cronicarul a mai avut un fiu, pe Costandin Căpitanul. Acesta se afla în 1674, când Duca Vodă a luat Domnia, la Țarigrad, împreună cu Cantacuzenii. Trimes de noul Domn cu cărți împărătești, « ca să ție după obiceiu scaunul domnesc », a fost prins și pus în butuci, învinuit că « umbla cu minciuni ». Curând însă boierii dumirindu-se că într'adevăr Duca a fost învestit cu domnia, fug spre munți, târînd cu ei și pe Stoica. Dar Radu Năsturel, despărțindu-se la Curtea de Argeș de tovarășii săi, se întoarce cu Stoica în București, la noul Domn, care dă poruncă să fie scos din ocnă fiul lui Stoica.

Acestea sunt știrile pe cari le avem, până acum, despre Stoica Ludescu. După cum se vede, el a fost un cărturar mărunt, dela care cu greu va fi putut porni ideea îndrăzneață de a da un corp complet al cronicelor Țării Românești. Indemnul pentru aceasta, logofătul l-a primit dela familia Cantacuzenilor, cari țineau să reabiliteze memoria Postelnicului, dela Șerban Cantacuzino care avea interesul și mai ales dela Stolnicul Const. Cantacuzino, care tocmai aduna materiale pentru o istorie a neamului, după cum se vede din corespondența lui cu Generalul conte Marsigli. Acesta se interesa de Radu Negru, de Tătari, de lista Domnilor din Țara Românească, de Șerban Basarab, de Brâncoveanu și mai ales de originea romană a neamului. Stolnicul răspunde: « Ceea ce dorește Signoria Voastră Prea Ilustră, cu trecerea timpului și cu mare trudă, așa cum se poate, eu o fac în limba valahă, mai mult *pentru a elucida analele acestei provincii* ». E probabil chiar ca Stolnicul să fi dat o mână de ajutor la întocmirea compilației, căci logofătul Ludescu nu avea de unde cunoaște și nici nu se vede a fi fost un adânc cunoscător de limbă grecească, în stare să utilizeze poemele grecești, apărute cu câțiva ani mai înainte la Veneția.

I. COMPILAȚIA LUI STOICA LUDESCU. — Primind sarcina de a aduna și de a copia vechile anale pământene — poate în vederea unei sinteze pe care avea de gând, după cum se vede, să o pregătească Stolnicul Const. Cantacuzino — Stoica Ludescu a început prin a copia la rând, în ordine cronologică, cronicele scrise înaintea lui. In forma în care avem compilația, este greu de definit aceste izvoare. Dar de sigur cel mai vechiu, începând dela descălecat și trecând repede peste primii voevozi avea ca sâmbure Vieața Patriarhului Nifon, împletită cu domnia lui Radu cel Mare, a urmașilor săi și mai ales a lui Neagoe Basarab.

Primul izvor intrat în compilația lui Stoica Ludescu este deci acest vechiu corp de anale pământene, astăzi pierdut în forma lui primitivă.

Compilația lui Ludescu începe cu o vagă aluzie la descendența neamului din Romanii cari au trecut apa Dunării și au descălecat pe la Turnu-Severin și pe apa Oltului. Trece apoi după aceasta legenda lui Negru-Vodă, « mare herțeg pre Almașiu și Făgărașiu ». Acesta coborîndu-se de preste munți « pre apa Dâmboviței », « cu toată casa lui și cu mulțime de noroade: Români, Papistași, Sași și tot feliul de oameni », a descălecat pe Argeș, unde și-a pus scaunul domniei, făcând curți de piatră și case domnești și biserică mare și frumoasă ». Noroadele lui s'au tins pe sub munți, în jos, până la apele Dunării și ale Siretului. « Atunce și Basarabeștii, cu toată boierimea ce era mai înainte preste Olt, s'au sculat cu toții de au venit la Radul Vodă Negru, închinându-se să fie supt porunca lui, și numai el să fie Domn preste toți ». Regretatul istoric D. Onciul a lămurit cum s'a format această legendă și a scos la lumină sâmburele istoric din acest amestec de ficțiune și de vagi reminiscențe istorice.

După legenda lui Radu Negru, Ludescu, copiind de sigur mai departe vechiul letopiseț, ne dă, ca și vechile anale moldovenești, o listă a Domnilor până la Radu cel Mare, cu anii de domnie și uneori cu ctitoriile și războaele lor. Date ceva mai bogate se găsesc la « Mircea Vodă Bătrânul » (Mircea cel Mare) și la Vlad Țepeș, unde se dă povestea cetății Poenari, zidită cu cetățenii târgovișteni « care pe toți câți au fost tineri cu nevestele lor și cu fete mari, așa cum au fost împodobiți în ziua Paștilor, pre toți i-au dus... de au lucrat în cetate, până s'au spart toate hainele de pre ei ».

II. VIEAȚA PATRIARHULUI NIFON. — Dela Radu cel Mare înainte, compilația lui Stoica Ludescu reproduce — dacă nu cumva această parte era deja cuprinsă în vechile anale pământene — un fragment din Vieața Patriarhului Nifon (v. despre ea mai sus, vol. I, p. 81—85), scrisă de Gavril, Protul Muntelui Athos, în care vieața sfântului se împletește cu istoria Țării-Românești sub domniile lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad Vodă cel Tânăr și Neagoe Basarab, a cărui domnie este înfățișată într'o aureolă de apoteoză.

După Neagoe Basarab, compilația trece în revistă domniile următoare, concentrând expunerea asupra luptelor fratricide dintre facțiunile boierești, în jurul scaunului domnesc. La moartea lui Neagoe, se ridică în scaun fratele lui, Preda, ca să ție domnia pentru nepotul său, Teodosie, fiul lui Neagoe, dar boierii buzoeni nu-l primesc, ci aleg ca Domn pe Radu Vodă Călugărul. Teodosie fuge, cu frații și cu mama sa, doamna Despina, la Constantinopol, unde mai târziu a murit. In lupta care se dă la Târgoviște între Preda și Radu, Preda cade în luptă. Mehmet bei, venit prea târziu în ajutorul lui Preda, izbește pe Radu Vodă și-l prinde viu. Intorcându-se peste Dunăre, Mehmet bei, îngădue, la Nicopole, lui Bădica comisul — vărul lui Preda — să taie capul lui Radu Vodă.

In aceste lupte sângeroase dintre partidele boierești era cât pe-aci ca tronul Țării-Românești să fie ocupat de un turc. Mehmet bei, văzând că tronul țării a rămas vacant, a cerut Sultanului și a obținut domnia. Dar Stoica logofătul, care era capuchehaie la Constantinopol, a trimes veste în țară « ca să ridice Domn, cum mai curând, pre Radul Vodă din Afumați, pentrucă piere țara de Turci ». Atunci, în acel ceas de primejdie, « s'au adunat boierii toți și mari și mici și toată curtea și au ridicat Domn pre Radul Vodă din Afumați, ginerele lui Basarab Vodă » (Neagoe). Dar Radu Vodă are de susținut lupte grele cu Turcii, ințetiți de Mehmet, până când în cele din urmă este înlocuit cu Vladislav Vodă. Dar acesta n'a apucat să se instaleze bine în domnie, și este răsturnat de Pârvu Banul, pe care-l umilise. Radu dela Afumați se întoarce, de data aceasta cu învoirea Turcilor, însă după 7 ani de domnie, este răsturnat de boierii răsvrătiți, care-l prind la Râmnic și-i taie capul și lui și fiului său Vintilă. Patimile se aprind din ce în ce mai mult. Chiar un egumen ca Paisie, ridicat din mănăstirea Argeșului pe tronul Țării Românești, este adus să-și taie boierii. Luptele între partide se înverșunează. Capete de boieri mari din divanul domnesc

cad rând pe rând sub toporul călăului; multe case boiereşti apucă drumul pribegiei peste munţi sau peste Dunăre, urzind intrigi la Constantinopol. Birurile pe ţară cresc necontenit: « oaie seacă », « năpaste », « găleata de pâine », « goştina de oierit », dijma din cinci stupi unul. Astfel, din frământări, din sânge şi din suferinţe se ţese istoria Ţării-Româneşti până la Mihai Viteazul. Pe acest fundal întunecat al istoriei naţionale apare ca un fulger luminos epopeea războinică a eroului dela Călugăreni.

III. CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL. — Pentru epoca domniei lui Mihai Viteazul, Stoica Ludescu reproduce o versiune a cronicei lui Tudosie Rudeanu, scrisă la curtea marelui Domn şi copiată în familia Buzeştilor. Nu ne oprim asupra ei, pentrucă am analizat-o pe larg, la locul cuvenit (vol. I, p. 85-88).

IV. CRONICA LUI MATEI AL MIRELOR. — După moartea lui Mihai Viteazu, Ludescu încorporează în compilaţia sa o cronică în versuri greceşti, alcătuită de Matei Mitropolitul Mirelor. Matei, născut în Pogoniana din Epir, după ce fusese protosinghel şi arhimandrit al Patriarhiei din Constantinopol, după ce colindase vreo 7 ani prin Moscova şi Lemberg, a venit în Ţara Românească, unde a fost bine primit de urmaşul lui Mihai Viteazul, Radu Şerban Basarab, care i-a încredinţat egumenia mănăstirii Dealu, din marginea Târgoviştei. In 1605, a fost hirotonisit ca Mitropolit al Mirelor, o provincie în Asia Mică, ai cărei creştini trecuseră în parte la islamism. A preferat însă să păstreze numai titlul de Mitropolit şi să rămână mai departe egumen al mănăstirii Dealul, unde îl găsim încă la 1620, când copia, « cu mâna tremurândă, necăjit de bătrâneţe », o Evanghelie. Pe timpul cât a fost egumen la Dealu, el a scris în versuri greceşti o cronică: *Istoria celor întâmplate în Ţara-Românească dela Şerban Vodă până la Gavril-Vodă, care domneşte acum, întocmită de prea sfinţitul Mitropolit al Mirelor chir Matei din Pogoniana şi închinată prea slăvitului boier chir Ioan Catargi.* Acest Ioan Catargi era pe atunci Ban al Craiovei şi unul din cărturarii timpului, « om cu învăţătură şi cunoştinţe întinse şi frumoase », cum ne încredinţează vlădica. Cronica a fost dată de autor unui prieten grec, aflător atunci în Ţara-Românească, Pană Pepanos, care după aceea s'a stabilit în Veneţia, unde, mai târziu, a întâmpinat pe Stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru a-l aşeza la studii în Padova. Pană Pepanos a publicat cronica lui Matei al Mirelor, la un loc cu poema lui Stavrinos despre Mihai Viteazul, într'o tipografie grecească din Veneţia, la 1638. Prin Stolnicul Constantin Cantacuzino — probabil — Stoica Ludescu a avut la îndemână opera Mitropolitului grec din care, înlăturând dojanele, sfaturile, învăţăturile, toate efusiunile, morale care aburesc povestirea evenimentelor — o utilizează, uneori traducând verbal, de cele mai multe ori rezumând-o. Cu ajutorul lui Matei al Mirelor, Stoica Ludescu înoadă evenimentele petrecute în Ţara-Românească dela moartea lui Mihai Viteazul până la Matei Basarab. Se înfăţişează astfel, într'o lumină simpatică, domnia lui Radu Şerban Basarab, socrul Postelnicului Constantin Cantacuzino, în slujba căruia se afla cronicarul, « Domn înţelept, bun şi milostiv, şi viteaz. Şi pre toţi streinii iubia, şi ţara lui bine o rânduise ». Se pomenesc răsboaele lui victorioase cu Szekely Moise şi cu Gabor Bathory; se trece apoi la Alexandru Iliaş, la Gavrilă Movilă; la Radu Mihnea, domnul cărturar, iubitor de ordine şi ceremonial, cu educaţia încheiată în mănăstirea Iviron din muntele Athos şi în Veneţia; apoi la Alexandru Cuconul, şi la Leon Vodă.

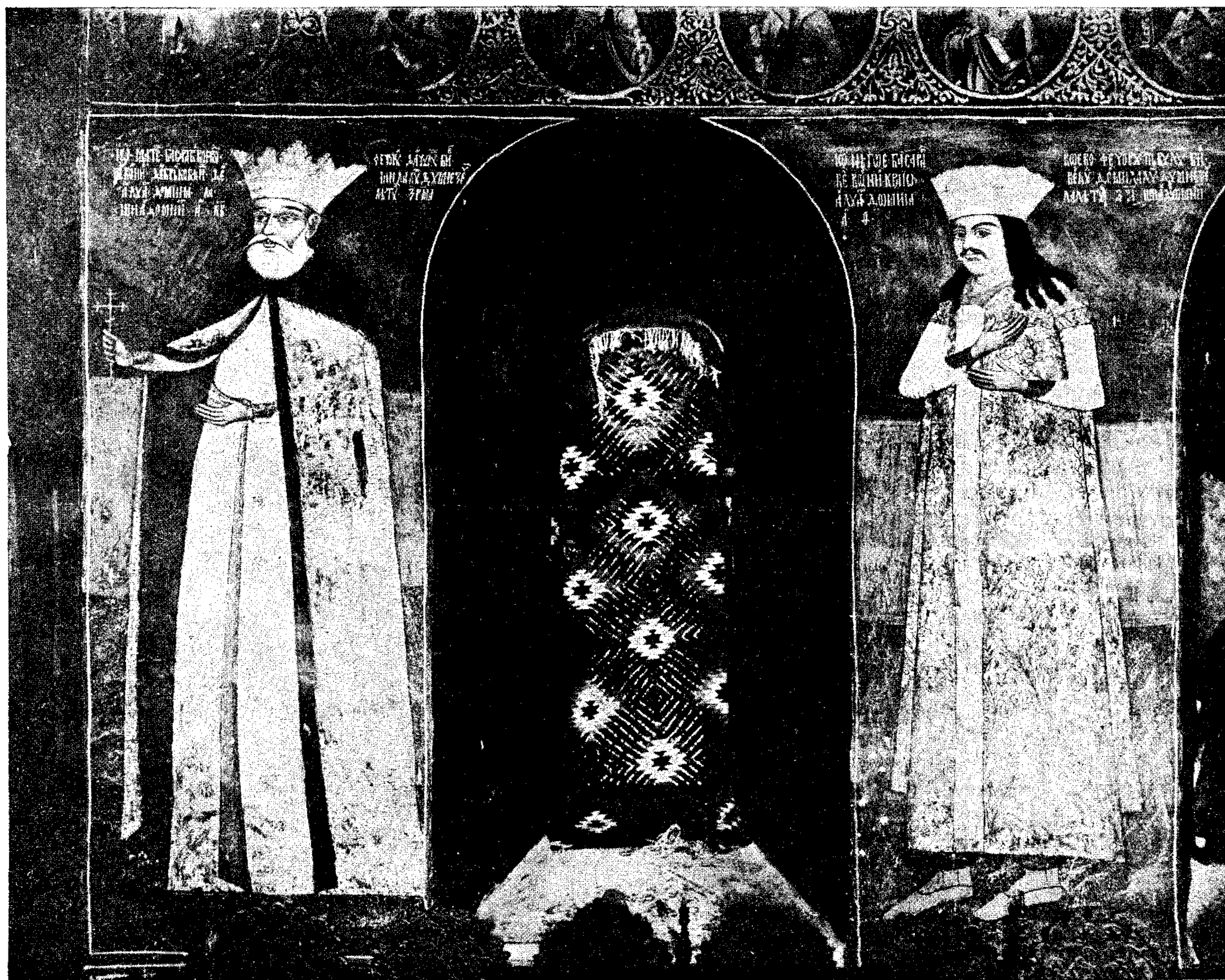
V. O CRONICĂ A LUI MATEI BASARAB. — Domnia lui Matei Basarab, din compilaţia lui Ludescu, se reazimă pe o cronică ce are şi ea timbrul contemporaneităţii. Invălmăşala şi frământările dela sfârşitul domniei lui Leon Vodă şi aşezarea domniei lui Matei Basarab sunt notate precis: şi fuga lui Matei Basarab şi a boierilor care ţineau cu el în Ardeal, şi deputăţiile numeroase trimese de Leon Vodă ca să-i aducă înapoi, şi încercarea pribegilor de a se întoarce cu oşti în ţară, şi trimesul lui Abaza Paşa, « popa Ignatie Sârbul din Nicopole, ca să vie să fie Domn, ţărei cu voia paşii », şi luptele care s'au dat, şi lista boierilor şi căpitanilor care au comandat oştile lui Matei Basarab şi a boierilor care au căzut în luptă. Aceeaşi precizie şi în ziarul de călătorie al Domnului la Constantinopol: plecarea din Bucureşti: Decemvrie 16 zile; intrarea doamnei Elina în scaunul din Bucureşti: «Marţi, Decemvrie 18 zile »; sosirea la Ţarigrad: « Ghenarie în 5 »; sbuciumul dela Constantinopol pentru a împrăştia atmosfera pârilor aduse de Radu Leon; audienţa la Sultan: 9 Februarie; purcederea din Constantinopol: 18 Februarie; intrarea în scaunul din Bucureşti: « Duminică, Martie 10 zile » — Oricât de bună memorie ar avea cineva, la distanţă de 2-3 decenii nu ar putea reconstitui aşa de precis datele. Ele au fost notate de cineva care le-a văzut desfăşurându-se subt ochii lui. Cine dintre contimporanii lui Matei Basarab, care a făcut parte din suita lui la Constantinopol, a muiat pana în călimară ca să le păstreze posterităţii? Regretatul N. Iorga înclina a atribui cronica lui Udrişte Năsturel, învăţatul cumnat al Domnului: « A-i atribui acest scurt letopiseţ... nu ar fi, credem, prea riscant ». Dar după înşirarea ctitoriilor lui Matei Basarab, compilatorul Ludescu trecând la luptele cu Vasile Lupu—« Făcutu-s'au şi războaie în zilele lui » —, nu mai păstrează în cronica sa accentul contimporan. Războacle sunt povestite fără amănunte precise, aşa de sumar şi de şters, încât nu mai avem impresia că au fost notate de cineva care ar fi luat parte la ele, sau măcar ar fi transcris ştirile proaspete, aduse de cei ce se întorceau în triumf de pe câmpul de luptă. Nici măcar pacea care a stins pentru mai bine de 10 ani vrajba dintre cei doi domni,—când Vasile Lupu, în amintirea tatălui său, a zidit biserica Stela din Târgovişte, şi când Mitropolitul Varlaam, care a aşezat pacea, s'a întâlnit în cetatea de scaun cu Udrişte Năsturel — nici aceste date nu sunt amintite. Şi nici săborul de vlădici şi de preoţi « a două ţări surori », eşit din întâlnirea acestor doi mari cărturari ai timpului şi în care s'a anatemizat Catechismul calvin, tipărit de Unguri pentru Românii din Transilvania. Nu mai vorbim de aducerea imprimeriilor în ţară. Este greu de crezut că un cărturar ca Udrişte Năsturel, dacă ar fi el autorul, ar fi trecut cu inima uşoară peste aceste evenimente. Afară numai dacă autorul compilaţiei nu ar fi folosit isvorul decât parţial, ceea ce nu este exclus. In schimb la ultima ciocnire a lui Vasile Lupu cu Matei Basarab, după intrarea în scenă a lui Gheorghe Ştefan, cronica dobândeşte iarăşi timbrul contemporaneităţii. Datele sunt precise: « Domnul încălecă, cu toată curtea lui dela Târgovişte, Duminecă, Maiu 15 zile, iar când au fost Marţi Maiu 17 zile, tăbărîtu-s'au la sat, la Finta, pe apa Ialomiţei ». Tabloul câmpului de luptă are mişcare şi vieaţă. Se reproduc cuvintele de îmbărbătare ale lui Matei Basarab către ostaşi. In toiul luptei Domnul este rănit « cu un glonţ, la piciorul stâng, din josul genunchiului ». Dar Dumnezeu dă către seară un nor ploios, care se năpusti asupra taberei moldoveneşti, « cum ar cura un râu prea iute », cu « picături groase şi vîrtoase ca o piatră, unde-i lovia, ticăloşii, îndată cădea de pre cai jos şi se făcu în tabăra lor apă multă, ca o baltă tinoasă. Şi aşa fiind, Muntenii se năpustesc asupra lor şi-i sfarămă. Vasile Vodă, cu ginerele său Timuş şi cu puţini călări, de-abia

au scăpat cu fuga, « trecând la Moldova pe la Galaţi, însă noroc au avut, căci au înoptat ».

Tot astfel contimporane sunt şi notele care urmează despre răscoala seimenilor, care a turburat ultimele zile ale înţeleptului Domn. Scena e povestită dramatic: « Mateiu Vodă, fiind rănit de războiul căzăcesc, zăcea în patul lui şi nu putea să se repause şi să-şi caute leacul ranei sale de necazul slujitorilor lui ». « Aceştia se îndrăciră de se nebuniră... şi-şi bătea joc de dânsul şi în toate zilele sbiera în curtea lui şi lua tunurile de le scotea afară la câmp şi intra în casă unde zăcea, de-l pedepsia (chinuia), şi se lăuda că ei au bătut războiul Cazacilor, cerşindu-i să le dea câte trei lefi, iar de nu, vor sparge cămara şi singuri îşi vor lua... Şi zicea să-şi lase de-acum scaunul şi să se facă călugăr, că au îmbătrânit ». Intr'o zi, se strânseră cu toţii în curtea domnească să prindă pe doi boieri pe care-i bănuiau că sfătuesc pe Domn să nu le dea lefi. Şi, continuă cronica cu isbucniri de ură, care nu-şi are locul decât la cineva care narează pentru fapte contimporane: « Şi aşa, fiind ei *turbaţi ca nişte porci făr' de nici o ruşine*, se suiră sus în casele domneşti şi dederă năvală unde zăcea Domnul lor, căutând pre aceşti boiari, supt căpătâiul lui, supt paturi, prin poduri, prin cămări, prin lade, până-i găsiră şi aşia dinaintea lui, i-au luat, cât se cutremura locul de groaza lor, dezbrăcându-i de haine, bătându-i nemilostiv până i-au scos afară la câmp şi acolo i-au omorît ».

In răstimp Doamna Elina moare, îngropată cu mare cinste în biserica domnească din Târgovişte. Frământările provocate de răsvrătirea seimenilor însă nu se potolesc. Intr'o zi, pe când Domnul vindecat la picior eşise « la preumblare către Argeş, învârtejindu-se de-acolo, dorobanţii şi seimenii i-au închis porţile şi i-au eşit înainte la şanţul cel mare, cu toate tunurile, oprind pre Domnul lor, ca să nu mai între în cetate, zicând, că de-acum înainte nu le mai trebue să le mai fie lor Domn, ci sau să iasă din ţară, sau să se călugărească. Deci aşa au şezut cu toţi boiarii lui, obidit, din josul oraşului, trei zile; şi nici pâine nu lăsa să-i aducă să mănânce din averea lui şi din toată cinstea domniei lui ». Numai după ce le-a făgăduit să le dea bani din destul, l-au lăsat să intre în cetate.

VII. După moartea lui Matei Basarab compilaţia lui Stoica Ludescu continuă cu ştiri care au un caracter contemporan şi care pot fi, de data aceasta, chiar amintirile

Neagoe Basarab şi Matei Basarab, fresce din Mânăstirea Hurez, ctitoria lui Brâncoveanu.
(Din Arhiva fotografică a Fundaţiei Regele Mihai I).

personale ale compilatorului. Zarva seimenilor, care a amărît ultimele zile ale lui Matei Basarab isbucneşte cu furie, în domnia următoare a lui Constantin Şerban Basarab — cumnatul Postelnicului Cantacuzino — a cărui figură este prezintată în lumină frumoasă: «om bun şi înţelept şi blând... judecăţi drepte făcea... pre niminea nu obidia, ci cu blândeţe şi cu cuvinte dulci pre toţi îi mângâia şi gândi să facă mult bine ţării şi se bucura toţi şi moşnenii şi streinii». Dar aceste intenţii nu putură fi aduse la îndeplinire. Domnul, sfătuindu-se cu boerii, făcu greşala de comunică căpeteniilor oştirii sale intenţia de a scoate pe seimenii sârbi din oştire. Căpeteniile încuscrite cu seimenii, le desvăluiră acestora planul Domnului, şi cu toţii, înfuriaţi, se răsvrătiră, asasinând boierii de frunte — între alţii pe vistierul George Carida, bunicul cronicarului Radu Popescu, şi pe Papa, fiul Predei Brâncoveanu, tatăl viitorului Domn. Apoi se năpustiră asupra bisericilor: «Călcară şi svintele biserici ale lui Dumnezeu, încă slujind preoţii svânta liturghie, iar ei intra în biserici de-i scotea de păr afară, şi-i desbrăca de vesminte, şi jefuia svintele biserici şi prestoalele, şi lua potirele de au vărsat jos svântul sânge şi trup al Domnului nostru Isus Hristos... Svintele veşminte făcutu-le-au muerilor şi fetelor conteşe; din procoveţe, făcut-au căiţe şi altiţe. Şi vindea cărţile bisericii la târg». De această năpaste n'a putut scapă ţara decât atunci când Domnul, împlinind un vechiu gând al lui Mateiu Basarab, a chemat în ajutor pe Gheorghe Ştefan, Domnul Moldovei, şi pe Gheorghe Racoţi al Ardealului, şi împreună cu aceştia, cu oastea ce-i rămăsese credincioasă, s'a învârtejit asupra rebelilor şi i-a nimicit, spânzurând la roată pe Hrizea Spătarul, pe care răsculaţii îl aleseseră Domn. Dar aceste turburări interne aduc mazilirea lui Constantin Basarab şi înlocuirea lui prin Mihnea.

VIII. Dela Mihnea Vodă înainte, Stoica Ludescu, povestind evenimentele la care a fost martor şi părtaş — căci el era omul de casă al familiei Cantacuzino, împărtăşind cu ea vicisitudinile soartei — concentrează interesul asupra împrejurărilor care au pregătit asasinarea Postelnicului Constantin Cantacuzino — eveniment care, prin turburările adânci pe care le-a avut în vieaţa ţării şi prin consecinţele lui îndepărtate, a intrat pe primul plan în istoria timpului.

Domnul Mihnea-Vodă, care usurpase din domnie pe cumnatul Postelnicului, Constantin Basarab, scoase pe Cantacuzino din funcţia de mare logofăt al curţii şi-l sili să se retragă la moşia sa Filipeşti, din Prahova. Câteva luni mai târziu, după ce boierii destăinuiseră în Ardeal Paşei intenţiile de trădare ale lui Mihnea, Domnul, înfuriat, trimise din Târgovişte, pe căpitanul Odor cu plăieşii Ialomiţei, să prinză pe Postelnicul Cantacuzino şi pe ginerele său, Pană Filipescu Spătarul, pe care-i credea vicleni, şi să-i omoare. Aceştia, prinzând de veste, fugiră prin munţii Prahovei, fugăriţi din urmă de trimişii Domnului. Dela Braşov, unde scăpaseră, ei trecură în Moldova, la fraţii Postelnicului, şi de acolo Postelnicul plecă la Constantinopol, unde fusese chemat de Poartă, spre a se desvinovăţi de învinuirile aduse de Mihnea Vodă. Acolo, C. Cantacuzino se apără aşa de bine, încât prigonitorul, Mihnea Vodă, se vede silit să fugă în Ardeal, în timp ce el — Postelnicul — se întoarce în ţară la numirea noului Domn, Gheorghe Ghica.

După domnia de un an a lui Gheorghe Ghica, urmează fiul acestuia, Grigore Gheorghe Ghica, sub care Postelnicul se credea asigurat, deoarece, ca recunoştinţă din partea tânărului Domn, pentru sprijinul dat la obţinerea tronului, primise dela acesta legământ scris, prin care i se garanta liniştea vieţii. Dar această prietenie fu de scurtă durată. In curând, avea să se abată asupra bătrânului sfetnic, năpasta.

Drama începe să se desfăşoare pe câmpurile de luptă, dincolo de hotarele ţării. Grigore Vodă se afla în tabăra turcească, împreună cu Tătarii şi Moldovenii. In lagărul muntean, se afla şi Constantin Stolnicul — pe atunci un copil de vreo 15 ani — care îndeplinea pe lângă Domn sarcina de postelnic, alături de cei doi fraţi ai săi mai mari, Drăghici şi Şerban Logofătul.

După încheierea campaniei, se răspândeşte în tabăra munteană svonul că Şerban Logofătul cu fraţii săi şi alţi boieri prieteni, ar fi încercat să îndemne pe căpitani şi slujitori ca să pârască vizirului pe Grigore Vodă de trădare faţă de Poartă, pentru ca, în cele din urmă, să ceară Domn pe Şerban Logofătul. Svonul, trecând din gură în gură, intră în urechile Domnului, care la început nu suflă un cuvânt, dar dupăce-şi ia ziua bună dela vizir şi se desparte de oştirea turcească, conăcind într'un loc, la amiază, porunceşte vătafului de aprozi să aresteze pe fraţii Cantacuzino şi pe ceilalţi boieri, care umblaseră cu vicleşug. In acelaşi timp, şi din ţară sosise Domnului ştiri dela Doamna şi dela caimacamii lăsaţi de el în Bucureşti, dela Stroe Vornicul Leordeanu şi dela Dumitraşco Cantacuzino, că tatăl Cantacuzinilor se laudă că «el a popit pe Grigore Vodă şi el îl va despopi», că trimite oamenii lui «pre marginea turcească, hulind numele Domnului de rău şi hain», că zăticneşte oamenii ţării şi nu-i lasă să dea dajdiile împărăteşti.

Fără să bănuiască nimic din aceste intrigi, bătrânul Postelnic, aflând ştirea că fiii săi au căzut în năpaste, iese întru întâmpinarea Domnului la Craiova, dar Grigore Ghica îi arată dela început «o faţă foarte posomorîtă»; îi vorbeşte cu aluzii înţepătoare — «îi vorbia cam alăturea cu calea», zice cronicarul — şi, în cele din urmă, se plânge de copiii Postelnicului că sunt răi şi vicleni.

Venind la scaunul de domnie, Ghica, punând în libertate pe ceilalţi boieri arestaţi, taie la nas de-o parte pe Şerban Vodă», pentrucă — zice cronica — se numea a fi Domn». In acelaşi timp, trimite, în toiul nopţii, dorobanţi să ridice pe bătrânul Postelnic din aşternut şi să-l ducă în mănăstirea Snagovului, de lângă Bucureşti.

Era în pragul sărbătorilor de Crăciun ale anului 1663, în noaptea de Sâmbătă spre Duminică, 20 Decemvrie. Cronica scrisă de Stoica Ludescu, «bătrâna slugă a Cantacuzenilor», ne spune cum Postelnicul, cu presimţirea morţii apropiate, a stat a doua zi «la dumnezeiască rugă tot în genunchi la sfintele icoane» şi s'a precestuit cu trupul şi cu sângele Mântuitorului. Sorocul zilelor lui era încheiat. Seara, pe vremea cinei, gelaţii lui Vodă îl duc în sala trapezăriei şi acolo, legându-l de stâlpul cel mare, l-au sugrumat.

Năpasta împotriva Cantacuzenilor nu se sfârşi cu moartea Postelnicului. După mazilirea lui Grigoraşco Vodă, Drăghici Spătarul Cantacuzino, trimes înainte la Constantinopol, ca să aşeze, prin legăturile lui acolo, domnia lui Radu, fiul lui Leon, este suprimat de Greci — explică Ludescu — «căci nu-i lăsa de tot în voia lor să mănânce şi să prade ţara, iar ei, ca nişte draci, înţelegând, mai rea pismă puseră şi otrăviră pre ticălosul Drăghici Spatariul, omorîndu-l acolo în Ţarigrad». După răsturnarea lui Radu-Vodă, care, înteţit de Stroe Leurdeanu şi de Greci, pusese la cale uciderea boierilor — fireşte în cap cu Cantacuzenii — «sus în casele domneşti» — urmează o scurtă epocă de înseninare. Prin stăruinţele boerilor, fu ales Domn «un boiariu, anume Antonie Vornicul, den sat den Popeşti, den judeţul Praovei».

Domnia lui Antonie Vodă este înfăţişată cu simpatie, — o domnie de împăcare a urilor deslănţuite şi de reabilitare, a memoriei Postelnicului. Intrat în scaun în Săptămâna Patimilor, Antonie Vodă, în «Duminica Svintelor Paşti, fiind toţi înaintea bisericii... făcut-au mare jurământ împreună cu toţi boiarii, câte unul câte unul, fieştecare puindu-şi mâi-

nele pre svânta Evanghelie, jurând pre puternicul svântul nume al Domnului Dumnezeului nostru Iisus Hristos, cum vor sluji Domnu-său, lui Antonie Vodă, cu dreptate, şi cum să lipsească pisma şi mozaviria şi hicleşugul din mijlocul lor; numai de acum înainte să locuiască toţi într'o adevărată dragoste, ca nişte adevăraţi creştini...». Şi «istovind jurământul, toţi au iscălit cu mâinile lor la izvodul jurământului».

In timpul acestui Domn, «care făcea judecăţi drepte şi căuta de rândul ţării şi al săracilor», fiii Postelnicului Cantacuzino şi mama lor, «jupâneasa Elina Postelniceasa», s'au prezintat în divanul domnesc, acuzând pe Stroe Vornicul Leurdeanu că a pricinuit moartea pe nedrept a Postelnicului. Stroe tăgădueşte: «nu este el cu nimic vinovat de sângele acelui creştin... vrând — adaogă Ludescu — să se ascunză ca Cain de sângele frăţine-său, lui Avel». Pârâşii scot atunci 3 răvaşe «scrise cu mâna lui către un hoţ asemenea cu el, Costandin Paharnicul Verzariul... ca să facă lui Costandin Postelnicul moarte, iar într'alt chip nu», care «s'au citit în divanul cel mare şi le-au văzut singur Stroie Vornicul şi n'au mai putut prinde bâha, că erau scrise de mâna lui». Domnul cu Mitropolitul Teodosie şi amândoi episcopii, cercetând Pravila, osândesc pe vinovat la moarte. Atunci Doamna Elina şi copiii ei se roagă de Domn să-l ierte de moarte, trimiţindu-l mai bine la călugărie. Antonie Vodă porunceşte să-l scoată afară din divan, «cu răvaşele lui cele de vânzare, de se arătară tuturor noroadelor, ca să-l ştie toţi că s'au asemănat cu Iuda şi l-au ivit Dumnezeu ca pre Cain». Apoi l-au dus la mănăstirea Snagov, unde l-au călugărit, puindu-i numele, în monahism, de Silvestru.

Condamnarea lui Stroe Leurdeanu turbură din nou vieaţa publică a Ţării-Româneşti. Adversarii Cantacuzenilor alcătuesc «o ceată spurcată», care «noaptea se strângea la casa lui George Vornicul Băleanu» şi «uneltia pieirea lor». Cantacuzenii se plâng Domnului. Antonie Vodă, aducând plângerea lor în divan şi negăsind în sarcina lor nicio vină, scoate din dregătorii boierii uneltitori şi le porunceşte să «meargă la ţară, să şează la casele lor». Aceasta îndârjeşte şi mai mult partida Bălenilor, care nu se lasă până nu provoacă mazilirea lui Antonie Vodă şi readucerea în domnie a lui Grigoraşco Ghica. Cu acesta, începe o eră nouă de prigoniri împotriva Cantacuzenilor. Călugărul Silvestru, aflând de întoarcerea lui Grigoraşco, îşi leapădă rasa de monah şi aleargă la Odrii, ca să se închine Domnului. Apoi se însoţeşte din nou cu ceilalţi boieri şi cu Grecii şi pornesc lupta împotriva adversarilor. «Multe case au pustiit, că toată pisma lor era mai vârtos ca să surpe casa răposatului Costandin Postelnicul, că nu se sătura de sângele lui, ci şi acum tare se nevoia ca să omoare şi pre feciorii lui», se văicăreşte Ludescu. Aşteptau să se întoarcă în ţară Şerban Cantacuzino dela Ţarigrad, ca să pună mâna pe toţi, dar acela, înştiinţat în drum de maică-sa, despre cele ce se urzeau în ţară, se întoarce înapoi. Adversarii, văzând că le-a scăpat Şerban, «fac svat drăcesc»: «pun la opreală mare în turnul clopotniţei» pe ceilalţi fraţi şi trimet la ocnă rudele apropiate şi devotaţii, între care şi «pre Stoica Logofătul Ludescul, care au fost slugă bătrână la casa răposatului Costandin Postelnicul». Domnul plecând cu oastea, ispravnicii lăsaţi de el — Gh. Băleanu, Stroe Leurdeanu şi Hrizea Vistiernicul — scot din turn pe fraţii Cantacuzino «şi-i ducea afară din cetate, înaintea temniţei, de-i bătea în toate zilele pre talpele picioarelor şi-i spânzura de mâini cu sfoară şi-i muncia în tot felul». Dar Şerban — cel scăpat — care veghea dela Ţarigrad asupra fraţilor săi, izbuteşte să trimeată în ţară un capegi-başa, cu poruncă împărătească. Turcul, fără veste, intră în casele domneşti; ceru să i se predea boierii arestaţi şi astfel îi scăpă din mâinile duşmanilor lor în care intrase «covăseala dracului». Nici în domnia următoare, a lui Duca-Vodă, Cantacuzinii nu sunt liniştiţi. Din nou arestaţi, din nou scăpaţi, şi toate aceste prigoniri ale lor nu se sfârşesc decât cu urcarea în scaun a lui Şerban Cantacuzino. Domnia lui Şerban Cantacuzino este înfăţişată în lumină simpatică. Cronicarul nu ştie nimic de răzbunările sângeroase împotriva adversarilor, cu care Şerban şi-a inaugurat domnia. El începe prin a arăta dificultăţile domniei:

«Ţara, fiind spartă şi răsipită pentru multe nevoi şi greutăţi ce au fost împresurată încă din zilele altor Domni», «nu putu nici într'un chip să o îndirepteze», mai ales că-l împresurase Turcii cu dări de bani şi cu «zaharéle». El povesteşte apoi participarea ţării la luptele Turcilor dela Viena, dela Buda, dela Seghedin. Inseamnă pe larg călătoria Doamnei Elina, întovărăşită de fiul ei Mihai Vel Spătar, la Sfântul Mormânt; pomeneşte moartea şi înmormântarea ei la Mărgineni, în «gropniţa ce este în tinda bisericii din dreapta, alăturea cu gropniţa soţului ei», şi încheie cu un act de adevărată clemenţă al Domnului: căsătorirea fiicei sale, Alexandra, după Gligoraşco Postelnicul, feciorul lui Ivaşco Băleanul, fost mare logofăt. «O mare minune au făcut acel Şerban Vodă cu ginere-său Gligoraşco. Că tatăl lui Ivaşco şi moşiu-său Gheorghe din Băleni, fost-au mari vrăjmaşi asupra lui Şerban Vodă şi a toată casa părinţilor lui». La venirea lui Şerban Vodă, Ivaşco şi fiul său fugiseră în Moldova. Ivaşco au murit în pribegie, Gligoraşco s'a tras în Ardeal. «Inţelegând de bun sfat şi înţelepciunea acestui cocon, Gligoraşco Postelnicul, îndată au trimes de l-au adus împreună cu maica lui aici, în ţară, şi către aceia n'a mai pomenit vrăjmăşia lor cea dintâiu, ci cu inimă curată l-au iertat şi l-au făcut lui ginere... Şi s'au mirat şi mari şi mici de acest lucru ce au făcut Şerban Vodă». La flăcările unui nou războiu, încins între Turci şi Austriaci, în care generalul austriac, Veterani, pătruns în ţară pe la Turnu-Severin, este întors înapoi prin solia plină de tact a lui Constantin Brâncoveanu, se încheie compilaţia lui Stoica Ludescu.

Compilaţia lui Stoica Ludescu, este cusută, după cum se vede, din părţi inegale ca întindere, ca valoare istorică şi formă literară: unele epoci reduse la câteva date seci şi acelea nesigure, altele expuse pe larg cu detalii preţioase pentru istoricul care nu se mărgineşte la schema faptelor principale privitoare la transformările urmate în structura unei societăţi, ci caută să prindă şi culoarea particulară a timpului. Ca izvor istoric, Ludescu trebueşte utilizat cu grijă. El este «bătrâna slugă a Cantacuzenilor», care resfrânge în scrisul său sentimentele şi resentimentele familiei de care-şi legase vieaţa şi pentru care suferise doi ani de ocnă. Mihnea Vodă, cel care a deslănţuit prigoana împotriva Cantacuzenilor, este înfăţişat ca fiind «de neamul lui, grec cămătariu. Tată-său l-au chemat Iane Surdul, iar pre dânsul l-au chemat din botez, Franţi. Deci isvodindu-se de mic a urma lui Ismail, feciorul Agariei, fugit-au dela părinţii lui de s'au dus la Ţarigrad şi s'au curtenit la Kinan-Paşa, zicând că este fecior Radului Vodă, nepot Mihnii Vodă». Dispreţul şi ura lui împotriva lui Mihnea se vede des în cursul naraţiunii. Acesta «îmbrăca pe dorobanţi tot cu haine spahiceşti şi nădăjduia în ei, ca Irod împăratul în Irodiada, când tăia capul Svântului Ioan Botezătoriul pentru dragostea ei; deci cât folos au avut Irod de dânsa, atîta au avut Mihnea de ei». Asasinarea Postelnicului, e înfăţişată ca o cursă a Diavolului, «pismaşul neamului omenesc». «Diavolul găsi două vase rele, unul rumânesc, altul grecesc, vel Vistiariu Ţarigrădeanul». La moartea Postelnicului el izbucneşte — influenţa poemei pe care am analizat-o mai sus (p. 232—233) — într'un

adevărat threnos: « O, diavole, răul pismaşiu neamului omenesc, cum prilestişi (amăgişi) pre Grigorie Vodă de omorî pre Costandin fără judecată, fără vină nimică? Iară ţara toată plângă pre Costandin Postelnicul, că au pierdut un stâlp mare, carele au sprijinit toate nevoile ţărei. Plângu-l şi săracii că şi-au pierdut mila. Plângu-l care au avut de la el multă căutare, plângu-l şi păgânii şi creştinii şi toate ţările care l-au ştiut şi nu l-au ştiut, ci numai de numele lui au auzit pentru multă înţelepciune şi bunătate ce făcea în toate părţile...».

Iată acum, cum sunt înfăţişaţi, prin contrast, boerii amestecaţi în complotul urzit împotriva Postelnicului. Mai întâi Costandin, fiul Radului Armaşul Vărzariul: « cum nu se poate face din mărăcine struguri, şi din rug smochine, aşa nu se poate face din neamul rău bun; ci din varza cea, rea ce-i zic morococean, au eşit fiu-său şi mai morococean... Sămânţa acestor nelegiuiţi şi îndrăciţi s'ar cădea, ce ar fi parte bărbătească, să se scopească, ca să nu mai răsară muştar şi ardeiu, ci să se topească şi să se canonească ».

Iată pe tatăl lui Costandin Vărzarul: « Radul Armaşul era de moşie Român. Şi tată-său era grădinar de verze la Ploeşti, pentru aceia numele lui s'au poreclit de i-au zis: Vărzariul. O rea sămânţă au fost, că nu s'au făcut varză bună, ci de nimic au răsărit fiul dracului ».

Ura sau simpatia lui îmbracă adesea forme biblice. Bătrânul logofăt găseşte necontenit, pentru oamenii şi faptele pe care le povesteşte, paralele în textele biblice. Grigoraşco Vodă s'a căit de moartea Postelnicului, « cum s'a căit, pentru moartea Domnului nostru Iisus Hristos, şi Iuda ». Stroe Leurdeanu, Gr. Băleanu şi Hrizea Vistierul, care au închis pe fraţii Cantacuzino şi-i chinuiau, «se asemănă cu Maximian şi Diocletian, muncitorii creştinilor şi cu spurcatul Arie ». Pre Şerban Cantacuzino « l-a scos Dumnezeu din calea pierzării şi l-a îndreptat pre calea mântuirii, precum au îndreptat şi pre cei trei filosofi care i-au trimes Irod să ispitească de naşterea lui Hristos ». Câteodată logofătul încearcă pe aceste teme de paralele biblice să scoată efecte retorice, ca atunci când ne povesteşte că seimenii « pârîră pre Domnul care era Constantin Şerban Basarab, cumnatul Postelnicului lor, la păgânii care niciodată nu pohtesc binele creştinilor. Iuda pârî pre Domnul nostru Iisus Hristos la păgânii Ovrei: cum că el se laudă că este fiiul lui Dumnezeu, iar dorobanţii pârîră pre Domnu-seu la păgânii Turci. Iuda vându pre Hristos în 30 de talanţi, iar ei se vândură robi Turcilor în toată vieaţa lor. Ovreii deaderă acel cheleiug pre un sat a fi de îngroparea streinilor, iar ei singuri se deaderă mâncare câinilor. Iuda se deade singur spânzurării, iar ei singuri se deaderă înecării, că s'au înecat cu totul. O nebunie nespusă...».

Acest fel de citate şi de paralelisme biblice, de invective şi imprecaţii, care se întreţes prea des în partea finală a cronicei, fac să lâncezească interesul pe care-l trezesc liniile simple ale evenimentelor în încordarea lor dramatică. Artificiile retorice ale bătrânului cronicar par azi naive şi vetuste. Indignarea şi ura nu trezesc în sufletul lui, alimentat mai mult cu lecturi biblice şi hagiografice, ecouri atât de largi şi de puternice, încât să se cristalizeze în forme literare, care să poată trăi dincolo de lumea şi de epoca lui.

Cronicarul cantacuzinesc stă astfel cu mult în urma cronicarilor moldoveni, şi prin lipsa de obiectivitate şi prin darul formei literare, dar el are meritul de a ne fi păstrat, în compilaţia sa, cele mai vechi anale ale Ţării-Româneşti şi de a fi înodat povestirea evenimentelor de la descălecat până în vremea sa.

BIBLIOGRAFIE. Ediţii: Textul cronicii lui Stoica Ludescu a fost publicat pentru întâiaş dată, la Chişinău la începutul sec. XIX sub titlul *Istoria Tierei Romanesci de cându au descălicatu Românii*, în *Magazinu istoricu pentru Dacia suptu redacţia lui* A. Treb. Laurianu şi Nicolae Bălcescu, tom. IV, 1847, p. 231–372 şi V (1847), pp. 3–32. O altă versiune după un manuscris, aflat în Biblioteca Mitropliei din Chişinău, copiat de ierodiaconul Daniil, a fost publicată de G. Ioanid în *Istoria Moldo-României*, Bucureşti, 1858, vol. I, p. 1–165. O altă versiune cu multe interpolări a fost publicată de Stoica Nicolaescu, în *Revista pentru istorie archeologie şi filologie*, vol. XI, partea I,1910, p. 97–186 şi XI p. 2, p. 346–355. I. Minea *O versiune a cronicii lui Stoica Ludescu*, în *Cercetări istorice*, I, 1925, p. 2–7.

STUDII: Gr. Tocilescu, *Studii critice asupra cronicelor române*, în *Revista pentru istorie archeologie şi filologie*, anul II, vol. III, 1884, p. 270–288; N. Iorga, *Câteva note despre cronicele şi tradiţia noastră istorică*, în *Analele Acad. Rom. secţ. ist., seria II, tom XXXIII*, 1910, p. 141–146; N. Iorga, *Cronicele muntene. Cronicele din secolul al XVII-lea*, în *Analele Academiei Române. Mem. Secţ. ist.* seria II, tom. XXI, 1898-1899, p. 303–462. O părere deosebită în privinţa alcătuirii cronicii, la D. Onciul, *Din istoria României*, Socec, 1913, p. 84–85 (retipărită şi în *Biblioteca pentru toţi*, nr. 361—362, p. 102–103). Ştiri despre Stoica Ludescu, în afară de studiul amintit al lui Iorga: C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene*, Bucureşti, 1906, p. 5–8. Al. Lapedatu în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice* I, 1908, p. 161–165: *Noi monumente istorice. Biserica din Ludeşti* (ctitoria lui Stoica Ludescu) în care se găsesc mormintele soţiei lui Stoica Ludescu, Ecaterina, şi a fiicelor lui: Leneuţa şi Ancuţa. Al. Ciorănescu, *Un act al lui Stoica Ludescu* în *Revista istorică*, XX, 1934, p. 219-220. E o mărturie la mâna lui Goran Logofătu pentru o moşie dela Ţigăneşti, pe Mostişte, din Ilfov. Cronicarul semnează aci: «Stoica Logofătul Liudescu, ispravnicul Scaunului Târgoviştii». G. Potra, *Averea lui Şerban Cantacuzino şi întemeierea mănăstirei Cotroceni*, în *Revista Istorică Română*, IV, 1934, p. 300–306. Actul este scris de « bătrâna slugă a cinstitei sale case, Stoica Liudescul » şi terminat în Decemvrie 1681. Rezumate şi extrase din părţile principale ale studiilor citate mai sus au dat N. Simache şi Tr. Cristescu, *Letopiseţul cantacuzinesc*, 1290—1688, Buzău, 1942. Este însă de regretat că autorii uită să pună semnele citării după pasagiile destul de întinse pe care le reproduc dela alţii.

RADU POPESCU

Compilaţia lui Stoica Ludescu a ajuns şi la cunoştinţa adversarilor şi era firesc ca acestora să nu le convină a fi înfăţişaţi contimporanilor şi viitorimei în lumina de blesteme în care îi înfăţişase istoricul cantacuzinesc. Cel mai cărturar dintre ei, Radu Popescu, om cu cultură largă şi cu talent literar, fiul Visterniculul Hrizea, care pierise ucis în chinuri de Şerban Cantacuzino, a apucat pana ca să întocmească o altă compilaţie pe un plan nou şi ca să povestească lupta dintre ai săi şi dintre Cantacuzeni, în lumina care le era prielnică.

VIEAŢA. Radu Popescu are o vieaţă plină de peripeţii dramatice, cu trăsături de adevărat roman: sguduită în tinereţe de tragedii familiare, de neaşteptate întorsături ale soartei, care fac din fiul unuia din cei mai bogaţi şi mai puternici oameni ai Ţării Româneşti, un boier scăpătat, pentru ca apoi să-l ridice pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti, şi în cele din urmă, să-l aducă a-şi închina zilele în chiliile unei mănăstiri.

Era fiul lui Hrizea Vistierul, din satul Popeşti al judeţului Ilfov. Bunicul său, Gheorghe Carida — nume ce trădează o origine grecească — fusese vistier pe vremea lui Radu Leon şi a lui Matei Basarab şi a fost ucis în răscoala seimenilor din 1655, când i s'a jefuit şi toată casa. Tatăl cronicarului — Hrizea — a luat în căsătorie pe Maria, fiica Marelui Ban Gheorghe Băleanu, căpetenia partidei de boieri care duceau lupta înverşunată împotriva Cantacuzinilor.

In încăierarea dintre cele două partide boiereşti, în care a căzut victimă Postelnicul Constantin Cantacuzino, Hrizea a jucat un rol de frunte. După moartea Postelnicului, el era în capul partidei boiereşti, care ducea mai departe lupta contra Cantacuzinilor.

Pe timpul lui Duca Vodă, când Domnul, din porunca Turcilor, pornise cu oştirea în ajutorul trupelor turceşti, împotriva cetăţii Cehrinul, rămân în ţară ca ispravnici de scaun, între alţii, Hrizea Vistiernicul şi Logofătul Şerban Cantacuzino, fiul Postelnicului, cu misiunea specială de a supraveghea ridicarea unor ziduri la curtea domnească. In acele împrejurări, Şerban Cantacuzino, care intrase în legături de dragoste cu Doamna,

şi-ar fi dat gândul pe faţă: «bune case de Domn tânăr». De fapt, el umbla încă de atunci după domnia ţării, îndemnat între altele şi de faptul că în Constantinopol fusese numit Vizir un bun prieten al său, Cara Mustafa. In aceste împrejurări, vine în Bucureşti un ciohodar din Constantinopol, cu veşti pentru Şerban Cantacuzino. Intâmplarea face ca să iasă în calea Turcului, care căuta pe Şerban, Hrizea şi-i spune trimisului că el este Cantacuzino. Astfel scrisoarea şi destăinuirile ciohodarului sunt aflate de Hrizea, care le comunică Domnului Duca Vodă. Şerban Cantacuzino, înştiinţat de cele întâmplate prin Doamna lui Duca Vodă, Anastasia, fuge peste graniţă şi, curând după aceasta, isbuteşte să capete la Constantinopol, domnia Ţării-Româneşti.

Şerban Cantacuzino, nevoit să mai rămână câteva zile pe ţărmurile Bosforului, ca să-şi consolideze domnia, trimite prin nepotul său Brâncoveanu, poruncă la Bucureşti, ca să se aşeze în scaunul domnesc ca locţiitori ai săi — caimacami, cum se zicea pe atunci — Badea Vornicul Bălăceanu şi Hrizea Vistierul. Dar această cinste deosebită, pe care Şerban Vodă o aducea celui ce făcuse parte din tabăra care pusese la cale pieirea tatălui său, nu era pornită din sentimente sincere.

In 1680, pe la sfârşitul lui Februarie, Hrizea este închis din porunca Domnului, sub învinuirea că ar fi mâncat banii ţării. Boierii însărcinaţi cu cercetarea cazului, stabilesc însă că Hrizea cheltuise dela el pentru ţară, 30.000 de taleri. Abia scăpat de această acuzare, o altă năpastă cade pe capul lui. Domnul îl învinueşte că zahareaua — adică proviziunile — procurate oştirii turceşti, care înconjurase Cameniţa, fusese rea. O cronică anonimă, care ne relatează acestea, adaogă aci că «ori bună, ori rea de au fost, o dedese boiarii şi rudele lui, iar el numai Hrizei Vistier îi găsea vină». Din porunca Domnului, i s'a cerut pentru această vină, 41.000 de taleri. Neavând încotro, nenorocitul Vistier a trebuit să-şi vândă satele, moşiile şi ţiganii, şi pe deasupra să se împrumute, ca să achite suma cerută. După plată, Hrizea este scos din temniţă, dar în curând este închis din nou şi muncit în chinuri din ce în ce mai grele, până ce i se scoate un ochiu. Un misionar catolic, călugărul italian *Del Monte*, care fusese trimis în Ţara Românească de scaunul papal, ca să facă un raport asupra situaţiunii ţării, ne spune că Domnul din iatacul său auzia vaietele şi chinurile nenorocitului boier, care se sbătea în dureri, jos în beciu, strigând: «Doamne, eşti crud şi nebun de-mi chinuieşti trupul? Cine-ţi va mai crede ţie? Ţi-am slujit cu credinţă şi numai în acest an ţi-am numărat din ţară 2.800 pungi, pe care le-ai luat şi nu ştiu cui le-ai dat». Del Monte adaogă la acestea că Domnul, înfuriat, a poruncit atunci ca Vistierul să fie tras în ţeapă.

Pe urma lui Hrizea rămân, cu totul săraciţi, jupâneasa şi copiii. Şi totuşi, setea de răzbunare a Domnului nu s'a potolit, căci cere familiei bani şi pune slujitori să-i păzească ziua şi noaptea şi să le urmărească toate mişcările. Văzându-se necontenit hărţuiţi şi aflând dela unii şi dela alţii că Domnul e hotărît să-i piardă, «au luat — cum zice cronica în graiul ei bătrânesc — pe Dumnezeu într'ajutor» şi, strecurându-se printre paznicii care pândeau în jurul casei, isbutesc să încalece de cu seară şi, gonind pe drumul Giurgiului, pe la miezul nopţii, au trecut Dunărea în Ţara Turcească.

Şerban, aflând a doua zi de fuga lor, a trimis în toate părţile căpitani şi slujitori ca să-i prindă şi să-i omoare unde i-or ajunge. Era însă prea târziu. Cu toate promisiunile de bani făcute paşilor şi cadiilor din cetăţile dunărene, fugarii ajung la Adrianopol, de acolo la Ţarigrad şi, în sfârşit, după o oarecare vreme, se oploşesc în Moldova, la curtea lui Duca Vodă, unde se întâlnesc cu ceilalţi boieri pribegiţi acolo, de frica lui Şerban Vodă.

Pe la începutul lui 1687, adică în ultimul an al domniei lui Şerban Vodă, Radu Popescu — fiul Vistierului ucis — şi ai săi, se întorc cu cea mai mare parte a pribegilor, la vetrele lor. Erau însă — cum se va vedea îndată — cu totul scăpătaţi.

La începutul domniei lui Brâncoveanu, Radu Popescu este preţuit pentru cultura lui şi trimis în misiuni diplomatice.

In acele timpuri, Aga Constantin Bălăceanu, care fusese încredinţat cu solie la Viena, de către Şerban Cantacuzino, aflând de moartea socrului său, s'a oprit la Braşov şi a început să uneltească împotriva noului Domn, Brâncoveanu, pe lângă generalul Heissler, comandantul armatelor imperiale. După stăruinţele lui Bălăceanu, Heissler se pregătea chiar să intre cu oştirile în ţară. Brâncoveanu însă, care se străduia ca ţara să nu devină teatrul războiului dintre creştini şi Turci, trimisese o solie pe lângă Bălăceanu şi pe lângă comandantul general, dar solii lui Brâncoveanu găsesc pe Heissler turburat şi mânios, ca «un urs împuşcat», spune o cronică anonimă contimporană, şi «nici cum nu se apropia de vorba lui, că nu se uita la vorbele lor, ci la cuvintele Bălăceanului».

Solii se întorc fără nicio ispravă, dar Brâncoveanu, gândindu-se la jaful şi pustiirea ce s'ar întinde în ţară, când împotriva armatelor germane s'ar uni oştirile turceşti şi tătăreşti, trimite din nou, de data aceasta, pe Radu Popescu, «fiind — după cum ne încredinţează cronica — învăţat în limba latinească». Şi pentru a îmblânzi mânia generalului, Radu Logofătul aducea ca dar din partea Domnului, pe lângă o sumă de bani, şi o mie de boi pentru nevoile oştirii. Cronica contemporană ne-a consemnat toate amănuntele întrevederii cu generalul austriac şi discuţia urmată între ei, asupra căreia, pentru savoarea lucrului şi pitorescul vremei, ne oprim puţin.

Pridvorul Mănăstirii Hurez, ctitoria lui Const. Brâncoveanu

« Jupâne Haisler — începe Radu Popescu — ce pricină este la mijloc între Dumneata și între Măria Sa Vodă și între țară, și în toate zilele te lauzi cu rău asupra pământului; în loc ce am avut nădejde de mântuință din mâinile Turcilor păgâni, acum dela Dumneavoastră să ni vie pieire, care nădejde va să fie la noi în deșert ». La acestea, Heissler răspunde acuzând pe Brâncoveanu că, după ce a trimis soli la împărat și a încheiat legământ cu creștinii, n'a vrut să păzească « tocmeala — cum zic la noi, la Nemți: parola — ci ați călcat și toate legăturile, și ați stricat și parola ». La acestea, răspunde Radu Logofătul: « Mi-ar fi voia să auz dela Dumneata, care legături am călcat de am stricat parola, că Domnul nostru și cu țara gândește că le țin toate câte au legat solii noștri acolo în Beciu (Viena), iar de au legat Dumnealui Bălăceanu, care îndeamnă pre Dumneata spre mânie, alte legături afară din cei trei soli ai noștri, pre neștiință, în taină, acelea nu le vom ținea... iar acelea primim, care au legat solii noștri toți de față. Și de au legat bani, iată dăm bani, numai deodată toți nu putem să-i dăm, de vreme ce suntem dajnici și Turcilor ». El stăruie mai departe să convingă pe general să renunțe la planul de a intra în țară, căci hotarele « sunt deschise de toate părțile și ar veni Turcii și Tătarii de ar pustii tot pământul... Care lucru dacă ar rămânea fără oameni, de ce fel ni sânt ostenelile și vorbele și legăturile ce le facem? » Generalul rămâne însă neînduplecat: « Nicio mântuire — încheie el discuția — nu se poate fără primejdie și fără pagubă ».

Cu toată încrederea pe care i-a arătat-o Brâncoveanu în această împrejurare, totuși, până în 1693, nu i se acordă nicio dregătorie. De altfel și vremurile erau turburi. Ofensiva otomană împotriva creștinilor începuse. Brâncoveanu primea porunca de a se duce cu toate oștile sale la Cerneți. In toamna anului următor, trupele austriace intrară în Oltenia: ocupară Piteștii, Câmpulungul, iar în iarnă, Heissler și întețitorul său, Constantin Bălăceanu, își făceau Crăciunul în București. Ca să scoată pe imperiali din țară, Domnul aduce în ascuns pe Tătari.

De altă parte și Radu Popescu este prins în deslegarea numeroaselor încurcături bănești, rămase de pe urma tatălui său. Tatăl lui Radu Popescu, silit de Șerban Cantacuzino să plătească 41.000 taleri, pentru zahareaua dela Camenița, își vânduse o parte din avere și a zălogit pe cealaltă. Radu și fratele său Gheorghe s'au tot străduit să plătească datoriile mari și grele — zice actul divanului — dar văzând în cele din urmă că n'au putere să le împlinească toate, s'au lepădat de toată averea rămasă dela tatăl lor, ca să se împartă între datornici, luând fiecare « măcar veri ce ar găsi ».

Se pare că Brâncoveanu nu avea destulă încredere în Radu Popescu, sau poate că trăia încă viu în amintirea lui, rolul pe care l-a jucat Hrizea în uciderea bunicului său despre mamă. Dregătoria de clucer (care avea îndatorirea de a îngriji de proviziile necesare cailor domnești), nu era o slujbă, pentru cultura și aspirațiile lui Radu Popescu. De aceea, nu era mulțumit cu situația lui, și amărăciunea de care era cuprins se străvede într'o scrisoare interesantă, pe care o trimite vărului său Răducanu Dudescu. In această scrisoare semnificativă, cronicarul nostru își arată dorința de a veni la Dudești, să vadă pe « mama Neacșa » și pe vărul său, ca să mai vorbească:

« câte ceva, că Dumnezeu numai va crede precum ne aflăm « și alt nu avem la cine și către cine ne plânge... Doară până « acum, ca niște oameni ce sântem, înfășurați în deșertăciunile « lumii, vom fi și avut câte ceva între noi, iar acum, cunoscând « și văzând dela Dumneavoastră atâta ajutor, de nu-ți voi fi « mai bun decât fratele și gânditor și cu fapte, încât îmi va fi « cu putință, să mă bată Dumnezeu. Numai iar mă rog aibi-mă, « iubeaște-mă, sprijineaște-mă, că sânt striin și n'am pe nimeni « să mă caute, ci toată nădejdea, după Dumnezeu, la Dumnea- « voastră îmi iaste. Și eu iar cum voiu fi cu Dumneavoastră, « Sfinția Sa așa să mă judece. Nu-mi trebuiește alt nimic, fără « cât o fărâmă de viiață fără groază, și să trăim cum va da Dum- « nezeu; că unde văz că într'aciasta becisnică de țară, ne vin « oamenilor primejdii și petrec neștiind nimica, zău că sunt « bucuros mai bine să mă aflu în statul celor mai de jos și să « fiu odihnit, decât să-mi fie numele acesta și să fiu pururea cu « ghiață în inimă ».

Cu aceste sentimente de amărăciune în suflet, Radu Popescu ia parte în iarnă, la complotul urzit împotriva lui Brâncoveanu, pentru aducerea la domnie a lui Grigore Ghica, care se afla atunci la Constantinopol. Căpetenia complotului era Dumitrașcu Corbeanu, a cărui soțieera înrudită cu sora pretendentului.

Ințelegerea între complotiștii din București și între pretendentul din Constantinopol s'a făcut prin mijlocirea unui Turc, care fusese efendi la Grigore Ghica. Inlăturându-se corespondența, care putea să dea lucrurile pe față, Turcul trebuia să ducă lui Grigore Ghica, în ziua când cele puse la cale în București erau gata, o mahramă cu sârmă. Insă Turcul, din lăcomia câștigului, primind mahrama cu un răvaș, le-a predat lui Brâncoveanu. Domnul, mirându-se cu boierii săi de această viclenie, nu s'a turburat la început și i-a iertat. Dar lucrurile răsbătuseră până la Țarigrad, și într'o bună zi, se pomenește cu un agă, trimis din Constantinopol, cu firman ca să aducă la Poartă, pe boierii care păriseră pe Brâncoveanu. Domnul, care se pricepea să desnoade ițele încurcate ale conjurațilori, trimite pe lângă boierii cuprinși în firman, — deci și pe Radu Popescu — și o sumă de boieri devotați lui, împreună cu 15.000 de galbeni, care au efectul de a împăca lucrurile și de a întări situația lui Brâncoveanu.

Pe temeiul unui firman, care declara că pârele au fost dovedite mincinoase, Brâncoveanu închide pe Dumitrașcu Corbeanu, căpetenia, pe Grigore Postelnicu Băleanu și pe Radu Popescu; dar aci, se vede și tactul lui Brâncoveanu, care nu numai că, îi iartă, dar îi și pune în slujbe.

In Decemvrie următor (1700), Radu este « ispravnic de banii haraciului » în județul Vâlcea, iar în primăvara anului 1703, este ispravnic la Vel Ocnă în Râmnic.

Curând după aceasta, raporturile dintre Domn și cronicarul nostru se înăspresc. Radu nu se mai întâlnește în dregătorii, iar dintr'o scrisoare a lui Brâncoveanu, din 1708, către vărul cronicarului, se vede că acesta căzuse în disgrația Domnului.

Radu Popescu făcuse în satul său un zăgaz, ca să abată cursul apei pe matca cea veche, dar neglijase să sape mai întâiu șanțul cuvenit, ca să dea cale apei și puhoiul, venind mare, s'a revărsat și-a înecat livezile și morile mănăstirești. « Dacă au fost văru-tău — scrie Brâncoveanu — cu atâta minte, n'avem ce face... Pentru aceasta am scris boierilor caimacami, să taie acel zăgaz și nu va fi numai cu atâta, ci și câtă pagubă și stricăciune s'a făcut, toată va să plătească... ». Pentru aceste motive, el va fi trecut în rândurile partizanilor lui Ștefan Cantacuzino (1714—1716) și după înscăunarea acestuia, este numit în rangul de mare vornic de Târgoviște. In această calitate, i se încredințează misiuni delicate, ca de pildă sarcina de a conduce, dela Giurgiu până la graniță, cu conace, pe Carol al XII-lea, regele Suediei, sau aceea de a delimita hotarele Munteniei, care fuseseră încălcate de raiaua turcească a Brăilei.

Domnia lui Ștefan Cantacuzino este însă de scurtă durată. După doi ani de domnie, Ștefan Cantacuzino și tatăl său Stolnicul Constantin, sunt strangulați în temnițele dela Bostangi-Bași.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat reprezintă punctul culminant în accensiunea politică a lui Radu Popescu. La începutul nouei domnii, el păstrează funcțiunea de Vornic de Târgoviște, iar în Martie 1716, este ridicat la rangul de mare vornic. De aci

înainte, cronicarul nostru începe să semneze în acte: *Radu Popescu*, în loc de *Radu sin Hrizii Vistierul* sau *Radu Hrizea*. In vremurile acelea de sbucium, provocat de războiul dintre Austriaci și Turci, Radu Popescu este însărcinat de Domn cu misiuni de încredere. Astfel, el este desemnat să conducă oștirea tătărească, ce trebuia să treacă prin țară, venind în ajutorul Turcilor la asediul Timișoarei, și să-i pregătească conace. Tătarii sosesc însă prea târziu, după ce Timișoara căzuse în mâna imperialilor. Grosul armatei tătărești, cu hanul în frunte, trebuia acum să se împreune cu Vizirul. In acest timp o ceată de Nohai, întorcându-se spre vetrele lor, încep să se dea la jaf și pradă. Radu Popescu dă atunci de știre Domnului, care, trimițând slujitori, izbutește să smulgă din mâna Tătarilor prada. Intorcându-se în cetatea de scaun, Domnul îl primește, după cum notează el însuși, cu cinste și-l numește Mare Ban al Craiovei. Radu Popescu ne spune că această înaltă dregătorie o datorează lui Grigore Băleanu, Radu Golescu și Șerban Bujoreanu care, fiind în înțelegere ascunsă cu Nemții și temându-se de el să nu le afle planurile, spre a-l îndepărta din București, l-au recomandat lui Mavrocordat, pentru bănia Craiovei, că, fiind un om mai sprinten, « mai levent », va putea face această ispravă. Cronicarul nostru primește însărcinarea, dar pe când el se afla la Craiova, o expediție germană, condusă de un maior, surprinde pe Mavrocordat în București și-l ia prizonier. Radu Popescu pretinde că el, aducând la cunoștința oștilor pământene vestea arestării lui Vodă, a fost dus de aceștia sub pază mare la Târgoviște, unde a fost predat autorităților germane, care l-ar fi ținut în arest.

Documente din sursă germană ne dovedesc însă că relatările lui Radu Popescu — în această privință nu sunt conforme cu realitatea. Dimpotrivă, era și el din tabăra boierilor cari sprijineau acțiunea creștinilor. La 3 Decemvrie 1716, el se găsea la Târgoviște, unde iscălea, împreună cu 2 episcopi și 39 de boieri, « fără de nicio silnicie, ci de bună voie », un act de solidaritate, prin care semnatarii se obligau între ei ca să țină cu toții laolaltă și să aleagă în unanimitate ca Domn, pe Gheorghe Cantacuzino, « căci tatăl înălțimei sale a fost domn și cel mai bun cârmuitor al țării, care ne-a guvernat ca cel mai milostiv părinte », și în sfârșit, să suporte împreună, fiecare după puterile lui, cheltuielile necesare pentru acțiunea lor.

Câteva zile după aceasta, Radu Popescu pleacă în Ardeal, unde se întâlnește cu ceilalți boieri pribegi, devotați partidei creștine și unde obține dela generalul Stainville carte de liberă petrecere, « carte de odihnă », cum zice el. In Ardeal stă până aproape de încheierea păcii dela Pojarevač.

In tot acest timp, Radu Popescu subscrie printre cei dintâi, uneori imediat după Mitropolit, plenipotența dată delegațiunii de boieri, prin care se cere împăratului Carol al VI-lea sau prințului Eugeniu de Savoia, alungarea « administratorului », adică a lui Ioan Mavrocordat, și numirea ca Domn ereditar a lui Gheorghe Cantacuzino. Ultima plenipotență, semnată de Radu Popescu, este din primăvara anului 1718. Un an mai târziu, după încheierea păcii dela Pojarevač și numirea definitivă a lui Nicolae Mavrocordat în tronul Țării Românești, Radu Popescu se găsește la curtea din București a noului Domn, împotriva căruia luptase până atunci, îndeplinind însemnata funcțiune de mare vornic, ceea ce însemna pe acele vremuri: primul sfetnic al Divanului. In această dregătorie stă patru ani de zile, până la 1723. Era acum în asfințitul vieții, om trecut de 70 ani, și cu sufletul adânc religios al bătrânilor din alte vremuri, gândind la ceasul morții, care se apropia pe nesimțite, la ziua înfricoșată a judecății din urmă și la sbuciumul vieții sale trecute, a renunțat la măririle amăgitoare ale acestei lumi vremelnice.

Iată cum ne mărturisește el însuși motivul care l-a îndemnat să părăsească lumea în care trăise până atunci: « Fiind dvornic mare eu, Radu Popescu, în cinstea și dragostea Măriei Sale și viind la vreme de bătrânețe și de slăbiciune, socotind că și ale lumii sunt toate deșarte, singur din bună voie, am cerut voie dela Măria Sa și am mers de m'am călugărit la mănăstire, la Radul Vodă ».

La mănăstirea Radu Vodă, sub numele de Rafail Monahul, trăește până la 1729, când îl prinde moartea. Astfel, în liniștea patriarhală dintre zidurile mănăstirii, în rugăciuni și umilință, își ispășește sbuciumul vieții, plină de întorsături și de alergări după măririle ispititoare ale vieții, Marele Vornic al lui Nicolae Mavrocordat, cronicarul Radu Popescu.

Cum a înțeles vieața și cum a înfățișat el lumea în mijlocul căreia a trăit și s'a sbătut?

COMPILAȚIA LUI RADU POPESCU, cunoscută sub numele de *Istoriile Domnilor Țării-Românești*, începând tot dela descălecare, are un orizont de privire mai larg decât a lui Stoica Ludescu. Factura cronicii lui Radu Popescu este mult mai complexă, căci el tratează istoria Țării-Românești sincronic cu a țărilor învecinate: Moldova, Ardealul, Turcia, Rusia. Este un plan cu totul original, care nu are nimic comun cu vechile cronografe, căci acelea erau repertorii de istorie universală, care începeau povestirea evenimentelor dela creațiunea lumii și înfățișau în ordine cronologică istoria tuturor popoarelor rând pe rând (Evrei, Asirieni, Egipteni, Perși, Greci, Romani, Bizantini), pe când în cronica lui Radu Popescu privirea este circumscrisă la popoarele din Răsăritul Europei vecine cu Țara-Românească. După fiecare domnie munteană, se înșiră evenimentele contimporane din țările megieșe. De pildă, după ce dă povestea decălecatului și a legendarului Radu Negru, pe care cronicarul — confundându-l cu Basaraba — îl așează la 1290, urmează: « In zilele acestui Domn, după cum să veade veleatul, au fost împărat la Țarigrad Mihail Paleologul, carele au scos Țarigradul din mâinile Francilor», apoi se trece la Otman și lumea turcească, pentru ca să continue apoi cu istoria ungurească: « Intru această vreame era craiu unguresc Ladislau ». Dela domnia lui Alixandru Vodă I, cu întemeierea principatului moldovean 1320, intră în raza de privire a cronicarului și Moldova, iar dela 1509 și istoria Rusiei.

Cronicarul însă nu izbutește să găsească un punct de vedere unitar care să coordoneze evenimentele; acestea sunt de cele mai multe ori juxtapuse. Dar trebue să recunoaștem că autorul a lăsat o operă unică, nu numai pentru timpul lui, dar chiar și pentru vremurile noastre: o încercare de istorie a Românilor în lumina istoriei europene orientale.

Izvoarele lui Radu Popescu în această vastă operă de istorie răsăriteană, având ca punct central istoria Românilor, sunt felurite. Pentru istoria Moldovei a avut la îndemână cronica lui Ureche într'o versiune a lui Simeon Dascălul. Pentru istoria bizantină și turcească pe Gh. Phrantzi, care fusese martor la căderea Constantinopolului și a fugit apoi în Italia; o versiune a cronicei grecești dela 1570. Pentru istoria Ardealului izvoare unguresți, ce n'au fost încă identificate.

Pentru istoria munteană, Radu Popescu a folosit acelaș izvod vechiu pe care-l utilizase și Stoica Ludescu și care în copia lui, în unele părți, avea lacune și confuzii în altele date ceva mai bogate. In linii generale însă știrile lui Radu Popescu corespund cu știrile lui Stoica Ludescu până la domnia lui Neagoe Basarab, unde cronicarul Bălenilor utilizează și el Vieața Patriarhului Nifon, dar o reduce ca proporție (eliminând partea apologetică a lui Neagoe) și o încadrează mai armonic în urzeala cronicei. Pentru domnia lui Mihai Viteazul împletește știrile din cronica lui Teodosie Rudeanu cu cele din poema grecească a lui Stavrinos, pe care am analizat-o în vol. I

(p. 85); pentru domniile următoare se foloseşte de cronica lui Matei al Mirelor. La domnia lui Matei Basarab are ştiri ceva mai bogate decât Stoica Ludescu.

Dela domnia lui Grigore Vodă înainte începe partea personală a lui Radu Popescu (Radu Vodă Leon, Antonie Vodă, Grigore Vodă Ghica în a doua domnie, Duca Vodă, Şerban Basarab) în care intră pe scenă ca eroi principali Cantacuzineştii cu zarva şi turburările pe care — după el — le aduc în rândurile boierimei pământene şi cu reacţiunea partidei Bălenilor.

Radu Popescu înfăţişează tragedia Postelnicului Const. Cantacuzino într'o lumină cu totul deosebită de aceea în care o cunoaştem dela Stoica Ludescu, căci el este cronicarul partidei adverse. După el vina toată o poartă Şerban Cantacuzino, care, încă dela mazilirea lui Ghica Vodă, nutrea ambiţii mari, căci, ne spune cronicarul: « Şărban Logofăt, feciorul lui Costandin Postelnic Cantacuzino, mai ficlian fiind decât alţi fraţi, au gătit un cal foarte frumos şi l-au dus de l-au dăruit Paşăi despre dânsul şi i s'au rugat să-i fie slugă şi să-l aibă în gândul lui neuitat ». Paşa într'adevăr nu l-au uitat « că, cu vreame îndelungată, i-au făcut mult bine, până şi la domnie l-au rădicat ». Intenţiile lui Şerban se dau curând pe faţă. Pe când urmaşul lui Ghica Vodă, fiul său Grigoraşcu, se afla cu oştile turceşti şi tătăreşti în Ardeal, atunci, « cum zic unii, s'au făcut nişte amestecături, adecă Şărban Logofăt feciorul lui Costandin Postelnicu Cantacuzino şi oarecare den fraţii lui ce era acolo, şi Mareş, şi Creţulescul, să fie umblat între căpitani şi între slujitori, de îndemna să meargă să pârască pre Grigorie-Vodă la Vizirul de rău, de hain şi de altele, şi pre urmă să ceară Domn la Vizirul pre Şărban Logofătul; care dăn om în om mergând vorba, au ajuns şi la Domn ». După ce s'a despărţit de Vizir, Vodă porunci vătafului de aprozi să-i aducă boierii care umblaseră cu vicleşug şi « începu a-i mustra pentru căci fac aşa, de au vrut să-l viclenească şi să-l pârască la Vizirul: « ce rău li-au făcut? Au nu i-au boierit cu mari boierii, au nu i-au miluit cu mile mari? ». Care anume, le spunia ». Pâriţii tăgăduesc. Domnul « scoase vadnicii de faţă, căpitanii cari vorbise cu ei... şi începură a zice: Aşa, Doamne, ni-au zis să mergem să te pârîm la Vizirul, şi să pue pre Şărban Logofătul Domn ». Grigore Vodă i-a dat atunci în pază Vătafului de aprozi. In acelaş timp sosesc din ţară pâri dela caimacamii domneşti: Stroe Leurdeanu şi Dumitraşco Vistierul Cantacuzino, nepotul Postelnicului, « pârând pre Costandin Postelnicul Cantacuzino, că umblă pre marginea turciască oamenii lui hulind numele Domnului de rău şi de hain, şi pre oamenii ţărăi, îi zăticneaşte, de nu-i lasă să-şi dea dăjdiile împărăteşti, şi cum că să laudă, că el au popit pre Grigorie-Vodă, şi iară el îl va despopi şi ca acestea altele multe ». Aceste două « pricini: una den tabăra, alta den ţară » au aţâţat pre Grigore-Vodă « cu mare mânie asupra casii lui Costandin Postelnicul » şi au deslănţuit drama pe care Radu Popescu o relatează cu aceleaşi detalii ca şi Stoica Ludescu.

După omorîrea Postelnicului, fiii săi nu se potolesc. In timpul domniei lui Ghica Vodă, « iar au început Cantacozinii a amesteca lucrurile, precum au fost învăţaţi şi a turbura pre unii din boiari », « care aciasta n'o făcia de alt, fără cât să fie totdeauna ei mai mari ». Boierii « alunecându-să cu firia că vor fi acelea care le zic Cantacozinii — că Domnul s'ar fi sfătuit cu Grecii ca să-i omoare — se răzvrătesc şi provoacă înlocuirea lui Ghica prin Antonie Vodă din Popeşti. Subt acest Domn bătrân, abia « se aşăzase lucrul ţărăi bine şi gâlcevile despre toţi, iar feciorii lui Costandin Postelnicul Cantacuzino... găsiră vreame să caute moartia tatâne-său, den cine au fost, şi închiseră pre Stroe Leurdianu, vinuindu-l că el au fost pricina de l-au omorît ». Radu Popescu ştie şi el de răvaşele pe care Ghica Vodă le dăduse Stolnicului Const. Cantacuzino la Viena. Le văzuse chiar: « iar noi am văzut neşte răvăşele », dar adaogă, aruncând umbra îndoelii: « ale cui vor fi fost, Dumnezeu ştie ».

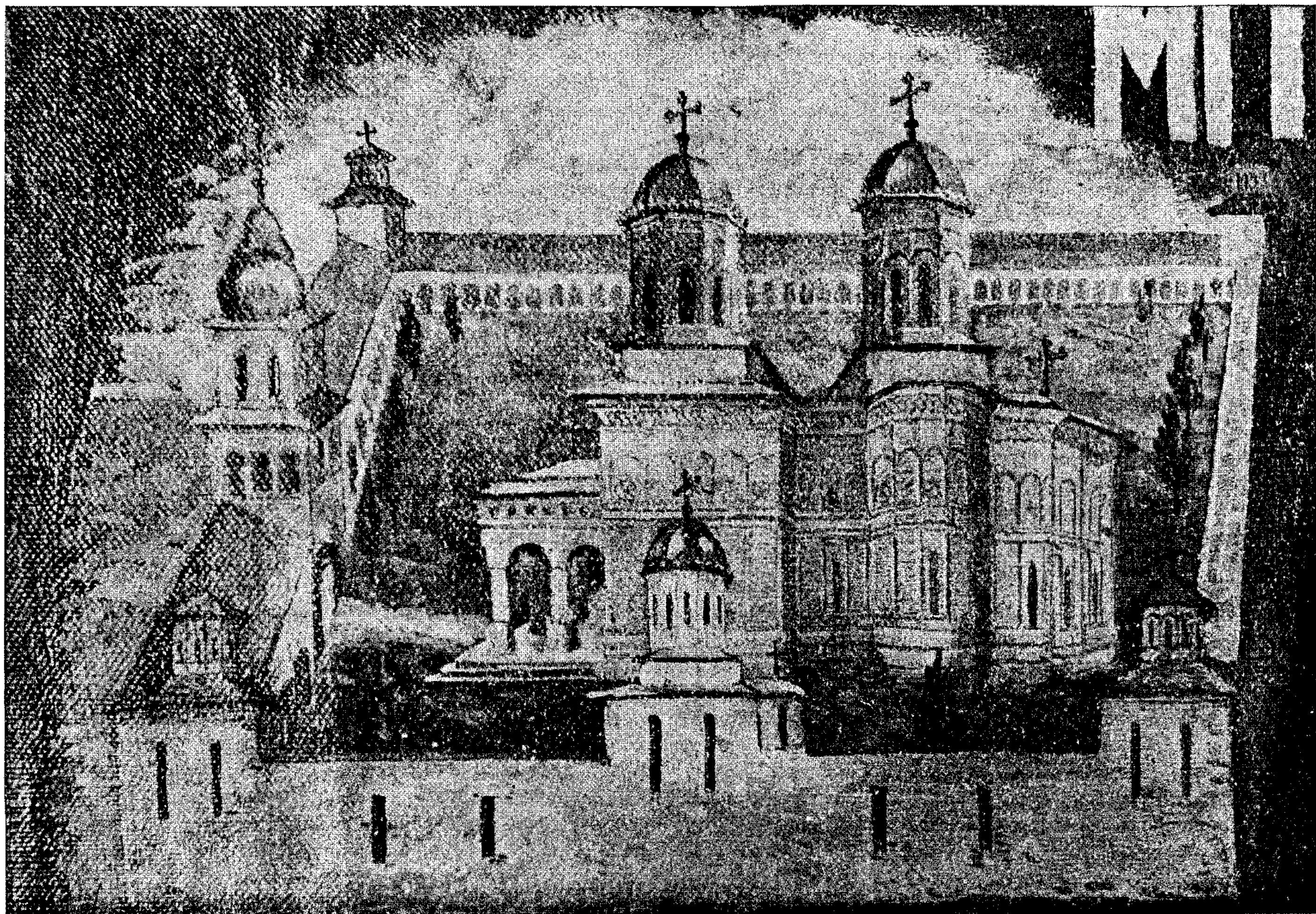
După călugărirea lui Stroe Leurdeanu, « Şărban Spatariul şi fraţii lui să mărise, să împuternicise, cât trecea peste măsură, nebăgând seamă pre ceilalţi şi întru nimic socotindu-i ». Subt domnii următori, Cantacuzenii şi partizanii lor sunt necontenit în fierbere, când în ţară, « nălucindu-li-se » că adversarii « fac sfat între dânşii să-i omoare », şi sbătându-se « să depărteze pre toţi boiarii de pre lângă curte şi să le ia boieriile », ca să le împartă între ai lor, când pribegi în Moldova sau la Constantinopol, urzind răsturnarea Domnilor.

Domnia lui Şerban Cantacuzino e înfăţişată ca o pacoste pentru ţară. « Mare şi întunecat nor, şi plin de fulgere şi de trăsnete, au căzut pre Ţara-Rumânească Şărban-Vodă, carele, ca cu neşte trăsnete, cu răutatia lui au spart şi au dezrădăcinat nenumărate case de boiari şi de slujitori şi de săraci şi pre mulţi au omorît cu multe feluri de cazne şi i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse, precum istoria mai jos va arăta ». Şi începe a înşira crimele săvârşite de Şerban-Vodă. Pe când se întorcea cu oastea sa şi cu Turcii dela cetatea Dogancalé a trimes înainte cu « cărţi » la scaunul Domniei pe Drosu Sărdariu, dar, în acelaş timp, a învăţat, în ascuns, pe un tătar pe care i-l dăduse ca însoţitor, să-i tae capul pe drum şi apoi să se facă pribeag în Bugeac. Şi « pentruca să stingă neamul lui Drosu, fiindcă acesta mai avea o fată, a trimes neşte seimeni, hoţi de ai lui » de au omorît-o. Pe Vâlcu Vornicul, deşi l-a judecat în multe rânduri, şi nu i-a aflat nici o vină, l-a închis în mănăstirea Znagovul şi, muncindu-l cu multe cazne, l-a spânzurat. Pe feciorul lui Drosu Sărdarul « tânăr săracul », «l-au legat şi l-au slobozit în ocnă pustie.

Asasinarea lui Hrizea Vistierul, tatăl cronicarului şi năpăstuirea familiei lui e povestită pe larg. Nu mai insistăm, fiindcă am reconstituit-o mai sus.

Radu Popescu cu toate defectele lui ca istoric, are însă mai multă cursivitate în povestire decât Stoica Ludescu. El nu se pierde în lungi şi oţioase imprecaţii biblice, ci dizolvă ndignarea şi ura în naraţiune. Este o limbă rea, cârcotaşe. Inregistrează toate svonurile răutăcioase, chiar şi vulgare ale timpului, când este vorba de adversari: Lui Antonie Vodă ne spune el, atât îi scurtase Cantacuzenii toate veniturile « cât nici de mâncare nu era sătul, şi de băutură, că-i da cât vria ei; în zi de dulce: carne de vacă cu apă şi cu sare, în zi de sec : linte şi fasole cu apă şi cu sare. Vin îi da împuţit, ci trimitea cu urcioarele în târg Antonie Vodă şi fie-său Neagoe Vodă cu bani refenia, de cumpăra vin de bia; ci da fie-său mai mult la refenia, căci îi zicea tată-său că el are Doamnă şi coconi, ci să dia mai mult — şi aşa vieţuia bietul Antonie Vodă ». Despre Mihnea Vodă « zic unii să-i fi fost giuvan (lui Chinan-Paşa), fiind frumuşel ». « Ştefăniţă-Vodă, fecior lui Vasilie Vodă, nu căuta trebile Domniei, ci curviile, şi cu parte fămeiască şi bărbătească ».

Dar Radu Popescu are ceva din darul marilor cronicari moldoveni, izbutind să scoată în lumină colţuri interesante din trecutul sbuciumat al ţării, în care se vede coloarea timpului şi psihologia societăţii. Şi factura sintactică a stilului are o tehnică mai modernă. Fraza e mai degajată din angrenajul coordonărilor şi al incidentelor. Ţâşneşte câteodată viu şi energic în dialoguri scurte. E caracteristică în această privinţă scena dinamică, povestită cu efecte teatrale a mazilirii lui Antonie Vodă din Popeşti. Faptele se petrec la Constantinopol, unde Antonie Vodă se dusese cu boierii ca să reînoiască domnia. Turcii le făgăduiseră. « Să vă

Mănăstirea Cotroceni din Bucureşti, ctitoria lui Şerban Cantacuzino.

(După o stampă veche).

gătiţi în cutare zi, să veniţi să îmbrace caftanul ». La ziua sorocită, Domnul şi boierii se strâng în camera Marelui Vizir. Acesta intră « şi începu a întreba: « Care iaste Mareş? ». Zise: « Eu sânt ». « Ia-l! ». Ci-l luară. « Care iaste Gheorghe Vornic? ». Zise: « Eu sânt ». « Ia-l ». Ci-l luară. « Care iaste Şărban? ». Ziseră: « Nu iaste » (Şerban Cantacuzino, presimţind ce se va întâmpla, rămăsese acasă şi prefăcându-se că-i este rău, « zăcia lângă foc »). « Care iaste Mihai Postelnicul? ». « Cesta iaste ». « Ia-l! ». Il luară. Care iaste cutare, cutare? Ii luară pre toţi ». Şi după îndepărtarea protivnicilor, «zise vizirul Domnului Antonie Vodă: Impăratul ti-au mazilit ». Şi întorcându-să cătră ceilalţi boiari: « Voao v'au dat împăratul Domn pre Gligorie-Vodă; păsaţi la dânsul ». Tot aşa prinsă pe viu, este filmată şi scena următoare, care se petrece în Bucureşti. Noul Domn scrie Banului Gheorghe Băleanu, care era caimacam, să prinză pe Radu Logofătul Creţulescul şi pe fraţii Cantacuzino. Băleanu trimete slujitori cu Radu Năsturel să ocolească casele boierilor şi să-i cheme la curte. Pe drum, boierii nedumiriţi, «întrebau: Dar ce, ce? Ei zicea « Nu ştim nimic, fără cât poruncă domnească au venit; veţi vedea». Şi merseră la curte. Acolo era Banul Gheorghe şi slujitori mulţi, lumânări aprinse. Dacă veniră, şăzură. Şi se sculă Banul şi zise: « Boiari fraţilor, sănătate de la Măriia Sa Grigorie-Vodă, că l-au miluit Dumnezeu şi Impăratul cu domnia: iată şi cartia ». Mulţămia ei lui Dumnezeu, însă acii dentre gloată fugi Iordache (Cantacuzino) şi vru să fugă şi Matei Aga (fratele său), dar îi prinseră de veaste, şă-i întoarseră. Şi le zise Banul Gheorghe: « Matei, căci faci copilăreşte de nu şăzi! Dar Domnul căci porunceaşte să fiţi la opreală, nu doar că va să vă omoară, ci numai până va veni Măriia Sa; deci bun iaste Dumnezeu: vă va ierta; nu vă teameţi, ci şădeţi: nu ne mai faceţi ruşâne ». In cămările domneşti zăceau închişi de Creţulescu 24 de boieri. « Ci îndată porunci Banul Gheorghe de aduseră ţigani, şi le tăiară obezile, şă-i slobozi. Ci fieştecarele îş lua obezile şi le ducea înainte Creţulescului şi-i zicea să şă le pue în gât, şi le lepăda jos ».

Iată şi o scenă cruntă care ilustrează despotismul voevozilor din acele vremuri sângeroase de vasalitate turcească:

Mihnea Vodă, mâniat că boierii, în frunte cu Pârvul Vistierul Vlădescul, îl pârîseră Paşii, după ce s'au întors la conac, « întâmplându-să de au venit Pârvul Vistieriul supt cortul domnesc, poruncise mai nainte unor beşlii, dacă-l vor vedea că vine Pârvul Vistieriul la cort, să vie şi ei cu armele pre supt haine să nu vază. Ci îndată veniră beşlii, cum le poruncise. Deci după perdia eşî Mihnia Vodă, şi zise beşliilor turceaşte: « vurşughidi ». Şi îndată îl loviră cu săbiile de-l făcură fărâme, şi nu să mai socoti că iaste ştiut la Poartă şi mutafaraca împărătească, şi-l rădicară de acii, făcut fărâme de săbii ».

Iată, în sfârşit, în contrast, şi un tablou de logodnă domnească — fiul, « coconul » lui Radu Vodă din Muntenia, Ştefan, cu fiica lui Duca Vodă din Moldova, Catrina — al cărei fast patriarhal şi ale căror obiceiuri turceşti, cu coloritul lor oriental, au isbit curiozitatea naivă a boierimii noastre din ambele ţări, căci o descrie şi Neculcea:

« Strâns-au toată boerimea ţării cu toate jupânesele şi au întins corturile în dial despre Mihai Vodă, în drumul Cotrăcenilor: acolò făcia ospeţe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pe funii, şi de alte lucruri. Adusese şi un pehlivan hindiu harap, carele făcea jocuri minunate şi nevăzute pe locurile noastre: iute om era şi vârtos. Lângă altele, de nu le putem lungi, făcia aceastea mai ciudat: punia de rând 8 bivoli, şi să răpeziia iute şi, sărind peste ei, să da în văzduh peste cap, şi cădia în picioare de ceia parte; alta, un cal domnesc, gras, mare, îşi lega chica de coadă-i, şă-l bătea comişelul cât putia, şi nu-l putia să-l mişte de loc; alta, un copac mare den pădure aduseasc neated, şi înfipt, s'au suit pre dânsul ca o maimuţă: deci, după multe jocuri ce au făcut sus în vârfu-i, s'au slobozit de acolò cu capul în jos, şi au dat în picioare; alta, un tulpan lung de mulţi coţi, îl ţinia oameni în mâini, cât era, şi să răpăziia iute, şi mergia călcând pre tulpan, şi nu să afunda; alta, să prindea mulţi oameni câte doi în mâini, şi făcea chip ca de o bute cu mâinile, şi mai lung şi să răpeziia iute, şi intra cu capul pen gaura aceaia, şi nu-l simţia oamenii, şi de ceia parte cădia în picioare. Ca acestea multe făcea, care nu le ţinem minte. In scurt, mare veselie s'au făcut la aciastă logodnă a coconului Radului-Vodă aicea la noi ».

Compilaţia lui Radu Popescu se opreşte în prima redacţie la actul de împăcare a celor două partide vrăjmaşe prin căsătorirea Smaragdei, fiica lui Şerban Cantacuzino, « frumoasă şi înţeleaptă », cu Gligorie Postelnic Băleanu, pribeag în Ardeal, şi el « de bun neam, frumos, înţelept ». Mai târziu Radu Popescu continuă cronica ţării de la Constantin Brâncoveanu înainte. Pentru a avea o caracterizare generală a personalităţii lui, trebue să trecem la epoca lui Brâncoveanu şi să examinăm şi a doua parte a cronicii sale.

CRONICARII LUI BRÂNCOVEANU

Rare ori în trecutul nostru sbuciumat o domnie a avut norocul să aibă parte de atâția cronicari, ca domnia lui Constantin Brâncoveanu. Dăinuirea ei îndelungată, prosperitatea crescândă a țării, înflorirea culturală, sprijinul acordat creștinilor din Răsărit, care gemeau sub apăsarea păgână, casa îmbelșugată a Domnului, înviorată de numeroși copii, gineri și nurori și apoi, deodată, din culmea fericirii și a gloriei, repedea prăbușire: arestarea lui Brâncoveanu și a copiilor săi, închiderea în fioroasa temniță a celor 7 turnuri și în sfârșit sângeroasa decapitare pe țărmurile Bosforului a tatălui și a celor 4 copii ai săi cu ginerele Văcărescu, — toate aceste evenimente au avut un răsunet adânc în sufletul contimporanilor. In afară de italianul Anton Maria Del Chiaro, secretarul de limbi occidentale al lui Brâncoveanu și al urmașilor săi, care în opera *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută la Venecția în 1718, ne-a lăsat o icoană prețioasă a vieții de curte și a domniei lui Brâncoveanu, patru cronicari pământeni s'au învrednicit a transmite peste veacuri amintirea lui Brâncoveanu. Unul, Radu Popescu, care se simțea nedreptățit în această « becisnică de țară », a continuat a scrie cu ochii împăienjeniți de patimă. Altul, logofătul Radu Greceanu, traducătorul de texte religioase de care ne-am ocupat mai sus, a scris cronica la curte, subt ochii Domnului, în lumina în care acesta ar fi dorit să fie înfățișat viitorimei. Un boier, necunoscut până acum, ne-a lăsat o cronică de o reală valoare literară și, în sfârșit, un cărturar mai mărunt, din mulțime, a cântat în versuri tragedia morții lui Brâncoveanu, cântec care, a intrat apoi în domeniul popular.

CONTINUAREA CRONICEI LUI RADU POPESCU

Continuarea cronicei lui Radu Popescu, de care am vorbit mai sus, a fost publicată de N. Bălcescu în *Magazinŭ istoricŭ pentru Dacia*, după un ms. în care ea se înfățișa ca o continuare directă a cronicii lui Radu Greceanu.

Răposatul Giurescu, reluând, în 1906, studiul cronicelor muntene, a arătat cu argumente serioase că textul acestei cronici, publicată de Bălcescu pe numele lui Radu Popescu, este de fapt o continuare la « *Istoriile Domnilor Țării Româneşti* », care fusese atribuită până la dânsul de Aron Densușianu și apoi de N. Iorga, lui Constantin Căpitanul Filipescu. In argumentarea sa, Giurescu atribuia « *Istoriile Domnilor Țării Româneşti* » tot lui Radu Popescu. In 1908 însă, d-l Emil Panaitescu în *Cronicarul Radu Popescu și Istoriile Domnilor Țării Româneşti*, a semnalat o serie de contradicții între datele pe care le cuprinde cronica intitulată « Istoriile Domnilor Țării Românești » cu privire la tatăl lui Radu Popescu și familia sa, și între realitatea faptelor, așa cum ne-o desvăluie documentele contimporane. Aceste contradicții ar fi, după d-sa, de așa natură, că nu se pot explica decât admițând că nu Radu Popescu este autorul acestei cronici. Cercetările ultime însă ale lui Al. Vasilescu și ale lui Constant Grecescu au înlăturat însă definitiv aceste obiecțiuni.

Continuarea cronicii lui ni s'a păstrat încorporată în două serii de compilații. Prima compilație este alcătuită din corpul cronicelor muntene, inclusiv cronica lui Radu Greceanu. După cronica lui Radu Greceanu, care se încheie în această compilație la anul 1714, urmează cronica lui Radu Popescu, cu următorul titlu: « De aicea sânt cele ce au scris Kir Rafail Monahul, care pre nume mirenesc l-au chemat Radu Popescu biv vel dvornic ». Această compilație munteană a fost întocmită din porunca lui Nicolae Mavrocordat, după cum se poate vedea limpede chiar din titlu:

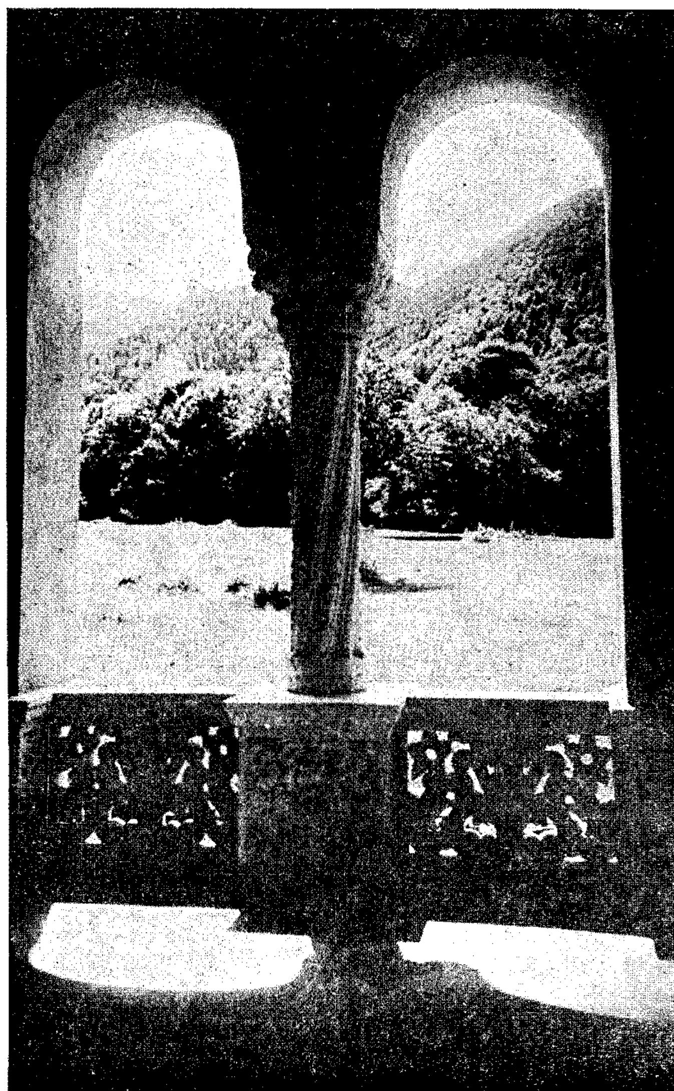
« Istoria Țării Româneşti, de când au descălecat pravoslavnicii « creștini; întru care coprinde toate istoriile a tuturor Dom- « nilor, dinceputul țării, dela întâiul Domn, Radul Negrul Voevod, « până acuma, la domnia a doua a Măriei Sale lui Nicolae Ale- « xandru Voevod; acum de iznoavă *scrisă, din porunca Măriei « Sale* prea luminatului și prea înălțatului nostru Ion Nicolae « Alexandru Voevod, întru al unsprezecelea an dintru a doua « domnie a Măriei Sale... de Radu Logofețelul de Divan, sin « Mihaiu Ieromonahul Lupescu, la anii dela zidirea lumii 7238, « iar dela Naşterea Domnului nostru Iisus Hristos 1729, luna « lui Octomvrie 31 ».

A doua compilație cuprinde cronica lui Radu Popescu, îmbinată cu cronicele moldovenești privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat. Ea poartă titlul:

« Letopiseț întru carele să cuprinde domnia dintâi și de a « doao din Țara Moldovei a Măriei Sale prea luminatului nostru « Domn Io Nicolae Alexandru (Mavrocordat) Voevod, carele « iaste alcătuit de Nicolae Costin vel Logofăt, feciorul lui Miron « Costin ce-au fost Logofăt mare, și domnia dintâi și de a doao « iară a Măriei Sale din Țara Românească, *tocmitŭ și așezatŭ « de Radulŭ Popescul*, ci-au fostu vornic mare, coprinzând și « alte lucruri ce s'au întâmplat printr'alte părți, într'aceste « domnii ale Măriei Sale ».

In ambele compilații — și în cea muntenească și în cea moldovenească — cronica privitoare la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat în Țara Românească, este atribuită lui Radu Popescu, care, în monahism, a luat numele de Rafail Monahul. Paternitatea lui Radu Popescu asupra acestei cronici este deci în afară de orice discuție.

Am schițat vieața lui Radu Popescu, plină de frământări și de griji: după o copilărie fericită în mijlocul unei familii bogate și puternice, o tinerețe amărîtă de tragedia uciderii în chinuri groaznice a tatălui și turburată de fiorii zilelor nesigure ale pribegiei în țări străine; după întoarcerea la cămin, o luptă îndărătnică de a-și salva averea părintească, încheiată cu lepădarea,

Tinda Mănăstirii brâncoveneşti dela Sâmbăta de Sus
(Arhiva fotografică a Fundaţiei Regele Mihai I).

înaintea divanului domnesc, de averea rămasă de pe urma tatălui, în mâna datornicilor. Epoca maturităţii n'a fost nici ea mai fericită. Străduinţa de a se ridica prin munca şi cultura lui deosebită — pentru timpul lui — este însoţită de amărăciunea de a se vedea ţinut în ranguri inferioare, ceea ce-l determină să se amestece în iţele încurcate ale unui complot şi-l aduce să retrăiască zilele de groază pe care le îndurase tatăl său, în beciurile temniţei.

Abia la bătrâneţe, sufletul acesta sbuciumat găseşte şi el o satisfacţie în neaşteptata ascensiune pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti.

Vieaţa plină de frământări şi amărăciuni; atitudinea de neîncredere a lui Brâncoveanu, care-l ţinea departe de funcţiile mari ale curţii; bunăvoinţa lui Mavrocordat care-l ridică la cea mai înaltă situaţie — toate acestea au avut o răsfrângere adâncă în sufletul lui şi au influenţat puternic pana sa de istoriograf.

Cronica lui ne înfăţişează — în versiunea publicată de Bălcescu — evenimentele petrecute în Ţara Românească între anii 1714—1729. In câteva manuscrise din Biblioteca Academiei Române se vede că mai târziu, după trecere de mai mulţi ani, Radu Popescu — îndemnat poate de Nicolae Mavrocordat, care ţinea să se facă un corp complet al cronicelor — a încheiat domnia lui Şerban Cantacuzino şi a povestit pe scurt domnia lui Brâncoveanu. Din domnia lui Brâncoveanu, ediţia Bălcescu povesteşte numai partea finală, începând cu întoarcerea Domnului din Adrianopol. Pornind dela această dată, când Brâncoveanu se credea ajuns în culmea puterii, cronica înfăţişează faptele petrecute în Ţara Românească şi evenimentele care au dus la căderea lui Brâncoveanu, pentru a se opri apoi pe larg la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat, despărţite prin scurta domnie a lui Ioan Mavrocordat.

Epoca finală din domnia lui Brâncoveanu corespunde tocmai cu partea din vieaţa cronicarului în care el, în căutarea unei « fărâme de vieaţă fără groază », se simţea nedreptăţit în « această becisnică de ţară », în care « vin oamenilor primejdii » şi în care « mai bucuros ar fi fost să se afle şi el în statul celor mai de jos şi să fie odihnit », decât — cum spune însuşi — « să-mi fie numele acesta şi să fiu pururea cu ghiaţă în inimă ».

In această epocă din vieaţa lui, Radu Popescu, nemulţumit de distanţa la care era ţinut de curtea domnească şi în năzuinţa unor zile mai bune, ia parte la complotul pentru răsturnarea lui Brâncoveanu. Complotul fusese însă, după cum am văzut, desvăluit; situaţia lui Brâncoveanu a fost întărită la Poartă, iar Radu Popescu, după ce fusese târît pe la Constantinopol, a fost în cele din urmă întemniţat din porunca lui Brâncoveanu.

La această nouă răspântie din vieaţa cronicarului, resentimentele lui împotriva lui Brâncoveanu se străvăd limpede în paginile cronicei. Povestind întoarcerea Domnului dela Adrianopol, unde fusese chemat la Poartă şi de unde duşmanii credeau că nu se va mai întoarce, cronicarul ţine să sublinieze dela început că Domnul « şi-a schimbat firea, că s'a făcut mai rău, mai cumplit; împrumuturi au pus pre boieri, pre mănăstiri, biruri mari pre săraca ţară, cât n'avea putere să le împlinească, ci să văita şi blestema ».

Trecând apoi la ostilităţile dintre Petru cel Mare şi Turci, Radu Popescu insinuează că Brâncoveanu a fost cauza războiului; că el a înteţit pe Ruşi, trimiţând la ei soli cu scrisori şi îndemnându-i să vină cu oştile şi să libereze principatele româneşti de sub Turci; că Domnul român a primit dela Ruşi « hrisoave » prin care el şi feciorii lui s'au făcut « cnezi de Moscovia ».

Este într'adevăr curios faptul cum Radu Popescu nu mai poate înţelege acum liniile politicei externe a lui Brâncoveanu, el, care odinioară expusese cu atâta convingere, căldură şi energie, punctul de vedere românesc, înaintea comandantului armatelor imperiale din Ardeal. Şi totuşi, datele problemei rămăseseră aceleaşi, deoarece Turcii şi Tătarii erau atunci o mare forţă militară şi deoarece Ţara Românească nu avea hotare naturale, ci era deschisă de toate părţile. Brâncoveanu şi ai săi nu puteau trece făţiş de partea creştinilor, până ce puterea Turcilor nu va fi fost sdrobită. Altfel ar fi expus ţara zadarnic, la jaf, la măcel, la robie şi ruină. « Dacă ar rămâne pământul fără oameni, de ce fel ne sunt ostenelele şi vorbele şi legăturile ce le facem » — încheiase el cuvântarea faţă de Heissler. Iar acum în 1711, în tratativele cu Rusia, care urmau aceeaşi linie pe care el o expusese lui Heissler, din toată această politică de serioasă cumpănire a intereselor ţării şi ale poporului românesc, Radu Popescu nu mai vede, nu mai găseşte altceva de subliniat decât latura de duplicitate. Parcă îşi simte sufletul uşurat, când povesteşte prăbuşirea politicei lui Brâncoveanu:

«...că s'au scăpat de amândouă părţile, că Muscalii l-au
« cunoscut de viclean şi înşelătoriu de creştini, Turcii încă l-au
« numit hain împăratului..., că el gândise să placă vreunei
« părţi, în cea de pe urmă nici uneia n'au plăcut nici alteia, că
« nu minte Hristos (când zice) că nu poate sluji neştine la doi
« Domni...».

Nici chiar atunci când ajunge cu povestirea la ziua de Adormirea Maicii Domnului a anului 1714, când Brâncoveanu a trebuit să privească, înainte de a-i veni rândul, cum cad sub sabia

gealatului capetele celor 4 copii ai săi și al ginerelui — tragedie care a sguduit atât de puternic sufletul maselor populare, că ne-au transmis înfiorarea lor peste veacuri, în cunoscuta baladă: «Brâncoveanu Constantin, boer vechiu și Domn creștin...» — nici atunci, nu picură din sufletul înăcrit de ciudă al cărturarului, măcar o lacrimă de îndoioșare peste rândurile cronicei. Dimpotrivă, încercând să fixeze, într'un tablou general, bilanțul domniei lui Constantin Brâncoveanu, el ține să sublinieze petele de umbră:

«Insă Constantin Vodă Brâncoveanul în domnia lui, au fost «fericit de toți oamenii țării și încă și de oamenii altor țări, «cât i s'au auzit numele, iar nu lăudat, pentrucă alta este ferirea, alta este lauda...

«Intr'acest chip poate să se fericească și Constantin Vodă că «l-au dăruit norocul cu tot felul de bine: sănătos, întreg, casă «întreagă, fii și fete mulți, avuții prea multe, case, palaturi, «sate, vii, heleștee, domnie îndelungată și altele ca acestea, care «nu i-au lipsit nimica, de care ochii lui au poftit, dar toate acestea «au fost *darurile norocului*, iar nu câștigate de dânsul, că ceea «ce câștigă cineva în lume este partea sufletului... iar Constantin Vodă nici o bunătate sufletească n'au arătat în vieața «și domnia lui, pentru ca să-l laude, ci mai vârtos este a se huli «pentru multe rele fapte ce au făcut în domnia lui, care au «rămas la cei după urmă greutate și blestem: avea o lăcomie «mare peste măsură și obiceiurile cele bune ale țării, care cu «multă socoteală le-au făcut acei bătrâni, toate le-au stricat...».

Despre politica lui prevăzătoare, care în timpul unei îndelungate domnii a asigurat liniștea în țară și a înlesnit poporului o prosperitate, cum nu mai cunoscuse de multă vreme; despre numeroasele lui ctitorii de mănăstiri, care au rămas până azi ca admirabile mărturii ale unui superior simț artistic; despre înfloritoarea activitate culturală susținută și stimulată de Domn, el nu pomenește nimic.

O singură dată sufletul lui se pare că se înduioșează de nenorocirea lui Brâncoveanu, atunci când este vorba de cei cari au pus la cale prăbușirea Domnului: Cantacuzinii. Ura, care mocnea ascunsă în sufletul cronicarului împotriva celor cari uciseseră în chinuri pe tatăl său, isbucnește cu toată vehemența:

«In mijlocul vremilor acestora, Cantacuzinii, carii pururea «au fost vicleni Domnilor și n'au fost odihniți de nici un Domn, «și acum la Constantin Vodă au început să-l viclenească și să-l «desrădăcineze din fața pământului, neavând altă pricină, fără «numai răutatea lor aceea ce din fire o au avut și mai dinainte, «că nu le-au lipsit în zilele lui Constantin Vodă nici un fel de «bine ca să nu-l aibă, voie veghează, sfetnici ai Domnului plini «de bani, de sate, de vii, fără bir, fără împrumuturi, precum alții «ai țării da... Zic adevărul, că mai bine trăia ei, decât Constantin «Vodă, că el avea grijile domniei, iar ei aveau primblările și «desfătările și câștigurile și tot binele...».

Și el povestește mai departe cum Cantacuzinii ar fi falsificat peceții boierilor la Brașov și cu acestea ar fi semnat plângerea împotriva lui Brâncoveanu; cum, mai târziu, prin chiar Constantin Diichites — vătaful lui Brâncoveanu — ar fi trimis cărți Sultanului, legându-se să predea ei înșiși pe nepotul lor în mâna Turcilor. El învinovățește fățiș pe Ștefan Cantacuzino că s'a nevoit, «cu atâta osârdie să stingă casa lui Constantin Vodă, *cât limbă de om nu poate spune*». In această groaznică învinuire, el nu cruță nici pe Stolnicul Constantin Cantacuzino «hoțul acel bătrân, care știind toate tainele nepotu-său Constantin, pentrucă (i) le spunea toate, avându-l, nu ca pre un unchiu, ci ca pre un tată, au știut și cărțile dela Nemți și dela Moscali, care-i făcuse acei împărați, hrisoave, să fie el și feciorii lui prinţipi, cnezi și luându-l de unde au fost, însuși bătrânul acela le-au dus la imbrohorul», ca să le dea în mâna Sultanului. Și ține Radu Popescu să mai adauge că «lângă alte păreri ce va fi mai zis și aceasta li-au pus înainte, că de nu va omorî pre Constantin Vodă și pre feciorii lui, odihnă domnia și țara nu va avea».

Stolnicul Constantin Cantacuzino, a cărui înțelepciune și cultură era apreciată de toți călătorii occidentali, este astfel încondeiat în cronica lui Radu Popescu, încât apare un adevărat monstru. Inainte de a pune la cale dezastrul nepotului său, Stolnicul și-ar fi otrăvit doi frați: pe Șerban Vodă și pe Iordache Spătarul. Dovada: Stolnicul însuși a mărturisit. In zilele de restriște, când Ștefan Cantacuzino a fost mazilit, Stolnicul, în credința că va îndrepta situația fiului său, s'a dus la capigibașa de l-a dăruit și între alte vorbe i-ar fi desvăluit și o mare taină. Anume: Stolnicul însuși ar fi otrăvit pe fratele său Șerban Vodă, când a simțit că acesta se abate dela credința datorită Porții și tot el ar fi spus Turcului că ar fi otrăvit și pe celălalt frate mai mic, pe Iordache, care fusese trimis în solie la Viena și se înțelesese cu Nemții:

«Aceste cuvinte toate capegibașa le-au spus Vizirului și «altor meghistani ai Porții, de le-au auzit mulți oameni de «credință, mai vârtos Dragomanul, fratele Măriei Sale lui Ni«colae Vodă, carele ajungând mai pre urmă și Domn în urmă «aicea în țară, au mărturisit către toți boierii».

Și cum aici cronicarul se teme că cititorii contimporani și viitori nu-l vor crede, el încearcă să spulbere astfel îndoielile:

«Dacă el a mărturisit însuși, ce îndoială va să fie ca să nu «crează cineva, că la amândurora morți s'au zvonit că Constantin «Stolnicul i-au omorît, dar credință tot nu era, necunoscându-se «adevărul... Iar dacă și-au mărturisit păcatul către Turc, nu «la duhovnic, destul este să fie crezut la toți!»

Singurul Domn înzestrat numai cu virtuți și calități este Nicolae Mavrocordat, binefăcătorul său, căruia, îi închina și cronica. Capitolul despre Nicolae Mavrocordat începe cu o schiță genealogică despre «Vieața prea luminatului neam al prea înălțatului și milostivului Domn Io Nicolae Alexandru Vv., prea bunul stăpânitor (al) Țării Românești». Această schiță arată, cum în linie feminină, Nicolae Mavrocordat descinde din Alexandru cel Bun și deci era destinat să fie «încoronat de puternicul Dumnezeu cu soarta domniei Țării Moldovei în două rânduri și aici în țară așijderea... Dumnezeu cel milostiv — adaugă el — să-i adauge anii vieții Măriei Sale până la adânci bătrânețe, întru îndelungată stăpânire» — și în tonul acesta panegiric, continuă povestirea domniei lui Nicolae Mavrocordat până la al 10-lea an, unde se oprește mâna cronicarului. «Nici odinioară nu voi tăcea, înălțate Doamne, ca să nu vestesc pretutindenea, cât voi fi într'această călătorie a vieții, bunătățile care Măria ta ai arătat către mine» scrie el în prefața închinată Domnului.

S'a arătat mai sus cum în 1716, când Nicolae Mavrocordat a fost luat prizonier de Germani, Radu Popescu semna, la 3 Decemvrie, alături de 2 episcopi și 39 de boieri, «fără nicio silnicie, ci de bună voie», actul de solidaritate, prin care se legau să ceară ca Domn pe Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Șerban Vodă. Trecând apoi în Ardeal, el subscrie, printre cei dintâi, alături de Mitropolit, plenipotențele date delegațiunilor de boieri, care se duceau să ceară împăratului Carol al VI-lea sau Prințului Eugeniu de Savoia, alungarea «administratorului», cum numeau ei pe Ioan Mavrocordat, și aducerea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino.

După încheierea păcii dela Pojarevac, o bună parte dintre boierii cari luptaseră împotriva «administratorului» au rămas în Oltenia, cedată Austriacilor, și au luptat mai departe pentru ridicarea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino, pe când Radu Popescu s'a reîntors pe lângă «administrator» și și-a luat în primire locul de mare vornic.

Cum povestește cronicarul această parte din istoria țării, în care și el a jucat un rol activ?

Mai întâi pretinde că, după căderea lui Mavrocordat în mâna Nemților, aducând aceasta la cunoștința ostașilor săi, el, Banul Craiovei, ar fi fost făcut prizonier de către gloate, care l-ar fi dus cu pază mare la Târgoviște, unde l-au predat autorităților germane. Dus în Ardeal, el a obținut acolo dela generalul Stainville o carte de odihnă și s'a dus să-și întâlnească familia la Brașov. Atât! Despre participarea lui la acțiunea boierilor pentru restabilirea domniilor pământene, nu suflă un cuvânt. Dimpotrivă, vorbește în cronică despre « nebunia pe care au făcut-o spurcații de boieri », cari au dat pe Mavrocordat în mâna Nemților. El povestește mai departe cum aceștia au făcut sfat de « nimica și blăstămățesc, ca să se alcătuiască de tot cu Nemții, fiindu-le capetele pline de fumurile deșertăciunii »; că generalul Stainville i-a trimis înapoi la stăpânii lor Turcii; că delegația s'a întors ca « niște câini cu coada între picioare »; că au făcut « cetișoare » și au început a se sfătui « sfaturi vrednice de râs », « socoteli deșarte și vrednice de batjocură », adică « cum ei să închine țara împăratului nemțesc și să ceară Domn pe Iordache Beizadea, feciorul lui Șărban Vodă » și că, abia după încheierea păcii, când Nicolae Mavrocordat a revenit în scaunul domnesc, le-au ieșit « fumurile cele deșarte din cap și s'au trezit » și că afară de câțiva, cari au fugit peste Olt, « toți cu o inimă s'au strâns la București ».

Poate cu remușcări pentru atitudinea avută față de protectorul său, Radu Popescu continuă povestirea domniei a doua a lui Mavrocordat an de an, înfățișând toate evenimentele mărunte dela curtea domnească: nașterea « cuconilor și cucoanelor lui Mavrocordat »; trimiterea haraciului la Poartă ș. a. și subliniind, continuu « bunătățile » acestui Domn, deși într'un rând se teme să nu cadă în « bănuială de colachie, care românește se zice: ciocoinicie ».

Din când în când, întrețese în urzeala istoriei naționale și aci evenimente petrecute în țări străine: turburările Tătarilor din Bugeac; moartea lui « Duca de Orleans », unchiul lui Ludovic al XV-lea; abdicarea regelui și reginei Spaniei, care se retrag într'o mănăstire; moartea Ecaterinei « împărăteasa Moscalilor » ș. a.

Radu Popescu are, după cum se vede, un orizont de cultură mai larg. Imprejurările vieții îl aduseseră din tinerețe să călătorească prin multe țări. Era poliglot: cunoștea limbile latină, greacă, turcă și poate și slava.

Limba lui, înviorată cu plastice proverbe populare (« Dracului dă-i fum de tămâie cât de mult, el rămâne în firea lui tot drac », sau « Din cal, l-au făcut măgar pe Gheorghe Beizadea », sau « Cămilei i-au pus cercei la urechi ») este în același timp îmbibată de citații și cuvinte grecești (prochimen, pan-macariston, amfivolie, perilipsie, exoric, ipopsie, etc.) și chiar turcești (husmet, dughiun, buhasbelele — socotelile veniturilor, imam, dunama = flotă, etc.), marcând astfel în evoluția limbii noastre literare, o fază nouă.

El nu s'a putut însă desface de patimile care-i întunecau privirea limpede a lucrurilor, nu s'a putut ridica deasupra lui însuși, ca să ne dea nu numai o povestire vie și caldă, dar și o icoană senină, plină de adevăr și de sinceritate a vremurilor sale. Ii lipsește acea conștiință a răspunderii față de viitorime, pe care o găsim la marii cronicari moldoveni: « Scrisoarea este lucru veșnic. ...Eu voiu da samă de ale mele toate câte scriu ».

BIBLIOGRAFIE. Cronica lui Radu Popescu a fost publicată, pentru întâia dată, de N. Bălcescu în *Magazinu istoricu pentru Dacia*, al lui Bălcescu și Laurian, vol. I, p. 83—114, 147—186, 211—250, 279—326, 343—389 și vol. II, p. 3—35, sub titlul: *Istoriile Domnilor Țării Rumânești, scrise de Constantin Căpitanul.* Editorii au însoțit publicarea cronicei cu următoarea notiță: « In manuscrisul ce avem, se zice că această cronică s'a scris la 1769 (recte: 1761). In cursul scrierii însă, cum se va vedea, autorul se mărturisește de martur ocular al întâmplărilor urmate cu un veac mai înainte. Aceasta ne face să credem că acest Constantin Căpitanul este un copist, iar nu adevăratul autor. Noi, în lipsă de alt nume, am păstrat p'acesta, spre a o putea deosebi de celelalte cronici ». Notița la care se referă Bălcescu în rândurile de mai sus, este următoarea: « Acastă carte s'au scris de Costandin Căpitanul, Mai 10, leat 7269 (= 1761) ». Pentru întâia dată, Aron Densușianu, în *Istoria literaturii Române*, ed. I, Iași 1885, p. 176, a atribuit cronica lui Constantin Căpitanul Filipescu. Părerea lui Densușianu a fost admisă de A. D. Xenopol, în *Istoria Românilor*, ed. I. Vlădescu, v. VIII, p. 226—227; de Hașdeu, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, col. 3047 și, însfârșit, de N. Iorga, care a reconstituit cel dintâiu vieața lui Constantin Căpitanul Filipescu, în studiul *Cronicele muntene* din *Analele Academiei Române*, Mem. sec. ist. seria II, tom. XXI, 1899, p, 342-361, precum și în prefața pusă în fruntea ediției noui, publicată de el sub titlul: *Istoriile Domnilor Țării Românești... compilate și alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu*, București, Socec, 1902. Părerea aceasta n'a fost admisă de Tocilescu într'un articol publicat în *Revista pentru istorie, archeologie și filologie*, an. II, vol. I (1884), p. 281—283 și de Dr. I. G. Sbiera, care, în *Mișcări culturale și literare...*, Cernăuți 1897, p. 200—206 și 215—216, atribuie pentru întâia dată cronica lui Radu Popescu. In 1906, regretatul Const. Giurescu, într'un studiu prețios: *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906 a arătat, că opera nu poate fi a lui Constantin Căpitanul Filipescu, ci trebuește atribuită lui Radu Popescu. După studiul amintit al lui Constantin Giurescu, Radu Popescu a scris *Istoriile Domnilor Țării Românești de la descălecat până la anul 1729.* El ar fi scris această cronică în trei rânduri și anume: odată în anii tinereții, pe la 1688, cu intenția de a răspunde cronicei cantacuzinești a lui Stoica Ludescu; a doua oară între anii 1719—1721 și, în sfârșit, a treia oară către sfârșitul vieții ca monah, în preajma anului 1729. Emil Panaitescu, în *Cronicarul Radu Popescu și Istoriile Domnilor Țării Românești*, București, 1908, a arătat că partea de cronică, publicată de Bălcescu, sub titlul *Istoriile Domnilor Țării Românesti* — adică partea care merge până la 1688 — cuprinde neexactități de date și fapte cu privire la ultimele zile ale lui Hrizea Vistiernicul, tatăl lui Radu Popescu, precum și la fuga familiei lui Hrizea, deci și a presupusului autor, peste Dunăre. Chestiunea a fost reluată, de Al. Vasilescu, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și a compilatorului Constantin Căpitanul* (Ungureul din Ungurei, județul Olt) în volumul comemorativ: *In amintirea lui Constantin Giurescu la douăzeci și cinci de ani dela moartea lui* (1875—1918), București, 1944 p. 533—546. Vasilescu discutând obiecțiunile aduse de E. Panaitescu la lumina unor documente inedite, le combate, aducând dovezi pentru paternitatea lui Radu Popescu. La aceleași rezultate ajunge și Constant Grecescu, *Câteva date noui în legătură cu istoriile Domnilor Țării Românești*, în același volum comemorativ *In amintirea lui C. Giurescu*, p. 277—289. O nouă versiune a cronicei, cuprinzând evenimentele dela 1689—1729, a fost publicată de librarul George Ioanid, *Istoria Moldo-României*, București, 1859, vol. II, p. 278—399; o ediție critică a întregii cronice anunță Constant Grecescu, v. *ibidem*, pag. 280.

Pentru isvoarele cronicei vezi notele dela ediția lui Iorga. Pentru isvoarele grecești ale cronicarului cf. și Al. Vasilescu în *Convorbiri Literare, Un cronicar bizantin anonim utilizat de autorul „Istoriilor Domnilor Țării Românești"* XLVIII, 1914, p. 1085—1092 și 1251—1270 (Radu Popescu a utilizat Istoria politică în forma *Turcogreciei*), vezi însă D. Russo, *Studii greco-române*, opere postume I, p. 99; (de fapt cronica grecească de la 1570).

Vieața lui Radu Popescu a fost reconstituită pe larg de răposatul C. Giurescu în studiul amintit: *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene.* Pentru câteva mici detalii este de văzut și G. Pascu, *Data morții lui Radu Popescu* și *Turcisme la Radu Popescu*, în *Arhiva*, Iași, XXIX (1922), pag. 241—243.

CRONICA LUI RADU GRECEANU

Cronica lui Radu Greceanu, în forma mai completă pe care ne-a dat-o un strănepot al său, Ștefan Greceanu, cuprinde 110 capitole, fiecare cu titlul său, și povestește domnia lui Brâncoveanu dela începutul ei până în vara anului 1714.

In anul 1698, când cronica, începută mai de mult, a fost înfățișată Domnului ca un omagiu, Țara Românească respira liniștită. Invazia oștirilor germane fusese respinsă fără vărsări de sânge, prin aducerea trupelor turcești și tătărești. Prin abilitatea politică a lui Brâncoveanu, țara fusese ferită de nenorocirea de a deveni teatrul de luptă în războiul dintre creștini și turci. Boerimea era mulțumită de domnia părintească a lui Brâncoveanu, iar sprijinul generos acordat de el mișcării culturale, dădea domniei lui o strălucire deosebită. In această atmosferă de mulțumire generală, un boier ca Radu Greceanu, retras departe de zarva ambițiilor de curte, trăind în liniștea cărților sale, era un admirator sincer al domniei lui Brâncoveanu. In rândurile de caldă închinare cu care el înfățișa cronica sa Domnului, în al X-lea an de domnie, el exprima, poate nu numai sentimentele sale personale, ci și pe ale boierimii contimporane:

« Măria Ta, ești cu daruri vrednice împodobit și ai îngrijit « de această țară cu o așa adâncă pricepere și înaltă priveghere, « cu atâta blândețe și răbdare pornită din sufletească dragoste « ce îi porți, încât eu pociu să dau chezășie că politica luminată « și plină de bunătate a Inălțimei Tale este în adevărată ase« mănare cu înțelepciunea lui Democrite care, în învățăturile « sale zice: Stăpânii noroadelor și povățuitorii lui, trebue să « aibă în toți timpii îngrijirea ca să se arate cu asprime către « vrăjmașii țării, iar către supușii lor, iubitori și blânzi ».

Cu aceste sentimente de admirație față de Domnul care, în mijlocul atâtor frământări, isbutise să asigure țării pacea și prosperitatea, se unea recunoștința față de protectorul care stimulase și încurajase munca lui culturală:

« Până în ziua de azi multe feliuri de bunătăți ai dăruit Măria « Ta la toată suflarea din țara aceasta, și așa și pre mine, ple« catul slujbaș al Inălțimei Tale, m'ai încălzit, încât nu pociu « să-mi arăt mai bine recunoștința de care sunt cuprins, decât « prin alcătuirea acestei istorii despre vieața și întâmplările « domniei Inălțimei Tale, care s'a petrecut prin vederile mele ».

Luând pana în mână, sub impulsul sentimentelor de admirație și recunoștință, ca să povestească pentru viitorime « faptele cele mult lăudate și de toată suflarea țării acestia cinstite și iubite », era firesc ca Radu Greceanu să se identifice în toate paginile cronicei sale, cu interesele Domnului care, după el, erau și ale țării. Brâncoveanu, luase domnia, împins dela spate de toți boierii țării care-l rugau: « Logofete, noi cu toții pohtim să ne hii Domn ». Sprijinit astfel pe consensul tuturor boierilor, Brâncoveanu se urcă pe tronul pe care stătuse până atunci unchiul său de mamă, Șerban Cantacuzino.

Toată lumea era mulțumită de această alegere, afară de soția lui Șerban Cantacuzino, care ar fi dorit tronul pentru fiul său minor. Solii trimiși de Șerban Cantacuzino la Impăratul Leopold se aflau în drum spre Viena, când sosește acolo o nouă delegație de boieri, care aduce vestea că Șerban Vodă a murit și că țara a ales în locul lui pe Brâncoveanu. Dintre solii lui Șerban, singur Aga Bălăceanu, ginerele răposatului Domn, ințețit și de soacra sa, nu s'a putut împăca toată vieața cu alegerea lui Brâncoveanu. El a rămas în Ardeal, stăruind pe lângă imperiali, care erau atunci în războiu cu Turcii, ca să intre cu armata în Țara Românească, să o libereze de Turci și să redea tronul cumnatului său, Gheorghe Cantacuzino. Toate străduințele lui Brâncoveanu de a împăca pe Bălăceanu și de a zădărnici intențiile Germanilor, nu izbutesc, și în curând oștirea nemțească pătrunde în țară, se îndreaptă spre Cerneți, Craiova, Pitești, și de acolo la București.

Povestind aceste evenimente, Radu Greceanu înfățișează lucrurile cu o vădită simpatie pentru politica lui Brâncoveanu. Mai întâi se străvede, în paginile cronicei, aversiunea Domnului împotriva mătușei sale, care pusese la cale toate aceste încurcături. Doamna lui Șerban Vodă e numită de cronicar « sârbcă de fel dela Nicopole, fata Gheții negutătoriul de abale ». « Fumuri mari — spune el într'alt loc — acei mueri îi urla în cap, care toate în deșert i-au eșit, că ochiul cel privitor al lui Dumnezeu niciodată nu se înșeală ».

Aga Constantin Bălăceanu este pentru Radu Greceanu, ca și pentru cronicarul anonim, — și de sigur ei reprezentau într'aceasta nu numai sentimentele lui Brâncoveanu, ci și pe ale boierimii pământene: — « viclean și vânzător de țară ». El n'a vroit să asculte cuvintele împăciuitoare ale Domnului, care, explică Greceanu, « încă din boierie avea dragoste cu dânsul și frăție», ci, cuprins de zavistie și vicleșug, umbla « după fandasii și păreri nebunești ». S'a alunecat « după blestemăciuni

Biserica Mănăstirii Hurez, ctitoria lui Const. Brâncoveanu.

cu hirea» și, cu «hoțesc meșteșug», venind cu oastea nemțească în țară; a adus pe feciorul lui Șerban Vodă cu mama lui dela Drăgănești, «părându-i că — lămurește Greceanu — cum îl va aduce Nemții, Domn țării îl va pune, și așa cu acel nume de domnie, el, ispravnic domniei și ocărmuitor făcându-se (căci tânăr copil era de ani coconul acela al lui Șerban Vodă), mai lesne pre ai țării boiari și lăcuitori îi va trage lângă ei; întru care în deșert nădăjduia, că Nemții nici de cum după a lor nebunie nu umbla, ci numai folosul lor și-l căuta». Căci de sigur Nemții nu erau să umble după «vânturi bălăcenești». Aflând că Turcii și Tătarii au intrat în țară, imperialii părăsesc Muntenia și se retrag în Ardeal.

Cronicarul domnesc ne povestește apoi campania pe care a întreprins-o în Ardeal, Brâncoveanu, alături de Sultan, de Tătari și de Tököli, campanie care se încheie cu înfrângerea Nemților la Zărnești și cu prinderea generalului Heissler. Greceanu povestește și el scena întâlnirii lui Brâncoveanu cu generalul Heissler, dar, spre deosebire de cronicarul anonim, care înfățișează lucrurile cu mai multă viață, consemnând și duelul de cuvinte dintre Domnul român și generalul german («Jupâne Haisler, ți-am adus oaspeții care ți-am scris că-ți voiu aduce, primește-i» și răspunsul plin de mândrie al captivului: «De sunt rob, astăzi am căzut în robie, iar tu ești rob de când te-au făcut tată-tău» — aluzie la starea de vasalitate a Țării Românești), Greceanu se mărginește doar să ne spuie că Brâncoveanu, dând mâna cu Heissler, a încercat «să-l îmbuneze cu cuvinte de mângâiere pentru ale vremii și ale lumii întâmplări», dar că bunătatea de suflet a Domnului român, «de cea semeață și nebunească megalopsihia lui Haisler, puțin se atingea, că nu ca un prins și ca robit răspundea, ci și atunci firea lui cea înaltă vrea să și-o arate, micșorând lucrurile și biruințele ce se făcuse». Dar care erau acele cuvinte de «semeață și nebunească megalopsihie», Greceanu nu ne spune, poate și fiindcă nu erau pe placul Domnului.

Când povestește aducerea capului lui Bălăceanu în cortul lui Brâncoveanu, Greceanu lasă să isbucnească în cronică sentimentul de indignare, împotriva vânzătorului de țară:

«...că pre acest Costandin Bălăcianu nu-l lăsa, ticălosul, «trufia ca să-și aducă aminte și de frica lui Dumnezeu, ci cre- «dea în avere și în cai și în arme și în vitejii și în fandasii ne- «bunești, și nu știa că nu este Dumnezeu înaintea celor ce nu se «tem de Dânsul, ci așa cu acestea s'au pus ș: sufletul și vieața».

Se va vedea, când vom analiza cronica anonimă, cu câtă vioiciune înfățișează cronicarul necunoscut, dramatica scenă când intră în spătăria domnească alaiul cu călăul în frunte, care aducea conspiratorii împotriva lui Brâncoveanu, legați cu lanțuri de mâini și de picioare. Ei bine și Radu Greceanu ne povestește acest moment, dar sufletul lui de cărturar, deprins cu liniile simple ale clasicismului elen, nu este atras de amănuntele senzaționale și de elementele dramatice ale scenei. El trece repede peste acest episod, ca peste un fapt divers, căruia nu-i dă importanța pe care i-o dă cronicarul anonim. Stăruește numai asupra vinovăției lui Staicu, pe care ni-l înfățișează într'o lumină cu totul defavorabilă. Astfel, el ne explică dela început că:

«...Acest Staicu a fost om de jos, feciorul unui Bărcan, «carele și Părcălab de Curte fusese, iar fiu-său acesta, Staicu, mai «înainte era slugă la Pârvul Vistierul Vlădescu. După aceea s'au «lipit lângă Mareș Banul, (care) fiind om de casa boiarilor Canta- «cuzineștilor, cu mijlocul lor au tras și spre Staicu mai la cinste «și la boierie: fiind Mareș Vistier mare, pre Staicu l-au făcut «Logofăt de Vistierie, apoi și Vistier al treilea ajunsese. Iară «după aceea, trecând câtăva vreme, într'alt chip primenin- «du-se vremile și țara la Domni străini și la greci căzând...».

Cantacuzinii ajungând la strâmtorare și urgie, Staicu — spune mai departe Greceanu — «nemulțumitoriu binelui s'au arătat», căci a trecut în tabăra dușmană Cantacuzinilor. De aceea, când Șerban Cantacuzino a luat domnia, Staicu a plecat în pribegie, fugind din loc în loc, ca să scape de urmăririle noului Domn. Brâncoveanu — ne încredințează cronicarul — i-a arătat «milă și blândețe», dar el n'a vrut să vie «în țară la moșia lui», ci s'a dus în Moldova, la Constantin Cantemir. Și aci Greceanu are prilejul să-l încondeieze și pe Cantemir: «Acest Cantemir, întâiu au fost herghelegiu, apoi și ciauș la steagul spătăresc aicea în țară au fost». Și povestind cum, prin ajutorul lui Șerban Cantacuzino, Cantemir a ajuns Domn în Moldova, cronicarul subliniază că el, «cum a luat domnia, întâiaș dată nemulțumitor s'au arătat spre făcătoriul lui de bine Șerban Vodă» și, neputând să-i strice cu nimic rosturile lui Șerban Vodă», s'a apucat, prin mijlocul lui Staicu, să surpe pe Brâncoveanu. Când ne comunică sentința de moarte a osândiților, sufletul lui de cronicar nu se înduioșează, căci:

«...cele ale lor ficlene scrisori arătându-se și toate de față «cetindu-li-se, nimeni din câți auzea a se milostivi spre dânșii «era, faptele lor cele spurcate și păgâne aevea văzându-se, câte «ficleșuguri spre Domn și spre țară vânzări făcuse, că ei pre «Nemți în țară îi adusese, și pentru Nemți, Tătarii venise și «la primejdie și de istov prăpădire țara ajunsese cât nimeni «din creștini... n'au rămas de pradă și de sărăcie scăpați, care «de Tătari, care de Nemți, lăsând mult sărăcime, care arși de «Tătari și căzniți au murit, afară de robii ce au luat».

In aceeași lumină este înfățișată și cealaltă conspirație împotriva lui Brâncoveanu. Dumitrașcu Corbeanu, căpetenia conspiratorilor, este un «om foarte rău, zavistnic și turburător», iar jupâneasa lui, Tudosca: «muiere rea și neastâmpărată»; pe amândoi îi înfierează cronicarul: «ticăloși», care nu se puteau odihni «întru atâta bine și îndestulare».

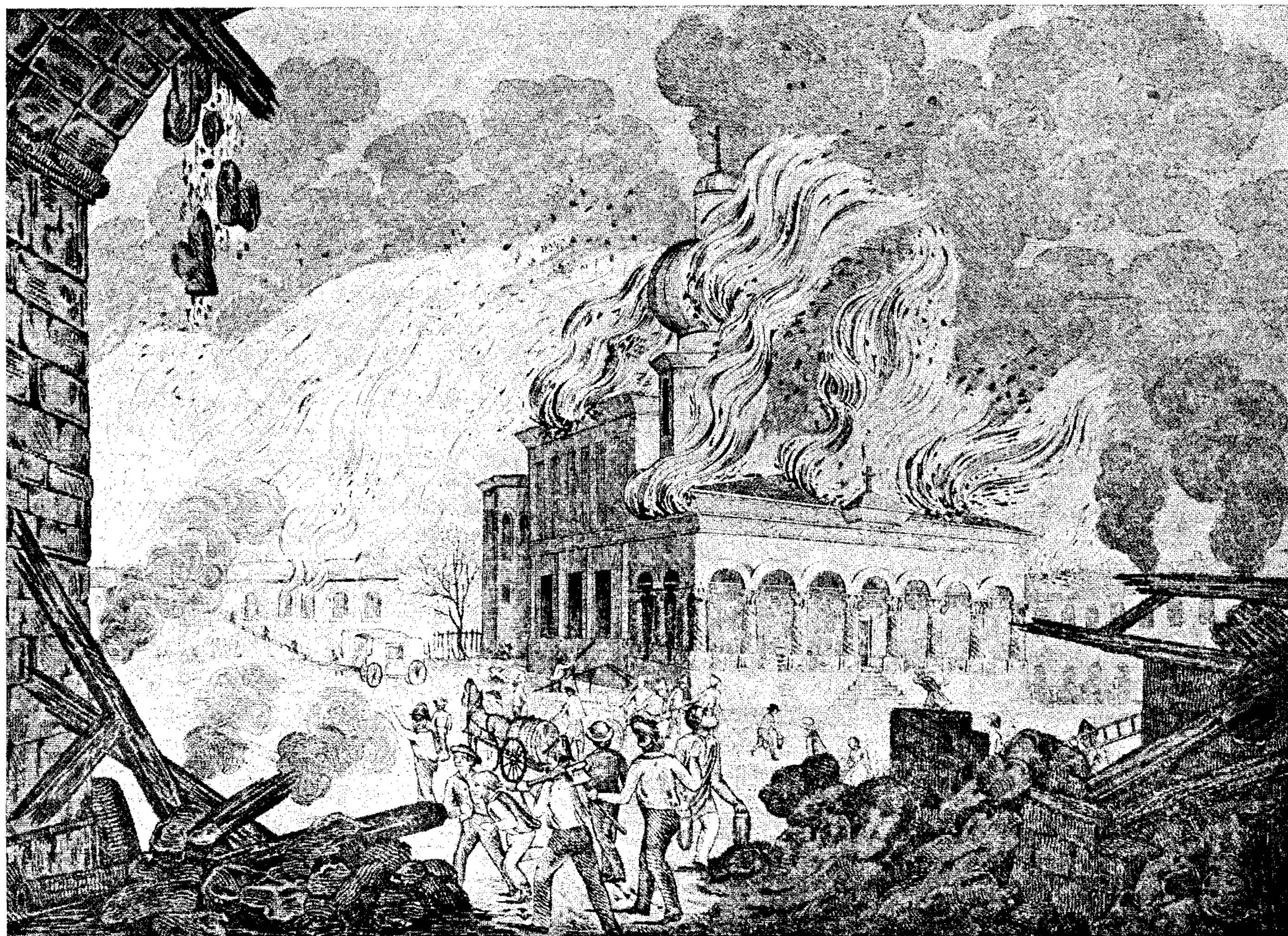
Necazurile și mai ales grija, care cuprinsese sufletul lui Brâncoveanu și al boierilor săi de curte, după trecerea lui Toma Cantacuzino de partea Țarului Petru cel Mare, se răsfrânge cu toată emotivitatea în aceste rânduri ale cronicei lui Radu Greceanu:

«Toma Cantacuzino, marele spătar, carele tocmai ca acel «din 12 Apostoli, Iuda, alegându-se și de către stăpânul său «făr de nici o nevoie, ca un hiclean hainindu-se, Iudei cu ade- «vărat s'au asemănat, pentrucă den râvna ce pururea spre «cele deșarte lumești avea, uitând cinstea, folosul, mila și cău- «tarea, ceeace încă den copilăria lui tocmai ca dela însuș născă- «torul lui, încă și mai mult pociu zice, dela Domnul câștigase «și avusese... pe carele nu ca pre un neam și văr al Măriei Sale «l-au căutat, l-au cinstit și l-au iubit, ci neosebit din iubiții fii «Măriei Sale îl avea, și mai cinstit încă pociu zice..., carele întru «atâta cinste și îndestulare ce avea neîndestulându-se, ci fiind «cuprins și biruit de gândul trufiei, urmat-au tocmai și Eosfo- «rului și lui s'au asemănat, carele au socotit să-și puie scaunul «preste norurile cerului. Așa și acesta nu s'au îndestulat cu câtă «cinste și vrednicie avea, ci stepena domniei visând, și dentru «aceea ce au fost au căzut, pentrucă ochiul cel neadormit al «nefățarnicului Judecător, precum iaste îndelung răbdător, «iaste și de sârg răsplătitor».

In această formă, este scrisă întreaga cronică. Autorul ei, scriind sub ochii Domnului, în mijlocul emoțiilor care frământau curtea, împărtășește cu întreaga boierime din divanul domnesc, simpatiile și resentimentele lui Brâncoveanu. Paginile cronicei vibrează încă de căldura patimilor, peste care timpul a așternut de mult uitarea.

Incepând din al zecilea an al domniei lui Brâncoveanu, Radu Greceanu povestește evenimentele an de an, în ordinea în care s'au succedat.

Acest fel de înfățișare a evenimentelor impune cronicarului să neglijeze înlănțuirea lor cauzală și să amestece între faptele importante pentru vieața țării și întâmplări mai puțin însemnate,

Biserica Sfântul Gheorghe Nou — unde au fost aduse pe ascuns și înmormântate, rămășițele lui Const. Brâncoveanu — în timpul focului din 1847, după o gravură a vremei făcută de E. F. Bucheri

(Originalul în Muzeul Municipiului București)

dar care au stârnit senzație la curte. El povestește, adesea pe același plan: venirea Hanului tătăresc în țară; sosirea solilor la curtea domnească și primirea ce li s'a făcut; plățile haraciului și trimiteri de salahori și care pentru raialele turcești; războiul dintre creștini și turci; plimbările lui Brâncoveanu prin țară, cu notarea precisă a conacelor făcute, ziua sosirii și data plecării; nunțile domnești; știri sosite din Beciu (Viena); ctitorii și clădiri domnești, ș. a. m. d.

Cronica lui Radu Greceanu se încheie tocmai în primăvara anului 1714, la vremea când se desfășură sguduitoarea dramă la care cronicarul însuși a trebuit să ia sufletește parte. Nepotul său Șerban Greceanu, care ținea în căsătorie pe fiica lui Brâncoveanu, a fost dus și el cu nenorocitul Domn la Constantinopol și a trăit în fioroasa temniță alături de soția lui Brâncoveanu și de cumnații săi, zilele de chin și groază, când le-a ajuns acolo, în închisoare, vestea că Domnul și copiii săi au fost decapitați. « Eu, care patru ani neîntrerupți — spune Del Chiaro — am avut onoarea de a fi în intimitatea acestor principi, nu-mi pot aminti această teribilă catastrofă, fără a vărsa lacrimi ».

In același timp, Radu Greceanu se înrudea și cu Ștefan Cantacuzino, fiul Stolnicului, care surpase pe Brâncoveanu și-i luase locul. Nepoata lui Radu Greceanu, Păuna, era soția lui Ștefan Cantacuzino și sora lui Șerban, ginerele lui Brâncoveanu. Păuna n'a avut nici ea mai mult noroc decât fratele ei. După doi ani de domnie, pornește și ea, ca și soția lui Brâncoveanu, să-și întovărășească soțul pe drumurile de primejdii ale Constantinopolului. Acolo, în Duminica Sft. Treimi a anului 1716, ora 4 din noapte, soțul său Principele Ștefan și tatăl lui, Stolnicul Constantin Cantacuzino, au fost spânzurați în temnița din Bostangi-Bași.

Doamna Păuna, spre a-și salva copiii dela moarte, ajutată de câțiva prieteni devotați ai familiei, se ascunde travestită într'o casă, singură, unde, cu toată străduința Turcilor, n'a putut fi găsită. De acolo, luându-și inima în dinți, închirie pe ascuns o corabie și, strecurându-se cu multă teamă din Constantinopol cu copiii, după patru săptămâni de călătorie pe mare, debarcă la Messina. De acolo pornește spre Neapole și trecând prin Bologna și Ferrara, sosește în Veneția, unde avea să o întâlnească în 1718, fostul secretar al soțului său, Anton Maria Del Chiaro.

Urgia deslănțuită cu doi ani mai înainte împotriva familiei lui Brâncoveanu, se deslănțui acum împotriva Cantacuzinilor. Dela Del Chiaro aflăm că satele fostului Domn și ale Cantacuzinilor fuseseră împărțite de Mavrocordat între rudele și prietenii acestuia. « Am fost de față — zice Del Chiaro — și am servit de tâlmaciu când sărmana femeie — e vorba de soacra Doamnei Păuna, soția Stolnicului — trimite rugăminte la unul din nouii miniștri greci, care deținea prin silnicie satele ei, ca să o miluiască și pe ea cu o neînsemnată cantitate de făină ».

Dece Radu Greceanu, cronicarul cărturar, tace asupra acestor vremuri de urgie și de durere, nu putem ști. Datele sărace pe care le avem despre vieața lui nu ne îngădue să facem nicio ipoteză măcar.

Elenist de frunte al timpului, Radu Greceanu nu a alergat niciodată după situații și onoruri pe care, mai ales după ce se înrudise, prin fratele său, cu familia lui Brâncoveanu, le-ar fi putut obține. Cărturar modest — ca toți cărturarii — s'a mulțumit să ajute cu cunoștințele sale întinse de grecească la marea operă de traducere a cărților sfinte în limba neamului.

Era bucuros că ocupă și el un loc la curtea domnească, că poate fi de față la serbări și la petreceri, că poate împărtăși bucuriile, îngrijorările și durerile curții — care erau și ale poporului — și că poate nota an de an pentru Domn și cei ce vor veni toate cele ce vedea petrecându-se sub ochii săi: și nunți domnești, și primiri de soli, și încoronări de Principi (a lui Tököli în Ardeal) și plimbări de curți pe la moșii și vii, și trimiteri de haraciu la Poartă și invazii de oști nemțești, turcești și tătărești și trimiteri de salahori pentru participarea cetăților turcești, și «fuga Tomii Cantacuzino la Muscali» și «furtuna cea ticăloasă a Craiului svețesc». Cronica lui, scrisă fără mult nerv, dar cu bun simț, este astfel un ziar oficial de curte al celui mai mare voevod al culturii românești.

BIBLIOGRAFIE. O bibliografie completă asupra lui Radu Greceanu ne lipsește. Opera genealogică întocmită de strănepotul cronicarului, Ștefan D. Greceanu, apărută postum, sub titlul *Din scrierile inedite ale lui Ștefan D. Grecianu: Genealogiile documentate ale familiilor boierești, publicate de Paul St. Grecianu*, 2 vol., București, 1913—1916, merge numai până la litera *B* (ețteleii). Se găsesc însă risipite în această publicație, ca și în alte culegeri de documente, câteva acte interesante privitoare la familia Grecenilor. Date despre înrudirea Grecenilor cu Constantin Brâncoveanu se găsesc în: *Câteva documente și un arbore genealogic pentru a proba descendența domnului Ștefan Dimitrie Grecianu, fost senator, din neamul boierilor «ot Brâncoveni»*, București, Göbl, 1902. Date despre moșia Greci din jud. Ilfov, leagănul Grecenilor, în Ștefan D. Grecianu, *Din trecutul Țării Românești: Istoricul unei bătrâne moșii boierești Grecii*, București, 1910. Precizări biografice noui a adus I. C. Filitti în articolul: *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Greceanu*, publicat în *Revista Istorică Română*, vol. IV (1934), p. 65—70.

Scrisori de la Șerban Greceanu la N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brâncoveni*, în *Analele Academiei Române*, Secția ist., seria III, tom XVI (1934 — 1935), p. 183 și urm.

OPERA. St. D. Grecianu a publicat și primele studii asupra activității literare a lui Radu Greceanu în: *Scrierile lui Radu Logofetul Chronicarul*, publicat în *Revista Romana pentru sciințe, litere și arte* a lui Al. Odobescu, vol. I, 1861, pag. 575—588 și vol. II, 1862, p. 245—258 și într'o broșură cu titlul: *Scrierile lui Radu Logofetul Chronicarul. Completarea articolului din Revista Română, pentru a servi ca introducere la vieața lui Constantin Brâncoveanul*, București, 1904. Cronica a fost publicată pentru întâia dată în *Magazinŭ istoricŭ pentru Dacia* al lui N. Bălcescu și A. Treb. Laurian, vol. II, p. 129—176, 193—228, 321—354. Versiunea publicată de Bălcescu cuprinde evenimentele dintre anii 1689 și 1700 și este extrasă din compilația de cronici muntene făcută din inițiativa lui Nicolae Mavrocordat. O altă versiune a publicat George Ioanid, *Istoria Moldo-României* vol. II, București, 1858 p. 165—278; cuprinde, în 48 capitole, evenimentele de la 1688 până la Octomvrie 1699.

O versiune mai completă, cuprinzând povestirea evenimentelor dela 1688 până la 1714, a fost publicată de un strănepot al cronicarului Ștefan D. Grecianu, sub titlul: *Din cronicile Țării Românești: Viața lui Costandin-Vodă Brâncoveanu de Radu Vel Logofet Grecianu, cu note și anexe*, București, Göbl, 1906. Această versiune cuprinde și predoslovia cu care cronicarul a închinat lucrarea lui Brâncoveanu în 1698, când i-a predat povestirea primilor zece ani de domnie. Predoslovia lipsește din versiunea publicată de Bălcescu.

CRONICA ANONIMĂ DESPRE C. BRÂNCOVEANU

Cea mai obiectivă ca ținută și cea mai frumoasă ca factură literară este însă o cronică pe care unii au atribuit-o lui Radu Popescu, dar pe care noi, pentru motive pe care le-am arătat în altă parte, o socotim *anonimă*.

Cronica povestește evenimentele petrecute dela moartea lui Șerban Vodă și urcarea pe tron a lui Brâncoveanu, până la începuturile domniei lui Ștefan Cantacuzino. In manuscrisul publicat de Bălcescu — pierdut în vicisitudinile vieții marelui istoric al generației dela 1848 — cronica se încheie cu nararea înebunirii, la Mănăstirea Dintr'un Lemn, a Doamnei Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, tocmai în ziua fatală a Adormirii Maicii Domnului, când la Constantinopol, dinaintea seraiului imperial, se tăia capul lui Brâncoveanu și ale copiilor săi. Această dramatică și stranie coincidență, a sguduit adânc sufletele contimporanilor, cari erau dispuși să vadă aci pedeapsa lui Dumnezeu împotriva celor ce puseseră la cale năruirea lui Brâncoveanu (între care se socotea de unii și soțul Doamnei).

Cronica este alcătuită, după cum a arătat regretatul Giurescu, din două părți inegale. Prima parte e alcătuită din «cinci șășimi din întinderea totală a operei» și istorisește mersul ascendent al domniei lui Brâncoveanu, care culminează în 1703, când, în vremuri de aparentă liniște, Domnul, rupând toate firele intrigilor țesute de dușmanii săi, se întoarce din Adrianopol în țară, cu hatișerif din partea Sultanului, garantându-i domnia până la sfârșitul vieții. Această primă parte a cronicei se încheie cu o frumoasă apoteoză de patriarhală fericire a Domnului:

«Și așa cu acestea se bucura în ospețe și în veselii, în nunte, și «ale boiarilor de pământ și ale lui nunte, mărintându-și fetele, «însurându-și feciorii cei de vârstă, că atâta era fericit, cât «mi se pare că toate darurile norocului erau asupra lui. Că mulți «au noroc în lume, dar nu în toate, că unii au noroc în cinste, «iar nu de feciori și de bogăție și de altele... Iar acest Domn «în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba «lui frumoasă, cu minte mare, rude multe, fii, fete din destul, «gineri, nurori, așijderea cinste mare. Și în boieria lui, și în «domnia ce au domnit nici o lipsă nu va fi avut. Și acest Domn «ar fi putut să zică cuvintele lui Solomon: «că orice i-a pohtit «inima, lui nu i-a lipsit». Acestea și ca acestea văzând înaintea «ochilor lui, numai se veselia».

După această evocare sugestivă a domniei lui Brâncoveanu, cronicarul povestește repede, în a doua parte, evenimentele externe din al căror angrenaj s'a deslănțuit războiul dintre Petru cel Mare și Turci, războiu care, în vâltoarea lui, a pregătit prăbușirea lui Brâncoveanu.

Istoricii au dreptul să regrete că informația este mult mai săracă pentru ultimii 11 ani din domnia lui Brâncoveanu, că raporturile dintre nefericitul Domn și Petru cel Mare nu sunt mai clar și mai amănunțit expuse; dar noi, istoricii literari, cari căutăm în slova strămoșească, dincolo de adevărul istoric, eternul omenesc prins în formele artei, trebue să recunoaștem aci, că după apoteoza fericirii lui Brâncoveanu, această repede expunere a faptelor până la catastrofa finală, este de un real efect dramatic, pe care cronicarul știe să-l speculeze din punct de vedere literar.

Tonul povestirii lui de aci înainte, mai ales după războiul dela Stănilești, începe să se schimbe. Faptele sunt înfățișate într'o lumină mai tristă: «Constantin Vodă încă cu întristăciune s'au tras dela Urlați la Târgoviște, venindu-i multe împutăciuni dela Turci pentru spragerea Brăilei, cum că ar fi fost mers Toma (Cantacuzino), cu știrea lui, de au adus Moscalii».

El zugrăvește repede intrigile țesute de Cantacuzini pentru a răsturna pe Brâncoveanu; plângerile ticluite și semnate cu pecețile falsificate la Brașov ale boierilor Țării Românești; venirea imbrohorului la București; arestarea lui Brâncoveanu și confiscarea averilor («și până într'atâta avea necredință, ca și cum ar fi mai ascuns avere, până și pre Doamna și pre nurori le-au căutat și au luat ce au găsit, care obiceiu la Turci n'ar fi fost mai înainte, să cerce muierile»), trece apoi la expunerea, cu sentimente turburi, a domniei lui Ștefan Cantacuzino, insistând asupra ingratitudinei Cantacuzinilor față de Brâncoveanu și încheie povestind tragedia finală: tăierea capului lui Brâncoveanu și a celor patru copii ai săi dinaintea foișorului imperial,

sub ochii Sultanului, care privea această scenă de groază și, apoi, înfigerea capetelor în prăjini, dinaintea porții împărătești.

Autorul acestei cronici este, în ceea ce privește talentul literar, superior celorlalți contimporani ai săi din Țara-Românească. Din îndelungata domnie a lui Brâncoveanu, el alege cu deosebire evenimentele care l-au impresionat mai puternic, dar isbutește să ne concentreze interesul asupra lor, prin viața cu care le povestește.

Ceremonialul batjocoritor, cu care Brâncoveanu primește în țară pe conspiratorii potrivnici lui, este descris cu amănunte patetice. Din porunca lui, trădătorii sunt aduși în București « într'un car mocănesc » și porniți la palat, cu alai mare. In fruntea cortegiului, mergeau boierii trimiși de Brâncoveanu la Țarigrad; de o parte și de alta urmau rânduri-rânduri, toată slujitorimea din casa lui efendi până în divanul cel mare, iar la mijloc, duși de subțioară de către călărași, pășeau, cu mâinile prinse în cătușe și împiedicându-se în fiare, conjurații. In întâmpinarea lor, Domnul trimite pe armaș și — în chip de Postelnic mare, cum se obișnuia pentru primirea Domnilor, fiindcă se svonise că Staico vrea să fie Domn — « pe gâdea cu un ciomag mare în mână ». Ulițele orașului erau pline de « norod », pe când la curte, Domnul cu toți boierii mari și mici așteptau în cele două spătării, cu ușile deschise, sosirea convoiului. Ajunși înaintea lui Brâncoveanu, vinovații cad în genunchi. Scena întrevederii dintre Domn și Paharnicul Staico, căpetenia conspiratorilor, e de un dramatism mișcător: « N'ași fi gândit, Staico, — începe Brâncoveanu ironic — să văz una ca aceasta, zău n'aș fi gândit în vieața mea, ca acela ce într'atâta vreme, printr'atâtea locuri și cu atâtea feluri de umblete (s'a vânturat), să te văz așa, dinaintea mea, într'acesta chip. Zău n'ași fi gândit». Cu moartea în suflet, înfundat, răsvrătitul abia îngăimează: « Greșit sunt Măriei Tale; mila Măriei Tale, încă este mai mare decât greșala mea ». La toate imputările Domnului — « că el le-a dat pâine și iertăciune, iar ei i-au aruncat cu piatra » — pribegii, încolțiți, nu pot răspunde decât: « Greșiți suntem Doamne, greșiți, și ce va fi voia Măriei Tale ».

După această sumară judecată, Brâncoveanu, întorcându-se spre armaș, dă porunca: « Armaș, ia pre dumnealor de-i du în pușcăria unde și-au gătit-o singuri, că noi avem altă treabă... să bem astăzi ». Și pe când conspiratorii scoborau, zornăind din lanțurile prinse de mâini și de picioare, în beciurile întunecoase ale palatului domnesc, și ușa grea a temniței se închidea și se zăvorea cu lacătul în urma lor, Domnul, cu toată boierimea care se adunase la curte — și spre a sărbători o nuntă — « se așează la masă, toată ziua până noaptea, cu feluri de muzici, cu tunuri, precum este obiceiul Domnilor ».

In beciurile temniței, Staico și tovarășii săi stau multă vreme, până ce se țin trei divanuri asupra lor: unul făcut de Domn în spătăria cea mare, un altul în divanul cel mare și, în sfârșit, un al treilea ținut de boierii singuri, în vistieria de jos, fără Domn « cu cealaltă țară și cu vlădica Teodosie ». Zadarnic Staico blesteamă pe Constantin Cantemir și pe Cupăreștii care-l puseseră la cale, zadarnic se roagă de iertare « că, fiind om bătrân, nu va trăi mult și pentru doi trei ani, dece să-i verse sângele, să intre în păcat »; soarta lui este definitiv hotărîtă în al treilea divan, ținut de boieri sub președinția Mitropolitului. Aducându-se pravila țării și cercetând Mitropolitul în ea cazul impricinaților, i se dă lui Staico să-și citească singur osânda:

« Boierul — zicea Pravila — care va umbla împotriva Dom-
« nului și a Țării, să-l spânzure și să-i facă spânzurătorile mai
« înalte cu un cot decât ale altor oameni proști ».

Aruncat din nou în temniță, este ridicat de acolo, trimis la Mănăstirea Snagov, și în cele din urmă spânzurat « într'o noapte, în târgul de afară al Bucureștilor », pe când ceilalți conspiratori sunt aruncați în temniță.

Era un exemplu sguduitor, pe care Brâncoveanu îl dădea pentru trădătorii de domnie în vremuri turburi, când flăcările războaielor la hotare amenințau țara.

Alte pagini ale cronicei, tot așa de dramatic expuse, sunt grupate în jurul unui episod care scoate în lumină o altă lature a caracterului lui Brâncoveanu: energia cu care știa să aducă rânduială în administrația țării și să sgâlțâe pe boierii fraudatori, chiar și atunci când aceștia îi erau rude apropiate.

Vinovatul era de această dată marele boier Radu Clucerul Știrbei, care ținea în căsătorie pe o vară a Domnului — om, cum îl caracterizează cronicarul, « cam lung la unghii ». Insărcinat cu strângerea birurilor, Știrbei luase mai mult decât se cuvenea, pentru a-și face și lui o parte însemnată. Brâncoveanu primește plângerile locuitorilor jefuiți, tocmai la Cerneți, unde se dusese să se întâlnească cu tabăra Sultanului. Adunând atunci zapisele Clucerului și controlându-le cu catastifele vistieriei, se convinge de vinovăția lui Știrbei și porunceşte caimacamilor săi din București să-l cheme grabnic și să-i ceară să întoarcă imediat « banii săracilor, că de voie nedându-i, va să-i dea cu rușine ». Știrbei însă, neștiind că « iscăliturile » lui se află în mâna lui Brâncoveanu, o ținea într'una că « nu a luat nimic și că nu va da niciun ban ». Domnul, aflând aceasta, s'a turburat și, ajungând în scaunul său din Târgoviște, a cerut să i se aducă la curte vinovatul și în plin divan îi adresează răspicat aceste cuvinte:

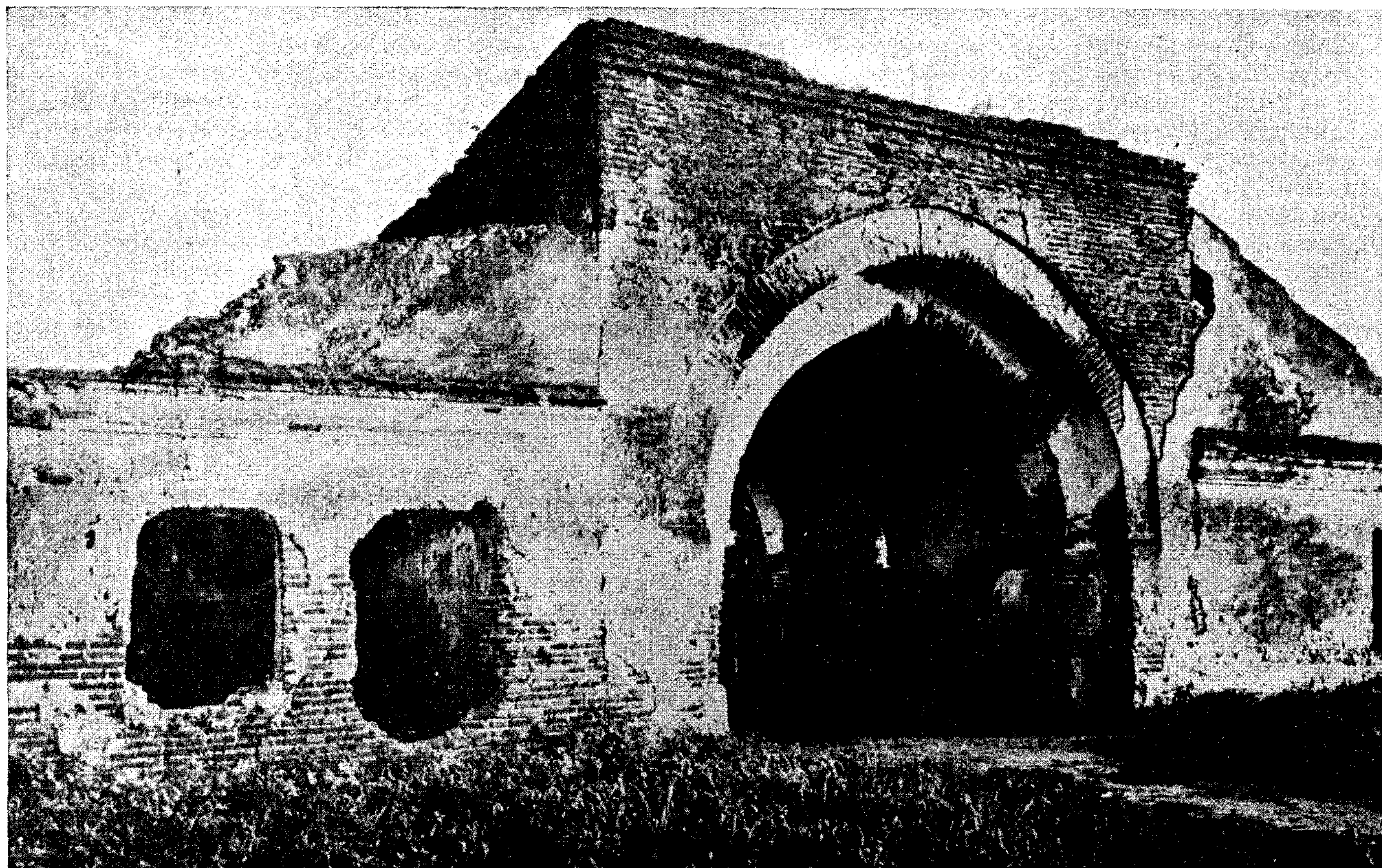
« Clucere, când te-am trimes în țară cu slujbe, fiind cu boerie,
« dreptate am poruncit să faci, au nedreptate... ? — El zice:
« Ba, dreptate ai poruncit Măria Ta să fac. Și începu a se îndrepta
« din cuvinte. Iar Domnul zise: Dar acestea ce sunt? Și scoase
« hârtioarele cu iscălitura lui și le dete la Radul Cluciarul, fe-
« ciorul Hrizei Vistierul din Popești, să le citească. Și se sculă
« Radul Cluciarul de unde ședea la Divan și le luă din mâna
« Domnului și începu a citi și a arăta Cluciarului Costandin
« iscăliturile lui. Care, dacă au văzut, au rămas înghețat.

« Și începu a zice: că pentru cheltuiala căii și a feciorilor au
« făcut. Și un covor și niște tipsii și tingiri ce au fost luat mită, de
« au făcut nedreptate săracilor, zicea că le-au dăruit Mănăstirii
« Strehaii. Domnul zise: Auziți boeri, cu ce jafuri și cu ce nedrep-
« tăți face pomeni. Incepu a-l mustra, zicând: Dar până când
« aceste jafuri să le faci, Cluciare Costandine, că din nimica, eu
« te-am ridicat și te-am făcut slugiar mare, comis mare și cluciar
« mare, al șaselea scaun al divanului, și te-am miluit și te-am
« ținut credincios!. Ai luat județul Dâmboviței: l-ai prădat de
« n'au rămas ca un sat. L-am luat acela și ți-am dat Teleor-
« manul. Și mai rău l-ai făcut, că ți-am găsit pe urmă-ți
« sume de lei jefuite, pentru care te-am suduit într'o vreme
« și te-am urgisit să nu te văz în ochi. Iar te-am iertat, pentru
« rugăciunile altora: acum iar ai făcut jafuri și nedreptate!...».

Și amintindu-i toate năravurile lui vechi și toate osândirile de care a scăpat cu greu: cum Antonie Vodă era « să-i taie mâna » și să-l « dea cu catastihul legat de gât prin târg »; cum Șerban Vodă era să-l spânzure « pentru furtișagurile ce au făcut din banii cailor ». Brâncoveanu încheie hotărît și aspru: « Și acum ai îmbătrânit și tot nu te lași. Voi să te fac să înveți ». Și porunci dregătorului care avea în sarcină paza celor osândiți:

« Ia-l, căpitane de dorobanți, și-l du la vistierie. Și să cauți
« un car să-l pui și să-l duci la Mehedinți, prin satele pe care
« le-au jefuit, să le dea banii care i-au luat. Și apoi să-l aduci,
« însă să-l bagi și în fiară. Și-l luă și-l duse la vistierie până în
« amiază zi; de aci l-au băgat în pușcăria dela Poartă (poarta
« palatului) ».

Această aspră, dar dreaptă judecată, a făcut o mare senzație la curte și în toată Târgoviștea. Soția Clucerului, vara Domnului, cu maică-sa, sora mamei lui Brâncoveanu, se duc într'un suflet la curte și, cu lacrimi în ochi, cer îndurare pentru cel vinovat. A trebuit să intervină mama Domnului; a trebuit să intervină

Poarta castelului brâncovenesc de la Potlogi.

(Arhiva fotografică a Fundației Regele Mihai I).

boierii; a trebuit să intervie Mitropolitul însuși, pentru ca, după două săptămâni de temniță, urgisitul boier și rudă să fie iertat, cu condiția ca să restitue săracilor banii îndoiți.

Am stăruit într'adins asupra acestor două episoade mișcătoare, pentru ca să se vadă talentul literar al cronicarului; darul lui de a alege din vălmășagul faptelor amănuntele care caracterizează o epocă și de a le ridica la valoarea tipică, de a găsi cuvântul care oglindește o întreagă stare sufletească; de a însufleți oamenii și vremurile dispărute și de a pune astfel în scenă dramele pe care le reconstitue. Cronica este plină de asemenea amănunte interesante, care redau nota caracteristică a oamenilor și a situațiilor și coloarea locală a vremii.

Iată, de pildă, ce bine este fixată mândria și aroganța generalului austriac Heissler, căzut în captivitate după lupta dela Zărnești. Adus în cortul în care se aflau Sultanul, Tökeli și Brâncoveanu, acesta i se adresează cu următoarele cuvinte, din care nu lipsește nuanța de ironie: « Jupâne Haissler, ți-am « adus oaspeții care ți-am scris că-ți voi aduce. Primește-i! ». « Iar el răspunse lui Constantin Vodă: « Nu te bucura de această « întâmplare, că de am pierdut noi războiul, împăratul nostru « mai are ca noi mulți, ci te bucură de vrășmașul tău, de Bălă- « ceanu, (era ginerile lui Șerban Vodă, care adusese pe Austriaci « în țară) că au pierit, că eu, pentru ca să-l mântuiesc pe dânsul, « am căzut în robie, și de sânt și rob, *astăzi* am căzut în robie, « iar tu — face generalul aluzie la vasalitatea țărilor noastre — « ești rob de când te-au făcut tată-tău ».

Nimic nu conturează apoi mai precis satisfacția pe care o simte Brâncoveanu la aflarea acestei știri și străduința de a liniști țara, decât episodul pe care-l povestește imediat:

« Deaci întrebând Constantin Vodă: unde au pierit Bălă- « ceanu, au trimis slujitori și l-au adus acolo mort, ci capul « l-au trimis la București, de l-au pus într'o suliță în ziua de « Sântă Măria Mare, că într'acea zi se lăuda Bălăceanu că va « să fie în București, iar trupul — notează cronicarul care avea « și el aversiune pentru Bălăceanu — i-au rămas batjocura « oamenilor ».

Prin obiectivitatea ei, prin asemenea amănunte dramatice, care redau coloarea epocii, prin cursivitatea stilului, savoarea și pitorescul povestirei, cronicarul anonim se ridică de-asupra celorlalți cronicari ai lui Brâncoveanu, și se așează pe linia marilor cronicari ai Moldovei.

DISCUȚII ASUPRA PATERNITĂȚII. Cine este autorul acestei cronici, păstrată întreagă, fără nicio indicație, într'un singur manuscris, și acela pierdut după publicarea lui, în sbuciumul vieții lui Bălcescu?

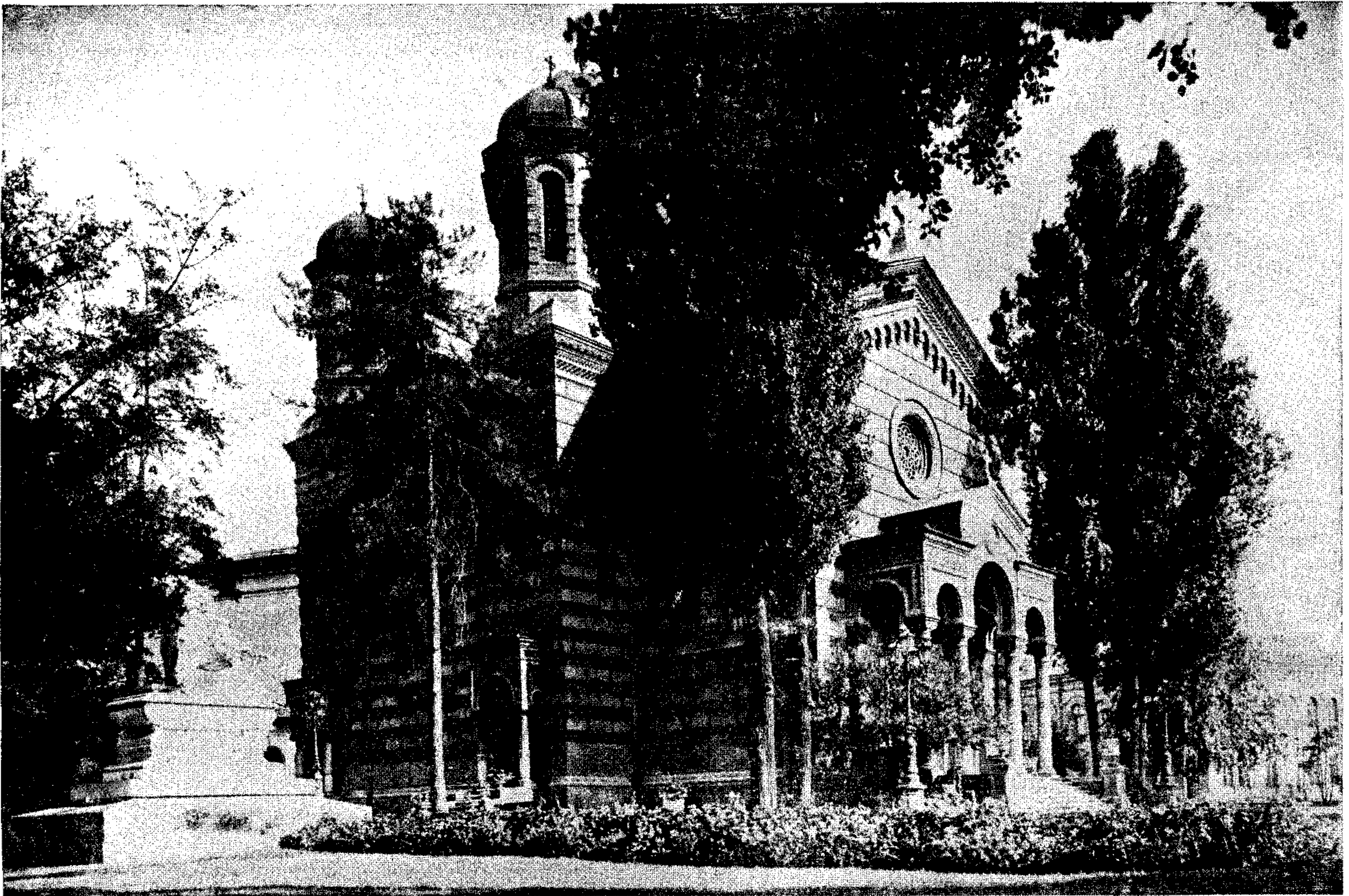
Pentru a-l putea identifica între boierii dela curtea lui Brâncoveanu, este mai întâiu necesar să fixăm data la care a fost alcătuită cronica.

Regretatul C. Giurescu, care-și făcuse o adevărată specialitate din studiul cronicarilor, dar care, spre paguba culturii noastre, a decedat înainte de a-și fi putut încheia opera, a ajuns, prin critica internă a textului, la următoarele concluzii în ceea ce privește datarea.

Cronica a fost scrisă târziu în domnia lui Brâncoveanu, precum se poate de altfel vedea destul de clar, din chiar începutul ei:

« *Multe și vrednice de auzit istorii* sunt de faptele ce s'au în- « tâmplat în zilele domniei lui Costandin Vodă Brâncoveanu, « care mă voiu nevoi a le scrie cât voiu putea ».

Pentru ca să poată începe cu aceste cuvinte cronica, autorul trebue să fi cunoscut înainte de a se fi așezat la scris, acele

Biserica Domniţa Bălaşa din Bucureşti, zidită de Bălaşa, fiica lui Const. Brâncoveanu, căsătorită cu Banul Manolache Lambrino.

multe şi vrednice de auzit istorii, care s'au întâmplat în domnia lui Brâncoveanu, deci târziu.

Cronica este alcătuită, după cum s'a spus, din două părţi inegale: prima parte, cea mai desvoltată, se întinde până la întoarcerea lui Brâncoveanu dela Adrianopol, când se credea cu drept cuvânt ajuns pe culmea fericirii. Restul, alcătuind abia a şasea parte din totalitatea operei, povesteşte într'o repede ochire decăderea lui Brâncoveanu, cu decapitarea lui şi a copiilor săi şi domnia lui Ştefan Cantacuzino, până la înebunirea Doamnei Păuna.

Examinând cu atenţie prima parte şi întemeindu-se pe faptul că în diferite locuri din cuprinsul ei, se face aluzie la evenimente care s'au petrecut ulterior, Giurescu a fixat data la care a fost scrisă această parte: anul 1709, care reprezintă în domnia lui Brâncoveanu o epocă senină, de mari speranţe înviorătoare.

Pe aceleaşi criterii, Giurescu stabileşte că a doua parte a cronicei a fost scrisă în vara anului 1716.

Cronica anonimă a fost scrisă prin urmare în răstimpul dela 1709 până în vara anului 1716.

Care dintre boierii dela curtea lui Brâncoveanu a putut scrie cronica la aceste date?

Din studiul cronicei, se vede că el era un om de cultură largă, puţin obişnuită pe vremea sa. Mai întâiu îşi frământase mintea, *se pedepsise* — cum se zicea în limba timpului — cu studiul latinei, care era întrebuinţată pe atunci în cancelaria lui Brâncoveanu pentru corespondenţa cu occidentalii. Cunoştinţele sale de limbă latină erau, se pare, destul de sigure, căci vorbind de visurile himerice ale lui Bălăceanu, el se foloseşte, pentru a-şi contura ideea, de două dictoane latineşti, bine puse la locul lor: « *Laus in fine cadit,* cum zice oarecare politic latin sau cum zice altul *Finis coronat opus,* adică sfârşitul cunună locul ». Din limba latină, obişnuită în actele de cancelarie, îi scapă din când în când sub pană, în cronică, expresii ca: *duca* (de Saxonia) dux; *generarism; generariul; comândanţii; regemente; comisariul; presidiile* (cetăţilor); *forteliţii* « întru care scapă norodul în vreme... de rezmeriţe »; *rebelişti; încoronare; coronaţie; patria; privilegii; graţia; parola; orgoliu; armada* (franţeză); *invitaare,* etc.

Din puţinul cât se resfrânge în cronică, se pare că el avea cunoştinţe sigure şi despre istoria romană, căci vorbind într'un loc de cetatea Cladova, adaogă: « La Cladova cetate, care au făcut-o Claudie împăratul şi la Turnul Severinului, unde sânt şi picioarele podului lui Traian împăratul ce au făcut preste Dunăre ».

In afară de limba latină, autorul cronicei cunoştea şi limba greacă, după cum o dovedesc unele citate ca: « precum zice Aristofan în stihul întâiu », « sau cuvinte ca: *prochimen* (τὸ προκείμενον = subiect, chestiunea despre care se vorbeşte): « să venim iarăş la prochimen »; *politie,* linie de conduită; sau « avea *patolă* asupra Domnului », (Ἔχει πάθος κατά τινος = a avea pică pe cineva, a avea inimă rea).

Şi, în sfârşit, autorul era familiarizat şi cu limba turcească, precum, o dovedesc numeroase pasagii ale operei sale. Astfel, povestind într'un loc mânia vizirului împotriva lui Brâncoveanu, că n'a ieşit la vreme întru întâmpinarea Sultanului, cronica spune că vizirul « ca un ceas n'au vorbit. Iar după aceea au zis: *Diisîzi ghiaur,* cum nu asculţi porunca, de n'ai venit înaintea împăratului ». Povestindu-se, într'alt loc, spaima Turcilor când s'au

pomenit cu Nemții în tranșeele lor la Timișoara, cronicarul ne spune că « Turcii au fost strigând: *Medetu, medetu, ghiaur bezebat*, adică, explică el: vai! vai! ghiaurii ne-au călcat ». Ironizând, într'un rând, pe banul Cornea Brăiloiu, ispravnic de Cerneț care, văzând un « musaip » ce venea să dea de știre că trece Sultanul prin țară, cronicarul anonim îl încondeiază: « nimică alta n'au mai căutat, măcar un *selammalikim* dela musaip să audă, ci au încălicat pe cal și au luat crângul în cap ». Despre August al II-lea, ne spune că Turcii îl numeau *Nalcăram* adică — lămurește el: — « românește va să zică sfarămă-potcoavă ». Sultanul Mustafa « au zis că el nu se numește împărat, ci *seideigheciti* ».

Termeni turcești de funcționari și acte oficiale revin deseori sub pana lui: *Mustafa aga, capegibașa, Iazagiu-Boctași effendi, imbrihor, bostangii* împărătești (soldați din garda împăratului) *musaip, hadâm saip* (hadâm = eunuc; saip = negru), *arzuri* (jalbă colectivă); *hatișerif* (ordin imperial) — chiar numiri de localități date sub formă turcească: insula « *Sacâz*, adică *Chios* ». Cazacii au luat cetățile dela *Doganghecet*.

Am insistat asupra acestui aspect al cronicei anonime, fiindcă ne luminează drumurile noui pe care apuca limba literară din vremea lui Brâncoveanu și fiindcă el ne arată în același timp și ceva din personalitatea autorului cronicei, om cult, cunoscător de limba latină, greacă și turcă.

Care dintre boierii munteni, scriind între 1709—1716, se putuse ridica până la cunoștința acestor trei limbi, de a căror îndemânare dă dovadă autorul cronicei?

N. Iorga credea că nu putea fi altul decât Radu Popescu. Intr'adevăr, cronica pe care, fără deosebire, toate copiile făcute în Muntenia sau Moldova o atribuie în chip indiscutabil lui Radu Popescu, ne dovedește că cronicarul oficial al lui Nicolae Mavrocordat era un om învățat și cunoscător al celor trei limbi amintite. El se folosește de aceleași neologisme latine ca și autorul cronicei anonime; opera lui are de asemeni un contingent însemnat de elemente grecești și, în sfârșit, întrebuințarea cuvintelor turcești în forme flexionare corecte (de ex.: pluralul dela *Șaitan-Oglu* îl formează exact: *Șaitanici Oglulari*, — limba turcă fiind o limbă aglutinantă) nu lasă nicio îndoială că Radu Popescu era familiarizat și cu limba turcească. Datele biografice consună cu concluzia pe care o scoatem din analiza linguistică a cronicei lui Radu Popescu și vin să ne lămurească împrejurările în care autorul ei a putut să-și însușească cunoștința acestor trei limbi.

După uciderea în împrejurări dramatice a tatălui său, Radu Popescu și familia sa, furișându-se noaptea printre paznicii orânduiți de Șerban Cantacuzino, se refugiază în Turcia și stau la Constantinopol mai multă vreme, până ce li se deschid drumurile către Moldova. Acolo, în mediul cosmopolit al marei metropole, a putut Radu Popescu să se familiarizeze cu limba turcă și să-și desăvârșească cunoștințele de limba greacă, pe care probabil o învățase din țară, poate chiar din familie, căci bunicul său se pare că era grec. In sfârșit, cronica anonimă ne mai spune că Radu Popescu era învățat în limba latină și pentru acest motiv a fost trimis de Brâncoveanu în solie să trateze la Brașov cu generalul Heissler, comandantul oștirilor imperiale din Ardeal.

In sprijinul paternității lui Radu Popescu cade acum cu greutate argumentul adus de răposatul profesor dela Universitatea din Cernăuți, Ion Sbiera în *Mișcări culturale și literare la Românii din stânga Dunării* (pag. 206): « Autorul cronicei se vădește pretutindeni contimporan, ba adesea chiar ca martor ocular al întâmplărilor » și ceea ce este mai semnificativ, el « introduce în acțiune din primul an al domniei lui Constantin Brâncoveanu « pre Radul Logofătul, fiul Hrizii Vistiarul din Popești, fiind învățat și în limba latinească », aducând înainte, chiar cuvintele ce le vorbia acesta către generalul Heissler, ca trimis al domnitorului. De unde să știe autorul acele cuvinte, dacă n'ar fi fost însuși de față, căci aici nu se zice, ca aiurea « precum spun cei ce au fost acolo ». Această împrejurare — încheie Sbiera — indică destul de bine pe autorul sau izvorul scrierii ».

Citind textul din cronica anonimă, în care se reproduce, cuvânt de cuvânt, discuția urmată între generalul Heissler și Radu Popescu, vedem cât de limpede și cât de precis este redată discuția contradictorie și plină de vieață dintre cei doi reprezentanți ai unor atitudini politice adverse. Este greu de presupus că altcineva decât Radu Popescu însuși să fi putut reda decursul acestei întrevederi și discuția amănunțită dintre el și general.

Nu știm dacă Brâncoveanu a fost pe deplin mulțumit de misiunea lui Radu Popescu și nici însemnătatea pe care i-a atribuit-o curtea domnească. Fapt este însă că, în cronica oficială a lui Radu Greceanu, scrisă sub privegherea Domnului, această misiune a lui Radu Popescu nici nu este menționată.

Tendința de a înfățișa într'o lumină simpatică acțiunea lui Radu Popescu se vede și în alte părți ale cronicei. Astfel: nici n'apucase Radul Logofătul să se întoarcă în țară și Brâncoveanu, pentru a înlătura intenția comandantului german de a invada cu armata în Țara Românească, scrie solului său să înștiințeze pe Heissler că Ali Pașa se îndreaptă cu oștile pe Dunăre, spre Rușiava, ca să o smulgă din mâinile Germanilor. « Și îndată ce au venit cartea — scrie cronica — la Radu Logofătul în Brașov, au mers la Generariul și i-au spus toată povestea, precum scrisese Domnul ».

In alt loc, se amintește însărcinarea pe care Radu Popescu a primit-o din partea lui Brâncoveanu de a supraveghea fortificarea cu bolovani de piatră a cetății Cladova, din porunca Turcilor. Intărirea se începuse sub supravegherea directă a lui Brâncoveanu, dar Domnul, retrăgându-se spre a păzi țara de o invazie nemțească « au ales — zice cronica — doi boiari mari de i-au lăsat cu o seamă de oști cu căpitani, să fie de pază, anume Radul Stolnicul, feciorul lui Tudor Șătrariul din Greci și Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistiarul din Popești, și i-au învățat și le-au dat toată isprăvnicia de trebile ce era acolo... Și prin vremea ce au fost acei boiari acolo, cetatea o au isprăvit...». Și înumărând toate sarcinile pe care și le-au îndeplinit conștiincios și cu chibzuială, cronica încheie: « și alte trebi și porunci, ce era, le făcea spre folosul domniei și al țării ».

Din motive ce nu se văd, Brâncoveanu înlocuiește însă pe Radu Popescu și pe colegul său cu Banul Cornea Brăiloiu. Cronicarul nu uită să ne înfățișeze, subliniind cu o nuanță de umor, isprava înlocuitorului. Pe când Domnul se afla în toamnă la Târgoviște și ispravnicul său la Cerneți, vine un musaip, care avea sarcina să dea de veste că sosește Sultanul, înapoiat atunci din războiul cu Nemții. Banul Cornea « de mare politie ce avea — notează zâmbind cronicarul — cu tot feliul de neamuri, de limbi, mai vârtos fiind politic cu Turcii, îndată ce au văzut pe Saipul împăratului... nimic altă n'au mai căutat, măcar un Selammalikim dela Musaip să auză, ci au încălecat pe cal și au luat crângul în cap, Dumnezeu știe câte vreascuri l-or fi lovit peste ochi până au ieșit cu puținte1 suflet ». Noroc pentru țară că a ieșit înaintea Turcului căpitanul de Cerneți, care l-a cinstit și l-a îmblânzit. După ce a povestit această ispravă a Banului, care de spaima musaipului a părăsit tabăra și a luat-o prin crâng, cronicarul subliniază primejdia ce s'ar fi putut abate asupra țării din această stângăcie a ispravnicului domnesc:

« Acest feliu de ispravă a făcut Banul Cornea Domnului țării, « care să nu dea Dumnezeu să facă vreun boiariu altul vreodată « ca acest lucru, că mare primejdie va veni pământului sau « Domnului țării, ca să vie un împărat mare ca acesta atuncea

« întâiu în pământul ţerei şi să nu găsească nici conace, nici « Domn, nici ispravnicul Domnului, care să fie pentru o vorbă, « pentru o călăuză, să îndrepteze calea încătro ar vrea să meargă « şi să nu facă rău sau Domnului sau ţării ».

Această biciuire a isprăvii săvârşită de Banul Cornea, după laudele aduse lui Radu Popescu şi tovarăşului său, apoi reliefarea rolului pe care l-a jucat Radu Popescu în tratativele cu generalul Heissler; reproducerea cuvânt de cuvânt a discuţiei ce a urmat atunci între aceştia doi; aversiunea împotriva Cantacuzinilor; prezenţa elementelor latine, greceşti şi turceşti în cronica lui Radu Popescu şi în cronica anonimă, — toate acestea militează puternic în sprijinul paternităţii lui Radu Popescu.

Trebue să recunoaştem însă că argumentele aduse împotriva lui Radu Popescu de regretatul C. Giurescu cad şi ele greu în cumpănă.

Iată teza regretatului Giurescu, expusă cu argumente bine susţinute, în *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene*.

Mai întâiu, Giurescu pleacă dela constatarea că prezenţa elementelor latine, greceşti şi turceşti, în cronica anonimă, nu poate constitui un argument în sprijinul paternităţii lui Radu Popescu, deoarece încrucişarea acestor influenţe lexicale este un aspect caracteristic al limbii literare româneşti din epoca lui Brâncoveanu şi ea se întâlneşte şi la alţi cronicari ai vremii, ca de pildă la Radu Greceanu.

Giurescu găseşte apoi între cronica anonimă şi cronica lui Radu Popescu deosebiri de redacţie. Autorul cronicei anonime are o deosebită predilecţie în expunerea sa pentru vorbirea directă — oratio directa — care însufleţeşte adesea naraţiunea. Nu numai când este vorba de a povesti evenimente la care el a fost părtaş şi martor, ci chiar atunci când povesteşte din informaţiuni culese dela alţii, el preferă să reproducă, ori de câte ori are prilejul, cuvintele eroilor ce iau parte la acţiune. Acest fel de redactare este aproape neobişnuit la Radu Popescu.

In sfârşit, între cele două cronici este şi o deosebire de concepţie. In cronica anonimă autorul este însufleţit de un sentiment de simpatie pentru acţiunea politică a Domnului, pe care o înţelege şi o îndreptăţeşte pe deplin, şi în acelaşi timp pentru cârmuirea lui din lăuntru, pe care o găseşte plină de chiverniseală. Brâncoveanu este astfel înfăţişat într'o lumină plăcută: nu numai ca un Domn încărcat cu toate darurile norocului, ci şi ca un om « bun, blând, răbduliv », « cu minte mare ». Acţiunea lui — chiar atunci când este vorba de pedepsirea sângeroasă a boierilor trădători — e condusă numai de interesele ţării şi ale locuitorilor.

Această simpatie pentru Brâncoveanu îi stârneşte ura împotriva Cantacuzinilor — în special împotriva Stolnicului şi a fiului său Ştefan pe care, considerându-i ca trădătorii lui Brâncoveanu şi uneltitori ai prăbuşirii lui, îi înfăţişează într'o lumină antipatică.

In cronica lui Radu Popescu — observă Giurescu — domnia lui Brâncoveanu este dimpotrivă înfăţişată într'o lumină neplăcută, ca fiind inspirată numai de interesul lui personal şi al familiei sale. Ba într'un loc, Radu Popescu polemizează chiar cu autorul cronicei anonime. Acesta afirmase despre Brâncoveanu că « în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare... ». Radu Popescu întoarce astfel aprecierea cronicei anonime:

« Costandin Vodă în domnia lui au fost fericit de toţi oamenii « ţării şi încă si de oamenii altor ţări, iar nu lăudat, pentrucă « alta este fericirea, alta lauda... ».

Şi enumerând motivele fericirii lui Brâncoveanu, încheie:

« ...Dar toate acestea au fost darurile norocului, iar nu « câştigate de dânsul, că aceea ce câştigă cinevaşi în lume este « partea sufletului, adecă bunătatea... iar Costandin Vodă nici « o bunătate n'au arătat în vieaţa şi domnia lui, pentru ca să-l « laude, ci mai vârtos este a se huli pentru multe rele ce au făcut « în domnia lui, care au rămas la cei după urmă reutate şi ble- « stem. Avea o lăcomie mare peste măsură şi obiceiurile bune « ale ţării... le-au stricat ».

Cronica anonimă a fost terminată în vara anului 1716, când Mavrocordat dobândise domnia Ţării Româneşti; cronica lui Radu Popescu în 1719. Cum se explică această fundamentală schimbare de convingeri, într'un interval de timp aşa de scurt, admiţând că Radu Popescu ar fi autorul ambelor cronici? Presupunerea că Radu Popescu şi-ar fi schimbat părerea despre Brâncoveanu, sub influenţa lui Mavrocordat, nu se poate susţine. Nu se poate susţine, fiindcă Mavrocordat nu era stăpânit de ură faţă de amintirea lui Brâncoveanu. Cronicarii oficiali cari povestesc domnia lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin şi Acsinte Uricariul, au despre Brâncoveanu cuvinte de laudă: « au domnit 27 ani cu multă fericire şi au făcut Ţara-Românească sciută şi vestită în multe părţi a lumei ». Nu există, crede Giurescu, decât o singură concluzie pentru a explica această fundamentală schimbare: Radu Popescu nu este autorul cronicei anonime.

Trebue să mărturisesc însă că ultimul argument adus de Giurescu, din atitudinea deosebită a celor două cronici faţă de Brâncoveanu, nu-mi pare aşa de convingător pe cât s'ar părea la prima vedere.

Mai întâiu, deşi lumina în care cronica anonimă înfăţişează domnia lui Brâncoveanu este în genere simpatică, totuşi ea are şi părţi de umbră, căci autorul ei nu uită să ne zugrăvească şi situaţiile umilitoare ale Domnului. Iată de pildă, cum ne înfăţişează întâlnirea lui Brâncoveanu cu Sultanul la Cerneţi:

« Când era la conac şi sta oastea de făcea halaiu, când intra « împăratul în corturi, Domnul descăleca şi îngenuchia, şi când « trecea împăratul se *pleca cu capul la pământ* — aşa-l învăţa « cei de lângă împăratul, iar oamenii Domnului sta tot călări, « apoi încăleca şi Domnul şi se ducea la otac. De acolo poa- « mele, pezmezii cei cu apă de trandafir şi cu moscos făcuţi şi « struguri şi altele ce socotea Domnul, numai sta de a se tri- « mite la unii şi la alţii, în tot ceasul şi în toată vremea ».

In ce priveşte schimbarea de convingeri şi simpatii la Radu Popescu, am avut prilejul să o cunoaştem din schiţa biografică pe care am înfăţişat-o. La un scurt interval de timp, după ce semnase alături de ceilalţi boieri munteni adresa către Carol al VI-lea şi Prinţul Eugeniu de Savoia, prin care cereau înlăturarea lui Ioan Mavrocordat şi numirea ca Domn ereditar al lui Gheorghe Cantacuzino, Radu Popescu se întoarce la curtea lui Nicolae Mavrocordat, primeşte funcţiunea de mare vornic şi în cronica lui încondeiază pe tovarăşii săi de până atunci cu epitete grele: « spurcaţii de boieri, cu capetele pline de fumurile deşertăciunii, care prin sfaturi vrednice de râs s'au alcătuit cu Nemţii».

Poate tocmai pentru a face să se uite uneltirile lui, alături de acei pe care acum îi critica, a căutat într'un exces de zel, să înegrească domnia lui Brâncoveanu, pentru a înfăţişa într'o lumină cât mai simpatică domnia binefăcătorului său.

In orice caz, ultimii ani din vieaţa lui Radu Popescu sunt ani turburi, în care nu vedem nicio consecvenţă şi nicio convingere.

Şi s'ar putea ca tocmai aceste drumuri întortochiate ale vieţii lui, aceste atitudini contradictorii, să-i fi împovărat conştiinţa de remuşcări, îndemnându-l, în amurgul vieţii, să renunţe la toate deşertăciunile, pentru a căuta în mănăstire, prin umilinţă şi rugăciune, să-şi ispăşească păcatele şi să-şi pregătească sufletul pentru vieaţa viitoare.

BIBLIOGRAFIE. Cronica anonimă a fost publicată în *Magazinu istoricu pentru Dacia* (tom. V, p. 93—184) al lui Bălcescu şi Laurian, sub titlul: *Istoria Ţerei Româneşti dela anul 1689 încoace, continuată de un anonim.*

Cronica anonimă cuprinde istoria Țării Românești dela Octomvrie 1689 până la August 1714. Manuscrisul publicat de Bălcescu s'a pierdut, dar o parte din această cronică, fără început și cu o continuare de un alt autor, se păstrează în manuscriptul nr. 441 din colecția Academiei Române. In acest manuscript, povestirea este dusă până la Martie 1717 (domnia lui Ioan Mavrocordat). Continuarea aceasta a fost publicată de N. Iorga în *Studii și Documente*, vol. III, p. 22—27. Dr. I. G. Sbiera în *Mișcări culturale și literare la Românii din stânga Dunării în răstimpul dela 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 206, atribuie cronica lui Radu Popescu. Părerea lui Sbiera a fost reluată și desvoltată de N. Iorga, cu argumente scoase din cercetarea comparativă a cronicei anonime și a cronicei lui Radu Popescu, într'un studiu despre cronicele muntene, publicat în *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXI, p. 368—377 (Memoriile Secțiunii istorice), precum și în *Istoria literaturii românești*, vol. II, București, 1926, p. 203 și urm.

Paternitatea lui Radu Popescu a fost combătută de răposatul Constantin Giurescu în *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 120—150. Scarlat Struțianu, *Doi umaniști ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în revista *Ramuri*, Craiova, 1941 p. 40—55 (crede că autorul este Teodor Corbea); argumentele însă nu ne-au convins. Teodor Corbea era omul Cantacuzinilor și al lui Brâncoveanu. Aceștia erau însă ostili partidei căreia aparținea Radu Popescu, prezintat de cronică, în lumină simpatică. De altă parte Teodor Corbea nu mai era în țară.

UN SCRIITOR SÂRBO-ROMÂN LA CURTEA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI BRÂNCOVEANU: GH. BRANCOVICI.

Stolnicul Constantin Cantacuzino, în a sa Istorie a Țării-Românești, vorbind de originea Ungurilor, care ar fi Tătari veniți din părțile Iugrei, « supusă astăzi supt împărăția Moscului », aduce, într'un loc, o mărturie interesantă: « Auzit-am și eu, cu urechile mele, de dumnealui Gheorghie Brancovici din Ardeal, om de cinste și cu cunoștință, și și iubitoriu de a ști multe, povestind cum că, mergând la Mosc împreună cu frate-său, Sava Brancovici, Mitropolitul Ardealului... acolo... viind de acei Schiti (Tătari) de la Iugra, într'adins au mers la dânșii, ca să vază aceia ce să auzia cu limba — că se potrivesc în multe cu acești Unguri — este adevărat cevași, au ba. Și așa, cu dânșii împreunându-se și vorbind ungurește, zicea că adevărat este că multe cuvinte asemenea erau cu ale acestora ».

Acest Gheorghe Brancovici, informatorul Stolnicului Constantin Cantacuzino, scriitor în limba română și sârbă, agent diplomatic al Principilor unguri și români, călător pe meleaguri streine, ideolog politic și revoluționar, aspirant la tron și în cele din urmă captiv în temniță, este una din cele mai interesante figuri dela curtea lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brâncoveanu.

Gh. Brancovici s'a născut în 1645, dintr'o veche familie cu moșii întinse în comitatele Arad, Zarand și Timiș, în cetatea de frontieră a Ineului. In mediul acesta de frontieră, Brancovici a deprins de timpuriu limba română, sârbă, ungară și turcă. A fost crescut de fratele său, Sava Brancovici, care în 1656 a fost ales Mitropolit al Ardealului, cu scaunul la Bălgrad (Alba Iulia). La 1663 — în vârstă numai de 18 ani — intrase în serviciul Principelui Apafi, care l-a trimes apoi cu solia ungurească la Constantinopol, unde, după moartea lui Petru Iank, fu numit capuchehaie. Acolo petrecu Brancovici patru ani, când, întorcându-se în țară, plecă la începutul anului 1668, cu fratele său, Mitropolitul Sava, la Moscova. Acolo, a avut prilejul să admire fastul dela curtea țarului Alexie Mihailovici și splendoarea serviciului divin pe care l-a oficiat fratele său, Mitropolitul, împreună cu Patriarhul Moscovei, al Alexandriei și al Antiohiei.

Intorcându-se înapoi, Brancovici intră din nou în serviciul lui Mihail Apafi și fu trimes capuchehaie la Constantinopol. Dar aci este atras în cercul conspiratorilor unguri, răsvrătiți împotriva lui Apafi și trădează planurile acestuia, încheind un pact cu reprezentantul Habsburgilor și cu Grigore Ghica, Domnul Țării-Românești. Scrisoarea dată de Ghica, la 20 Aprilie 1673, prin care se leagă ca să-l țină pre « dumnealui la mare cinste și la din destulă milă și la mare credință; nu numai pre dumnealui, ce încă pre tot neamul dumisale », aruncă lumină asupra motivelor care l-au îndemnat pe Gh. Brancovici să trădeze pe Apafi. « Taina și sfatul — spune mai departe scrisoarea lui Ghica — care între noi iaste legat pentru *bonum publicum* și *pentru lărgirea sfintei bisericei noastre* ». In acele vremuri, superintendentul calvin Gaspar Tiszabecsi, reluând tradiția veche a predecesorilor săi, desfășura o înverșunată prigoană împotriva Bisericei ortodoxe din Transilvania pe care atunci o cârmuia fratele său, Mitropolitul Sava. Intre timp conspirația lui Paul Béldi este descoperită. Aceasta dete prilej noului superintendent calvin, Mihail Tofoe și aderenților săi dela curtea Principelui să întețească persecuția împotriva ortodocșilor. Cu putere armată, năvăliră asupra locașului mitropoliei ortodoxe, ridicară pe Sava Brancovici, care se afla pe patul suferinței, zăcând de podagră, și, fără judecată, îl aruncară în temniță. In aceste împrejurări, fu arestat și Gheorghe Brancovici, care însă în cele din urmă izbuti să scape și să se refugieze în Țara-Românească. La Craiova fu bine primit de « bărbatul de nobil neam, învățat atât în slovenie, cât și în latinie, cu numele Radu Năsturel, marele ban — era fiul lui Udriște Năsturel. Acesta « îl primi cu cinste... ca pe un vechiu cunoscut și după câteva zile de odihnă după oboseala călătoriei, îl conduse la curtea lui Șerban Cantacuzino, care îl primi, dacă ar fi să-l credem, ca pe un « frate iubit ».

La curtea lui Șerban Cantacuzino se frământau atunci planuri mari. Domnul, care încheiase tratat de alianță cu creștinii, râvnea să răscoale popoarele ortodoxe din Balcani împotriva Turcilor și să restabilească vechea împărăție a Bizanțului.

In planurile lui Șerban Cantacuzino a fost atras și Gh. Brancovici, care pretindea că-și trage spița neamului din despoții sârbi. Atunci va fi încolțit în sufletul lui ideea de a răsvrăti pe Slavii sud-dunăreni și de a reînființa vechiul despotat al strămoșilor săi. In Țara-Românească a rămas tot timpul domniei lui Șerban Cantacuzino și în primul an al domniei lui Brâncoveanu, dar, întorcându-se în Transilvania, după ce fusese cinstit de Habsburgi, în 1688, cu titlul de conte, fu arestat la Cladova, în toamna anului 1689. Dus la Viena și condamnat, a stat închis tot restul vieții, 22 de ani, până ce moartea l-a prins în 1711, la Egger, în Boemia.

ACTIVITATEA ISTORICĂ. — La curtea lui Șerban Cantacuzino și a lui Brâncoveanu unde a petrecut în pace și cinste 9 ani (1680—1689), Gheorghe Brancovici a găsit o spornică activitate culturală în ritmul căreia a fost prins și el. Subt îndemnul Stolnicului Constantin Cantacuzino, care aduna atunci materiale și punea la cale o mare istorie a neamului său, Gh. Brancovici, folosind după toate probabilitățile biblioteca Stolnicului, a scris și el într'o curată limbă românească: *Cronica Sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos Misii*. Cronica este de fapt un fel de cronograf, în care materialul, așezat cam haotic, se desfășoară repede, dela creațiunea lumii, fixându-se locul Slavilor de Sud în arborele genealogic al semințiilor lumii. Autorul se oprește pe larg asupra istoriei sârbești. Luminează figura lui Ratko, tânărul prinț, care, renunțând la măririle lumii, s'a retras în muntele Athos, trăind vieața de călugăr sub numele de Sava; amintește de războiul Sfântului Ștefan dela Decian, cu Mihail craiul Bulgariei; continuă cu « istovul crailor sârbești » dela Vâlcașin și fratele său Ugleș despotul, încoace; se oprește asupra luptei dela Cosova, iluminând figura eroului Miloș Cobilici, « viteazul care pentru neamul patriei lui vieața și-au pus la mijloc »; trece apoi la războiul dela Nicopol; urmează mai departe până

la cel dela Varna; ajunge la războiul dela Jebăt și se încheie cu « Pocaania ce au fost rânduit și a ținut Turcii în 1686 », după înfrângerea suferită sub zidurile Vienei.

In această urzeală a istoriei sârbești, care cuprinde destule anacronisme, sunt împletite adesea și fapte de istorie românească, prezentate sumar, dar cu simpatie. Cucerirea Daciei este: « In zilele împăratului Traian au venit de la Italia și Rumânii, cari după orașul Roma s'au numit Rumâni și s'au așăzat Rumânii între Sloveanii cei dupre lângă Dunăre, luând pre sine și botezul pravoslavnicesc. Așa și vulturul dupre sfântul botez cu sfânta cruce în gură luară, ca să le fie sămnul țărâi lor, închipuind vulturul cel mare al Romei, pentru ca să să știe că de la Roma au venit Rumânii cu semnul înpărăției ».

Descălecatul Moldovei:

« Intru acea vreame Rumânii din Maramoreș au descălecat în Moldova, pentrucă o pustiise Tătarii și nimenea nu cuteza să șază într'însa, până ce au descălecat Moroșanii, Rumânii. După lupta de la Nicopol, subt anul 6903 (1395) este pomenit « Domnul Mircea Voevod al Țărăi-Munteneşti », care « au bătut pre înpăratul Baiazit la Rovine; atunce au perit Marco Cralevici, Costandin și Drăgaș ». Despre Iancu Huniadi știe că era « de fealul lui din Țara-Muntenească, născut din fămeae greacă; numele tătâne-său au fost But și, pentrucă mult bine și mare omenie făcuse tată-său lui Jigmond crai, au dus pre tatăl Iancului Vodă în Ardeal și i-au dăruit cetatea Hinedoara, ca să o aibă cu veacinică stăpânire...». Se pomenește, subt anul 6970 (1462), expediția Turcilor împotriva lui Vlad Țepeș « și nimic n'au putut isprăvi »; fuga Mitropolitului Maxim în țara Muntenească «la stăpânitoriul țărâi Radul voedov cel Bun » (la 1469); moartea lui Radu la 1472 și a lui Vlad.

Sunt și destule elemente de folklor. V. Bogrea a arătat, (*Anuar. Inst. ist. națională*, Cluj, III, p. 505 - 507), că legenda Dumbrava Roșie a lui Neculce își găsește paralelă în legenda cneazului Roman al Smolenskului; legenda lui Ciubăr Vodă mâncat de guzgani, în legenda lui Popela. Episodul în care se povestește că Ștefan Despot « avea obiceaiu de umbla noaptea pre ulițele orașului, împărțind veșminte și galbeni de aur săracilor » și că, « văzând pre un sărac că de multe ori îi eșia înainte și-i lua milă », i-a dat, zicându-i: « ia tâlhariule și hrăpitoriule! », iară săracul calic i-au răspuns: « nu sânt eu, ce tu ești tâlhariu și hrăpitoriu; că împărăția ta de aici, și împărăția cea veacinică o furi cu jefuiri hrăpitoare », și despotul i-a dăruit atât « cât să-și îndestulească traiul vieții fără de cerșut — episodul acesta este o temă care-și are sursa ei în romanul lui Alexandru cel Mare. Tot din Alexandria este și știrea că Pombie « au tăiat la Vizantiu boazul, de au intrat Marea Neagră în Marea Albă și zic să fie rămas în uscat Țara Moldovei, Țara Muntenească și Țara Ardealului ».

In întocmirea operei sale Gh. Brancovici a avut la îndemână, după cum a arătat P. P. Panaitescu, un letopiseț sârbesc pe care însă l-a amplificat cu știri luate din: Cosmografia lui Münster, cronicele lui Cromer, Bonfinius, etc.

Această cronică a Sloveanilor, scrisă în limba română este preludiul unei opere mult mai desvoltate, alcătuită în limba sârbă.

După ce a fost închis de Austriaci, Brancovici a refăcut în limba sârbească această cronică a Sârbilor într'o foarte voluminoasă operă, păstrată în manuscris, în biblioteca Patriarhiei din Carloviț. Din această întinsă cronică, în care se întreţes și evenimente românești, a extras Silviu Dragomir partea privitoare la Mitropolitul Sava Brancovici cu dramaticul lui sfârșit și cu venirea autorului la curtea lui Șerban Cantacuzino, fragment pe care l-a publicat în limba sârbă și în traducere românească.

SCRIERI RELIGIOASE. — In afară de opera istorică, ne-a mai rămas dela Gh. Brancovici, tot în limba română, trei texte cu cuprins religios, care au fost descoperite, identificate și semnalate, în anii din urmă, de Emil Turdeanu în *Revue des études slaves*.

Textele se păstrează în Biblioteca Regală din Belgrad, sub cotele nr. 168/8° și 236, și au următoarele titluri: 1. *Carte acasta a sfintelor rugăciuni;* 2. *Catehism;* 3. *Către adevărații călători*.

In epoca lui Gh. Brancovici, când calvinii și catolicii dădeau asaltul pentru a converti pe Români de partea lor și când fratele său fusese închis pentru energia cu care apărase, ca Mitropolit, ortodoxia Românilor, Catehismul lui Gh. Brancovici, împărțit în 44 de capitole, își are importanța lui. Este o replică ortodoxă la propaganda calvină și catolică.

Textul *Către adevărații călători*, din care s'au păstrat numai 13 paragrafe, cuprinde o serie de comentarii la versetele biblice destinate să călăuzească pe om, călător în această viează de ispite, pe calea înțelepciunei, după cum se poate vedea din următorul fragment reprodus de Emil Turdeanu:

« Să gândești mai nainte ca pântru călătorie ta n'ai fi purces, cum că striin din loc în loc și călător ești întru această lume. Bit(ia). 47, 9; Psalmi, 39, 13.

Această tocmală ca un razăm întru călătorie ta, așa te va răzăma întru primejduire ispitelor: dăn loc în loc mutetor ești și călător, derept aceia dară, aceste să le rabzi ».

Prin nașterea și copilăria lui petrecută în mediu sârbesc și prin anii îndelungați petrecuți pe lângă Mitropolia românească a Ardealului și la curtea Domnilor români, prin vieața lui de muncă și de suferințe pentru idealul independenții celor două popoare, Gh. Brancovici a fost considerat, pe drept, și de istoricii sârbi și de istoricii noștri, ca Sârb și Român. Prin activitatea lui literară în limba sârbă și română, el are dreptul să revendice un loc modest și în literatura sârbească și în literatura românească.

BIBLIOGRAFIE. Opera: *Cronica Sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos Misii* a fost publicată după un manuscris defectuos de Aron Densușianu, în *Revista critică literară*, I (1893), p. 366—399; de N. Iorga după un manuscris mai bun al Părintelui C. Bobulescu, în *Revista Istorică* III (1917), p. 9-15 (studiu), p. 26—118 (textul) și ediție separată cu titlul: *Operele lui Gheorghe Brancovici.* Despre alte manuscrise cunoscute și despre filiațiunea textelor: P. P. Panaitescu, *Revista Istorică Română*, X (1940), *Istoria Slavilor în românește*, p. 80—117, în deosebi p. 82—100. Fragmentele de cronică sârbească a lui Gheorghe Brancovici au fost publicate în sârbește și traducerea românească de Silviu Dragomir, in *Anuarul Institutului de Istorie Națională* (Universitatea din Cluj), II, 1923, p. 1—70. Extrase din aceste opere la I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, în colecția *Clasicii români comentații* îngrijită de N. Cartojan, Craiova, Scrisul Românesc, p. 23—28.

Textele de natură religioasă descoperite și identificate de Emil Turdeanu în *Biblioteca Academiei Regale Sârbești din Belgrad* (doc. nr. 168/8° și ms. 236. notate vag în inventariul bibliotecii ca documente românești) au fost semnalate de d-sa întâi în *Cercetări Literare*, III, publicate de N. Cartojan, București, 1939, p. 200—202 și studiate pe larg în *Revue des études slaves*, XIX (1939), p. 5-16: *L'oeuvre inconnue de Georges Branković*.

STUDII: Dr. Iov. Radonić, **Гроф Ђорђе Бранковић и његово време** (Contele George Brancovici și vremea lui), Belgrad, 1911, 766 p.; acelaș, *Situația internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino*, în *Analele Academiei Române*, *Mem. Secț. ist.*, seria II, tom. XXXVI, 1914; N. Radojcić, **О хроникама грофа Ђорђа Бранковича** (Despre cronicile contelui Gheorghe Brancovici) în **Прилози за књижевност језик историју и фолклор**, Belgrad VI, 1926, p. 1—45; Emil Turdeanu, articolul amintit mai sus și *Georges Branković et les pays roumains*, în *Communications et rapports du III-e Congrès international des Slavistes..*, II, Belgrad, 1939, p. 203—205; P. P. Panaitescu, *Istoria Slavilor în românește..*, *Cronica lui Gheorghe Brancovici și Sinopsisul de la Kiev*, în *Revista istorică română*, X, 1939, p. 80—129.

Despre Mitropolitul Sava cf. Marina I. Lupaș, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Teză de doctorat. Universitatea « Regele Ferdinand I », Cluj. Fac. de lit. și fil., Cluj, 1939.

CRONICA RIMATĂ ASUPRA MORȚII LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

(CÂNTECUL LUI CONSTANTIN VODĂ)

Tragedia decapitării lui Brâncoveanu, a ginerilor și copiilor săi pe țărmul Bosforului a înfiorat întreaga creștinătate. Vestea a străbătut ca fulgerul în Occident și a fost notată cu groază de ziarele contimporane. In deosebi marile ziare franceze ale timpului *Le Journal historique sur les matières du temps* din (Verdun), *Gazette de France*, *Mercure Galant*, aduceau la cunoștință cititorilor grozăvia executării lui Brâncoveanu, subt ochii Sultanului [1])

Chiar cei care urmăriseră răsturnarea lui au rămas consternați. Până și în lumea turcească din Constantinopol s'au ridicat voci care să murmure împotriva cruzimei «Les Turcs même ont trouvé beaucoup de barbarie et de férocité dans cette action» [2]) înștiință în 1715 pe Ludovic al XIV, ambasadorul francez la Constantinopol, Des Alleurs. Cu atât mai mult vestea aceasta a sguduit conștiințele românești.

Invinuirile aproape fățișe care se aduceau Stolnicului Constantin Cantacuzino și fiului său Ștefan, învinuiri care și-au găsit expresia în cronicele timpului și ajunseseră până la urechea lui Dimitrie Cantemir în Rusia [3] erau un ecou al indignării populare, neștiutoare a mrejilor de intrigi de peste hotare. In aceste împrejurări, un cărturar mărunt din mulțimea anonimă a alcătuit o cronică în versuri asupra tragediei lui Brâncoveanu și a copiilor săi. Evenimentul este încadrat în tema biblică, atât de cultivată în predica și lirica medievală — fortuna labilis — temă pe care o speculase, în literatura noastră, mai înainte Miron Costin și D. Cantemir:

O pricină minunată
Ce au fost în lumea toată
Di 'nceput și din vecie
Precum și la carte scrie
. . . .
Că e lumea înșelătoare
Și foarte amăgitoare
De-i face și-i amăgește
Și pre toți îi prilăstește
Pre Domni și pre împărați
Și pre cei ce sunt mai tari,
De-i vroește în avuție
Și să țin în sumeție,
Ca și când n'ar avea moarte...
Precum iată c'au privit
La Constantin Vodă ce-au domnit

Autorul ne introduce apoi la curtea lui Brâncoveanu, unde lumea se pregătea de sărbătorile Paștelui, când sosește dela poartă un imbrohor. Acesta convoacă toți boierii la curte, ca să împlinească porunca imperială și să citească firmauul de mazilire:

Când firmanul își citea,
Toți boierii că plângea.

Domnul, Doamna rămân consternați. Copiii, care se bucurau de adierile primăverii:

— Oh! prea dulce primăvară,
Cum ne scot Turcii din Țară
Și ne duc la grea urgie
La pedeapsă și urgie!

Turcul dă poruncă să se strângă a doua zi, din nou, boierii ca să purceadă la alegerea altui Domn. Este ales Ștefan Cantacuzino. Autorul anonim cunoaște și el episodul — pe care-l povestește mișcat Del Chiaro — al întrevederii lui Ștefan Cantacuzino cu Brâncoveanu. Ștefan Cantacuzino se duce să-l vadă pe Brâncoveanu și, jenat parcă de mustrarea conștiinței, abia îngăimează:

— Ne rugăm să ne ertați
Că nu suntem vinovați.
Mulțumim de boerie
Și de altă avuție.

La care Brâncoveanu răspunde scurt:

— Să fiți de mine ertați
De Dumnezeu judecați!
Că eu văd că sânt robit
Și despre voi sânt vândut

Apoi cuprins de indignare și de durere adâncă, văzând că cel ce l-a trădat este însuși nepotul său:

— Dacă ți-a fost de domnie,
De ce nu mi-ai spus tu mie?
Ca să ți-o fi dăruit,
Cu pace să fi domnit.
De Domnul nu te-ai temut?
Tiranului m'ai vândut!
Să știi nu va zăbovi,
Dumnezeu îți va plăti!

Turcul poruncește să se strângă la curte tot orașul. Lumea se revarsă pe ulițele capitalei. Brâncoveanu și ai săi sunt urcați în caretă și porniți pe drumul pieirii, în lacrămile poporului care-l petrece cu urarea: «Domnul să te izbăvească»:

Cu pace să te păzească!
Să scapi de-această urgie,
Să fii iarăși în domnie,
Că bine ne-ai domnit
Și cu pace ne-ai hrănit...

Ajunși la Giurgiu, nenorociții creștini sunt lăsați câteva zile până petrec Paștile. Apoi sunt trecuți peste Dunăre și duși la Țarigrad, unde Domnul, ginerii și copiii sunt închiși și ținuți în temniță toată vara.

Apoi sunt aduși prin grădina împărătească la locul de execuție.

Brâncoveanu aruncă cuvinte grele pentru «păgânul și spurcatul» Sultan care-i tae fără dreptate:

Cu ce-ți suntem vinovați
De pierim nejudecați
Măcar să-ți fim vinovați
Dar copiii ce-au stricat?

Ajunși la locul de execuție, se așterne covorul. Momentul este dramatic. Copii, înfiorați, se lipesc de sânul tatălui, plângând:

Ce să facem
Că vom să ne pristăvim,
Și de lume ne lipsim.
Și iar în taină grăia
Tătâne-său și zicea
— Lasă-ne să ne turcim
Ca zilele să lungim.

Și acum intervine acel gest de mare demnitate creștină, trăsătura proeminentă a personalității marelui Domn:

Vodă dulce-i săruta
Și din gură așa striga: (autorul are predilecție pentru verbul a striga)
— Nu vă, fiilor, spăriați,
Ci pe Dumnezeu rugați
Și *strigați* toți cu tărie
Și cu glas de bucurie:
Puțină durere-om lua
Și în raiu că vom intra.

In sfârșit, se apropie gelatul, care retează pe rând capetele copiilor și al tatălui, aruncând apoi trupurile în mare. Doamna care privește scena, înebunește de groază. In încheere, autorul

[1] Cf. L. Baidaff, *La mort de Constantin Brâncoveanu et la presse européenne* în *Revue du Sud-Est-Européen*, București, 1929, p. 64—76.

[2] *Documentele Hurmuzaki*, vol. I, supl. 1, p. 430—431.

[3] *Operele Principelui Demetriu Cantemir* (ed. Academiei Române) tom. II, Bucuresci, 1875, p. 20—26.

revine la tema psalmistului cu care începuse cronica, ceea ce ne îndeamnă să bănuim că autorul trebue să fi fost un cleric sau un dascăl de biserică.

După cum se vede, cronica nu are o valoare literară deosebită. Fiorul tragediei nu a găsit în sufletul cărturarului anonim, flacăra căldurii emotive și mijloacele de expresie adecvate, care să transfigureze materia istorică în materie de artă. Dar în sbuciumul care a cuprins sufletele românești ale vremei, această umilă cronică rimată, care dădea glas indignării poporului, a avut un adânc răsunet, căci pe de-o-parte ea a fost așezată pe melodie, iar pe de alta a intrat în demeniul colindelor populare.

Subt această nouă formă «Cântecul lui Constantin Vodă cel Bătrân» a străbătut repede în straturile populare și a fost introdus de copii în ciclul colindelor cu steaua, la sărbătorile Crăciunului. Cu timpul însă, fiindcă textul cântecului era prea lung, copiii l-au scurtat, mărginindu-se la partea introductivă, la tema biblică: «O pricină minunată, ce au fost în lumea toată». In această nouă formă prescurtată, cântecul trăește și azi ca colindă, cântându-se în toate ținuturile românești dela Maramureș până în Dobrogea; din părțile Mureșului până în Basarabia. Forma cea mai veche a melodiei a notat-o Anton Pann în colecția lui de *Cântece de stea* în notație bisericească veche, care transpusă în note moderne de Sf. Sa Preot I. D. Petrescu, este următoarea:

De altă parte, forma primitivă, completă, a cântecului Constantin Vodă s'a răspândit repede, prin cópii manuscrise, în tot largul pământului românesc: în Moldova, în Basarabia, în Transilvania. Pe la 1818, el era copiat tocmai la granița de Vest a Ardealului, prin părțile Beiușului, la Diosig, de preotul Pavel Popovici, care ne-a lăsat în acelaș caet și o variantă a acestui cântec, prelucrată mai adânc sub inspirația sentimentului național. Brâncoveanu este prezentat în acest cântec ca un Domn care a urmărit independența țării:

Că el Țara Românească
Vre singur să o domnească
Plângi neam românesc
Cu Nemții să se unească
Ca pe Turci să isgonească
Plângi neam românesc.

și în final, după ce povestește scurt asasinarea lui Brâncoveanu și a copiilor săi:

Plângeți acum Românilor
Că ați rămas în jugul **T u r c i l o r**
Și n'o mai fi Vodă ca Constantin
Ca să vă scoată din robia Turcească
Plângi neam românesc...

Astfel, cronica rimată a morții lui Brâncoveanu, care este a doua cronică rimată în literatura noastră — întâia a fost traducerea lui Greceanu — și cea dintâi plăsmuită de un român, deși nu are calități literare deosebite, a ajuns totuși o creație populară și a devenit ca un simbol al rezistenței sufletului românesc împotriva furtunilor care au abătut pe cei mai aleși reprezentanți ai săi. Din ea a crescut apoi frumoasa baladă populară a lui Alecsandri, Const. Brâncoveanu, reprodusă, pe vremuri, în toate manualele de clasele primare.

BIBLIOGRAFIE. Texte: O versiune din 1730, publicată de G. C r e ț u în *Convorbiri Literare*, IX, 1875, p. 329—331. *Cântecul lui Constantin Vodă* într'o versiune din 1809, a fost publicată de I. B i a n u în *Buletinul Comisiunei Istorice a României*, I, 1915, p. 309—314. Versiunea Preotului Pavel Popovici din Diosig și prelucrarea ei au fost publicate de I. L u p a ș, *Versuri istorice despre Constantin Brâncoveanu...* în *Anuarul Institutului de Istorie Națională* (Univ. Regele Ferdinand I, Cluj) publicat de A l e x. L a p e d a t u și I o a n L u p a ș, V, Cluj, 1930, p. 460—462. Alte versiuni în mssele din Biblioteca Academiei Române Nr.: 1437 f. 63, 1620 f. 50 (din 1778); 1629 f. 53 (din 1756); 3078, 3151, 4725, 4730.

Despre Cântecul lui Brâncoveanu în cântecele de Stea și în Vicleim, cf. N. C a r t o j a n, *Cărțile populare în literatura românească*, Vol. II, București, 1938, p. 193, 212—214.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO

Personalitatea cea mai de seamă, care a ilustrat epoca așa de strălucită a lui Brâncoveanu, a fost unchiul său din partea mamei, Stolnicul Constantin Cantacuzino. Stolnicul a fost nu numai inspiratorul politicei, condusă cu atâta prudență, dar și sfetnicul prețios pe tărâmul vieții culturale. A fost un scriitor de largă și profundă cultură, care prin erudiția lui poate fi așezat alături de Dimitrie Cantemir.

Stolnicul Constantin Cantacuzino era fiul Postelnicului Constantin Cantacuzino, scoborîtor din împărații bizantini și stabilit în Muntenia, în prima jumătate a veacului al XVII-lea.

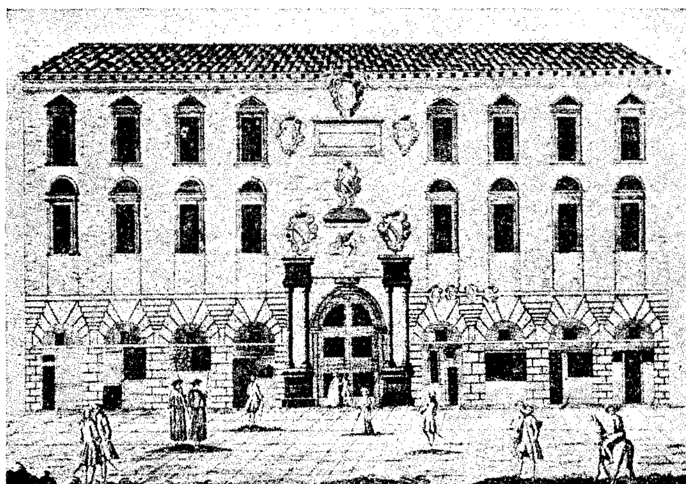
Postelnicul Constantin Cantacuzino, după sugrumarea tatălui său la Constantinopol, din porunca Sultanului Selim I, fugise cu toată familia în insula Creta, stăpânită atunci de Venețieni, Acolo, familia, dobândind cu vremea iertarea dela Poartă, se întoarce la Țarigrad și de acolo, cei cinci frați, împărțindu-și averea părintească, se despărțiră și se risipiră în lume. Unul din ei rămase în Constantinopol; doi — Toma și Iordache, protectorii lui Miron Costin, — s'au așezat în Moldova, iar Constantin a venit în Muntenia, unde, pe vremea lui Mateiu Basarab, ajunge postelnic mare și se căsătorește cu Elina, fata fostului Domn Radu Șerban Basarab. Din această căsătorie s'au născut 6 băieți și 6 fete, care toți și toate fură căsătoriți cu cei mai de seamă reprezentanți și reprezentante ale boierimii pământene.

Stolnicul Constantin Cantacuzino s'a născut pe la 1650 și este al treilea dintre cei 6 băieți. E probabil că primele cunoștințe le-a dobândit dela un dascăl grec, pe care familia îl ținea în casă pentru instrucția copiilor. Copilăria lui, petrecută în mijlocul urii desfășurată de luptele dintre partidele boierești, a fost turburată de sbuciumul familiei. Avea abia vreo 9 ani, când furtuna începu să se deslănțue asupra neamului său.

Am expus mai sus peripețiile dramatice ale intrigilor și prigoanei îndreptate împotriva Cantacuzenilor care au dus la omorîrea Postelnicului.

După sugrumarea Postelnicului în mănăstirea Snagov, familia, temându-se ca nu cumva în atmosfera urilor și a luptelor deslănțuite, să fie primejduită și soarta Stolnicului, hotărî să-l depărteze de țară, trimițându-l pentru desăvârșirea studiilor, în capitala imperiului otoman.

In primăvara anului 1665, Stolnicul pleca din București, cu alaiul care ducea ploconul haraciului cuvenit Porții, și la 12 Martie, sosește în Adrianopol — «Odrii», cum notează el în carnetul său de student, care, din fericire, ni s'a păstrat. După o scurtă călătorie în Constantinopol, tânărul Cantacuzino începu «tare spudia cărții», cu dascălul Chir Dionisie, un călugăr din metohul Ierusalimului. Dar tânărul spudeu n'a avut parte să se bucure multă vreme de luminile povățuitorului său, căci Dionisie, ducându-se la Țarigrad, este prins de moartea care-l păștea din urmă (la 12 Maiu 1666). Rămas fără dascăl, Constantin Cantacuzino pleacă atunci la Constantinopol. Il

Universitatea din Padova (supranumită Il Bò) pe timpul Stolnicului Constantin Cantacuzino.
(După Ramiro Ortiz și N. Cartojan, *Lo stolnic Cantacuzino*)

găsim pe lângă capuchehaia țării, Lascarache Roset. Probabil cu sfatul acestuia, el își găsește, la sfârșitul lui Octomvrie, un nou povățuitor, în ieromonahul Gherasim Cretanul, un mare cărturar, care ales mai târziu mitropolit al Filadelfiei, a fost superiorul bisericii Grecilor din Veneția dela 1680 — 1685. Invățăturile la acest nou profesor se termină însă curând. La 10 Ianuarie, Stolnicul pleca, să-și desăvârșească instrucția spre țărmurile de lumină ale Italiei, la Padova.

Padova fusese în tot cursul evului mediu și în timpul Renașterii cetatea luminii, «scaunul și cuibul a toată dăscălia și învățătura, cum era într'o vreme Athina», spune Miron Costin. Renumele ei și profesori ca Piccolomini, Cremonini, Pompanazzi, Gulielmini, Galeo Galilei (1610), atrăgeau studenți — cum atrage azi Parisul — din toate colțurile Europei: din Franța, din Germania, din Ungaria, din Polonia, din limanurile grecești. Acolo, studenții, împărțiți în corporații sgomotoase, ascultau prelegeri savante, găsiau biblioteci bogate cu nenumărate cărți rare, anticari cu manuscrise prețioase și, afară de acestea, dădeau peste o vieață vioaie, veselă, sburdalnică, cu serbări fastuoase, cu jocuri cavalerești, cu reprezentări teatrale, cu baluri mascate în zilele de carnaval.

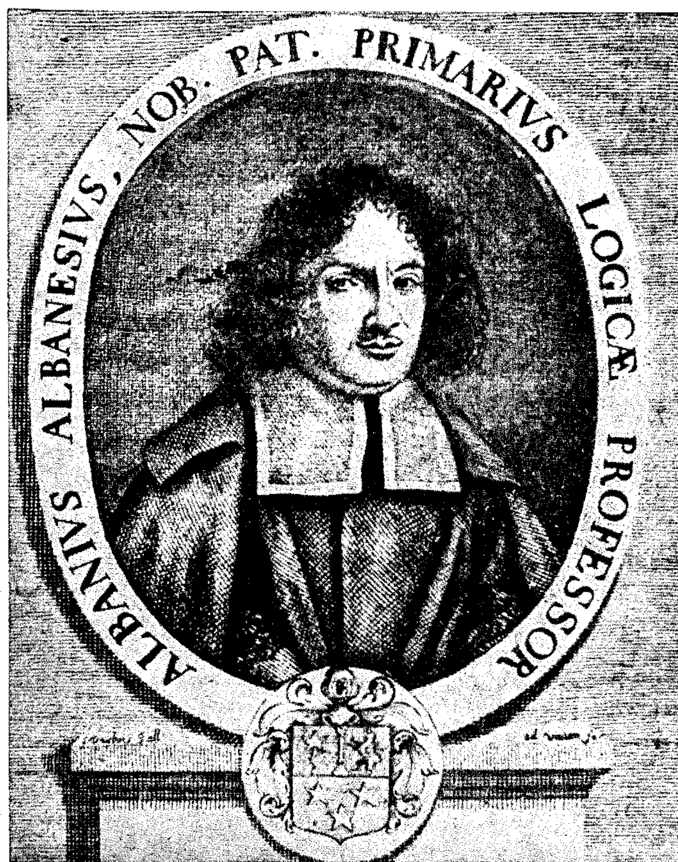
Spre acest liman de lumină și tinerețe, pleca, în Ianuarie 1667 cel care avea să ajungă mai târziu sfetnicul cel mai prețuit al lui Constantin Brâncoveanu și cea mai de seamă personalitate a culturii românești din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. O întâmplare fericită ne-a păstrat, după trecere de atâta vreme, jurnalul de călătorie al tânărului vlăstar al boierimii românești.

Din el aflăm că a pornit din Constantinopol cu un caic până la insula Halchi, unde s'a îmbarcat pe corabia «Madona del Rozario» sau «Corona Aurea». Căpitanul corăbiei, Bernard Martinenco, strecurându-se cu băgare de seamă pr'ntre insulele ionice, de teama piraților, își aduce călătorii după o lună la «prânzul mic» — pe o «zi frumoasă», Marți 19 Fevruarie, în limanurile Veneției, — unde după ce făcu obișnuita carantină, «contumație», cum zice Stolnicul, debarcă abia la 13 Martie, pe uscat.

Strălucirea Veneției, cu palatele ei de marmoră, cu piața San Marco, cu galerele aurite care soseau din largul mării, cu gondolele svelte, care lunecau pe canalele verzi dela un palat la altul, trebue să fi făcut o impresie puternică aupra tânărului boier român, căci el rămase două luni în cetatea lagunelor, vizitând palatele și monumentele de artă. E păcat că în carnetul lui de note este așa de laconic și nu ne comunică nimic din aceste impresii; abia dacă aflăm dintr'o notă prizărită că a vizitat palatul Dogilor, «palatul Veneției», cum îi zice el, din care însemnează doar inscripțiile latinești: «Scris este în casa ce șade prințipul cu alalți mari, în podina casei, întâi cum intri pre ușa ceea ce stă în față: «Robur imperii». Mai mergând puțin este: «Nunquam derelicta» și iar, la mijlocul casei: «Reipublicae fundamentum», iar în fundul casei aceasta: «Gubernatores libertatis».

Mentorul său, pe timpul cât a stat în Italia, a fost Pana Pepano, unul din Grecii levantini stabiliți în Veneția, dar care avea legături și rudenii în Țara Românească. Un Dona Pepano, stabilit în Muntenia, lăsă mai târziu în Sept. 1677, un testament, tradus în românește de însuși Stolnicul Const. Cantacuzino, «din mare prietenie și iubire», prin care dăruia o parte din averea sa, mănăstirii de pe Mostiștea, zidită de el. In Aprilie, Pana Pepano îl conduse la Padova, împreună cu un camarad de studii, Necula al lui Bubuli. Aci, tânărul Constantin Cantacuzino se instală cu pensiune completă, în casa unui preot catolic, Alvisio Florio, plătind câte 15 galbeni pe lună. După un an, se mută însă în casa unei oarecare Verginia Romano.

Se puse cu toată stăruința pe carte, luând lecții în particular dela profesori distinși. Incepu — după cum are grije să noteze în carnetul lui — «cu ajutorul prea sfințitului și puternicului Dumnezeu», și «cu toată a mea mică putere omenească», să învețe cu dascălul *Antonio dell'Acqua* «Academicul», care locuia în aceiași casă cu el; trecu apoi la *Arsenio Kaludi*, profesor și rector al colegiului grecesc, zis și cotunian, întemeiat pentru bursierii greci. Acest Kaludi avea legături și cu țările noastre, căci la 1661 închinase un Proschinatar, Domnului Moldovei.

Albanius Albanesius, Profesorul de logică al Stolnicului Cantacuzino, pe timpul studiilor sale la Padova.
(După Ramiro Ortiz și N. Cartojan, *Lo stolnic Cantacuzino*)

Cercetările recente ale colegului Ramiro Ortiz, în arhiva universității, aruncă acum mai multă lumină peste ceilalți profesori ai Stolnicului. « Luminatul și mult știutul *Albanie Albanes* », profesor de logică la Universitate « în tertio loco », răsplătit în 1667, când Stolnicul se afla acolo, cu un salariu de 180 fiorini. Era, ne spune un contimporan, «foarte elocvent în prelegerile sale, adânc cunoscător al lui Aristotel și de o memorie prodigioasă, obișnuit să reproducă toate textele filosofului din memorie, spre admirația auditorilor săi ». Pentru reputația pe care și-o crease, a fost distins de Republica Veneției cu titlul de *comes* — comite — eques D(ivi) Marci — cavaler al sf. Marcu — patronul Republicii. In 1681, a fost ridicat ca profesor « in primo loco » și ajunsese în 1681, la o frumoasă răsplată materială, pentru vremea aceea, de 700 fiorini anual (stipendiul se plătea « ad personam »). In 1715, s'a îmbolnăvit do o boală grea și era adus la universitate cu lectica. A murit în 1717, fiind înlocuit cu Ion Cigala. Dela Albanius Albanesius Constantin Cantacuzino învață logica, psihologia și fizica. In sfârșit, ultimul profesor menționat în caietul de studii al Stolnicului « Bonovici », adică *Valeriano Bonvicino*, care pe vremea aceea era plătit cu 360 de fiorini dela universitate, era într'adevăr, profesor de filosofie extraordinară la gimnaziul paterin. El completă învățătura tânărului român cu lecții de matematică, geometria lui Euclid și astronomie sau cum notează el în carnet: « matematica... adecă den partea matematecii gheometria, care sânt studiile lu Efclid, și dent'altă parte sfera care să fie armularis, care este a toatei lumi ».

Notele lui de studii menționează și o listă a cărților pe care le cumpărase. Erau alături de gramaticele și dicționarele de școală, operele clasicilor: Homer (Iliada și Odissea), Aristotel, Lucian, Virgiliu, Horațiu, Terențiu, Marțial, Valeriu, Maxim Quintus Curtius, logica de Cesar Cremonini, pe lângă unele cărți care făceau atunci senzație ca: Istoria Dogilor Venețieni.

In anul 1668, după ce petrecuse trei ani și jumătate de studii printre străini, Constantin Cantacuzino se întorcea prin Viena în țară, aducând cu el din Veneția, unde întâlnise pe Grigore Ghica, scrisorile în care acesta destăinuia pe boierii care urziseră uciderea tatălui său. Cu acestea el se înfățișă, alături de mama și de frații săi, în divanul lui Antonie Vodă și astfel isbutiră să reabiliteze amintirea tatălui lor și să obțină condamnarea lui Stroe Leurdeanu Vornicul. In cele din urmă, fu călugărit.

Dar zilele senine nu durară mult, căci, venind în a doua domnie Grigore Vodă (1672—1674), porni din nou urgia împotriva familiei Cantacuzino. Intre ințetători era și Stroe Leurdeanu, care fugise din mânăstire și eșise în întâmpinarea Domnului la Adrianopol. Frații Cantacuzino, afară de Șerban atunci pribeag, fură prinși, închiși și osândiți să fie bătuți la tălpi în fiecare zi. O săptămână încheiată, primiră astfel o sută de lovituri cu vergi lungi și verzi. Constantin, care era un tânăr de vreo 18—19 ani, înduioșat de suferințele fratelui său mai mic și mai plăpând, se rugă să i se dea lui loviturile destinate fratelui, ceea ce se și făcu. Constantin răbdă cu stoicism bătaia, fără să scoată un geamăt, fără să verse o lacrimă. Acest act de mărinimie și de demnitate a mișcat adânc pe contimporanii săi și Del Chiaro îl culegea, mulți ani mai târziu, dela boierii care fuseseră martori la această scenă.

Din urgia lui Ghica, scapă prin mijlocirea fratelui său Șerban. Acesta ajunsese la Constantinopol și isbutise să trimită în București un agă turc, cu porunca de a fi puși în libertate frații Cantacuzino. Scăpat din ghiarele Domnului, Constantin pribegi tocmai în Creta, spre a se feri de intrigile aceluia, care pusese la bătaie, pe capul lui, 200 de pungi.

După mazilirea lui Grigore Ghica, Constantin fu rechemat în țară de Duca Vodă și trimis într'o misiune, dar în 1676, oprit

Portretul mural al Stolnicului Constantin Cantacuzino, după o frescă din mânăstirea Hurez.

în drumul spre Mărgineni, unde trebuia să se întâlnească cu ceilalți frați, la praznicul pe care familia îl dădea săracilor de Sft. Nicolae, fu arestat și închis la Cocărești, dar liberat în curând.

Furtuna deslănțuită împotriva familiei Cantacuzino se potoli abia în 1678, cu urcarea pe tron a lui Șerban Cantacuzino. In domnia fratelui său, Stolnicul, ocupând locul de frunte în divanul țării, găsi și liniștea și răgazul necesar ca să se ocupe cu studiul și să dea ajutorul prețios fraților Greceanu, la traducerea Bibliei.

Punctul culminant al activității sale politice, îl atinge însă Stolnicul în timpul domniei nepotului său de soră, Constantin Brâncoveanu.

Del Chiaro ne spune că, după moartea lui Șerban Cantacuzino, poporul a început să aclame pe străzile Bucureștilor pe Stolnicul Constantin Cantacuzino, dar acesta, temându-se să nu atragă asupra lui și a țării urgia Porții, a refuzat cu hotărîre, cedând locul nepotului său de soră. Stolnicul a rămas însă până la sfârșitul domniei lui Brâncoveanu, sfetnicul lui cel mai prețios. « Principele Brâncoveanu acorda Cantacuzinilor — spune Del Chiaro — cele mai de seamă demnități și păstra un respect deosebit pentru cei doi unchi al săi, Constantin și Mihail, frații lui Șerban ».

Un cronicar contimporan ne încredințează că « de multe ori și noi am auzit pre Constantin Vodă zicând: că eu tată n'am pomenit, de vreme ce am rămas mic de tată, fără cât pe dumnealui, tata Costandin l-am cunoscut părinte în locul tătînemeu, și altele ca acestea ».

Această afecţiune deosebită, pe care Domnul o păstra unchiului său, era de sigur crescută şi prin stima pentru cultura lui întinsă şi pentru larga experienţă de lucruri şi de oameni, dobândită în călătoriile aceluia prin Occident.

Stolnicul avea în familia lui Brâncoveanu un rol aşa de important, încât el ţinea locul tatălui, în împrejurările în care acesta nu putea fi de faţă. Astfel, în toamna anului 1712, când fiica lui Brâncoveanu, Maria, lua în căsătorie pe Domnul Moldovei, Duca Vodă, învăţatul Stolnic conduse pe tânăra mireasă şi pe mama ei, Doamna Marica, la Iaşi, « unde boierimea a două ţări nuntiră cu mari pohvăli şi podoabe şi cu feluri de feluri de muzice şi cu pehlivănii de mare mirare ... ».

Şi în afacerile politice, Stolnicul e sfetnicul cel mai preţios şi omul de încredere al Domnului. Del Chiaro ne încredinţează că secretarii lui Brâncoveanu « erau puşi sub ordinele lui Constantin Cantacuzino, care dirija toată corespondenţa ».

Ştefan Cantacuzino, fiul Stolnicului C. Cantacuzino, Domn al Ţării-Româneşti.

Un epigrafist englez, care îndeplinea misiunea de duhovnic al companiei engleze din Smirna şi care însoţea pe ambasadorul Angliei, în drumul spre Londra, ne spune şi el despre Stolnic că « este foarte priceput în politică. Domnitorul ascultă de poveţele sale, care sunt totdeauna isvorîte din grija cinstei şi a interesului ţării ».

In vremurile de mare cumpănă, care cereau multă perspicacitate, Stolnicul era omul pe care se sprijinea Brâncoveanu. In 1691, când generalul Heissler intrase cu catanele în ţară, misiunea delicată, care cerea multă discreţie şi multă abilitate, de a aduce pe Tătari împotriva Nemţilor, fu încredinţată lui Constantin Cantacuzino. Prin mijlocirea acestuia, Brâncoveanu se afla în corespondenţă cu Sobieski, regele Poloniei şi cu comandanţii oştirilor imperiale: cu Veterani şi cu contele bolognez, general Marsigli, un erudit care, pe lângă informaţii politice, cerea dela Stolnic şi lămuriri istorice privitoare la Ţările Româneşti.

Din nenorocire, relaţiile dintre Domn şi unchiul său se răciră cu timpul. Contimporanii acuză pe Stolnic şi pe fraţii săi, că ei, care cunoşteau secretele cancelariei domneşti, ar fi adus la cunoştinţa Porţii legăturile cu creştinii şi ar fi urzit căderea lui Brâncoveanu, venită pe neaşteptate, ca un trăznet.

Din documentele timpului, nu vedem clar până la ce punct această învinuire, pusă în circulaţie de duşmanii Cantacuzenilor, este întemeiată. Poate, cândva, arhivele din Constantinopol să arunce mai multă lumină asupra acestei chestiuni şi să lămurească dacă bunăoară N. Mavrocordat, care era pretendent la scaunul principatelor române şi care a acreditat în Muntenia svonul despre vinovăţia Stolnicului [1], a avut sau nu şi el vre-un amestec în detronarea lui Brâcoveanu şi a lui Ştefan Cantacuzino. Din documentele publicate, însă, până acum se vede că iţele intrigilor împotriva lui Brâncoveanu fuseseră ţesute peste hotare.

Incă din 1710, ambasadorul francez la Varşovia, Polignac, înştiinţa pe Rege că « se spune din Viena că în hârtiile generalului Veterani s'au găsit probe de corespondenţă pe care o întreţinea de mult cu Hospodarul Valahiei şi că au fost trimise ordine Tătarilor ca să-l prinză ».

La 24 Ianuarie 1711, Des Alleurs, ambasadorul Franţei la Constantinopol, într'un raport trimes regelui său, înştiinţează că un trimes al lui Rakotzi, Baronul Talaba, care fusese în Moscova, adusese Porţii veşti, că Brâncoveanu, ca şi Domnul Moldovei, intraseră în legături cu Petru cel Mare şi stăruiau de acesta să deschidă lupta împotriva Turcilor, pentru a-i elibera de stăpânirea păgână şi că ei se ofereau să-i dea ajutor. Tot odată, el sfătuia pe Turci să nu se încreadă nici în Brâncoveanu, nici în Cantacuzino. Intrebat de marele Vizir, ce crezământ se poate da Baronului Talaba, ambasadorul francez care-l prezintase, răspunse că este desăvârşit de cinstit « parfaitement honête », şi că merită toată încrederea. Lupta dela Stănileşti, cu trecerea lui D. Cantemir de partea lui Petru cel Mare, cu fuga lui Toma Cantacuzino în tabăra rusească, au pecetluit definitiv, soarta lui Brâncoveanu.

Era în săptămâna Patimilor, când Domnul se pregătea să serbeze, după datina străbună, Paştile. Un capegiu împărătesc,

[1]) Cf. cronica lui Radu Popescu, în *Magazinu Istoricu pentru Dacia.* IV, p. 37. Radu Popescu acuză pe Stolnic că a mărturisit unui capegiu venit să mazilească pe fiul său, că el, Stolnicul, ar fi otrăvit pe fraţii săi: Şerban şi Iordache Spătarul şi că el ar fi dat pe Brâncoveanu în mâna Turcilor, când l-a văzut « că se alcătueşte cu Muscalii ». Capegiul le-a « spus Vezirului şi altor meghistani, de le-au auzit mulţi oameni de credinţă, mai vârtos Ianache Dragomanul, fratele Măriei Sale lui Nicolae Vodă, carele ajungând mai pe urmă şi Domn... aicea în ţară, au mătrurisit către toţi boierii cum au auzit pe acel capegiu ».

ales de marele Vizir într'adins dintre prietenii lui Brâncoveanu, fu trimis la Bucureşti. Primit la curte în marea sală de audienţe, Turcul, după ce refuză învitaţia Domnului de a se aşeza pe scaun, scoate o năframă de mătase neagră şi o aruncă pe umărul Domnului, strigând: « mazil ». Brâncoveanu surprins, încercă să protesteze şi vroind să se aşeze pe scaun, Turcul îl împinse cu brutalitate, zicându-i că locul lui nu mai este pe tron.

Fură chemaţi boierii şi Mitroplitul, şi, în auzul lor, se citi firmanul prin care Brâncoveanu fu declarat, cu toată familia lui, hain. Apoi Domnul şi ai săi fură conduşi şi închişi în apartamentele palatului. Trei zile mai târziu, boierii şi Mitropolitul fură adunaţi ca să aleagă un nou Domn, în prezenţa capegiului. Acesta, întrebând cine este marele spătar Ştefan Cantacuzino, puse mâna pe umărul lui şi-l declară Domn. Astfel, fiul Stolnicului ajunse Domn în locul vărului său.

Del Chiaro, povestind aceste evenimente, relatează o scenă într'adevăr dramatică. Pe când Brâncoveanu, detronat, stătea sub pază, în apartamentele sale, cu toţi ai săi, sbătându-se în prada unor gânduri triste, « încât — spune florentinul — plângeau de compătimirea lor şi persoanele care, din curiozitate, intraseră în odăile lor », în sala cea mare a palatului, Ştefan, fiul Stolnicului, urcat pe tronul de catifea roşie, în sunetul muzicelor şi în bubuitul tunurilor, primea omagiul de închinare al boierilor, cu sărutul mâinii.

După ce primi omagiile boierilor, Ştefan Cantacuzino trecu în apartamentele vărului şi naşului său, unde, cu o falsă modestie, îi spuse că a rămas surprins de neaşteptata şi nedorita lui întronare şi îşi exprimă părerea de rău, pentru cele întâmplate, lăudând calităţile Domnului al cărui loc îl lua.

Secretarul de limbi occidentale al lui Brâncoveanu, care a fost martor la această întrevedere, ne spune că noul Domn stătea în picioare, pe când Brâncoveanu, care stătea cu cuca în cap, îi răspunse cu politeţea lui obişnuită, că e mai bine că domnia a fost încredinţată lui, decât unui străin.

Când, a doua zi, în Vinerea Mare, pe înnoptate, pe la ceasurile 9, porni din palat alaiul care ducea spre drumurile morţii pe Brâncoveanu, cu Doamna, cu cei patru feciori, cu ginerii şi soţia celui mai vârstnic dintre copii, Ştefan Cantacuzino îi conduse cu capul descoperit până la caretă. Pe scara palatului, Brâncoveanu, cuprins de îndoieli şi presimţiri, îi spuse aceste fatidice cuvinte: « Finule Ştefane, dacă aceste nenorociri sunt dela Dumnezeu pentru păcatele mele, facă-se voia Lui. Dacă însă, sunt rodul răutăţii omeneşti pentru pieirea mea, Dumnezeu să ierte pe duşmanii mei, dar ei să se păzească de mâna grozavă şi răsbunătoare a lui Dumnezeu ».

Şi judecata divină n'a întârziat.

Ştefan Cantacuzino, care avea planuri mari — ne încredinţează Del Chiaro, care a continuat să funcţioneze şi mai departe ca secretar domnesc — se ducea cel puţin odată pe săptămână la tatăl său, Stolnicul Cantacuzino, cu care se sfătuia până la miezul nopţii. Sub inspiraţia tatălui, el continuă politica de apropiere faţă de creştini, dar aceasta îi fu fatală, căci duşmanii îl pândeau din umbră şi pe el.

Pe pragul de a începe războiul cu Veneţienii pentru Moreea, Turcii trimit un capegiu, care soseşte în Bucureşti, la 21 Ianuarie, fără ca agenţii din Constantinopol ai Domnului să fi prins de veste. Crezând că Turcul a venit pentru luarea tributului, Domnul chemă în grabă pe cumnatul său, Radu Dudescu, marele spătar şi pe marele vistiernic şi le porunci să pregătească suma haraciului. A doua zi de dimineaţă, Turcul se înfăţişează la curte şi predă Domnului un firman împărătesc. Domnul ia firmanul şi — potrivit protocolului vremii — îl sărută, îl duce la frunte şi apoi îl trece lui divan-efendi, ca să-l citească. Firmanul aducea la cunoştinţa ţării, că Ştefan Cantacuzino, care a domnit îndeajuns, este înlocuit cu Nicolae Mavrocordat. In acelaşi timp, se poruncea Principelui Ştefan Cantacuzino să se ducă la Constantinopol, unde va trăi în tihnă, din mila Măriei Sale Sultanul. Domnul, neînţelegând motivele mazilirii sale, pleacă chiar în ziua următoare, după amiază. Bătrânul Stolnic, hotărît să împărtăşească soarta fiului său, îl însoţeşte pe drum, împreună cu nenorocita Doamnă şi cu cei doi copii ai Domnului.

La Constantinopol, se îngădue expatriaţilor să locuiască în palatul domnesc, care era proprietatea ţării. Aci, vin să-i vadă prieteni creştini şi turci, care se întrec să le făgăduiască sprijinul lor şi să le reaprindă nădejdea redobândirii tronului. Dar duşmanii nu dormeau. Vrăşmaşii neîmpăcaţi din ţară interceptaseră scrisorile Domnului către generalul comandant al Transilvaniei, şi cum aceste scrisori nu conţineau destule capete de vinovăţie, ei ticluiră o traducere grecească cu adause agravante. Această scrisoare fu fatală. Domnul mazil şi bătrânul său tată fură închişi la Başbachiculi; de acolo conduşi în carcerile dela Bostangi-Başi, unde, în ziua de 7 Iunie — Duminica Sft. Treimi — la ora 4 din noapte, fură spânzuraţi. Capetele lor tăiate, golite şi umplute cu câlţi, fură trimise spre încredinţare marelui vizir, care se afla atunci la Adrianopol.

Astfel se încheie o pagină sumbră, de patimi, de ură şi de sânge, din istoria Munteniei.

ACTIVITATEA LITERARĂ A STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

Prin călătoriile şi studiile sale, Stolnicul Constantin Cantacuzino îşi formase o cultură temeinică, pe care i-au recunoscut-o şi preţuit-o toţi cei care au venit în contact cu el: pământeni ori străini.

Epigrafistul şi duhovnicul englez, Edmund Chisthull, care a fost oaspetele lui Brâncoveanu, împreună cu Lordul Paget, ambasadorul britanic la Constantinopol şi care a cunoscut de aproape pe Stolnic, ne-a transmis despre el următoarea impresie: « Unchiul Domnitorului, Constantin Cantacuzino Stolnicul, este un om în vârstă, care a călătorit prin multe ţări ale Europei. Este foarte iniţiat în controversa religioasă a bisericii ţării sale, precum şi în multe ştiinţe profane ».

Un alt contimporan, Gherasim de Alexandria, ne vorbeşte şi el de « întru tot vestitul Constantin, mai denainte Marele Stolnic, carele cu frumuseţe ai prea înţeleptii şi dumnezeeştii lui înţelepciuni luminează toată politiia ».

Aceeaşi impresie ne-au transmis-o şi cărturarii pământeni contimporani. Fraţii Greceanu, în prefaţa pusă la traducerea « Mărgăritarelor » lui Ioan Hrisostomul, mărturisesc că au avut pentru « nevoinţele » lor ca « îndreptătoriu » pe « prea înţeleptul Constandin Cantacuzino, biv vel Stolnic... la ceale mai adânci filosofeşti şi bogosloveşti noimată ce s'au aflat, pre dumnealui, ca pre un epistimon şi ştiutoriu, l-am avut lumină şi deslegare întru toate ».

Stolnicul conducea cancelaria lui Brâncoveanu. Secretarii domneşti stăteau sub ascultarea lui. In această calitate, el intră în corespondenţă cu regele Sobieski, dela care primeşte scrisori; cu Veterani, comandantul armatelor imperiale şi cu generalul de origine bologneză, contele Marsigli. Corespondenţa Stolnicului cu generalul conte, Luigi Ferdinand Marsigli, a fost mai rodnică pentru cultura noastră. Marsigli, după ce studiase la Padova şi trecuse prin diplomaţia veneţiană din Constantinopol, intrase în armata germană, luase parte la campania imperialilor contra Turcilor, căzuse în robia paşei din Timişoara, petrecuse, ca rob, legat în lanţuri, luni întregi, într'un bordei bosniac şi, în cele din urmă, răscumpărat cu bani veneţieni, ajunsese general în armata imperială. In această calitate, a luat parte la luptele contra Turcilor, a intrat cu generalul Heissler

în Bucureşti, a venit de mai multe ori cu solie la curtea lui Brâncoveanu, unde a fost bine primit şi, în aceste împrejurări, a avut de sigur prilejul să cunoască de aproape pe Stolnicul Cantacuzino, care-şi făcuse cultura în Italia, tot la Padova. Intre Stolnic şi contele Marsigli s'a legat o corespondenţă interesantă privitoare la etnografia, limba şi istoria poporului român. Ni s'au păstrat chiar răspunsurile Stolnicului, care au fost descoperite şi publicate de N. Iorga în 1901, iar, în anii trecuţi, profesorul italian Carlo Tagliavini, a dat peste un dicţionar latino-româno-ungar, al contelui Marsigli.

ACTIVITATEA RELIGIOASĂ. Stolnicul Constantin Cantacuzino a avut, cum s'a văzut, o largă cultură teologică şi toţi cărturarii şi vlădicii greci, care se abăteau la curtea lui Brâncoveanu, ca pastorul anglican Chisthull, steteau bucuros de vorbă cu el asupra chestiunilor subtile de dogmatică ortodoxă. La întrebările lui despre chestiunea atât de importantă — a predestinării omului — care formează piatra de temelie a calvinismului şi a altor chestiuni subsidiare, care deosebesc calvinismul de ortodoxie, marele retor al Patriarhiei, Ioan Cariofil, care venise la curtea lui Brâncoveanu, a scris un tratat: Ἐγχειρίδιον περὶ τινων ἀποριῶν καὶ λύσεων... (Manual despre câteva nedumeriri şi soluţiuni). Deşi acest manual a fost atacat de Patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, totuşi el a fost tipărit după stăruinţa lui Brâncoveanu, la Snagov, în 1697, de Antim Ivireanu şi a fost tradus apoi în limba română, cu întrebările Stolnicului. Stolnicul a tradus apoi din greceşte câteva rugăciuni: «Molitvă către Dumnezău Savaoth, foarte de folos scoasă depe grecie pre limba românească de dumnealui Cantacuzino Stolnicul». In sfârşit, la luminile de grecească şi de cunoştinţe dogmatice ale Stolnicului recurgeau traducătorii religioşi ai epocei lui Brâncoveanu, ca bunăoară fraţii Greceanu: «însă la cele mai adânci... noimata pre dumnealui l-am avut lumină ca pre un epistimon».

Preocupările principale ale Stolnicului s'au îndreptat, cu deosebire, în domeniul geografiei şi al istoriografiei naţionale.

OPERA GEOGRAFICĂ A STOLNICULUI. Răspunzând la informaţiile geografice, cerute de contele general Marsigli în 1694, Stolnicul Constantin Cantacuzino făcea, în încheiere, următoarea observaţie: «Câteodată privind mapele acestor provincii, îmi displace că văd că au fost făcute cu mare osteneală şi cheltuială, dar apoi nu cu puţine greşeli, atât în aşezări, cât şi la râuri, la cetăţi şi ceea ce e mai rău, la nume. Tac despre alte provincii şi regate. *O Deus bone*, câte greşeli vor fi fiind!».

Mai târziu, scriind regelui Sobiescki, care se angaja să atace pe Turci pentru a libera creştinătatea subjugată, Stolnicul făgăduia să trimeată o hartă mai bună decât aceea procurată de generalul conte Marsigli. Harta la care lucra Stolnicul a apărut imprimată în tipografia Seminarului grec din Padova, prin grija lui Hrisant Notara, în 1700.

Harta Stolnicului în lungime de 132 c. m. şi în lăţime de 64 c. m., cu indicaţiile geografice în greceşte şi latineşte, a fost descoperită în anii din urmă, de consulul D. Dimăncescu la Londra, în British Museum. Existenţa ei ne era însă cunoscută dintr'o reproducere micşorată — cu traducerea în limba italiană a numelor geografice — adăogată de Del Chiaro la sfârşitul operei sale *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută la Veneţia, în 1718.

Harta Stolnicului, studiată pe larg de C. C. Giurescu, are sus în colţul din stânga, într'un medalion, portretul lui Constantin Brâncoveanu; alături legenda în limba greacă; în mijloc stema ţării: corbul cu crucea în gură şi, în colţul din dreapta, legenda în limba latină. Jos în colţul din stânga sunt notate dealurile cu vinuri bune, iar în cel din dreapta semnele grafice întrebuinţate, care sunt cele obişnuite în cartografia timpului. Din legenda hărţii aflăm că ea a fost întocmită după «descrierea şi forma foarte exactă pe care a făcut-o prea nobilul, prea învăţatul şi prea înţeleptul boier Stolnicul Constantin Cantacuzino, spre folosul doctorului şi filosofului Ioan Comnen» şi că a fost tipărită pentru întâia oară, cu litere greceşti, de Hrisant Notara, presbiterul şi arhimandritul scaunului patriarhal din Ierusalim.

Ea e dedicată Principelui Constantin Brâncoveanu. Harta însemnă precis: munţii, dealurile şi pădurile, Dunărea cu insulele ei, râurile, bălţile şi lacurile, podgoriile vestite, localităţile cu bogăţii minerale, mănăstiri de călugări şi de maici — 73 la număr —, frontierele ţării cu cele 3 raiale: Turnul-Măgurele, Giurgiu, Brăila; hotarele judeţelor şi, în sfârşit, rămăşiţele arheologice ca: valul lui Traian, podul lui Traian.

Este, precum se vede o hartă amănunţită, de cel mai mare interes pentru geograf şi pentru istoric. Din harta Stolnicului se vede, de exemplu, că hotarele care despărţeau judeţele erau cu totul altele pe vremea lui Brâncoveanu decât cele de azi. Judeţul Mehedinţi se întindea până aproape de Craiova şi cuprindea în sine şi oraşul Calafat. Vlaşca se întindea spre Nord, având între altele: Mănăstirea Cobia din Dâmboviţa şi Răteştii din Argeş. Harta Stolnicului mai notează apoi o serie de oraşe, azi scoborîte în starea de comune rurale (Cerneţii, vechea capitală a judeţului Mehedinţi; Brâncovenii din judeţul Romanaţi; Hodivoaia din Vlaşca, etc.); altele, ca oraşul de Floci, dela gura Ialomiţei, distrus în războaiele din secolul al XVIII-lea.

Harta Stolnicului a fost folosită în lumea grecească şi cunoscută de geografii Occidentului. Astfel profesorul lui D. Cantemir, Meletie, ajuns mai târziu Mitropolit de Arta, într'un tratat de geografie generală, citează «harta geografică a Valahiei publicată de Constantin Stolnicul Cantacuzino». Şi marele geograf francez D'Anville într'un memoriu, publicat în 1771, în *Recueil de l'Académie des inscriptions et Belles Lettres*, despre popoarele care locuesc Dacia lui Traian, se sprijină pe harta Stolnicului.

OPERA ISTORICĂ — Inaintea Stolnicului, Miron Costin, dăduse câteva note geografice despre Moldova, dar Stolnicul este cel dintâi român care ne-a dat o hartă a ţării sale, executată după toate cerinţele ştiinţifice ale timpului şi superioară, din toate punctele de vedere, celor puse în circulaţie de străini.

Stolnicul petrecuse o parte din anii copilăriei sale în Moldova, preocupată pe atunci de problema originei romane. Imprejurările vieţii sale îl aduseseră în mai multe rânduri în Moldova, între altele în 1693, când însoţise la Iaşi pe soţia lui Brâncoveanu şi pe Domniţa Maria, fiica lui Brâncoveanu, care se căsătoria atunci cu Domnul Moldovei, Constantin Duca. Cu prilejul acestei nunţi, care a durat 3 săptămâni, Stolnicul a venit în contact şi cu Nicolae Costin, cumnatul mirelui.

In aceste călătorii ale sale în Moldova, Constantin Cantacuzino a dat peste cronica lui Grigore Ureche, în compilaţia lui Simion Dascălul, şi indignat şi el, ca toţi contimporanii săi din Moldova, a urzit, ca să restabilească, pe temeiuri adevărate, trecutul, o «*Istoria a Ţării Rumâneşti, întru care să coprinde numele ei cel dintâiu, şi cine au fost lăcuitorii atunce, şi apoi cine a mai descălicat şi a stăpânit până în vremile de acum, cum s'au tras şi stă*».

După o introducere, în care arată dificultăţile pe care le întâmpină în reconstituirea evenimentelor istorice, introducere care cuprinde o judicioasă critică a izvoarelor istorice utilizate (letopiseţele: încurcate; povestirile oamenilor bătrâni variază; cântecele bătrâneşti: făcute pentru laudă; hrisoavele interne: împrăştiate), el trece la primul capitol, tratând despre «numele acestei ţări din vechime, cum îi era şi cine o stăpânia».

Cu o informaţie bogată, el vorbeşte aci, despre Geţi şi Daci, despre luptele Dacilor cu Romanii şi despre izbânzile lor sub regele Boerebista.

Capitolul al II-lea, despre « Traian Ulpie » şi luptele lui cu Dacii, este mai bine informat decât capitolul respectiv din cronica lui Miron Costin. Pe când Miron Costin confundă cele două războae ale lui Traian cu Dacii într'unul singur, pe care-l aşează în Dobrogea, Stolnicul Constantin Cantacuzino, care utilizează isvoare bizantine necunoscute lui Miron Costin, reconstituie războaiele dacice, mai precis şi cu amănunte interesante, pentru cititorii vremii sale.

Povesteşte urcarea lui Traian pe tronul Romei, amintind anecdota că acesta ar fi spus pretorului, când i-a predat sabia: « pentru mine slujeşte-o până dreptele (cele drepte) fac, iară nedireptele de voiu face, împotriva mea tu o întoarce ». Arată apoi faptele mari, pe care le-a săvârşit pentru slavă şi prin care şi-a întrecut înaintaşii. Pomeneşte de « drumurile mari de piatră », de « şanţurile groaznice », şi se opreşte mirat, ca şi Miron Costin, asupra troianului: « şanţuri groaznice trăgea, pe unde mergea şi umbla, precum şi până astăzi se văd şi la noi aici în ţară, cărora încă *troianuri* le zicem, rămânând de atuncea den om în om acel nume, carele se trage şi până astăzi... ; acesta este adevărul, că de oştirea acelui mare împărat, Traian Ulpie, sânt ridicate acestea; şi nu numai aici, ci şi printr'alte ţări aşa au făcut, cum s'au zis, pentru ca să rămâie neamului omenesc pomenirea de mari şi puternice faptele lui ».

Trece apoi la războaele lui Traian cu Dacii, oprindu-se puţin asupra lui Decebal (Decheval), « foarte om viteaz şi meşter la ale războaielor... care cu mare putere s'au ridicat şi 16 ani năprestan cu o împărăţie mare şi puternică ca aceea a Romanilor şi-a măsurat puterile ». Spre deosebire de Miron Costin, care confundă cele două războae ale lui Traian într'unul singur şi strămută începutul războiului în Dobrogea, Stolnicul se dovedeşte a fi mai bine şi mai bogat informat. El reconstitue, după Zonara, primul războiu dacic, care a fost aşa de crâncen, încât Decebal, văzând că Traian se apropie de scaunul împărăţiei lui, a cerut pacea prin soli, făgăduind să predea armele, muniţiile şi meşterii care-i zideau cetăţile. El însuşi a venit înaintea împăratului şi, plecându-se până la pământ, s'a închinat. Traian a făgăduit pacea şi s'a întors în Italia, ducând cu el solii lui Decebal, pe care înfăţişându-i în senatul roman « acolo — zice Stolnicul — armele şi-au lepădat şi mâinile strângându-şi în chipul robilor, mult şi cu multe cuvinte s'au rugat ». Astfel s'a încheiat pacea.

Dar « Decheval » nu se putea odihni şi, în dorinţa de a-şi răpune vrăjmaşul, a trimis pe ascuns oameni, care să se prefacă în Roma că sunt fugari din Dacia; să se apropie de Traian, pe care-l ştia foarte popular, şi să-l omoare. Pretinşii fugari sunt însă prinşi şi planurile lui « Decheval » descoperite. Aceasta — continuă Stolnicul — a deslănţuit al doilea războiu. Romanii, care nu îngăduiau să le stea împotrivă niciun neam vrăjmaş sau supus, au hotărît să pună capăt puterii Dacilor, precum sfărâmaseră puterea Cartaginei, a Numanţiei, a Eladei. Traian « cu toată romana putere-i s'a ridicat » şi, « venind până la marginile Dunării, din jos de Cladova », a durat pod de piatră peste Dunăre, « această mare minune şi mare lucru... aiavea semn de nespusă putere ». Şi Stolnicul avusese prilejul să privească de aproape ruinele podului, poate pentru întâiaşi dată, în acelaşi timp, în care şi Miron Costin scruta, « prin apa limpede a Dunării, pragurile podului », adică în 1664, dată la care cei doi istorici ai începuturilor neamului însoţeau pe Domnii lor în campania turcească din Ardeal, spre Uivar. Constantin Cantacuzino, care ne spune şi el că până astăzi şi dincoace de Dunăre şi dincolo se văd « marginile şi începăturile cum au fost », iar, « când scade apa la mijloc », ies la iveală « şi alte colţuri, ca nişte picioare de zid », se opreşte aci ca să ne descrie, după Tzetzes — Ioan Ţeţu — şi mai ales după Dion, construcţia şi dimensiunea podului. Aminteşte şi de o inscripţie, aflătoare în Ardeal şi adusă probabil din rămăşiţele podului, cu următorul cuprins: « Providenţa lui August, adevăratului pontifex. Puterea romană, ce nu se supune sub jug, iată că răpeşte şi Dunărea ».

Pe acest pod, Traian a trecut Dunărea şi a pornit războiu crâncen. Decebal, biruit, « a fugit, trăgându-se spre scaunul crăiei lui », către « Beligradul Ardealului », crede greşit Stolnicul, căci Sarmisegetuza nu era unde e azi Alba Iulia, ci era în părţile Huniedoarei. Armata romană, trecând Carpaţii, a dat foc pretutindeni şi a sfărâmat oştirile Dacilor. Decebal însuşi, ne spune Cantacuzino, după unii, a fost prins şi omorît, după alţii, « şi-a făcut singur moarte, ca să nu cază de viu în mâna vrăjmaşilor săi ».

După distrugerea puterii dacice şi moartea lui Decebal, Traian a pus mâna pe marea bogăţie a regelui dac, care se afla ascunsă, o parte, « în cămările palatelor lui », iar o altă parte, « scule de aur şi argint şi alte scule ce ştia că de apă nu se strică », într'o grotă, pardosită cu lespezi, peste care abătuse albia unui râu.

Traian, supunând astfel desăvârşit toată Dacia, ca să curme orice putinţă de răsvrătire şi să o întocmească, « au poruncit — zice Stolnicul — de prin prejururile biruinţelor sale, de au adus Romani lăcuitori de i-au aşezat aici, şi dintr'a sa oaste au lăsat câţi au trebuit de a-i lăsa, ca să se aşeze aici, rămâind lăcuitori acestor ţări, carii şi până astăzi să trag ». « Traian — spune el mai departe — au aşezat lăcuitorii Romani în Dachia, cum toţi istoricii adeverează, şi aevea şi până astăzi în Ardeal, în multe locuri să văd în pietre scrise epigramata şi altele în numele lui, cum şi la Cluj...».

In capitolul următor, « De Dachia pe scurt aicea iară voiu mai arăta, cum zic că au fost de mare şi cu ce părţi s'au hotărît », Stolnicul fixează — după « Filip Cloverie gheograful » — hotarele Daciei: la Sud până la Dunăre, unde se învecina cu Misia; la Apus cu « apa ce se cheamă Patisul » (Tisa); la Nord cu Carpaţii şi Prutul şi la Răsărit, spune el, corectându-şi sursa, până la Nistru sau chiar Nipru.

Semnătura latină a Stolnicului C. Cantacuzino.

Al IV-lea capitol urmăreşte soarta Daciei după cucerirea romană: « După ce au aşezat Traian pre Romani în Dachia, cum s'au ţinut şi până când tot aşa au stătut ». El povesteşte cum Traian, după ce a adus colonişti în ţara cucerită şi a aşezat cârmuire nouă, s'a întors la Roma şi de acolo a pornit « în părţile Răsăritului »; a supus pe Armeni şi pe Parţi şi s'a îndreptat împotriva Evreilor, care se răsculaseră. Pe drum însă s'a îmbolnăvit de idropizie şi a murit — şi aici e mai bine informat decât Miron Costin — la Chilichia. După moartea lui Traian, urmaşul său, Adrian, continuă lupta împotriva Evreilor, până la nimicire. Stolnicul, pierzându-se aci în digresii, se opreşte îndelung, pentru a povesti amănunţit lupta contra Iudeilor. Intorcându-se, după un ocol cam mare, la subiectul său, Constantin Cantacuzino ne spune mai departe că Romanii, aduşi în Dacia, au rămas ascultători împărăţiei romane, dar că în curgerea vremurilor, li s'a pierdut urma. « Intr'aceea curgere de ani, până când iar s'au mai descoperit numele acelor lăcuitori de aici, ce să vor fi făcut şi ce să vor fi întâmplat nu ştiu, că nici scris, nici pomenit de alţii nu aflu ». Mai târziu însă, locuitorii vechei Dacii apar în istorie cu numele de Vlahi şi al V-lea

capitol al operei sale este consacrat explicării acestui nume: « Vlahii, de unde să zic Vlahi, sau alt nume, iar mai vârtos așa, căruia scriitorii cum le-au plăcut puindu-le nume, — și mai ales de unde se trag ei ».

In acest capitol, Stolnicul expune mai întâiu părerile istoricului de origine italiană dela curtea lui Mateiu Corvin; Anton Bonfiniu, și anume: că Valahii se numesc astfel sau după numele comandantului roman Flacus, care cel dintâiu a venit pe meleagurile Dacilor, părere emisă de Papa Pius al II-lea — Aeneas Sylvius Piccolomini — sau că numele *Vlahi* le-a rămas dela numele fiicei lui Diocleţian, măritată cu Ioan, cârmuitorul Daciei de atunci; sau, în sfârșit, părerea la care se oprește mai mult Bonfiniu: că numele Valahilor vine dela grecescul βάλλω (= a arunca cu săgeata), fiindcă sunt buni arcași. Expunând mai departe părerile lui Carion și Martin Cromer, se oprește pe larg — ca și Miron Costin — la Laurenţiu Toppeltin din Mediaș, « Sas de amintrelea, iar om învăţat și destul umbalt, carele nu de mult s'au pus a scrie, însă prescurt într'o cărticea... latinește... ».

El se unește cu Toppeltin, când acesta combate părerea lui Ioan Zamoischi, după care coloniștii romani, aduși de Traian în Dacia, au fost ridicaţi cu toţii de Galian și așezaţi în Misia, Tracia și Elada, spre a păzi acolo fruntariile imperiului împotriva invaziei Goţilor și că Valahii de azi sunt urmașii vechilor Daci, care învăţaseră limba latină, din convieţuirea cu Romanii și la care s'au adăogat cu timpul și alţi « varvari », adunaţi în locurile părăsite de Romani. Pentru a înlătura această părere — menţionează Stolnicul — Toppeltin aduse ca dovadă numele etnic al Românilor: « Până astăzi vedem și auzim, zice Toppeltin, că de întrebăm pe un Valah: ce ești? el răspunde: Rumăn, adicăte: Roman; ce numai au stricat puţin cuvântul: din Roman, zic Rumăn, iar acelaș cuvânt este ». Dar acest argument nu-i pare destul de temeinic istoricului român « pentrucă — observă el — vedem și auzim astăzi pe Greci așa răspunzând; când îl întrebi ce este?, el răspunde: Romeos, adecă Roman și mare osebire este între Grec și între Roman. Ci numai și ei fiind supuși mai pe urmă Romanilor, Romani vrea să se cheme și ei... ». Această observare îi dă prilej să deschidă o lungă paranteză despre cultura strălucită a vechei Elade, așa de strălucită, că înșiși Romanii își trimiteau copiii să înveţe în școlile grecești; asupra decăderii Grecilor; asupra stăruinţii lor în păstrarea dogmelor ortodoxe, cu toată apăsarea turcească și încheie această digresie — poate cu sufletul cuprins de pietate la amintirea tatălui său — cu aceste cuvinte: « Fie dar milă și grijă și de ei acelui Hristos Dumnezeului nostru, întru carele nesmintit credem, și pentru al căruia nume nespuse rele și grele trag și pat ei și toţi câţi sânt supuși varvarei turceștii puteri... ».

Ușa Bisericii Doamnei din București, ctitoria Doamnei Maria, soţia lui Șerban Cantacuzino.

Reluând firul discuţiei, Stolnicul aduce, în sprijinul ideii de continuitate a elementului roman în Dacia, o serie de argumente care și astăzi stau în picioare, și anume:

1. Nu este de crezut, argumentează el, că a putut împăratul Galian să ridice așa lesne « cu totul atâta sumă și noroade de oameni, cu case, cu copii, așezaţi pe aceste locuri » de mai bine de 200 ani. Oameni întemeiaţi, cu gospodării întinse, nu și-ar fi putut părăsi așa de ușor rosturile lor de acasă.

Argumentul acesta al Stolnicului, scos din bunul simţ și din intuiţia vieţii, n'a apărut niciodată mai clar ca în lumina zilelor de azi, când, în uriașa încleștare în care sunt prinse atâtea popoare, tehnica războiului a ajuns la o perfecţiune pe care, cu câteva decenii în urmă n'o bănuia nimeni: tancuri și care blindate, branturi, avioane în picaj, cetăţi sburătoare, bombe robot. Zeci și zeci de mii de tone de bombe explosive și incediare, cad necontenit asupra marelor capitale, asupra orașelor și satelor; cartiere întregi sunt prefăcute în ruine sau cenușe — și cu toate acestea populaţiile nu-și părăsesc total locuinţele. Cum erau dar Dacoromanii să-și părăsească în masă căminurile și ţarinele și să treacă peste Dunăre pentru ca să facă loc hoardelor de invazie, care veneau călare și se războiau cu arcul? Și aceasta când autohtonii aveau la îndemână pădurile nesfârșite și masivul prăpăstios și împădurit al munţilor Carpaţi și al celor Apuseni, cu atâtea piscuri greu de străbătut, cu atâtea văi prăpăstioase, cu atâtea peșteri adânci și ascunzișuri prielnice!

2. Nu este posibil ca o împărăţie, așa de întinsă ca aceea a Romanilor, să fie redusă pentru apărarea ei, la ostașii lăsaţi pentru paza Daciei. « Au doară — se întreabă el — cu acești Romani numai ce era aici, vrea acel împărat, măcar și alţii ca el... să-și ţie împărăţia și să-și păzească ţinuturile? ».

3. Cârmuitorii statelor întemeiate în vechea Dacie nu s'ar fi învoit ușor să-și lase stăpânirile, pentru a se duce în locuri necunoscute. Dimpotrivă, într'o vreme în care autoritatea romană la Dunăre slăbise, normal ar fi fost ca ei să nu plece, ci să rămână singuri stăpânitori. « Au nu mai lesne era și acelora atunci oblăduitori acestor locuri să nu asculte, decât moștenirile lor înţelinate de atâţia ani să le lase și să meargă de a să așeza printr'alte locuri mai aspre și mai seci? »

4. Și în sfârșit, « nicăiri urme de ale acelora Romani ce au fost în Dachia, ca să fie fost mutaţi cu totul într'altă parte, nu este; că de ar fi undevași în Elada, și astăzi, au limba, au alte semne de ale Romanilor s'ar vedea și s'ar cunoaște, cum și în Ardeal, și pe aici, și pe unde au fost aceea, până acum aevea sunt ».

Totuși Stolnicul admite că împăratul Galian și alţi împăraţi au ridicat pentru apărarea imperiului, ostași și din Dacia. Scoborîtorii acestora sunt, după el, Cuţovlahii « cari să tind în lung

de lângă Ianina Ipirului până spre Arbănași, lângă Elbasan », unde « și până astăzi se află, păzindu-și limba și obiceiurile ». Ei înșiși își zic « *Vlahos*, adică Rumân; și locurile lor unde lăcuiesc, le zic *Vlahia*, iar țării aceștia ei îi zic *Vlahia cea mare* ».

El ține apoi de rău, în câteva pagini următoare, pe Greci, fiindcă râd de Cuțovlahi și încheie, explicând cu umor, această pornire a lor: « pentrucă văzând și ei pre toată altă lume răzând de dânșii și batjocorindu-i, au stătut și au obosit și prin gunoaiele lor, ca cocoșii rîcâind, părîndu-le că au mai rămas cevași vlagă și de ei ».

Dar, spune el mai departe, nu numai Grecii tăgăduiesc că Românii se trag din ostașii aduși de Traian în Dacia, ci și alte popoare. Și aduce ca dovadă pasagiul din cronica lui Grigore Ureche, interpolată de Simion Dascălul, privitoare la « ijderenia Moldovenilor » din hoții trimiși de împăratul Râmului, craiului Laslau, în lupta acestuia cu Tătarii. El se ridică hotărît, ca și cronicarii moldoveni, împotriva acestei basne, care nu poate avea niciun temei istoric. Căci se întreabă: Ce împărat a putut fi acela, la care s'a dus Laslau Craiul și « care niciun tâlhar, niciun fur » să nu omoare? Și câți ani au împărățit el, ca să strângă atâta tâlhărime, cât să facă oaste cu ea? și cum pot tâlharii și furii să întocmească stăpâniri și să întemeieze state, care să dureze sute de ani? « Ci dar — încheie el răfuiala cu Simion Dascălul — să-l lăsăm la ghindă (pe Simion Dascălul) cum parimia de Arapi este ».

In ultimele două capitole, Stolnicul urmărește soarta coloniștilot romani rămași în Dacia, cari în cursul veacurilor s'au amestecat cu Dacii și cu alte neamuri, i-au asimilat și au format un singur popor. Trece apoi la invazia Hunilor, pe care îi consideră ca strămoșii Ungurilor, pentruca să explice împrejurările în care o jumătate din neamul românesc a ajuns sub stăpânire ungurească. Scrierea se încheie cu căderea Panoniei sub Huni și cu portretul lui Atila.

Opera Stolnicului nu are într'adevăr acea căldură comunicativă, acel ton familiar, care înfrățește sufletul boierului cărturar cu al cititorului necunoscut: « Putemicul Dumnezeu, cinstite și iubite cetitoriule, să-ți dăruiască și mai slobode veacuri... », pe care l-am subliniat în opera lui Miron Costin.

Opera Stolnicului nu are nici acel caracter — aș putea zice de popularizare — pe care-l are scrierea lui Miron Costin. Cronicarul moldovean, ridicându-se împotriva basnei lui Simion Dascălul, pentru a trezi în sufletul contimporanilor săi interesul în jurul începuturilor glorioase ale neamului, avusese nevoie de două capitole inițiale: unul în care să-și lămurească cititorii în ce parte de lume se află Italia din care a venit Traian, altul în care să scoată în relief mărimea și puterea împărăției romane. In tot cursul expunerii, cronicarul moldovenean se ține la nivelul cititorilor săi, mergând direct, fără ocoluri, către ținta pe care o urmărește. Opera lui este mai unitară. Stolnicul, preocupat mai adânc de problema originei și a continuității romane în Dacia, intră de-a-dreptul în miezul chestiunii. De altă parte, mulțimea și varietatea problemelor ce-i răsar în calea expunerii, îl silesc să se piardă adesea în digresii și detalii, care nu se închează unitar în opera lui. In schimb însă, Stolnicul, care-și făcuse studiile în Padova, unde găsise atmosfera de cultură a marilor umaniști ai Italiei, are un orizont de privire cu mult mai larg decât Miron Costin. Bun cunoscător al limbii și culturii grecești — pe care o deprinsese de copil în casa părintească — el utilizează isvoare grecești și bizantine ce-i fuseseră inaccesibile lui Miron Costin precum: istoricul și geograful Strabo (66 a. Chr.—24 p. Chr.), istoricii bizantini Procopie din veacul al VI-lea, Zonaras și Ioan Tzetzes din secolul al XII-lea. Cultura latină pe care și-o desăvârșise în mediul universitar din Padova îi dăduse putința să cunoască nu numai scriitorii latini, care se ocupaseră de Traian și cucerirea Daciei, dar și umaniștii și istoricii Occidentului, care au scris în limba latină despre originea poporului și despre lucrurile noastre, ca Flavio Biondo (1392—1463), secretar al multor principi italieni și ai curții papale; umanistul ungur de origine română, Nicolae Olahus (1493—1568), înrudit cu Huniade; istoricul german Ioan Șleidanus (Ioan Philippi din Schleide 1506—1556); istoricul italian Filippo Buonaccorsi (1437—1470) — profesorul copiilor lui Casimir al IV, regele Poloniei — care a scris o carte despre Atila; istoricii unguri Simon de Keza, sec. XIII, Abraham Bakschay sec. XVI, Ioan Sambucus, de origină franceză ș. a. și în sfârșit chiar mapele geografice, răspândite atunci în Occident, ca ale geografului german Philip Cluverius (1580—1623) sau atlasul geografilor olandezi Blau (tatăl și fiul), apărute pe la jumătatea secolului al XVII, fără să mai socotim izvoarele pe care le avusese la îndemână Miron Costin.

Confruntând izvoare așa de multe și de variate pentru a stoarce din ele adevărul, Stolnicul se comportă ca un istoric modern, căci el indică și discută contradicția izvoarelor și are grijă să indice precis sursa de unde împrumută știrea: « Martin Cromer, carele de ijderenia și de lucrurile Leșilor și de viața crailor lor istorește într'a 12 carte a lui, unde și viața lui Cazimir craiu cel mare scrie... Lorențu Topeltin de Mediiaș, Sas de amintrilea,... într'o cărticea ce-i zice letinește *Origines et occasus Transylvanorum* care carticea... o au tipărit la Lionul — Lyon — de Franța, la anul 1667. Acolea dară, într'aceia (capitol) ale *Ardealului și lăcuitorilor lui cine sânt și câte neamuri sânt*... zice: Vlahii, zic unii... Mihail Reție Neapolitanul în cartea lui de'ntâiu ce scrie de craii ungurești... Gulielmu Blau în *Theatrum orbis terrarum*... » cu ajutorul atâtor izvoare, pe care are grije să le citeze precis, el vede mai limpede chestiunea originii romane și nu cade în greșelile de date și amănunte în care căzuse Miron Costin. Nimeni până la el nu a văzut și nu a expus așa de clar, problema obârșiei romane și a unității neamului, în tot complexul ei. Iată ce sintetic rezumă el însuși, rezultatul cercetărilor sale:

« Iară noi într'alt chip de ai noștri de toți, câți sânt Rumâni, « ținem, și credem adeverindu-ne din mai aleșii și mai adeve« riții bătrâni istorici, și de alții mai încoace, că Valahii, cum « le zic ei, iar noi Rumânii, sântem adevărați Romani și aleși « Romani în credință și în bărbăție, din cari Ulpie Traian i-au « așezat aici, în urma lui Decheval, dupre ce de tot l-au supus « și l-au pierdut. Și apoi și alalt tot șireagul împăraților așa « i-au ținut și i-au lăsat așezați aici, și dintr'acelora rămășiță « să trag până astăzi Rumânii aceștia. Insă Rumânii înțeleg « nu numai ceștia de aici, ci și den Ardeal, cari încă și mai « neaoși sânt, și Moldovenii și toț câți și într'altă parte se află « și au această limbă [1], măcar fie și cevași osebită în neşte cuvinte, « din amestecarea altor limbi, cum s'au zis mai sus, iar tot unii « sânt. Ci dar pe aceștia cum zic, tot Rumâni îi ținem, că toți « aceștia dintr'o fântână au isvorît și cură ».

Prin această largă înțelegere a problemei, prin erudiția lui vastă, prin întrebuințarea critică a izvoarelor, prin claritatea planului, prin fraza lui încărcată și meșteșugit întoarsă, dar plină de miez, Stolnicul Constantin Cantacuzino se ridică deasupra contimporanilor săi și se apropie de Dimitrie Cantemir. Este, se poate spune, un istoric în sensul modern al cuvântului.

BIBLIOGRAFIA. I. OPERA. Ediții: Cronica Stolnicului Constantin Cantacuzino a fost publicată pentru întâia dată de George Ioanid în colecția intitulată: *Istoria Moldo-României...* Manuscrise vechi de limba română găsite în Sf. Mănăstiri Cozia și Șerbănești, București, 1858, vol. I, pag. 297—376, sub titlul: *Fragmentu dintr'o cronică pre scurtŭ a Românilorŭ* (căreia îi lipsesc câteva pagini dela început). Textul publicat de Ioanid a fost reprodus de Mihail Kogălniceanu

[1] El se gândește aci la Românii macedoneni, despre care vorbise înainte pe larg.

în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, ediția II-a din 1872—73 (cu caractere latine), vol. I, p. 85—126. Acelaşi text, atribuit însă, după părerea lui Haşdeu şi Picot (vezi mai jos), lui Nicolae Milescu, a fost republicat în colecția şcolară « Autorii vechi şi contemporani », sub titlul: *Spătarul N. Milescu, Cronica pe scurt a Românilor*, Bucureşti, Socec, 1894. In 1884, V. A. Ureche semnalează un alt manuscris « prescris de Grigorie ierodiaconul din episcopia Râmnicului cu cheltuiala monahului Rafail », la 1781. Acest manuscris a păstrat şi titlul exact al operei: *Istoria Țării Româneşti dintru început*. In 1901, N. Iorga, atribuind cronica Stolnicului Constantiu Cantacuzino, publică textul operei, întregit cu predoslovia şi începutul primului capitol, după edițiile precedente şi după manuscrisele 446 şi 1267 din Biblioteca Academiei Române. Nu i-au fost însă accesibile: ms. semnalat de V. A. Ureche, precum şi un altul care se afla atunci la Muzeul Național. Ediția lui Iorga poartă titlul: *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901. In introducere, Iorga ne dă următoarele amănunte asupra raportului dintre texte şi asupra întocmirii ediției: « Păstrând ca basă edițiile precedente, am întrebuințat pentru stabilirea unui text mai bun şi mai complet, cele două manuscripte ale Academiei, care sunt uneori inferioare fiecare în parte. Variante erau la tot pasul, dar de acele variante care nu arată altceva decât libertățile ce-şi luau obişnuit la noi copiştii, schimbând după plac ordinea cuvintelor în frază. Inlăturând şi aici orice pedanterie nefolositoare, am căutat numai să dau textul aşa cum aveam simțul că a trebuit să-l scrie Stolnicul şi cu o ortografie care să reproducă pe aceea cerută în epoca lui ». Ediția ne înfățişează deci un text reconstituit. Tehnica edițiilor nu mai recomandă astăzi reconstituirea textelor, (vezi pentru aceasta şi Joseph Bédier în *Romania*, LIV, 1928, p. 356). Ediția lui N. Iorga cuprinde următoarele texte: 1. « Istoria Țării Româneşti, întru care să coprinde numele ei cel dintâiu şi cine au fost lăcuitorii atunci, şi apoi cine au mai descălicat, şi apoi cine o au stăpânit până şi în vremile de acum, cum s'au tras şi stă ». 2. Carnetul de studii al lui Constantin Stolnicul Cantacuzino, păstrat în Biblioteca Academiei Române. 3. Testamentul lui Dona Pepano, tradus de Constantin Cantacuzino, semnalat lui Iorga de Iuliu Tuducescu, funcționar la Biblioteca Academiei Române. 4. Cronologia tabelară, care însă nu se mai poate atribui Stolnicului (v. Al. Vasilescu în *Revista Istorică Română*, II, 1932, p. 367—381). 5. Răspunsul lui Constantin Cantacuzino Stolnicul la întrebările generalului Marsigli, după ms. Marsigli 57 al Bibliotecii Universității din Bologna. Primul capitol al *Istoriei Țării Româneşti dintru început* fusese publicat de N. Iorga mai înainte in *Cronicele muntene, Analele Acad. Rom.* s. II, tom. XXI, mem. secț. ist., 1899, p. 454—460. O ultimă ediție a cronicei, după o versiune mai completă, păstrată în ms. nr. 3443 din Biblioteca Academiei Române au dat N. Cartojan şi Dan Simonescu, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, Istoria Țării-Rumâneşti*, Craiova, 1944, Scrisul Românesc, în colecția *Clasicii români comentați*.

Problema paternității cronicei. Ioanid publicase « cronica pe scurt », dând-o ca o operă anonimă, cum de altfel se şi găseşte în manuscrise. In 1872, Haşdeu, într'un articol publicat în *Columna lui Traian*, III (1872), p. 274, a atribuit opera Spătarului N. Milescu. Opinia lui Haşdeu a fost primită de Émile Picot în *Notice biographique sur Nicolas Spatar Milescu*, Paris, 1883, p. 10 şi 18. Pe numele lui Milescu opera a fost republicată în ediția şcolară amintită mai sus. Aron Densuşianu în *Istoria limbei şi literaturei române*, ed. I, Iaşi, 1885, p. 171, nu admite părerea lui Haşdeu, ci se raliază la o veche opinie a lui Klein (din răspunsul la notele critice ale lui Eder), admițând ca autor al cronicei pe Mitropolitul Teodosie Vestemianul al Ungrovlahiei, care era ardelean de origine şi care mai înainte de a ajunge mitropolit, fusese călugăr la mănăstirea Cozia, unde se găsise manuscrisul lui Ioanid. Mai aproape de adevăr, Mihail Kogălniceanu în *Cronicele României*, ed. II, 1872, vol. I, p. 85 şi urm. atribuie opera « unui român de peste Olt ». V. A Ureche în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, an. II, 1884, pag. 65—82 şi Gaster în *Istoria literaturii române*, publicată în limba germană în *Grundriss der romanischen Philologie* al lui Gröber, II, partea 3-a, 1898, p. 293, înşiră părerile predecesorilor săi, fără să aleagă niciuna. In 1899, N. Iorga, pentru întâia dată, într'un studiu publicat în Analele Academiei Române, seria II, tom. XXI: *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria Românilor*, p. 78—94, atribuie opera Stolnicului Constantin Cantacuzino (în acelaş memoriu şi corespondența Stolnicului cu Marsigli). Părerea lui N. Iorga este admisă azi de toți istoricii literari. Amintim aci şi studiul lui Al. T. Dumitrescu, *Contribuțiuni la istoriografia românească veche*, publicat în *Lui Ion Bianu, Amintire din partea foştilor şi actualilor funcționari ai Academiei Române la împlinirea a şasezeci de ani*, Bucureşti, 1916, p. 227—263. In acest articol, Al. T. Dumitrescu atribuie « Istoria Țării Româneşti diutru început », lui Daniil Panonianul, fostul Mitropolit al Ardealului.

Celelalte opere. Despre opera lui Ioan Karyophylles *Ἐγχειρίδιον, περί τινων ἀποριῶν καὶ λύσεων ἢ περὶ ἐξετάσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως ἀναγκαίων τινῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων* (Manual despre câteva nedumiriri şi soluțiuni sau despre cercetarea şi confirmarea câtorva dogme necesare ale Bisericei, Snagov 1697, vezi I. Bianu şi N. Hodoş *Bibliografia românească veche*, tom. I, p. 349—350.

Traducerea românească sub titlul: *Întrebări şi răspunsuri ale blagorodnicului dum. Constantin Cantacozino, fratele răposatului Şărban Voevod Cantacozino... şi ale celui dintru dascăli învățat şi cuvântător Ioan Careofil*, se găseşte în colecția de manuscrise a Academiei Române, nr. 458 şi fond. Gaster, cota nr. 56. Despre relațiile lui Cariofil cu țările noastre şi cu Stolnicul Cantacuzino, despre condamnarea lui ca eretic (1691) şi despre străduințele lui Brâncoveanu de a-l reabilita, despre viața şi opera lui v. D. Russo, *Studii istorice greco-române, opere postume* I, p. 183 — 191. Pentru combaterea cărții lui Cariofil, Patriarhul Dositei a publicat la Iaşi, în 1694, doi ani după moartea lui Cariofil: *Ἐγχειρίδιον κατὰ Ἰωάννου τοῦ Καρυοφύλλη* (Manual împotriva lui Ioan Cariofil).

Rugăciunea Stolnicului Const. Cantacuzino, publicată în Acatistul de la Râmnic 1696, şi reprodusă în Molitvenice (v. I. Bianu şi D. Simonescu, *Bibl. rom. veche* t. IV, p. 57, 58, 68, 207), a fost republicată în *Revista istorică*, XXV, 1939, p. 57—60 de George B. Popescu după un molitvenic. Harta Stolnicului a fost reprodusă întâi de Del Chiaro ca anexă la cartea lui, şi de *Al. Procopovici* în Ion Neculce, *Cronica* vol. I, (anexele de la sfârşit), în colecția Clasicii Români comentați), Scrisul Rom. Craiova, 1941, ed. II. Originalul hărții se află la *British Museum*. O copie în Biblioteca Academiei Române (secția stampelor). O notă asupra ei la N. Iorga *Analele Academiei Române*. Partea administrativă şi desbateri XLVII (1927—1928), p. 50 şi 67—68. Reprodusă recent cu studiu de C. C. Giurescu, *Harta Stolnicului Const. Cantacuzino* în *Revista Istorică Română*, XIII (1942), p. 1—27.

II. BIOGRAFIA. Lămuriri despre Stolnicul Constantin Cantacuzino se găsesc în prefața pusă de N. Iorga în fruntea volumului *Operele Stolnicului Constantin Cantacuzino* (vezi mai sus); în N. Iorga: *Documente privitoare la familia Cantacuzini, scoase în cea mai mare parte din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, Bucureşti, 1902. Prețioase informațiuni biografice, date de un contemporan, se găsesc la Anton Maria del Chiaro: *Istoria delle moderne Rivoluzioni della Vallachia...*, apărută la Veneția, în 1718; o traducere românească a acestei opere ne-a dat-o S. Cristian: *Revoluțiile Valahiei*, Iaşi, « Vieața Românească », 1929, cu deosebire cap. VI şi urm. Alte ştiri contemporane se găsesc la Radu Greceanu, *Viața lui Costandin-Vodă Brâncoveanu*, ed. Ştefan Greceanu, Bucureşti, 1906, în *Cronica anonimă*, în cronica lui *Radu Popescu* şi în continuarea din 1714, vezi mai sus p. 247—254 şi la D. Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brâncovenilor din Țara Muntenească*, tom. V (ed. Societății Academice Române) Bucureşti, 1883 p. 1—44. Alte ştiri în *Documentele Hurmuzaki*, în deosebi vol XIV. N. Iorga, *Testamentele Domniței Elina Cantacuzino*, în Anal. Acad. Rom. s. III, XVI (1934-1935), p. 93—101. N Iorga, *Documentele privitoare la familia Cantacuzenilor* şi D. Russo, *Studii istorice greco-române, opere postume* cf. indicele în vol. II.

Despre mediul universitar în care şi-a făcut cultura la Padova, Stolnicul Constantin Cantacuzino, a se vedea şi Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania*, p. 167—195, precum şi precizările aduse de N. Iorga în *Istoria învățământului românesc*, Bucureşti, 1928, p. 36 şi urm., P. V. Haneş, *Convorbiri Literare*, 1933, p. 17—34; Ramiro Ortiz şi N. Cartojan, *Lo Stolnic Cantacuzino. Un grande erudito romeno a Padova*, Bucarest, 1943.

Pentru dependența presupusă Stolnicului de Miron Costin, G. Pascu, *Influența cronicarilor moldoveni asupra celor munteni din sec. al XVII-lea: Constantin Cantacuzino*, în *Arhiva* (XXIX), 1922, p. 195—206. Argumentele nu sunt convingătoare.

Despre Contele Luigi Ferdinando Marsigli se găsesc ştiri prețioase într'o autobiografie a lui: *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli*, publicată « a cura di Emilio Lovarini », Bologna, N. Zanichelli, 1930. Din această autobiografie, ştirile ce ne privesc pe noi au fost extrase şi publicate de d-l Al. Dem. Marcu în *Inchinarea lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931. Dicționarul Contelui Marsigli a fost publicat de Dr. Carlo Tagliavini în *Il « Lexicon Marsilianum ». Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, în colecția Academiei Române, Bucureşti, 1930.

ILUSTRAŢIILE LA VOLUMUL III

Un act scris şi semnat de Ion Neculce 191
Turnul Colţei, zidit, după tradiţie, de soldaţii lui Carol al XII-lea. Azi dărâmat 194
Şerban Cantacuzino, Domnul Ţării-Româneşti 202
Titlul cărţii « Cheia Inţelesului », tradusă din ruseşte şi tipărită la Bucureşti în 1678 203
Constantin Brâncoveanu, după un portret aflat în Mănăstirea Muntelui Sinai 205
Mănăstirea Hurez din judeţul Vâlcea, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu 206
Pridvorul Mănăstirii Hurez 207
Palatul dela Mogoşoaia, fost al lui Constantin-Vodă Brâncoveanu 208
Constantin Brâncoveanu şi cei 4 fii ai săi: Constantin, Ştefan, Radu şi Matei 209
Icoana Sf. Constantin, gravură din cartea grecească « Cuvânt panegiric la Sfântul Constantin », al lui Constantin Brâncoveanu, fiul Domnitorului, apărută la Bucureşti, 1701 209
Biserica din Sâmbăta de Sus (Transilvania), ctitoria lui Constantin Brâncoveanu 211
Pagina cu titlul din « Liturghier greco-arab », tipărit la Snagov de Antim Ivireanu, din porunca lui Constantin Brâncoveanu 212
Sfântul Ioan Evanghelistul, gravură din « Evanghelie », tipărită la Bucureşti, 1682 214
Două pagini din Liturghierul grecesc, comandat de Constantin Brâncoveanu pentru pomenirea lui şi a familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. In margine monograma Domnitorului 214-215
Stema Ţării-Româneşti din « Noul Testament », Bucureşti, 1703 215
Stema lui Şerban-Vodă Cantacuzino, din « Biblia », Bucureşti, 1688 216
Mănăstirea Snagov, ridicată de Vlad Ţepeş pe o insulă din lacul Snagov, lângă Bucureşti 220
Biserica Antim, zidită de Antim Ivireanu în Bucureşti 221
Semnătura Mitropolitului « Anthim al Ungrovlahiei ». 221
Portretele Sf. Ioan Gură de Aur şi Sf. Vasile cel Mare din Liturghierul grecesc, comandat de Constantin Brâncoveanu, pentru pomenirea lui şi a familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. 222-223
Uşa dela altar a bisericii Sf. Apostoli, ctitorie a lui Antim Ivireanu 223
Gravură din Apostolul tip. la Buzău, 1704, reprezentând un apostol 224
Un act dela Safta Stolniceasa, soţia lui Constantin Cantacuzino Stolnicul 225
Mitrolpolia din Bucureşti, unde a ţinut predicile sale Antim Ivireanu 226
Regele Wachtang al Ivirilor din Caucaz, care a introdus tiparul în Iviria, cu material şi meşteri trimişi de Brâncoveanu 227
Portretul Postelnicului Const. Cantacuzino 232
Neagoe Basarab şi Matei Basarab, fresce din Mănăstirea Hurez 236
Pridvorul Mănăstirii Hurez, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu 240
Mănăstirea Cotroceni din Bucureşti, ctitoria lui Şerban Cantacuzino 244
Tinda mănăstirii brâncoveneşti dela Sâmbăta de Sus 248
Biserica Mănăstirii Hurez 251
Biserica Sfântul Gheorghe Nou, în timpul focului din 1847, după o gravură a vremii, făcută de E. F. Bucheri 253
Poarta castelului brâncovenesc dela Potlogi 256
Biserica Domniţa Bălaşa din Bucureşti, zidită de Bălaşa, fiica lui Constantin Brâncoveanu, căsătorită cu Banul Manolache Lambrino 257
Universitatea din Padova (supranumită *Il Bò*), pe timpul Stolnicului Constantin Cantacuzino 264
Portretul lui Albanius Albanesius, profesorul de logică al Stolnicului Constantin Cantacuzino la Padova .. 264
Portretul mural al Stolnicului Constantin Cantacuzino, după o frescă din Mănăstirea Hurez 265
Ştefan Cantacuzino, fiul Stolnicului Const. Cantacuzino, Domn al Ţării-Româneşti 266
Semnătura latină a Stolnicului Const. Cantacuzino 269
Uşa Bisericii Doamnei, din Bucureşti, ctitoria Doamnei Maria, soţia lui Şerban Cantacuzino 270

TABLA DE MATERII LA VOL. III

PARTEA I-a: CRONICARII MOLDOVENI 175

Continuatorii lui Miron Costin: Vasile Damian 177. Tudosie Dubău 177. Bibliografie 179.

NICOLAE COSTIN 179

Biografia 179. Letopisețul Țării Moldovei dela zidirea lumii până la 1601 181. Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat și a lui Dimitrie Cantemir 183. Ceasornicul Domnilor 185. Bibliografie 187.

INFLUENȚA LATINĂ IN STILUL CRONICARILOR MOLDOVENI: Priviri generale și bibliografie 188

ION NECULCE 189

Biografia 189. Pribegia 190. Intoarcerea în Moldova 191. Cronica 192. O seamă de cuvinte 195. Limba 196. Bibliografie 197.

PARTEA II-A: EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU 199

Epoca lui Șerban Cantacuzino, priviri generale 201. Intre slavism și grecism. Drumuri spre Moscova 202. Curentul influenței grecești 203. Epoca lui Brâncoveanu, priviri generale 205. Influența italiană 205. Arta 207. Literatura 208. Influența grecească 208. Copiii lui Brâncoveanu și cultura clasică 209. Patriarhi și cărturari greci la curtea lui Brâncoveanu 210. Brâncoveanu și ortodoxia din Ardeal 210. Brâncoveanu sprijinitor al culturii ortodoxe în Răsărit 211. Bibliografie 212.

LITERATURA RELIGIOASĂ 213

Priviri generale 213. Biblia lui Șerban Cantacuzino (1688) 214. Traducătorii Bibliei 216. Frații Greceanu, biografia 217. Traducerile 217. Bibliografie 218.

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANU 219

Biografia 219. Traducerea cărților de ritual 223. Didahiile 225. Bibliografie 228.

UN TRADUCĂTOR IN VERSURI AL PSALTIRII LA CURTEA LUI BRÂNCOVEANU: Teodor Corbea 229

ISTORIOGRAFIA IN EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI C. BRÂNCOVEANU 231

Compilații și cronici de partid pe vremea lui Șerban Cantacuzino. Vechile anale pământene 231. Povestea de jale despre moartea Postelnicului Const. Cantacuzino 232. Bibliografie 233.

STOICA LUDESCU 233

Vieața 233. Compilația lui Stoica Ludescu 234 Vieața Patriarhului Nifon 234. Cronica lui Mihai Viteazul 235. Cronica lui Matei al Mirelor 235. O cronică a lui Matei Basarab 235. Analiza 236. Bibliografie 239.

RADU POPESCU 239

Vieața 239. Compilația lui Radu Popescu 242.

CRONICARII LUI BRÂNCOVEANU 247

Continuarea cronicii lui Radu Popescu 247. Bibliografie 250.

CRONICA LUI RADU GRECEANU 250

CRONICA ANONIMĂ DESPRE CONST. BRÂNCOVEANU. 254

Analiza 254. Discuții asupra paternității 256. Bibliografie 259.

UN SCRIITOR SÂRBO-ROMÂN LA CURTEA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI BRÂNCOVEANU 260

Gh. Brancovici, vieața 260. Activitatea istorică 260 Scrieri religioase 261. Bibliografie 271.

CRONICA RIMATĂ ASUPRA MORȚII LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU 262

Cântecul lui Constantin-Vodă 262. Bibliografie 263.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO 263

Vieața 263. Activitatea literară 267. Activitatea religioasă 268. Opera geografică a Stolnicului 268. Opera istorică 268. Bibliografie 271.

